

सवितारायस्मृतिसंरक्षणग्रन्थमाला ।

षष्ठ

भाषावृत्तिः ।

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवविरचिता ।
सा च केवलवेदविषयकसूत्रव्यतिरिक्तपाणिनीयसूत्रवृत्तिः ।

श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्य्येण संस्कृता ।

THE

BHASHA-VRITTI

A commentary on Panini's Grammatical Aphorisms
excepting those which exclusively
pertain to the Vedas.

BY

PURUSHOTTAMADEVIA

EDITED WITH ANNOTATIONS

BY

SRISH CHADRA CHAKRAVARTI, B A

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE, RAJSHAHI, BENGAL

PUBLISHED BY

BIMALA CHARAN MAITRA B L

ASST SECRETARY, THE VARAĀNDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI

1918

Price Rs 6

Foreign 5/3

PRINTED BY HARI CHURN RAKSHIT AT THE BHARAT MIHIR PRESS,
25, BOY BAGAN STREET, CALCUTTA.

DEDICATION.

THIS EDITION

OF THE

BHASHA-VRITTI.

PRINTED COMPLETELY FOR THE FIRST TIME

IS DEDICATED

AS A TOKEN OF AFFECTION OF THE EDITOR
TO THE DEAR MEMORY OF

SABITARAY

[BORN ON THE 4th MAGHA, 1308 B S
DIED ON THE 28th CHAITRA, 1322 B S]

SON OF

KUMAR SARAT KUMAR RAY, M A

PRESIDENT, VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI



PREFACE.

There was a great stride of Buddhistic culture over North Bengal during the ante-Mahomedan regime. It tinged its literary activity and it helped much in spreading the classical education there Grammatical works by Buddhists such as Vamana-Jayaditya, Jinendra buddhi, Maitreya Rakshita and Purushottam-Deva, were extensively studied by, and the Bhasha-Vritti formed a primer of Sanskrit Grammar to, its literary people, even so far down as the last century. The MSS of these works, though many of them are incomplete, exist still in large numbers, in the houses of the Brahmins of this part of the country. They are all in Bengali characters

In the year 1906, Pundits Peetambara Tarkalankara and Harischandra Goswami, patronised by Babu Prasanna Kumar Bhattacharji B.L., of Rajshahi, commenced to print the Bhasha-Vritti together with its commentary called the Bhasha-Vritttyartha Vivriti by Sristidharacharja. After only the first six forms, ending with the Sutra *वसुदेवस्य* (L. 1. 67), had been printed Babu Prasanna Kumar died and the attempt fell through It is reported that, in order to bring out their edition, they had collected from Bengal, six complete sets of the MSS of both the text and the commentary. Another attempt to print and publish the same, with the help of those very MSS, was next made by the Asiatic Society of Bengal. But before the completion of the printing of the first Pada of its first Adhyaya, the Society too has kept the work in abeyance

The undersigned had some difficulty at first in getting a correct and complete MS of the book The libraries of the Varendra Research Society and the Rajshahi College possess, no doubt, a very large number of the MSS of the Bhasha-Vritti. But they are all mutilated and fragmentary By piecing them out, hardly one reliable and complete copy of the text could be obtained It was Babu Dwarka Nath Gappi, Head Clerk, Rajshahi College who had kindly first procured, on loan, from the Moffasil, a very good and complete MS for the editor Another complete and correct MS (No VII) was next obtained through the kindness of a pupil of the undersigned Thus strengthened, he had recourse to the other MSS deposited in the college and the Varendra Research Society and was able to prepare the press-copy of the Text for the present edition Some accounts of the MSS thus availed of for, consultation, collation and the preparation of the press

copy, are supplied below. The commentary *Bhasha-Vṛtti-yārtha Vivṛiti* is not given in this edition, as it is found rather needlessly profuse and of little edification. Besides, it is often in extremely corrupted

The editor was glad to find that the Varendra Research Society was kind enough to undertake its publication, as one of its objects was to bring out to light the ancient culture of the Varendra lands. Its President Kumar Sarat Kumar Ray M.A. of Dighapatia, devoted for its printing and other expenses, a fund which had belonged to his late lamented son Sabita Ray, a very amiable and promising lad who had departed from this world while only in his fifteenth year, to the great sorrow of all who had known the boy. The bereaved father was willing to present a series of classical and hitherto unprinted works, such as the *Bhasha-Vṛtti*, *Dhatu-Prodeepa* &c., to the world, with the lad's money and thereby to commemorate his dear name by connecting it with them, under the title of the *Sabita-Ray-Smṛiti Samrakshana-Granthamālā* (*सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला*) ।

The undersigned is, it is needless to say, profoundly grateful to Babu Dwarkanath for his kind and initial help, as well as to Kumar Sarat Kumar Ray M.A., and to Rai K. K. Banerji M.A. Bahadur, Principal, Rajshahi College, for their kind permission to use the MSS. of the Society and the College. Besides he is extremely thankful to Kumar Sarat Kumar Ray for his monetary help to bring out this edition.

One word more. For a knowledge of Panini's Grammar, the students generally study now the *Siddhanta-Kaumoodi*, that excellent and wonderful adaptation of the *Astadhyayi* by Bhattoji-Dikshita. But this study depends much on the help and the teaching of good preceptors. In absence of them, Bhattoji's works cannot be efficiently mastered, as they abound often with critical discussions very intricate and hard to grasp. The *Bhasha-Vṛtti* is entirely free from such arguments. Its style is simple and lucid and its illustrations are copious. It will be found, it is hoped, a very suitable primer for imparting the knowledge of the *Astadhyayi* to its students. Though it cannot replace Bhattoji's great works, it may however relegate them for a later study.

Rajshahi, 1913

SKISHI CHANDRA CHAKRAVARTI

THE DETAILS OF THE MSS

used in preparing the press copy of the Bhasha Vritti

1 (क) MS No I

Its contents are 1/1, 5/2, 5/3 and 5/4 (1) and it belongs to the Varendra Research Society It is marked nos 356—359, Vajurbhaga It is a village in the District of Rajshahi, whence the MS has been procured

2 (ख) MS No II

Its contents are 1/2 1/3 1/4, 2/1, 2/2 2/3 2/4, 4/1, 4/2 4/3 4/4 5/1, 5/2 5/3 and 5/4 It is owned by the V, R. Society and is marked No 398 It was procured from Vana Salikhah another village in the District At the end of its 5/4 is the couplet —

इयं पुस्तो खपाटाय श्रीकृष्णतिलप्रमंथा ।

लिखिता बहुयत्नेन वाण्यौ मे कदम्बां क्रियात् ॥ १ ॥

3 (ग) MS No III

This belongs to the same Society and is marked No. 652 It was got from Pundit Kalisarana Smrititirtha of the village Halsah of the Rajshahi District Its contents are 3/1 3/2, 3/3 1/4 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2 7/3 7/4, 8/1 8/2, 8/3 and 8/4

4. (घ) MS No IV

It is a complete MS but very old A few of its Padas appear to have been recently rewritten to replace the decayed and moth eaten ones It was the copy which had been kindly lent to the Editor by Babu Dwaraka Nath Gappi of Rajshahi At the end of its 1/4 it has

मेघं दिवाकरे राशिं गतेऽय लिखितो मया ।

दुग्धद्रुप्रमे भौमे दिने गन्ध समाहरात् ॥ १ ॥

श्रीमद्दिमचन्द्रचक्रवर्तिना । At the end of 2/4 is श्रीमद्दिमचन्द्रचक्रवर्तिन. पुस्तकमिदम् । At the end of 6/3 is श्रीकृष्णचन्द्रश्मैय पुस्तकमिदम् ।

5 (ङ) MS No V

It belongs to the Rajshahi college The Library of the College has

(1) 1/1 means the first Pada of the first Adhyaya 5/2 means the second Pada of the fifth Adhyaya and so on

been enriched with a very large number of the MSS. of classical Sanskrit works, embracing several subjects such as Grammar, Poetry, Rhetoric, Astrology, Astronomy, Logic, Lexicography, Smriti &c, It was Rai K K Banerji M A Bahadur, the Principal of the College, who had collected them all, from Rajshahi and the neighbouring districts. This MS contains 3/1, 3/2, 6/1, 6/3, 6/4 and 8/4 of the Bhasha-Vritti. At the end of its 6/4 is

हृदिस्थदेवं मनसा विचिन्त्य वाग्ये मिते कुम्भगते च भानौ ।

अङ्गाख्यपादश्च शकान्निवाण्यत्रपिर्विधावभ्यकरोत् समापम् ॥ १ ॥

अङ्गि वाण्यत्रपिर्विधुशक is 1753 Saka or 1831 A. D. At the end of 8/3; it has श्रीमन्दकुमारशर्मणः पुस्तकं स्वाक्षरश्च ।

6 (च) MS No VI.

It also belongs to the College and has 3/1, 3/2, 3/3, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/3, and 8/4 At the end of its 6/1 it has

ध्यात्वा श्रीनाथपादाजं लिखित्वा पुस्तिका त्वियम् ॥

द्विजश्रीरामदासेन शुक्रैःकृदिति दिने ॥ १ ॥

At the end of 6/3 is श्रीरामदासशर्मणः पुस्तकमिदं स्वाक्षरश्च । सन १२१४।१८ माघ । This gives 1817 A D.

7. (छ) MS. no VII

It is a complete MS. and is now kept in the Library of the V. R. Society. It was given to the Editor by a pupil of his At the end of its 41 is

श्रीपार्वतीपदसरोजमघौघनाशं नत्वालिखत् खलु धराविबुधः सुपुस्तम् ।

वेदेभवाहमपतिप्रमिते शकाम्दे सूर्य्यं गते विधुदिने युगमे च तौलिम् ॥ १ ॥

Here वेदेभवाहमपतिशक is 1784 Saka i.e 1862 A D At the end of 6/1 is श्रीनीलमणिशर्मणः लिखितम् ।

द्वरेः पादयुग्मं प्रथम्य प्रथमं दिशो नीलमणिलिखित्व प्रयत्नेः ।

शकाम्देऽदिभूमौ कुवाण्ये मघौ कौ प्रमाण्ये अपाटीत् पृठीयायाम् ॥ १ ॥

अदिभूमिकुवाण्यशकाम्दे is 1715 Saka i.e. 1793 A. D Puthia (पृठीया), is a well-known village in District Rajshahi At the end of 7/1 is श्रीपीताम्बरशर्मणः पुस्तकमिदम् । The MS. is a very old one, though some portions of it, such as 4/1, and 6/1, appear to have been recently copied

out from its old model with a view to preserve the book in its entirety. The owner named at the end of 7/1, was the late Pundit Pectambhara R A Tarkalankara of the village Digha, Subdivision Nattore, District Rajshahi. He was a profound grammarian and a great Naiyayika (नैयायिक). It was he with whose help, Babu Prasannakumar attempted to bring out a printed edition of the 'Bhasha-Vritti as stated in the Preface. On his death in 1916 A. D., was extinct that long and distinguished band of grammarians of the Panini school, who had flourished in North Bengal for so many centuries. These pundits were all educated in the Tol or indigenous systems.

8 (ख) MS no. VIII.

It is a MS of the Bhasha-Vrityartha Vivriti by Sristidhara, owned by the Rajshahi College. Its contents are 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 3/1, 3/2, 3/3 and 3/4. It is a very good copy.

9 (ग) MS no IX.

It is also a MS of the commentary belonging to the College. It has 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5/1, 5/2, 5/3 and 5/4. The copy is very old.

10 (घ) MS. no. X.

This is also a MS. of the commentary owned by the College. Its contents are 3/1, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1 and 7/2. At the end of its 6/1 is शकाब्दाः १६३२. At the end of 6/3 is शकाब्दाः १६३१ and at the end of 7/2 is

श्रीदुर्गाचरणं गत्वा विप्रतृप्तिस्तुरीं मुदा ।

शरेश्वरोऽलिखत् पुस्त्रीं शाके शून्याब्धिभूपती ॥ १ ॥

Though शून्याब्धिभूपती is not clear, शकाब्दाः १६३१ corresponds with 1709 A. D.

11. (ङ) MS no XI.

This is also an aforesaid commentary from the same source, containing 4/1, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3 and 7/4. At the end of its 6/3 is

शतत्रिंशत्चन्द्रमिते शकाब्दे मासे तपयां रविवासरे च ।

श्रीविद्यारामेण धरामरेण आलेखिता याकरणस्य टीका ॥ १ ॥

This gives १६३६ शक i. e. 1714 A D

12 (ठ) MS no XII.

This is a MS of the commentary owned by the College with contents, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 8/1, 8/2, 8/3 and 8/4, At the end of its 2/1 is श्रीगङ्गाप्रवाहशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । शकाब्दाः १७३७ At the end of 2/2 is शकाब्दाः १७३८ ; at the end of 2/4, शकाब्दाः १७४० At the end of 8/3 is श्रीरामशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । So शक १७३७ is 1815 A. D. शक १७३८ is 1816 A. D and शक १७४० is 1818 A. D.

All of these MSS are in Bengali characters As they have come from Bengal, they give us the Bengal recension of the text and are more or less alike. The real variants in them are few and far between. Besides these, there are fragments of many other MSS. of the Bhasha-Vritti and its commentary, in the College and the Society. But they are all inferior to those detailed above, with regard to their orthography, penmanship and legibility They teem with all sorts of mistakes and were therefore not much availed of

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI

INTRODUCTION.

श्रेयाश्रेयार्थविद् यो मां श्रेयाश्रेयगवीः स्फुटम् ।
विशिष्याध्यापयद् वन्दे तं श्रेयभूषणोपमम् ॥१॥

I. The author.

The Bhasha-Vritti by Purushottama-Deva is a partial commentary on the Astadhyayi. As it is brief, it is also called the Laghu-Vritti. The Lexicographies Hārāvali, Trikarā-Sesha, Varna-Deshana, Dwirupa-Kosha, Akakshara-Kosha and Varna bhidhana, the grammatical works Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti and Dasa Vala-Karika and the ritual Visnu Bhakti Kalpa Lata are also known to have been composed by Purushottama. But it cannot be definitely asserted that the Bhasha-Vritti and all or any of these works emanate from the one and the same author. As the Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti (A) and Dasa Vala-Karika pertain to grammar, they may be the works by the author of the Bhasha-Vritti. Trikarā is the name of a lexicography by Bhaguri (B). But the Trikarā-Sesha by Purushottama is not an appendix to it. It was written to complete the Amara-Kosha. Says Purushottama at the beginning of his Trikarā-Sesha—

अलौकिकत्वाद्भरः स्वकोषे न यानि नामानि सप्तलिलेख ।
विलोच्य तैरप्यधुना प्रचारमर्थं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥ १ ॥
वर्गक्रमस्तथा नामलिङ्गयोस्तूपदेशता ।
परिभाषादिकं सर्वमज्ञाप्यमरकोषवत् ॥ २ ॥

The Haravali has at the beginning.

द्वारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन

And at its colophon,

शब्दार्थव उत्पलिनो संसारावसे इत्यपि ।
कोषा वाचस्पतिसाङ्गिविक्रमादित्यनिर्मिताः ॥१॥
यादाय सारमेतेषामन्येषाश्च विशिषतः ।
द्वारावली निबन्धेयं मया दादशवत्सरेः ॥२॥

(A) The परिभाषावर्णन by श्रीरद्वेव is a different work on the same subject viz. the *Paribhashas*. Purushottama's work is sometimes called the *सलिना* or *सलिन परिभाषा* ।

(B) *Vide* the Sutra 4 4 113 of the Bhasha Vritti and our note thereon

उपास्य सर्वज्ञमन्तमीशं भूत्वातिथिः श्रीधृतिसिंहवाचाम् ।

हारावली द्वादशमासमात्रे विनिर्मितेयं पुरुषोत्तमेन ॥३॥

He had two assistants, by names Dhriti Simha and Janamejaya in preparing the Haravali (C)

Purushottama Deva founded his Bhasha Vritti on the Bhaga Vritti by Bhartri Hari and the Kasika by Vamana Jayaditya (D). His book was known also in parts of India, other than Bengal This is manifest as its passages are quoted by Bhattoji and others The author refers to the grammarians Bhartrihari, Chandra Gomi (7 2 67), Jayaditya, Vamana, Njasa Kara, Sruta Pala (8 3 5) (E), Kasota (८३१५) and one Keshava (५१११२) (F) and to the grammatical works Bhaga-Vritti, Vakyapadiya, Chandra Vyakarana, Kasika, Mathuri Vritti (2 57) and Kesava Vritti (6 4 20) Besides he gives quotations from the

रामायण, महाभारत, देवीमाहात्म्य (माकंखेयपुराण), मद्भिन्नस्तव (पुष्यदन्त), स्येशतक, भक्तहरिशतक, मालतीमाधव, शिशुपालवध वैश्यांसंहार कौचकवधमहाकाव्य,

(C) "सुधिया जगमेजयेन यदाह धृतिसिंहेन सम् निरूपितेयम् ।

विदितो ब्रह्मवृत्तिः कवीन्द्रैर्वि कोपादुसस यमो मदीय ॥" १ ॥ इति हारावली ।

(D) 'काशिकाभागवत्येतेद व्याख्यातु मतमसि धी । तदा विलोकतां भातभाषावृत्तिरिय मम ॥ १ ॥'—इति भाषावृत्ति (८४६८) । A variant of this is also found in some MSS viz — 'काशिकाभागवत्येतेद सिद्धान्त बोधुमसि धी । तदा विचिन्वतां भातभाषावृत्तिरिय मम ॥—इति । According to I tsing, a Chinese Traveller, who was in India from 671 A D to 691 A D, Bhartrihari (भक्तहरि) died in 651 A D and Jayaditya (जयादित्य) in 661 A D

(E) युतपाल is also mentioned in the अमोघवृत्ति a grammatical treatise composed in the शक year 789, that is, 867 A D, by (अभिनव) शाकटायन under the राष्ट्रकूट king अमोघवर्ष I, who reigned from 814 A D to 877 A D We find in it युतपालम् यदर्थं मन्यते (अमोघा 4 1 252) and again अथयस्य तो नास्ति भाषायासिद्धि युतपाल (अ, 4 1 253) In imitation of अरुणद यशु माकेतम्, अरुणद यशो माध्यमिकाम् in the महाभाष्य, the अमोघा वृत्ति puts अजयदमोघवर्षोऽरातीन् ।

(F) केशव and केशववृत्ति are not referred to in the दुर्घटवृत्ति, माधवीयधातुवृत्ति or in Bhattoji's works But सेवेयरचित names them in the Sutras 1 2 6 and 1 4 55 of his तन्त्रदीप otherwise called the वृत्तिप्रदीप ।

जाम्बवतीविजयकाव्य (G), शोषकाव्य (H) &c, as well as from the works by Kalidasa, Bharabī, Bhatti, Amarasimha, (3 2 161) and Vana Bhatta.

Now the Veni-Samhara and the SisupalaVadha are quoted in the Saraswati-Kanthabharana, Dasa-Rupaka and the Dhawnyaloka. The first was written in 1042 A. D.; the Dasa Rupaka, with its commentary by Dhanika and Dhananjaya, in about 977 A. D. Ananda-Vardhana, the author of the Dhwanyaloka, lived in the reign, extending from 855 A D to 883 A.D, of Avanti-Varman, son to Sukha-Varman, King of Kasmir. Therefore the dates of composition of the Sisupala-Vadha and the Veni-Samhara are earlier than 855 A D. The reference to the Nyasa in the Sisupala vadha,

“अनुत्सप्तपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्नित्यना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्यशा ॥ १ ॥

is well known. Jinendrabuddhi composed the Nyasa in about 750 A D. So the date of composition of the Sisupala Vadha falls between 750 A D. to 855 A D. Again there is a quotation in the Bhasha-Vritti

(G) *Vide* our remarks on it in 3 2. 162 of the text. The dramatist Raja Sekhara (राजशेखर), preceptor to Mohendra Pala (महेंद्रपाल), king of Kanoja (A D 890—910 A D), asserted that the जाम्बवती(वि)जयकाव्य had been composed by Panini. शरणदेव quotes in his दुर्घटवृत्ति stanzas, to illustrate the Sutra 4 3 23, from its 2nd 4th and 18th cantos.

(H) From a passage in the Durghatā Vritti viz —ससारवभच्छिदुरान् द्विजातीनिनि शोषः in 3. 2 162, which is also found in the same Sutra in the Bhasha Vritti as ससारवभच्छिदुरान् द्विजातीनिनि शोषः, it is irresistible to conclude that the one and the same book is referred to by both the भाषावृत्ति and the दुर्घटवृत्ति, the different titles of the work being the manipulations of the scribes. Ghosha is evidently Aswaghosha (अश्वघोष), the author of the Buddhacharita (बुद्धचरित). But as no quotations from the Byosha (ब्योष) given in the Bhasha Vritti, are met with in the Oxford edition of the Buddhacharita by professor E B Cowell, we did not change Byosha (ब्योष) to Ghosha (घोष) in the text. Either the Oxford editor could not come by a genuine MS of the बुद्धचरित or the श्योष and शोष are two different works. Probably the complete MS of the बुद्धचरित by अश्वघोष is still undiscovered. The book recently printed is either fragmentary or a recast by a new hand. If the complete or real book be obtained, the श्योष and शोष may turn up to be the same work.

Grammar, in 1172 A. D (M), in which he gave quotations very often, from the Bhasha-Vritti. This shows that our author could not be later than the 12th century A. D. He must have flourished after Kaiyata and composed the Bhasha-vritti before 1172 A. D. Now the Bhasha-Vritti has a commentary—the Bhasha-Vrittyaitha-Vivriti—by one Sristidhara. It was written likely, as would presently be shown, in about 1650 A. D. Sristidhara observes in his commentary that Purushottama-Deva had prepared his Bhasha-Vritti on the bidding of the king Lakshmana-Sena. This king directed that those portions of the Astadhyayi which treated only of the Vedic matters, should be omitted and the remaining portions commented upon. Purushottamadeva adopted his suggestion (N). This makes him a contemporary of Lakshmana Sena the king of Bengal, whose reign terminated with his over-throw by Mahammed ibn Bakhtiyar in about 1198-1200 A. D. Sristidhara's observation that the author of the Bhashavritti had acted up to the orders of the king Lakshmana-Sena, might be founded on tradition. But there is no reason to suppose it as absurd or deliberately false. That Purushottama-Deva was co-eval with the king Lakshmana-Sena is further confirmed by his mention, with respect, of Govardhanacharya, the author of the Arya Saptasati (O). The naming by him of Varendri (P) in the illustration वरेन्द्रीमगधम् (२।४।७) too, point to his flourishing at this time. The name Varendri did actually arise or become renowned in the 11th and 12th centuries A. D. It formed a part of the kingdom of the Pala and Sena kings of Bengal at this period

(M) The beginning of the दुर्घटवृत्ति is—

“नला शरषदेवेन सर्वत्र गानहेतवे ।

वहदमहलनाम्नोलाकीशवीकायभास्वते ॥ १ ॥

शाकमहीपतिवत्सरमाने एकमभोनवपञ्चिताने ।

दुर्घटवृत्तिरकारि सुद्वे नः कण्ठविभूषणहारलतेव ॥ २ ॥”

एकमभोनवपञ्चाना वितानो दिवासांशक्ति यजि क्विप्त् शाकमहीपतिवत्सरमान इति, that is the Saka year 1095, which corresponds with 1172 A. D.

(N) Says सूटिधर—‘वेदिकप्रयोगानर्चिनी लक्ष्यसेनस्य राक्ष आश्रया प्रकृते कमथि प्रसजन् वनेनैषुताया हेतुमाह भाषायामिति ।—इति भाषावृत्त्यर्थविरति ।

(O) Viz—उप शेषज्ञान शान्दिका (Sutra 1 5 87 भाषावृत्ति)

(P) This word वरेन्द्रो (Varendri) occurs also in the रामपञ्चरित, a poem of double entendres throughout, like the रामपञ्चरित and was composed in the 11th century A. D. by one सञ्जाकानन्दो । It is also found in the Silimpur Stone slab

It is very likely that Purushottama-Deva was one of the courtiers or proteges of the king Lakshmana Sena, as the latter was a reputed patron of Learning Besides the scholars enumerated in the couplet—

गोवर्द्धनश्च शरथो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्षणस्य च ॥ १ ॥

others, such as Pasupati (Q), Halayudha (R) &c, were also his courtiers Kabiraja is the personage who is the author of the Raghava Pandaviya. Govardhana is known by his Arya-Saptasati in which he lauds Lakshmana-Sena thus —

सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदवन्द्योश्च ।

सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाशदोषश्च ॥ १ ॥

He also speaks of one Udayana as his pupil in his book—

उदयनवलभद्राभ्यां सप्तशतीं शिष्यसोदराभ्याम् ।

दौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥ १ ॥

It is said that this Udayana is Udayancharya, the renowned *savant* of Mithila and the author of the Kiranavali and the Kusumanjali Purushottama-Deva honours and eulogises Govardhana, as stated above,

inscription (प्रज्ञप्ति of प्रदास) of the 11th Century A D, published in the *Epigraphia Indica*, Vol XIII, and in the *मन्वन्धसुक्तावली* by कुल्लुकभट्ट—“गौडे नन्दनवासिनाभि सुव्रतैर्वन्द्ये वरेन्द्रा कुले श्रीमदमहर्दिवाकरस्य तनय कुल्लुकभट्टोऽभवत् । Varendra (वरेन्द्रे) is the वरेन्द्रभूमि i e North Bengal, now the Rajshahi Division of Bengal

(Q) A writer of some ritual compendiums, one of which begins thus —

“शास्त्रज्ञानविवेकनिर्मलधिया प्रज्ञावतामरथीः

पाण्डित्येन त्रिखण्डितामरगुह प्राज्ञोऽस्तिमुन्न श्रुती ।

विप्राणां दशकमंपद्वतिमिमासुद्वय वेदादसी

चक्रे भूपतिपण्डित पद्यपति स्वर्गापवर्गदाम् ॥ १ ॥”

This भूपति is लक्षणसेन ।

(R) कृष्णायुध clears the point in his self introduction given at the beginning of his *शास्त्रसमर्थन* viz —“सर्वं ज्ञानं धनज्ञयाद् भगवत श्रीलक्षणाय आपतिराज्ञाना सदृशी निजस्य वयसः प्राया मदापातना” and again “यद्ये श्रीवक्रतर्कयोग्यमखिलज्जापालनारायणः श्रीमार्जुनस्य-सिनदीवशपतिर्भर्ताधिकारं ददी” and again “भ्राता पद्मनिमग्न पद्मपति ग्राह्यादिक्रमे व्यधादोगान लनवान् रिज्जातिकविषी श्रीह परा पद्मतिम् ॥” So कृष्णायुध was the younger brother to पद्मपति । ईशान was the eldest

in an illustration which he has supplied to the sutra 1.4 87. The Bengali poet Jaya-deva too testifies that Govardhana was a great author—

(1) वाचः पल्लववत्प्रमापतिधरः, (2) सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव इव, (3) शरणः श्लाघ्यो दुर्लभद्रुते ।

(4) शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचने राचाय्यगोवर्द्धन-

स्रहर्षो कोऽपि न, (5) विभ्रतः श्रुतिधरः, (6) धोयी कविज्ञापतिः ॥१॥

Jayadeva is the author of the Geeta Gobinda and Dhoyi of the Patana-Duta, a poem written in imitation of the Megha-Duta Saran was probably Sarana-Deva, the writer of the Grammatical treatise Durghata-Vritti, in which difficult passages apparently of doubtful grammatical accuracy from classical works, were very nicely justified. This perhaps led the poet Jayadeva to speak of him as above viz. शरणः श्लाघ्यो दुर्लभद्रुते, that is, Sarana is praiseworthy in dealing with (liquefying) the stiff. In the commentary Rasika Priya on the Geeta-Gobinda, the author king Kumbha also remarks that the six scholars, Umapatidhara, Jayadeva, Sarana, Govardhana, Srutidhara and Dhoyi lived in the court of Lakamana-Sena.

Purushottama Deva was a Buddhist. He began his book with नमो बुद्धाय । Such illustrations as,

निनः पातु वः (३३।१०३), न दोषप्रति बौद्धशब्दे (२।१।६), बौद्धोयं मतम् (३।१।१३), महाबोधिं गन्तामः (३।३।११०), प्रथम्य शास्त्रे सुगताय तायिने (१।१।३२), &c.

Buddha being also styled तायिन्, point to his Buddhism His promptitude to prepare a mutilated commentary on the Astadhyayi, leaving out its exclusively Vedic portions and thereby to impede and discourage, to a certain extent, the Brahminic faith, seems also to support this view. Besides, he followed very faithfully the other Buddhist grammarians in setting down in several places, the aphorisms of the sage, in forms either mutilated or augmented by interpolations No Brahmin classical author would do it, as it would entail a wrong *Parayana* (पारायण) (S) and be a sacrilege Purushottama's devotion to Buddhism was perhaps, unlike Saranadeva's, very strong and pronounced and this might have made him a distant associate with, or an ill assorted companion to, the other learned men of Lakshma-

(S) The पारायण is a complete reading from start to finish, under a kind of religious vow, of holy texts emanating from the sages who are their authors Panini's Grammar is the chief वेदङ्ग and hence holy to the followers of the Brahminic faith

nasena's court, who were mostly the followers of the Brahminic religion. Hence it may be that his name is not in the list enumerating the names of some of these *savants*.

Purushottama Deva was most likely a Bengali. According to Sristidharacharya, he was an obedient acquaintance of the Bengali king Lakshmana Sena. In his exposition of the Rules on the arrangement of the letters of the alphabet, called the *Pratyahara Sutras*, says he—'ब्रश्, द्रश्, वश्, जश्, झश्, पुनर्वश्' (T) Now वश् and बश् are different in meaning and sound. In the Deva nagara alphabet, they are different in shape too. It is only with the Bengalis that व and ब are identical in form and pronunciation. They stand alike in the Bengali alphabet. So this passage deserves consideration. Unless Purushottama Deva was a Bengali, why should he remark "बश्, जश्, झश्, पुनर् (that is, again) वश्"? That is, why should he take वश् and बश् as identical by putting the word पुनर् which indicates repetition? This identity consists, of course, only in form and pronunciation. If this extract does not yield a conclusive proof of his being a Bengali, it amounts to a sort of moral certainty. Again such passages in the Bhasha-Vritti as "पद्मवती । नद्यां मनुष्या" (इ.३.११.०) and "लेखको नास्तिशेषकः" (इ.३.२४) (U) also appear very significant and suggestive. He names certain localities as पुण्डरी (इ.३.११.२), कपिली (इ.३.११.५) and अन्नकमल (इ.३.२१.१४), the topographies of which, when determined, may throw further light on the point.

II The Text

According to modern investigation, Lakshmanasena's reign began in 1169 AD. If so, the Bhasha vritti too is to be taken as composed then,

(T) *Vide* the text of the भाषावृत्ति P I. The first वश् begins with the बन्धकार put in the प्रत्याहार Sutra 5. It contains and implies ब र ल ज म ड ष न झ भ घ ढ ध ञ ष ग ङ and द. The other is बश् and it begins with ब्रौह्मकार and is in the प्रत्याहार sutra 10. It contains and implies only the letters ब ग ङ and द. So वश् and बश् cannot be alike in meaning. It is only in appearance and pronunciation that पुरुषोत्तमदेव takes them identical, like others whose mother tongue is Bengali.

(U) पद्मवती or पद्मा is the name of a river which still passes through North and East Bengal. लेखको नास्तिशेषकः was a very familiar apology with the old Bengali copyists of MSS. They were in the habit of setting down this often, as an excuse for the sins of omissions and commissions in their professional transcriptions—'यथादृष्टं तथा लिखितं लेखको नास्तिशेषकः ।' इति ।

if he had directed Purushottamadeva to do it *after his accession to the throne*. If Sarana and Sarana deva were identical, quotations from it could also easily find their way into the Durghata vritti within a year or two. For, Sarana and Purushottamadeva were both under the patronage of Lakshmana-sena and most likely neighbours to one another. But if Sarana and Sarana-deva were not the same personage the Bhashavritti might not be written so late, considering the want of facilities in the currency of books at the time. Taking then 20 years or so, as the minimum period for the sufficient circulation of the Bhashavritti, so as to make its extracts possible for being inserted into Sarana-deva's work, it might be composed in about 1150 AD. This agrees well with the view that Lakshmanasena was then merely a prince and not yet a king. As a prince too, he might patronize the Learned as well. Sristidhara then called him a king, simply because he was a king though subsequently. His statement does not absolutely imply that Lakshmanasena directed Purushottamadeva to prepare the Bhashavritti, when the former had actually been reigning. Or he might mean that Lakshmanasena who had ordered for the preparation of the book was the king Lakshmanasena and no one else.

III. The Commentary.

The Bhasha Vritt्यartha Vivriti is the name of a commentary on the Bhasha-Vritti. Its author is one Sristidhara. He introduces himself as Sristidharacharya. In the colophon of some of the MSS, the commentary has the statement इति श्रीसृष्टिप्रश्नवृत्तिविरचिना भाषावृत्त्यर्थविवृतिः समाप्ता। But he puts a stanza in Anustup, at the end of every Pada with necessary changes, of such a form as —

भाषावृत्त्यर्थविवृतौ श्रीसृष्टिप्रश्नवृत्तौ ।

प्रथमो विवृतः पादः प्रथमाध्यायसद्वृतः ॥ १ ॥

in which only Srisristidhara Sarmana (श्रीसृष्टिप्रश्नवृत्तौ) occurs and nothing more. As the circulation of his book appears to have been confined only in North Bengal, he was undoubtedly a Bengali Brahmin of this part of the country. This assertion is further supported, if he really had as his surname, the word Chakravartin, a title held by many Brahmins of Bengal.

His object was to amplify the Laghu Vritti, otherwise known as the Bhasha Vritti. Says he—

"नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसद्यद्वलताश्च मतानि ।

श्रीसृष्टिधराचार्यो लघुवृत्तेर् गौरवं कुरुते ॥१॥

He quotes from the

मेदिनीकोष सरस्वतीकण्ठाभरण (८२।१३) मैत्रेयरचित, केशव, केशववृत्ति, उदात्तराघव, कातन्त्रपरिशिष्ट (८२।१६) धर्मकौर्त्ति (रूपावतार), उपाध्यायसंज्ञ, हनुचन्द्र (८२।२६), कैयट (८२।१६), भाष्यटीका (भाष्यप्रदीप), कविरहस्य (७२।४३), सुरारि (अनर्घराघव) (३।२।२६), कालिदास, भारवि भट्टि, माघ श्रीहर्ष (नेघघचरित), वल्लभाचार्य (भाषकायटीका) (३।२।२१२), क्रमदीप्तर (५।२।७८), पद्मानाभ, मञ्जूषा (५।४।१४४) &c

This Manjushah does not belong to Nagoji Bhatta who lived at the earlier part of the 18th century A D It is reported that Nagoji was invited by Jayasimha to Jayapur in 1715 A D to officiate as a priest in the Aswamedha ceremony performed by that king On the other hand, the MSS of the Bhasha Vritttyartha vivriti are found to have even been transcribed by its students in 1714 A D (V) Bearing in mind the dates of the authors of the Kabi Rahasya and the Medinikosha and those of the aforesaid transcription of the Commentary in question, Sristidhara seems to have flourished in the 17th century A D and written his commentary in about 1650 A D We present here to our readers the beginning and the end of the Bhasha Vritttyartha Vivriti as specimens of its internal matters

(V) The MSS of the भाषावृत्तविभक्ति marked here No \, has the dates of its transcription given in it At the end of its 6/1 is शकाब्द १६९२ at the end of 6/3, शकाब्द १६९१ at the end of 6/2, श्रीदुर्गाचरण नत्वा विपदसिन्धुतरां मुदा । इदं शरीरलिखन् पुंसो शक शून्याम्बिभूषती ॥१॥ शकशून्याम्बिभूषति is unintelligible The last line of the stanza is much worn out and rubbed To some extent it is illegible too Though it is so the MS No २१ is explicit and decisive It has at the end of its 6/3 चतुर्विपदचन्द्रमिति शकाब्द साधे तपार्वा रविवासरौ च । श्रीविष्णु रामेश चरामरेण व्याखेद्विता व्याकरणस्य टीका ॥१॥ There is only some rubbing here over the letter सा It might have been सा in its new state As to the date however,— चतुर्विपद चन्द्रमिति शकाब्द,— it is quite clear It is शक १६९१ i e 1714 A D शकाब्द १६९१ is 1709 A D and शकाब्द १६९२ 1710 A D

ओं नमो गणेशाय ।

अथ भाषावृत्त्यर्थविवृतिः ।

सुरमयनं पुरमयनं मारमयसुमारमयम् ।

फणधरतल्पं फणाधरतल्पं वन्दे वाणारिमसमवाणारिम् ॥ १ ॥

नत्वा गुरुन् विचार्यं प्राचीनसंग्रहताश्च मतानि ।

श्रीखण्डिधराचार्यो लघुवृत्ते गौरवं कुरुते ॥ २ ॥

न्यासग्रन्थार्थतात्पर्यपम्यालोचनशालिभिः ।

बोधोऽयं करुणावद्भिः कृतिभिर्मै परिश्रमः ॥ ३ ॥

स्वामीष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यार्थसुपनिबध्नु प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षादतः प्ररोचयन् ग्रन्थारम्भे वृत्तिलतु पदप्रमेकं समुदाषट्कार—

नम इति । यथार्थपञ्चग्राहिवी प्रतिभा बुद्धिः । सा स्वतो भक्तवात्सल्येन भक्तानामशु कम्पनोयत्नेन च धस्यास्ति स बुद्धो भगवान् । अर्श आद्यच (१।१।२०) । तस्मै नमः । नमःस्वामीव्यादिना (२।३।१६) चतुर्थो । प्रथमत उपदेशाशकाङ्क्षादिमहिम्ना च तं नमस्कृत्येत्यायाति । स देवदेवो यथा सर्वज्ञस्तथा तद्वरणानुग्रहादहमपि प्रकृते कर्मणि सर्वापेक्षिन्नो भवामीति हृदयम् । वैदिकप्रयोगानर्थिनो लक्षण्यसैनस्य राक्ष आश्रयः प्रकृते कर्मणि प्रवचन् वृत्तेर्लघुताया हेतुमाह—

भाषयामिति । भाषने लोकोऽनया परिपाद्येति गुरोश्च हल (३।३।०३) इत्यकारे कृते भाषा लोकरिपाटी । यद्यप्यपशब्दप्रक्रिययापि लोको भाषते तथापि साधुशब्दसाधकशास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्दभाषयामिति योज्यम् । तथा ह्याह्विताभिरपशब्दप्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीर्थां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत् । हे अरय इत्यर्थे हे अलय इति वदतोऽसुरान् सुराः परावमुद्रः । तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालाप्रविष्टेन नापभाषिनैव न स्वेच्छित्वा इति श्रुतेः (W) । मनसा सकल्पयेत्, ततो वाचाऽभिलपेत् ततोऽनुकामेत् क्रियाम् । सा च परिष्कृता वागभिमतया फलायेति श्रुतेश्च । याज्ञिकेन संस्कृतेन वागभिलपनोया ।

(W) अपभाषितने comes from अप+भाष+तर्ष and स्वेच्छित्तवे from स्वेच्छ अन्त्यकण्ठे कलटिऽपशब्दे चेत्यर्थे with the same affix तर्षे which is a Vedic one applied in the sense of कृष्य affixes, that is in the sense of भाष and कर्म । अपभाषिततर्षे therefore means अपभाषितव्यम् and स्वेच्छित्तवे स्वेच्छितव्यम् । The rule 15 कृष्यार्थे तर्षे केन् केन् लण (३।३।१४) । The sutra तुमर्षे सेनेन & e (३।३।२) too provides तर्षे but that is in the sense of तुमर्ष । अपभाषितम् and स्वेच्छितम् will then be the meanings.

तस्याश्च विवक्षाविषयत्वम् । सापुर्णैर्दानाध्ययनादिषु कर्मसु प्रवक्तमानोऽपशब्दं न भाषेत ।
शक्त सदैव संस्कृतं भाषेत । यथा वृहत्सति —

‘ नासंस्कृतां वदेद् वार्णो कम कुर्वन्नयज्ञियाम् ।

यज्ञेऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तीयते दिनः ॥ १ ॥

सुसंस्कृतामेव गिरं भाषेतानापदि दिनः ।

अपभ्रंशाभिधायी तु वर्ज्यः स्याद्व्यक्तवयोः ॥ २ ॥

इति । तच्च संस्कृतवागवचनं शब्दानुशासनज्ञानादेवेति कारुणिकस्य सुने स्तदर्थं
शास्त्रनिर्माणेऽपि विवरणज्ञानादेव नि संशयस्तततपदप्रयोग इति स्वपरिश्रमस्य प्रयोजन
मभिहितम् । उक्तञ्च—

‘ सर्वस्येव हि शास्त्रस्य कमणो वापि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यताम् ॥ १ ॥”

इति संस्कार स्तौलोक्य एव । यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग
निपुण स शिवो देवः । तद्गुह्यहीतो वा पाणिन्यापिशलिकाशक्तनुशादीनामन्यतमस्तदभि
मतया प्रयोगमर्यादया । भाषणं भाषा । तथाच भाषाशब्देन लौकिकपदप्रयुक्तिरुक्ता ।
तस्याश्च लौकिकविषयत्वम् । काले चास्मिन् कनीयसि सम्पन्नतया वेदानामप्रचाराद्
वैदिकेषु प्रयोगेषु लोकस्तया नार्थी यथा व्यवहारसम्पादकप्रयोगेषु । अतो ममेहं
वृत्तिज्ञानाय यतिष्यते लोक इति भावः । केषां वृत्तिरित्याह—यथेति । मनेरुचेति (उच्यते,
१५६१) मन्यनेरिप्रत्ययः । अकारस्योपधाया उत्वच्चेति । मननात् तत्त्वज्ञानान् सुनिः ।
तथाणां सुनीनां समाहारस्त्विति । तस्य यानि यानि लक्षणानि तेषाम् । बीजाया
मशयौभावः । अम् लपचम्या इति (२११८२) षष्ठ्या अम् । पाणिनिस्तत्राणि कात्यायन
वाक्यानि भाष्यकारमतानि च भाषोपयुक्तानि । तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघूति ।
लघू अल्पा । उक्तरोत्या त्रिविष्टेऽल्पे लघुरित्यमरवचनादिष्टा च । अन्यत्रानर्थित्वं देवः ।
वृत्तिरिति वृत्तु विवरणे इत्यस्य देवादिकस्य क्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादी
वाङ्मतासु मन्वन्ते तेषां वृत्तु भाषार्थ इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयत इति ।
विघातुमारभ्यत इत्यर्थः । बुद्धय नमो विज्ञेय इति । विघातुमारभ्यते वृत्तिश्चेति
काकाचिवत् । आकरणाशास्त्रमारभमाणो भगवान् पाणिनिमुनिः प्रयोजननामनो
याचिख्यासु प्रतिजानीते (X) अथ शब्दानुशासनमिति । अथ शब्दो यद्यप्यारम्भाय
स्तथापि—

‘ व्योङ्कारस्यापशब्दश्च दाषेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कथं भिन्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाद्युभौ ॥ १ ॥’

(X) This assertion is wrong. अथ शब्दानुशासनम् are not the Sutrakara's words
they belong to the भाषकार Say कथं— महाभाष्यकारा विवरणकारतावाङ्कारण्यं कालान्

इति स्वरयान् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यत इत्यर्थः। अतुशिष्यन्ते
 अन्पाद्यन्तेऽनेनेत्यनुशासनम्। करणे लृट् (३।३।१।३)। शब्दानामनुशासनमिति
 शेषषष्ठीसमासः। शास्त्रस्येदमन्वर्थे नाम। देवतावन्दनादिकं मङ्गलमन्वत् किमिति
 तुनिना न छतमिति न देश्यम्। अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्। आधिभूतत्वच-
 चानस्य तुनेर्विज्ञाभावस्य सुविदितत्वाच्च। वृत्तिरुद् विद्यतेति—लौकिकानामिति। लोके
 भवा लौकिकाः। अध्यात्मादि (३।३।३०, वा)। यद्यपि शब्दशब्दः समासे प्रविष्ट-
 स्तथापि केषामिति प्रश्नसुत्रीय आख्येयमिदम्। दृश्यते च प्रश्नो यथा बहुपुत्रेण
 मम पुत्रो गरीयानित्युक्ते न पृच्छाति कस्येति। राजपुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज इति।

यतोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योत्तरं भवेत्।

उत्तरं नाम तद् वाक्यस्यालङ्कारमिष्यते ॥ १ ॥

द्वीपविद्रावणीं विद्यां यदा लेभे पतिर्मम।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो द्वीपिभयं कृतः ॥ २ ॥

अनेनात्र यामे कौड्यं द्वीपिभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते। एवमिहापि वंशा
 मितुपुत्रेयम्। प्रयोजनश्चापभ्रंशशब्दनिवृत्तिरित्युक्तमेव। अर्जुशब्देन निव्या एवामी
 शब्दा निष्पन्नप्रवृत्तार्थमन्वाख्ययन्त एव न त्वपूर्वतयोपादीयन्त इति प्रतिपादितम्।
 अन्यथाऽग्न होतसङ्केततयाऽर्थसम्पादका न भवेयुः। अभिधानस्याश्रयत्वात्। अभिधान-
 प्रामाण्याद्धि शब्दप्रवृत्तिः। न हि सत्रमस्तोत्रेवं प्रयोगो भवति। तथात्वे पञ्च भुक्त
 वन्तोऽस्तेत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात्। न चेवम्। तस्मात्स्थितमेतत् सिद्धशब्दान्वाख्यानमेतत्।
 भर्तृहरिणा तु दादशप्रकाराः शब्दा निरूपिताः।

वैगिका योगरूपाश्च रूपाः संलक्षिताः स्थिताः।

नानार्थाश्चेति षट्शब्दा नात्वादेरभिधायकाः ॥ १ ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि।

तदा लाञ्छिकाः षट् सुप्रसभये दादश सुखाः ॥ २ ॥ इति।

योगरूपा राजपुरुषपञ्चकौपगवाद्यो वैगिकाः। योगे सत्यपि ये प्रतिनियनविषयाः
 सप्तपक्षेपङ्कजादयस्ते योगरूपाः। येषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थो नानुसन्धीयते
 गोमहिषाश्वाद्य औष्णदिका स्ते रूपाः। यथोक्तं सुखादयोऽयुतुपन्नानि प्रातिपदिकाणीति।
 अन्येष्वेदुदुपस्य चाप्रत्ययस्येत्त्र (८।३।३१) निर्द्वन्द्विराविञ्चतुरामित्युक्तम्। तेन
 प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियत इति यावत्। उपादयो बहुलमिति (३।३।१) तेऽपि

प्रयोजनमाह अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रचोहादीनि पयाद वत्यने। स्वार्थं व्याख्यातुं
 तदवयवसमयश्च तावद् व्याचष्टे अथैत्यमिति। भाष्यप्रदीप, P. 1 माधवाचार्य also asserts this
 and supports कैयट, in his exposition of the पाणिनिदर्शन in the सर्वदर्शनसमष्टे।

सुनिर्गोक्ताः। एवं ये तु लक्षणया वर्त्तमाना अपि वाचका इव द्विरेफादय स्ते लक्षितरूढाः।
 दौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे वंरशब्दे वा स द्विरेफः। द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो
 ध्वनति। द्विरेफशब्दस्तयोरभिधेयावभिधत्ते। न च पराशरादिकमभिधत्त इति
 रूढ एव। ये त्वौणादिक्वैतररीत्या साधिताः शब्दाः प्रायेण व्यक्तावयवार्थाः सङ्कति-
 मद्भिन्ना कापि तदर्थसन्दर्शिन स्ते स्थितरूढा यथा कुशलमण्डपादयः। कुश्लितं यथा
 'स्यात् तथा श्रलति मच्छति। कुपूर्वः पचाद्वचन्तः श्रलधातुरिति। कुशं क्षाति आदत्त
 इति वा। मण्डं निमावं पिवतीत्यातोऽनुपसर्गे क इति (३।२३) कप्रत्ययान्तावेतौ निपुण-
 यद्विशेषवाचकौ।

‘यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥ १ ॥ इति।

तथात्वेऽपि माधु एव। अथ

‘राजान इव स्वकर्मकुशला यत्र सुनयो

यत्र मन्दायय इव सनागरमण्डपाः प्रदेषाः।’

इति जदपदवर्णने स्वकर्म राज्यस्य रक्षणं चरणञ्च तत्र कुशलाः समर्थाः। व्यथच
 कुशं क्षान्ति यच्छन्ति। एवं सनागरं शुण्ठीमद्दितं मण्डं पिवन्ति। नागरे विद्मन्मनैः
 सद्दत्ता मण्डपाद्येव्यर्थेदयवति काव्येऽवयवार्थमपि स्मृश्रवः। नानार्था लीमत्तादयः।
 यद्यप्येते उक्तेषु पक्षेव प्रविशन्ति तथापि शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य
 बह्वनर्थान् प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः। एवं राजपुरुषसदृशो राजपुरुष इत्यनया
 रीत्याह एत एवेति। एते शब्दा उपचारेण गौण्या लक्षणया वा यदन्यत्र प्रयुज्यन्ते
 तत्र लक्षणाद्ये नि जानिगुणक्रियाद्वयार्था वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येव। यद्यत
 इत्यादयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकताः। प्रतिष्ठत इत्यादयो लक्षितरूढा इति सकनसंग्रहः।
 जात्यादयश्च यथावसरं वक्ष्यन्ते।

यद्यपि शब्दा उचरितप्रभंशिन स्यापि, ‘स्फुटवर्षो यसादिनि स्फोटाख्येन
 शक्तिविशेषेण संस्कारान् प्रतीतेनार्थं प्रतीति रिति भाष्यम्।

एकैकवर्णानामर्थान् मेलकानुपपत्तितः।

एकस्मृते नैदीदीनसामर्थ्यात् स्फोट एष्यते ॥ १ ॥

नदिराहितमोशायात्मन्पेन ध्वनिना मद्।

प्यात्रिपारिषाकायां वृत्तौ शब्दोऽप्यध्यायते ॥ २ ॥

अनिच त्रिषा यथा ‘शब्दार्थोभयशक्तुत्पत्त्यध्या मंकचितो ध्वनि’ इति।
 पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारमद्दितपरमवर्णाद्ययः स्फोटाख्यः शक्तिविशेषोऽयमिति।
 शब्द मन्नेष्वाङ्गुराचार्याः। स उच्यार्थप्रत्यापक इति च स्थितम्। प्रत्यक्षञ्च ल,क-
 व्यवहारः श्लोकानन्दादिरूप यदात्र प्रमाद्यम्।

अथ यदि पौर्वापर्येण प्रयुक्ता एव शब्दा अनुशिष्यन्त इत्यलं परिश्रमेण । तेषा तथैव सत्त्वात् । अथ बाह्यैस्त्वानामौशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूप मनुष्यैः कृतो ज्ञायते ? पृथिव्यामेव वा दवीयो द्वीपदेशवासिभिः प्रयुक्ताः शब्दाः कथमितरहोपवासिभिर्ज्ञायेरन् ? तस्मादुक्तशब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते तदर्थाऽयमारम्भ इति चेदुचितमेव दीर्घाद्युषा कालप्रभृतत्वेन । कश्चाद्युषा तु तादृशै मञ्जति शब्दार्थैवे दुःशकपारब्रह्मण जिष्ट्यैव न स्यादित्युद्देशमाशङ्क्य सुशक्तं प्रणाचीं सुनिरूपदिशति ।

प्रकृतीति । प्रथमं क्रियत उच्चार्यत इति प्रकृतिर्धात्वादि । प्रनीयन्ते विधीयन्त इति प्रत्यशस्त्रहसुपकृतनङितविकरणागमाः । तेषा स्वतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामानन्तेऽपि प्रत्यधादीनाः परिच्छिन्नत्वात् तास्यपि परिच्छिन्नत्वं सम्भास्यत इति भावः । परिकल्पनयेति । अनेन कल्पनामात्रं नतु परमाद्यैत इति सूचितम् । ननु कोऽप्यात्मनेपदिन, कोऽपि परस्मैपदिन केचिद्बुभयपदिन इति प्रत्येकं तानुच्चार्य प्रत्ययविधाने सर्वस्वरूपयज्ञेषुऽलसाणां मानुषाणां तथैव सतुपेक्षा स्यादित्याह—
 सामान्येति । धातुत्वं सामान्यम् । अनुदात्तोदात्तस्वरितत्वादयो विशेष्याः । तथाच प्रातिपदिकत्वं सामान्यम् । गार्गादिनडाद्यादयो विशेष्याः । तद् यथा तदता लक्षणैव बहुलतममपि प्रमेयं सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यत इत्यर्थः । लक्षणश्चासाधारणधर्मवचनं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् । वृत्तिकारोऽपि संग्रहसूत्रं स्वत एव सुस्फुटमिति मत्वा मुनिहृदयमपि प्रकाशयन्नाह—
 गत्यन्तराभावादिति । ज्ञानोपासविशेषेषु स्त्री गतिर्गमनेऽपि चेति सारणाद् गतिरुपायः । अन्तरशब्दोऽन्यार्थः । यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वात् (११।३१) परनिपातः । प्रकृतैऽभिमतस्योपायान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रितत्वाद् गुणत्वे विभाषा गुण इति (२।३।३५) पञ्चमी । अभागे हि स्वसम्बन्धमाश्रयति । नतु ज्ञापकाह्नितोरेव हेनि नियमः । पुंयोगादाख्यायासिद्धिः (१।१।१८) निदृशात् । सुबन्तानि तिङन्तानि च पदान्यर्थसम्पर्काणि च । न च अइउञ्च इत्यादीनि वृद्धिरादैजिति- (१।१।१९) वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्हा वर्णा, मुखप्रतिपत्तार्थमुदाह्रियन्त इति चेत् तदपि न । दीर्घांस्तुस्वारविसर्जनीयजिह्वाश्ल्लीयादीनामप्रयोगात् । कादयो भावसानाः स्पर्शा इति स्थिते तेषां पश्चाना वर्णाणामतिविप्रकीर्णत्वात् केषामपि वर्णाणां द्विस्तिरिद्धदर्शानां मुनिसूत्रस्य सार्थकतयाऽवश्यमेव चतुर्दर्शानां सूत्राणां कोऽप्यस्यर्थ इति निन्द्यस्य सिद्धान्तमाह—
 वर्णानामित्यादि । वर्णा अकारादयः । तेषामाद्यसुचारणसुपदेश क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थमुपादानम् । अनुबन्धासङ्गनञ्चार्थो यस्य स उपदेशस्तथति प्रकृते योजयति । तद्बुभयमिति । उभाववयवो यस्य वृन्दस्य तत्र क्रमसन्निवेशानुबन्धस्य रूपं प्रत्याहारसंज्ञार्थम् । तर्ह्येतस्मिन्नादिरन्त्येन सहैतेत्येतत् (१।१।७२) प्रवर्त्तते । तत्रप्रवृत्तायकारादीनामपि ज्येष्ठादिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति ।

सा चेति । संज्ञेति लाघवेन मंग्रहो यथा स्यादिति कृत्वा । तथा चाग्भलादिमंत्राद्य-
मेतानि सूत्राणि । सूत्रम्—

“खल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोसुखम् ।

अस्तोभमनवदाश्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥ १ ॥ इति ।

स्त्रीभा निरर्थकाः । तदुधीर्न सूत्रम् ।

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षसमाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्” ॥ १ ॥

इति तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टनर्कः पूर्वपक्षः । समाधानं सिद्धान्तः प्रामाणिकत्वेनाभ्युप-
गमार्थं इति यावत् । अत्र विभक्तयो न कृताः । न च संहिताकार्याणि । स्वरूपमङ्गभयात् ।
प्रयोगस्यवर्णानुकरणरूपाणामेषां कार्यार्धसुपात्तानामभेदान्नार्थवत्त्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

“यिनाक्षरसमान्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृतं च्छं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नमः” ॥ १ ॥

इति कात्यायनवाक्येन सूत्राणामेषां श्रीमहेश्वरसुखनिःखतत्वेन वैदिकतया वा सकलं
साधुतममेवाभिधत्ते ।

अथ आकारग्रहणार्थं इति । कथम् ? आकारस्य अकारेण सावर्ण्याभावेन/
दीर्घाप्रप्तिः । विहतं करणमूलाणां खराणाञ्च । तेभ्य ए यो विहततरौ । ताभ्यामपि
रे यौ । ताभ्यामपि आकारः । संहत खकार इति शिच्चासुत्रप्रणयनात् । अत आह—
अकारस्येति । शास्त्रान्ते अ अ इति (८।४।६८) सूत्रम् । तस्य चायमर्थः । प्रयोगे
अकारः संहतकरणक एव प्रयोज्यः । केवलमाकारेण सावर्ण्यार्थमत्र विहतत्विनोपदेष्टव्य
इति विहतेनाप्यकारेण विहततरस्याप्याकारस्य सावर्ण्यम् । विहतोपदेशसामर्थ्यात् ।
तुल्यास्यप्रयत्नमिति (१।१।६) निर्देशाच्च । चतुर्दशैव सूत्राण्येकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्वेषा-
मङ्गैव प्रकारेण विवरणं कुर्वन्नाह च । अकारादीनित्यादि । सूत्राणां विच्छेदेन पाठाण्य-
ञ्कारादीनामन्यत्वादादिरन्त्येन महेतेति (१।१।७१) सूत्रस्योपम्याने तानि तानि नामानि
भवन्तीत्याह—अन्त इति । आदित्वं तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य भवतीति काल्पनिके-
ऽप्यादित्वे ङगादिमंत्रा भवन्त्येव । सर्वत्र णकारादयो ह्यल एव । ह्यवरडादौ वृद्धारणार्थो-
ऽकारः । ननु ह्रस्वमंत्राया अनियत्तरेषां कथमित्स्त्रेत्याह—इत्स्मंस्त्रकानिति । युक्ति
माह—प्रत्याहारार्थमिति । अतस्तत्सामर्थ्यादादिरन्त्येनेति (१।१।७१) सूत्रेणैवोपपत्तौ सङ्घ-
ग्रहणादधिकान्तिमंत्रा क्रियत इति भावः । प्रत्याहारश्च स्वल्पेन प्रवृत्तेन यद् बहुनासुपादानं
तदर्थम् । न त्वगादिमंत्राकार्यार्थम् । तथाच दोषो यौ (६।४।६०) तिङ्शिष्प्रभृतयः
प्रयोगाः । क्रियाविशेषणत्वात् स्त्रीयत्वम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकया संश्रज्जाति—

एकमिति । नास्मि विशिष्यत्वान् क्रीवत्वमितिभावः । चतुःसहितानि पञ्च (Y) श्राक्-
पार्थिवादि । (२।१।६०, वा) । लृकारोपदेशस्य लृदितादृक् (३।१।५५) संक्लृप्येति श्रुतिश्च
फलम् । कुमारी ऋतक इति वक्तव्ये लृतक इत्यस्याप्यसामर्थ्यात् कुमार्य् लृतक इति लृकार-
स्याच्त्वे यणादेशः (६।१।७७) फलमिति । नतु सावर्द्धम् । ऋकारलृकारयोः सवर्द्ध-
संज्ञेयमपि सिद्धम् । तथाच दृतादृय् लृदित इति (१।१।५५) निर्देशः । नापि यण्विधौ यथा-
संख्यार्थम् । आन्तरतन्मात् सिद्धेः । इत्संज्ञापि प्रयोजनम् । अच्विधानसामर्थ्यात् ।
घकारस्याट् सु प्रवेशाद् वृद्धिर्गोति णत्वम् । भलि प्रवेशाच्छमे यँडलुगन्ताल् लोट्सिपि
प्रंशांहीति दीर्घानुस्वारौ । श्लि प्रवेशात् क्सश्च दुहादेः । आदौ वकारोऽन्तःस्यः
सानुनामिको निरनुनासिकश्च द्रन्त्योष्ठोऽल्पप्राणः । अन्यस्तु नश्रन्तर्वर्त्ती वर्ग्यं ओष्ठः
स्यष्टकरणः । तस्यैव भवभावः । तेन य्माविद् विवृतृसा वच्यतीत्यादौ न भव् । तथाऽपि-
श्लिः—“द्रन्त्योष्ठलावकारस्य वच्चब्धधृषां न भव् ।” इति ।

“उडूठौ भवतो घन यो वः प्रत्ययसन्निजः ।

अन्तःस्यं तं विज्ञानीयाच्छेषो वर्गोऽयं लघ्यते ॥१॥” इति ।

तथा संघृतसरण्णोऽनुस्वारवानेव । अन्तःस्था द्विप्रभेदा इत्यन्तरतमे सानुनासिके
वकारे सवैवृतसर इति । सवर्द्धितं समादृ इत्यादिके वद स्यैर्ये वद संदेश इत्याद्यधीपस्य वा
ओष्ठान्मकारः परसवर्णः । एवं वास उपसेवायामिति चौरादिके ।

रपर इति । ऋकारसावर्णे लृकारस्य ग्रहणे तवल्कार इत्यत्र लभावार्थं र इति ।
ह्रस्वरङ्गित्वात्सवर्णेन लृण्यत्वप्रसाकारेणानुनासिकेन इता प्रत्याहार इति जयादित्यस्य
वृत्तित्ततो मतम् । चयो द्वितीयाः श्रिं पौष्करसादेरिति (८।४।४७, वा) कात्यायनस्य मत-
मित्येनद् इयम् । अन्यदुणादि । एकं त्रीणीत्यादावेषामप्रवेशः । एतास्तु चतुर्दशसूत्रा
निबन्धाः । परास्तु सृष्टुप्तुत्तिडादेशः कल्पिताः संज्ञा निर्देश्यन्ते । अयोगवाङ्मनां
सामान्येनोपदेश इति । शिचासूत्रे अवर्णोऽयमन्यशब्दैकदेशः । जे घोष्ठपदानामित्यत्र
(७।३।१८) ज इतिवत् । वाह प्रयत्न इति घञि वाह उच्चारणम् । तेनान्ययोगोच्चार्याणा-
मनुस्वारादीनां सामान्येन हलादिना अवहार इत्यर्थः । स च यथा ज्ञकेत विवि-
कर्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थितिः । अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादिश्चकार उच्चारणार्थः ।
हकारो द्विष्यते । अटि शल्यापि च प्रवेशार्थम् । तेनार्ह्याधुश्चदिनि । लण्मधोऽकारः
प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकत्वार्थिंशत् ।

(Y) अस्मिन् मते “एकं ङे षट् तथैवैकं चतुष्पञ्च षडेव चे”त्यत्र पाठः । तद्वेदुपपक्ष्य चाप्रत्ययस्य
(८।३।१७) अनेन नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यैवत्यनेन वा (८।३।४३) चतुष्पञ्चेत्यत्र नित्यं फलम् । मतात्परं तु
चतुरिति सृष्टुप्तुत्तिडादेशः पदम् । तस्य चतुर्दशमित्यर्थः । तत्र द्विचतुरिति कृणोऽय इति (८।३।४३)
वैकल्पिको विवर्णोऽपि ।

‘एकस्मान् ए अ थ वटा दाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कथमाः स्युः ।

त्रेयौ चयौ चतुर्थो रः पञ्चम्य, प्रलौ षड्भ्यः ॥१॥

इति महाभाष्यम् । (Z)

१. वृद्धिरादेच् (१।१।१) ।

संज्ञारूपेणार्थवत्त्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धिशब्दात् स्युः । खरूपमपि हि शब्दार्थ
एव । आदिति ऐनिति च पृथगेव पदे । “ ”

... .. “ ”

From the end, that is, from the end of the चतुर्थपादे of the अष्टमाध्याय ।
६५ । भरो भरि सर्वर्णे (८।४।६५) ।

भरः किम् ? भ्राज्म् । रेफात् परस्य ङकारस्य गकारे न लोपः । भरि किम् ?
प्रियपञ्चाम् । प्रियाः पञ्च चेर्षां तेषाम् । अल्लोपोऽन (६।४।१३४) इत्युपधात्लोपः । खुलं
नकारस्य अकारः । पूर्वतासिद्धीये न स्यानिवदिति (१।१।५८, वा) अल्लोपो न स्यानिवत् ।
अत्र चकारस्य अकारे न लोपः स्यात् । हल इत्येव । वाग्मी । अत्र गस्य गकारे लोपो न
भवति । प्रत्नमिति । अच उपसर्गात् (७।४।४०) इति द्वितकारः । स वादेशः । त्तकारे
तस्मान्द्यस्य लोपः । शिण्णोति । शिष्यप्रतो ईर्धिः । युत्वेन घस्य ङः । भलाङ्गम्
भ्रशीति (८।४।५३) ङकारस्य ङकारः । अम् । अमोरल्लोपः (६।४।१११) अयुस्वारपर-

(Z) ‘इति महाभाष्यम्’ indeed ‘! The supporters of Srividhara, if attempting to
verify this statement, will surely be as successful as was once an admirer of the
military, who was determined to have an interview with and therefore in
search of *Captain Towers*, whom he had heard of in —

“Our revels now are ended , these our actors,
As I foretold you, were all spirits and
Are melted into air, into thin air
And like the baseless fabric of this vision,
The cloud *Capt towers*, the gorgeous palaces,
The solemn temples, the great globe itself,
Yea, all which it inherit, shall dissolve ,
And, like this insubstantial pageant faded,
Leave not a rack behind We are such stuff
As dreams are made of, and our little life
Is rounded with a sleep ’—*The Tempest*, Act IV , Scene 1

The stanza एअएन् ए अ &cc occurs in the *Kasika Vritti* (काशिका इति)

सवर्णौ । अकारान्तु परस्य ङकारस्य ङकारे वा लोपः । रुन्वोति । रुधिर् व्यावरणे ।
 हेधिः । धातुधकारस्य भलाङ्गश्च भ्रशीति (८११५३) दकारः । तस्यापि धकारे वा लोपः ।
 वन्मुमिति । वन् वन्वने । अत्रिद् । तुमुन् । धातुधकारस्य जश्चत्वेन दकारः । तस्य
 वा लोपः । तर्षति । ह्य प्रीयने । लघूपधगुणः (७३॥८६) । तकारो दन्त्यः । पकार
 ओष्ठ इति सावर्ण्याभावात् लोपः । अत्र खरसूत्रे हे इति ।

६६ । उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः (८११६६) ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगर्गकाश्रयपगालवानाम् । (८११६७)

अत्र नोदात्तस्वरितोदयसूत्रे उदययच्छर्त्तं मङ्गलार्थम् । आकरणं त्रिमङ्गलमिदम् ।
 आदौ वृद्धिरादैर्जिनि (११११) वृद्धिशब्दः । मध्ये शिवशमरिष्टस्य कर इति (८१११३३)
 शिवशब्दः । अतोदयशब्द इति ।

६८ । अ अ इति (८११६८) ।

आद्यो विवृतो दितौयः संवृतः । विवृतोऽकारः प्रयोगेषु संवृतो भवतीति । तन्तु-
 कार्यायै विवृतः । नतु तस्य तथा प्रयोगः । अपितु विवृतत्वेनादिनाकारेण ह्रस्वेनात्र दीर्घ-
 भ्रतयोर्यद्दृश्यं श्रेयते । विशिष्टगुणवत् उच्चारणसामर्थ्यात् उदययच्छब्दानुवर्त्तमानादा ।
 अकाररूपेष्वोदयो यः स संवृतो भवतीति वा । त्रिपाद्यामसिद्धाधिकारे संवृतत्वविधानं
 तस्याभिहितत्वाद् दीर्घत्वादिकाव्यायैरिति श्रेयः । वृत्त इति । विसर्गनिकटेऽपि संवृतो-
 ऽयमकारः । सिद्धिरिति । अनेन वृत्तित्वात् मङ्गलं सूचितम् । अशब्दो विष्णुवाचक
 इत्युच्चारणादेव सर्वं सम्पन्नम् । काशिकेति । काशयति प्रकाशयति सूत्रार्थमिति काशिका
 जयादिव्यविरचिता वृत्तिः । काश्यां भवा वा । भागवृत्तिर्भर्षुहरिया ओघरसेन-
 नरेन्द्रादिष्टा विरचिता । तयोहंत्तोरमैतं व्याख्यातुं प्रतिपादयितुं यदि धोः प्रतिभा वृत्तं
 तदेयं भाषावृत्तिः विचिन्ताप्रतिमिति ओकार्यः । विलोक्यतामिति च कश्चित् पाठः । कश्चित्
 काशिकार्यः कश्चिद् भागवृत्तार्थोभया प्रकाशितः । न खमतिचाशब्दादेवाभ्यामन्यत् किमपि
 विवृतमिति भाव इति

भाषावृत्तार्थविवृतावष्टमाध्यायसङ्गतः ।

चतुर्थो विवृतः पाद, श्रीष्टिधरशर्मणा । १ ।

इति श्रीष्टिधरचक्रवर्तिहता भाषावृत्तार्थविवृतिः समाप्ता । श्रीरामः । श्रीः ।

The so-called quotations in the commentary "from the Maha bhasya" will often be found either wrong or altogether non-existent and hence probably given on hearsay (A A). If they were not the foolish manipula-

(A A) Snsudhara's attempt to explain परिचोपभाषा as परिचोपभाषा: जिह्वा च कर्षणदिग्गमदान, probably in imitation of लुटिचोपभाष्य लुटौ चर्षटा ददति (महाभाष्य, १११) is curious (vide our note on १ ४ ३१) He had, it seems, no मङ्गलार्थ

tions of the Scribes, the conclusion is irresistible that the acquaintance of Sristidhara's countrymen with the Mahabhasya had dwindled at the period to nothing. In fact a few centuries back the king, Lakshmana-sena had been, if Sristidhara is to be believed, tired of the Vedic portions of Panini's Grammar. Purushottama too helped him in keeping them away from the people as much as he could. Thus the Bengalis generally neglected and ceased from studying the Astadhyayi (BB) and the Mahabhashya. The Vedic Sutras of the former were unknown to them. This state continued for a pretty long time. Even a few decades ago, the Bengali pundits were unable to

by him, while composing his Vivṛiti. In fact he based his book on the Nyasa (or the कारिकाविशेषवृत्ति by जिनैन्द्रबुद्धि) । So he says—

न्यासव्याख्यानार्थं पर्यालोचनमालिभिः ।

बोधोदयं कथथावद्भिः कृतिभिरे परियम ॥ १ ॥ इति ।

Some read here बोध्य for बोध । The Nyasa was most likely the first of the commentaries on the Kasika Vṛtti (Vide the Introduction of our edition of the Nyasa published by the V R Society, Rajshahi)

(BB) There were of course some exceptions e.g. Brihaspati (बृहस्पति) the celebrated Rayamukuta (रायमुकुट), Raghunatha Sromani (रघुनाथसिरोमणि) of the Didhiti (दिदिति), Kulluka Bhatta (कुल्लुकभट्ट) the commentator of the Manu Samhita (मनुसंहिता) &c. The Raya Mukuta wrote a commentary, entitled the Padachandrika on the Amarakosha. He had shown in it a profound knowledge of the Astadhyayi, though some subsequent writers on Amarasimha occasionally carped at him. That the Raya Mukuta was a Bengali is clear from the following statements quoted from the Padachandrika

"श्रीतिथिर्नमिषुष्टमस्तु स्रष्टुं हार जलकुचुष्टुं

रश्रीयश्चरिता दशाहृतिरुष्टुः श्रीपिपतीर्नमिषा ।

यः प्राय विरदोपरोत्तमकक्षामे रविन्दुं न्या

श्चमे श्रीमेप रायमुकुटामिष्यामिष्यावतीम् ॥ १ ॥

यन्पुत्रा यमनिमौलिमथयो विद्याभरादाद्यः

द्याता दिनुयिसामपीह जयिनी श्री कथीन्द्राय श्री ।

कक्षामान्यदवादिदित्तु यिनुष्टुमपुष्टु

ननुष्टुमपिदवनिर्नमस्तु ननुष्टुमपुष्टु ॥ १ ॥

construe and explain the hymns of the Rig Veda and the Aphorisms of Panini's Grammar, especially those on accents This retrogression dated probably from the 16th century A D Oh ! for its utter vanishment from Bengal

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI

पुण्यां पश्चितसावभौमपदवौ गीडावनीपार्थिवाद
 य धान प्रथितो वृहस्पतिरिति आन्वीकवाचस्यति ।
 कोषस्वामरनिर्मितस्य त्रिविधव्याख्यानदोषागुरु
 सानन्द पदत्रन्दिकां स कुरुते टीकामिमां कीर्तये ॥८॥
 इय घोडशटीकार्यमारमादाय निर्मिता ।
 अमीऽभिलिखितोऽर्घोऽस्यां न ह्य सद्यसा बुधे ॥९॥

And again—"इति महिनापनीय कविचक्रवर्ति राजपश्चित पश्चितसावभौम पश्चितवृद्धामनि महाचार्ये रायमुकुटमणि श्रीमदवृहस्पतिरुक्तायामरकोषपञ्चिकायां पदचन्द्रिकायां लिङ्गादिष्वह्वगं समाप्त । समाप्ता चैवममरकोषपञ्चिकेति ॥

The age of the Pada Chandrika is ascertained from the incidental mention of a date viz year 453⁷ of the Kali Yuga (कलियुग) that is, 1353 Saka which corresponds with 1431 A D There is a complete MS of it in the Varendra Research Society, Rajshahi, which appears to have been copied out within fifty years of its composition viz in 1396 Saka i e 1474 A D The गीडावनीपार्थिव mentioned by the Raya Mukuta appears to have been Jadu (यदु) or Jalaluddin Mahammed Shah who reigned over Bengal from about 1414 A D to 1431 A D He was a son to Raja Gonesha (राजा गणेश or कसनारायण) who was called Kanas (कनस) by the Mahomedan Historians Raja Gonesha reigned from 1409 A D to 1414 A D Jadu was succeeded by his son Samas-uddin Ahmedsha who reigned from about 1431 A D to 1442 A D

अथ

महामहोपाध्याय्यीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

नमो बुद्धाय भाषायां यथात्रिमुनिलक्षणम् ।
पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्तिर्विधीयते ॥ १ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । लौकिकानां प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनया सामान्यविशेषवता च लक्षणेन । गत्यन्तराभावात् । वर्णानामुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासञ्जनार्थः । तदुभयं संज्ञार्थम् । संज्ञा च (1) लाघवेन शास्त्र-प्रवृत्त्यर्था । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ।

अथ प्रत्याहारसूत्राणि ।

१ । अइउण् । २ । ऋऌक् । ३ । एओङ् । ४ । ऐऔच् ।
५ । हयवरट् । ६ । लण् । ७ । जमङणनम् । ८ । भ्रभञ् । ९ । षडधप् ।
१० । जवगडदृश् । ११ । खफळठथचटतव् । १२ । कपय् । १३ । शपसर् ।
१४ । हल् इति प्रत्याहाराः ।

अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्यान्ते णकारादीनित्संज्ञकान-
नुबध्नाति । प्रत्याहारार्थम् । तत्र णकाराद्येद्यतुर्दृशभिरनुबन्धैर्ययाक्रमम्—

एकं त्रिणिण पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयम् ।

एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुः पञ्च षड्वे च ॥ १ ॥ इति ।

अण् । अक् इक् उक् । एङ् । अच् इच् ऐच् ऐच् । अट् । अण् इण्
यण् । अम् यम् डम् । यञ् । भग् भप् । अश् हश् धश् भग् जश्
पुनर्वश् । ऋव् । यय् मय् भय् खय् । यर् भर् खर् चर् शर् । अल्

(१) सा च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिं प्रति पाठान्तरम् । तत्र दृशार्थमित्यत्र गुणोभूतं संज्ञाशब्दं सेवनेन प्रत्ययवृत्तये । गुणोभूतस्यापि प्रत्ययमप्यस्य व्यासादी समर्थनात् ।

इल् वल् रल् भल् शल् इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण्
रपरः (१।१।५१) । चयो द्वितीयाः शरि षौष्करसादेः (८।४।४८, वार्त्तिकम्) ।
धमन्ताड्ड (उणादि, १।१११) इत्येतैश्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ॥ १।१ ॥

१ । वृद्धिरादैच् ।

षादैकार ओकारश्च वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

२ । अदेङ् गुणाः ।

अदेकार ओकारश्च गुणसंज्ञकाः स्युः ।

३ । इको गुणवृद्धौ ।

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धौ ते इक एव स्थाने वेदितव्ये । सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोरित्यङ्गस्य (७।३।८४) गुणो भवति । चेता । होता । स्तोता ।
भविता । तरिता । सिचि वृद्धिः (७।२।१) परस्मैपदेषु । अचैपीत् । अहौपीत् ।
अस्तावीत् । अस्तायीत् । अकार्षीत् । कथं द्यौः पन्याः सः ? गुणवृद्धि-
शब्देनानभिधानात् ।

४ । न धातुलोप आर्धधातुके ।

धात्वेकदेशो धातुः । धातुलोपनिमित्त आर्धधातुके ये गुणवृद्धौ प्राप्नुत
स्ते न स्तः । लोलुवः । पोषुवः । मरीचजः । पचाद्यचि यडो लुक् ।
इक इत्येष । अभाजि । रागः ।

५ । क्ङिति च ।

क्ङिति ङिति च निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न स्तः । किति चितम् ।
सुतम् । भुक्तम् । कृतम् । सृष्टः । ङिति चिनुतः । चिन्वन्ति । कुरुतः । कुरुन्ति ।

मृष्टः । मृजन्ति । ममृजुः । कथं मार्जन्ति ममार्जुः ? मृजे रजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते (२) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुन्दपरिमृजः (३) ।

६ । दीधीवेवीटाम् ।

दीधीवेवी छान्दसो । इटो गुणो न स्यात् । अकण्ठिधम् । अरणिषम् । लुङि मिपि लघूपधगुणो (७।१।८६) इत्र निपिठः ।

७ । हलोऽनन्तराः संयोगैः ।

संलग्ना हल' संयोग इत्युच्यन्ते । अग्निरिति गनौ । स्तोति' सतराः ।

८ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

मुखसहितया नासिकया यो वर्ण उच्चार्यते सोऽनुनासिकसंज्ञकः स्यात् । अँ । आँ । ओँ । ङञ्जनमाः । दधिँ । (४)

९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।

तुल्यास्यं तात्त्वादिस्यानं प्रयत्न, स्पृष्टतादिश्च येषां तेऽन्योन्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । अच, सस्यानाः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८) । शङ्खिता । कुण्डिता । अकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) । दण्डायम् । खट्टायम् ।

(क) ऋकार एकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या । (५)

(२) एतत्, भाष्यकारिणां दीयमतत्वेनेको गुणवृद्धी (१।१।११) इत्यनोपपत्तम् । तथाच—“इदानीं वैयाकरणे मृजेरजादौ सक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजन्तु परिमता भेदुरित्याचरन्तम् । इति । सक्रामतो गुणवृद्धी अद्यादिति सक्रमे कठित्प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३) दुर्घटवृत्तावप्यत्र व्यवस्थितविभाषायिता । मवेयरचितस्तु धातुप्रदीपे तुन्दपरिमृजं स्तुन्दपरिमार्जं इत्युभावेश दर्शितवान् । मस्तुतनुभावेश स्तु । अतएवावयो मृजेति भिदादिपाठादङ्, मन्पाठादिव वृत्ताभाव इत्याह ।

(४) अथोऽप्रत्ययस्यानुनासिक (८।४।१०) इत्यनेनावाकसानेऽप्रत्ययस्य दधिश्चन्दसायोऽनुनासिकत्वे वा भवति ।

(५) Instead of attaching star marks to the *varshikas* we have numbered them under the *authorisms* to which they belong with letters (क) (ख) (ग),

द्वौह्र एकारो द्वौतृकारः । एकारो दीर्घो नास्तीति ऋकारः ।

१० । नाज्भलौ ।

अज्भलौ परस्परं सवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दण्डहस्तः । दधि शीतम् ।
वैपाथो मत्स्यः । आनडुहं चर्म । यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

११ । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।

ईदूदेकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अग्नी इमी । वायू अत्र ।
खट्वे इह । पचेत् इह । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येके । इवार्ये
वकारोऽयमित्यन्वे । (6) मणीव । दम्पतीव ।

१२ । अदसो मात् ।

अदसो मकारात् परमीदूदेत् प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अमी अत्र । अमू
आसाते । मादिति किम् ? असुक्तेऽत्र । अदसः किम् ? शम्यत्र ।

१३ । शे ।

शे इति सूत्रं छन्दोभागः सुपामादेशः (७।१।३६) ।

१४ । निपात एकाजनाड् ।

एको योऽज् निपातः स प्रगृह्यसंज्ञकः स्यात् । अ अपकर्षे । उ उत्तिष्ठ ।
आ एवं मन्थये । आ एवं किलैतत् । अनाड् किम् ? आ उष्णमोष्णम् ।

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

&c ..The students are to understand that they come from काव्यव्यय and
when quoting them, they are to supply after those vartikas, either the
words इति वाच्यम् or इति वक्तव्यम् or इत्युपसृष्टानाम् if not already supplied, to
show that they belong to him—The दण्ड sutras are marked here as (१)
(२), (३), &c...

(6) तथाहि कादम्बखचितदलागिष पद्मजातीति प्रशस्तिलिखितागिष केशिदन्वयतामीति श्लेषविधत्तम् ।
कुक्षी गिरीवाचसकन्यकाया इति सृष्टिधरपुत्रम् । नेपथे च—

'स्युः।।पभाया मन्दिदम्पतीव तद्विभीषनाभ्यां कुषकुइमलाभ्या ।

निपथे विन्दु इति कञ्जाविधौ मणीव भौलो तरलो विरेकतु' ॥ १ ॥ इति ।

१५ । ओत् ।

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । अहो अहम् । (7) उताहो इति ।

१६ । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ।

सम्बुद्धावोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञं स्यादितौ परे । भानो इति । अन्येषां भानविति । सम्बुद्धौ किम् ? गवित्ययमाह । अनार्थ इत्येकवृत्ता-
(8) सुपयुक्तम् ।

१७ । उञः ।

उञ् इतौ शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । उ इति । अन्येषां विति ।

१८ । ऊँ ।

उञ् इतौ ऊँ (9) चादिश्यते शाकल्यस्य मतेन । ऊँ इति । उइति । अन्येषां विति ।

१९ । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।

ईदूतौ चेति सूत्रच्छन्दोभागः । (10) उक्तं प्रगृह्यम् ।

(7) 'अहो अह नमा मर्छ यदुदृप सुमध्यया ।

उतास्य नयने दीर्घं साकाहमहमोचित" ॥ १ ॥

इति जाम्बवतीविजयकाव्ये शास्वतीदर्शनोपनिषत्सु कण्वस्योक्तिः ।

अहो अहोभिर्महिमा हिमायनेऽप्यभिप्रपेदे प्रति ता अराहित्याम् ।

तपुपूर्णावपि मीदसाधरा विभावरीभिर्बिभराभ्युविरि ॥ १ ॥ इति जैमिनीये ।

(8) एकवृत्तौ आचारणवृत्तौ वैदिके कौत्तिके च विवरणे इत्यर्थः । "एकवृत्ताविति काशिकायां वृत्तावित्यर्थः । एकैशब्दस्य सुखाद्यत्वात् काशिकायां सुखावृत्तौ । छन्दस्यपि व्याख्यानादिति भावः । भागवतेरन्यथा वा । सा हि इया विवरणकर्त्रीति भाषावृत्त्यर्थे विवृतौ वृत्तिधरपञ्चवर्ती ।

(9) 'अनुनासिकफलानु यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकी (८१४) इति पाठिकाण्डशिक्षणम् । यथा यदेतन् इति पठसि । अये यदेतन् इति पठसीति । एव वाञ् इति वाञ् इति वा । अञ् इति अञ् इति वा । द्विञ् इति द्विञ् इति वा । कञ् इति कञ् इति वा । प्रगृह्यते अत्र परत एव संज्ञिता प्रतिपद्ये ।

(१०) अन्ये खेतत्र सन्त्यर्थे । तदाहि भोजिः—“न चाय योग्यशब्दस्य विधातमिदोदाहरणानां दृष्टत्वादिति वाच्यम् । सुनिवृत्तौ विनाशदिष्टया शब्दस्य कल्पनातिप्रसङ्गात् । शोके प्रगृह्यते न

२० । दाधा घृदाप् ।

दाब्दाण्दोदेडो धाब्धेडौ च घुसंज्ञकाः स्युः । प्रणिददाति । प्रणिदधाति । अदाविति किम् ? दाब्दैपो र्मा भूत् । दातं धान्यम् । अयदातं वस्त्रम् ।

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् ।

असहये आद्यन्तवत् कार्यमतिदिश्यते । वलादेरिट् । अलाविषुः । अजादावियडुवडौ । अथिथौ । भुवौ । अन्तवत्त्वेऽजन्ताद् यत् । अध्येयम् । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति (11) वक्तव्यम् । एकाचो द्वे प्रथमस्येति (६।१।१) बहुव्रीहिं वक्ष्यति । स यथेह जजागार तथा इयाय । आर । आदेशप्रत्यय-
योरिति (८।३।५६) षत्वं वक्ष्यति । यथेह पक्ष्यति तथाऽपाचीत् ।

२२ । तरप्तमपौ चः ।

एतौ घसंज्ञकौ स्याताम् । कुमारितरा । कुमारितमा । गौरितमा । घरूपेति (६।३।४३) ङसः ।

२३ । बहुगणवतुडति संख्या ।

बहुगणौ प्रचुरार्थौ । वतुडती प्रत्ययौ । एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकृत्वः । गणकृत्वः । गणशः । तावत्कृत्वः । कतिधा ।

२४ । प्यान्ता षट् ।

२५ । डति च ।

पकारनकारान्ता संख्या डतिप्रत्ययान्ता च षट्संज्ञा स्यात् । षट् सन्ति पश्य धा । पञ्च सप्त नव दश पुरुषाः । एकादश । अष्टादश । कति सन्ति । कति पश्य । षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) जग्शसो लुक् ।

भवतीत्यदिश्रुते प्रमाणात्पुल्लभात् । इति (शब्दकोशे) । यत्र निषिद्धं तदनुमतमेवति यथा आसक्तो वातप्रभौ आपतति शरं पयो उदिते पठिष्यति मिथ्य इत्यादी भवितव्यमेव प्रकृतिभावेन । गान्यनेनेति यद्यो मुक्तिपद्योऽर्थो वा । विपति रसान् पाति वा आकामिति ययो स्येत् । वात प्रमिमेत इति वातप्रभोमृगविशयः । यापो किङ्क चिति (उष्, १।४२६) वातप्रभोरिति (उष्, ४।४४१) माहय ईप्रत्ययन ययो पपोवातप्रभोरिति । तस्य डौ भवत्येदं धाद ययो पपो वातप्रभो इति स्तु । तत्प्रथमं इति भाषयामव्ययन प्रकृतिभावे इत्यर्थः ।

(11) व्यपदेशः विहितकर्म तादृशेषु निदेश इति यावत् । तत इति शब्दः । व्यपदेशी । ८६३ ।

२६ । क्तवत् निष्ठा ।

एतो निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वप्रभृतौनि सर्वनामसंज्ञकानि स्युः । सर्वधौ सर्वधात् । विश्वस्यै विश्वधात् । उभशब्दो नित्यद्विवचनटाव्विषयः । उभयोऽन्यत्र । उतर उतम इतर अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायस्त्वत् त्व । नेम अर्हपर्यायो नेमभिन्नः । सम सिम पूर्वं पर अपर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर् त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ।

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।

दिग्बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ।

२९ । न बहुव्रीहौ ।

बहुव्रीहौ सा संज्ञा नास्ति । प्रियविश्वाय देहि । सौभावो न भवति । लृत्कपिठको मत्कपिठकः । कुत्वाद्यर्थे प्राक् टेरक्ञ् न भवति (५।१।७१) । प्रागिवात् क (५।३।७०) एव भवति ।

३० । तृतीयासमासे ।

अत्र सर्वनामसंज्ञा नास्ति । मासपूर्वाय देहि । पुनः समासप्रद्वेषाद् वाक्येऽपि । मामेन पूर्वाय ।

३१ । द्वन्द्वे च ।

द्वन्द्वे सा संज्ञा नास्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

३२ । विभाषा जसि ।

द्वन्द्वे जसि सा संज्ञा वा स्यात् । कतरकतमे कतरकतमाः ।

३३ । प्रथमचरमतयाल्यार्द्धकतिपयनेमाश्च ।

एते जसि वा सर्वनामानि स्युः । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । तयप् । दितये दितयाः । इये इयाः । (१२) अल्ले अल्ला इत्यादि ।

३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ।

इमानि जसि वा सर्वनामानि स्युः । पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । व्यवस्थायां
किम् ? दक्षिणाग्च्छात्राः । प्रवोणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

जसि स्त्रं वा सर्वनाम स्यात् । स्त्रे गावः । स्वा गावः । अज्ञातिधना-
ख्यायाम् किम् ? स्वा ज्ञातयः । प्रभूताः स्वा दीयन्ते ।

३६ । अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः ।

अन्तरं जसि वा सर्वनामसंज्ञं स्यात् । वह्निर्योगि । अन्तरे अन्तरा वा
गृहाः । ग्रामवाद्या इत्यर्थः । उपसंख्यानमधोवस्त्रम् । अन्तरे अन्तरा वा
शाटकाः । परिषेया इत्यर्थः ।

(क) अपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि वसति । सर्वादित्वात् प्राप्तेः ।

(ख) धाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । द्वितीयस्मै
द्वितीयाय ।

३७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् ।

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययमित्युच्यन्ते । स्वर । प्रातर । अन्तर । उच्चैस् ।
मीचैस् । दिवा । वहिस् । स्वयम् । सृपा । हे । है । स्वाहा । स्वधा । अहा ।
कम् । शम् । सार्द्धम् । समम् । सह । शभम् । स्वस्ति । अस्ति । आभीक्ष्ण्ये
निपाताः । च । वा । इव । वै । एव । इह । इति । इह स्वरादयो
धाचकाद्यादयो ज्योतका इति भेदः ।

सदृशं विपु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

३८ । तद्धितस्यासर्वविभक्तिः ।

सर्वा विभक्तिर्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं स्यात् । ततः । यत्र ।

विना । नाना । तसिनादिरेधाच्पर्यन्तः । छत्वसुच् सुची । गस्तसी । डाच् ।
यमुयालौ । दाहिंनो । चुर्याः । किमेत्तिडव्ययघादास्वद्रथप्रकर्षे (५।४।११) ।
किन्तराम् । यतिः । ब्राह्मणवत् ।

३८ । क्तन् मेजन्तः ।

मान्तः क्तदथयं स्यात् । कर्त्तुम् । स्वाहुंकारम् । स्वपीपम् पुष्टः ।
ईहाक्षके । एजन्तः क्तच्छान्दसः ।

४० । कातोसुन्क्तसुनः ।

क्षान्तमथयं स्यात् । क्त्वा । प्रकृत्य । तोसुन्क्तसुनो छान्दसौ ।

४१ । अव्ययीभावश्च ।

अव्ययीभावो नाम समाधोऽव्ययं स्यात् । उपान्नि प्रत्यग्नि । इह तुगेव
संत्राप्रयोजनम् । नाकजादिरिति स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

४२ । शि सर्वनामस्थानम् ।

४३ । सुङ्गनपुंसकस्य ।

जग्गसीः शि (७।१।२०) रनपुंसकस्य सृट् च सर्वनामस्थानमुच्यते । शि ।
कुण्डानि । दधीनि । सृट् । राजा । राजानो । राजानः । राजानम् ।
राजानो । सीमा । सीमानो । अनपुंसकस्य किम् ? सामनी । धामनी ।

४४ । नवेति विभाषा ।

नवाशब्दयोरर्थौ विभाषासंज्ञः स्यात् । निपेधेन समीकृते विषये विकल्पः
प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाप्रयोजनम् । यथा विभाषा श्वेः (६।१।३०)
संप्रसारणम् । शुगाव शिश्राय । शुश्रवतुः शिश्रियतुः ।

४५ । इग् यणः संप्रसारणम् ।

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स संप्रसारणमुच्यते । इष्टम् । उमम् ।
गृहीतम् । औद्यत । औयत । अथ पठोनिर्देशमधिकृत्याह—

४६ । आद्रन्तौ टकितौ ।

पठोनिर्दिष्टस्य आदिष्टिद् भवति । अन्तः किद् भवति । लविता ।
भीपयते ।

४७ । मिदचोऽन्त्यात् परः ।

अचा मध्येऽन्त्यादचः परो मिद भवति । पथासि । सिञ्चति । रुणद्धि ।

(क) मसृजेरन्त्यात् पूर्वं तुममिच्छन्ति । अनुपद्मसंयोगादिलोपार्थम् ।

मङ्क्ता । मग्नः ।

४८ । एच इगु घ्रस्वादेशे ।

एच. स्थाने ङ्रस्वादेश इगेव भवति । अतिरि कुलम् । अतिनु कुलम् ।

उपगु ।

४९ । षष्ठी स्थानेयोगा ।

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या । अस्तेभूः (२।४।५२) । भविता । हुवो वचिः (२।४।५३) । वक्ता । अयोगा किम् ? ऊदुपधाया गीहः (६।४।८६) । उपगूहयति । निगूहयति ।

५० । स्थानेऽन्तरतमः ।

स्थाने प्राप्यमाणाना सदृशतम आदेशः स्यात् । अकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) । लताप्रम् । कण्ठयोः कण्ठ एव दीर्घः । अर्थतः । तरुण-युवतिः । तरुण्यर्थे एव पुंवदुच्यते । गुणतः पाकस्यागो रोगः । अल्पप्राण योरघोषघोषवतोऽस्त्रादृगेव कुलम् । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । ङ्रस्व-दीर्घयो स्तप्रमाण एवोकार ऊकारश्च स्यात् । स्थानप्रहणं स्थानार्थगुणप्रमाणेषु स्थानान्तरार्थं षष्ठी यथा स्यात् । चेता स्तोता । प्रमाणान्तरार्थादकारो मा भूत् । तमश्चहणं बहुव्यन्तरेष्वन्तरतमो यथा स्यात् । वाग्धसति । त्रिष्टुब् भसति ।

५१ । उरण रपरः ।

अवर्णस्य स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसजति । कर्त्ता । किरति । दैमातुरः । कारकः । खट्वर्णः । तवन्कारः ।

५२ । अलोऽन्त्यस्य ।

आदेशोऽन्तस्थान. स्थाने वेदितव्यः । इद गोण्याः (१।२।५०) । पञ्च-

गीणिः । हुन स्त च (११११०८) । ब्रह्महत्या । राज्ञः क च (४१२१४०) ।
राजकीयः । रुहः पः (७१३४३) । रोपयति ।

५३ । डिच्च ।

डिच्चादेशोऽन्त्यस्यालः स्थाने स्यात् । आनङ्गतो इन्द्रे (६१३१२५) ।
मातापितरौ । अनङ् सौ (७११८३) । सखा । कर्त्ता । तातडो डिच्चसामर्थ्यान्
नायमन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

५४ । आदेः परस्य ।

परस्य कार्यमुच्यमानमादेरलः प्रत्येतव्यं यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः
(७१२८३) । आसीनः । अलोऽन्त्यस्याः (११२१५२) पवादोऽयं योगः परत्वाद-
नेकाल्शिदित्यनेन (१११५५) बाध्यते । अतो भिस ऐस् (७११८) । वचैः ।

५५ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ।

अनेकालादेशः शिच सर्वस्यैव स्थाने स्यात् । अस्तोर्भूः (२१४१५२) ।
भविता । लिट् स्तभ्योरेशिरेच् (३१४८१) । पेचे पेचिरे । जग्गसोः शिः
(७११२०) कुण्डानि । उक्ताः पष्ठीनिर्देशाः ।

५६ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।

आदेशाः स्थानिवद् भवन्ति । ब्रूष् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । धातोरिति
(३११८१) तत्र्यदादयः । आवधिष्ट । आडो यमघ्न इत्यात्मनेपदम् (११३१२८) ।
अनल्विधौ किम् ? वर्णविधौ मा भूत् । स्त्रीः पत्याः सः । इलिति (६११६८)
न हलोपः ।

(क) आहिभुवोरीट्प्रतिपेधो वक्तव्यः । आत्य । अभूत् । ब्रुवं ईडिति ।
(७१३८३) अस्तिसिचोऽष्टक इति (७१३८६) च मा भूत् ।

५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।

अल्विध्यर्थोऽयमारम्भः । नियमार्थो वा । अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात् । पठयति । लघयति । अवधीत् ।
टिलोपस्यातो लोपस्य च स्थानिवद्भावाद् उदि नै भवति ।

५८ । न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज-
ञ्चविधिषु ।

एषु विधिष्वजादेशो न स्थानिवत् । पदान्ते कौ स्तः । आवादेशः स्यात् ।
द्विर्वचने दक्षत्र महत्र । अनचि चेति (८।४।४७) द्विर्वचनं न स्यात् । वरे
वरच्यतो लोपे (६।४।४८) यायावरः । आतो लोप इटि चेति (६।४।६४)
स्यात् । सवर्णविधौ असीरञ्जीपः (६।४।१११) । शिण्टि पिण्टि । अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णी (८।४।५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिंप्रन्ति । पिंप्रन्ति ।
नयापदान्तस्य भ्रलीत्यनुस्वारो (८।३।२४) न स्यात् । जश्विधौ । अभ्यस्त-
स्याकारलोपः । धङ्गे । धङ्गम् । जश्त्वं न स्यात् । चर्षिधौ । गमहनेत्युप-
धालोपः (६।४।४८) । जचतु जञ्चुः । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं न स्यात् ।
अतः स्थानिवत्त्वं निषिध्यते ।

(क) स्वरदीर्घयलोपेषु लोपानादेशो न स्थानिवत् ।

तत्रेह स्वरो नोदाङ्गयते । दीर्घविधौ । अलोपोऽनः (६।४।१३४) ।
प्रतिदीप्ता । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घा न स्यात् । यलोपे क्तिच्यतो लोपः
(६।४।४८) । कण्ठूतिः । वलि यलोपो न स्यात् । लोपः किम् ? वायुः ।
यथादेशः स्थानिवदेव । अतो वलि यलोपो न भवति ।

(ख) किलुगुपधात्वचङ्परनिर्झासकुत्वपत्वेषु न स्थानिवत् ।

लावयतेः पावयतेश्च क्तिप् । लीः । पौः । कौ लुप्तं न स्थानिवदिति
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दूट् (13) । लुकि—आमलकं फलम् । मयद् ।
फले लुक् (४।३।१६३) । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययनिहत्तौ
तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
उपधात्वे—पारिखीयम् । चातुरर्थिकाणन्ताद् यस्येति चेति (६।४।१४८)
लोपस्य स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्छः (४।२।१४१) । चङ्परञ्जस्वत्वे । अपीपदद्
वीणां परिवादकेन । प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वाण् णो चङीति (७।४।१)
ङ्स्त्वम् । एयं पापच्यतेः पापक्तिः । पाचयतेः पाक्तिः । यायज्यतेर्थायटिः ।

याजयते र्याष्टिरिति । अज्ञोपणिलोपयोः स्थानिवच्चनियेधाज् भ्रूतीति कुत्वपत्वे भवतः ।

५६ । द्विर्वचनेऽर्चि ।

द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेगः स्थानिवद् भवति । स्थानिरूपेणावतिष्ठते । क्व ? द्विर्वचन एव कर्तव्ये । क्वते द्विर्वचने पुनरादेशरूपं नटवद् गृह्णाति । पप्रतुः पपुः । जघ्नतु जङ्घुः । जचतु जञ्चुः । अतो लोपस्य (६४।१४८) गमहनेलुपधालोपस्य (६।४।६८) च स्थानिवच्चादेकाचो द्विर्वचनं सिध्यति । निनाय लुनाव । आयावोः स्थानिवच्चान् नैलीशब्दौ द्विरुच्येते । अचीति ? किम् ? जीघ्रीयते । यङीत्त्वं न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिवद्भावः ।

- ६० । अदर्शनं लोपः ।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । राजा । भवान् । पचेरन् ।

- ६१ । प्रत्ययस्य लुक्ञुलुपः ।

प्रत्ययादर्शनस्य तद्भावितस्य संज्ञात्रयं स्यात् । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२।४।०२) अत्ति । जुहोत्यादिभ्यः झुः (२।४।०५) । जुहोति । जनपदे लुप् (४।२।८१) । अद्गा वद्गाः । दृढ्मगधेत्यण् (४।१।१७१) ।

- ६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणात् ।

लुप्तेऽपि प्रत्यये तदेतुर्कं कार्यं स्यात् । गोमान् । सर्वनामस्थाने तुम् । अहन् । अग्निचित् । अधोक् । सुप्तिङन्तं पदम् (१।४।१४) । अट्ठषेट् । हलादौ षण्ह इमितीम् (७।३।६२) । इह प्रत्ययस्येत्यनुवृत्तौ पुनः प्रत्ययग्रहणं क्तुस्रप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । प्रत्ययैकदेशलोपे मा भूत् । आघ्नीयेत्यत्र सीयुट्सकारलोपे प्रत्ययलक्षणाभावाज् भ्रूनादित्वं नास्तीत्यनुनासिकलोपो न स्यात् । तल्लक्षणमिति च वाचे पुनः प्रत्ययग्रहणं वर्णाश्रयनिवृत्त्यर्थम् । तेन गवे द्वितं गोहितम् । राय कुलं रेकुलमिति । अचीति प्रत्ययलक्षणाभावाद् वर्णाश्रया अवादयो न भवन्ति ।

६३ । न लुमताङ्गस्य ।

लुक्शुसुप्शब्दैर्लुप्तेऽङ्गस्य तत् कार्यं न स्यात् । सृष्टः । जुहुतः । गर्गा ।

शपि यञि च गुणवृद्धौ न भवतः । राजपुरुषः । असौ भवं न भवति ।
अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते । रोऽसुपीति (८।२।६८) प्रतिषेधो न भवति । अङ्गस्य
किम् ? पञ्च । साम । पयः । समुदायस्य पदत्वं भवत्येव ।

(क) उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति । परमवाची
परमश्वलिङ्गो परमगोदुह्यो परमदण्डिनौ । समासेऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमात्रित्व
पदत्वे कुत्वटलघवनलोपाः प्राप्ता न स्युः । अपदादिविधौ किम् ? दधिसेचौ ।
मधुसेचौ । सात्पदाद्यो (८।३।१११) रिति पत्वनिषेधो भवत्येव । सेचयतीति
सेक् ।

६४ । अचोऽन्यादि टि ।

अचां सन्निविष्टानां मध्येऽन्यो योऽच् तदादि टिसंज्ञं स्यात् । आताम् ।
आयाम् । आम्शब्दः । पटत् । दमत् । अच्छब्दः । पचे पचेति इत्यत्रान्ता-
दिवच्चं व्यपदेशिवद्भावात् ।

६५ । अलोऽन्यात् पूर्व उपधा ।

उपान्त्यो वर्ण उपधोच्यते । पाचकः । शिष्टः । भेत्ता । नर्त्तकः ।

— ६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं स्यात् । दध्युदकम् । मध्विदम् ।

६७ । तस्मादित्युत्तरस्य ।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य कार्यं स्यात् । पदात् पदस्य । ग्रामो वः । पुत्रो
नः । न पूर्वस्य । युष्माकं ग्रामः । अस्माकं पुत्रः ।

६८ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।

शास्त्रे शब्दस्य स्वं रूपं ग्राह्यम् । नार्थः । अग्नेर्दक् (४।२।३३) आग्नेयम् ।
यावकादेर्भ भवति । राज्ञः क च (७।२।१४०) । राजकीयः । नृपादेर्न
भवति । अशब्दसंज्ञा किम् ? टि सु घः । अर्थ एव गृह्यते । इह तु विभाषा
वृत्तमृगिति (२।४।१२) अचन्यग्रोधं रुद्रपृषतं च पुषः (३।४।४०) स्वपोषं
रेपोषं गोपोषमित्यादी विभेदग्रहणे पर्यायग्रहणे च यत्र आस्येयः ।

६६ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।

अण् उदित् च गृह्यमाणः सवर्णस्य स्वरूपस्य च ग्राहकः स्यात् । अस्य चो (७।४।३२) । खट्वीत्यात् । यस्येति च (६।४।२४८) । चोड़िः । स्वरूपस्य च । अक्लो करोति । दाचिः । उदित् कु चु टु तु पु । अप्रत्ययः किम् ? सनाशंसभिच्च उः (३।२।१६८) । अ साप्रतिके (४।३।९) । इह प्रतीयते विधीयते भाव्यत इति प्रत्ययः । तन्निषेधाद् भाव्यमाणोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीत्ययमर्थ इत्याहुः । तेन इदम इग् (५।३।३) अम् सम्बुद्धौ (७।१।९९) वलादेरित्यादौ (७।२।३५) च सवर्णाग्रहणम् ।

७० । तपरस्तत्कालस्य ।

तपरो वर्ण आत्मना तुल्यकालं ग्राहयति । अतो भिस ऐस् । (७।१।९) । वृचैः । नेह । खट्वाभिः । ऋत इद् धातोः (७।१।१००) । किरति । गिरति ।

७१ । आदिरन्त्येन सहेता ।

आदिवर्णोऽन्त्येनेता इत्संज्ञकेन र्हे मल्लितो मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहकः स्यात् स्वरूपस्य च । अण् । अक् । हल् । अच् । सप् । तिङ् । सुट् । चाप् । लन् । कञ् ।

७२ । येन विधिस्तदन्तस्य ।

येन विशेषणेन विधिरुच्यते स तदन्तस्य ग्राहकः स्यात् । एरष् (३।३।५६) । इकारेण धातोरज्ज्विधिरितोकारस्तदन्तं ग्राहयति । चयो जय' ।

(क) यस्मिन् विधिस्तदादाबल्ग्रहणे । अचीत्यजादावियडुवडौ । यियौ । भ्रुवः । उक्तं ग्रहणकयास्त्वम् ।

७३ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ।

अचा मध्ये यस्यादिवृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् । वृद्धाच्छः (४।२।११४) । पाणिनीयम् । शैवीयम् । बौद्धीय मतम् ।

(क) वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाञ्छावा दवदत्ता वा ।

(ख) गोत्रान्तादसमस्तवत प्रत्ययो वक्तव्यः । वृद्धभारद्वाजीयाः । वृद्ध-
काश्यपीयाः । अजातौखलीयाः ।

७४ । त्यदादीनि च ।

त्यदादीनि वृद्धसंज्ञकानि स्युः । तदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् ।
युष्मदीयम् । मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् ।

७५ । एङ् प्राचां देशे ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् प्राग्देशे (14) । एषीपचनीयो
ग्रामः । भोजकटीयो देशः । देशे किम् ? गोमत्या भवा गौमता मख्याः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ॥१११॥

समाप्तञ्च पठमा पादः ।

(14) इदं व्याख्यानं जयादिव्यमतादुत्तरि । भाष्यविद्वद्भ्यः । प्राचानित्यनेन प्राचानाचार्याणामभि-
धानमिति कुविद्वत्समाश्रयेण भाष्यकारस्य व्याख्यानात् । तथाच कैयटः —“कुविना प्राग्पद्व्यमाचार्यैर्निर्दे-
शानि व्यद्वित्तविश्रापार्थेति व्याख्यातम् । अथेन तु प्राग्पद्व्यं देशविशेषं व्याख्यातम् । भाष्यकारस्तु
कुविद्वंनमश्रियत् ।” इति । जयादिव्यमतादुत्तरं मतं ग्रहीतम् । युष्माणदेशविशेषत्वे सभवाद्
ध्याइतंश्वेन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्पनीय इति तथामयः ।

अथ श्रीपुरुरूपोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । गाड्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित् ।

एभ्योऽङ्गितः प्रत्यया ङिद्बद् भवन्ति । इडादेशो गाड् । अर्धगीट । अर्धगीटाः । “नार्धगीट् धुवं स्मृतीः ।” कुटादेः । कुटिता । पुटिता । कुटितम् । पुटितम् । संकुटितव्यम् । अञ्णित् किम् ? णिप् । कोटयति । घञ् । कोटः ।

(क) व्यचैः कुटादित्वमनसौति वक्तव्यम् । विचिता विचितम् । अनसि किम् ? असुन् । उरुव्यचाः ।

२ । विज इट् ।

विजेरिडादिप्रत्ययो ङित् स्यात् । उद्विजिता । उद्विजितम् । “नायसु-द्विजितुं कालः ।” उद्विजितव्यम् । “पुरुपादुद्विजितव्यमीदृशः” । कथ “मुद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते ?” स्थान्तात् ।

३ । विभाषोर्णोः ।

ऊर्णोतिरिडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । मोर्णविता मोर्णुविता । मोर्ण-वितुग् मोर्णुवितुम् ।

४ । सार्वधातुकमपित् ।

अपित् सार्वधातुकं ङित् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिहुतः । चिन्वन्ति । अपिदिति किम् ? करोति । करोपि । चिनोति । इह

पूर्वमपिदिति योर्गं विभज्य् डिच्च पित्तं भवतीत्यर्थमाहुः । तेन सुयादित्यत्र यासुतो डित्त्वेन पित्तनिषेधात् स्तौतीत्येतद्गतो वृद्धिलुकि हलीति (७।३।८८) पिति न वृद्धिः । ब्रूताद् भवानित्यत्र ब्रुव इण् न भवति ।

५ । असंयोगाल्लिट् कित् ।

असंयोगान्ताद् धातोर्लिट् कित् स्यात् । चक्रतुच्चक्रुः । विभिदतुर्विभिदुः । द्रुवतुर्दुवुः । जुहुवतुर्जुहुवुः । ऊचतु रूचुः । असंयोगात् किम् ? “यनिर्वबन्धे जलधिर्ममथे ।” अपिदित्येष । विभिद ।

६ । इन्धिभवतिभ्याञ्च ।

आभ्या लिट् कित् स्यात् । समीधे । बभूव । अत्रेन्धेच्छन्दोविषयत्वाद् भुवो घुको नित्यत्वादाभ्यां किद्वचनानर्थक्यमिति भाष्यम् (15) । भाषा-यान्त्वन्धेर्लित्याम् । समिन्धाञ्चक्रे । अत्रेष्टिः—यन्धियन्धिदम्भिस्रञ्चीनामिति जयादित्यः । येयतुः । येयुः । येयतु । येयुः । देभतुर्देभु । परिपस्वजे ।

७ । ऋड्मृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्वा ।

एभ्यः सेष्टपि क्वा कित् स्यात् । ऋडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुपित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उपित्वा ।

८ । रुद्विदमुषयद्विस्वपिप्रच्छः संश्च ।

एभ्यः सेष्टपि क्वा कित् स्यात् । संश्च । रुदित्वा रुद्विपति । विदित्वा विविदिपति । मुपित्वा मुमुपिपति । गृहीत्वा जिष्टपति । स्वपिप्रच्छोः सन्नर्थ वचनम् । सुपुष्ति । पिष्टच्छिपति ।

९ । इक्वो भ्रात् ।

इगस्ताद् धातोर्भ्रान्नादि. मन् कित् स्यात् । चिकीर्षति । चिचीपति । भ्रान्ति कित् ? गिगयिपते । इकः कित् ? पिषामति । भ्रानादेर्दिधिर्नय-स्यरात् ।

१० । हलन्ताच्च ।

हलन्तादिगुपधाञ् भलादिः सन् कित् स्यात् । विभित् सति । बुभुत्-
सते । दम्भेर्हल्यहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् । धीसति । धिसति ।

११ । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।

हलन्तादिगुपधादात्मनेपदविषयौ लिङ्सिचो कितौ स्याताम् । भित्-
सीट । भुत्सीट । अभिप्त । अबुह । तडनुवृत्तिः पट्सत्वाम् ।

१२ । उद्य ।

ऋवर्णान्तात् तौ कितौ स्याताम् । कृपीट । हृपीट । अकृत । अकृत ।
तीर्पीट नदी । अतीर्ष नदी स्वयमेव ।

१३ । वा गमः ।

गमे स्त्री वा कितौ स्याताम् । किच्चादनुनासिकलोपः । संगसीट
संगंसीट वा । ज्वं युञ्जे विजयेन सङ्गसीटाः संगंसीटा वा । समगत समगंस्त
वा भ्रमरः सरोरुहेण ।

१४ । हनः सिच् ।

हन्तेस्तडि सिच् कित् स्यात् । आहत । आहसाताम् ।

१५ । यमो गन्धने ।

यमस्तडि सिच् कित् स्यात् । उदायत सूचितवानित्यर्थः । “नोपायध्वं
भयं सीताम् ।” गन्धने किम् ? आर्यंस्त पादम् ।

१६ । विभाषोपयमने ।

स्त्रीकारे यमस्तडि सिच् किच् स्यात् । उपायत कन्वाम् । “उपायंस्त
महास्त्राणि ।” “सौमित्ते मामुपायंस्थाः ।”

१७ । स्याघोरिच्च ।

स्याघोरिस्तडि सिच् कित् स्यात् । इकारद्यान्तादेशः । स्या । उपास्वित

करेणुः । प्रास्थितानेकः । घु । अदित । अदियाः । अधित । अधियाः ।
अधिपातां गावौ वस्नेन ।

१८ । न क्त्वा सेट् ।

सेट् क्त्वा क्तिन्न स्यात् । देवित्वा । वर्त्तित्वा ।-सृष्टित्वादौ क्त्त्वमुक्तम् ।
सिद्धनुवृत्तिर्नवसूत्र्याम् ।

१९ । निष्ठा शौङ्खिदिमिदिच्चिदिधृषः ।

एभ्यः सेण् निष्ठा क्तिन्न स्यात् । शयितः शयितवान् । प्रस्वेदितः
प्रस्वेदितवान् । प्रस्त्रेदितः प्रस्त्रेदितवान् । प्रमेदितः प्रमेदितवान् ।
प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । खिदादेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिट् (७, २।१७) ।
धातुपारायणे तु भीषादिकस्य डीडोऽपि निष्ठायामक्त्त्वमुक्तम् । उड्डयित
उड्डयितवान् ।

२० । मृषस्तितिच्चायाम् ।

मृषेः चमायां निष्ठा क्तिन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । तितिच्चायां
क्तिम् ? अपमृषितं धाव्यमाह ।

२१ । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।

उदुपधाद् धातोर्भावारम्भोर्निष्ठा क्तिन्न स्यात् । द्योतितं द्युतितं धानेन ।
“प्रद्योतितं तावदुदुप्रतानैर्दिवाकरः प्रद्युतितो न यावत् ।” एवं मुदप्रभृतेः ।
अगन्तिकरणान्त्सु नेषते । मिशुधितम् ।

२२ । पूडः क्त्वा च ।

पूडः क्त्वा निष्ठा च क्तिन्न स्यात् । पवितः पवितवान् । पवित्वा । पूडये-
तीट् (०।२।११) । क्त्वापहणमुत्तरार्थम् ।

२३ । नोपधात् घफान्ताडा ।

घफान्ताडाधोपधाद् धातोः फकारान्ताच्च क्त्वा क्तिन्न स्यात् । अयित्वा
अन्यित्वा । अयित्वा अन्यित्वा । गुफित्वा गुम्फित्वा । नोपधात् क्तिम् ?
अफित्वा । घफान्तात् क्तिम् ? अंभित्वा ।

२४ । वञ्चिलुञ्चुप्रतञ्च ।

एभ्यः क्त्वा किद्वा स्यात् । वञ्चित्वा वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा लुञ्चित्वा । ऋत्तित्वा अर्त्तित्वा ।

२५ । ढपिमृषिक्तशेः काश्यपस्य ।

एभ्यः क्त्वा किद्वा स्यात् । ढपित्वा तर्पित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । क्शित्वा कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ।

२६ । रलो व्युपधाद् हलादेः संञ्च ।

उ इ वी । तदुपधाद् रलन्ताद् हलादेः धातोः क्त्वा संञ्च कितौ वा स्याताम् । लिखित्वा लेखित्वा । लिखित्वा लिखित्वा । एवं द्युतमुदादेः । द्युतित्वा द्युतित्वा । द्युतित्वा द्युतित्वा । रलन्तात् किम् ? देवित्वा दिदेवित्वा । हलादेः किम् ? एषित्वा एषित्वा । वेङ्गित्वा । भुञ्जित्वा भुञ्जित्वा । उक्तं किञ्चम् ।

२७ । ऊकालोऽज्झस्वदीर्घभृतः । (16)

उकाल एकमात्रिक ऊकालो द्विमात्रिक ऊकालस्त्रिमात्रिकोऽच् क्रमेण ऋस्वदीर्घभृतसंज्ञकः स्यात् । अग्निचित् । ऋच्छति । भृतो नोदाङ्गियते । भाषायां व्यवहारादर्शनात् ।

२८ । अचञ्च ।

तद्भाविता ऋखादयोऽच एव स्थाने वेदितव्याः । ऋञ्चः । अतिरि । अति-खट्वम् । दीर्घः । स्तूयते । पटूभवति । अत्र च्छन्दःसूत्राणि द्वादश । (17)

(16) Why ऊकाल is put and not अकाल or इकाल &c...? They say

“निरन्तरा क्रमस्थाय ऋस्वदीर्घभृता अचः ।

उच्यते ऋञ्चकृते अतिरि इत्युक्तं भावम्” ॥ १ ॥ इति ।

(17) These twelve Sutras, though omitted by the author, are cited here for reference and completion of the सूत्रपाठ । In cases of such other omissions elsewhere, the aphorisms will be similarly recorded in the note

इह भाषार्हाण्यपि स्वरसूत्राणि न निबध्यन्ते । स्वरस्य भाषायामप्रचारा-
दनर्थित्वाच्च लोकस्य । वेद एवावश्यकः स्वरप्रयोगः । विस्वरेऽनिष्ठापात-
भयात् (१८) ।

४१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।

एको योऽल्पप्रत्ययः सोऽपृक्त उच्यते । आसीत् । अपृक्त ईट् । अर्द्ध-
भाक् । भजो णिवः (३।२।६२) । वैरपृक्तस्य लोपः (६।१।६७) ।

४२ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

तुल्याभिधेयपद स्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् । पाचकहन्दारिका ।
कर्मधारये पुंवत् (६।३।४२) ।

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

समाससूत्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । यथा पञ्चमी भयेन
(२।१।३७) । हकभयम् । सप्तमी शौण्डेः (२।१।४०) । अक्षशौण्ड ।

— ४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

वाक्ये नियतविभक्तिकमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् पूर्वनिपातं विना । निर्गतः
कौशाभ्या निष्कौशाभिव् । निर्गतं तस्या निष्कौशाभिवं पश्येत्यादि ।

(क) एकविभक्तावपठ्यन्तवचनमिति कात्यायनः । अर्द्धपिप्पली । उप-
सर्जनज्ञस्यो न भवति ।

१८ । उद्येददात् ।

२० । नीचेरनुदात्त ।

२१ । समाहारः स्वरितः ।

२२ । तस्यादित

उदात्त मर्षंजसम् ।

२३ । एकत्रयि दूरात् सम्बुद्धी ।

२४ । यत्कर्मसंज्ञं तत्पञ्चस्वसामस्य ।

२५ । उद्येदरा वा वयट्कारः ।

२६ । विभाषा ष्वन्द्वि ।

२७ । न सुत्ररूप्यायां स्वरितस्य नृदात्तः ।

२८ । द्विवचनपरनुदात्तः ।

२९ । स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् ।

३० । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।

(१८) तदापीत्र मर्षे—“दृष्ट इन्द्र स्वरता वर्धता वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमयमाह । म वाग्वञ्चो

यत्रसामं हिमति यदेन्द्रस्य स्वरतोऽपराधात्” इति । मरताऽपराधिफलञ्च—पुराकिञ्चिद्वचनं लट् पुषे
विभक्त्याप्ये इति कर्पत सदा इत्यादिमिन्द्रस्य इत्यार युक्तान्तरमुत्पिपादयिपुराभिचारिकं यामं कृतवान् ।
तत्रेन्द्रस्य वर्धमेति मर्षे इन्द्रस्य इन्द्रं तत्पुत्रस्यमासीतानादात्तं प्रथोक्तस्ये प्रमादान् स चादुदात्तं किम
मर्षः । तेन पूर्वपञ्चमत्रित्तरेव चन्द्रोद्धर्षो ऋषः । तत इन्द्र एवास्य युक्तान्तरस्यापि हिमकं सम्पन्न
इति नृतेतिरास्युदात्तदिपु प्रमिहम् । मिथ्याह च पठाने “मरता इति स्वरता वर्धता वेत्यादि ।

४५ । अर्थवद्घातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकमुच्यते । वृचः । शक्तः । डित्यः । कुण्डम् । विप्रः । सर्वः । उच्चैः । अर्थवत् किम् ? धनम् । धनम् । नाम्नावधे र्मा भूत् । अघातुः किम् ? हन्तेर्लङि अहन् । न लोपो हि स्यात् । अप्रत्ययः किम् ? काण्डे । कुण्डे । तपुणी । ङस्वो नपुंसक (१।२।४७) इति ङस्वः स्यात् ।

(क) निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।

४६ । कृतद्धितसमासाश्च ।

एते प्रातिपदिकसंज्ञकाः स्युः । कर्त्ता । श्रेयः । दाक्षिः । वरणाः । राजपुरुषः । कुम्भकारः । अर्थवत्समुदायानां समासस्यैवेति नियमाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावः । राज्ञः पुरुषः ।

४७ । ङस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

क्लीवे प्रातिपदिकस्य ङस्वः स्यात् । अतिरि । अतिरु । ग्रामणि कुलम् । नेह । रमते कुलम् । काण्डीभूतं कुलम् । तिडव्यययोरलिङ्गत्वात् । नेह । वनाग्रम् । वनायेति । वहिरङ्गत्वाद् दीर्घस्य ।

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

गोशब्दान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चोपसर्जनस्य ङस्वः स्यात् । चित्रगुः । स्त्री । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । उपसर्जनस्य किम् ? राजकुमारी । स्त्रीति स्वराधिकारविहितस्य ग्रहणात्नेह । अतितन्वीः । अतिश्रीः । अतिलक्ष्मीः ।

(क) ईयसी बहुव्रीहौ प्रतिषेधः । बहुप्रेयसी राजा कुलं वा । ईयस्येति (५।४।१५६) कपो निषेधः । (१९)

(१९) अथ भरीशः—“बहुप्रेयसी कुलम् । अथ नपुंसकङ्गम् न । ईयसी बहुव्रीहेनेति कुलमात्रस्य प्रतिषेधादिति अपिपतिपुद्गोत्तमविश्वपादक । अस्मि नपुंसकङ्गस्य एव निषिद्धते । नपुंसकङ्गस्य न स्यादिति । बहुप्रेयसि बहुप्रेयसिनी इत्याद्यात् ।”—इति (वीरमनारमा, P. 160, Benares Edition).

४६ । लुक् तद्धितलुकि ।

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तद्धितलुकि सति । पञ्चशष्कुलिः । क्रीतार्थे
ठकोऽध्यर्हेति (४।१।२८) लुक् । आमलकं फलम् । नित्यं वृद्धेति
(४।३।१४४) मयद् । फले लुक् (४।३।१६३) ।

५० । इट् गोण्याः ।

तद्धितलुकि सति गोण्या इत् स्यात् । पञ्चगोणिः । पटः । योग-
विभागात् पञ्चसूचिः ।

५१ । लुपि युक्तवट् व्यक्तिवचने ।

लुपि लुवर्णे युक्तवत् प्रकृत्यर्थवट् व्यक्तिवचने लिङ्गसंख्ये स्याताम् । वङ्ग-
स्यापत्वानि वङ्गनि वङ्गाः । तेषां निवास (४।२।६६) इत्वणो जनपदे लुप्
(४।२।८१) । वङ्गा जनपदः । पञ्चालाः । कुरवः । पुण्ड्राः । लुपि किम् ?
लवणाक्षुक् (४।४।२४) । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । अभिधेयस्यैव लिङ्ग-
संख्ये स्याताम् ।

(क) हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । न वचनम् । हरीतक्या विकाराः फलानि
हरीतक्यः फलानि । विकाराणो हरीतक्यादिभ्येति (४।३।१६७) लुप् ।

(ख) खलतिकादिषु वचनम् । न व्यक्तिः । खलतिकास्य गिरैरदूरभवानि
खलतिकं वनानि । अदूरभवद्येत्वणो (४।२।७०) वरणादिभ्येति (४।२।८२)
लुप् ।

(ग) समाम उत्तरपदस्यैव बहुवचनविषयस्य युक्तवद्भावे इति भाष्यम् ।
(२०) । मयुरा च पञ्चालाय मयुरापञ्चालाः । उत्तरपदस्येवेति किम् ?
पञ्चानमयुरे ।

५२ । विशेषणानाञ्जातेः ।

लुवर्णस्य विशेषणानाञ्च तथा स्यात् । पद्माः ममदा बहुधीरष्टताः ।
अञ्जातेः किम् ? वङ्गा जनपदो रमणीयः ।

(२०) पदस्यैव न च वर्तिहरीव विनमृतस्य वारास्य विररवम् । वार्तिहरीवत् समाम उत्तरपदस्य
पञ्चानमयुरे इति ।

(क) मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । चञ्चा मनुष्यो दर्शनीयः । चञ्चा दर्शनीयेति मा भूष् । इवे प्रतिक्रतौ (५।२।८६) कन् । तस्य लुम् मनुष्य इति (५।३।८८) लुप् ।

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।

तदिति व्यतिवचनलक्षणं न कर्त्तव्यम् । संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा एतेऽङ्गा वङ्गा वरणा इति । नानालिङ्गसंख्या एव प्रमाणं यथापो दारा ष्टहा वर्षाः ।

५४ । लुव् योगाप्रस्थानात् ।

जनपदे लुष् (४।२।८१) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२) लुवप्यशिष्यः । योगस्य सम्बन्धस्यानुपलब्धेः । नहि पञ्चालानां स्वामित्वात् पञ्चाला जनपदः । वृक्षयोगाद्वरणा ग्रामः ।

५५ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।

यदि हि वृक्षादियोगः प्रमाणं स्यात् तदा वृक्षाद्यभावे वरणपञ्चालादेरप्रयोगः स्याद् यथा दण्डसम्बन्धाभावे दण्डिनः । तस्माद्रूढिरियम् ।

५६ । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ।

प्रधानीपसर्जने प्रधानार्थं सद् ब्रूतः, क्रियाप्रधानमास्यातं, साधनप्रधानः कृदन्त, उत्तरपदार्थप्रधानं स्तत्पुरुष इत्यादि वचनं, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सद् ब्रूत इति च पूर्वाचार्यपरिभाषितं न वक्तव्यम् । कुतः ? अर्थस्य शास्त्रादन्यो लोकस्तत्प्रमाणत्वात् । अनधीतव्याकरणोऽपि राजपुरुषमौपगवञ्चानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमुपगुविशिष्टञ्चापत्वमानयति ।

५७ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ।

काल उपसर्जनञ्च न परिभाष्यम् । यतः पूर्वेण तुल्यम् । लोकत एवावगतेरिति प्रत्याख्यानम् । माधुर्यां (११) तु वृक्षावशिष्यग्रहणमापादमनुवर्त्तते ।

(21) What work is referred to by this मधुरी इति ? In the Rule तेन शेषम् (4 3. 102) we have in the काशिका "प्रकृतिलोक शीलमित्युच्यते । न तु ज्ञानम् । कृते इदं (4 3 113) इदमेव वक्तव्यम् । अन्वयं ज्ञानं मधुरेण शीला मधुरी इति ।' मधुरेण means here

५८ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।

जात्यर्थं एको बहुवद्वा स्यात् । सम्पन्नो यवः सम्पन्ना यवा वा । एकस्मिन् किम् ? सम्पन्नौ व्रीहियवौ । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिन्नकरः ।

५९ । अस्मदो द्वयीश्च ।

अस्मद् एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं वा स्यात् । अहं करोमि वयं कुर्मो वा । आवां कुर्वो वयं कुर्मो वा । व्यवस्थितविभाषया सविशेषणानां प्रतिषेधः । अहं पटुर्ब्रवीमि । आवां पटुतरौ छात्रौ ब्रूवः (22) । युष्मदि गुराविकेषामिति जयादित्यः । त्वं गुरु र्युयं गुरवः ।

६० । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नचत्वे ।

फल्गुन्योर्हयोः प्रोष्ठपदयोश्च नचत्वे बहुवचनं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ पूर्वाःफल्गुन्यो वा । पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदा वा । नचत्वे किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ।

६१ । छन्दसि पुनर्वस्वोरिकवचनम् ।

६२ । विशाखयोश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

६३ । तिष्यपुनर्वस्वोर्नचत्तद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

तिष्य एकः पुनर्वस्वु द्वौ । तेषां नचत्तद्वन्द्वे बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । उदितौ तिष्यपुनर्वस्वु । अर्थग्रहणात् सिध्यपुनर्वस्वु । बहुवचनस्य किम् ? इदं तिष्यपुनर्वस्वु । एतदेव ज्ञापकं सूर्या इन्द्रो विभाषैकवद् भवतीति (23) । उक्तः संख्यातिदेशः ।

according to the आस and पदमद्यो, मद्युवाच भवेत् । But this one probably is not the मद्युवाच इति spoken of by पदमद्योत्तम ।

(22) अर्थं वयं तत्ताभिरान् मपुकर इता च्चं यत्तु इति शाकुन्तले, एते मयममी दारा कन्धेयं कुम्भोदितमिति कुमारकाण्डे, यद्य ह्य वयोदमरचलाचिता इति भारवी, एव राजा वयमद्युवाचित मद्युवाचमिमांश्रता इति भर्तृहरिसूत्रे च ? न च विशेषार्थे विग्रहणमितिदेशो भवत्येवंगु ।

(23) सूर्यो इत्यो विभाषावदवति is a परिभाषा, numbered 36, in the परिभाषापाठ which

६४ । स्वरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

तुल्यरूपाणामेकोऽवशिष्यते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षाः ।

स्वरूपसमुदायाद्धि विभक्ति र्यां विधीयते ।

एक स्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायस्य वाचकः ॥ १ ॥

रूपग्रहणादर्थभेदेऽपि भवति । व्रीहिश्च मापः । मानश्च मापः । मूर्खश्च
मापः । मापाः । “पादा रश्मिद्वितुर्थ्यांशाः ।” एकविभक्तौ किम् ? विप्राभ्यां
कृतं विप्राभ्यां देहि ।

(क) समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां कचिदेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा ।

६५ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।

यूना सह वचने वृद्धः शिष्यते । युवा निवर्त्तते । वृद्धेयुवप्रत्ययलक्षण एव
चेद्विशेषः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । नेह । गार्ग्यवात्स्यायनी ।
अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमुच्यते (२४) ।

६६ । स्त्री पुं वच्च ।

यूना सह वचने वृद्धा स्त्री शिष्यते पुं वच्च स्त्रार्थः स्यात् । गार्गी च
गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । वात्सी च वात्स्यायणश्च
वात्सी । नेह । गार्गीवात्स्यायनी । दाक्षीवात्स्यायनी ।

६७ । पुमान् स्त्रिया ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । असुरौ ।

contains all such *Paribhashas* or Sutrās composed by the Ante-Panini Gram-
marians. Only those of them which have been applied to and accepted by the
भाष्यकार, are now taken as authoritative by the Grammarians of the Panini
School. The Paribhashas are explained by सौरदेव in his परिभाषावृत्ति, उद्देश्येण
in his अक्षरपरिभाषा (वा परिभाषावृत्ति) and नाबोन्निभट्ट in his परिभाषावृत्तिवृत्ति ।

(२४) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम् is a Sutra of the ante-Panini Grammarians. The
word वृद्ध here is what is meant in the अत्यन्तार्थे by the term वृद्ध, that is, पौत्रवधति
अपत्यम्, ३१८ :—अपत्यं पौत्रवधति श्लोकम् (शा१।१।१८) ।

ब्राह्मणौ । कुक्कुटौ । मयूरो । गौरयं गौरियमेतौ गावौ । शिवश्च शिवा च शिवौ । “कथयति शिवयोः शरीरयोगम्” । तल्लक्षणयेदित्येव । कुक्कुटमयूर्यौ ।

६८ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहित्वाभ्याम् ।

स्वस्रा भ्राता दुहिता पुत्रश्च शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरी । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ।

६९ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।

अनपुंसकैश्च सहोक्ती नपुंसकं शिष्यते । एकवच्चास्य वा स्याद्विद्वलक्षण एव चेद्दिशेषः । शक्लः प्रावारः शक्ला श्वाटी शक्लं वस्त्रं तदिदं शक्लं तानीमानि शक्लानि वा । अनपुंसकेन किम् ? शक्लश्च शक्लाश्च शक्लश्च शक्लानि । एकवन्न भवति ।

७० । पिता माता ।

७१ । प्रश्नशूरः प्रश्नशूः ।

मातृशत्रूभ्यां सहोक्ती पिदृशशूरो वा शिष्यते । “जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी” । मातापितरौ च । प्रश्नशूरी प्रश्नशूश्च शूरी च ।

७२ । त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।

सर्वैरिति त्वदादिभिरन्यैश्च सहोक्ती त्वदादीनि शिष्यन्ते । स च देव-दत्तश्च तौ । यश्च पिप्रश्च यौ । त्वदादीनाश्च यद् यत् परं तत् तच्छिष्यत इत्येके । स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ । स च त्वश्च युवाम् । स च त्वश्चा-इश्च वयम् ।

७३ । ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।

ग्राम्याणामतरुणपशूनां संघेषु सहोक्ती स्त्री शिष्यते । गाव इमाः । अजा इमाः । संघेषु किम् ? एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् ? वस्ता इमे । अग्निक-शफेष्वभिधानाद्येह । अग्ना इमे । गर्दभा इमे ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११२ ॥ समाप्तश्च लुटापादः ।

अथ
श्रीपुरुषोत्तमदेवकता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । भूवादयो धातवः ।

भूवादयो धातुसंज्ञकाः स्युः । भू । भवति । एधँ । एधते ।

२ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

उपदिश्यत इत्युपदेशो धात्वादि (25) । तत्रानुनासिकविशिष्टोऽजित्-
संज्ञकः स्यात् । एधँ । स्पष्टं । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । तेनेहापि
स्यात् । रगँ । लगँ ।

(क) इर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भिदिर् । अभिदत् । इरितो वेति
(३।१।५७) चौरह् ।

३ । / हलन्तप्रम् ।

उपदेशेऽजन्त्यं हलित्संज्ञं स्यात् । अइलण् । डुक्लञ् । नदट् । सन् ।
पुक् । अनङ् ।

४ । न विभक्तौ तुस्माः ।

विभक्तेस्तवर्गसकारसकारा इत्संज्ञा न स्युः । वृक्षात् । पचेरन् । यस्मिन् ।
पचतः । अपचम् ।

५ । आदिर्जिटुडवः ।

इदित्येव । आदिभूता जिटुडुकारा इत्संज्ञका स्युः । जिमिदा मित्र ।
टुनदि नन्दथु । डुपचैप् पक्तिमम् ।

(25) धातुसूत्रमथापादिवाक्यलिङ्गादुशासनम् । आगता प्रत्ययादेशा उपपन्ना प्रकीर्णता ॥ १ ॥ इत्याह ।
अथ वाक्य वाचिकमित्यथ । लिङ्गादुशासनस्य तु प्रकृतेश्चुपयोगः ।—समासस्य समासवाचीणि उपदेशे । अप
वाक्य वा । अनुसम्पदेशो धातुपाठस्य तिपदिकपाठो एतन्वाचिके च । एतन्निर्णय उपदिश्यते ।

६ । षः प्रत्ययस्य ।

प्रत्ययस्यादिः पकार इत्संज्ञकः स्यात् । खुन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ।

७ । चुटू ।

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादिभूतावित्संज्ञकौ स्याताम् । च्फञ् । कौञ्जायन्थः । जम् । ब्राह्मणाः । वृक्षाः । जरः । शाण्डिवः । टः । कुरुचरी । डः । उपसरजः । अन्नायः (४/४।८५) । आन्नः । कथं केशचुष्टुः केशचणः ? चित्कार्याभावात् (२६) । यादी चुष्टुष्चणपौ लुप्तनिर्दिष्ट्यकाराविति (२७) भाष्यम् ।

८ । लशक्वतद्धिते ।

लकारशकारकवर्गास्तद्धितवर्जिताः प्रत्ययस्यादिभूता इत्संज्ञकाः स्युः । ल्यप् । विजित्य । ल्युट् । चयनम् । शप् । भवति । ऋः । भूतम् । खच् । प्रियंवदः । घुरच् । भासुरम् । भहुरम् । डे । पटवे । अतद्धिते किम् ? अवेः कः (५/४।२८) । अविफः ।

९ । तस्य लोपः ।

यस्येत्संज्ञा विहितता तस्य लोपः स्यात् । तथैवीदाहृतम् ।

१० । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।

समानां समसंख्यानामुद्देशिनामनुदेशिनाञ्चाशुक्रमिणानुदेशः स्यात् । नन्दि-
ग्रहपचादिभ्यो ल्युष्णिन्त्यः (३।१।१३४) । नन्दनः । ग्राही । पचः ।

(२६) एतद्दि प्रथमभाषावृत्तिवृत्तिव्यवस्था । न हि प्रथमभाषावृत्तिव्यवस्था भवति । इदमाभावात् सिद्धमिति (१।१।१, या) वार्तिककारवचनात् । There is a वार्तिक in 1 3 3 and again in 1 3 7 (112 — इदमाभावात् सिद्धम्) by which कान्वायन prohibits the इत्संज्ञा of a letter if its elision do not serve any object and be thus unnecessary.

(२७) पूर्वे निर्दिष्टः पचाश्च इति कर्मधारयः । राजदन्तादिनाह पूर्वकान्वायनः (१।१।११) परमिपात । अत्र इति न ता अन्निर्दिष्ट इत्यर्थः । तथा इकार इत्यर्थः चर्त्त इति । आया व्यासोन्नी-(१।१।१६) अनेन इकारान् अन्ति ।

११ । स्वरितेनाधिकारः ।

स्वरितो नाम वर्षधर्मः (28) कथित् । तेन चिह्नेनाधिकारो ज्ञेयः ।
यथाऽत्मनेपदम् (१।१।१२) । प्रत्ययः (३।१।१) । अङ्गस्य (६।४।१) ।

१२ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

अनुदात्तेतो धातोर्ङितश्चात्मनेपदं स्यात् । आस्ते । वर्धते । ङितः ।
भ्रवते । श्रेते । हंसायते । भ्रवमानः । पवमानः । शयानः । उपदेश इत्येव ।
ङित्त्वातिदेशे मा भूत् । उञ्जुकुटिपति ।

१३ । भावकर्मणोः ।

सर्वधातुभ्यो भावे कर्मणि चात्मनेपदं स्यात् । भावे । स्वीयते त्वया ।
विस्वीयते मया । कर्मणि । क्रियते कटः ।

१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।

क्रियाविनिमये धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तरि । व्यतिभवते श्रीः पद्माना-
नाम् । व्यतिभवमानाः पुरुषाः । व्यतिलुनते वीराः । (29)

१५ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ।

एभ्यः क्रियाविनिमये धातोर्नास्ति तत् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिहिंसन्ति ।
(क) हसादीनाञ्च । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पेयुः । कर्त्तरीलेव ।
व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः ।

(ख) हरतेरप्रतिषेधः । संप्रहरन्ते योधाः ।

१६ । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ।

आभ्यां युक्ताद् धातोर्नास्ति तत् । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य
व्यतिपिबन्ति जलम् । चकारात् परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

(28) "ननु तस्य प्रथीगोऽस्ति । किञ्चलमतुवर्तमानस्य षट्कस्त्रेह वक्तुं दर्शयित्वा उदाहरे"—इति भाषा-
व्यर्थविप्रती सृष्टिधरः । स्वरितो नाम हरदोषोऽभिनिवेशेव इति कथित् । तत्र हरमेव इत्यर्थः । दोषा
स्त्री रजनिःशोका मीददूषणयोः पुमानिति विद्मः । सतानरे उच्चारणदोष इत्यर्थः । एव शार्ङ्गिभ्यां—
"स्वरितत्वचेष्टे दोषविशेषरूपमङ्गलसाधारणम् । हररूपमधिक्रियमाद्यपदव्यङ्ग्यनिष्ठं वा । तथापु-
नादिकृतवत् प्रतिशान्दम्" इति । (29) विरोधाधिकेनात्मने चिह्नकोट्योः ।

१७ । नेर्विशः ।

निपूर्वाद् विशतेरात्मनेपदं स्यात् । निविशते । कथं मधुनि विशन्ति
भ्रमराः ? लाचणिकत्वात् ।

१८ । परिव्यवैभ्यः क्रियः ।

एभ्यः क्रियस्तत् स्यात् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

१९ । विपराभ्याञ्छेः ।

आभ्याञ्छे स्तत् स्यात् । विजयते । पराजयते ।

२० । आडो दोऽनास्यविहरणे ।

आडो दाज स्तत् स्यात् । आदत्ते धनम् । अनास्यविहरणे किम् ?
व्याददाति सुखम् । कथं “किं व्यादत्से विहग वदनम्” ? कर्त्तृभिप्राये
भविष्यति ।

२१ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।

एभ्य आडय क्रीडते स्तत् स्यात् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परि-
क्रीडते । आक्रीडते ।

(क) घमोऽकृजनेऽभिधानाच्चेह । संक्रीडन्ति रथाः ।

(ख) आगमेः चमायामात्मनेपदम् । आगमयस्व तावन्माणवक । मा
त्वरिष्टा इत्यर्थः ।

(ग) शिच्चे जिज्ञासायाम् । कलासु शिचते । विद्यासु शिचते । शक्तेः सनि
रूपम् ।

(घ) आशिष्येव नाथः । सर्पिषो नाथते गृधुः ।

(ङ) हरते गतताच्छीत्से । गतविधप्रकारा सुत्यार्था इति भर्तृहरिः (३०) ।
सादृश्यशीलने हज स्तत् स्यात् । जलधिमनुहरते सरः । पैटकमश्वा
यनुहरन्ते । गतिताच्छेव्य इति तु न्यासः ।

(च) किरते ह्यर्पजीविकाकुलायकरणेपु । अपस्किरते ह्यपभो हृष्टः ।
पपस्किरते कुक्कुठो भक्षार्थी । अपस्किरते श्लाघ्ययार्थी ।

(छ) आडि नुप्रच्छोः । आनुते शिवा । आक्रोशतीत्यर्थः । आपृच्छते ।

“आपृच्छस्व प्रियसखमसुं तुङ्गमालिङ्ग शैलम्” ।

(ज) शप उपलभते । प्रियायै शपते कामुकः ।

२२ । समवप्रविभ्यः स्थः ।

एभ्यस्तिष्ठते स्तत् स्यात् । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते ।
वितिष्ठमानः ।

(क) आडः स्थ.प्रतिज्ञाने । वसु क्षणिकमातिष्ठन्ते बीजाः ।

२३ । प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च ।

अत्र स्थ स्तत् स्यात् । धनिभ्यस्तिष्ठते वेश्या । स्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
नृपतौ तिष्ठते जनः । तं स्वेयं करोतीत्यर्थः ।

२४ । उदोऽनूह्वकर्मणि ।

उदस्य स्तत् स्यादनूह्वं चेष्टायाम् । स्त्रायेषूत्तिष्ठते । सुक्तायुत्तिष्ठते जनः ।
नलोत्तहत इत्यर्थः । अनूह्वं सङ्घणं किम् ? “जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ।”

२५ । उपान्मन्त्रकरणे ।

उपात् स्थ स्तत् स्यात् मन्त्रश्रेत् करणम् । गायत्र्या सूर्यमुपतिष्ठते ब्राह्मणः ।

(क) उपाद्येयपूजासङ्गतकरणमित्तरकरणपधिविति वक्तव्यम् । .विमोऽर्क-
मुपतिष्ठते । गङ्गा समुद्रमुपतिष्ठते । राजा राजानमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः
कपिलीमुपतिष्ठते ।

(ख) वा निष्पायाम् । अर्थी दातारमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

२६ । अकर्मकाच्च ।

उपात् स्थ स्तत् स्यात् । यावद्भोजनमुपतिष्ठते । अकर्मकाद् विधियतः-
सूत्रान् ।

२७ । उद्भिभ्यां तपः ।

आभ्यां तपस्तत् स्यात् । उत्तपते वितपते रविः । अकर्मकादित्येव ।
वृक्षपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (क) स्वाङ्गकर्मकाश्च । वितपते स्वं पृष्ठम् ।

२८ । आडो यमहनः ।

तत् स्यात् । आयच्छते । व्यायच्छमानः । आहते । स्वाङ्कर्मकाच्च ।

आहते स्वं वचः ।

२९ । समो गम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः (३१) ।

संपूर्वाद् गमादे स्तत् स्यात् । सङ्गच्छते । सङ्गमे । समृच्छते ।
समृच्छिष्यते । संसृच्छते । संस्वरते । ऋ । समृच्छते । समियृते । संश्रुणुते ।
विद ज्ञाने । संवित्ते । अकर्मकादित्येव । वाटं सङ्गच्छति ।

(क) दृशेथेति वक्तव्यम् । सम्पश्यते ।

३० । निसमुपविभ्यो ह्वः ।

एभ्यो ह्वेज स्तत् स्यात् । निह्वयते त्वाम् । संह्वयते सखीम् । उपह्वयते ।
विह्वयते ।

(क) उपसर्गादस्यत्प्लुह्योर्वावचनम् । निरस्यति निरस्यते । समूहन्
समूहमानः ।

३१ । स्रर्द्धायामाडः ।

आडो ह्वेज स्तत् स्यात् स्रर्द्धा चेतु । मल्लो मल्ल माह्वयते ।

३२ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोप-
योगेषु क्वञः ।

एष्वर्थेषु क्वञ स्तत् स्यात् । हिंसासूचनं गन्धनम् । उदाकुरुते ।
भर्त्सनमवक्षेपणम् । उत्कुरुते शत्रून् । सेवने नृपं प्रकुरुते । साहसे परस्त्री

(32) The real Sutra here is समो गम्याच्छिभ्याम् and there are three *Varṭikas* attached to it, viz — (क) समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीजानुपसंख्यानम् । (ख) चर्तिश्रुद्विभ्य and (ग) उपसर्गादस्यत्प्लुह्योर्वावचनम् । But जयादित्य interpolated the rule with the *Varṭikas* as stated in the Text The other Buddhist grammarians (जयानकार, मैत्रेयचरित, पुष्पयोगमद्वेय &c) too followed जयादित्य । समा गम्याच्छिभ्यामित्येतावानेवार्थं पाठः । चडाभासपि पारायण चर्मे इति लगान्द्रियमाणं म च चार्णिकप्रक्षेपादिना सीगतैर्विज्ञतः । श्रुत्वाद्यत्वेन तेषां निरदुभत्याम् । पारायणमहाद चर्कशास्त्रिभयमिव पाठस्यापेन रुम्पदायानुगतत्वादिकमपि न तैः परिचितम् । एवमन्येवपि मन्मथे पाठस्यम् ।

प्रकुरुते । धर्माद्युपयोगे शतं प्रकुरुते । प्रतियत्ने पठो सुट् च । गुणानामुप-
स्कुरुते । प्रकथने सदमं प्रकुरुते ।

३३ । अधिः प्रसहने ।

प्रसहनमभिभवः । उपेक्षा वा । तत्राधिः क्वञ् स्तत् स्यात् । तमधिके ।
“भवाट्टशाद्येदधिकुर्वते रतिम्” ।

३४ । विः शब्दकर्मणः ।

विः क्वञ्ः शब्दकर्मकात् तत् स्यात् । क्रीडा विकुरुते स्वरान् ।

३५ । अकर्मकाच्च ।

अकर्मकाद्देः क्वञ् स्तत् स्यात् । विकुर्वतेच्छावाः । यथेष्टं चेष्टन्त इत्यर्थः ।

३६ । सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणन-
व्ययेषु नियः ।

एष्वर्थेषु विशेषेषु नीजस्तत् स्यात् । शास्त्रार्थं नयते । उपपत्तिभिः
सम्मानयति । बालकमुपनयते । उत्सञ्जयत्युत्तिपति । शिष्यमुपनयते ।
आत्मब्रह्माचार्य्यिकरोति । नयतेऽर्थान् धीरः । ज्ञानविषयीकरोति । कर्म-
करानुपनयते । भ्रुत्वा समीपीकरोति । विगणनमृणादिपरिशोधनम् । मद्राः
कारं विनयन्ते । व्यये । शतं विनयते धर्मादौ ।

३७ । कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।

अशरीरे कर्मणि सति नीजस्तत् स्यात् । क्रोधं विनयते । मनुं विनयते ।
कर्त्तृस्थे किम् ? गुरोः कोपं विनयति । अशरीरे किम् ? गडुं विनयति ।
मण्डूकमुत्वा वेरित्येव । क्रोधं समुन्नयति । “अपनय मानिनि मानम्” ।

३८ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ।

अप्रतिघातोक्ताहस्कीतलेषु क्रमे स्तत् स्यात् । मन्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः ।
युहाय क्रमते भटः । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते ।

३९ । उपपराभ्याम् ।

आभ्यामेवोपसृष्टात् क्रमेरनन्तरसुत्रेणात्मनेपदं स्यात् । मन्त्रेऽस्योपक्रमते
बुद्धिः । युहाय पराक्रमते भट इत्यादि ।

४० । आङ उद्गमने ।

आङः क्रमे स्तत् स्यात् । आक्रमते भानुः । ज्योतिरुद्गमनेऽभिधाना-
न्नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गमने किम् ? आक्रामति गिरिं
रविः । अवष्टम्नातीत्यर्थः ।

४१ । विः पादविहरणे ।

विः क्रमेः पादविज्ञेपे तत् स्यात् । सुष्ठु विक्रमतेऽङ्ग' ।

४२ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।

आदिकर्मणि समर्थाभ्या प्रोपाभ्या क्रमे स्तत् स्यात् । प्रक्रमते भोतुम् ।
उपक्रमते श्रोतुम् ।

४३ । अनुपसर्गाद्वा ।

अप्रादेः क्रमेस्तद् वा स्यात् । क्रमते क्रामति वा ।

४४ । अपङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गुती जानातेस्तत् स्यात् । शतमपजानीते ।

४५ । अकर्मकाच्च ।

श्रीःकर्मकात् तत् स्यात् । सर्पिषो जानीते । करणे षष्ठी ।

४६ । संप्रतिभ्यामनाधाने ।

आभ्या ज्ञस्तत् स्यात् । गा सञ्जानीते । कन्या दातुं प्रतिजानीते ।
अनाधाने किम् ? स्मृती मा भूत् । मातुः संजानाति । स्मरतीत्यर्थः ।

४७ । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्त्रविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ।

एव्यर्थपु विशेषणेषु वदेस्तत् स्यात् । भासनं शोभा । वदते चार्वी
लोकायते । वदमानः । उपसम्भाषोपसन्त्वनम् । बालकमुपवदते । ज्ञाने ।
अयमेको वदते । यत्रे । गेहे वदते । विविधमतो । क्षेत्रे विवदन्ते कृपकाः ।
उपमन्त्रणं रङ्ग. पृच्छा । परस्त्रीमुपवदते ।

४८ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।

मनुष्याणां सङ्गोक्ती वदेस्तत् स्यात् । सम्प्रवदन्ते विप्राः । व्यक्तवाचामिति

किम् ? “वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः” । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति
च्छात्राः ।

४६ । अनोरकर्मकात् ।

अनोर्वदेस्तत् स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । तद्वदतीत्यर्थः ।
अकर्मकात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ।

५० । विभाषा विप्रलापे ।

विप्रलापात्मके सहोच्चारणे वदेस्तद् वा स्यात् । विप्रवदन्ते गणका विप्र-
वदन्ति वा । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति छात्राः ।

५१ । अवाद् शः ।

अवाद् गिरतेस्तत् स्यात् । अवगिरते मासम् । अवगिरन्ते मापम् ।

५२ । समः प्रतिज्ञाने ।

सङ्गिरतेः प्रतिज्ञानार्थात् तत् स्यात् । कार्यं शब्दं संगिरते ।

५३ । उच्चरः सकर्मकात् ।

उच्चरतेस्तत् स्यात् । घनानुच्चरते रजः । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्म
कात् किम् ? ग्रहध्वनिरुद्वरत् । नाद उच्चरति ।

५४ । समस्तृतीयायुक्तात् ।

तृतीयान्तेन योगे सञ्चरतेस्तत् स्यात् । रथेन सञ्चरते विद्याधरः ।

५५ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ।

अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या । तदयुक्तात् सम्प्रदानस्तत्
स्यात् । दास्या भाला सप्रयच्छते कामुकः । दास्ये भाला ददातीत्यर्थः ।

५६ । उपाद् यमः स्वरूपे ।

उपपूर्वाद् यमे, स्त्रीकारे तत् स्यात् । कन्यामुपयच्छते । “उपायंस्त
महास्त्राणि ।” “उपायंसत नाशवम्” । न स्त्रीचक्रुर्ल्यर्थः ।

५७ । ज्ञाश्रुस्मृद्दशां सनः ।

सन्नन्तानामेपां तत् स्यात् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं श्रुयूपने । सुष्मूर्धते ।
दिदृचते ।

५८ । नानोर्ज्ञः ।

अनोर्ज्ञस्तन् नास्ति । पुत्रमनुजिज्ञासति ।

५९ । प्रत्याडभ्यां श्रुवः ।

सन्नन्तादाभ्यां श्रुवस्तन् नास्ति । प्रतिश्रुयूपति । आश्रुयूपति ।

६० । शदेः शितः ।

शदेः शिन्निमित्तदात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः किम् ? शक्यति ।

६१ । म्रियतेर्लुङ्लिडोश्च ।

लुङ्लिडोरेष म्रियतेः शितश्च तत् स्यात् । अमृत । मृपीष्ट । म्रियते ।
नियमः किम् ? मरिष्यति । ममार । कर्त्तरि नियमान् “मन्त्रे पतद्भवद्दीरेः ।”

६२ । पूर्ववत् सनः ।

असन्नन्तवत् सन्नन्तादात्मनेपदं स्यात् । आस्ते आसिसियते । विजयते
विजिगीयते । पचति पचते पिपचति पिपचते । -

६३ । आमप्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ।

आम्प्रत्ययान्तधातुवदनुप्रयुक्तस्य कृञ स्तत् स्यात् । ईदते ईहाश्चक्रे ।

६४ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

प्रोपाभ्यां युजे स्तत् स्यात् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । नेह । यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति धीरः ।

(क) म्वराद्यन्तोपसृष्टाद् युजेरिति षक्तञ्चम् । उद्दयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते ।
उपयुङ्क्ते । कथं केवनात् “प्रजासु हस्तिं यमयुङ्क्त्वा वेदितु”मिति ? कर्त्तृभि-
प्राये भविष्यति । (३१)

६५ । समः च्णवः ।

संक्ष्योति स्तत् स्यात् । संक्ष्योति-शस्त्रम् ।

६६ । भुजोऽनवने ।

तत् स्यात् । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । अनवने किम् ? भुनक्ति राजा पृथ्वी । पालयतीत्यर्थः । भुजो भव इति नोक्तम् । अनुभवेऽपि यथा स्यात् । सुख-
मनुभुङ्क्ते ।

६७ । शोरणौ यत् कर्म शौ चेत् स कर्त्ताऽनाधाने ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्तादात्मनिपदं स्यादण्यन्ते यत् कर्म शो
चेत् स कर्त्ता भवति । आरोहति करेणुं निषादी । “करेणुरारोहयते
निषादिनम्” । पश्यन्ति श्रुत्या नृपम् । दर्शयते श्रुत्यानृपः । अनाधाने किम् ?
श्रुतौ मा भूत् । अरति वनगुल्मं कोकिलः । अरयत्येनं वनगुल्मं स्वमेव ।

६८ । भीष्मोर्हेतुभये ।

अन्तयो भीष्मिडो स्तत् स्यात् । सुण्डो भीषयते । जटिलो विन्ना-
पयते । हेतुभये किम् ? काष्ठिकया भाययति । करणादत्र भयम् ।

६९ । गृधिवच्चरोः प्रलम्भने ।

अन्तयोगृधिवच्चरोर्विसंवादाने तत् स्यात् । शिशुं गृहयते । शिशुं
वच्चयते । प्रलम्भने किम् ? अहिं वच्चयति बालः ।

७० । लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ।

लियो अन्तात् पूजापरिभवयोः प्रलम्भने च तथा स्यात् । जटामिराना-
पयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । शिशुमुल्लापयते । अन्यत्र कन्यामुल्लापयति ।

७१ । मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ।

अन्तात् कृज स्तत् स्यात् । अभ्यासे पुन पुनरावृत्तौ । पदं मिथ्या कारयते ।

७२ । स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

स्वरिततो धातोर्ञितयात्मनेपदं स्यात् कर्त्तारश्चेत् क्रियाफलमभिप्रेति ।
पचते । यजते । धितः । कुहते । कण्डूयते । कर्त्तृभिप्राये किम् ? परार्थे

मा भूत् । पचति । करोति । यजति । कथं परार्थे विक्रीणीते प्रयुङ्
इत्यादि ? डुक्रीब्दाब्धेब्कब्हब्नीब्जुजा विशेषविधानात् ।

७३ । अपावृदः ।

तत् स्यात् । धान्यार्थी न्यायमपवदते । धनार्थी न्यायमपवदते ।

७४ । णिचञ्च ।

णिजन्तात् तथा स्यात् । कारयते । पाचयते । परार्थे कारयति
पाचयति ।

७५ । समुदाब्भ्यो यमोऽग्रन्ये ।

एभ्यो यमस्तत् स्यात् । इन्द्रियाणि संयच्छते । भारमुदयच्छते । वस्त्रा
यच्छते । आर्यस्त पादम् । अग्रन्यविषये किम् ? चिकित्सा मुदयच्छति वैद्य

— ७६ । अनुपसर्गाञ्जः ।

तथैव स्यात् । गा जानीते । परार्थे गा जानाति । कथं सर्पिषो जानं
इति ? अकर्मकाच्चेति (१।३।४५) परार्थे विधानात् ।

७७ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।

समोपपदावगते कर्त्तृभिप्राये तद् वा स्यात् । स्वं कटं कुरुते करं
वा । एवं पञ्चसूत्रग्रामुत्रेयम् । उक्तं कर्त्तृभिप्राये । अथ परस्मैपदमेकादश
सूत्रैः ।

— ७८ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

आत्मनेपदहीनाद् धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति । वा
प्रविशति । शेषात् किम् ? रोचते ।

७९ । अनुपराभ्यां कृञः ।

एभ्यः कृञः स्वार्थेऽपि परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ।

८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।

एभ्यः क्षिपस्तत् स्यात् । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । क्षतिक्षिपति

८१ । प्रावृहः ।

प्रवृहतेस्तथा स्यात् । प्रवृहति ।

८२ । परेर्मृषः ।

तत् स्यात् । परिमृषति ।

८३ । व्याड्परिभ्यो रमः ।

एभ्यो रमेस्तत् स्यात् । विरमति । व्यरंसीत् । आरमति । परिरमति ।
एभ्यः विम् ? अभिरमते ।

८४ । उपाच्च ।

उपाद्रमेस्तत् स्यात् । देवदत्तमुपरमति । स्वर्धोऽत गम्यते ।

८५ । विभाषाऽकर्मकात् । —

अकर्मकादुपरमतेस्तद्वा स्यात् । भोजनादुपरमति उपरमते वा । अथ
ण्विचयेति (११३१७४) प्राप्ते बाधकत्रयमाह ।

८६ । बुधयुधनशजनेड्पुट्टुस्तुभ्यो षोः ।

बुधादेर्षन्तात् परस्त्रीपदं स्यात् । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठम् ।
नाशयति पापम् । जनयति सुखम् । अभ्यापयति शिष्यम् । प्राधयत्यर्थान् धीरः ।
द्रावयति लौहम् । स्त्रावयति कुण्डीम् ।

८७ । ^३ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ष्यन्तेभ्यस्तत् स्यात् । आशयति । भोजयति ।
चनयति । कम्पयति शाखा वातः ।

(क) अदेः प्रतिषेधः । आदयतेऽन्नं पुत्रेण पिता ।

८८ । अगावकर्मकाच्चित्तवत्कर्त्तृकात् ।

अष्यन्ते यो धातुरकर्मणिशशत्कर्त्तृकष ततो एतत् स्यात् । परस्मैपदं स्यात् ।
प्राप्ते विप्रः । आशयति विप्रम् । शाययति मिषम् । चित्तवत्कर्त्तृकात्
किम् ? गोपयते प्रीतीनामप । कर्त्तरीत्येव । गायते विप्रो भवता ।

८६ । न पादस्याङ्यमाङ्यसपरिमुहसुचिन्वृतिवद्वसः ।

एषामनन्तरसूत्राभ्यां परस्मैपदं नास्ति । ततस्तडानाविव स्याताम् ।
पाययते घृतम् । दमयते शत्रून् । आयासयते । आयासयते । आयासयमानः ।
परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयति । वादयते । वासयते । अकर्त्तुभिप्राये तु
दमयति गजम् । नर्त्तयति भुजम् । भिक्षा वासयति ।

(क) घट उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । धापयति शिशुम् ।

६० । वा क्यषः ।

क्यपन्तादात्मनेपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते वा ।

६१ । दुःश्रुतो लुङि ।

दुतादेर्लुङ्यात्मनेपदं वा स्यात् । व्यद्युतद् व्यद्योतिष्ठ वा । दुतादयो
द्वाविंशतिः ।

६२ । वृद्धः स्यसनोः ।

वृत्तवृत्तध्रुस्यन्दूभ्यः स्ये सनि च तद्वा स्यात् । वर्त्स्यति वर्त्सिष्यते वा ।
अवर्त्स्यत् अवर्त्सिष्यत वा । विवृत्सति विवर्त्सिष्यते वा ।

६३ । लुटि च कृपः ।

कृपेर्लुटि स्यसनोश्च तद्वा स्यात् । कल्पतासि कल्पितासे वा । कल्प्यति
कल्पिष्यते वा । अकल्प्यत् । अकल्पिष्यत वा । चिकृप्सति चिकल्पिष्यते वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्ती

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥११॥

समाप्त्य भूपादः ।

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ । ~ आ कङ्गारादेका संज्ञा ।

कङ्गाराः कर्मधारय (२।२।३८) इत्यतः प्रागैकैव संज्ञा बोद्धव्या । सा च क्वचिदनवकाया यथा भसंज्ञा राजभ्यामित्यादौ सावकाशां पदसंज्ञां बाधते राज्ञा राज्ञे । क्वचित् परा यथा बहुव्रीहिसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधते वीर-पुरुषको याम इति । इहाङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो वक्तव्यः । तेन बाभ्रव्य इत्यङ्गत्वादादिदृष्टिः । भत्वादीर्गुणः (६।४।१४६) । धानुष्व इत्यङ्गा-ङ्गत्वादादिदृष्टिः । पदत्वादिणः पत्वम् ।

२ । ~ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

तुल्यवलयो विरोधे परं यत् तत् कार्यं स्यात् । सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । वृत्ताभ्याम् । बहुवचने भक्त्येत् (७।३।१०३) । वृत्तेषु । विरोधे परम् । वृत्तेभ्यः । नित्यानित्ययोस्तु नित्यं यत्नवत् । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गं यत्नवत् । वस्त्रगर्भापवादीयापवादः ।

३ । ~ यू स्वराख्यौ नदी ।

इह स्त्रियमाचष्ट इति स्वराख्यः शब्दः संज्ञी । ई ऊ यू इति च तद्विगेषण-मिति तदन्तविधिः । ईदूदस्त्वं स्त्रीनिद्रं नदीसंज्ञं स्यात् । ईदूतोरेवेयं संज्ञेति भागवृत्तिः । कुमार्ये । लक्ष्मि । धीवन्त्ये । यवाग्ने । आख्यायकं किम् ? पदास्तरद्योत्ये स्त्रीत्वे मा भूत् । नेनान्ये स्त्रिये । कथमतिलक्ष्मि विप्राय ? बहुप्रेयस्यां राजनि ? अत्रयत्रस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति भाष्यम् ।

४ । नैयडुवड्स्थानावस्त्री ।

इयडुवडाधारी यू नदीसंज्ञकौ न सतः । हे श्रीः । हे धीः । हे भूः ।
अस्त्रीति किम् ? हे स्त्रि ।

५ । वाऽमि ।

प्रतिपेधोऽयमामि वा स्यात् । श्रियां श्रीणाम् । भ्रुवां भ्रूणाम् ।

६ । डिति ऋस्वश्च ।

डिति चासौ प्रतिपेधो वा स्यात् । श्रियै श्रिये । भ्रुवै भ्रुवे । भ्रुवां श्रिते
भ्रुवि श्रिते । ऋस्वश्च । डिति ऋश्चौ यू वा नदीसंज्ञकौ स्याताम् । मत्वे मतये ।
धेन्वे धेनवे । स्त्रास्यावित्येव । अग्नये । वायवे । इहामि डिति च ऋस्वयो-
रियडुवड्स्थानयोश्च योः पाक्षिकी नदीसंज्ञा । सा स्त्रीवचन एवेष्यते ।
नावयवाश्रयेति ऋतिः (३३) । तेन सुमतये ऽतिश्रिये सुधिये विप्राय । सुधियां
विप्राणाम् । सञ्जुश्रियि सुधियि विप्र इति भवति ।

७ । श्रेषी घ्यसखि ।

ऋस्वेदुदन्तमनदी श्रेषी घिसंज्ञः स्यात् । घेर्डितीति (७३।११२) गुणः ।
अग्नये । विष्णवे । वायवे । मतये । धेनवे । असखि किम् ? सख्या ।
सख्ये । सख्युः । सख्यौ । इह ऋस्वेदुन्मात्रं घिसंज्ञम् । तथाच इन्हे घीत्यत्र
(२।२।३२) घ्यन्तं पूर्वं निपततीत्युच्यते । तेनासखीत्यत्र सखियन्देकारस्य घित्व-
निपेधात् सखियन्दावयवत्वेऽपि बहुसख्या क्तं बहुसख्युः स्वमित्याहुः । सुसखे-
रागच्छतीति तु न्यासः ।

८ । पतिः समास एव ।

समासे पतिशब्दो घिसंज्ञः स्यात् । श्रीपतिना । श्रीपतये । श्रीपतेः ।
श्रीपती । नान्यत्र । पत्वा । पत्वे । पत्युः । पत्नी ।

९ । पठ्ठीयुक्तऋन्दसि वा ।

ऋन्दः स्रवम् ।

१० । ऋस्वं लघु ।

ऋस्वमक्षरं लघूच्यते । भेदनम् । गर्हनम् । वर्हनम् ।

११ । संयोगे गुरु ।

संयोगे परे ऋस्वमक्षरं गुरुच्यते । शिचा । भिचा ।

१२ । दीर्घञ्च ।

दीर्घमक्षरं गुरुच्यते । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे ।

१३ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।

यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदाद्यङ्गसंज्ञं स्यात् । कर्त्ता कारकः । लविता
लावकः । तदादीति किम् ? करिष्यमाणः । पचाम् । स्याद्यन्तस्याप्यङ्गत्वे
सुग्दीर्घौ । पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् ? लुप्तेऽपि प्रत्ययेऽन्यस्मिन् परे मा भूत् ।
अर्थम् । इषड् प्रातः ।

१४ । सुप्तिङन्तं पदम् ।

सुवन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् । छात्राः पठन्ति मे ।

१५ । नः क्ये ।

क्ये परे नान्तमेव पठे स्यात् । राजीयति । राजायते । नियमः किम् ?
वाच्यति । तपस्यति । पदाश्रये कुत्वरुत्वे न भवतः ।

१६ । सिति च ।

सिति पूर्व पठं स्यात् । क्वस् । भवदीयम् । युस् । ऊर्णायुः । भसंज्ञां
बाधते ।

१७ । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।

कप् (५।४।१५१) पर्यन्तेषु स्वादिषु पूर्व पठे स्यात् । राजभ्याम् ।
राजसु । राजत्वम् । राजतमः । असर्वनामस्थाने किम् ? राजानी ।
राजान् । कथं सी ? पदत्वं राजति । न डिभ्युद्धरो (८।२।८) रिति
ज्ञापकात् ।

१८ । यच्चि भम् ।

यादावजादौ च खादौ पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । धि । गार्घ्यः । अचि । राज्ञः
पश्य । असर्वनामस्थान इत्येव । राजानी । सामानि ।

(क) नभोऽङ्गिरोमनुषो बल्युपसंख्यानम् । भसंज्ञा स्यात् । नभस्वत् ।
अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । पदाश्रयं कृत्वं न भवति ।

(ख) वृषध्वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृषणश्वः । नकार-
लोपो न भवति ।

१९ । तसौ मत्वर्थे ।

मत्वर्थीये परे तान्तं सान्तञ्च भसंज्ञं स्यात् । विद्युत्वान् । मरुत्वान् ।
पयस्वी । तपस्वी । यशस्वी ।

२० । अयस्मयादौनि च्छन्दसि ।

इदच्छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । बहुषु बहुवचनम् ।

सुप्तिङामविशेषेण विधानादचीणि ते रक्तानीत्यादि लोकोपचारदर्शनाच्च
नियमोऽयम् । बहुव्ययेषु बहुवचनं स्यात् । भिन्नव्ययः सदृशान् पठन्ति ।
विप्रेः सामानि गीयन्ते ।

२२ । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने ।

अर्थयोर्द्वैकत्वयोरेव द्विवचनैकवचने स्याताम् । मातापितरौ जनयतः ।
धर्मो रक्षति रक्षितः ।

२३ । कारके ।

अधिकारोऽयम् । अतःपरं यद्व्यति तत् कारकेषु मध्ये बोद्धव्यम् ।
तद् यथा—

२४ । ध्रुवमपायेऽपादानम् ।

विशेषे ध्रुवं कारकमपादानं स्यात् । तच्च “निर्दिष्टविषयं किञ्चित्” ।
वृत्तान्तं पठं पठति । जनादुत्थितः । “उपासविषयं तथा” । वलाहकाद्

विद्योतते विद्युत् । नि.सृत्येत्यध्याहार्यम् । अधर्माद् विरमति । अधर्मा-
 ल्लुगुप्यते । विरमञ्जगुप्तमानस्ततो निवर्त्तत इत्यर्थः । “अपेक्षितक्रियश्चेति
 त्रिधापादानमिष्यते” । मायुराः स्त्रीगुप्तेभ्य आटयतराः । नियमेनोत्कर्षक्रिया
 गम्यत इति । कारक इत्येव । ह्यस्य पर्थम् पतति । बहुभ्योऽन्यः ।
 कारकादिति (५।४।४२) न शस् ।

२५ । भीतार्थानां भयहेतुः ।

भयत्राणार्थघातुप्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चौराद् भीतः । व्याघ्राद्-
 पत्रस्तः । दस्युभ्यो रक्षितः ।

२६ । पराजेरसोढः ।

पराजेः प्रयोगे सोढुमशक्यमपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते मन्-
 बुद्धिः । भोजनात् पराजयते ।

२७ । वारणार्थानामौष्णितः ।

एषां प्रयोग ईप्सितमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । कथं
 कूपादन्धं वारयति ? बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२८ । अन्तर्धीं येनादर्शनमिच्छति ।

अन्तर्धातु येन हेतुनात्मनोऽदर्शनमिच्छति तदपादानं स्यात् । उपा-
 ध्यायादन्तर्धत्ते छात्रः । उपाध्यायान्त्रिलीयते शिष्यः ।

२९ । आख्यातोपयोगे ।

नियमाद् वाक्यग्रहणे (३।४) आख्याता प्रतिपादयिताऽपादानं स्यात् ।
 पण्डितात् पुराणं शृणोति । “रामादधीतसन्देशः” ।

३० । जनिकर्तुः प्रकृतिः ।

जायमानस्य प्रकृतिः कारणमपादानं स्यात् । सामघीतः फलं जायते ।

३१ । भुवः प्रभवः ।

भुवः कर्त्तुं, प्रभवोऽपादानं स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । ‘वप्री-
 कापात् प्रभवति धनुष्वण्डमाखण्डतस्य” ।

३२ । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

कर्मणा करणभूतेन यमभिसम्बध्नाति तत्कारक सम्प्रदानं स्यात् ।
ब्राह्मणाय गा ददाति धार्मिक । गुरवे धनं निर्यातयति रुष्ट । पट्टि-
कोपाध्याय शिष्याय कर्णचपेटामदात्, (35) । शत्रवे भयं ददाति ।
“भयानि दत्त सीतायै” । कथं रजकस्य वस्त्रं ददाति । घ्नत पृष्ठं ददातीति ?
अभिप्रैत्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् यथा सममब्राह्मणे दानमिति (36) । इह
प्रार्थनाध्यवसानादिक्रियाभि कर्तुरीप्सिततमत्वात् क्रियापि कर्म भवति ।
तत् क्रियया यदभिसम्बध्यते तत् सम्प्रदान सूत्रेणैव । युद्धाय-सन्नद्धते ।
पत्ने श्रेते । “निवेद्यता सुग्रीवाय” । “प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने” (37) ।
इह च पशुना रुद्र यजत इति पशुना देवेन रुद्र प्रीणयति । पशु रुद्राय
ददातीति वस्तुर्थः ।

३३ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।

रुच्यर्थधातूना प्रयोगे प्रीयमाण सप्रदान स्यात् । नारदाय रोचते
कलहः । नारदस्य रुचिविषयीभवति ।

३४ । श्लाघन्तुड्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।

एषा प्रयोगे बोधयितुमिष्ट सप्रदान स्यात् । नृपाय श्लाघते वन्दे ।
“श्लाघमान परस्त्रीभ्यः” । पुत्रायापञ्चुते वणिक् । छात्राय तिष्ठते कन्या ।
प्रियायै शपते कामुकः ।

(35) The MSS in Bengali characters generally give—‘पट्टिकोपाध्याय शिष्याय कर्णचपेटामदात् But the statement is, either in imitation, or a misquotation of a celebrated passage of the महाभाष्य on १११ — ‘एव हि दृश्यते श्लोके य उदात्ते कर्णचपेटामदात् कारति पट्टिकोपाध्याय कर्ण चपेटा ददात्यन्तु न करोषीति’ ।—The probable corruption of the word पट्टिकोपाध्याय arose from an unacquaintance of the scribes with the भाष्य । वृत्तिपर explains—‘य पट्टिकायां निलिख्य वणा शिष्ययति स पट्टिकोपाध्याय’ ।

(36) ‘सममब्राह्मणे दानं विगुण ब्राह्मणश्रुते ।

अधीते शतसाहसमनन वेदपाशे ॥१॥’ इति मानवधर्मशास्त्रे ।

(37) तायिने दयामन इति वृत्तिपरः । पालकावैश्वये । सन्तानवते श्रुतिशुक्राय क्रमशाकावैश्वये ।
तायु सन्तानपालनयोः ।

३५ । धारैरुत्तमर्णः ।

धारेः प्रयोगे धनिकः सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय शतं धारयति ।

३६ । सृहेरीपसितः ।

सृहेः प्रयोगेऽभीष्टः सम्प्रदानं स्यात् । धनाय सृहयति ।

३७ । क्रुधद्रुहेष्यांसूयार्थानां यं प्रति कोपः ।

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे कोपस्थानं सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय क्रुध्यति । शत्रवे द्रुहति । एकस्मै ईर्ष्यति । अन्यस्मै असूयति । निह । स्त्रियमीर्ष्यति कामुकः ।

३८ । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।

सोपसर्गयोः क्रुधद्रुहो यं प्रति कोप स्यात् कर्मसंज्ञं स्यात् । पुत्रमभि-
क्रुध्यति । शत्रुमनुद्रुहति ।

३९ । राधीच्योर्यस्य विप्रश्नः ।

राधीच्योः प्रयोगे यस्य विविधं पृच्छति तत् सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय राध्यति । किमयं करोति किं न वेति । स्त्रीभ्य ईक्षते । का कीदृशी भवतीति । ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षधामयमिति भट्टिः ।

४० । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ।

प्रत्याङ्पूर्वस्य शृणोतेः प्रयोगे पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । तुभ्यं गां प्रतिशृणोति । मच्चं गामाशृणोति । अह्नीकरोतीत्यर्थः ।

४१ । अनुप्रतिगृणाञ्च ।

अस्य च प्रयोगे पूर्वस्थाः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । 'दोत्रेऽनु-
गृणाति । पोत्रे प्रतिगृणाति । तं शंसन्तं शब्देनानुगच्छति । प्रीत्-
साहयतीत्यर्थः ।

४२ । साधकतमं करणम् ।

क्रियासिद्धौ प्रकृतोपकारकं करणमुच्यते । परशुना वृक्षं क्षिनरि ।
गुह्या जानाति । विवक्षावशात् परशुञ्छिनति ।

४३ । दिवः कर्म च ।

दिवः साधकतमं कर्म करणं वा स्यात् । “दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा” ।
दुरक्षैर्वा ।

४४ । परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।

वेतनादिसौकारे करणं सम्प्रदानं स्याद्वा । शताय परिक्रीतः शतेन वा ।

४५ । आधारीऽधिकरणम् ।

आययोऽधिकरणमुच्यते । गृहे तिष्ठति । स्यात्वां पचति ।

४६ । अधिशौड्स्यासां कर्म ।

यामाधारः कर्म स्यात् । शय्यामधिगते । गिरिमधितिष्ठति । याम-
मध्यास्ते । स्थलीमधिगते ।

४७ । अभिनिविशश्च ।

अप्याप्याधारः कर्म स्यात् । याममभिनिविशते ।

४८ । उपान्वध्याड्वसः ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति । नदीमनुवसति । गिरि-
मधिवसति । पत्नीमावसति । इह ग्राम उपवसतीति ? ग्रामे वसन् सं-
स्त्रिराधमुपवसतीत्येवमकारार्थः । यदुक्तं—

वसतावप्रयुक्तेऽपि देगोऽधिकरणं मतम् ।

अप्रयुक्तं त्रिरावादि कर्म चोपयमेः स्मृतम् ४१॥ इति ।

४९ । कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।

कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमं कर्म स्यात् । संयोगं जनयति । तण्डुला-
नोदनं पचति । वेदमधीते ।

५० । तद्यायुक्तञ्चानोप्सितम् ।

ईप्सितपत् कर्तुः क्रियया युक्तं ऐव्यमन्यत कर्म स्यात् । ओदनं बुभुक्षुर्विषं
भक्षयति । पुत्रं पश्यन् सख्यं पश्यति ।

५१ । अकथितञ्च ।

अपादानादिसंज्ञाभिर्यत्रोक्तं तत्कर्म स्यात् । गां दोग्धि पयः । कारक इत्येव । गवां दोग्धि पयः । विवक्षावगाद् गोभ्यो दोग्धि पयः । एवं “याचमानः शिवं सुरान् ।” “सीऽपृच्छलक्ष्मणं सीताम् ।” शिथं धर्मं ब्रूते । विप्राञ्च शतं जयति । गर्गाञ्च शतं दण्डयति । अजां ग्रामं नयति । भारं ग्रामं हरति । इह च “प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्दिकर्मणाम्” । नीयतेऽजा ग्रामम् । वोढव्यो भारो ग्रामम् । ज्जियते काष्ठं गृहम् । आह्वयते शाखा ग्रामम् । “अप्रधाने दुहादीनाम्” दुह्यते गौ, क्षीरम् । उच्यते शिथो धर्मम् । गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् । जीयते विप्रः शतम् । “ख्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः ।” णिचि कर्मतां प्राप्तस्य कर्तुर्वाचका लादयः । प्राप्यते विप्रो ग्रामम् । पित्रा गमयितव्यः पुत्रो ग्रामम् । बोध्यते शिथो धर्मम् । भोज्यते विप्रो भक्तम् । पाठ्यते पुत्रः सूत्रम् । आस्यते विप्रो मासमिति ।

-५२ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता स षौ ।

एषामणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म स्यात् । याति विप्रो ग्रामम् । यापयति विप्रं ग्रामम् । “रावणं गमय प्रीतिम् ।” नीवही तु गत्युपसर्जन-प्रापणवचनौ । न गत्यर्थौ । नाययति वाहयति भारं दासेनेति । बुध्यर्थे बोधयति शिथं शास्त्रम् । ज्ञापयति नृपं हिताहितम् । उपलभयति विप्रं गन्धम् । प्रत्यवसानं भक्षणम् । आगयति भोजयति विप्रमोदनम् । शब्दकर्म । अध्यापयति यद्वेदम् । पाठयति पुत्रं सूत्रम् । आवयति शिथं शब्दम् । अकर्मकात् । आसयति पुत्रम् । शाययति मित्रम् । गत्यर्थादिभ्योऽन्यत्र । पाचयत्योदनं सहायेन । इह किलाणौ यः कर्त्ता तस्य षौ कर्मत्वमपि प्रयोजकव्यापारेण कर्त्तृत्वञ्च स्वव्यापारेण स्वतन्त्रत्वादित्युभयसंज्ञासिद्धौ नियमोऽयं गत्यर्थादीनामणौ यः कर्त्ता स षौ कर्मव न कर्त्तंति । ततश्च गत्यर्थादिव्यतिरिक्तानामणौ कर्त्तुर्णामुभयं भवति कर्त्तृत्वं कर्मत्वञ्चेति वदन्तः

केचित् पाचयत्योदनं देवदत्तं देवदत्तेनेत्याद्यपि भवतीत्याहुः । एवञ्च हृक्की-
र्वेति (१।४।५०) प्रपञ्चार्थं वेदितव्यम् (३४) ।

(क) जल्पत्यादीनामुपसंख्यानम् । अशब्दकर्मकत्वात् । जल्पयति मित्रम्
पुत्रम् । आलापयति पुत्रं मित्रम् । सम्भाषयति देवदत्तं भार्याम् ।

(ख) आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदयते खादयति विप्रेणो-
दनम् । भक्षयार्थत्वात् ।

(ग) भक्षेरहिंसायाम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन यज्ञदत्तः । हिंसायान्तु
भक्षयति यथं ह्यपमान् ।

(घ) वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति कात्यायनः । वाहयति भारं मनुष्यैः ।
सनियन्तृकर्तृकस्य तु वाहयति ह्यपमान् भारम् ।

५३ । हृक्कीरन्त्यतरस्याम् ।

हृक्क्षञ्चोरणिचि यः कर्ता स णिचि कर्म वा स्यात् । हारयति भारं
दासं दासेन वा । कारयति कटं पुत्रं पुत्रेण वा ।

(क) अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा ।

गुरुमभिवादयते पुत्रं पुत्रेण वा । दर्शयते नृपं शृत्यान् शृत्यै वा ।

५४ । स्वतन्त्रः कर्ता ।

क्रियासिद्धावगुणत्वेन विवक्षितो यः स कर्ता स्यात् । विप्रेण पच्यते ।
क्रिया जायते । शोदनः सिध्यति ।

५५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

स्वतन्त्रस्य प्रयोजकोऽर्थः कर्ता हेतुयोच्यते । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति
देवदत्तः । उक्तानि कारकाणि ।

५६ । प्राचीश्वरान्निर्पाताः ।

षधिरीगर (१।४।८०) इत्यतः प्राङ् निपाता वेदितव्याः ।

- (35) This passage is referred to by गोविन्दि in his भाष्यपरिच्छिन्ने viz. — "तदा
इत्यतः प्राचीश्वरान्निर्पाताः इति वा भूदिति कथम् ? प्रयुङ्क्ते इति अणुसिद्धीत्यम् ।—
(In l. 3 of c 15 of 1st part of the book) ।

५७ । चादयोऽसत्त्वे ।

अद्रव्यवृत्तयथादयो निपाता उच्यन्ते । याति च वाति च । घटं वा पटं वा पश्य । च । वा । वै । स्वाहा । स्वधा । श्रीम् । आम् । पशु । तु । मन्थे । अस्ति । ब्रूहि । विभाषा । अन्यतरस्याम् । नञ् । नो । न इत्यादि । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । असत्त्वे किम् ? स्वाहा अग्नायी ।

५८ । प्रादयः ।

प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निर् । दुर् । निस् । दुस् । अभि । वि । अधि । सु । उद् । अति । नि । प्रति । परि । अपि । उप । आङ् । एते निपाताः स्युः । प्रतनु । प्रविरलम् । अभिनवोऽभिलीनः ।

५९ । उपसर्गाः क्रियायोगे ।

प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गाः स्युः । प्रणमति । परिपिञ्चति । क्रियायोगे किम् ? प्रनायको देशः । इह दुर्नितमवदसमित्यादावुपसर्ग-प्रतिरूपकनिपाताश्चयथाण् णत्वतत्त्वे न भवतः ।

“प्रपरापसमन्वनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ।

उप आङिति विंशतिरेप सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना” (३९) । इति ।

६० । गतिश्च ।

प्रादय उपसर्गा गतिसंज्ञकाश्च स्युः । प्रणम्य । अभिषिच्य ।

६१ । ऊर्थादिचिडाचश्च ।

एते गतिसंज्ञकाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । चिः । शक्तीकृत्य । शक्तीभूय । डाच् । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य ।

६२ । अनुकरणञ्चानितिपरम् ।

अव्यक्तानुकरणं गतिः स्यात् । खटत्कृत्य भग्नः । अनितिपरं किम् ? खटदिति कृत्वा भग्नः ।

(३९) श्रीकौण्डिन्ये तोटकण्ठस्य कथितः । इह तोटकमण्डुभिर्धै प्रथितमिति लक्षणात् । मखइत्यव सेदितायामपि पादान्तराद् वैकल्पिकं गृह्यत्वम् । निस्दुसो रत्वेन निर्दुरिति आभाद् विंशतिरित्युक्तम् । पूर्वेषां कृतेन निस्दुसोभाषात् ।

६३ । आदरानादरयोः सदसती ।

अनयोरेते गती स्याताम् । गुरुन् सत्कृत्य गतः । खलानसत्कृत्य गतः ।

६४ । भूपणोऽलम् ।

अत्वेदं गतिः स्यात् । कन्यामलंकृत्य गतः ।

६५ । अन्तरपरिग्रहे ।

अन्तःशब्दो गतिः स्यात् । अन्तर्हृत्य स्थितः खलः । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् ? अन्तर्हृत्वा भूपिकां गतः श्येनः । परिग्रहेत्यर्थः ।

(ध) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्णयति ।

६६ । कण्ठे मनसौ श्रद्धाप्रतिघाते ।

कण्ठे मनःशब्दौ टष्णाविगमे गती स्याताम् । कण्ठे हृत्य मनो हृत्य पयः पिवति । आटष्णमित्यर्थः ।

६७ । पुरोऽव्ययम् ।

गतिः स्यात् । “पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्” नमस्पुरसोर्गत्वोरिति (दा३।४०) सत्वम् ।

६८ । अस्तञ्च ।

अस्तमव्ययं गतिः स्यात् । अस्तङ्गत्य क आगतः । मृत्वेत्यर्थः ।

६९ । अक्त् गत्यर्थवर्देषु ।

अच्छेत्त्वव्ययमाभीष्णप्रहसित्त्वर्थे वदती च गतिः स्यात् । अच्छगत्य । अच्छोद्य ।

७० । अदोऽनुपदेशे ।

त्यदादिरदःशब्दो गतिः स्यात् । अदःकृत्य स्थितः । अनुपदेशे किम् ? अदः कृत्वा गच्छ ।

७१ । तिरोऽन्तर्द्धौ ।

तिरोऽव्ययं गतिः स्यात् । तिरोभूय स्थितघोरः । अन्तर्द्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितं काण्डम् ।

७२ । विभाषा कृञि ।

अन्तर्द्धौ कृञि तिरो वा गतिः स्यात् । तिरस्कृत्य तिर, कृत्वा ।

७३ । उपाजेऽन्वाजे ।

वलाधानवृक्षी निपातावेतौ कृञि वा गतो स्याताम् । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा वा ।

७४ । साक्षात्प्रभृतोनि च ।

साक्षादादीनि कृञि गतिसंज्ञकानि वा स्युः । साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा वा । मिथ्या । लवणम् । वशे । प्रादुस् । आविस् । नमस् ।

७५ । अनत्याधान उरसिमनसौ ।

एतावनुपप्लेपे कृञि वा गती स्याताम् । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा वा जपेन्मन्त्रम् । मनसिकृत्य मनसि कृत्वा वा । नेह । उरसि कृत्वा इत्सं श्रैते ।

७६ । मध्येपदेनिवचने च ।

एते कृञि वा गतयः स्युः । मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा वा । तूष्णींभूयेत्यर्थः । अनत्याधाने इत्येव । इस्तिनः पदे कृत्वा गिरः श्रैते ।

७७ । नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ।

एतो स्त्रीकारे कृञि नित्यं गती स्याताम् । “ता हस्तेकृत्य मा श्रधीः” । पाणोकृत्य मुद्गो ।

७८ । प्राध्वं वन्धने ।

प्राध्वं कृञि नित्यं गतिः स्याद् वन्धनगती । प्राध्वंकृत्य कुटुम्बं स्थितः ।

७६ । जीविकोपनिषदावौपम्ये ।

एतौ सादृश्ये क्वचि गती स्याताम् । जीविकाकृत्य व्याचष्टे । उपनिषत्-
कृत्य कथयति ।

८० । ते प्राग् धातोः ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथैवीदाहृतम् ।

८१ । छन्दसि परेऽपि ।

८२ । व्यवहिताश्च ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

८३ । कर्मप्रवचनीयाः ।

अधिकारोऽयम् ।

८४ । अनुर्लक्षणे ।

नक्षणे कारके हेतौ द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयनामा स्यात् । होममनु
वृष्टो देवः ।

८५ । तृतीयार्थे ।

सहायेऽनुस्तत्रामा स्यात् । गङ्गामन्ववसिता (४०) पुरी । तथा सह
वहेत्यर्थः ।

८६ । हीने ।

हीने द्योत्येऽनुस्तत्रामा स्यात् । अन्वर्जुमं योहारः । ततो हीना इत्यर्थः ।

८७ । उपोऽधिके च ।

उपोऽधिके हीने च तत्रामा स्यात् । उपस्यार्थी द्रोणः । उप गोवर्धनं
गाश्दिकाः ।

८८ । अपपरो वर्जने ।

एतो वर्जने तथा स्याताम् । अप त्रिगसंभः । परि स्रुताद् वृष्टो देवः ।

(४०) अन्वर्जुमिति षोडशमम् । तथाप्यश्वपूरान् विम्वभ्यम इत्युक्तम् च । तस्य वृत्तिं प्राप्नुवित्तीप-
स्यन्तेऽपसर्गं विद्वनेऽन्वर्जुमपि ।

८६ । आङ् मर्यादावचने ।

मीमायामाङ् तन्नामा स्यात् । आ समुद्राद् वृष्टो देवः । वचनग्रहणादभि-
व्याप्ती च । आङ्कुमारं यशस्तव ।

८७ । लक्षणेत्यम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः ।

चिह्नादौ द्योत्से प्रतिपर्य्यनवः कर्मप्रवचनीयाः स्युः । इच्चं प्रति विद्योतते
विद्युत् । इच्चं परि । इच्चमनु । एवं मातरं प्रति साधुः । यदत्र मा प्रति
स्यात् । इच्चं इच्चं प्रति सिञ्चति ।

८९ । अभिरभागे ।

अभिर्भागवर्जितलक्षणादौ तन्नामा स्यात् । इच्चमभि विद्योतते विद्युत् ।
मातरमभि साधुः । इच्चं इच्चमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र
मामभिष्यात् । उपसर्गाश्रयो मूर्धन्यः ।

९२ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।

प्रतिः सदृशप्रत्यर्पणयोस्तथा स्यात् । यो नारायणतः प्रति । माषानकै
तिलैभ्यः प्रति यच्छति ।

९३ । अधिपरी अनर्थको ।

अनर्थका (४१) अधिपरी तथा स्याताम् । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्या-
नयति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधः फलम् । अनर्थकौ (४१) किम् ? अधिगम्य ।
परिणीय ।

९४ । सुः पूजायाम् ।

पूजाया सुस्तन्नामा स्यात् । सुसिक्तं त्वया । उपसर्गाश्रयं पञ्चं न भवति ।

९५ । अतिरतिक्रमणे च ।

अतिप्रहस्तिरतिक्रम । तस्मिन् पूजायाश्चाति स्तन्नामा स्यात् । अति
सिक्तं त्वया । पूजायाम् । अतिसुतम् । अतिसुतिः ।

६६ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।

एषु वर्त्तमानोऽपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः स्यादित्येकः सूत्रार्थः । सर्पिषो-
ऽपि स्यात् । विन्दुपदार्थेऽपिशब्दः । एषु यत् पदं वर्त्तते तत्रत्यपिशब्दः
कर्मप्रवचनीयः स्यादिति द्वितीयः सूत्रार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । विन्दुर्धे
स्यात्पदम् । तत् प्रत्यपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः । तेनोपसर्गाश्रयं पत्रं न
भवति । सर्पिंसु प्रति न कर्मप्रवचनीय इति द्वितीया न स्यात् । सम्भावना
योग्यता । “अपि स्थाणुं जयेद्भ्रामः” । अन्ववसर्गः प्राकाशम् । अपि सिद्ध
अपि सुद्धि । गर्हा निन्दा । अपि सुयादृषणम् । समुच्चये । अपि सिद्ध अपि
सुद्धि । उभयं कुरु ।

६७ । अधिरोऽवरि ।

ऐश्वर्यं गम्येऽधिस्तत्रामा स्यात् । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ।

६८ । विभाषा कृञि ।

अधिः कृञि वा कर्मप्रवचनीयः स्यात् । यन्नामधिकरिष्यति यन्मा-
मधि करिष्यति वा । अधिकृत्य अधि कृत्वा वा । उक्ता निपाताः ।

६९ । लः परस्मैपदम् ।

नादेशाः परस्मैपदमुच्यन्ते । तिप्तस्फिसिप्यस्थमिव्वस्मश्शतकसु ।

१०० । तडानावात्मनेपदम् ।

तड् एतौ च लादेशावात्मनेपदमुच्यन्ते । तडिति ताताल्भ्रयासायांभ्र-
मिड्वद्धिमडिड् । आन इति शानच्कानचौ ।

१०१ । तिडस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

तिडा स्त्रीणित्रीणि पदानि क्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञकानि स्युः । तिप्
तस्फिताताः इति प्रथमः । ततो मध्यमः । तत उत्तमः ।

१०२ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ।

तानि स्त्रीणित्रीणि पदानि प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानि स्युः ।
तिरित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भीति बहुवचनम् । एवमन्यत्रापि ।

१०३ । सुपः ।

सुपथ तथा स्यात् । सु इति कवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।

१०४ । विभक्तिश्च ।

सुप् तिङ् च विभक्तिरुच्यते ।

१०५ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।

लकारेण समानाधिकरणे युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषः स्यात् । त्वं पचसि । युवा पचथः । यूयं पचथ । त्वं दृश्यसे । युवा दृश्यथे । यूयं दृश्यध्वे । स्थानिनीति । गम्यमानेऽपि युष्मदि । औदन पचसि । मया दृश्यसे । भवत्प्रयोगे निच्यते (१२) । भवान् करोति । समानाधिकरणे किम् ? त्वया दृश्यते ।

१०६ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ।

परिहासगतो मन्योपपदस्य धातोरुत्तमे प्राप्ते मध्यमःपुरुषः स्यात् । मन्यतेश्च मध्यमे प्राप्त उत्तमः । स चैकवचन् मन्तुरनेकत्वेऽपि । एहि मन्ये पथः पास्यसि ? न पास्यसि । पीतं तदतिथिभिः । प्रहासे किम् ? एहि मन्यसे दध्यन्नं भोष्ये । साधु मन्यसे । एवं मन्यध्वेऽपि ।

(४३) युष्मद्वापपद इति सूत्रे (११११०५) युष्मच्छब्दस्य युष्मद्गुणपरस्वार्यपरस्य च यद्व्यात् । औदन पचैत्यादीं च युष्मच्छब्दस्य रूपपरस्वीयं गम्यमानत्वम् । एतच्च भवति भिर्वा देहीत्यत्र रूपपरस्य युष्मदएव गम्यत्वे मध्यमपुरुष । न चात्र वाक्यस्यार्थत्वकल्पनेन कश्चिदर्थः । भवान् करोतित्यादी तु भवच्छब्दस्य युष्मदर्थ परस्वेऽपि तद्गुणपरत्वाभावात् मध्यमः । तथाप्यस्य सूत्रस्य (११११०५) व्याख्यानं मैत्रेयविरचितं— 'युष्मदीत्यर्थवद्गणं वा स्याच्छब्दवद्गणं वा ? तत्र यद्यद्यद्वहणं भवान् करोतीत्यत्रापि मध्यमपुरुष प्राप्नोति । युष्मदर्थस्यात्रापि विद्यमानत्वात् । अथ शब्दस्य दृश्यमेव सति परमत्वं करोतीत्यत्र न स्यात् । नञ्चत युष्मच्छब्द उपपदम् । किं तर्हि ? तदन्तसमुदायः । नञ्चात्र तदन्तविधिरस्ति । उद्वहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनियेधात् । अथापि स्यात् तदन्तविधिरस्तिव करोतीत्यत्रापि स्यात् । एवं तर्हि रूपवदर्थोऽप्यञ्जीक्रियत इत्यतार्थवच्छब्दवद्गणम् । तेन युष्मच्छब्दाभावे भवान् करोतीत्यत्र न भवति । अथ भवान् करोतीत्यत्र स्थानिन्यपीति मध्यमः कस्यात् भवति ? नैवम् । नञ्चत युष्मच्छब्दः प्रसङ्गी । भवच्छब्देनेव तदर्थस्याभिधानात् । शब्दागो वाक्येऽथ प्रसङ्गः । ननुक्तेः — इति तन्त्रप्रदीपे (उल्लिख्यते) ।

१०७ । अस्मद्युत्तमः ।

अस्मदि वाच्य उत्तमःपुरुषः स्यात् । अहं पचामि । आवां पचावः ।
वयं पचामः । अहं दृश्ये । आवा दृश्यावहे । वयं दृश्यामहे । गम्यमानेऽपि ।
पचामि । दृश्ये ।

१०८ । श्रेष्ठे प्रथमः ।

युष्मदस्मदभ्यामन्यस्मिन् प्रथमःपुरुषः स्यात् । स भाति । ती भातः ।
ते भान्ति ।

१०९ । परः सन्निकर्षः संहिता ।

अत्यन्तप्रत्यासत्तिः संहितोच्यते । दध्यत् । मध्यत् ।

११० । विरामोऽवसानम् ।

परे वर्णाभावोऽवसानमुच्यते । वृद्धः । सिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११४ ॥

समाप्तश्च कारकपादः । प्रथमोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । समर्थः पदविधिः ।

यो नाम पदानां विधिः स समर्थो वेदितव्यो यथा समासः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थ इति किम् ? भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य । पदविधिग्रहणं किम् ? तिष्ठतु दध्यग्नान् त्वं शाक्नेन । यणादेशो वर्णविधिः ।

२ । सुवामन्तिते पराङ्गवत् स्वरे ।

अतःपरं सुबिल्यधिक्रियते । श्रेयश्चान्दसः स्वरभागः ।

३ । प्राक् कङ्गारात् समासः ।

कङ्गारशब्दात् (२।२।३८) प्राक् समासो वेदितव्यः ।

४ । सह सुपा ।

सुबिल्येव । अतःपरं सुपा सह सुवन्तं समस्यत इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । सक्षयमप्येतत् । पूर्व भूतो भूतपूर्वः । विस्मष्टपटु' । तत्प्रथमः । पुनर्गवः (१) । अभ्वगन्तव्य इत्यादि ।

(१) अत्र पुनर्गव इत्युदाहरणं तु चिन्त्यम् । तथाऽपि । वस्तुतस्तु कुरतिप्रादय (२।२।१८) इत्यत्र निव्याधिकारेऽप्यत्र प्रवृत्तादिभिरिति इवेन विभक्त्यन्तात् पूर्वपदं प्रकृतिसुरत्वचेति वार्तिकद्वयं काव्यायनं पठितम् । तेन हि पुनर्गव इत्यन्वयः प्रवृत्तादिभिरित्येव निव्यसमासः । तस्य च तत्पुनर्गवाधिकारे पठितत्वाद् गौरवहितं लुक्तीति (५।४।६२) तत्र टच् । इवेन विभक्त्यन्तीप इति वार्तिकेन भाव्यकृता सह सुपेत्यत्र समानीय पठितम् । तेनास्य इवपदेन समासस्य निव्यत्वं खण्डितम् । यद्येतां सुनीनां प्राभाषणात् । न च सह सुपेत्यत्र निव्याधिकारेऽत्राभावं । योगविभाषणैव सिद्धे समासेऽप्यत्र निव्यादुत्तरस्यै (२।२।६) पुनः समासस्यविधानात् । भार्ये चात्र विस्मष्ट पटुविस्मष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनात् । न चात्रेतापि । अपसिद्धाणात् । इतिवैषट्ठादि महापन्थविरोधात् । तथाहि—चरट्स्वै (५।२।५९) उच्यते, शाकलसूत्रे (६।२।१२३) इत्युदात्तमित्यत्र (६।२।५८) अतिद्वयमित्यत्र (६।२।२२) च कोषटेन च, सुपुष्पेति समासस्य विग्रहः प्रदर्शितः । अतएवेव न

५ । अव्ययीभावः ।

अव्ययीभावो नाम समासो वाच्यः प्राक् तत्पुरुषात् । तद्वया—

६ । अव्ययं विभक्तिसमीपसम्बद्धिद्वयार्थाभावात्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु ।

विभक्त्याद्यर्थेष्वव्ययं सुपा सह समस्यते । विभक्त्यर्थे । स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्ततेऽधिस्त्रि । अधिपाणि कपोली । समीपार्थे । उपकुम्भम् ।
सम्बद्धौ सुमद्रम् । ऋद्धभाषो व्युद्धिः । दुर्यवनम् । दुर्मिचम् । अर्थाभावे
निर्मञ्चिकम् । अत्रयो भूतत्वमतिक्रमः । निःशीतम् । असम्प्रतयं ।
नायमस्य कम्बलस्य भोगकालोऽतिकम्बलम् । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता ।
इतिपाणिनि । उद्विक्रमादितरम् । पश्चादर्थे । अनुरयम् । यथार्था-
श्रुतारः । योग्यता वीष्णा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यञ्चेति । योग्यतायाम् ।
अतुरूपमस्य दानम् । वीष्णायाम् । प्रतिदिनं ददाति । पदार्थानतिवृत्तौ ।
यथावलमभ्येति पाठम् । सादृश्ये । वीष्णावत् सवीणे ध्वनति । सहसं
गच्छति । अनुपूर्व्यं । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । यौगपद्ये । सचक्रं निधेहि ।
अव्ययीभावे चाकाल इति (६।१।८१) सहस्य सः ।- गौणोऽपि सादृश्ये ।
सदृशः किख्या (७) सकिखि । सदृशीभिर्लक्ष्म्या सलक्ष्मि स्त्रीभिः । सम्पत्तौ ।

समासा वैकल्पिकः । तेषां हारिव नाम्न इति कृत्वाचित्वा विश्वविभागो गज्रावित्वादी व्यस्यप्रयोग ।
श्रीमृत्तयेवेत्यादी तन्निरीयाणां च पृथक्पदत्वेन पाठे । बहुचरेव सव समासोऽभ्युपगम्यते । भागार्थावित्वादी
विषयस्य समस पृथक् वा । समासफलमकार्षाभाव एकपदमेकमर्थम् । तेषु इत्यन्तरच्च यथाऽपरिवराजो
वायुरिवसह सर्वशोवज्जानिपरिवरकम्पो वायुरिवपाग इत्यादि । अपि च इरीतर्कां मुद्गं राजन् मातव
हितकारिणो'मिति, "अदेतमप्यनुभवामि करस्त्विल्लतुक्कं शरीरमहिनिलं यनीच बीज्यं"त्यादिप्रयोगोऽपि
साधुरिति केविन् । अन्ये केतव्य सहस्ये । तथा च भाग्यम्— "इरीतर्कां मुद्गं राजन् मातव हितकारिणो
मित्यन्तरेण । मातविति प्रथमाया सादृशदृशोमित्युत्साधुत्वादि'ति । समासि समास मातरनिव
हितकारिणोमित्यदिनिर्लंयनीमिवेति यथायथ विभक्तोर्विपरिणामो लोपाभावश्च स्यादित्येके ।

(२) अपचितपरिमाणा श्रयानो किञ्छीति इरदत्तादयः । मृत्विपरस्ताह— "किं खादामीति या
मिदृशो धाम्नि सा किञ्छी । इरीदरादित्वात् सिद्धम् । तथाच किञ्छी मर्कटीति भरुणिः । दहदवस्थिता"
इति । इतरतदुदाहरणान्तरात्पदमन्त्रीकार आह "अप्रसिद्धादाहरण चिरकमप्रयोगात् ।" इति ।

सचत्रम् । साकल्पवचने । सत्त्वमभ्यवहरति । दृग्मपि न तत्रजतीतरर्थः ।
अन्तवचने । सतद्धितमधीते ।

७ । यथाऽसादृश्ये ।

यथाशब्दः समस्यते । ये ये दृष्ट्वा यथादृष्टम् । न सादृश्ये । यथा शक
स्तथा त्वम् ।

८ । यावद्वधारणे ।

इयक्षायां यावच्छब्दःसमस्यते । यावन्नयनं भिक्षून् वासय ।

९ । सुप् प्रतिना मात्रार्थे ।

लेशार्थे सुवन्तं प्रतिना समस्यते । न सुखप्रति संसारे । न दोषप्रति
वीददर्शने ।

१० । अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।

असौ परिणा समस्यन्ते । द्युतव्यवहारेऽभिधानम् । अक्षपरि । शलाका-
परि । संख्या । एकपरि । द्विपरि ।

११ । विभाषा ।

अतःपरं विभाषा समासो वाच्यः ।

१२ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

एते पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । अपत्रिगर्त्तम् । परिव्रिगर्त्तम् । बहिर्यामम् ।
प्राग्पामम् । विभाषाधिकाराद्वाक्यञ्च । अप त्रिगर्त्तभ्यः । परि त्रिगर्त्तभ्यः ।
बहिर्यामात् । प्राग् ग्रामात् ।

१३ । आड् मय्यादाभिविध्योः

एतयोराड् पञ्चम्या समस्यते । आसमुद्रं गतः । आकुमारं यशस्तथ ।

१४ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।

आभिमुख्यार्थेऽभिप्रती लक्षणवाचिना सुवन्तेन समस्यते । अभ्यग्नि शल-
भाःपतन्ति । प्रतिदीपं शलभाःपतन्ति । लक्षणेन किम् ? दिङ्मोहात्
स्त्रग्धं प्रति गतः ।

१५ । अनुर्थत् समया ।

१६ । यस्य चायामः ।

अनुशब्दो यस्य समीपवाची यस्य च दैर्घ्याची तेन समस्यते । अनुवनं चौराः । तत्समीपा इत्यर्थः । अनुगङ्ग' वाराणसी । गङ्गावदायता ।

१७ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।

अमूनि यथापाठं साधूनि स्युः । तिष्ठन्त्यस्मिन् काले गावस्तिष्ठद्गु कालः । बहद्गु काल' । आयतीगवम् । खलेयवम् । प्राह्वम् । प्रदक्षिणम् । प्रतरचम् । समक्षम् । अपसव्यम् । इच् कर्मव्यतीहारे । दण्डादण्डि ।

१८ । पारिमध्ये षष्ठ्या वा ।

एतौ षष्ठ्या वा समस्येते । निपातनादेत्वम् । पारिज्ञानं सरित् । मध्येगङ्गम् । पत्ते पठ्ठीसमासः । ज्ञानपारम् । गङ्गामध्यम् ।

१९ । संख्या वंश्येन ।

वंशभवेन संख्या समस्यते । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विसुनि । तिसुनि व्याकरणस्य ।

२० । नदीभिश्च ।

नदीभिः संख्या समस्यते । समाहारेऽभिधानम् । द्विगङ्गम् । पञ्चनदम् ।

२१ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।

नास्त्रि सुवन्तमन्यपदार्थं नदीभिः समस्यते । उन्मत्तगङ्ग' नाम देशः ।

२२ । तत्पुरुषः ।

अथात् स्तत्पुरुषो वाच्य प्राग् बहुव्रीहिः ।

२३ । द्विगुश्च ।

द्विगुसमास स्तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । पञ्चराजी (३) । पञ्चगवम् । तत्पुरुषत्वे टम् ।

(३) एव मृद्विपर — 'पञ्चपद समासि टन्निष्कारान्तात्परपद इति स्त्रीत्वे षपम् । यदा तु ह्यने समासे समासकारणवृत्तिर्जातं तदा द्विवीरकागन्तात्परत्वे जायते स्त्रीत्वामासं पञ्चराजम् । भाष्यटीकायात्

२४ । द्वितीया श्रितातीतपतितगताव्यस्तप्राप्तापन्नैः ।

एभिर्द्वितीयास्त' समस्यते । कष्टं जितः फट्जितः । लोकातीतः । भूमिपतितः । विपद्गतः । तरङ्गाव्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः । द्वितीयेति योगविभागाद् “विशेषविदुषः शास्त्रम् ।” “विप्राय वेदविदुषे ।”

(क) गमिगाम्यादीनाञ्च । ग्रामगमी । ग्रामगामी । शीदनं वुमुचु-
रोदनकुमुचुः । “द्विपद्दीर्थनिराकरिणुः” ।

२५ । स्वयं क्लेन ।

स्वयं क्लान्तेन समस्यते । स्वयंक्लीनम् । स्वयंक्लतम् । तस्येदम्
(४।१।२०) । स्वायंक्लतम् ।

२६ । खट्वा जेपे ।

द्वितीयान्ता खट्वा क्लान्तेन समस्यते निन्दा जेत् । “खट्वाखट्वाः प्रमाद-
वान्” ।

२७ । सामि ।

इदं क्लान्तेन समस्यते । सामिविलोकितम् । सामिक्लतम् । तस्य शेषः
सामिक्लतशेषः । सामीत्यर्थग्रहणात्नेमभिन्नमईक्लतमित्येके ।

२८ । कालाः ।

द्वितीयान्ताः कालशब्दाः क्लान्तेन समस्यन्ते । अहरतिष्ठताः । रात्र्यारूढाः ।

२९ । अत्यन्तसंयोगे च ।

अत्र च द्वितीयान्ताः कालशब्दाः सुपा सङ्घ समस्यन्ते । सुहर्त्सुखम् ।
चिरोपितः । वर्षभोग्यः ।

पूर्व्वंकिमपि पचे वावादित्वात् पञ्चरात्रमित्येव धेयितम् ।—इति । भाष्यटीका भाष्यप्रदीप इति । तथाच
कौट—“पञ्चरात्रमिति । अकारान्तीभरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः । यदा समाचार्योभरपदानां
समासान्ता इति पञ्चसदा तु पात्वादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । इति । इरदत्तथैवम् । भर्तृनिधय । तथाच पदमञ्जरी—
“कचिन् पञ्चरात्रेति स्त्रीलिङ्गस्य पाठः । स भाष्यविराधादपपाठः । इति । भाष्यवस्तु पञ्चरात्रेति स्त्रीपञ्चवादी ।
तदाहि धातुभौ रात्रुधातुव्याख्याने—‘अथ समासान्ताभरपदादकस एव समासे भवतीत्युक्तम् । तेन
पञ्चरात्रेतिवादायकारान्तीभरपदसमासान्ताद्विगुलेन स्त्रियां स्त्रीत्वं भवतीति ।”

३० । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

तृतीयान्तं तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । गुणसुक्तवान् गुणवचनः । शङ्खुलया खण्डः शङ्खुलाखण्डः । शलाकाकाणः । अर्थशब्देन च । धात्ये-
नार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेन किम् ? अक्षणा काणः । वचनग्रहणं किम् ?
एतेन पाठवम् ।

३१ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।

एभिस्तृतीयान्तं समस्यते । मासेन पूर्वी मासपूर्वः । पितृसदृशः ।
गुरुसमः । एकोनः । वाक्कलहः । वाङ्निपुणः । गुडमिश्रः । आचार-
श्लक्ष्णः । कथं गुरुतुल्यो इन्द्रविक्रानो मासावरः ? भाविबहुलवचनात् ।

३२ । कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ।

०

कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन समस्यते । चीरहतः ।
व्याघ्रहतः । करणे । शरमित्रः । लोटहतः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण
लूनवान् । पूर्वसुस्तरश्च विधानं बहुलग्रहणः ।

३३ । कृत्यैरधिकार्थवचने ।

कृत्यैस्तृतीयान्तं समस्यतेऽधिकार्थोक्तिथेत् । काकपेया नदी । वाष्प-
च्छेद्यानि टणानि ।

३४ । अन्नेन व्यञ्जनम् ।

समस्यते । दध्नीपक्षिण्ण षोदनी दध्योदनः ।

३५ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।

समस्यते । गुह्येण मिश्या धाना गुह्यधानाः । गुह्यपिष्टकाः । तिल-
तण्डुलाः ।

३६ । चतुर्थी तदर्थावलिहितसुखरचितैः ।

चतुर्थ्यन्तसिभिः समस्यते तादर्थ्यं । यूपाय दारु यूपदारु । प्रकृति-
विकारभावेऽभिधानावेह । रुन्धनाय स्यात् । अवनननायोदूखनम् ।

यच्चबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गौरचितम् । इह वासगृह्णाग्वघासादयसु
चतुर्थीति योगविभागात् । पष्ठीसमासेन वा ।

(क) अर्थशब्देन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च । विप्रार्थः सुषः ।
विप्रार्थां श्राटी । विप्रार्थं पयः ।

३७ । पञ्चमी भयेन ।

भयवाचिना पञ्चम्यन्तं समस्यते । चीराद् भयं चीरभयम् । व्याज-
भीतिः । कथं सितेतरो ग्रामनिर्गतोऽधर्मजुगुप्सुः ? पञ्चमीति योग
विभागात् ।

३८ । अपेतापोढमुक्तपतितापन्नस्तैरल्पशः ।

एभिरस्या पञ्चमी समस्यते । दुःखापेतः सुखापेतः । कल्पनापोढः ।
रोगमुक्तः । स्वर्गपतितः । चीरापत्रस्तः । अल्पशः किम् ? प्रासादात्
पतितः ।

३९ । स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि त्तेन ।

स्तोकाद्यर्थाः कृच्छ्रश्च तेन समस्यन्ते । स्तोकात्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः ।
अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादवाप्तः । पञ्चम्या-
स्तोकादिभ्य (६।१।२) इत्यलुक् ।

४० । सप्तमी शौण्डैः ।

शौण्डादिभिः सप्तम्यन्तं समस्यते । अक्षशौण्डः । अक्षधूर्त्तः । परेऽधि
पराधीनः । स्वाधीनः । रणपण्डितः । कार्यनिपुणः । आकृतिगणोऽयम् ।

४१ । सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च ।

एभिः सप्तमी समस्यते । काम्बिल्यसिद्धः । आतपशुष्कः । छायाशुष्कः ।
“शाखायपक्वं फलम् ।” स्थालीपक्वः । चारकवन्धः ।

४२ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।

ध्वाङ्गवाचिना सप्तम्यन्तं समस्यते क्षेपचेत । तीर्थध्वाङ्गः । तीर्थकाकः ।
तद्ददनवस्थित इत्यर्थः ।

४३ । कृत्यैर्ऋषो ।

कृत्यैरिति सौत्रो निर्देशः । कृत्येन यता सप्तम्यन्तं समस्यते । मास-
देयम् । वर्षदेयम् । ऋणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वात् पूर्वाह्नगेयं साम ।

४४ । संज्ञायाम् ।

नास्त्रि सप्तम्यन्तं समस्यते । वनेकिंशुकाः । हलदन्तादित्य-
लुक् (६।३।८) ।

४५ । ज्ञेनाहोरात्रावयवाः ।

एते सप्तम्यन्ताः ज्ञेन समस्यन्ते । पूर्वाह्नकृतम् । अपररात्रकृतम् ।
अवयवग्रहणं किम् ? अङ्गि कृतम् ।

४६ । तत्र ।

इदं ज्ञेन समस्यते । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तस्येदम् (४।३।२०) ।
तात्रकृतम् ।

४७ । क्षेपे ।

क्षेपे सप्तम्यन्तं ज्ञेन समस्यते । प्रवाहिभूषितम् । भस्मनिहतम् । तत्-
पुरुषे कृतीतरलुक् (६।३।४) ।

४८ । पात्रेसमितादयश्च ।

अग्नी क्षेपे निपातरन्ते । पात्रेसमिताः । कृपमण्डूकाः । उदुम्बरकृमिः ।
पिण्डीशूरः । मातरिपुरुषः । मातरिशूरः । गोष्ठेप्रवीरः । गेहेनर्ही ।
गेहेपटुः । गेहेमहो । गेहेपण्डितः ।

४९ । पूर्वकान्तेकसर्वजरत्पुराणनवकीयलाः समानाधि-
करणेन ।

पूर्वकासदृशयः शब्दा एकादयश्च समानाधिकरथेन सुधा सञ्च समस्यन्ते ।
दग्धप्रददः । छाताशुभितः । एकादयः । एकपण्डितः । एकपत्री । सर्व-

देवाः । जरदृगवः । पुराणतरुः (४) । नवोदकम् । केवलान्नम् । समानाधिकरणेन किम् ? एकस्यैः शौक्लम् ।

५० । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।

एते नान्नि समस्येते । समानाधिकरणेनेति चा पादमनुवर्त्तते । पूर्वेषु कामशमी । पञ्चान्नाः (५) । सप्तर्षयः । कवमनान्नि चतुर्वर्णा द्विपदात्रितो विधिर्हीन्द्रिये इति ? कार्याऽत्र यत्रः । (६)

५१ । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

तद्धितार्थे विषयभूत उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन समस्येते । तद्धितार्थे । पौर्वशालः । पाञ्चनापितिः । उत्तरपदे । पञ्चगवप्रियः । पञ्चगवधनः । समाहारे दिङ् न सम्भवति । पञ्चकुमारी ।

५२ । संख्यापूर्वी द्विगुः ।

अनन्तरसूत्रे संख्यापूर्वसमासो द्विगुरुच्यते । पञ्चकपालः सूपः । द्विगो-

(४) पुराणमस्ति पाठान्तरम् । अत्र छटिपरः—“विभर्त्तति भरुः पोषा । औषादिक छः” इति । मह भर्त्तति भूये चेति विद्यः ।

(५) तदाचाङ्—“अत्रत्य एकः पिचुमद् एको ही चम्पकौ शीषि च विसरादि । सहाय ताला नव गारिकेलाः पचाधरोपी नरकं न धाति” ॥ १ ॥ इति । पिचुमद् द्विगुः इत्यर्थः । पिचुमद् इति मतान्तरे रूपम् ।

(६) अयमत्र यत्र । चतुरवयवाद्यनुपरिमिता वा तृणाद्यतुर्वर्णाः । इवयथे द्विसंख्याके वा पदे । तदात्रितो विधिः । इवयथे द्विसंख्याके वेन्द्रिये हीन्द्रिये इति । सर्वत्र शाकपार्थिवादिवान् (११।१६०, वा) समास । अपिच द्विपदात्रित इत्यादौ विपदवत्प्रवृत्तौऽपि न । तस्य परित्मादिमात्रेणैव (११।१५१, वा) विहितत्वान् । सूपं सुपेत्यत्र लिकलस्य विवचिमत्वाद् इयोर्द्वयोरिव तत्प्रवृत्त । न बहुना युगपत् । एव द्वि विचोक्तगाथेन समासं मखद्विष इति पुराणस्य कवेत्स्य चतुर्मुखसमीरितेति विचोक्तगाथं पित्रसद्वसगाचर इति च कालिदासस्य, नवरससुचिरिति मन्मथस्य, पञ्चपुरव्यामिनीव्यादयश्च प्रयोगा समाधेया । ननु ते विपदवत्प्रवृत्तौ साध्या । न च पञ्चपुरव्यादिसु चिरेण्यसमासः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२।१।५०) नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगो (४।१।११) इति ङीप्प्रसङ्गात् । पावादिखर (१।४।३०, वा) न कल्पनीयम् । “यदि विचोक्तौ मणगापरा स्यादि”त्यादिप्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । विचोक्तगाथ इत्यत्र अत्रयथे लोकास्त्रिलोकस्य गाथ इति, यथानां लोकगाथ इति वा, नवरससुचिरित्यत्र नवरसेति बहुव्रीहिं सूतती चिरेत्यनेन कामं धारय इति वा, समाधानम् । इत्थं चतुर्मुखसमीरितेत्यत्र चतुर्दिग्दर्शीनि चतुःसंख्याकानि चतुरवयवानि वा सुखाणि चतुर्मुखाणि । ते समीरितेति निदर्शः । एवमन्यथापि यदोचितमुक्तं यम् ।

लुंगनपत्य इत्यर्षो (४।१।८८) लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति (५।४।९९) टच् । पञ्चपूली । द्विगो (४।१।२१) रिति ङीप् । पञ्चकुमारि ।

५३ । कुत्सितानि कुत्सनैः ।

कुक्षितार्थानि कुक्षाकरैः समस्यन्ते । वैयाकरणखसूचिः ।

५४ । पापाणके कुत्सितैः ।

एते कुत्सितैः समस्येते । पापपुरुषः । अणकभार्थ्या । “किं मयाणकभार्थ्यायां ।”

५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः ।

उपमानवाचीनि सामान्यधर्मवचनैः समस्यन्ते । गह्व इव पाण्डरः गह्वपाण्डरः । कनकगौरः । शस्त्रीश्यामा । स्त्रियाः पुवत्त्वे (६।३।३४) मृगधपला । काकबन्धा ।

५६ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

उपमेयं व्याघ्रादिभिः समस्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । सुखचन्द्रः । करपद्मम् । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषोऽयं व्याघ्रइव शूरः । मन्वव सापेक्षत्वाद् भविष्यति । तद्धेतुज् ज्ञापयति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासोऽस्तीति । तेन राजपुरुषोऽभिरूपकः । राजपुरुषो दर्शनीय इति ।

५७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते । नीलोत्पलम् । कृष्णतिलाः । लसदुत्पलम् । इदस्त्री । इदम्पुरुषः । बहुलग्रहणान्नेह । बोधिसत्त्वो महासत्त्वः । रामो जामदग्न्यः । इह च नित्यम् । कृष्णसर्पः । विशेषणं किम् ? तद्वः गिंशपा । असुरोऽन्धकः । इह च तत्पुरुषविधान-मस्येव प्रपञ्चमाह । विशेषणमेव हेतुत् कष्टयितो राजपुरुष इति ।

५८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

धर्मो समानाधिकरणेन सुपा समस्यन्ते । पूर्वपण्डितः । अपरभार्या । प्रथमपुरुषः । धरमपर्वतः । जघन्यधर्मः । समानबलम् । मध्यदेशः । मध्यमनरः । धीरपुरुषः ।

५६ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।

एभिरमी समस्यन्ते । अर्थेऽभिधानम् । अथेण्यः श्रेण्यः कृताः श्रेण्-
कृताः । एवं सृद्भूताः । श्रेणि पूग कूट षट् देव सृद् अषण् षण्णित्वाद्याः
श्रेण्यादयः । कृत भूत समाख्यात । कृतादिः ।

६० । क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ् ।

नञाधिकेन क्तेनानञ् क्तात् समस्यते । क्तञ्च किञ्चिदक्तञ्च किञ्चित्
क्तञ्चकृतं कार्यम् । भुक्ताभुक्तम् । अशितानशितम् ।

(क) कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । गतप्रत्यागतम् ।

(ख) शाकपार्थिवादीनां मध्यपदलोपश्च । शाकप्रधानः पार्थिवः शाक-
पार्थिवः । अजातौखलिः । विन्ध्यगिरिः । चन्दनद्रुमः । श्रीहर्षवृषपतिः ।
सुग्रीवकपिः । करणकारकम् । तर्कविद्या । व्याकरणशास्त्रम् ।

६१ । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।

एते पूज्यमानैः समस्यन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । पूज्यमानैः किम् ?
उत्कृष्टा गौः पद्मात् । उद्धृतेत्यर्थः ।

६२ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।

अमीभिः पूज्यमान समस्यते । गोवृन्दारकः । योपिद्वृन्दारिका ।
पुरुषनागः । मुनिकुञ्जरः । पूज्यमानं किम् ? देवदत्तो नागो यतो मूर्खः ।

६३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।

इमौ जातिपरिप्रश्नेऽहं समस्यन्ते । कतरकठः । कतमकालापः ।
जातिपरिप्रश्ने किम् ? कतमो भवता षट् । अतएवाजातावपि उतम-
जुन्नेयः कतमौ चैत्रमैत्राविति ।

६४ । किं क्षेपे ।

किंशब्दः क्षेपे समस्यते । किंगौः । अदोहवाहात् । किंपुत्रः । दोः
श्रील्यात् । किंराजा यो न रक्षति ।

६५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तजातिः ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोपोटा । गोयुवतिः । अग्निस्तोकः । घृतकति-
पयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता ।
कठश्रोत्रियः । विप्राध्यापकः । वकधूर्त्तः । जातिः किम् ? यज्ञदत्तो धूर्त्तः ।

६६ । प्रशंसावचनैश्च ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोमल्लिका । अष्टप्रकाण्डम् ।

६७ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ।

खलत्यादिभिर्युवा समस्यते । युवा चासौ खलतिष्येति युवखलतिः ।
युवपलितः । युववलिनः । इह लिङ्गविशिष्टग्रहणात् समानाधिकरणाधि-
कारबलाद्वा युवतिर्जरती युवजरती ।

६८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।

कृत्याख्या तुल्याख्याद्याजात्या समस्यन्ते । उषां भोज्यं भोज्यीणम् ।
पानीयीणम् । भोज्यलवणम् । तुल्याख्या । तुल्यश्वेतचन्द्रेण । सदृशमहान्
गिरिणा । अजात्या किम् ? भोज्य श्रोदन । विशेषणसमासोऽपि बाध्यते ।

६९ । वर्णी वर्णेन ।

समस्यते । कृष्णलोहितः । कृष्णश्वलः । ज्ञेतरक्तः ।

७० । कुमारः श्रमणादिभिः ।

श्रमणेभिः समस्यते । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा ।
कुमारपण्डितः । एवं तापसी । गर्भिणी । अध्यापक । पटु । निपुणादि ।

७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या ।

चतुष्पादवाचिनो गर्भिण्या समस्यन्ते । गोगर्भिणी । अष्टगर्भिणी ।
जातेरभिधानायेह । कान्ताची गर्भिणी ।

७२ । मयूरव्यंसकादयश्च ।

अमी तत्पुरुषे निपात्यन्ते । व्यंसको धूर्त्तः । मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः ।

काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । परनिपातार्थं एषा पाठः । उच्चावचम् । परम-
कृत्वा । पीत्वा स्थिरकः । “राघवः प्रोथपापोयान्” । या इच्छा यदृच्छा ।

(क) अव्ययं कृतेति वक्तव्यम् । प्रातर्दीहः । अवश्यंकारी । (7)

(1) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहि ईड इति यत्रोच्यते तदेहीडम् ।
इह एहीति यत्रोच्यते तदेहीहं कर्म ।

(2) जहिकर्मिणा बहुलमाभीक्ष्णे कर्त्तारज्ञाभिदधाति । जहान्तं कर्मणा
समस्यते । समासश्च कर्त्तारमाह । जहि जीडमित्यभीक्ष्णमाह जहिजीडः ।
जहिस्त्वम् ।

(3) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अशीत पिवतेति यत्रोच्यते
सा नियोजनक्रियाऽशीतपिवता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ।
आकृतिगणोऽयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषाहस्तौ

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२११॥

समाप्तश्च समर्थपादः ।

(7) एतन्नाविहितलक्षणज्ञानपुरुषो मधुरव्यसकादिषु द्रष्टव्य इति वचनात् । यार्तिककारस्तु कुनति
प्रादय (१।२।१८) इत्यवैवाध्यय प्रवृत्तादिभिरित्युक्त्याव्ययेन लडिरलडिश्च समास विहितवान् । तेन पुन प्रवृत्तम्
पुनर्गौणं पुन सुखमित्यादिषु तत्पुरुषं सिद्धं । परन्तु प्रातर्दीहदीनामत्र विधानं चिन्त्यमेव । मधुर-
व्यसकादवधेत्वन (२।१।७२) चकारस्यावधारणायत्वादिषा समासान्तरे घटकतया प्रवेशानर्थत्वात्पने ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनेकाधिकरणे ।

पूर्वादयोऽवयवविना एकद्रव्ये वर्तमानाः समस्यन्ते । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । उत्तरकायः । अधरकायः । कथं मध्याङ्गः सायाङ्गः पश्चिमरात्रः ? विशेषणसमासोऽस्तु । यद्येवमनेनैव पूर्वशासौ कायथेति सिद्धम् । किं सूत्रेण ? नैवम् । पठ्योसमासापवादत्वात् सूत्रस्य । नहि भवति कायपूर्व इति ।

२ । अर्द्धं नपुंसकम् ।

समभागे क्लीबलिङ्गमर्द्धमेकदेशिना समस्यते । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धनख-रञ्जनी । नपुंसकं किम् ? ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः ।

३ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याण्यन्यतरस्याम् ।

एतान्चेकद्रव्ये वर्तमानान्यवयवविना समस्यन्ते वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । द्वितीयवापी । चतुर्थनदी । तुर्थकथा । पक्षे भिक्षाद्वितीयम् । वापीद्वितीयम् । नदीचतुर्थम् । कथातुर्थम् ।

४ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।

इमे द्वितीयान्तेन समस्येते । अ चेति । यदा लिङ्गविशिष्टग्रहणाद् टादन्ताभ्यां समासस्तदाऽकारयान्तादेशः । सौत्रत्वाच्चास्य प्रश्नेपः (8) । प्राप्ते

(8) भाष्येऽकारपक्षे वयकारेणादमितः । तदाहि—“नायमनुकार्यकार्यकार । किं तद्धि ? अल्पमनेन विधीयते” इति । द्वितीयया च इति भरोजितमे द्विद । कैयटमते प्राप्तापन्ने इत्यप्यात् परमकारस्य स्थितिः । “सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभाव प्रत्यङ्गाश्रयो न भवती” । त्वाङ् । नागेशोऽप्येव कैयटमतानुसारी ।

जीविकां प्राप्तजीविकाः । आपन्नसुखः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका ।
 आपन्नसुखा । कथं जीविकाप्राप्तः सुखापन्न इति ? द्वितीयाश्रितेति (२।१।२४)
 वचनसामर्थ्यात् ।

५ । कालाः परिमाणिना ।

कालशब्दाः परिच्छेदेन समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः ।
 वर्षजातः । द्वादशजातः ।

६ । नञ् ।

नञ् समर्थेन सुपा समस्यते । अत्राङ्गणः । अशुक्तः । अनेकः । असर्वः ।
 असर्वस्मै । अकृत्वा । अकर्तुम् ।

७ । ईषदृक्ता ।

अकृदिति गुणोपलक्षणम् । ईषद् गुणेन समस्यते । ईषदृक्तः । ऐष-
 दृक्तिः पुत्रः ।

८ । षष्ठी ।

पठन्तं सुपा समस्यते । राजपुरुषः । राजपुरुषधनम् ।

(क) कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इक्षप्रवचनः ।
 उद्भासिका ।

(ख) तत्स्यैव गुणेर्नतु तद्विशेषणैः । गुणात्मन्वेव ये गुणाः सन्ति नतु
 सोऽयमित्यभेदोपचाराच्छुक्लादिषद् दृव्ये तेर्गुणैः षष्ठी समस्यते । गुणेनेति
 (२।२।३१) निषेधं वक्ष्यति । तस्यायमपकर्षः । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः ।
 कपित्थरसः । पटहध्वनिः । अङ्गस्पर्शः । नतु तद्विशेषणैः । दृतस्य तीव्रः ।
 चन्दनस्य मृदुः ।

९ । याजकादिभिश्च ।

अयं योगः कर्त्तरि चेति (२।२।१६) निषेधापवादत्वात् स्वराधीं
 व्याख्यातव्यः ।

१० । न निर्धारणे ।

निर्धारणे या पठ्ठी सा न समस्यते । नराणां चतुरियः शूरतमः । गवां
कृष्णा सम्पन्नचौरतमा । अध्वगानां रथिनः शीघ्रतमाः ।

(क) प्रतिप्रदविधाना पठ्ठी न समस्यते । सर्षिपो ज्ञातम् । मातुः
सृतम् । चौरस्य रुग्णम् ।

११ । पूरणागुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।

पूरणादिना पठ्ठी न समस्यते । छात्राणां पञ्चमः । भिक्षूणामष्टादशः ।
गुणे । बलाकायाः शौक्लाम् । पटस्य लौहित्यम् । पटस्य शक्तः । इह च
वैशेषिकप्रसिद्धाः संख्यादयो गुणा नेयन्ते । शतसहस्रान्ताश्च निष्कादिति
(५।२।११६) वचनात् । नापि धर्ममात्रं गुणो ऋह्यते । अधिकरणैतावत्त्वे
च (२।४।१५) वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्देति (७।३।१३१) निर्देशात् ।
तेन गोशतं गोचत्वारिंशद् बुद्धिवैगुण्यं वचनसामर्थ्यं “पञ्चासनकौशलं” मुनि-
चापलं वस्त्रपोतिमा द्रव्यकाठिन्यं “पचालीपिङ्गलिस्यः” उदरगौरवमित्यादयः
साधवः स्युः । सुहितार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां तमः । फलानां सुहितः ।
फलानामाश्रितः । शेषपठ्ठीयम् । नलोकिति (२।३।६६) कृद्योगायाः
प्रतिषेधात् । सत् । चौरस्य द्विपन् । मित्रस्य कुर्वन् । मित्रस्य कुर्वाणः ।
अव्ययम् । विप्रस्य कृत्वा । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । एकाधिकरणे ।
राज्ञः स्त्रीगृहस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य ।

१२ । क्तेन च पूजायाम् ।

पूजायां क्तेन पठ्ठी न समस्यते । राज्ञां मतम् ।

१३ । अधिकरणावाचिना च ।

इदमेपामासितम् ।

१४ । कर्मणि च ।

कर्मणि पठ्ठी न समस्यते । आद्यर्थो गवां (९) दीहोऽगोपालकेन ।

(९) अयत्नमिति द्विधाव सृष्टिपर आद्य—“अयत्नस्यवोनामित्यर्थः । गजस्यपुत्रत्वादिति (५।४।७१)
समासान्तित्वेन” इति (भाषावृत्तियदिपठ्ठी) ।

१५ । ढजकाभ्यां कर्त्तरि ।

ढजकाभ्यां योगे कर्त्तरि ष्ठी न समस्यते । भवत आसिका । भवतो-
ऽप्रगामिका । ढज्ग्रहणमुत्तरार्थम् ।

१६ । कर्त्तरि च ।

कर्त्तरि यौ ढजकौ विहितौ ताभ्यां योगे कर्मणि ष्ठी न समस्यते ।
अपां स्त्रष्टा । पुरां भेत्ता । ओदनस्य भोजकः । निषेधपञ्चसूत्रीयं स्वरार्था ।
शेषषष्ठीसमासस्यानिवारणात् । तेन राजसम्प्रतो “राममहितः” भवदासितं
भवदासिका गोदोह “स्तत्कर्त्ता फलभाग् यत” इति भर्त्सृष्टरिः । क्रिया
विशेषको जातिवाचकस्तत्प्रयोजक इत्याद्यसंख्याः षष्ठीसमासा भवन्त्येव ।
तस्मात् केवलं कारकषष्ठीसमासे सति गतिकारकोपपदात् कृदि-(६।२।१३६)-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्ररेषोदनभोजकादयो मध्योदात्ता मा भूवन् । शेषषष्ठीसमासे
सति समासान्तोदात्ता (६।१।२२३) यथा स्युरिति निषेध आरभ्यते ।
याजकादिभिद्येति (२।२।६) पुनः कारकषष्ठीसमासप्रतिप्रसवाद् भ्राष्ट्राण-
याजकादिपुत्तरपदप्रकृतिस्र एव ।

१७ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।

अनयोरेकेन षष्ठी समस्यते । नित्यमिति वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । दमनक-
भञ्जिका नाम क्रीडा । संज्ञायां षुल् (३।३।१०६) । जीविकायाम् । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । षुल्ढचौ (३।१।१३३) ।

१८ । कुगतिप्रादयः ।

एते नित्यं समस्यन्ते । कुट्टपः । कुसृष्टिः । कोष्णम् । गतिः ।
करीकृत्य । प्रकृत्य । प्रादिः । दुष्कुलम् । सुमानुषी । आपिङ्गलः ।
प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । अतिखट्टः । निष्कौशास्त्रिः । प्रादिप्रसङ्गे कर्म-
प्रवचनीयानां क्वचिन्निषेधः । अनभिधानात् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

क्वचिद्भवत्येव । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणे वेति (१।४।८५) कर्मप्रवचनीय-
त्वात् यत्वाभावः । (10)

१६ । उपपदमतिङ् ।

नित्यमुपपदं समस्यते । कुम्भकारः । ग्रामणीः । अग्निचित् । अतिङिति
किम् ? कसुं व्रजति । कारको व्रजति ।

२० । अमैवाव्ययेन ।

यथाव्ययेनोपपदं समस्यते तदामैव । खादुङ्कारं भुङ्क्ते । नान्येन ।
कालो भोक्तुम् ।

२१ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।

उपदंशस्तृतीयायामित्यादौ (३।४।४७) तृतीयादीन्मुपपदान्यमा वा
समस्यन्ते । मूलकोनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशं वा । उच्चैःकारम् ।

२२ । का च ।

तानि क्लान्तेन वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा वा कथयति ।
तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । उक्तस्तत्पुरुषः ।

२३ । शेषो बहुव्रीहिः ।

तत्पुरुषाथ्ययीभावाभ्यामन्यो बहुव्रीहिर्नाम समासो वाच्यः ।

२४ । अनेकमन्यपदार्थे ।

अनेकं सुवन्तमन्यपदार्थं वर्त्तमानं समस्यते । प्राप्नोदको ग्रामः ।
कङ्करयोऽग्रः । दत्तयलिर्दानवः । श्रुतफलस्तवः । सुसूक्ष्मजटकीगो व्रती ।

(10) त्वेदिदमेतानि वार्तिकानि—(क) "प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयपतिविषः । (ख) व्यति-
प्रतिषेधयः । (ग) सिद्धं तु काङ्क्षतिदुरन्तिवचनान् । (घ) प्रादयः क्तार्थः । (ङ) पापार्थः । चाङीपदार्थः ।
भयो पूजायाम् । दुर्निन्द्यायामिति सौभाग्याः । (च) पादयो यत्ताद्यर्थं प्रथमया । (छ) अन्त्यादयः
कालाद्यर्थे तृतीयया । (ज) अरादयः कृताद्यर्थे द्वितीयया । (झ) पर्यादयो क्लान्ताद्यर्थे तृतीयया । (ञ)
निशदयः कालाद्यर्थे प्रथमया । (ट) अन्त्याद्यर्थे द्वितीयया । (ठ) इवेन विभक्तयोः पुरेपदप्रकृतिभ्रमत्वञ्च ।
(ड) उदाहरता निम्ना वृत्तमता वाच्यं समस्यत इति वक्तव्यम् ।"

बहुशस्यो देवः । इह च यथाभिधानं व्यवस्था । तेन मत्वर्थे बहुव्रीहिः ।
चित्तगुणैर्बद्ध इति । न सम्बन्धमात्रे । तथा प्रथमार्थे न भवति हृष्टे देवे
गत इति । क्वचित् सामानाधिकरण्येऽपि न स्यात् पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति ।
व्यधिकरणानाञ्च स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उच्चैर्मुखः । क्वचिद्
दधोपसिक्त ओदनो दध्णोदन इतिवदुत्तरपदस्य हस्तावन्तर्भावः । उद्गमुखमिष
मुखमस्य उद्गमुखः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णसिद्धारः । क्वचिद्
गतार्थस्यापि पक्षे प्रयोगः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । अविद्यमानपुत्रोऽपुत्र इति ।
इहास्तिचीरा ब्राह्मणी । अस्तिधना । लेखको नास्तिदोषक इत्यव्यया-
भ्यामस्तिनास्तिशब्दाभ्यां समासः ।

२५ । संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये ।

अव्ययादयः संख्येयवाचिन्या संख्यया समस्यन्ते । दशानां समीपे उप
दशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । संख्या । द्वौ
वा त्रयो वेति द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चपाः । चतुष्पञ्चाः । लक्षकोटाः ।
“एकहान् दिवसांस्तिष्ठ” । सप्ताष्टैर्दिवसैर्यास्यति ।

२६ । दिङ्नामान्यन्तराले ।

दिशां नामान्यन्तराले वाचे समस्यन्ते । दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा ।
उत्तरपश्चिमा ।

(क) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं बहुवचनः । (११)

२७ । तत्र तेनेदिमिति सरूपे ।

इदमित्यर्थे समस्यन्ते तृतीयान्ते च समानरूपे पदे समस्यन्ते । इति-
शब्दो लौकिकविवक्षार्थः । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि युद्धम् ।
दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्येदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि युद्धम् । अन्येषामपि दृश्यत इति
(६।३।१३०) दीर्घः । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् (५।४।१५०) समासान्त ।
तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् (२।१।१०) ।

(११) एतद् भाष्यकारवचनमित्येके । वार्तिकमित्यपरे । इदानीन्तनपुस्तकेष्वपि वार्तिकपदेष्वेव विन्यस्तं
दृश्यते । This is put down as a वार्तिक to 2. 2. 26

२८ । तेन सूहेति तुल्ययोगे ।

द्वितीयात्मने सहशब्दः समस्यते तुल्ययोगश्चेत् । सपुत्र आगतः सच्छात्रः । तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात् सदर्थः सधनः सपत्नः । उक्तं बहुव्रीहिः ।

२९ । चार्थे हन्द्रः ।

अनेकमित्येव । अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यत इत्यर्थं हन् नाम समासः । इतरतरयोगे । झ्वाशोकी । झ्वाशोकवटाः । समाहारे वाक्त्वचम् । धवखदिरपलाशम् ।

३० । उपसर्जनं पूर्वम् ।

समासेपूपसर्जनसंज्ञं पूर्वं प्रयोज्यम् । अधिस्ति । राजपुरुषः ।

३१ । राजदन्तादिषु परम् ।

एपूपसर्जनं घन्तादि च परं प्रयोज्यम् । दन्तानां राजा राजदन्तः राजजम्बुः । मातुः सपत्नी सपत्नीमाता । वनस्थाये अशेषणम् । निपतनादलुक् । पूर्वं वासितं ततो लिप्तं लिप्तवासितम् । सिक्तसंस्मृतम् नरनमुपितम् । इन्द्रे । पुत्रपशू ।

(1) धर्मादिपूभयम् । धर्मार्थावर्थधर्मौ । चन्द्रार्कावर्कचन्द्रौ । अन्तारप्रादन्तौ । सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ।

(2) जायाया जम्भायो दम्भावय । जायापती जम्पती दम्पती ।

३२ । हन्द्रे घि ।

इन्द्रे घ्यन्तं पूर्वं निपतति । कमण्डलुकृष्णाजिनम् । बहुश्वेकत्र नियमः पटुशुकृदयः ।

३३ । अजात्यदन्तम् ।

इदं हन्द्रे पूर्वं निपतति । उद्ग्रगम् । इन्द्रयायू । परत्वाद्विदमित्यते कथं "विपद्येन्द्रियघोरिष्टः" ? परत्वात्तद्वृत्तमिति (२।२।१४, वा) भविष्यति बहुश्वेकत्र नियमः । अश्वरघेन्द्राः ।

३४ । अल्पाक्षरम् ।

इदं हन्ते पूर्वं प्रयोज्यम् । प्लक्षन्वयोधम् । धवाश्लकर्णम् । इह वागग्नी
वागिन्द्राविति । व्यन्तादजाद्यटन्ताश्च परत्वादिदमिष्यते । बहुष्वेकञ्च नियमः ।
शङ्खदुन्दुभिषीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः ।

(क) अभ्यर्हितं पूर्वमिति वक्तव्यम् । मातापितरौ (१२) ।

(ख) भ्रातृर्व्यायसः । युधिष्ठिराङ्गुनौ ।

(ग) लघुचरञ्च । कुशकाशम् । शरश्रीर्षम् ।

(घ) वर्णानामानुपूर्वेण । ब्राह्मणक्षत्रियविद्विशूद्राः ।

(ङ) ऋतुनक्षत्रार्णा समानाचराणामानुपूर्वेण । हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।

भरणीक्षत्तिकारोद्दिष्टः ।

(च) संख्याया अल्पीयस्याः । एकादश । द्वादश । त्रिंशः ।

नवतिशतम् ।

३५ । सप्तमीविशेषण बहुव्रीहौ ।

सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कण्ठेकालः । चित्रगुः ।

(क) सर्वनामसंख्योरुपसंख्यानम् । सर्वश्चेतः । द्विकण्ठः । सप्तकृतः
बहुभ्युतः । सप्तोद्यतः ।

(ख) वा प्रियस्य । गुडप्रियः । प्रियगुडः ।

(ग) गङ्गादिभ्यः सप्तम्याः परवचनम् । गङ्गकण्ठः । अरुःशिराः ।

३६ । निष्ठा ।

निष्ठाकं बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कृतकृत्यः । गतरतिः । जितशत्रुः ।

(क) जातिकानसुखादिभ्यः परवचनम् । जातेः । मासभक्षिती ।
सुरापोती । नृजग्धः । फटकतः । कास्तात् । मासजातः । वर्षजातः ।
सुखादिभ्यः । सुखजातः । कृष्णजातः ।

(ख) प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यो । शस्त्रोद्यतः । असुरव्यतः ।

शून्यपाणिः । दण्डपाणिः । प्रायिकञ्चैतत् सर्वम् । तेन कृतकटः । उद्-
गूर्णवाणः ।

३७ । वाऽहिताग्न्यादिषु ।

आहिताग्न्यादौ निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । एवं जातपुत्रः । जातश्मश्रुः । घृतपीतः । ऊढभार्यः । गतार्थः ।
प्राकृतिगणोऽयम् ।

३८ । कङ्काराः कर्मधारये ।

कङ्कारादयो गुणशब्दाः कर्मधारये पूर्वं वा प्रयोज्याः । कङ्कारजैमिनिः
जैमिनिकङ्कारो वा । कङ्कार । गडुल । काण । खञ्ज । कुल । वामन ।
खलति । गौर । हृद । पिङ्गल । खल । एकसंज्ञाधिकारः पूर्णः ।

इति महासहोपाध्याय्यीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥ समासश्चापरपादः ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । अनभिहिते ।

लकृतद्धितसमासैरनभिहिते कर्मादावेकत्वादिषु द्वितीयादयो वाचाः ।

२ । कर्मणि द्वितीया ।

कर्मणि द्वितीया स्यात् । काशान् कटं करोति । ओदनं बुभुक्षुः-
व्रीहीन् प्रोचति । अजां ग्रामं नयति । अनभिहित इत्येव । निन्देऽजा
ग्रामम् । नयनीयाजा ग्रामम् । शतिकोऽश्वः । प्राप्तातिथिर्ग्रामः ।

(क) उभसर्वतसोः कार्थ्या धिगुपर्यादिषु चिषु ।

द्वितीयान्त्रेडितान्त्रेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो'ग्रामम् । धिग् दुर्जनम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । बुभुक्षितं न
प्रति भाति किञ्चित् । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एवं 'चैत्रं' यावच्छीतमित्यादौ ।

(ख) अभितःपरितःसमयानिकप्राहायोगेष्वपि दृश्यते । अभितो ग्रामम् ।
परितो ग्रामम् । समयो ग्रामम् । निकयो ग्रामम् । इा देयदक्षम् ।

३ । तृतीया च होच्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

४ । अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।

आभ्यां युक्ते द्वितीया स्यात् । "वेदेहीमन्तरा क्रुहः ।" वेदेह्या मध्य
इत्यर्थः । त्वाच्च माञ्चास्तारा कमण्डलुः । तव मम मध्य इत्यर्थः । उपपद-

विभक्ते. कारकविभक्तिर्वलीयसीति कमण्डलोर्न द्वितीया । सर्वा ह्युपपट-
विभक्तय. पठ्यपवादिकाः । नान्तरेण गुणान् सुखम् । गुणैर्विनेत्यर्थः ।

५ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

अत्यन्तसंयोगश्चेत् कालाध्वनोर्द्वितीया स्यात् । सर्वरात्रं कल्याणी ।
मासं रमणीयाः । “क्षणमूचे” । दिवसं पठति । अध्वनः । क्रोशं कुटिला
नदी । योजन धावति । भाष्ये तु योजनक्रिययाऽत्यन्तसंयोग. । तदर्धमित-
दिति स्थितम् । मासमासोः । क्रोशं स्वपितीत्यादिषु प्राकृतमेव कर्म ।

तदाह,—

कालभावाध्वदेशानामन्तभूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मैकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ १ ॥ इति । (13)

एवं चास्यते मास इति लकारेण कर्मणोऽभिधानं घटते । अत्यन्तसंयोगे
किम् ? मासस्यैकरात्रं रम्या । क्रोशस्यैकदेशं कुटिला नदी ।

६ । अपवर्गे तृतीया ।

फलप्राप्तौ क्रियात्वागोऽपवर्गे. । तत्र गम्ये कालाध्वनोस्तृतीया स्यात् ।
मासेनाधीतो यन्त्रः । क्षणेनावगतोऽर्थः । क्रोशेनाधीत । क्रोशेनावगतोऽर्थः ।

७ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानी ताभ्यामिदं स्याताम् । अथ भुक्ता द्वरहे
द्वरहाद् वा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्ये काल । इहस्योऽयं धन्वी क्रोशे लक्ष्यं
विध्यति क्रोशाद्वा ।

८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।

कर्मप्रवचनीयैर्योगे द्वितीया स्यात् । यज्ञभनु प्रावर्षत् ।

९ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र तै र्योगे सप्तमी स्यात् । उपशते

(13) This is a quotation from the वाक्यपदीय by भट्टहरिः । The author had often quoted from it. The stanzas in (1 7 64) in (1 4 24) and in (1 4 86) are also from the वाक्यपदीय ।

विंशतिः । उपखार्या द्रोणः । यस्य चेश्वरवचनम् । अधि पञ्चालेषु
ब्रह्मदत्तः ।

१० । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।

एभिः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप विगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः ।
आ विगर्त्तेभ्यः । “परि पर्युद्धेः” । परिवर्जनार्थः । आ पाटलिपुत्रात् ।

११ । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।

यतः प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च तत्र तैर्योगे पञ्चमी स्यात् । म राजा शक्रतः
प्रति । तिलेभ्यः प्रति मापान् प्रयच्छति ।

१२ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेटायामनध्वनि ।

गत्यर्थानां कर्मस्थेते स्याताम् । ग्रामं गच्छति ग्रामाय वा । नगरं
गच्छति नगराय वा । ग्रामं याति ग्रामाय वा । वनं यनाय वा प्रस्थितः ।
कथं क्व गच्छसीति ? आधारविवक्षायाम् । क्व स्यातुं गच्छसीत्यर्थः । चेटाया
किम् ? मोहं गच्छति । अनध्वनि किम् ? मार्गं गच्छति ।

१३ । चतुर्थी सम्प्रदाने ।

सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् । विप्राय गां ददाति । “भयानि दत्त सीतायै ।”
स तस्मै साधुकारमदात् । पुष्येभ्यः सृष्टयति ।

(क) तादर्थ्यं च । यूपाय दाह ।

(ख) क्लृपि संपद्यमाने च । उच्चाराय कलत मापः ।

(ग) उत्पत्तेन ज्ञाप्यमाने । वाताय कपिला विद्युत् (१४) । वृष्टये
चोम्बुखी विद्युत् ।

(घ) द्वितयोगे च । अरोचकिने द्वितं सौवीराद्रकम् ।

(१४) वाताय कपिला विद्युदातपादातिभादिभ्यो ।

जन्म मर्षविनाशाय दुर्भिलाय जिता भवन् ३ १ ३ इति भाष्यार्दी पूर्णं प्राक् ।

१४ । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।

स्थानी (15) क्रियार्थोपपदसमुन्नतो यो धातुस्तस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यस्तिष्ठति । स्थानिनः किम् ? एधानाहसुं व्रजति ।

१५ । तुमर्थाच्च भाववचनात् ।

तुमुना समानार्थाच्चतुर्थी स्यात् । पाकाय व्रजति । भूतये धावति । भाववचनात् किम् ? ओदनं पाचको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ।

१६ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ।

नमश्चादियुक्ताच्चतुर्थी स्यात् । नमो विष्णवे । स्वस्ति प्रजाभ्यः । “अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय ।” स्वाहाऽग्नये । स्वधा पित्रभ्यः । नमः शिवाय ।

१७ । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

मन्यतेः कर्मण्यनादरे चतुर्थी वा स्यात् । न त्वा तृणं मन्ये तृणाय वा । “मन्ये तृणाय स्वाराज्यम् ।” “हरिमप्यमंसत तृणाय ।” इह तृणसमानाधिकरणात् त्वादेशचतुर्थी न भवति । व्यवस्थितविभाषया । अप्राणिष्वित्यनादादिविति वक्तव्यम् । न त्वा नावं मन्ये । न त्वा क्काकं मन्ये ।

१८ । कर्तृकरणयोस्तृतीया ।

अनयोस्तृतीया स्यात् । विप्रेण पच्यते । अग्निना दह्यते । परशुना वृक्षं छिनत्ति बर्हिकिः ।

(क) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । प्रकृत्या सुभगः । गोत्रेण गार्ग्यः । ससेन धावति । विप्रेण धावति । “तत्रागार धनपतिगृहादुत्तरेष्वास्मदीयम् ।”

१९ । सहयुक्तेऽप्रधाने ।

सहार्थेन युक्तादप्रधाने तृतीया स्यात् । विप्रः शिष्येण सहागतः । पुत्रेण साहं गोमान् । (16)

(15) स्थानमस्थापयति स्थानी । अपयुज्यमान इत्यर्थः ।

(16) व्यवहारामृतः पश्येद विद्विद् ब्राह्मणैः सहैत्यत्र ब्राह्मणैरित्यप्रधाने तृतीयति स्पष्टम् । अविचारे धर्मशास्त्रे प्राधान्येन उपसंख्यानं प्रापार्हत्वान् ।

२० । येनाङ्गविकारः ।

ज्ञानिराधिक्यञ्च विकारः । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अस्या काणः । पादेन खञ्ज । “मुखेन विलोचनः ।”

२१ । ब्रह्मभूतलक्षणे ।

विशेषप्राप्तस्य लक्षणे द्वितीया स्यात् । शिखया परिव्राजकः ।

२२ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।

सञ्चानातेः कर्मणि द्वितीया वा स्यात् । माचा सञ्चानीते मातरं वा ।

(क) संज्ञ कृद्योगे पठौ विप्रतिपेधेनेति वाच्यम् । मातुः संज्ञाता ।

२३ । हेतौ ।

द्वितीया स्यात् । धनेन कुलम् । विशया यश । हेत्वधीनः कर्त्ता कर्त्तधीन कारणमिति हेतुकरणयोर्भेदः ।

२४ । अकर्त्तर्य्युगो पञ्चमी ।

ऋणे हेतौ पञ्चमी स्यात् । ऋणाद् बह । गतादभिभूत । अकर्त्तरि किम् ? गतेन प्रयोजककर्त्ता वक्षित ।

२५ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।

पराश्रितो गुण । गुणे हेतो पञ्चमी स्यादा । जायाद् गृहीतो जायेन वा । धूमादग्नि धूमेन वा । कृतकत्वादनित्य शब्द कृतकत्वेन वा । अस्त्रिया किम् ? प्रज्ञया धीरः ।

२६ । पठौ हेतुप्रयोगे ।

हेतुशब्देन हेतो द्योत्ये पठौ स्यात् । पर्यम्य हेतोर्वसति । “अस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्” । यत्र हेतुशब्देन समामन्तव समुदायादेव पठौ । मानयोधहेतोर्वाचष्टे ।

२७ । सर्वनाम्नस्तृतीया च ।

हेतुशब्दप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीयापठौ स्याताम् । “म कस्य हेतो मखि नाभिधातस्व हेतुना तेन चिरादुपेता” ।

(क) हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तीनां प्रायदर्शनम् । (17) किन्निमित्त-
मागतः । केन निमित्तेन । कस्मै हेतवे । कस्मात् कारणात् । कस्य
प्रयोजनस्य । कस्मिन्निमित्ते ।

२८ । अपादाने पञ्चमी ।

स्यात् । ग्रामादागच्छति । वृक्षाद् विभेति ।

(क) ल्यब्लोपे कर्मणि । प्रासादात् प्रेक्षते । प्रासादमारुह्येत्यर्थः ।

(ख) अधिकरणे च । आसनात् प्रेक्षते । कटकात् संवादयति ।

(ग) प्रत्याख्यानयोश्च । कुतस्त्वम् ? नगरात् ।

(घ) यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी । अध्वनः प्रथमा सप्तमी च ।

काले सप्तमीति वाच्यम् । चम्पातः भीमतीर्थं पञ्च योजनानि पञ्चसु
योजनेषु वा । काले । फाल्गुन्याश्वेरी मासे ।

२९ । अन्यारादितरर्सेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदानाहियुक्ते ।

एभिर्युक्तात् पञ्चमी स्यात् । द्रव्यादन्यो गुणः । “परिस्त्वदन्यः कश्चाप
हारयेत्” । अर्थग्रहणाद् भिन्नो भ्रातृभ्यः । आराद् ग्रामात् । शक्तादितरः ।
“अंगारुते निषिक्तस्य नीलनोहितरेतसः” (18) । दिक्शब्दः । पूर्वा
ग्रामात् । अञ्चूत्तरपदम् । प्राग् ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि
च । उत्तराहि ग्रामात् । उत्तराहि समुद्रात् ।

३० । पष्ठप्रतसर्थप्रत्ययेन ।

अतसुजर्थप्रत्ययेयांगिं षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य वृक्षः । एवंमुत्तरतः
पुर. पुरस्ताद् उपरि उपरिष्ठाद् ग्रामस्येति । कथं प्राग् ग्रामात् ? अञ्चूत्तर-

(17) निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनमित्येव काव्यायनवाक्यं प्रकृतं वार्तिकम् । तदर्थत आह
हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तीनां प्रायदर्शनमिति । भट्टोजिदीप्यस्येत्यादय एव षष्ठं निमित्तपस्यांयपयोगे
सर्वासां प्रायोदर्शनमिति । वस्तुतस्तु काव्यायनदीनां व्याख्याल्लेखे तेषां वाक्यभङ्गे न पारायणादिभङ्गदीप
इति ऋद्धयेरपि वच्यञ्जदमितेषां वाक्यं वचनं वार्तिकस्य सुदृष्टम् ।

(18) क कर्म प्रथम परमपुरुषवाराधनमृत इति (पृष्ठनप्रयोगे) तु अनेयोगे द्वितीया ग्रामादिकीत्येके ।
अपाशिनोयत्यात् । तमोऽप्येवापि इत्यत (२।१।२ वा) इति वार्तिकबन्नादत्र द्वितीयेत्यन्ते ।

पदग्रहणात् । कचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गाऽभिनिविशत इत्युपायविवक्षया वा ।
मातुः पुरस्तात् । तत उपरिष्ठात् । “ककोनिः कूर्परादधः” । (19)

३१ । एनपा द्वितीया ।

एनपातसुजर्धप्रत्ययं योमे द्वितीया स्यात् । दक्षिणेन गयां महाबोधिः ।
पठ्यपीत्येके । दक्षिणेन गयायाः । (20)

३२ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

एभिर्योगि द्वितीया पञ्चमी वा स्यात् । पृथक् चन्द्रेण । “दुनोति चन्द्रात्
पृथगप्यनङ्गः” । विना कार्येण विना कार्याद् वा । नाना हत्तेण नाना
हत्ताद् वा । द्वितीया च दृश्यते विना घातं विना वर्षमित्यादि । (21)

३३ । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ।

असत्त्ववचनस्य अद्रव्यवचनस्य स्तोकादेः करणे पञ्चमी वा स्यात् । “स्तोकेन
रुष्टा दयिताय नारो स्तोकादुपेता पुनरेव तोषम्” । कृच्छ्रादघातः कृच्छ्रेण
वा । कृच्छ्रात् कृच्छ्रेण वा मुक्तः । असत्त्ववचनस्य किम् ? स्तोकेन विषेण इतः ।

३४ । दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यान्यतरस्याम् ।

दूरान्तिकार्थं योगि षष्ठीपञ्चम्यौ स्याताम् । दूरं ग्रामश्च ग्रामाहा ।
विपकृष्टं शैलस्य शैलाहा । अन्तिकं गृहस्य गृहाहा ।

३५ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् पञ्चमी द्वितीया च । दूरं दूराद् दूरेण वा ग्रामस्य
नदी । अन्तिकमन्तिकान्तिकेन वा मूर्खाणां पशुत्वम् । असत्त्ववचनस्येत्येव ।
दूरः पशुः । आसन्ना मुनयः ।

(19) In some MSS the अङ्ग stanza उत्तरार्द्धे षष्ठ्यां सप्तम्यां पुरम् ।
अपेक्ष्यतीत्यस्य स्थितं दक्षिणं कथम् is also quoted here

(20) This is referred to in the परिशिष्टबोधे by शीरोपाय—“एनपा द्वितीया । षष्ठ्य
पीत्येके । दक्षिणेन गयाया इति लघुवृत्तिः” इति ।

(21) विना घातं विना मध विपुनृपपतनं विना । विना दक्षिणतम् दायात् केनेभ्यो पातितौ
मुर्खाः ॥१॥ इति कामिकादी पूर्णं आह ।

३६ । सप्तम्यधिकरणे च ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । कटे आस्ते । चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च ।
दूरे प्रामस्य । अन्तिके नद्याः ।

(क) क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि । अधीती व्याकरणे । निपठिती तन्त्रेषु ।

(ख) निमित्तात् कर्मसंयोगे ।

“चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीन्नि पुष्कलको हतः । १॥”

३७ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

यस्य च क्रिययाऽन्यस्य क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु
दुह्यमानासु गतो देवदत्तो दुग्धास्वागतः । अस्मिन् सतीदं भवति । ऋद्धेष्व-
क्षीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । नेह । शयानेन भुक्तम् । अनभिधानात् ।

३८ । षष्ठी चानादरे ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । रुदत प्रव्रजितवान्
रुदति वा । रुदन्त मनादृष्टेत्यर्थः । एवं पश्यतोद्हरः ।

३९ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।

एभिर्योगि षष्ठी सप्तमी च स्यात् । गवा स्वामी गोषु वा । प्राणानामीश्वरः
प्राणेषु वा ।

४० । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।

आभ्या योगी तात्पर्यगतौ ते द्वे स्याताम् । आयुक्तो विहारकरणस्य
विहारकरणे वा । कुशल सेवायाः सेवाया वा ।

४१ । यतश्च निर्धारणम् ।

यतो जात्यादिभिः पृथक् क्रियते ततस्तो द्वे स्याताम् । नृणा क्षत्रियः
शूरतमो नृषु वा । गवा क्षणा सम्पन्नचीरतमा गोषु वा । अध्वगानां रथिनः
गौघ्नतमा पध्वगेषु वा ।

५४ । रुजार्यानां भाववचनानामज्वरेः ।

भावकर्तृकाणां रुजार्यधातूनां कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्य रुजति रोगः । अज्वरे, किम् ? चौरं ज्वरयति ज्वरः । ज्वरिरुपलक्षणम् (२३) । चौरं सन्तापयति सन्तापः । शेष इत्येव । “रुजन्ति चेतः प्रसमं ममाधयः” ।

५५ । आशिषि नाथः ।

आशिषि नाथतेः कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथते गृधुः ।

५६ । जासिनिप्रहणनाटक्रायपिषां हिंसायाम् ।

एषा कर्मणि हिंसाया षष्ठी स्यात् । चौरस्य उक्त्वासयति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्य निप्रहन्ति । क्रथि र्घटादिः । तस्य निपातनाद्बुद्धिः । धैर्यस्योत्क्राययति शोकः । विवेकस्य पिनष्टि कामः ।

५७ । व्यवहृपणीः समर्थयोः ।

द्यूते क्रयविक्रये च समानार्थयोरनयो कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य व्यवहरति । शतस्य षण्ते वणिक् । “प्राणानामपणिषासौ” ।

५८ । दिवस्तदर्थस्य ।

व्यवहारार्थस्य दिव कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । “अदेवीद् वन्धुभोगानाम्” ।

५९ । विभाषोपसर्गे ।

सोपसर्गस्य दिवस्तथा स्याद्वा । शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा । अशेष-विवचयैव द्वितीयासिद्धौ विभाषाग्रहणं सप्तार्थम् । इह

६० । द्वितीया ब्राह्मणे ।

६१ । प्रेष्यद्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ।

६२ । चतुर्थ्यर्थे बहुलञ्छन्दसि ।

६३ । यजिश्च करणे ।

वेदार्थां चतु षष्ठी ।

६४ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालोऽधिकरणे ।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालो य आधारस्तत्र पठो स्यात् । पञ्चकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । शतकृत्वो रात्रेः स्मरति प्रियाम् । द्विरङ्गोऽधीते । शेष इत्येव द्विरङ्गपधीते ।

६५ । कर्त्तृकर्मणोः कृति ।

कृतप्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च पठो स्यात् । शेष इत्यस्य निवृत्तेः कारक-विभक्तिरियम् । द्वितीयादृतीययोर्बाधा । भवत आसिका (24) । ओदनस्य भोजकः । इह तदर्हमिति (५।१।११७) निर्देशेनास्यानित्यत्वं ज्ञापितम् । तेन घायै रामोदमुत्तममिति भट्टिः । यद्वा । आ मोदात् सम्प्रदपर्यन्तमित्य-व्ययीभावे रूपमिदमिति कृति न पठोति (25) । अनभिहित इत्येव कर्त्तव्यः कटः ।

६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ।

एकत्र कृतप्रभयप्राप्तौ पठो कर्मण्येव स्यात् । न कर्त्तरि । अहुतः समुद्रस्य बन्धो वानरैः । आद्यर्थ्यं सुभगारोपस्य दूतीभिः परिमार्ज्जनम् ।

(क) अकाकारयोस्तु स्त्रिया नियमप्रतिषेधः । भेदिका चन्द्रस्य तमसाम् । चिकीर्षा रवेरालोकानाम् ।

(ख) शेषे विभाषा । अकाकारयोरन्यत्र विभाषा । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ।

६७ । क्तस्य च वर्त्तमाने ।

वर्त्तमाने क्तस्य प्रयोगे पठो स्यात् । न लोकेत्यस्य (२।३।६८) बाधा । राज्ञां मतम् । सतां मतः । सतामर्चितः । प्रजानां कान्तः । कथं त्वया शीलितः । मया रक्षितः । कार्योऽत्र यत्रः । इह च्छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृत्तमिति शेषपठोयम् । न लोकेति (२।३।६८) कृद्योगायाः प्रतिषेधात् । कारकविधत्तायां तु च्छात्रेण हसितमित्यागमः ।

(24) भवत आसिका इति कृत्तु पाठः ।

(25) This passage is quoted by गोपीनाथ in his परिशिष्टवर्षीय under Rule 72 in the कारक chapter

४२ । पञ्चमी विभक्ते ।

यत्र निर्धारणाश्रयो विभागोऽस्ति ततः पञ्चमी स्यात् । माधुरा, स्त्रीगुप्तेभ्य
आढ्यतराः ।

४३ । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

आभ्यां योगे पूजागतौ सप्तमी स्यात् । पितरि साधुः । मातरि साधुः ।
मातरि निपुणः । बोधे निपुण । अप्रनेः किम् ? मातरं प्रति साधुः ।
प्रतिरूपलक्षणम् (२२) । मातरमनु । इहाप्रतेरिति योगं विभज्य सूत्रान्तरैरपि
सम्बन्धन्ति यथायथं विभक्तीना निषेधार्थम् । तेन वृत्तं वृत्तं प्रति पुष्याणि
सन्तीति नाधारसप्तमी । त्वा प्रति स्वामीति न षष्ठीसप्तम्यौ । केशान्
प्रत्युत्सुक इति न तृतीयासप्तम्यौ । देवदत्तं प्रति कुप्यतीति न सम्प्र-
दाने चतुर्थी ।

४४ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

आभ्या योगे तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । केशैः प्रसित, केशेषु वा ।
केशैरुत्सुक, केशेषु वा । “भवत्यामुत्सुको रामः ।”

४५ । नक्षत्रे च लुपि ।

लुधन्तावचत्रात् तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । पुष्येण पायसमश्रीयात् पुष्ये
वा । अधिकरण इत्येव । अथ पुष्यः ।

४६ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

एतावन्मात्रेऽनभिहिते । कर्मादावुक्तेऽपि प्रथमा स्यात् । यत्राद्या
शब्दस्य वृत्तिः स प्रातिपदिकार्थः । वृत्तौ दृश्यताम् । श्वेतो धावति ।
पाचकः । पचनम् । स्त्री । पुमान् । नपुंसकम् । द्रोणः । खारी ।
आटकम् । वृत्तादेराद्याङ्गतौ वृत्तिः । तदुपचाराद् द्रव्यादौ पुंस्त्वादिकञ्च ।
वृत्तादेः सर्वदान्वयित्वात् स्वार्थ एव । नाधिकम् । अथाप्येतलिङ्गादिद्वारेणापि
सिध्यति तदाऽसंख्यमलिङ्गमुदाहार्यम् । उच्चैः । त्वम् । अहमिति । मात्रपदणा-
दधिकेऽनभिहिते न भवति । वृत्तं पश्यति । अग्नेन गम्यते । लिङ्गाधिक-

मात्रे कुमारी । शृङ्खला । परिमाणमुपचारः । तदधिकमात्रे प्रस्थेन परिमितो व्रीहिः प्रस्थो द्रोणः खारी आढकं व्रीहिः । वचनं संख्या । तन्मात्रे । उक्तेऽपि यथा स्यात् । एको द्वौ बहुवः ।

४७ । सम्बोधने च ।

सम्बोधनाधिक्ये प्रथमा स्यात् । हे विप्र । हे विप्रौ । हे विप्राः ।

४८ । सामन्वितम् ।

सा सम्बोधनप्रथमाऽसामन्वितमुच्यते । हे विप्र तव स्वम् । हे वत्स तवाश्वः ।

४९ । एकवचनं सम्बुद्धिः ।

सामन्वितस्यैकवचनं सम्बुद्धिरुच्यते । हे हृत् । हे पते । हे नदि । हे पटो ।

५० । षष्ठी शेषे ।

कारकाणामविवक्षा शेषः सम्बन्धः । तत्र गम्ये षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषस्य धनम् । सुखस्य जानाति । माषाणामश्रीयात् । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापमानां महोदधिः” । शेषे विधानमा कृदयोगात् (३।३।६५) ।

५१ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।

ज्ञः करणे षष्ठी स्यात् । मधुनो जानीति । मधुना प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तैले घृतस्य जानीति । अविदर्थस्य किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । शेषपक्षे सिद्धौ प्रकरणमिदं नियमार्थं आधीगर्थादेः करणकर्माद्येव शेषत्वेन विवक्षणीयमिति ।

५२ । अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि ।

एषां शेषत्वेन विवक्षिते कर्मणि षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरति । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् । अकर्मकादपि भावे लादयः । मातुः स्मर्यते । मातुः स्मृतम् । एवम् ममैवाध्येति नृपतिः । “रामस्य दयमानोऽसौ” । सर्पिष ईष्टे । शेष इत्येव । मातरं स्मरति । माता स्मर्यते ।

५३ । कृजः प्रतियत्ने ।

कृजो गुणान्तराधाने कर्मणि षष्ठी स्यात् । अन्नङ्कारस्योपस्फुरते कामुकः ।

६८ । अधिकरणवाचिनश्च ।

आधारार्थस्य तस्य प्रयोगे कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितम् ।
इदमस्य शयितम् । भुक्तमिदमोदनस्य ।

६९ । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वयनाम् ।

लादीना कृता प्रयोगे उक्ता षष्ठी न स्यात् । लः । ओदनं पचन् । ओदनं
पचमानः । उपसेदिवान् पाणिनिम् । उः । कटं चिकोर्षुः । धनं गृधुः ।
“रक्षोगणं क्षिप्सुः” (२६) । कार्यं कारुः । उकः । गङ्गा गामुकः ।

(क) उकप्रतिषेधे कमे र्भाषायामप्रतिषेधः । टास्याः कामुकः ।

अव्ययम् । कटं कृत्वा । कटं कर्त्तुम् । निष्ठा । तेन कृतम् । सोऽन्नं
भुक्तवान् । खलर्थः । ईपत्कारः सुकरः कटो भवता । दन् । कर्त्ता कटान् ।
द्विनिति प्रत्याहारग्रहणम् । तेन शानवादेरपि प्रतिषेधः । सोमं पचमानः ।
नङ्माघ्नानः ।

(ख) द्विपः शतुर्वावचनम् । चोरस्य द्विपंशौरं वा ।

७० । अक्तेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।

अक्तेनोः कर्मणि षष्ठी न स्याद् भविष्यति ऋषे च । ओदनं पाचको
ब्रजति । वात्सामाख्यायकः । ग्रामं गमो । शतं दायी ।

७१ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ।

एषां कर्त्तरि वा षष्ठी स्यात् । त्वया कटं कर्त्तव्यस्तव वा । मया कटः
कर्त्तव्यो मम वा । तव गम्यो ग्रामस्त्वया वा । “गन्तव्या ते वसतिरलका
नाम यक्षेखराणाम् ।” कर्त्तरि किम् ? उपस्थानीयं शिष्यो गुरोः ।
उभयप्राप्ती कृत्ये षष्ठीः प्रतिषेधः । ऋटव्या शाखा ग्रामं वानरेण । नैया
ग्राममजा गोपालकेन ।

(२६) विष्णुस्त्वत्वाभाष इति क्वचित् । सुभाद्रिपु (८३३८) दृष्टमन्दपदवात् । ऋषे लाप र्णदन्-
तसेति (३१३८, वा) स्थितेऽपि यदाभाव्यशाखाख्याणामित्यादी अर्त्तं तदा विष्णुरित्येवापि रथाभा न् । अ
समानपद (८३३८) इति शब्द निर्वाचनेन सत्यम् ।

७२ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ।

तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्यात् । तुल्यः शक्रेण । पक्षे श्रेयत्वात् पक्षी
तुल्यः शक्रेण । समः सूर्येण सूर्यस्य वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? “उपमा
स्त्रीमुखस्नेन्दुशन्द्रस्य स्त्रीमुखं तुला ।” तुलोपमाशब्दाविह सट्शार्थौ ।

७३ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ।

आयुष्यार्थे हितेन च योगे चतुर्थी स्यात् पक्षी वा । आयुष्यं रात्रेऽस्तु
रात्रो वा । एवं चिरञ्जीवितं कुशल मद्रं भद्रं सौहित्यं शिवं सुखं हितं
गोभ्योऽस्तु गवा वा । हितम् प्रजाभ्यः प्रजाना वा । आशिषि किम् ?
आयुष्यं ते तपः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषावृत्तो

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

समाप्तवानभिहितपादः ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । द्विगुरेकवचनम् ।

समाहारे द्विगोरर्थ एकवद्भवति । पञ्चमूली ग्रीभना । दशमती रम्या ।

२ । इन्द्रश्च प्राणितूय्यसेनाङ्गानाम् ।

प्राण्यद्वादेर्इन्द्र एकवत् स्यात् । इस्तपादम् । कर्णनासिकम् । मार्दङ्गिक-
पाणविकम् । रथिकपादातम् । कथं हस्त्यश्वी । परत्वात् पशुइन्द्र-
विभाषया ।

३ । अनुवादे चरणानाम् ।

अनूक्ती चरणानां इन्द्र एकवत् स्यात् । स्थेणीर्लुब्धभिधानम् । उदगात्
कठकालापम् । प्रत्युष्ठात् कठकौद्युमम् ।

४ । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ।

अध्वर्युं यजुर्वेदे क्रतूनां सोमयागादीनां इन्द्र एकवत् स्यात् । अर्काश्व-
मेधम् । अनपुंसकं किम् ? राजसूयधाजपेये ।

५ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।

पाठेन प्रत्यासन्नानां इन्द्र एकवत् स्यात् । क्रमकवार्त्तिकम् । छातो-
पाध्यायम् ।

६ । जातिरप्राणिनाम् ।

अप्राणिजातीनां इन्द्र एकवत् स्यात् । आराशस्त्रि । द्रुमशैलम् । जातिः
किम् ? विन्ध्यहिमालयी । इह कुण्डे वदरामलकानि सन्ति । इन्द्रः किम् ?
आरासहिता शस्त्रीत्याराशस्त्रीयम् ।

७२ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ।

तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्यात् । तुल्यः शक्रेण । पक्षे शेष
तुल्यः शक्रस्य । समः सूर्येण सूर्यस्य वा । अतुलोपमाभ्यां किम्
स्त्रीमुखसेन्दुश्चन्द्रस्य स्त्रीमुखं तुला ।” तुलोपमाशब्दाविह सट्

७३ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसु

आयुष्यादर्थे हिंतेन च योगे चतुर्थी स्यात् षष्ठी वा ।

राज्ञो वा । एवं चिरञ्जीवितं कृगलं मद्रं भद्रं सौहित्यं
गोभ्योऽसु गवा वा । हितम् प्रजाभ्यः प्रजानां वा ।
आयुष्यं ते तपः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

समाप्तञ्चानभिहितपादः



एषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवत् स्यात् । न द्विप्रकृतिः । वदरमालके
रखिकपादाते झञ्चवटौ यूकालिचे इत्यादि ।

१३ । विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि ।

विरुचानामद्रव्यवाचिना इन्द्र एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं शीतोष्णे वा ।
हिमातपं हिमातपौ वा । नेह । सुखदुःखौ । स्वर्गनरकौ ।

१४ । न दधिपयश्चादौनि ।

नेतान्येकवत् स्युः । दधिपयसी । दधिसर्पिणी । सर्पिमंधुनी । शक्त-
कण्ठे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

१५ । अधिकरणैतावत्त्वे च ।

समासार्थस्थेयत्ताया इन्दी नेकवत् स्यात् । दश दन्तीठाः । सप्त
सार्द्धिकपाणविकाः ।

१६ । विभाषा समीपे ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्यगतौ इन्द्र एकवद्वा स्यात् । उपदशं दन्तीठम् ।
उपदशा दन्तीठा वा ।

१७ । स नपुंसकम् ।

यस्यैकत्वमुक्तं स नपुंसकं स्यात् । पञ्चगवम् । पाणिपादम् ।
(क) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया भाष्यते । पञ्चपूली ।
(ख) आबन्ती वा । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्टी ।
(ग) अनो नलोपय वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतर्हं
पञ्चतर्ही ।

(घ) पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः । द्विपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
पञ्चगवम् । दिशाशब्दाच्चतुर्दिशम् ।

१८ । अव्ययीभावश्च ।

अयं नपुंसकं स्यात् । अधिस्त्रि । अधिलक्ष्मि । उन्नतगङ्गम् । चकारात्
पण्यसुदिनाभ्यामङ् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।

७ । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

भिन्नलिङ्गयोर्नदीदेशयोर्द्वन्द्व एकवत् स्यात् । गङ्गाशोषम् । शोषनर्मदम् ।
धरेन्द्रीमगधम् । मगधश्चावस्ति । भिन्नलिङ्गयोः किम् ? गङ्गायसुने ।
अग्रामाः किम् ? जाम्बवशालूकिन्यौ ।

(क) ग्रामाणां प्रतिषेधे नगराणां प्रतिषेधः । मथुरायाटलिपुत्रम् ।

८ । चुद्रजन्तवः ।

चुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । दंशमशकम् । यूकालिचम् ।

९ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ।

त्रित्वविरोधिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । अहिनकुलम् । काकोलूकम् ।
श्वनृगालम् । मार्जारभूपिकम् । चकारात् पशुशकुनिविकल्पोऽपि बाध्यते ।
इह देवासुराणां कौरवपाण्डवानाञ्च नैमित्तिको विरोधः ।

१० । शूद्राणामनिरवसितानाम् ।

शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । रजकतन्तुवायम् । निरवसितानां (२७)
प्रतिषेधः । चाण्डालसूतपाः ।

११ । गवाश्वप्रभृतीनि च ।

अमृनि यथापाठं साधूनि स्युः । गवाश्वम् । कुलवामनम् । पुत्र-
पौत्रम् । दासीदासम् ।

१२ । विभाषा वृत्तमृगटणाधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडव- पूर्वापराधरोत्तराणाम् ।

एषां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । प्रक्षयटम् । करुष्टपतम् । कुगकागम् ।
श्रीहियवम् । दधिहीरम् । गोमहिषम् । ईसचक्रवाकम् । अश्वपहवम् ।
पूर्वापरम् । अधरोत्तरम् । पक्षे प्रक्षयटा करुष्टपता इत्यादि ।

(क) बहुप्रकृतिः फलवेनापनश्चित्मृगशकुनिचुद्रजन्तुधान्यव्यञ्जनाम् ।

एषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवत् स्यात् । न द्विप्रकृतिः । वदरमालके
रखिकपादाते प्लचवटौ यूकालिचे इत्यादि ।

१३ । विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि ।

विरुद्धानामद्रव्यवाचिना इन्द्र एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं शीतोष्णे वा ।
हिमातपं हिमातपो वा । नेह । सुखदुःखौ । स्वर्गनरकौ ।

१४ । न दधिपयश्चादीनि ।

नैतान्येकवत् स्युः । दधिपयसी । दधिसर्पिणी । सर्पिमंधुनो । श्ल-
क्षणे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

१५ । अधिकरणैतावत्त्वे च ।

समासार्थस्येयज्ञायां इन्दी नेकवत् स्यात् । दश दन्तीष्ठाः । सप्त
मार्दङ्गिकपाणविकाः ।

१६ । विभाषा समीपे ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्यगतौ इन्द्र एकवद्वा स्यात् । उपदशं दन्तीष्ठम् ।
उपदशा दन्तीष्ठा वा ।

१७ । स नपुंसकम् ।

यस्यैकत्वमुक्तं स नपुंसकं स्यात् । पञ्चगवम् । पाणिपादम् ।

(क) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चपूली ।

(ख) आबन्ती वा । पञ्चखड्गम् । पञ्चखट्ठी ।

(ग) अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतर्कं
पञ्चतर्की ।

(घ) पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः । द्विपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
पञ्चगवम् । दिशाशब्दाच्चतुर्द्विगम् ।

१८ । अव्ययीभावश्च ।

अयं नपुंसकं स्यात् । अधिस्त्रि । अधिलक्ष्मि । उन्मत्तगद्गम् । चकारात्
पण्यसुदिनाभ्यामङ्गः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।

(क) पथः संख्याव्ययादेः । द्विपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । उत्पथम् ।

(ख) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वञ्च । नृदु पचति ।

१६ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।

नञ्कर्मधारयाभ्यां विना तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्यधिक्रियते । यथा विभाषा सेनेति (२।४।२५) । शत्रुसेनं शत्रुसेना वा । तत्पुरुषः किम् ? दृढसेनो राजा । अनञ्कर्मधारयः किम् ? असेना । परमसेना ।

२० । संज्ञायां कन्योशीनरेषु ।

नाम्नि कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । सौशमिकन्यं नाम देशः । संज्ञायां किम् ? वीरणकन्या । उशीनरेष्विति किम् ? दाक्षिकन्या ।

२१ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।

उपज्ञा उपक्रमश्च कर्मसाधनी । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरादेराख्यातमिच्छा चेत् । आगमोपज्ञं धर्माधर्मौ । मनुपज्ञं लोकवृत्तम् । आट्टोपक्रमं दानम् । ब्राह्मणोपक्रमं प्रतिग्रहः ।

२२ । छाया बाहुल्ये ।

छायान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् । खन्नच्छायम् । गलभच्छायम् । बाहुल्ये किम् ? वृक्षच्छाया ।

२३ । सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ।

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वा च सभा क्लीवं स्यात् । सभा शास्ता । इन्सभम् । ईश्वरसभम् । “वृषतिसभामगमन्नवेपमान” इति तु (२८) विशेष-विषयायां गजपतिवत् । राजगब्दस्य पर्यायमात्रोपनक्षत्पार्यत्वात्नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसमेति । राक्षससभम् । अमनुष्यगब्दस्य रक्ष.पिशाचादौ रुद्रत्वात्नेह देवसमेति ।

२४ । अशाला च ।

अशालार्था सभा क्लीवं स्यात् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । तत्सङ्घात इत्यर्थः । (२९)

२५ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।

सेनाद्यन्तस्तत्पुरुषः क्लोवलिङ्गः स्याद्वा । शत्रुसेनम् । यवसुरम् । वृक्षच्छायम् । गोशालम् । खनिशम् । पक्षे शत्रुसेना यवसुरेत्यादि ।

२६ । परवल्लिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः ।

अनयोरुत्तरपदस्यैव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमौ । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे । राजस्त्री । अर्धपिप्पली । सुखचन्द्रः ।

(क) द्विगुप्राप्तापद्मालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः । पञ्चकपालः सूपः । प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । अलङ्कुमारिः । प्रतिगतोऽन्नं प्रत्यक्षः पटः । निष्कौशाम्बिः । वाचलिङ्गैव भवति ।

२७ । पूर्ववदश्रवणवै ।

एकवद्भावादन्वयात्श्रवणवयोः पूर्ववलिङ्गं स्यात् । अश्रवणवै । अश्रवणवैधान् । अश्रवणवैः ।

२८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि । ।

छन्दः सूत्रम् ।

२९ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ।

एते पुंसि स्युः । “अहोरात्राविमौ पुंस्त्री” । पूर्वाङ्गः । इराहः । त्राहः । एकाहः ।

३० । अपथं नपुंसकम् ।

स्यात् । अपथमिदम् । तत्पुरुषानुवृत्तेरपथोऽयन्देशः ।

(२९) कथं विदधति युवति सभा तत्र सकलैति लघुदेशे । युवतीति सम्बोधनात्कमित्यर्थविहर्ता मृष्टिधरं चक्रवर्ती ।

३१ । अर्हर्चाः पुंसि च ।

अर्हर्चादयः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्हर्चमर्धर्चः । यूथं यूथः । मधु मधुः ।
“क्षपयत्यशुभं कर्म कर्माणं चिनुते शुभम् ।” एवं गोमयसरकसारवर्णपत्र-
शङ्खकुलिशदिवसकार्पासकपूर्धर्मव्रतादि । उक्तं लिङ्गम् ।

३२ । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।

इदमः साकच्कस्य पूर्वोक्तस्यानुकथनेऽशादिश्वते तृतीयादौ विभक्तौ
परतः । इमकाभ्या रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ।

३३ । एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ।

एतद इत्यधिक्रियते । ततसोस्तु एतदोऽशित्वशादेशे (५।३।५) (३०) सिद्धे
वचनमिदमनुदात्तार्थम् । स च स्वरभागः । एतस्मिन् वसामः । अथो
अत्राधीमहे । “एतस्मिन्निर्गता कीर्त्तिरथातो विभ्यति द्विपः” ।

३४ । द्वितीयाटौस्त्वेनः ।

एष्विदमेतदोरेनादेशः स्यात् । “इममिन्द्रसमं विद्धि मैत्रं मंस्यास्त्वमन्यथा” ।
टा । अनेन रात्रिरधीता । अथो एनेनाहरप्यधीतम् । ओस् । अनयोः । अथो
एनयोः । एवमेतदः । एतम् । अथो एनम् । एतेन । अथो एनेन । एतयोः ।
अथो एनयोः । अन्वादेश इत्येव । अयं दण्डो हरानेन । समानाधिकरण
ध्वाभिधानाच्चेह । इमं छात्रं भोजय । इमश्च विप्रमिति ।

(क) एनदिति नपुंसकैकवचने । नपुंसकैकत्वे द्वितीयायामेनद्वक्तव्यः ।
इदं कुण्डलमानय । अथो एनत् परिवर्त्तय । एतत् कुण्डमानय । अथो एनत्
प्रधानय । (३१)

(३०) The शैव grammarians put the aphorism as एतदोऽम् (५।३।५) But Brahmin
commentators all follow भाष्य and give it as एतदोऽन् ।

(३१) (a) अथमेनादेशः सापेक्षत्वेऽपि स्यात् । यदा—अपेक्षमद्वेषणया यथावति रथा प्रवेशयामास च
भगुरनादिति कुमारे, तदेतन्नुद्धृतशामनं विधेरिति भाषे च । (b) अनुदादे तु न । अथवाऽन्वादेशात्
विरचया न । यदा भाष्ये—एतमानं द्वितं विधादिति (१।१।१४) । एवञ्च—आगेविवेष रदनश्चदंशयानमेतेन
ते पुनरनर्दतया न शक्यमिति ज्ञेयं, तत्र औदार्यं तमेव तदिदं राधे गृह्ये शापयति जयदेवे च मेनादेशः ।

३५ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयम् । अक्षत्रियं (२१४।५८) यावत् ।

३६ । अदो जग्धिर्लाप् ति किति ।

अदो जग्धिरादिश्यते ह्यपि तादौ च किति प्रत्यये परतः । इकार उच्चारणार्थः । प्रजग्ध्र । जग्धः । जग्धवान् । कथमन्नम् ? अन्नाण इति (४१४।८५) निपातनात् ।

३७ । लुङ्सनोर्धस्ल् ।

लुङि सनि चादे र्धस्ल् स्यात् । अघसत् । जिघत्सति ।

(क) अच्युपसंख्यानम् । प्रघसोऽयम् ।

३८ । घञपोश्च ।

अनयोरदो घस्ल् स्यात् । घञ् घासः । उपसर्गेऽद इत्यप् (३।३।३८) । प्रघसः ।

३९ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसं सूत्रम् ।

४० । लिच्यन्यतरस्याम् ।

अदो लिटि वा घस्ल् स्यात् । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । पक्षे आद । आदतुः । आदुः ।

४१ । वैञो वयिः ।

वैञो वयि लिटि वा स्यात् । उवाय । जयतुः । जयुः । पक्षे ववौ । ववतुः । वयुः ।

(c) हे रोहिणि स्वसि शीलवतीषु धन्या एन निवारय पति सखि दुर्विनीतम् ।

आक्षान्तेषु नम वासवर्हं भविष्ये शोषीतटं स्वयति किं शूलधर्म एष ॥ १ ॥

इत्यादौ स्वयं शोषीतटं स्वयमेव निवारयेति व्यत्यासिन योजनीयम् । (d) नपुंसके एनत् । प्रचाहये-
तत् परिवर्तयेनदिति । (e) समासे तु न । एतच्छ्रितमिति । एकपदान्तरयत्नेनाक्षरद्वे स्वमौलुकि चरिताश्लेषेन
बद्धिरद्वे सामासिके लुकि तदप्रभेरेत्याहुः ।

४२ । ह्नो वध लिङि ।

हन्तेर्लिङि वधादेशः स्यात् । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आर्ध-
धातुक इत्येव । विधी लिङि तु । हन्यात् । हन्याताम् । हन्सुः ।

४३ । लुङि च ।

४४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लुङि ह्नो वधादेशः स्यात् । अवधीत् । तङि वा । आवधिष्ट । आवधि-
पाताम् । पचे आहृत । आहृसाताम् ।

४५ । इणो गा लुङि ।

लङीणो गादेशः स्यात् । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि ग्रामः ।

(क) इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अध्यगात् ।

४६ । णौ गमिरवोधने ।

इणो णौ गमिरादिश्यतेऽवोधने । गमयति । अवोधने किम् ? अर्थान्
प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ।

४७ । सनि च ।

सनीणो गमिः स्यात् । जिगमिपति । जिगमिपा । अवोधन इत्येव ।
प्रतीपिपति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिपति ।

४८ । ड्डस्य ।

इडः सनि गमिः स्यात् । अधिजिगांसते शास्त्रम् । अधिजिगांसमानः ।

४९ । गाड् लिटि ।

इडो लिटि गाडादेशः स्यात् । अधिजगे । अधिजगते । अधिजगिरे ।

५० । विभाषा लुङ्लुङोः ।

इडो गाड् वा स्यात् । अध्यगीट अध्यैष्ट वा । अध्यगोप्यत अध्यैप्यत वा ।

५१ । णौ च संयडोः ।

संयड्परे षाविडो गाड् वा स्यात् । अधिजिगापयिपति गिष्यमध्यापि-

पयिपति वा । चडि । अर्धजीगपत् (३२) । “अर्धापिपद् गाधिसुतो यथावत् ।”

५२ । अस्तेभूः ।

स्यात् । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । “अनुप्रयोगे तु भुवास्त्ववाधनम्” (६।४।११०, वा) । इहाभास । इहार्धधातुक इति सामान्येनोपादानम् । तेन पौर्वापर्याभावाद् विषयसप्तमीयं स्थिता । अतोऽस्तेरनेयचिडश्च प्रागेवादेशे कृतेऽजन्तलक्षणो यत् सिध्यति भव्यम् प्रवेयमाख्येयमिति ।

५३ । ब्रुवो वचिः ।

स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । आर्धधातुक इतिव । ब्रवीति ।

५४ । चक्षिडः ख्याञ् ।

स्यात् । आख्याता । आख्यास्यति । आख्यास्यते । जिज्ञासुभय-पदित्वम् । ख्यादिरप्ययमादेशः । (३३) व्याक्श्ख्याता । व्याक्श्ख्यानम् । व्याक्श्ख्यातुम् । प्रतीकं क्शादिरित्यपरे । व्याक्श्ख्याता व्याक्श्ख्याता वा । व्याक्ख्यानं व्याक्ख्यानं वा ।

(क) वर्जने प्रतिषेधः । सञ्चक्ष्या दुर्जनाः । वर्जनीया इत्यर्थः ।

(ख) आर्धधातुकप्रकरणे बहुलं रुंभ्राच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । असन् वृचक्षाः । युच् विचक्षणः । अजेर्लुट् । व्यजनम् । इणः ड्रन् । शातम् ।

५५ । वा लिटि ।

चक्षिडो लिटि ख्याञ् वा स्यात् । आचख्यौ । आचख्ये । पक्षे आचचचे ।

(३२) ‘निविशेष महाश्रीवाच्येपुत्रम्भर भजे । यो मा विशिष्य श्रौकीः सर्वो एवाप्यजीगपत् ॥ १ ॥’

(३३) स्तेऽधिन् वाचिकानां संख्या द्वादश । तत्र चक्षिडः क्शाञ्ख्यानाधिति प्रथमं वाचिकम् । ख्यादिरिति द्वितीयम् । अक्षिडे शस्य यश्चनमिति तृतीयम् । पुब्रवीचनेन तु प्रथमं वाचिकं परित्यज्य ख्यावाचनको रक्षोत्वा स्वीकृत्य ख्याञ् शोदी लो भवत इति द्वितीयस्यार्थो व्याख्यातः । ख्याञ् आदी शकारो वा खकारो वागन्तुश्च इति मतान्तरत्रापि पक्षेऽङ्गीकृतम् । नतु ख्यास्थाने ख्योरादेशचिडः क्शाञ्चादेशधिति । एतेन सम्भवे आख्याता आक्श्ख्याता आक्श्ख्याता आक्श्ख्यातेति चान्दव्यम् । चक्शातेति तु न स्यात् । अन्यस्मिन् व्याख्याता आक्शातेति वैदव्यमेव । आगन्तुकक्शादित्वाङ्गीकारात् ।

उभयमत संकल्पने ऋपपचकम् ।

५६ । अजेर्व्यघञपोः ।

अजेर्वी स्यात् । प्रवायकः । प्रवयणीयः । वीत्वा । वीतवान् । अघञपोः
किम् ? समाजः शूराणाम् । समजः पशूनाम् ।

(क) क्वपि च प्रतिषेधः । समज्या गोष्ठी ।

(ख) बलादवाहधातुके विकल्पः । प्रवेता । प्राजिता ।

५७ । वा यौ ।

अजेलुटि वीभावो वा स्यात् प्राजनो दण्डः प्रवयणो वितेयकः सूत्रार्थः ।
औणादिके यौ परेऽजेर्वादेशः स्याद् वायुरित्यपरः सूत्रार्थः । उक्तमार्धधातुके ।

५८ । अथ च त्रियार्धजितो यूनि लुगणिञोः ।

एभ्यो यून्युत्पन्नयोरणिजोलुक् स्यात् । कुर्वादिख्यान्तात् (४१११७२) ।
कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः । चत्रियाद् वृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् (४११११) ।
श्वफल्कः पिता श्वफल्कः पुत्रः । आपाद् वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः ।
जितः । विदाद्यन्तात् (४१११०४) । वैदः पिता वैदः पुत्रः । सर्वत्रात्
इजो (४१११५५) लुक् । अणः खल्वपि । तिकादिफिञन्ताद् (४१११५४)
यून्युत्पन्नस्य प्राग्दीव्यतोयस्याणो (४११८३) लुक् । तैकायनिः पिता
तैकायनिः पुत्रः ।

५९ । पैलादिभ्यश्च ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पीनाया चेत्यणन्ता-(४११११८) दणो
इरश्च (४१११५६) इति फिञो लुक् । पैलः पिता पैलः पुत्रः ।

६० । इजः प्राचाम् ।

प्राचां गोत्रे य इज् तदन्ताद् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पात्रागारिः
पिता पात्रागारिः पुत्रः । यत्रिञोयेति (४१११०१) फको लुक् ।

६१ । न तोल्वलिभ्यः ।

तौल्वन्वादेः प्राचामिञस्ताप्नुद् नास्ति । तौल्वनिः पिता तौल्वनायनः
पुत्रः ।

६२ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

बहुषु तद्राजस्य लुक् स्यात् । पञ्चालानामपत्यानि बह्विनि पञ्चालाः ।
अत्रियादञ् (४।१।१६८) । अज्ञाः । वज्ञाः । इज्मगधेत्यण् (४।१।१७०) ।
अस्त्रियां किम् ? पाञ्चाल्यः स्त्रियः । तेनैवेति किम् ? अन्यकृतबहुत्वे
मा भूत् । प्रियवाद्वा विप्राः ।

६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पूर्ववत् । शिवाद्यण् (४।१।११२) ।
यस्काः । अयःस्थूणाः । अस्त्रियामित्येव । यास्काः स्त्रियः । तेनित्येव । प्रिय-
यास्का विप्राः ।

६४ । यजजोश्च ।

गोत्रे यजोऽव्यय पूर्ववद्भुक् स्याद् । गर्गाः । वत्साः । अञ् । विदाः ।
उर्वाः । पूर्ववत् । नेह । गार्ग्यः स्त्रियः । प्रियगार्ग्या विप्राः ।

१) यजादीनामेकत्वद्वयीर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य
योर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । विदकुलं वैदकुलं वा ।

६५ । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
।तमाः । अङ्गिरसः । अत्रेरितथाणिञ इति (४।१।१२२) टक् । शेषेभ्य
ऋष्यण् (४।१।११४) । पूर्ववत् । आत्रेय्यः स्त्रियः । प्रियात्रेया विप्राः ।

६६ । बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतेषु बह्वचः शब्दादिजो बहुषु लुक् स्यात् । प्राच्यगोत्रे पन्नागाराः ।
भरतगोत्रे । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ।

६७ । न गोपवनादिभ्यः ।

गोपवनादयोऽष्टौ विदाद्यन्तर्गणाः (३४) । तेभ्योऽजो यजजोश्चेति (२।४।६४)
लुङ् नास्ति । गोपवनाः । शैयवाः ।

६८ । तिककितवादिभ्यो हन्ट् ।

तिकादेः कितवादेश्च हन्ते गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । हन्ते । तैकायनयश्च
कैतवायनयश्च तिककितवाः । तिकादिफिओ (४।१।१०४) लुक् । वङ्खर-
भण्डीरथाः । अत इवो (४।१।१५) लुक् ।

६९ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामहन्ट् ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् वा स्यात् । अहन्ते हन्ते च । उपका ।
श्रीपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । नडादिः । उपकलमकाः (३५) ।
आहारकाः । विहारकाः । आहारकयः । वैहारकयः । आहारकविहारका
आहारकिवैहारकयो वा ।

७० । अगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनञ् ।

अगस्त्यशब्दादृष्यञ् (४।१।११४) । कुण्डिनीशब्दाद् गर्गादियञ्
(४।१।१०५) । तयोर्बहुषु लुक् स्यात् । अगस्तिकुण्डिनजिति चादेशो भवतः ।
अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

७१ । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।

धातोः प्रातिपदिकस्य चावयवस्य सुपो लुक् स्यात् । सनाव्यन्तधातोः
(१।१।३२) । पुत्रीयती । मालीयति । समासप्रातिपदिकस्य । कष्टश्रितः ।
राजपुरुषः । अनयोः किम् ? वृत्तः ।

७२ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।

अदादेः शपो लुक् स्यात् । अत्ति । द्वेष्टि । शेति ।

(१) चर्चरीतञ्च (३६) । बोभवीति । चर्चरीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा ।

७३ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७४ । यडोऽचि च ।

अचि यडो लुक् स्यात् । मोनुषः । पौषुयः । मरीचुजः । इह चकारेण

(३५) अथ तिककितवादिनाम् पूर्वेषु ग्रन्थेन निरूपितं लुक् । ननु विकल्पः ।

(३६) इदमदादितल्लुक्नेकं यत्नम् । चर्चरीतमशदी वाच्यमित्यत्र ।

बहुलप्रहणमनुकृत्यते नतु छन्दसीति । तेन भाषायामनद्यपि यद्भुक् ।
लालपीति वावदीतीति जयादित्यः । चकाराद् बहुलं छन्दसीति
(२।४।७३) सर्वमनुवर्त्तते । तेन बाहुल्यादनद्यपि छन्दस्येव यद्भुक् । भाषे
तु ह्युग्रहणज्ञापक (६।४।८७) बलाद् बोभवीतीत्येवं पदं भाषयया साधु ।
नान्यदिति भागवृत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः ।

“यदि देवो वरीवर्ष्टिं कोकिली रोरवीति च ।

मयूरोऽपि नरीर्त्ति मरीर्मिं तदा प्रिये” ॥१॥ इति ।

तेजासि शंशमाच्चक्रुरिति भट्टिः ।

“हरिणा सह संख्यं ते बोभूत्विति यदब्रवीः ।

न जाघटीति युक्ती तत् सिंहहिरदयोखि” ॥१॥

इति पाणिनेर्जाम्बवतीविजयकाव्यम् ।

७५ । जुहोत्यादिभ्यः श्नुः ।

जुहोत्यादेः शपः श्नुः स्यात् । जुहोति । विभर्त्ति ।

७६ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७७ । गातिस्थाघ्रुपाभूभ्यः (३७) सिचः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । इषो गा (२।४।४५) । अगात् । अगाताम् ।
अगुः । स्या । अस्यात् । सु (१।१।२०) । अदात् । अधात् । पा पाने ।
अपात् । अभूत् । कौ गौ शब्दे । पा रक्षणे । अनयोर्नेत्यते । अगासीन्नटः ।
अपासीन्नृपः । परस्मैपदेषु किम् ? अगासाता ग्रामो विप्रेण ।

७८ । विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ।

परस्मैपदेष्वेभ्यः सिचो लुग वा स्यात् । घ्रा । अघ्रात् । घेट् । अधात् ।
गो । अशात् । छो । अच्छात् । सो । असात् । पचे ऽघ्राचीदित्यादि ।

(३७) केचित्तु घ्राधेट्शित् भौषातो ईंसी निर्देशः । परनेकाच (६।४।८२) इति दक्षिण्यज्ञा मा ईं शशाद्
मम शीघ्रिणि शक्ति राहुति प्रयोगः साधुरिति वदन्ति । अन्ये त्वेव न्यने, तदाच भट्टि—भाष्ये शैवी
स्वदाद्यत्र कृतार्थो द्रव्येते पतिरिति । वस्तुतस्तु मा ईंरिति पद प्रामादिकमेवेति बहवः । एकान्त
समर्थनायहे लागमशामगमनिव्यमिति (प, २३) दया कथञ्चित् समाप्यम् ।

७६ । तनादिभ्यस्तथासोः ।

तनादेः सिचो लुग् वा स्यात् तथासोः परतः । अतत । अतथाः ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठाः ।

८० । मन्त्रे ध्वसङ्घरणशृङ्गदहाहृच्चृक्कगमिजनिभ्यो लीः ।

छान्दसम् ।

८१ । आमः ।

आमः परस्य लेर्लुक् स्यात् । ईहाञ्चक्रे ।

८२ । अव्ययादाप्सुपः ।

अव्ययात् परस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । सुपः । खः । प्रातः ।
कृत्वा । कर्त्तुम् । इहाव्ययस्यालिङ्गसंख्यत्वादाप्सुपोरभावात्तुक्प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

८३ । नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ।

अदन्तादव्ययीभावात् सुपो लुङ् नास्ति । पञ्चमीवर्जममादेशसु विधेयः ।
उपकुम्भं तिष्ठति पश्य देहि वा । अतः किम् ? उपान्नि । अपञ्चम्याः किम् ?
उपकुम्भादागतः ।

८४ । तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ।

अनयोरम् बहुलं स्याददन्तादव्ययीभावाद । उपकुम्भमुपकुम्भेन वा
कृतम् । उपकुम्भमुपकुम्भे वा निधेहि । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो
नित्यम् । सुमद्रम् । सुभिन्नम् । नदीसमासे । उन्नत्तगङ्गम् । संख्यावयवे ।
एकविंशतिभारहाजम् । उहो लुक् ।

८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।

लुटः प्रथमपुरुषस्य डारौरसः स्युः । श्वः कर्त्ता । कर्त्तारो । कर्त्तारः ।
श्वः अध्येता । अध्येतारो । अध्येतारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२१॥

समाप्त्य द्विगुपादो द्वितीयोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्रत्ययः ।

२ । परश्च ।

प्रत्ययो वक्तव्यः । स च परः स्यात् । तथैवोदाहार्यम् । याति । कृतम् ।

३ । आद्युदात्तश्च ।

४ । अनुदात्तौ सुप्पितौ ।

स्वरस्रवहयम् ।

५ । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् । लोकतोऽर्यावगमः । जुगुप्सोऽधर्मम् ।
तित्तिक्षतेऽपराधम् । चिकित्सत्यातुरम् भिषक् । तथा विचिकित्सति मे
मनः । सन्देग्धीत्यर्थः ।

६ । मान्वधदाज्शान्भ्यो दीर्घस्याभ्यासस्य ।

मानादिभ्यः सन् स्यात् । अभ्यासस्य दीर्घश्च । मीमांसते शास्त्रम् ।
वीभत्सते गजम् । दीदासते शत्रुम् । शीशासते शस्त्रम् । अनिच्छासन
आर्हधातुकत्वं नास्ति । धातोरित्यनभिधानात् (३।१।७) ।

७ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

इपे. कर्मणः समानकर्तृकाद्धातोरिच्छाया वा सन् स्यात् । पक्षे वाक्यश्च ।
कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जुगुप्सिषते । विवर्त्तिषते । इच्छासनन्तान्नेष्यते ।

चिकीर्षितुमिच्छति (१) । इच्छाश्चा लुलुठिपते नदीकूलं पिपतिपतोत्युप-
चारात् । (२) ।

८ । सुप आत्मनः क्यच् ।

इपेः कर्मणः सुवन्तादेपितुरिच्छायां वा क्यच् स्यात् । आत्मनः
पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । पुत्रीयन्ति । पुत्रीयन् । भार्यीयति । दधीयति ।
मधूयति । गव्यति । राजीयति ।

(क) क्यचि भान्ताव्ययान्निषेधः । किमिच्छति । स्वरिच्छति ।

९ । काम्यच्च ।

क्यज्विषये काम्यच् स्यात् । पुत्रकाम्यति । स्त्रीकाम्यति ।

१० । उपमानादाचारे ।

क्यजिल्लेव । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति भृत्यम् । मात्रीयति परकलत्रम् ।

(क) अधिकारणाच्च । आचारे क्यच् स्यात् । “मासादीयति यः कुव्यां
पर्यङ्गीयति मञ्जके ।”

११ । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।

कर्तुरुपमानादाचार्ये क्यङ् स्यात् । भान्तस्य च लोपः । शिशुरिवा-
चरति शिशूयते वृद्धः । “एरण्डोऽपि द्रुमायते” । काकोऽपि गरुडायते ।
गव्यते गवयः । नाव्यते द्रोणी । “तस्य सन्तोषशीनस्य कुञ्जिकाप्यपरायते” ।
सलोपोऽयमोजसो ऽप्सरसो नित्यम् (१) पयसस्तु विभाषयेत्येते । अप्सरस एव
लोपो नान्यस्येत्वपरे ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिब् वा । प्रातिपदिकान् क्यङ् विषये

(१) मैत्रिकान् मनुषर्वेष्ये च्छेविको मनुष्यविक' । सदपः प्रत्ययो नेश् । सप्तमूताव सन्निष्यते ॥ १ ॥ इति
भाष्यात् ।

(२) उपमानादिति पाठान्तरम् ।

(३) “कं जायमाना रक्ष्यं प्रचीय जनकात्मने”ति भट्टिः ।

क्विप् वा स्यात् । अश्वति (५) खरः । प्रभवति भृत्यः । रिपवन्ति मित्राणि ।
विधवति रविः । गोदोहति । गोदुहतीति कश्चित् । अवगल्भादयसु क्त्विप्
विधावात्मनेपदार्थमनुदात्तेत उपदेश्या इति स्मृतिः । तेनावगल्भते ।
विहोहते । क्लीवते । कास्प्रत्ययादित्याम् (३।१।३५) । अवगल्भाच्चक्रे ।

१२ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ।

भृशादिभ्यश्चार्थगतौ भुवि भवत्यर्थे क्वड् स्यात् । अभृशो भृशो भवति
भृशायते स्नेहः । शीघ्रायते । उत्सुकायते । हलन्तस्य च लोपः ।
सुमनायते । उन्ननायते । उन्ननायमानः ।

१३ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ।

लोहितादेर्डाजन्ताच्च भुवि भवत्यर्थे क्यप् स्यात् । अलोहितो लोहितो
भवति लोहितायति लोहितायते । मन्दायति । मन्दायते । एवं वर्म हरित
निद्रा तन्द्रा करुणा घृणा केशा । आकृतिगणोऽयम् । कात्यायनसु
(क) लोहितडाज्भ्यः क्यप् वचनं भृशादिष्वितराणीत्याह । डाच् । दमदमायति
दमदमायते । डाचि बहुन मिति (८।१।१२, वा) हे ।

१४ । कष्टाय क्रमणे ।

कष्टाय यत् प्रातिपदिकं ततः क्रमणेऽर्थे क्वड् स्यात् । कष्टायति
सामान्यनिर्देशात् सत्रकचक्रच्छृगहनैभ्योऽपि स्यात् । तथाच श्लोक-
वार्त्तिकं—

तादर्थ्य एवात्र भवेच्चतुर्थी कष्टाय यत् क्रामति कर्मणे तु ।

व्याख्यानतोऽर्थप्रहणं हि लभ्य संहधिकीर्षापि च नान्तरीया ॥१॥ (५)

(४) “क्विप्नाहातो कर्षरि क्विप् कृतेऽतो क्विप् (६।४।४८) कौ लुर्न न स्तानिवदिति वकारस्योऽ ।
चशू खरः ।” इति भाषाज्ज्यर्थविवृति ।

(५) गान्तरीया अभिप्रेत्यर्थ । यत्र विना यत्र भवति तत् तस्य गान्तरीयम् । अविनाभावसम्बन्धः ।
अन्तरगद्दाद् महादित्याच्छ । टाप् । अन्तरीया । ततो गज्यर्थस्य नञ्बन्धस्य सुप्सुपेति समास । गान्तरीया ।
अथवा गज्जसमास । यथाह कैथट्—“अन्तरगब्धो महादिषु पठ्यते । स च विनाशे वर्तते । अन्तरे
भवमन्तरीयम् । तत्र नञ्जसमासे कृते प्रयोदरादित्याद् भाष्यकारवचनपानाग्याःश गलोपाभाव इति (३।३।१८)
भाष्यपदोपे । महादिभ्येति (४।३।१२) च्छ । गान्तरीयकमित्यत्र तु स्तार्थे कन् प्रत्ययः । अहधिकीर्षा
पापचिकीर्षा ।

इति । कष्टायते । सत्रायते । कृच्छ्रायते । कचायते । गहनायते ।
पापञ्चिकीर्षतीत्यर्थः ।

१५ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

आभ्यां कर्मभ्या वर्त्तिचरोरर्थयोः क्वड् स्यात् । रोमन्यायते गौः । हनु-
चलनेऽभिधानान्नेह । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ।

(क) तपसः परस्मैपदञ्च । तपस्यति ।

१६ । वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने ।

(क) फेनाच्च ।

एभ्य उद्धमने क्वड् स्यात् । वाष्पायते स्थासी । ऊष्पायते भक्तम् । फेनायते
नदी । धूमाच्चेति भर्त्तृहरिः (6) । धूमायतेऽग्निः । “धूमायन्त इवाञ्छिष्टाः” । (7)

१७ । शब्दवैरकलहाभ्रकणवमेधेभ्यः कारणे ।

एभ्यः क्रियाया क्वड् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते ।
वैरायमाणः । एवं यावन् मेघायते ।

(क) सुदिनदुर्दिननीहाराच्च । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।

(ख) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्रुष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम् । अटायते ।
प्रुष्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । प्रुष्टायते । प्रुष्टायते ।

१८ । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ।

एभ्यः कर्त्तुरनुभवे क्वड् स्यात् । आत्मनः सुखं वेदयते सुखायते ।
दुःखायते । सुख दुःख अलीक कारुणा कृच्छ्र प्रतीप घृणा । आकृतिगणोऽयम् ।

१९ । नमोवरिवश्चित्तडः क्यच् ।

एभ्यः क्यच् स्यात् । पूजापरिचर्याद्यव्येभ्यभिधानम् । नमस्यति देवान् ।
वरिवस्यति गुह्यन् । चित्तीयते हिमसृगः । विस्मापयत इत्यर्थः ।

(6) भागवतकार ।

(7) धूमायन्त इवाञ्छिष्टाः प्रत्ययनौब संहताः । उल्लङ्कारादीव मिसौ म्वा तातयो भरतवर्षभ ॥१॥ इति
भारतीय प्रोक्त ।

२० । पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ।

एभ्यो णिङ् स्यात् । उदसनसमाचयनपरिधानेष्वभिधानम् । उदसनसुत्-
चेपणम् । उतपुच्छयते व्याघ्रः । सम्भाण्डयते कुलालः । सञ्चीवरयते भिक्षुः ।

२१ । मुण्डमिश्रञ्चलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो
णिच् ।

करण इतेष्व । मुण्डादिभ्यः क्रियाविशेषे णिच् स्यात् । मुण्डयति ।
मिश्रयति । म्रञ्चयति । लवणयति । व्रतयति । वस्त्रात् संवरणे । संवस्त्रयति ।
हलिकल्पोरत्ननिपातनं सन्वज्ञावनिषेधार्थम् । हलिं गृह्णाति हलयति ।
कलिं गृह्णाति कलयति । अजहलत् । अचकलत् । हलिर्हहलम् । कृतं
गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पश्यान् वातः ।
तूस्तं धूनिः । (५)

२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

धातोः क्रियासमभिहारे यङ् स्यात् । कात्स्त्रेण पुन पुनर्वा पचति
पापचते । कात्स्त्रेण मृशं वा ज्वलति जाज्वल्यते । जाज्वल्यमानः ।
एकाचः किम् ? मृशं जागर्ति । हलादेः किम् ? मृशमीचते । शुभरुचो-
स्वनभिधानम् । गृणातेथ ।

(क) सूचिसूत्रिमूत्रव्यत्यंशूर्णोतीगासुपसंख्यानम् । सप्तभ्यो यङ् स्यादेभ्य ।
सोसूचते । सोसूत्रते । सोमूत्रते । अटाव्यते । “अटाव्यमानोऽरखानीम्” ।
अरार्थते । “किमभीरुरार्यमे” । अशाश्यते । प्रीर्णानूयते ।

२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ।

गत्यर्थात् कौटिल्येव यङ् स्यात् । जङ्गम्यते । चङ्गम्यते । नित्यग्रहणं
क्रियासमभिहारनिवृत्त्यर्थमिति स्मृतिः ।

२४ । लुपसदचरजपजभद्दहद्दशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।

लुपादिभ्योऽष्टभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हा निन्दा । गर्हितं

(४) तूल धूलौ च विख्यातं अग्रायाश्च नपु सप्तमिति मीदिनीकरणवचनार्दिहीमयार्थमेव । वितुस्तयति
सूधान् भिक्षुरिति भाषा३० धनिरती वृद्धिधरचक्रवर्ण ।

लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते । “तस्याः सासद्यमानायाः ।” चञ्चूर्यते ।
जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्द्यते । दन्द्यते । निजेगिष्यते ।

२५ । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।

एभ्यो णिच् स्यात् । लोक्तोऽर्थावगमः । सत्यापयति । अर्थवेदसत्या-
नामापुगिति पूर्वस्मृतेरुपलक्षणम् । अर्थापयति । वेदापयति । विपाशयति ।
निरूपयति । उपवीणयति । अनुतूलयति । उपश्लोकयति । अभिषेणयति ।
अनुलोमयति । त्वचशब्दोऽदन्तः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । संवर्मयति ।
वर्णयति । अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् । चोरयति । चिन्तयति ।
चुरादौ

(1) प्रातिपादिकात्स्वार्थे बहुलमिष्ठवच्च ।

(2) तत्करोति तदाचष्ट इति गणसूत्रम् । सूत्रं करोति सूत्रयति ।
मूषयति । सूचयति । कुमारीमाचष्टे कुमारयति । माला मालयति । मातरं
मातयति । बहुलवचनाद् ।

(क) आख्यानात् कदन्तात् तदाचष्ट इति णिच् । कृत्तुगादिकं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसस्य वधमाचष्टे घातयति
कंसम् । बलिं बन्धयति नटः कथको वा । एवं राजानसागमयति । मृगान्
रमयति । उदगमयति सूर्यमिति । पाशादेरपि णिजस्यैव प्रपञ्चः ।

२६ । हेतुमति च ।

करण इत्येष । हेतोः प्रयोजकस्य यो व्यापारः क्रियासु प्रेषणमाशुक्ल्यं
वा स हेतुमान् । तत् धातोर्णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्रयुक्ते कारयति । पाचयति ।
आसयति । शाययति । भिक्षा वासयतीति कारीपोऽग्निरध्यापयतीत्युप-
चारात् । पञ्चभिर्हैलैः कर्षतीति कृषिः प्रतिविधानार्थः । याजका
यजन्तीति यजिर्हैविष्प्रक्षेपणार्थः ।

२७ । कण्डादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । कण्डूक् । कण्डूयति कण्डूयते । “यलायन्ती

विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तुयतीह का ।” महीङ् । “महीय्यमाना भवताति-
मात्रम्” । ह्रणीङ् । “ह्रीणोयते वीरवती न भूमिः ।” ऋण । “ऋग्यन्तः
पदवीम्” । “क्लिश्यन्नपि हि मेधावी” । सुख । “सुख्येयुः प्रकृतयो नृपम् ।”

२८ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।

एभ्य आयः स्यात् । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति ।
पनायति ।

२९ । ऋतेरोयङ् ।

ऋतेः सौत्राहातोरीयङ् स्यात् । ऋतीयते ।

३० । कमेर्णिङ् ।

स्यात् । कामयते ।

३१ । आयादय आर्द्धधातुके वा ।

आर्द्धधातुके विषये आघादयो वा स्युः । गोप्ता गोपायिता वा । गुप्ति-
गोपाया वा । अर्चिता ऋतीयिता वा । कामयिता कमिता वा ।

३२ । सनाद्यन्ता धातवः ।

सनाद्यन्ता (१) धातुसंज्ञकाः स्युः । तथैवोदाहृतम् । अथ धातोर्विकरणाः ।

३३ । स्यतासी लृलुटोः ।

लृटि लृडि च स्यः स्यात् । करिष्यति । अकरिष्यत् । लुटि तासिः
स्यात् । कर्त्तासि । कर्त्तासि ।

३४ । सिब् बहुलं लिटि ।

लेट् छान्दसः ।

३५ । कासप्रत्ययादाममन्ते लिटि ।

कासेः प्रत्ययान्ताच्च धातोर्लिव्याम् स्यात् । “कासाञ्चक्रे पुरी सौधैः ।”
चिकीर्षाम्भूव । पातयामास । संत्रासयाञ्चकार । “भूयस्तु वेभिदाञ्चक्रे ।”

(१) “सन् काप् काव्यत् काङ् क्यपोऽघानारक्तिम् णिञ् यङी तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् षिति षादगामी सनादयः” ॥ १ ॥ इति ।

प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणमिति स्मृतिः । तेन दरिद्राञ्चकार । चुलु
म्याञ्चकार ।

३६ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

इजादिर्यो धातुर्गुरुमास्ततो लिख्याम् स्यात् । ईहाञ्चक्रे । ईचाञ्चक्रे ।
जहाञ्चक्रे । अनृच्छ' किम् ? ग्रानच्छ' ।

(क) ऊर्णोतिर्नुवद्भावो वक्तव्यः । प्रोर्णुनाव ।

३७ । दयायासश्च ।

एभ्यो लिख्याम् स्यात् । “दयाञ्चक्रे न राक्षसः” । पलायाञ्चक्रे ।
आसाञ्चक्रे । आसाम्बभूव । आसामास ।

३८ । उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो लिख्याम् वा स्यात् । “ओपाञ्चकार कामाग्नि” । उवीप ।
विदेरगुणत्वञ्च । विदाञ्चकार विदाम्बभूव । विदामास विवेद । जागरामास
जागराञ्चकार जागराम्बभूव जजागर ।

३९ । भीङ्गोभृहुवां झुवञ्च ।

एषा लिख्याम् वा स्यात् । झावेव हित्वमित्त्वञ्च । विभयाञ्चकार ।
जिङ्गयाम्बभूव । विभरामास । जुहवाञ्चकार । पक्षे विभायो जिङ्गाय
वभार । जुहाय ।

४० । कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि ।

आमन्तस्य लिटि परत कृञ्जनुप्रयुज्यते । कृञ्जिति कृभ्वस्तयः । तथैवो-
दाहृतम् ।

४१ । विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।

दृट् लोटि वा निपात्यते । विदाङ्कुर्वन्तु विदन्तु वा । विदाङ्कुर्वन्ति
वा (10) ।

(10) “अत्र संज्ञा भाष्येन चपने । पदद्वयगत्य वा तत्र वेद्य विदाङ्करोतु भवतामभाजिनी
पञ्चम” - इति श्रुतिपरवक्तव्येतिहासम् । अत्र पुनश्चपने न विवक्षिते । इतिशब्दस्य सर्वेषां पुनश्चात्
वचनानाञ्चपरपर्यायात् ।

४२ । अमुत्सादयांप्रजनयांचिकयारमयामकःपावयांक्रियाद्-
विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

४३ । च्छि लुडि ।

४४ । च्छेः सिच् ।

लुडि च्छि' स्यात् । तस्य सिजादिश्यते । अकार्पीत् । अहार्पीत् ।
अपाचीत् ।

(क) स्युग्मगुरुपटपटपां सिज् वा वाच्यः । एभ्यः सिज् वा स्यात् ।
अस्माचीत् । अस्मार्चीत् । अस्माचीत् । अमार्चीत् । अक्राचीत् । अकार्चीत् ।
अत्रापीत् । अतार्पीत् । अद्रापीत् । अदार्पीत् । पचे क्त । असृचत् ।
अमृचत् । अकचत् । पुषाद्यङ् । अटपत् । अटपत् । (11)

४५ । शल द्रुगुपधादनिटः क्सः ।

शयसहान्तादिगुपधाच् च्छे' क्स. स्यात् । स्युग्म असृचत् । गुरु
अमृचत् । "मा सुच पत्तुरात्मानम्" । अनिट. किम् ? अमोपीत् ।

४६ । श्लिष आलिङ्गने ।

श्लिष' प्राणालिङ्गन एव क्सः स्यात् । अश्लिचत् कन्याम् । अश्लिचद्
भार्याम् । अन्यत्र समाश्लिषज्जतु काष्ठम् ।

४७ । न दृशः ।

दृश क्सो न स्यात् । अद्राचीत् । अदर्शत् । इरितो वेति वा ङङ्
(३।१।५७) ।

४८ । णिश्रिट्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ।

एभ्य बु'द्यङ् स्यात् । अचीकरत् । अनीलवत् । अनीनशत् । "मा तप.
साधु नीनश." । अचिक्लिशत् । अश्रियत् । अद्रुष्टवत् । घनो जलमसुसुवत् ।
कर्त्तरीति वर्त्तते प्राक् चिण्भावकर्मणोरिति (३।१।६६) ।

(क) कर्मरूपसंख्यानम् । “अचकमत सपल्लवां धरित्रीम्” । णिङ्पक्षे पूर्वेषाचीकमत । (12)

४६ । विभाषा घेष्टुश्वरोः ।

घेष्टुश्विभ्यां च्चुश्च स्याद्वा । अदधद् अधासीद् वा । विभाषा घ्राघेङिति (२।४।७८) पक्षे लुगुक्तः । अधात् । अशिखियद् अखयीद् वा । अङ् । अश्वत् । कर्त्सीरीत्येव । अधिपातां गावो वत्सेन ।

५० । गुपेच्छन्दसि ।

५१ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

छान्दसं सुवहयम् । (13)

५२ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।

एभ्यश्चुरङ् स्यात् । आस्यत् । अवोचत् । आभ्यत् । तङ्पक्षे पर्यास्यत् । अवोचत् । व्यास्यत् ।

५३ । लिपिसिचिह्नश्च ।

५४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

निपादिभ्यश्चुरङ् स्यात् ।

“इह सा व्यनिपद् गन्धैः खान्तीहाभ्यपिचञ्जलैः ।

इहाहं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं मुमोह सः” ॥ १ ॥

तडि वा । “तस्यानिपत शोकानिः” । “अनिमेवानिलः शीतः” ।

“खानभ्यपिचताभ्योऽची” । “तथाभ्यपिक्त धारीणि” । “आघ्रास्तु स सुहृः सुहृन् सुहृराक्षत राक्षसान्” ।

५५ । उपादिद्युतादृजृदितः परस्मैपदेषु ।

उपादेद्युतादेर्नृदितश्च चुरेङ् स्यात् । अपुयत् । अशयत् । अद्युतत् । अग्नितत् । अकृ अगकत् । अशृ अगमत् । परस्मैपदेषु किम् ? व्यद्योतिष्ट ।

(12) यत्र “तावन्निपद्युर्ध्वं यानि सुपुत्रेरेवशारदोः । अथ पत्न्यादिवो यानि घे ऽचीकमतभाषिण ॥१४॥ इति भाष्ये विनिपदघोषवर्षापरः श्लोकः ।

(13) यत्र एवापचदनिषेधः । भाषायां तेषां चत्वेन । तदापादेवने “उनादिदद् देलपुत्रं विनाको” इति भवि । ३२२ आदेवोत् । “अनेनसदेवोदि” इति ।

५६ । सत्तिंशास्त्वर्त्तिभ्यश्च ।

एभ्यश्चेरङ् स्यात् । असरत् । अशिपत् । आरत् । आरताम् । कथं
“समारन्त ममाभीष्टा.” १ तड्यपीच्छन्त्याचार्याः ।

५७ । इरितो वा ।

इरितो धातोर्वा च्चेरङ् स्यात् । अचोतीत् । अचुतहा । अभिन्दत्
अभैत्मीहा । अरुधत् अरोत्सोहा । परस्मैपदेष्विथेव । अरुह ।

५८ । जृस्तमभुसुचुल्लुचुयुचुग्लुचुग्लुच्चुश्चिभ्यश्च ।

एभ्यश्चेरङ् स्यादा । अजरत् । अस्तभत् । अस्तुचत् । अस्तुचत् । अग्लुचत् ।
ग्लुच्चेरग्लुच्चदित्सेके (14) । अञ्जत् । पछे चिच् । अजारीत् । अञ्जयीत् ।

५९ । क्लृप्तृक्कृद्भिभाश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६० । चिण् ते पदः ।

तकारे परत पद्यते. कर्त्तरि च्चिण् स्यात् । समपादि गस्यम् । तकारे
किम् ? उदपत्ताताम् ।

६१ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

कर्त्तरि दीपादिभ्यस्तकारे च्चिण् स्यात् । “क्रुद्धोऽदीपि रघुव्यात्र ।”
अदीपिष्ट वा । अजनि अजनिष्ट वा । अबोधि अबुह वा । अपूरि अपूरिष्ट वा ।
अतायि अतायिष्ट वा । अप्यायि अप्यायिष्ट वा ।

६२ । अचः कर्मकर्त्तरि ।

अजन्तात् कर्मकर्त्तरि तकारे चिण् वा स्यात् । उपाचायि वनं स्वयमेव
उपाचायिष्ट वा । अकारि कट स्वयमेवाकृत वा ।

(14) वस्तुतस्तु मुञ्चेरपि मुञ्चुतदमुञ्चदित्सेव रूपम् । अनिदितां (११०।२०) एव उपपाया कञ्जितीत्युपधा
लोपस्थानिवार्यत्वात् । म्लोचते लुङि अस्तुचत् । अस्तीपीत् । अचतेषु अस्तुचदस्तुचोदिति । यत्तु म्लुच्
स्वकारश्च । अच वसज गतादित्यर्थमेदान् मूच उभयो पाठ । अस्तुचदिति लुङिर्दपं तु भाष्यविरुद्धम् ।

६३ । दुहश्च ।

दुहे स्तत्र चिष्वा स्यात् । अदोहि अदुग्ध वा गोः स्वयमेव

६४ । न रुधः ।

रुध स्तत्र न चिष् स्यात् । अरुह गोः स्वयमेव ।

६५ । तपोऽनुतापे च ।

तपस्तत्र न चिष् स्यात् । अतप्त तपस्तापसः । अनुतापे च भाव-
कर्मणोरपि न चिष् । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ।

६६ । चिष् भावकर्मणोः ।

अनयोस्तकारे परतद्धे चिष् स्यात् । अशीधि त्वया । अकारि कट ।

६७ । सार्वधातुके यक् ।

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् स्यात् । भावे । आस्यते त्वया । क्त्वञ् श
च (३।३।१००) क्रिया । परिचर्या । कर्मणि । क्रियते कटः । क्रियेते कटौ ।

६८ । कर्तृरि शप् ।

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शप् स्यात् । भवति । एधते । धावति धावते ।
चौरयति । चिन्तीर्यति । माल्यधारय ।

६९ । दिवादिभ्यः श्यन् ।

भ्यः श्यन् स्यात् । दीव्यति । सीव्यति । शूरग्रन्थः ।

७० । वा भ्राशभाशभ्रमुक्रमुक्लमुचसितुटिलषः ।

एभ्यो वा श्यन् स्यात् । भ्राग्यते भ्रागते वा । भाग्यते भागते वा । भ्रम्यति
भ्रमति वा । दिवादौ तु नितप्रम् । भ्राम्यति । अभिनयति अभिनयति वा ।
व्रमति व्रसति वा । व्रुयति व्रुटति वा ।

७१ । यसोऽनुपसर्गात् ।

वा श्यन् स्यात् । यसति यसति वा । प्रादौ नित्यम् । प्रयसति ।

७२ । संयसश्च ।

श्यन् वा स्यात् । संयसति मयसति वा ।

७३ । स्वादिभ्यः शुः ।

एभ्यः शुः स्यात् । सुनोति । चिनोति ।

७४ । श्रुवः शृ च ।

श्रुवः शुः स्याच्छ्रुभावश्च । शृणोति । शृणुतः ।

७५ । अक्षीऽन्यतरस्याम् ।

अक्षो वा शुः स्यात् । अक्षोति अक्षति वा ।

७६ । तनूकरणे तक्षः ।

तक्षस्तनूकृतौ शुर्वा स्यात् । तक्षोति तक्षति वा काष्ठम् । (15)

७७ । तुदादिभ्यः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । तुदति । उपदिशति ।

७८ । रुधादिभ्यः श्रम् ।

एभ्यः श्रम् स्यात् । रुणद्धि । भिनक्ति । पिनष्टि । हिनस्ति । रुन्धानः ।

७९ । तनादिक्लृभ्यः उः ।

एभ्यः उः स्यात् । तनोति । करोति ।

८० । धिन्विक्लृण्वोर च ।

धिन्विक्लृभ्यः स्यादकारशान्तादेशः । तस्य चातो लोपः (६।४।४८) ।

“धिनीति ह्येन हिरण्यरेतसम्” । कृणोति ।

८१ । क्रादिभ्यः श्रा ।

एभ्यः श्रा स्यात् । क्रीणाति । क्रीणीते । प्रीणाति । गृह्णाति । गृह्णन् । गृह्णीति । गृह्णाणः ।

८२ । स्तम्भुस्तम्भुस्त्वम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः शुश्च ।

एभ्यः श्रा स्यात् । शुश्च । उत्तन्नाति उत्तन्नोति वा । सुम्नाति सुम्नोति वा । स्तन्नाति स्तन्नोति वा ।

८३ । हलःञः शानञ् भौ ।

हलः परस्य श्राप्रत्ययस्य शानच् स्यादौ परत । पुषाण । बधान । गृहाण ।

८४ । छन्दसि शायजपि ।

छान्दसम् । उक्ता विकरणा ।

८५ । व्यत्ययो बहुलम् ।

बहुलमित्याधातुप्रत्ययविधानमधिक्रियते । शेषच्छान्दस ।

८६ । लिङ्ङाशिष्यङ् ।

छान्दसम् ।

८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

कर्त्तरीत्येव । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मस्यक्रियेष्विति-
देशः । प्रयोजनं यगात्मनेपदचिष्चिष्णुज्ञावाः । पच्यते ओदन.स्वयमेव ।
पष्टिकाः पष्टिरात्रेण पच्यन्ते । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । करिष्यते कट स्वय-
मेव । कथमन्योन्य माञ्छिष्यत. ? अन्योन्यं गृह्णीतः ? साधनभेदेन भिन्न-
क्रियत्वात् । इह दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्मवद् बहुलमिति भाष्यम् । दुग्धे
गौः क्षीरं स्वयमेव । अदुग्ध गौः क्षीरं स्वयमेव । उदुम्बरो लोहितं फल
पच्यते । तथा करणेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बहुलं कर्मवत् स्यात् । परिवारयति
कण्ठकैर्हृक्षम् । परिवार्यन्ते कण्ठकाः स्वयमेव हृक्षम् ।

८८ । तपस्तापःकर्मकस्यैव ।

तपे. कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । तप्यते तपस्तापस' । अर्जयतीत्यर्थः । तप-
कर्मकस्यैव किम् ? उक्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

८९ । न दुहस्तुनमां यक्चिणौ ।

एषा कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्याताम् । दुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव ।
अदुग्ध गौः क्षीरं स्वयमेव । प्रसृते गौः । प्रास्रोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः ।
पनंसा दण्डः स्वयमेव ।

(क) निश्चिन्निश्चिन्निमूत्रांमालनेपदाकर्मकाणाश्चेति भारद्वाजीयाः । एषा

कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्तः । णिः । भूपयति कन्या । कारयति कट. ।
अचीकरत् कट. । ग्रन्थते मेखला । अग्रन्थिष्ट माला । ग्रन्थते ।
अग्रन्थिष्ट मेखला । ब्रूते कथा । विक्रुते पय. स्वयमेव ।

(ख) किरादेः सनथ । किरादेः सन्नन्तस्य च कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न
स्तः । विकिरते हस्ती । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट कट. स्वयमेव ।

६० । कुपिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च ।

अनयोः कर्मकर्त्तरि प्राचा मतेन श्यन्परस्मैपदे स्याताम् । कुष्णाति
पादम् । कुष्यति पादः । श्यप्श्यनोर्नित्य (७।१।८१) मिति नुम् । कुष्यन्ती
जहा । रज्यति वस्त्रम् । “स्वयमन्वरज्यदतुपारकरः ।”

६१ । धातोः ।

अधिकारोऽयमा द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तेः । -धातो. कृत्तिडो विधेयाः ।

६२ । ततोपपदं सप्तमीस्यम् ।

अत्र धात्वधिकारे (१।१।८१) सप्तमीनिर्दष्टमुपपदसप्तं स्यात् । वक्ष्यति
कर्मण्यण् (३।२।१) । सुपि स्यः (३।२।४) ।

६३ । कृत्तिड् ।

तत्र धात्वधिकारे (३।१।८१) तिडोऽन्ये कृत्सप्तकाः स्युः । तच्चण्वुल्-
गतादयः ।

६४ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

कृत्सु भिन्नरूपोऽपवादो वा बाधक. स्यात् । कर्त्तव्यं कार्यं वा । विबोधा
विबुधो वा । हसितं हसनं वा । अस्त्रिया किम् ? चिकीर्षा । न क्तिन् ।
असरूपं किम् ? गोद । शर्मदः ।

६५ । कृत्याः प्राड्-श्वुलः ।

श्वुलः प्राक् सप्त प्रत्ययाः कृत्यसप्तकां स्युः ।

तव्यञ्च तव्यतञ्चानीयरं केलिमरं तथा ।

यतं ख्यतं क्वपञ्चैव सम कृत्यान् प्रचक्षते ॥ १ ॥ (16)

६६ । तव्यत्तव्यानीयरः ।

धातीरिमि स्युः । भातव्यम् । भानीयम् । भवितव्यम् । भवनीयम् ।
वक्तव्यम् । वचनीयम् । इह वास्तव्यस्तद्धितान्तः । तदुक्तं भाष्ये तद्धितो
वा पुनरेवः । वास्तुनि भवो वास्तव्य इति ।

(क) केलिमर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । पचेलिमा
मापाः । छिदेलिमा रज्जुः । कालसामान्ये चाप्ती तव्यदादयः । तथाच
भूतेऽपि । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । वर्त्तमाने । भवतीति भव्यः ।

६७ । अचो यत् ।

अजन्ताद् यत् स्यात् । लव्यम् । भव्यम् । पव्यम् । पियम् । गीयम् ।
देयम् । दित्स्यम् । पुत्रीयम् । देहीप्यम् । पुत्रकाम्यम् । गर्भ्यम् ।
कथं भाव्यमनेनेति ? आवश्यकैऽस्तु (१।१।२५) ।

(क) तकिगसिचतियतिजनीनाञ्च । तव्यम् । प्रशस्यम् । चत्यम् ।
यत्यम् । जन्मम् ।

(ख) इनी वा वध च । यत् स्याद् वा वधादेशञ्च । वध्यः । पक्षे
ख्यति घात्यः ।

६८ । पोरदुपधात् ।

पवर्गान्ताददुपधाद् यत् स्यात् । ख्यतो बाधा । शप्यम् । जप्यम् । लभ्यम् ।
जाप्यन्तु बाहुल्यात् । अदुपधात् किम् ? शोप्यम् । तपरः किम् ? आप्यम् ।

६९ । शकिसहोद्य ।

अनयोर्यत् स्यात् । शक्यम् । सह्यम् ।

(16) यतं ख्यतं क्वपञ्चैव केलिमरमनीयरम् ।

तव्यञ्च तव्यतञ्चान्तः कृत्यान्-कर्म विधाम् वृथा. ॥ १ ॥

Occurs in the text of some MSS. while in others, it is given only in the
भाषावृत्तविधि, as a stanza composed by the commentator.

१०० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।-

एभ्योऽप्रादौ यत् स्यात् । गद्यम् । माद्यन्ते तेन मद्यम् । चर्यम् ।
यम्यम् । कथं नियम्यम् । यत्रोपचर्यमिति ? दुष्प्राप्यवत् पद्यात् समासेन ।

(क) चरेराडि चागुरौ । यत् स्यात् । आचर्यो धर्मः । अगुरौ किम् ?
आचार्यः । स्यात् ।

१०१ । अवद्यपख्यवर्या गच्छपणितव्यानिरोधिषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । अवद्यं नित्यम् । पख्यं विक्रेयम् । वर्याऽनिरुद्ध-
प्रवृत्तिः । शतेन वर्यः । “सुपीवो नाम वर्योऽमी पख्यभ्रातृवधः कपिः ।”
वर्या पतिं वरेत्येके । (17)

१०२ । वह्यं करणम् ।

वह्यं करणे स्यात् । वहन्ति तेन वह्यं शकटम् ।

१०३ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः ।

अनयोरस्तेयं स्यात् । अर्यः । अन्यत्र आर्यो गन्तव्यो देशः ।

१०४ । उपसर्या कालरा प्रजने ।

प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला गौरुपसर्याच्यते ।

१०५ । अजर्यं सङ्गतम् ।

इदमत्र निपात्यते । “तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्” ।

१०६ । वदः सुपि क्यप् च ।

वदः क्यप् स्यात् सुप्युपपदे । यच्च । “अनृतीद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं
ब्रवीमि ते ।” मत्वर्थीयेऽचि (५।२।१२७) “सत्यवद्यो रघूत्तमः ।” सुपि किम् ?
वाच्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रवाच्यम् । सुवाच्यम् । कथमनूद्यम् ?
अनुपसर्गेणानुना ।

(17) अप भट्टोजि ।—“वर्यमिति स्वामिव निपात्यते । अस्मिन्नुपपदेव । वर्याः अस्ति इति
इतिकारमतम् । अस्ति इत्याद्याः निदर्शनं मत्वाग पुनिहेऽपि यत् प्राडुक्क । पुरुषीतमाइवीप्येवम् ।”—
इति शब्दकोशम् । (P 897)

१०७ । भुवो भावे ।

भावे भुवः सुपि क्वप् स्यात् । ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम् ।

१०८ । हनस्त च ।

सुपि हन्तेर्भावे क्वप् स्यात् । तत्रान्तादेशः । ब्रह्महत्या । “मित्त्रभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ।”

१०९ । एतिसुशास्त्रद्वजुषः क्वप् ।

एभ्यः क्वप् स्यात् । इत्यः । सुत्यः । शिष्यः । इत्यः । आदृत्यः । जुष्यः । कथमुपेयम् ? ईड् गतावित्यस्मात् ।

(क) शंसिदुहिगुह्यो वा क्वप् । शस्यं शंस्यम् । दुहंर दोह्यम् । गुहंर गोह्यम् ।

(ख) अञ्जेय संज्ञायाम् । क्वप् स्यात् । आज्यं घृतम् ।

११० । ऋदुपधाङ्गाङ्गुपिचृतेः ।

ऋदुपधात् क्वप् स्यात् । इत्यम् । नृत्यम् । ऋध्यम् । न ऋपिचृतेः । कल्पाम् । चर्त्तम् ।

१११ । ई च खनः ।

खनः क्वप् स्यादीकारश्चान्तादेशः । आद्गुणः (६।१।८०) । खेयम् ।

११२ । भृजोऽसंज्ञायाम् ।

क्वप् स्यात् । भृत्यः । संज्ञायाम् तु भार्या ।

(क) समय बहुलम् । संभृत्याः । संभार्याः ।

११३ । ऋजेर्विभाषा ।

ऋजेर्वा क्वप् स्यात् । ऋज्यो मार्ग्या वा ।

११४ । राजसूयसूर्यमृषोऽद्ररुच्यकुपरक्तपच्याव्यथ्याः ।

क्वप् स्यात् । इमे निपात्यन्ते । राजसूयः क्रतुः । सुवति दीप्यते सूर्यः । मृषोऽयतेऽसौ मृषोऽयः । रोचतेऽसौ रुच्यः । गुपेरादिकत्वञ्च । कुप्यं यसु । गोप्यमन्यत् । कृप्याः शालयः । अथथ्या दुर्जनाः ।

११५ । भियोद्धरौ नदे ।

एतौ नदविशेषे निपात्येते । भिनक्ति कृतानि भिद्यः । उज्ज्वल्युदकमुद्धरः ।

११६ । पुष्यसिद्धरौ नक्षत्रे ।

एतौ नक्षत्रभेदे स्याताम् ।

११७ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्काहलिषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो
वृद्धदलं स्यात् ।

११८ । प्रत्यभिभ्यां ग्रहेष्कुन्दसि ।

छान्दसम् ।

११९ । पदास्रैरिवाह्यापत्येषु च ।

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्वप् स्यात् । प्रगृह्यं पदम् । गृह्यका अस्रैरिणः ।
ग्रामगृह्या सेना । ग्रामवाह्येत्यर्थः । “गुणगृह्या वचने विपद्यितः” । गुण-
पक्ष्या इत्यर्थः ।

१२० । विभाषा कृत्तपोः ।

अनयो र्वा क्वप् स्यात् । कृत्यं कार्यं वा । कृत्यं वर्यं वा । पक्षे स्यात् ।

१२१ । युग्यञ्च पत्रे ।

युग्यं वाहने स्यात् । योग्यमन्यत् ।

१२२ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

अमापूर्वादिष्वेति द्विर्वा निपात्यते । अमावास्या अमावसा वा ।

१२३ । कुन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणौयोन्नौयोर्क्वियमर्यस्त-
र्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयग्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्रभाव्यस्ता-
व्योपचायप्रपृङ्गानि ।

छान्दसम् ।

१२४ । ऋहलोर्यत् ।

ऋवर्णान्तादलन्ताच्च ख्यत् स्यात् । कार्यम् । हार्थम् । आहार्यम् ।
पाक्यम् । वाद्यम् । पाद्यम् । वाह्यम् । वाक्यम् । पाठ्यम् । कृह काव्यम् ।
वास्यम् । कथं समस्यमभ्यस्यम् ? तर्हि संज्ञापूर्वकत्वाद् द्वन्द्वभावः । संज्ञापूर्वकी
विधिरनित्य इति (घ, ६४) ।

(क) पाणौ सृजेः । ख्यत् स्यात् । पाणिमर्ग्या रज्जुः ।

(ख) समवपूर्वाच्च । समवमर्ग्यः ।

(ग) दमेश्च । पीरदुपधादित्यस्या (३।१।६८) प्रवादो ख्यत् स्यात् ।
अवदाभ्यम् । दभिः सौत्री धातुः ।

१२५ । औरावश्यके ।

उवर्णान्तादावश्यक्ये द्योत्ये ख्यत् स्यात् । लाव्यम् । पाव्यम् । मयूर-
व्यंसकादित्वात् (२।१।७२) समासः । अवश्यलाव्यम् ।

१२६ । आसुयुवपिरपिलपित्वपिचमस्य ।

एभ्यो ख्यत् स्यात् । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् ।
अवत्राप्यम् । आचाम्यम् ।

१२७ । आनाय्योऽनित्ये ।

“आनाय्यो दक्षिणाग्नौ स्यात्” ।

१२८ । प्रणायप्रोऽसन्मतौ ।

असम्प्रतिरनित्येधौरादिस्तत्र प्रणाय्यः स्यात् ।

१२९ । पायप्रसान्नायप्रनिकायप्रधायरा मानहविर्निवास-
सामिधेनीपु ।

पाय्यादयो माङ्गीन्त्रिज्धाजा मानादी निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् ।
साव्राय्यं हविः । निकायो निवासः । धाय्या सामिधेनी ।

१३० । क्रतौ कुराडपायप्रसञ्चायो ।

एतौ क्रतौ निपात्यन्ते ।

१३१ । अग्नौ परिचायप्रोपचांयप्रसमूह्याः । ५

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते । वह्नेः संप्रसारणदीर्घौ च । समूह्यः ॥

१३२ । चित्वाग्निचित्ये च ।

एते निपात्यन्ते । चित्त्योऽग्निः । भावेऽग्निचित्वा स्यात् । उक्ताः कृत्य-
प्रत्ययाः ।

१३३ । ण्वुल्लुचौ ।

धातोः कर्त्तरि ण्वुल्लुचौ स्याताम् । दायको दाता । अधिष्ठायकोऽधि-
ष्ठाता । वाचको वक्ता । पाचकः पक्ता । कारकः कर्त्ता ।

१३४ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगिन्न्यचः ।

* नन्द्यादेर्लुगः स्यात् । नन्दनः । मदनः । दमनः । शोभनः । तपनः ।
दर्पणः । पवनः । रमणः । जनार्दनः । विभीषणः । लवणः । निर्पात-
नाणत्वम् । ग्रहादिर्णिनिः । ग्राहो । परिपन्थी । स्यायी । पचादेरच् ।
पचः । श्वपचः । वदः । कददः । मपः । देवः । श्वेतः । योधः । क्रोधः ।
सर्पः । स्पर्शः । नर्त्तः । हलधरः । गदाधरः । पयोधरः । यशोधरः ।
शक्तिधरः । गङ्गाधरः । जातिस्मरः । लोलुवः । पोपुवः । चक्षुरः । पचादि-
राहतिगणः ।

१३५ । इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः ।

एभ्यः कः स्यात् । कुधः । कुपः । ईगः । विपुलः । कपः । सुहः । ज्ञः ।
प्रियः । उत्किरः ।

१३६ । आतथोपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादो कः स्यात् । प्रथ्य । सुथ्य । प्रस्य । सुस्यः । सुस्यः ।

१३७ । पात्राधाधेट्टशः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । उत्पिव । उल्लिघ्न । “चाजिघ्रै पुष्यगन्धानाम् ॥”
उद्धमः । उद्वयः । उत्पश्य । अप्रादेशेति केचित् । पश्य । जिघ्र ।

(क) न संज्ञायाम् । व्याघ्रः । अथवा निपातनात् ।

१३८ । अनुपसर्गात्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्रादेजिचेतिसाति-
साहिभ्यश्च ।

एभ्योऽप्रादौ शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । मात्यधारयः । सातिः
सौत्रः । सातयः । साहयः ।

(क) गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

(ख) नौ लिम्पेः । निलिम्पा टेवाः ।

१३९ । ददातिदधात्योर्विभाषा ।

अप्रादौ दाधाभ्यां शो वा स्यात् । ददः । दायः । दधः । धायः ।

१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।

धातोर्ज्वलादेः कसान्ताद्वा णः स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः ।
रामः । रमः । अनुपसर्गादित्थेव । प्रज्वलः । नित्यं पचाद्यच् ।

(क) तनोतेश्च । अवतानः । अवतन ।

१४१ । श्याद्यधास्तुसंस्तृणवसावहलिहश्लिषञ्वसश्च ।

एभ्यो णः स्यात् । श्यैङ् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । श्यात् । दायः ।
धायः । व्यधाटेः । व्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायोऽन्त-
कत् । अवहारः । लेहः । “दद्येऽहं मधुनो लेहैः” । श्लेषः । श्वसितीति
श्वासः । श्याग्रहणं सीपसर्गात् कवाधनार्थम् ।

१४२ । दुन्योरनुपसर्गे ।

दुनीञो णः स्यात् । दावः । नायः । उत्तरविभाषयास्यापि शेषत्वादचि
दवो नय इत्याहुः । अप्रादौ किम् ? प्रणयः ।

१४३ । विभाषा ग्रहः ।

ग्रहो वा णः स्यात् । ग्राहो ग्रहो वा ।

(क) भवतेथेति वक्तव्यम् । भवतीति भावो भवो वा ।

१४४ । गेहे कः ।

गेहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् । गृहाः ।

१४५ । शिल्पिनि ष्वन् ।

(क) वृत्तिखनिरञ्जिभ्य एव । शिल्पिनि कर्त्तरि ष्वन् स्यात् । नर्त्सकी ।
खनकी । रजकी ।

१४६ । गस्यकन् ।

गायते स्यकन् स्यात् । गायकः ।

१४७ । ग्युट् च ।

गायतेर्ग्युट् स्यात् । गायनः । चकारात् कारणम् ।

१४८ । ह्यश्च व्रीहिकालयोः ।

हाधातोर्ह्युट् स्यात् । ह्यायनो व्रीहिः । ह्यायनो वत्सरः ।

१४९ । प्रसंत्वः समभिहारे वुन् ।

प्रसुलूभ्यः समभिहारे वुन् स्यात् । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

१५० । आशिषि च ।

आशीर्गता धातो वुन् स्यात् । नन्दतात् नन्दकः । जीवताज्जीवकः ।

भूयाद् भवकः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषाहता

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च प्रत्ययपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । कर्मख्यण् ।

कर्ममात्रीपपदाद् धातोरेण् स्यात् । कुम्भकारः । नगरकारः । शतु-
लावः । वेदाध्यायः । कर्त्तृभिप्रायः । कृतधारः । द्वारपालः । विप्रघातः ।
अश्ववारः । कमण्डलुग्राहः । रिपुघातः ।

(क) शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः । एभ्यो णः स्यात् । मांसशीलः ।
स्त्रियां टाप् । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । धर्मकामः । धर्मकामा ।
मांसभक्षः । मांसभक्षा । साध्याचारः । कल्याणाचारा कन्या ।

(ख) ईद्विचमिभ्याश्च । आभ्यां णः स्यात् । सुखप्रतीक्षा । बहुत्रमा ।

२ । ह्यावामश्च ।

ह्रस्वैर्व्माड्भ्यः कापवादोऽण् स्यात् । स्वर्गद्वयः । तन्तुवायः ।
“श्लोममायमिधोत्थितम् ।”

३ । आतोऽनुपसर्गे कः ।

आदन्तादप्रादौ कः स्यात् । गोदः । शर्मदः । कम्बलदः । सुखदः ।
धर्मदः । सर्वज्ञः । नृपः । अद्भुलितः । पार्ष्णितः । अनुपसर्गे किम् ?
गोसन्दायः । बहुवासन्दायः ।

४ । सुपि स्यः ।

सुपीति योगविभागादादन्तात् सुप्युपपदे कः स्यात् । द्विपः । पादपः ।
कच्छपः । सुस्यः । दुःस्यः । प्रस्यः । विषमस्यः । मध्यस्यः । ततः स्यः । तिष्ठतेः
सुपि कः स्यात् । भावेऽभिधानम् । आख्यं वर्त्तते । अतःपरं कर्मणि सुपीति
यथासम्भवमवर्त्तते ।

५ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।

अनयोराभ्यां कः स्यात् । तुन्दपरिमृजोऽस्तस एव । शोकापनुदः प्रिय एषोच्यते ।

(क) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । कः स्यात् । मूलविभुजो रयः । नखगुपं धनुः । प्रियाख्यो ब्राह्मणः । अपो विभर्त्ति अश्मम् । महीध्नः । कृतघ्नो नरः । शत्रुघ्नः । प्रलम्बघ्नः । कुमुदम् । सरोरुघ्नम् । त्रयो दीप्यन्त्यस्मिन्-
स्त्रिदिवः स्वर्गः । आकृतिगणोऽयम् ।

६ । प्रे दाज्ञः ।

७ । समि ख्रः ।

प्रदाप्रज्ञासंख्याभ्योऽणपवादः कः स्यात् । विग्वामप्रदः । पथिप्रज्ञः । गोसंख्यः ।

८ । गापो ष्टक् ।

गापाभ्या कापवादष्टक् स्यात् । सामगः । सामगी । अनुपसर्ग एव । सामप्रगायः ।

(क) सुराशीघ्रोः पिवतेरिति वक्तव्यम् । सुरापः । शीधुपः । सुरापी । शीधुपी ।

९ । हरतेरनुद्यमनेऽच् ।

ह्रजोऽनुत्क्षेपणेऽच् स्यात् । अंशहरः । मनीहरः । पित्तहरं चीरम् । वाक्यहरा दूती । उत्क्षेपणे तु भारहारः ।

१० । वयसि च ।

वयसि गम्यमाने ह्रजोऽच् स्यात् । अस्थिहरः शत्रु । वस्त्रहरः कुमारः ।

११ । आडि ताच्छीलि ।

आडि ह्रजोऽच् स्यात् । पुष्याहरः । फलाहरः । सुखाहरः । तच्छील इत्यर्थः ।

१२ । अर्हः ।

अर्हन्तेरस्यपवादोऽच् स्यात् । पूजाहः पण्डितः । पूजार्हा ब्राह्मणी ।
कार्यार्हा ब्राह्मणी ।

(क) शक्तिलाङ्गुलाङ्गुशयष्टितीमरघटघटीधनुःषु ग्रहः । एषु ग्रहेरच्
स्यात् । शक्तिग्रहः । लाङ्गूलग्रहः । धनुर्यहः ।

(ख) सूत्रे चावधार्यर्थे । (18) ग्रहेरच् स्यात् । सूत्रमर्थतोऽवधारयति
सूत्रग्रहः प्राज्ञः । सूत्रग्राहीऽन्यत्र ।

१३ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।

रमिजपिभ्या स्तम्बकर्णोपपदाभ्यामच् स्यात् । हस्तिस्त्रयकयोरभिधानम् ।
स्तम्बेरमी हस्ती । कर्णेजपः खलः ।

१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् ।

शम्युपपदे धातुमात्रादच् स्यात् । शङ्करः शिवः । शंवरौ देव्यः । शंवदः
कोऽपि ।

१५ । अधिकरणे शीतेः ।

आधारीपपदाच्छीडोऽच् स्यात् । खेगयः । गुहाशयः ।

(क) पार्श्वोदिपूपसंख्यानम् । एषु शीडोऽच् स्यात् । पार्श्वोभ्यां शीते
पार्श्वशयः । उरःशयः ।

(ख) उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शीते उत्तानशयः । अथमूर्धशयः ।

(ग) दिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धसहशयः । गिरिशशब्दस्तु लोमादिश-
प्रत्ययान्तो भाषाया साधुः (19) ।

(18) The real शक्ति as taken up in the महाभाष्य १३ सूत्रे च चार्थ्ये and it is
attached to ३ २ ९ So चवधार्यर्थे is another instance of differently reading the
महाभाष्य ।

(19) एवञ्च प्रत्याहनात्तो गिरिशवभावादिति । शरीरवित्तं यद् गिरिशेन पश्चादिति । गिरिशमुपशचार
शब्दं हा सुक्तेजोत्पादिवयोग समापेय ।

१६ । चरेष्टः ।

आधारोपपदाच्चरेष्टः स्यात् । कुरुचरः । वनेचरः । रात्रिचरः रात्रिच्चरः ।
खेचरः । खेचरी । नक्तच्चरी । कथं सहचरोति ? (२०) चिन्त्यम् ।

१७ । भिक्षासेनादायेषु च ।

एषु चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः (२१) । स्वयं
याहीत्यर्थः ।

१८ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ।

एषु सत्तेष्टः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ।
अग्रेसरी । कथं पुरःसरा वाचः ? व्युत्पत्त्यन्तरेण । पचाद्यच् । (२२)

१९ । पूर्व्वे कर्त्तरि ।

सत्तेष्टः स्यात् । पूर्व्वःसरतीति पूर्व्वसरः ।

२० । क्लञ्जो हेतुताच्छोलानुलोम्येषु ।

हेत्वादी गम्ये क्लञ्जोऽण्विपये टः स्यात् । “दारिद्रं पुरुषस्य विक्लव-
करम्” । पुष्टिकरं मांसम् । ताच्छीले । व्यसनकरः । दयाकरः ।
आशाकरः । तापकरः । आनुलोम्ये । प्रीतिकरः । “पितुर्वाक्वकरं रामम्” ।
हेत्वादी किम् ? भाष्यकारः ।

२१ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दी-
किंलिपिलिविबलिभक्तिकर्तृचित्रचेत्रसंख्याजङ्गवाह्वह्यत्तद्-
धनुररुःषु ।

दिवादी षड्विंशतौ यथायोगं सपि कर्मणि चोपपदे क्लञ्जोऽहेत्वादी टः
स्यात् । दिवाकरः । विभाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । “दिवापदामादिकरो

(२०) श्रेष्ठ स्त्रियां सहचरीं व्यपधाय देहमिति रूपकाम्ये । पचाद्विषु पठितस्य परन्वित्यस्य सप्तपुपेति
समासो सहचरोति ।

(२१) विषम् वनेचरायाणांलमादायचरो वन इति भट्टिः ।

(२२) शूच तदयसरगविंशत णसारमिति कात्विदासप्रयोगस्तु वाक्कलकादिशब्द ।

य एकः” । किंकरः । कारकरः । संख्याकरः । संख्येत्यर्थग्रहणमित्येके ।
एककरः । द्विकारः । चतुष्कारः । अष्टकारः । दशकारः ।

(क) किंयत्तद्वहुष्वज्ज्विधानं टावर्थमिति कात्यायनः । किंकरा ।
यत्करा । तत्करा । बहुकरा । सूत्रकारस्य भते लज्जादिपाठाद् टाप् । (23)

२२ । कर्मणि भृतौ ।

कर्मशब्दोपपदात् कञो भृनौ टः स्यात् । कर्मकरो भृत्यः । कर्मकरी ।
भृतौ किम् ? कर्मकारः ।

२३ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ।

नवस्त्रेषु कञो ज्ञेत्वादी टो न स्यात् । “शब्दकारः पपात खम्” ।
श्लोककारः । एवं यावत् पदकारः ।

२४ । स्तम्बशक्तोरिन् ।

अनयोः कञ इन् स्यात् । स्तम्बकरिः । शक्तत्करिः । व्रीहिवत्तयो-
रेवामिधानम् ।

२५ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।

पशौ कर्त्तरि दृती नाथे चोपपदे कञ इन् स्यात् । दृतिहरिः श्वा ।
नाथहरिः सिंहः । (24)

२६ । फलीग्रहिरात्मम्भरिश्च ।

इवन्ती निपात्येति । चकारात् कुच्चिभरिः ।

२७ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।

छान्दसम् ।

२८ । एजिः खश् ।

खान्तादेजेरण्विपये खश् स्यात् । अङ्गमेजयः । जनमेजयः । शत्रुमेजयः ।

भ्रातृमेजयः ।

(23) अत परं कञिन् पुस्तके ज्ञेत्वादी तु किंकरौत्यधिक पाठः ।

(24) दृतिवर्मपुटे मत्स्य इति मीदिनी । नाथं गृह्यति यशस्य नाथं प्रभु इरतीति क्विप् । नाथो
नाथारम्भुरिति भट्टोजिः । नाथं चर्ममयद्रव्यविशेषं इत्युपाध्यायसर्वज्ञैः ।

(क) वातशुनीतिलशर्षेण्वजधेत्तुदजहातिभ्यश्च । वातादिष्वजादिभ्यः खश् स्यात् । वातमजो ऋगः । शुनिभ्यः पापः । तिलन्तुदः काकः । शर्षेण्वहा ऋगाः ।

१८ । नासिकास्तनयोर्धाधेटोः ।

३० । नाडौमुष्टोश्च ।

(क) घटीखारीवातेषु च । एषूपपदेशु धाधेटोः खश् स्यात् । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । खिल्यनव्ययस्वेति (६।३।६६) ङस्वः । स्तने घेट एवेति ऋतिः । स्तनन्धयो बालः । “नाडिन्धमान् मार्गान्” । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयो बालः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धमः । वातन्धयः ।

३१ । उदि कूले रुजिवहोः ।

अत्रानयोः खश् स्यात् । कूलमुद्गजो गजः । कूलमुद्गहा नदी ।

३२ । वहाभ्रे लिहः ।

वहोऽभ्रे च लिहः खश् स्यात् । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिह स्तरुः ।

३३ । परिमाणे पचः ।

खश् स्यात् । प्रसम्पचा स्याली । “पान्तावल्पम्पचान् सुनीन् ।”
‘तापोऽथ, प्रसृतम्पच, ।’

३४ । मितनखे च ।

अनयोः पचे, खश् स्यात् । मितम्पचः क्षपणः । नखम्पचा यवागू ।

३५ । विध्वरुषो स्तुदः ।

अनयोस्तुदः खश् स्यात् । विध्वन्तुदो राहुः । अरुन्तुदः पीडास्तु ।

३६ । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ।

असूर्ये दृशो ललाटे तप खश् स्यात् । असूर्यम्पशा राजदारा ।
ललाटन्तपः सूर्यः ।

३७ । उग्रम्पश्येरन्मदपाणिन्धमाश्च ।

अमी निपात्यन्ते । “उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्राता निराकृतः ।”

मेघज्योतिरिरन्मदः । पाणिन्धमाः पाचकाः ।

३८ । प्रियवशे वदः खच् ।

अनयोर्वदः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदोऽनुकूलः ।

३९ । द्विषत्परयोस्तापेः ।

अनयोस्तापेः खच् स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तपः । खचि ङ्लः
(६।४।८४) । लिङ्गविशिष्टे नेष्टम् । द्विषतीतापः ।

४० । वाचि यमो व्रते ।

व्रतविषये वाचि यमः खच् स्यात् । वाचंयमो मुनिः । व्रते किम् ?
वाग्यामः ।

४१ । पूःसर्वयो दारिसहो ।

पुरि दारेः सर्वे सहे । खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वसहः । सर्वसहा
भूमिः । भगे च दारिः । भगन्दरो रोगः ।

४२ । सर्वकूलाभकरीषेषु कषः ।

कपरेषु खच् स्यात् । सर्वङ्गपः खलः । कूलङ्गपा नदी । अभङ्गपो
गिरिः । करीषङ्गपा वात्या ।

४३ । मेघर्त्तिभयेषु कृजः ।

एषु कृजः खच् स्यात् । मेघङ्करो वातः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः ।

४४ । क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ।

एषु कृजः खच् स्यात् । अण् च । क्षेमङ्करः, क्षेमकारी वा । प्रियङ्करः
प्रियकारी वा । मद्रङ्करो मद्रकारी वा । कथं क्षेमङ्करीति ? चिन्त्यम् । (25)

४५ । आशिते भुवः करणभावयोः ।

आङ्पूर्वादेशान्तेः कर्त्तरि निष्ठान्ते आशितशब्द उच्यते भवतेः खच् स्यात् ।

आशितेन तस्मिन् भूयतेऽनेनेत्याशितम्भव ओदनः । भावे । “फलैर्येष्व-
शितम्भवम् ।”

४६ । संज्ञायां भृत्तृजिधारिसहितपिद्मः ।

एभ्योऽष्टभ्यः कर्मणि सुपि च नाग्नि खच् स्यात् । विश्वम्भरो विश्वः ।
रथन्तरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो राजा । धनञ्जयोऽर्जुनः ।
वसुन्धरा पृथ्वी । सर्वसहा भू । उष्णन्तपः सूर्यः । वलिन्दमः कृष्णः ।

४७ । गमश्च ।

गमेः सुपि खच् स्यात् संज्ञायामसंज्ञायाच्च । हृदयङ्गममेतत् त्वां
ब्रवीमीति भट्टिः । मातापितृपूर्वङ्गमः । प्लवङ्गमः । सुतङ्गमः । भुजङ्गमः ।

(क) विहायसो विह च । विहङ्गमः खगः । विहगविहङ्गादयस्तु
संज्ञाशब्दास्त्रिकाण्डपाठात् साधवः सुगः ।

४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः ।

एषु गमे ङः स्यात् । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।

(क) अन्येष्वपि दृश्यते । अन्यत्र सुप्युपपदे गमे ङः स्यात् । सर्वत्रगः ।
स्वामारगः । खे गच्छतीति खगः । प्लवेन गच्छतीति प्लवगः ।

(ख) उरसो लोपय । उरसा गच्छतीति उरगः ।

(ग) सुदुरोरधिकरणे । सुगः । दुर्गः ।

(घ) तिस्रो देशे । निर्गो देशः । पट्भ्या न गच्छतीति पन्नगः सर्पः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०८) ।

४९ । आशियि हनः ।

आशियि हन्ते ङः स्यात् । गतुं वधाच्छतुहः । दस्युहः । आशियि
किम् ? गतुघातः । इह दारुघाटयारुघाटो वर्षकंघात इति कर्मण्यणि
(३।२।१) पृषोदरादिप्रपञ्च (६।३।१०८) एव ।

५० । अपे क्लेशतमसोः ।

क्लेशे तमसि चापहन्तेऽः स्यात् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ।

० ५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।

अनयोर्हन्तेर्णिनि, स्यात् । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः
शीर्षभावः ।

५२ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ।

जायापत्यो हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्त्तरि । जायाघ्नस्तिलकालकः ।
पतिघ्नी पाण्डिरेखा । “पतिघ्नीलक्षणोपिता मन्वेऽहं वालिनः श्रियम् ।”

५३ । अमनुष्यकर्त्तृके च ।

अमनुष्यकर्त्तृकाहन्तेष्टक् स्यात् । श्लेषघ्नं मधु । पित्तघ्नं चीरम् ।

५४ । शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।

अनयो हन्तेष्टक् स्यात् । “युधि हस्तिघ्नः” । कपाटघ्नं धीरः । शक्तौ
किम् ? हस्तिघातो विपप्रदः ।

५५ । पाण्डिताङ्घ्रौ शिल्पिनि ।

एतौ गिम्पिनि निपात्येते ।

(क) उपसंख्यागच्च राजघ्नं स्त्रीणां ।

५६ । आढ्यासुभगस्यूलपलितनग्नाम्भप्रियेषु च्यूर्ध्व-
चौ क्लजः करणे ख्युन् ।

आढ्यादिषु च्यूर्ध्वेषु क्लजः करणे ख्युन् स्यात् । अनाढ्यामाढ्यामनेन
कुर्वन्त्याढ्याङ्गरणो मन्त्रः । सुभगाङ्गरणं दानम् । स्यूलंकरणं घृतम् ।
पलितंकरणो जरा । नग्नङ्गरणं द्यूतम् । अम्भंकरणो, मूत्रनिरोधः ।
अच्युत्तित्युत्तरार्थम् । इह तु ख्युना सुक्ते लुटा भाव्यम् । आढ्यीकरणो
रसविधिः । स्युलीकरणमौषधम् । तदुक्तां भाष्ये ख्युनि ध्विप्रतिषेधानर्थक्यम् ।
लुट्ख्युनोरविशिषादिति ।

५७ । कर्त्तरि भुवः खिष्णाच्च्चुक्ञौ ।

आढ्यादिषु भवतेः खिष्णाच्च्चुक्ञौ स्याता कर्त्तरि । अनाढ्या आढ्यो
भवति “आढ्याभविष्णुर्धगसा कुमारः ।” आढ्याभविष्णुः । प्रियभविष्णुः

प्रियम्भावुकः । अच्चावित्येव । आढोभविता । अतः परं सकर्मकैभ्योऽपि
सुपि विधिः । न कर्मण्येव ।

५८ । स्पृशोऽनुदक्ते क्तिन् ।

सृग्ः सुपि क्तिन् स्यात् । व्योमसृक् । मर्मसृक् । मन्त्रेण सृगति मन्त्र-
सृक् । अम्रसृक् । घृतसृक् । अग्निसृक् । हृदिसृक् । क्तिन्प्रत्ययस्य
कुः (८।२।६२) । अनुदक्ते किम् ? उदकसर्गां विपः ।

५९ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्जुजिन्नुञ्चाञ्च ।

क्तिन्प्रत्ययान्ता ऋत्विगादशो निपात्यन्ते । ऋतो यजतीति ऋत्विक् ।
धृपेर्हित्वञ्च । दधृक् धृष्टः । सृजिदृशोः कर्मणि क्तिन् । सृजन्ति तामिति
स्रक् । दिगन्ति तामिति दिक् । उत्स्रिहेस्तलोपथ पत्वञ्च । उष्णिक् ।
अश्नेः सुपि क्तिन् । प्राड् प्राञ्चौ । न्यङ् न्यञ्चौ । अथ्यङ् । सभ्राङ् । देवद्राङ् ।
प्राक्प्रत्यगादयस्वस्तात्तिप्रत्ययान्ताः । युजः क्वेवनात् । युङ् । युञ्जौ ।
कुञ्चेथ । कुङ् । कुञ्चौ । जोपधत्वानलोपाभावः ।

६० । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ।

त्यदादावुपपदे दृग्ः कञ् स्यात् । चकारात् क्तिंश्च । त्यच्छब्दश्चान्दसः ।
स इव दृश्यते तादृग्ः । तादृक् । तादृगी । यादृग्ः । यादृक् । यादृगी ।
कीदृक् । कीदृग्ः । त्वादृक् । त्वादृग्ः । भवादृक् । भावादृग्ः । अनानोचने
किम् ? तं पश्यतीति तद्दृग्ः ।

(क) समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । समानमात्मान पश्यतीति सदृग्ः ।
सदृगी । सदृक् । अन्यादृग्ः । अन्यादृक् । अन्यादृगी । सदृचसु च्छान्दसः ।

६१ । सत्सूद्विषट्पट्टुहटुहयुजविदभिदच्छिदजिनोरानामुप-
सर्गेऽपि क्तिप् ।

सदादेरपादौ प्रादौ च सुपि क्तिप् स्यात् । गिरी सीदति गिरिषत् ।
प्रसत् । प्रसः । “पद्मदम्बं पुनर्हन्तुम् ।” प्रदिट् । मित्रदिट् । मित्रधुक् ।
गोधुक् । अश्वयुक् । गम्दवित् । प्रवित् । काष्ठमित् । गतुच्छित् । गतुजित् ।

प्रणीः । सेनानीः । सन्नार्गनीः । “सायन्तनीं तिथिप्रण्यः ।” राजृ सन्नाद् ।
स्वाराट् । कुरराट् । “पतिते पतह्मृगराजि ।”

६२ । भजो णिवः ।

सुपि प्रादौ च भजो णिवः स्यात् । अर्द्धभाक् । प्रभाक् ।

इह छन्द.पञ्चसूत्री । (26) विट् ।

६८ । अदोऽनन्ने ।

अदो विट् स्यात् । शस्त्रमस्ति शस्यात् । मत्स्यात् । “वाणं
प्राणादमक्षिपत् ।” अनन्ने किम् ? अन्नादः । कथं कणादः ? वासरूप-
विधिना (३।१।८४) ।

६९ । क्रव्ये च ।

क्रव्यगब्दे चोपपदेशो विट् स्यात् । क्रव्यमस्ति क्रव्यात् । अदोऽनन्ने इत्येव
(३।२।६८) सिद्धे क्रव्यग्रहणं वासरूपे-(३।१।८४) नाण्निहच्यर्थमिति भाष्यम् ।

७० । दुहः कव् घञ् ।

दुहेः कप् स्याद् घघान्तादेशः । कामदुघः कल्पतरुः । अत्र च्छन्द-
यतुःसूत्री । (27)

७४ । आतो मनिन्क्कनिव्वनिपञ्च ।

आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो विज्मनिन्क्कनिव्वनिपञ्च प्रत्ययाः स्युः । शुभं-
याः । कीलानपाः । मनिन् । सूत्रामा (28) । अश्वत्यामा । घृषोदरादित्वात्
(६।३।१०८) । सुदामा ।

(26) The author omits here the following five aphorisms —

६२। छन्दसि यट् । ६४। वदथ । ६५। क्रव्यपुरीषपुरीषेषु श्वाट् । ६६। इत्येऽनन्नेः
पादम् । ६७। अनस्यस्यनक्रमगमो विट् ।

(27) Of these four vedic Sutras, the last one is applicable, according to
many, also to the secular Sanskrit. So it is given in the text as well

०१। मन्वे जेववदोक्थशम्पुरीडाशो ण्विन् । ०२। अने यत्र । ०३। विजुपे ष्छन्दसि ।
०४। आतो मनिन्क्कनिव्वनिपञ्च ।

(28) एतामेति दीर्घवाटे लक्ष्येपामपि दृश्यत इति (६।३।१०) दीर्घः ।

७५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सुशर्मा । देवशर्मा । कनिष् । धीवा । पीवेति भापायमपीत्येके । तथाच क्लिब्विज्मनिन्क्लनिव्वनिष् इति चान्द्रसूत्रम् । नेत्यन्धे । यदा वनिष् तदा धावा । पावा । अवावा । (29)

७६ । क्तिप् च ।

धातोयंयाविधानं क्तिप् स्यात् । उखास्तत् । पर्णध्वत् । प्रयुक् । धृजे-
श्चक्रधृक् ।

७७ । स्यः क च ।

तिष्ठतेः सुपि कः स्यात् क्तिप् च । शंस्यः । शंस्याः (30) । शमिधातो
(३१२।१४) रित्यज्ब्राधनार्थं वचनम् ।

७८ । सुप्रजातौ णिनिस्ताच्छीलेर ।

सुपि धातोर्णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीघ्रभोजी । ऋदुभापी ।
हृदसेवी । नित्यजागरी । आत्मानं न श्रावयतीत्यश्रावी क्तिवादिप्रत्ययः ।
अजातौ किम् ? तृणान्ता नीतर ।

(क) साधुकारिणि च । साधुकारिणि कर्त्तरि धातो णिनिः स्यात् ।
अताच्छीलेऽपि । साधुकारो । साधुदायी । तुरङ्गगामी । तुरङ्गयायी ।

(ख) ब्रह्मणि वद । णिनिः स्यात् । ब्रह्मवादी । ब्रह्मवाद इति तु
न भवति । अनभिधानात् ।

७९ । कर्त्तर्युत्पमाने ।

अत्र धातोर्णिनिः स्यात् । हंसइव गच्छति हंसगामी । सिंहदर्ही ।

८० । व्रते ।

णिनिः स्यात् । स्पण्डिलगायी । वनवर्त्ती ।

(29) क्तिप् अपत्यर्थे । अवावा अपत्येता धीर इति यावत् ।

(30) कश्चन क्तिपि पुमाण्यायापात्रजातिषो ह्येति (१।१।१६) नेत्यम् ? “स्यामिब्रह्मवस्तानम्
विधाविति (१।१।१४) निवेद्यात् । प्रत्ययस्योद इति (१।१।१७) स्वन्तु नियमार्थमिति सिद्धान्तादिति भवेति ।
इत्यमरकारादिति वचनान्न भाष्यकारवचनवामाख्यायां प्रत्ययस्य वक्ष्येनेत्यानाम् इति कैटवः ।

८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।

आभीक्ष्ण्यगती णिनिः स्यात् । पुनः पुनर्मधु पिवन्ति मधुपायिनो
भ्रमराः । कषायपायिणः ।

८२ । मनः ।

मन्यते णिनिः स्यात् । दर्शनोयमानी भार्यायाः । रिपुमानी (३१) भ्रातुः ।

८३ । आत्ममाने खस्य ।

आत्ममानगती मन्यतेः खग् स्यात् । णिनिय । शूरमात्मानं मन्यते शूर-
भ्रान्त्यः शूरमानी (३१) । साधुमन्यः साधुमानी ।

८४ । भूते ।

अधिकारोऽयं प्राग् वर्त्तमानात् (१।२।१२३) ।

८५ । करणे यज्ञः ।

करणोपपदाद् यजते णिनिः स्यात् । हविर्याजी । अग्निष्टोमयाजी ।
राजसूययाजी ।

८६ । कर्मणि हनः ।

कर्मापपदाहस्ते णिनिः स्यात् । पितृष्यघाती । अन्यासक्तघाती ।
निन्दायामभिधानम् । अन्यत्र चौरं हतवान् ।

८७ । ब्रह्मभणवत्वेषु क्विप् ।

एषु हनः क्विप् स्यात् । ब्रह्महा । “ब्रह्मघ्ना पापसम्मतः ।” भ्रूणहा ।
ह्रतहा । अन्येभ्योऽपीति (१।२।१७) क्विपि सिद्धे हस्तेः क्वित्वचर्त्त
ब्रह्मादिव्येति नियमार्थमिति भाष्यम् । भूते च नियमात् । कालघातान्य-
विषयार्था द्विमहा । वीरहा । तमोहा । तमोपहा ।

(३१) रिपुमानी शूरमन्यः शूरमानीत्यत्र हरिनाम वारिनाम इत्यादिवत्त्वत्वात् । एवाप्यामित्यत्र (८।४।१)
समानपद इत्यस्याप्यप्यपद इत्यर्थान् । समाधि तु पदद्वयान्वितत्वात् समानपदत्वम् । अतएवाययामाभ्यां नयते
कैत्वमिति वार्तिकारम्भः । तेनाययो यामयो यामयाय इत्यादिविहितः । अन्यथा समानपदत्वनाकापि
एवाभ्यामित्यत्र (८।४।१) अत्र सिध्यति । किं वार्तिकम् ?

८८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

८९ । सुकर्मपापमन्त्रपुरख्येपु क्त्वजः ।

एषु क्त्वजः क्तिप् स्यात् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुरख्यकृत् ।
मन्त्रकृत् ।

९० । सोमे सुजः ।

क्तिप् स्यात् । सोमसृत् ।

९१ । अग्नौ चेः ।

क्तिप् स्यात् । अग्निचित् ।

९२ । कर्मस्थग्न्याख्यायाम् ।

कर्मोपपदाच्चिजः क्तिप् स्यादग्न्याख्या चेत् । श्येन इव चीयते चित्थेष्यते
वा श्येनचित् । रथचक्रचित् । आख्याग्रहणं रुद्धिपसिद्धार्थम् ।

९३ । कर्मणोनि विक्रियः ।

कर्मणि विक्रीणानेरिनिः स्यात् । पुनः कर्मग्रहणं कुत्तार्थम् । तैलविक्रयी ।
मांसविक्रयी विप्रः ।

९४ । दृशेः क्वनिप् ।

कर्मणि दृशेः क्वनिप् स्यात् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्ट्वा । परलोकदृष्ट्वा ।
बहुदृष्ट्वा । पारदृष्ट्वा ।

९५ । राजनि युधिक्त्वजः ।

९६ । सहे च ।

राजनि सहे च युधिक्त्वज्यां क्वनिप् स्यात् । राजानं योधितवान् राज-
युध्वा । “राजकृत्वा पिता न ते ।” “सहयुध्वानमन्येन” । सहकृत्वा ।

९७ । सप्तम्यां लने ङः ।

सप्तम्यन्तोपपदाञ्जने ङः स्यात् । उपसरजः । “यि प्रोक्ता कृतजैर्हिजैः ।”
मन्दुरजः ।

६८ । पञ्चम्यामजातौ ।

पञ्चम्यां जने ङः स्यात् । बुहेर्जातो बुह्निजः । कौशल्याजो रामः । अजातौ
किम् ? अखाज् जातः ।

६९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ।

संज्ञा चेत् प्रादौ जने ङः स्यात् । प्रजा सर्वलोकः ।

१०० । अनौ कर्मणि ।

कर्मोपपदादनुजने ङः स्यात् । पुमनुजः । रामानुजः । आत्मानुजः ।

१०१ । अन्येष्वपि दृश्यते ।

अन्येषूपपदेषु जने ङः स्यात् । अजः । द्विजः । केन जातः किञ्च ।
सहजः । जातौ च । ब्राह्मणजो धर्मः । प्रादावसंज्ञायाम् । अभिजाः केशाः ।
अधिजः । प्रथमे जातः प्रथमजः । अनावकर्मणि च । अनुजः । अपि-
गन्दादन्धेभ्योऽपि धातुभ्यो ङः । आखा । परिखा । वरानाहन्ति वराहः ।
ष्वरापहः । कटाहः । दूरापहः । प्रहः । कहः । गिरिशः । एवञ्च गमे
ङ्विधावन्धेष्वपीति (३।२।४७) यदुक्तं तदस्यैव प्रपञ्चः ।

१०२ । निष्ठा ।

धातोर्भूते क्तवन् स्याताम् । क्ततः क्तवान् ।

(क) आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं चैत्रः ।

१०३ । सुयजोर्ङ्निप् ।

सुजो यजेष ङ्निप् स्यात् । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा यज्वानौ । “यज्वभिः
सम्भृतं हव्यम् ।”

१०४ । जीर्यतेरहन् ।

स्यात् । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ।

१०५ । छन्दसि लिट् ।

१०६ । लिटः जेकान वा ।

१०७ । कसुञ्च ।

लिटः कसुर्वेति तयमधिक्रियते । शेषस्थान्दसः । न्यासकारसु कानच्-
कसोः कित्करणत्वाद् भाषायामपि प्रयोगमिच्छति (३२) । चिञ् चिक्वानः । पृ
निपपुराणः । स्या तस्थिवान् । “पदमातस्थुपा त्वया ।” पा पपिवान् ।
नृ तितीर्वान् ।

१०८ । भाषायां सदवसशुवः ।

सदादेर्भाषाया लिटः कसुर्वा स्यात् । उपसेदिवान् । उपसेदुपा । ऊपि-
वान् । “ऊपुपा परदारैश्च ।” शुशुवान् । पक्षे लुङ्लड्लिटो विज्ञेयाः ।

१०९ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।

एते लिटि निपात्यन्ते । इणः कसुरिद् च । उपेयिवान् । अग्रातेर्नञि ।
अनाश्वान् । “धृतजयधृतेरनाशुपः” । अनुवचेः कर्त्तरि कानच् । “अनूचानः
(१३) प्रवचने” । सूत्रे निङ्गवचनमतन्त्रमिति । “उपेयुषामपि दिवम् ।” (३१)
वेत्यनुवृत्त्या पक्षे लुङ्लड्लिटो विज्ञेयाः ।

११० । लुङ् ।

भृतार्थाद्घातोर्लुङ् स्यात् । अकार्षीत् । अनेपीत् ।

१११ । अनद्यतने लङ् ।

अद्यतनवर्जिते भूते काले धातो लङ् स्यात् । अकरोत् । अपचत् ।

(क) परोक्षे च लोक्विज्ञाते प्रथीकृद्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ।

अरुणद् यवनः साकेतमित्यादिकसु प्रपञ्चः । नापूर्वनक्षणम् । परोक्षे-
ऽप्यनद्यतनमात्रविवक्षाया सिद्धे । दर्शनाविषयेऽपि । तर्ह्यङ् कंसं किन्
विष्णुरिति स्यादिति चेत् ? घाटम् । भवतु । का ते हानिः ? तथाहि

(३२) कित्करणस्य प्रयोगमात्रत्वादेतद् भाषाविषयं भाषायां सदवसेति (१०८) त्वविशेषेऽप्यत्रः ।

(३३) इन्द्रपुराणानां श्रौतिकव्यक्तिमत्त्व इति कुमारकाव्ये । उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त अताशुर्वेति
भक्तिकथं च । अनुचानः प्रवचने साङ्गधीतो गुरोस्तु य इत्यमरः ।

(३४) उपेयव्यतकम् । अविशदित मयथागमिति यावत् । तत्र ईदिवान् । समीपितान् । उपेदे पूजित
इति नृदशुङ्कारणम् विधानमिति मतिः ।

वास्तवेऽपि भूतानद्यतनपरोक्षे विवक्षाभेदेन भट्टिप्रयोगाः—अभून्नृपः ।
न्यत्त्रिपञ्चाङ्गदम् । सुग्रीवं प्रीचे सङ्गावमागत इत्यादयः (35) ।

११२ । अभिज्ञावचने लट् ।

११३ । न यद्दि ।

स्मृतिवाचिन्युपपदेऽनद्यतने भूते लट् स्यात् । स्मरसि पुण्ड्र्यां वत्स्रामः ।
“सम्भविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि” । यच्छब्दयोगे तु नायं लट् ।
लडेव । अभिजानासि यन्नामविन्देऽतिष्ठाम । “अवसाम नगेन्द्रेषु यत्” ।

११४ । विभाषा साकाङ्क्षे ।

साकाङ्क्षे प्रयोक्तारि लङ्ग्यं वा स्यात् । तत् स्मरसि यत्रानकसत्रं गमि-
ष्यामस्तत्र दृतेनौदनं भोक्ष्यामहे । पक्षे अगच्छामामुञ्ज्महि वा ।

११५ । परोक्षे लिट् ।

भूतानद्यतनपरोक्षे लिट् स्यात् । जगाम । चकार । पपाच ।

(क) अव्यन्तापह्नवे च । भूतमात्रे लिट् । कपित्थ्यां नगर्यां दृष्टोऽसि
मया । नाहं कपित्थीञ्जगाम ।

११६ । ह्रस्वप्रवृत्तौर्लङ् च ।

अनयोर्योगे लङ्लिटौ वा स्याताम् । इतिहाकरोत् । शश्वदकरोत् ।
पक्षे इतिह चकार ।

११७ । प्रश्ने चासन्नकाले ।

अत्र लिङ्ग्ये लङ्लिटौ स्याताम् । पृच्छामि त्वामगच्छन्जगाम वा
चैतः । आसन्नकाले किम् ? “जहार सीतां पीलस्यः” । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
मासन्नकालः ।

(35) परोक्षे लिट् (शाश११५) अनद्यतने लङ् (शाश१११) भूते (शाश११०) लुङिति कालवेशिष्टे
लडादीनां व्यवस्था तु विशेषविवक्षयेत्याहुः । अन्यथा कथमुपावदे तस्य सदस्मरसि स्तथा गव निर्मित
मातपवमिति मूर्धं च गङ्गाद्यमुने तदानीं सचामरे देवमसेविधातामिति तमभ्यगच्छन् पथमो विधाता
श्रीवत्समप्या पुत्रवप्य पशदिति कालिदासादिप्रयोगेष्वेककालिककर्मणोऽभिधाने तेषां युगपत् प्रयोग ?
अतएवाह कैयटः—“विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षा । सन्त्विष्य विशिषेण सामान्यमार्थस्य
सुहादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायां लडादिप्रयोग इति न कश्चिद् दोष” इति ।

११८ । लट् स्मे ।

११९ । अपरोक्षे च ।

अयुक्तादातोर्भूतानद्यतनेऽपरोक्षे परोक्षे च लट् स्यात् । अधीते स्म ।
विहरति स्म ।

१२० । ननौ पृष्टप्रतिवचने ।

१२१ । नन्वोर्विभाषा ।

धातोर्ननुयुक्ताद् भूतमात्रे लट् स्यात् प्रश्नादुत्तरश्चेत् । अकार्षीः कटं
देवदत्त १ ननु करोमि भोः । नन्वोस्तु योगे वा । न करोमि नाकार्षीं वा ।
नु करोमि न्वकार्षीं वा ।

१२२ । पुरि लुङ् चास्मे ।

भूतानद्यतने पुरायुक्ताद् धातोर्लुङ् लट् च वा स्यात् । अवात्सुरिह
पुरा वृक्षाः । वसन्तीह पुरा सृगाः । “पुराधिहृदः शयनं महाधनं विबोधये
यः सुतिगीतिमङ्गलैः” । विभाषेत्येव । अवसन् पुरा । जघुः पुरा । अस्मे
किम् ? पुरा वसन्ति स्म । उक्तं भूते ।

१२३ । वर्त्तमाने लट् ।

प्रारब्धापरिसमाप्तिर्वर्त्तमानकालः । तत्र धातो लट् स्यात् । भवति ।
अस्ति । अस्ति । जुहोति । तनुते । रुणद्धि । चोरयति । चिकीर्षति ।
इहापि प्रारब्धापरिसमाप्तिरस्येवेति । तिष्ठन्ति गिरयः । स्रवन्ति नद्यः ।
जयत्युपेन्द्रः । वर्त्तमानाधिकारः प्राग् भविष्यतः (१।३।३) ।

१२४ । लटः शतृशानच्चावप्रथमासमानाधिकारणे ।

एतौ लटः स्थाने स्याताम् । विभाषेति वर्त्तते मण्डूकशुल्या । सा च
व्यवस्थितविभाषेति भाष्यस्थितिः । पचन् विप्रः पचति विप्रः । सन् अस्ति ।
अधीयानः अधीते । व्यवस्थितविभाषात्वात् कचिन्नित्यम् । कौर्वतः । पाचतः ।
स्वार्येऽण् । कुर्वद्भक्तिः । पचमानभक्तिः । भज्यमानत्वाद् भक्तिः । पचमानतरः ।
गच्छद्रूपः । कुर्वद्रूपः । पचत्कल्पः । लसद्दिसच्छेदः । घूर्णमानप्रदीपः ।

कचिन्न । पचतितराम् । जल्पतिरूपम् । अग्रयमासमानाधिकरणे किम् ? अत्र
नित्यं तौ स्याताम् । पचन्तं पचमानं पश्य । पचता पचमानेन कृतम् ।

१२५ । सम्बोधने च ।

अत्र नित्यं तौ स्याताम् । हे कुर्वन् । हे कुर्याण ।

१२६ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।

क्रियायाश्चिह्नजनकादातो स्तौ स्याताम् । तिष्ठन् मूत्रयति गौः ।
शयानो भुङ्क्ते । जेतौ । अर्जयन्नास्ते । सेव्यमानो विलसति । याच्यमानः
प्रसीदति । क्रियायाः किम् ? यः कम्पते सोऽस्त्रयः ।

(क) माड्याक्तोशे । माडि धातोस्त्वौ स्याताम् । मा जीवन् । मा पच-
मानः । “मा जीवन् यः परावन्नादुःखदग्धोऽपि जीवति” ।

१२७ । तो सत् ।

तौ शतशानचौ सदित्युच्येते । लटः सहेत्यादौ कार्यम् (३।३।१४) ।

१२८ । पूड्यजोः शानन् ।

लट इति निवृत्तम् । आभ्यां शानन् स्यात् । सोमं पवमानः ।
यजमानः ।

१२९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।

एषु गम्येषु धातोद्यानश् स्यात् । वनं पर्यटमानः । आत्मानं वर्णयमानः ।
भूषयमाणः । जीवमानः । लसमानः । स्फुरमाणः । “दीव्यमानं शितान्
वाषान् ।” ज्वलमानः । वधूं भण्डयमानः । वयसि । स्तियं गच्छमानः ।
शिखण्डं वहमानः । शक्ती । हस्तिनं निघ्नान् ।

१३० । इड्धारिभ्याः शतकृच्छ्रिणि ।

अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि इड्धारिभ्यां शत स्यात् । अधीयन् सकलं शास्तम् ।
“धारयन् मस्करिव्रतम् ।” कृच्छ्रिणि तु कर्त्तरि कष्टेनाधोते ।

१३१ । द्विपोऽमित्ते ।

द्विपः शतौ वाच्ये शत स्यात् । द्विपन् । द्विपती ।

१३२ । सुञी यज्ञसंयोगे ।

सुञीऽत्र गृह स्यात् । सुन्वन्तो यजमाना एव ।

१३३ । अर्हः प्रशंसायाम् ।

अर्हतेः सुतो गृह स्यात् । अर्हन् पूजां मुनिः । नेह । वधमर्हति ।

१३४ । आ क्तौ स्तच्छौलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।

किंपं यावत् (३१२।१७७) तच्छौलादौ प्रत्ययो वाच्यः कर्त्तरि ।

१३५ । तृन् ।

धातो स्तृन् स्यात् । शीले । विरुहं वदिता । आचारे । याधं कर्त्ता ।
आसनं दाता । वधूं मुण्डयितारः (३६) । साधो । इर्त्ता मनः । गन्ता
खेटम् । होढपोत्रादय स्तूणादौ ।

१३६ । अलंक्कञ्ज्निराक्कञ्ज्प्रजनोत्पचोत्पतो(त्पदो)न्मद-
रुच्यपत्रपवतुवधुसहचर इष्णुच् ।

एभ्यो दादशभ्यो धातुभ्य इष्णुच् स्यात् । कन्यामलंकरिष्णुः । निरा-
करिष्णुः शत्रून् । एवं यावच्चरिष्णुः । भुवयेति (३१२।१३८) चकाराद्
भ्राजिष्णुरित्येके ।

१३७ । शेच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१३८ । भुवस्य ।

इष्णुष् स्यात् । भविष्णुः ।

१३९ । ग्लाजिम्यस्य क्क्षुः ।

एभ्यः क्क्षुः स्यात् । ग्लाक्षुः । जिष्णुः । चकाराद् भृष्णुः । तिष्ठतेरीलं
(१।४।६६) नेष्यते । स्याक्षुः ।

१४० । तसिगृधिधृषिचिपेः क्तुः ।

एभ्यः क्तुः स्यात् । वस्तुः । गृधुः । धृष्णुः । चिप्णुः । (३७)

१४१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुष् ।

शमादिभ्यो (३८) घिनुष् स्यात् । शमी ।

“भ्रमो कदम्बसन्निव्रः पवनः शमिनामपि ।”

क्तमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघश्रीकरशीतलः ॥”

तमी । दमी । अमी । घमी । मादी । अकर्मकेभ्योऽभिधानान्नेह । वनं भ्रमिता ।

१४२ । संपृचानुरोधाड्यमाड्यसपरिचसंसृजपरिदेवि-
संज्वरपरिचिपपरिरटपरिवटपरिदहपरिमुहदुषद्विषदुहदुहयुजा-
क्रौडिविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्राहनश्च ।

एभ्यः सप्तविंशतेर्विनुष् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी ।
आयासी । परिसारी । “संसर्गी सरिता नृपः ।” परिदेवी । संज्वारी ।
“परिचेप्यभ्रसामृतः ।” परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।
दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी ।
रागी । निपातनादनुनासिकलोपः । भागी । अतिचारी । अपचारी ।
आमोषी । अभ्याघाती । चकारादस्यायी ।

१४३ । वौ कापलसकत्यस्रम्भः ।

विपूर्वात् कपादेर्विनुष् स्यात् । कप हिंसायाम् । विक्रापी । विलापी ।
विक्रयी । विस्रम्भी ।

१४४ । अपे च लपः ।

अपे यौ च लपे घिनुष् स्यात् । अपलापी । विलापी । लप कान्ती ।

(३७) चिप्णुशब्दस्यापि क्त्वे मतवैधमयगामिनीति शब्दे यदा । अश्रुदिङ् (८७११८) दृशेति
शब्दपठ्यात् पकारपरस्य न क्तमित्येके । अन्ते तु दगवादिशब्दद्वय रथाभ्यां समानपदे (८७१११) क्तमवावाच
मित्याहुः । एतच्च पूर्वं न लोकेति (१११११८) मूलोदाहरणप्रसङ्गत उक्तम् ।

(३८) शमित्यमित्येव शमित्येति अस्मि क्तमि । इत्येते सदिना सार्वभट्टी शमादय च्युता ॥ १ ॥

१४५ । प्रे लपसृद्रुमघवदवसः ।

प्रपूर्वाक्षपादिपट्काद् घिनुष् स्यात् । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी ।
प्रमाथो । प्रवादी । प्रवासी ।

१४६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिच्छिपपरिरटपरि-
वादिव्याभाषासूयो वुञ् ।

निन्दादिदशकाद् वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः ।
विनाशकः । परिच्छेपकः । परिराटकः । परिववादकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

१४७ । देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।

आभ्या वुञ् स्यात् । आदेवकः । परिक्रोगकः । प्रादौ किम् ? देवयिता ।
क्रोटा ।

१४८ । चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ।

अकर्मकेभ्यश्चलनशब्दार्थेभ्यो युच् स्यात् । चलनः । चेटनः । वेपनः ।
कम्पनः । गम्हनः । रणणः । अकर्मकात् किम् ? पठिता श्रोत्रम् ।

१४९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः ।

युच् स्यात् । वर्त्तनः । वर्हनः । द्योतनः । जुगुप्सनः । मीमासनः ।
अनुदात्तेतः किम् ? ढन् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्म
कादित्येव । वसिता वस्त्रम् । कथं “मुल्लण्डावर्हनैः शुभ्र”मिति (३९) ? नायं
पठोसमासः । किं तर्हि ? ढतीयासमासः ।

१५० । लुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृष्टधिव्वलशुचलयपतपदः ।

च्वादिदशकाद् युच् स्यात् । जवनः । चंक्रमणः । दंद्रमणः । सरणः ।
गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लपणः । पतनः । पदनः ।

१५१ । क्रोधमण्डार्थेभ्यश्च ।

कोपभृपार्थेभ्यो युच् स्यात् । क्रोधम । कोपनः । रोपणः । मण्डनः ।
भूषणं । प्रसाधनम् ।

१५२ । न यः ।

यकारान्ताद् युञ् न स्यात् । आप्यायिता । स्फायिता । च्मायिता ।
झूयिता ।

१५३ । सूददीपदीक्ष्य ।

एभ्यो नास्ति युच् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । मधुसूदनादयो
नन्त्यादित्वात् (३।१।१३४) ।

१५४ । लषपतपदस्याभूषषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

लपादिदशकादुकञ् स्यात् । अभिलापुकः । पातुकः । उपपादुकः ।
स्यायुकः । भावुकः । वर्धुकः । घातुकः । कामुकः । गामुकः । शारुकः ।

१५५ । जल्पभिच्चकुट्टलुगट्टडः षाकन् ।

एभ्यः पाकन् स्यात् । जल्पाकः । भिच्चाकः । कुट्टाकः । लुगटाकः ।
वराकः । पित्वान् डीप् । जल्पाकी । वराकी ।

१५६ । प्रजोरिनिः ।

सौत्रात् प्रजोरिनिः स्यात् । प्रजवी ।

१५७ । जिहृक्षिविश्रीखमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

एभ्य इनिः स्यात् । जयी । आदरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमो । “पापमव्ययिनं कपिम् ।” अभ्यमी । सुवनपरिभवी । प्रसवी ।

१५८ । स्मृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।

स्मृह्यादिसप्तकादालुच् स्यात् । स्मृह्यालुः । गृह्यालुः । पतयालुः ।
दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वस्य द्राते स्तन्द्रा निपात्यते । तन्द्रालुः ।
“अहालुर्मधुपानस्य” ।

(क) आलुचि ग्रीड्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । गयालुः । कथं गीतालुः ?
गीतोण्यप्रेभ्यस्तत्र महत् इति (५।२।१२२, वा) तद्धितो भविष्यति ।

१५९ । दाघेट्सिगदसदो रुः ।

दादिभ्यो रुः स्यात् । दारुर्दानशीलः । धारुः । मेरुः । गट्टुः । सट्टुः ।

१६० । सृषस्यदः क्करच् ।

एभ्यः क्करच् स्यात् । स्रमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

१६१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ।

एभ्यो घुरच् स्यात् । भञ्जेः कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । स्वयं भङ्गुरं काष्ठम् । कथमनङ्गं मानभङ्गुरमिति भामहः (40) ? तर्हि चिन्त्यम् । भासुरम् । भेदुरः पशुः ।

१६२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।

एभ्यः कुरच् स्यात् । विदुरो ज्ञाता । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तर्यभिधान-
मित्याहुः । (41) स्वयं भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । कथं शुद्धमत्तरच्छिदु-
रयेति माघः ? करीन्द्रदर्पच्छिदुरं सृगेन्द्रमिति जाम्बवतीविजयकाव्ये
पाणिनिः (42) ? संसारबन्धुच्छिदुरान् द्विजातीनिति व्योपः ? तदेतच्
चिन्त्यम् ।

१६३ । झग्न्शुजिसर्त्तिभ्यः क्करप् ।

एभ्यः क्करप् स्यात् । इत्वरी । नखरो । जित्वरी । विष्ट्वरी । अकर्म-
कादिधिः ।

(40) "मदो जनयति प्रीति सागङ्ग सागभङ्गम् । स प्रियासङ्गमीलकणां सा सद्यो मगसं शुच"-
मिति भामहपद्यम् ॥ १ ॥

(41) भञ्जे घुरच् भिदिच्छिदिभ्यां कुरच् कर्मकर्त्तर्येति जयादित्य' । एतच्च भाष्यानुक्तम् । एव च माघे
प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्तरच्छिदुरयादुरवाचितमङ्गना इति शब्द कर्त्तरि प्रयोगः । अपिच करीन्द्रदर्पच्छिदुर
सृगेन्द्रमिति रसश्राया इत्य' विदुरश्शिक्षामधमकराजिन्यादिः कर्त्तरि प्रयोगः । वस्तुतस्तु कर्त्तरि तदिति
(३४१०) कर्त्तृशुक्तः प्रत्यय' यदासम्भव कर्मकर्त्तर्यपि भवति । तस्मापि कर्त्तृत्वात् । एवञ्च स सुग्य
काशासनसङ्गभङ्गुरैरिति माघप्रयोग' । सलस्यते न च्छिदुरोऽपि हार इति रघुकाव्ये ।

(42) In quoting from the जाम्बवतीविजयकाव्य, पुरुषोत्तम appears to have set
much value on the tradition that it had पाणिनि as its author. This is evident
from this and the quotation given in 2 4 74 by him. The writer of the जाम्बवती
विजयकाव्य was indeed too clever and lucky. He had easily succeeded in palming
his book off under the name of the sage. Hence some undue regard was
paid to it by a few writers of the classical period.

१६४ । गत्वरश्च ।

निपात्यते ।

१६५ । जागरूकः ।

जागर्त्तूरूकः स्यात् । जागरूकः ।

१६६ । यजजपदशां यडः ।

एभ्यो यडन्तेभ्य उकः स्यात् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।
वावदूकस्तूषादौ ।

१६७ । नमिकम्पिस्मप्रजसकमहिंसदीपो रः ।

एभ्यः सप्तभ्यो रः स्यात् । नम्रः । कम्रः । स्मरः । जसु प्रयत्ने । न
जसतीत्यजस्ता प्रहृत्तिः । यस्वजस्र भुङ्क्त इति क्रियाविशेषणं सोऽव्ययमन्य
एव नित्यपर्यायः । कर्त्तृवाचिनोऽस्य क्रियाविशेषणत्वाननुपपत्तेः (13) । कम्रः ।
हिंस्रः । दीप्रः ।

१६८ । सनाशंसभिच्च उः ।

सन्नस्तादुः स्यात् । आशंसेभिंचेष । चिकीर्षुः । पिपठिषुः । “आत्मनः
चेममाशंसुः” । मिष्ठुः ।

१६९ । विन्दुरिच्छुः ।

इयं निपात्यते । विन्दुर्ज्ञाता । इच्छुः प्रसादम् । कथमस्यार्थे विन्दुः ?
विदि भवयवे । शीणादिकडः ।

१७० । क्याक्कुन्दसि ।

१७१ । आहृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।

(क) भाषाया धाञ्कञ्मृजनिगमिनमिभ्यः । एभ्यो भाषायां किकिनौ
थाताम् । लिट्कार्यंश्च । दधिः । चक्रिः । मस्त्रिः । जप्तिः । जग्मिः । नेमिः ।

(घ) सहिवह्विचलिपतिभ्यो यडन्तेभ्यः किकिनो वाच्यो । सहादि-

(13) लघुदिक्प्रत्ययानुदाहरणमिति लघु मोक्षश्च लघुपूर्वा रपयशाक क्रियागतये वर्तते
इत्याह । अहंकारप्रयोगात्प्रियवतयदेवम् ।

यडन्तात् किकिनो स्याताम् । त्रैलोक्यभारं सासहिः । वावहिः । चाचलिः ।
पापतिः । नीग् (७।४।८४) नेष्टः ।

१७२ । स्वपिट्प्रोर्नजिड् ।

(क) धृषेध् ।

एभ्यो नजिड् स्यात् । स्वप्रक् । स्वप्रज्ञो । लणक् । लण्जी । धृष्णक् ।
धृष्ण्जी ।

१७३ । शृवन्द्योरारुः ।

आभ्यामारुः स्यात् । शरारुः । वन्दारुः ।

१७४ । भियः क्रुकुकनौ ।

(क) क्रुकन्नपि ।

भियः क्रुकुकनूकुकनः स्युः । भीरुः । भीलुकः । भीरुकः ।

१७५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ।

एभ्यः पञ्चभ्यो वरच् स्यात् । स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पिष्ट गतौ ।
पेस्वरः । कस गतौ । विकस्वरः । कथमीश्वरी ? ओणादिको वरट् । (४४)

१७६ । यश्च यङ् ।

यडन्ताद् याते वरच् स्यात् । यायावरोऽनिलयः ।

१७७ । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृचुग्रावस्तुवः क्षिप् ।

भ्राजाद्यटकात् तच्छीनादौ क्षिप् स्यात् । विभ्राजत इति विभ्राट् ।
विभ्राजी । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् विद्युतौ । ऊर्कं ऊर्जौ ।
पूः पुरौ । जवते दीर्घश्च । जूः जुवौ । प्रावस्तुत् । प्रावस्तुतो । पचेः पक् ।

१७८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

क्षिप् स्यात् । श्लोकवित् । भित् । श्लोकच्छित् । दृगिपहणाद् दीर्घा-

(४४) प्रसोद विनेत्रि पाहि वित्र लमीश्वरी इति चरापरथेति दीर्घमादात्वे । ईश्वरीति श्रीवादिर्को
वरद्विभेदे । अतद्विद्यान् ऊर्ण । पुंघोमादाच्छाया (४।१।४८) मिति ङीप् इत्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
(२.४।७२) छनिप् । ततो वनो र वेति (४।१।७) ङीप् इत्यपरे । वरचि तु टाप् । तदाहि विन्यसमहास
सहीवधिरौचय्या इति भाष्ये ।

दिकञ्च । वाक् । शब्दप्राट् । परो व्रजेः पथ पदान्ते (उण्, २।२।१७) । परिव्राट् ।
 आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटप्रूः । श्रिञ् श्रिः । श्रिथौ । ध्यायतेर्दधाते वां
 धीरिति भाष्यम् । गतं ताच्छीलिकैः ।

१७६ । भुवः संज्ञान्तरयोः ।

संज्ञायां भुवः क्विप् स्यात् । पुनर्भूः । स्वयम्भूः ब्रह्मा । आत्मभूः ।
 अङ्गभूः । अन्तरे च । प्रतिभूरन्तरस्यः ।

१८० । विप्रसंभ्यो डुसंज्ञायाम् ।

भुवो विप्रसम्पूर्वाड् डुः स्यादसंज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । सभुः ।
 संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् सम्भविता ।

(क) मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम् । मितद्दुः । शतद्दुः । कृपां लातीति
 कृपालुः । लज्जालुः । शं प्राप्नोतीति शम्भुः शिवः ।

१८१ । धः कर्मणि टृन् ।

धेटो धाञो वा टृन् स्यात् । धयति दधाति वा तामिति धात्री ।
 आमलक्याः स्तनदायिन्या वा संज्ञा (४५) ।

१८२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।

एभ्यस्त्रयोदशभ्यः करणे टृन् स्यात् । दान्ति तेन दात्रम् । नेत्रम् ।
 “सुमन्तनेत्रेण रथेन शोधन्” । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् ।
 तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेद्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नष्ट्री । सूत्रे दयेति
 निरतुनासिकनिपातनाम्नुटि दशनम् (४६) । टृनि तु दंष्ट्रेति । अजादि-
 पाठाद् टाचित्पुक्तम् ।

१८३ । हलशूकरयोः पुवः ।

पुवः करणे टृन् स्यात् । पीत्रम् । हलस्य शूकरस्य वा सुखम् ।

१८४ । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इवः ।

एभ्य इवः स्यात् करणे । अर्त्तं नोकावाहनम् । रिपुलवित्रो वाणः ।
धवित्वं व्यजनम् । सवित्वम् । खनिवम् । सहित्वम् । चरित्वम् ।

१८५ । पुवः संज्ञायाम् ।

-पुव इवः स्यात् संज्ञा चेत् । पवित्वं कुशम् । (४७)

१८६ । कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ।

कर्त्तरि करणे च पुव इवः स्यात् । ऋषिः पवित्वम् (४८) । अग्निः
पवित्वम् ।

१८७ । जीतः क्तः ।

जीतो धातोर्वर्त्तमाने क्तः स्यात् । मिवः । क्षिणः ।

१८८ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।

इच्छाज्ञानपूजार्थेभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् । राज्ञा मतः । राजभिर्मन्यत
इत्यर्थः । वासरूपेण (३।१।८४) लडपि भवति । क्त्युट्त्सुनृखलयेषु वासरूप-
विधिर्नास्तीत्यत्र (प, ६८) ल्युट्साहचर्यान् नपुंसकत्वे वासरूपविध्यभावः । एवं
राज्ञामिष्ट । राज्ञा बुध । राज्ञा ज्ञातः । “न ज्ञातं तात यद्वस्य पौर्वापर्यम-
मुष्य ते ।” एवं सतां विदितोऽवगतः । इह वर्त्तमानत्वेन भूतक्तस्य वाधन-
मित्यते । तेन त्वया ज्ञातो मया चिंत इत्याद्यच्चिकित्स्यमिति भागवत्तिः । (४९)

(४७) अक्षौ कुशं कुयो दभं पवित्रमथ कृष्णमित्यमरः । कात्यायनश्च—“अनन्तर्गमिषं साध कौश
दिदक्षमीव च । प्रादिगमाव विभेय पवित्र यत्र कुवचित् ॥ इति ।

(४८) कर्षिर्वेदमन्त्रं पावमान्यादिः । तथाचोक्तमृषेर्देवैर्नादिति ।

(४९) तेनेत्यधिकारे (३।१।११२) उपज्ञात इति (३।१।११३) स्मितत्वात् । आरवात् । आनात्तेशी भूतेऽपि
क्तः । नत इच्छापूजार्थेभ्य । अतः पूजितो यः सुरासुरैरित्यादयोऽप्यमन्दा इति भर्षुंहरिहरदादयः । आपर्कं
सामान्यापेक्षमितं त्वद्व्यासकारमेवेत्यादयः । एषां मते तु संवत्सुषं कथं तात वसामोऽपिदिता परैरिति
भारते विराट्पर्यंत्य, जनेरविदताविभक्तो भवामीपतिरिति भारते, जनाविदितैर्भवेदम्यल्लोकेरिति माघव्य,
कलहं स राममद्वितं कृतवानिति भट्टे, राज्ञा हिमवतः साधे विशावीऽथ हिमाद्रिषेति काण्विदासस्य,
“अनुशासयिदा जीदेखदिए वमगीत्वादिति दक्षिण्य प्रपणे न काव्यद्रुपपति ।

पूजार्थात् सतामञ्चितः । सुराणां पूजितः । सताम् पूजितः । चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वाच्चीलितरचितकान्तव्याहृतदयितस्त्रिभृतुष्टचान्तरुष्टादिभिदिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहस्तौ

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३१२॥

समाप्तञ्च कर्मणिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । उणादयो बहुलम् ।

वर्त्तमाने संज्ञायामुणादयः प्रत्यया बहुलं साधवः स्युः । उण् । कारुः । वायुः । एनुः । करेणुः । आलञ् । पातालम् । अलच् । मङ्गलम् ।

२ । भूतेऽपि दृश्यन्ते ।

भूतार्थेऽप्युणादयः साधवः स्युः । "वृत्तं वर्त्म । भसितं भस्म । उक्तो वर्त्तमानः ।

३ । भविष्यति गम्यादयः ।

गम्यादयः षड् भविष्यदर्थे साधवः स्युः । ग्रामं गमी । आगामी । ग्रामगामी । प्रतियोगी । प्रस्वायी । प्रतिबोधी । भावी । भविष्यदधिकारः प्राग् घञः (३।३।१६) ।

४ । यावत्पुरानिपातयो लट् ।

यावत्पुरानिपातयो योर्णि भविष्यति लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । "न गच्छामि पुरा लङ्गाम्" । निपातयोः किम् ? यावद् भोक्ष्यसे तावद् दास्यति ।

५ । विभाषा कदाकर्त्तव्योः ।

भविष्यदर्थे कदाकर्त्तव्योर्णि लट् वा स्यात् । "कदा भवति मे प्रीतिः" ? कर्त्तिं भवति मे धनम् ? पक्षे लुङ् लट् ।

६ । किञ्चित्ते लिप्तायाम् ।

किञ्चित्तयोगे लिप्तायां लङ् वा स्यात् । कस्ते भिषां ददाति ? कस्वा

भोजयति ? वृत्तग्रहणं डतरडतमार्थम् । कतरो भिक्षा ददाति ? कतमो भोजयति । पक्षे लुङ्लटौ ।

७ । लिप्प्रमानसिद्धौ च ।

अभीष्टादर्थस्य सिद्धौ गम्यमानाया लङ् वा स्यात् । यो दधीदनं ददाति सं स्वर्गं गच्छति । पक्षे लुङ्लटौ ।

८ । लोड्यर्थलक्षणे च ।

त्रैपादिलक्षणायाद् धातोर्लङ् वा स्यात् । उपध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ।

९ । लिङ् चोर्द्धमौहूर्त्तिके ।

ऊर्द्धमौहूर्त्तिके भविष्यति लोड्यर्थलक्षणायाद् धातोर्लिङ् लट् च स्यात् । सुहृत्स्योपरि गुरुशेदागच्छति आगच्छेदागमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ।

१० । तुमुण्वुल्लौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

धातो तुमुण्वुल्लौ स्याता क्रियार्था चेत् क्रियोपपदं स्यात् । शोदनं भोक्तुं व्रजति । शोदनं भोजको व्रजति । भोजनार्था व्रजतिक्रियाचोपपदम् (50) ।

(50) एव भाषावृत्तार्थविहती गृह्यते — "समानकर्तृकेषु तुमुव्रियते । अथ तु भिन्नकर्तृकेषु स्यादिति सक्तरीषो वचुं कुटीं घटवति । गृही सुतेन भोज्वां च क्रीपातीति ।"—whether a verb formed with तुमुन् must have the same subject as agrees with the principal verb of the sentence, is a disputed point. There are altogether five Rules in the चट्टाध्यायी for the provision of तुमुन्, viz —(1) तुमुण्वुल्लौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (3 3 10) (2) समानकर्तृकेषु तुमुन् (3 3 158) (3) कालसमयवैलाम् तुमुन् (3 3 167) (4) शक्यप्रशान्ताचर— भलभंक्षमसहासांसापेषु तुमुन् (3 4 65) (5) पयानिचनेष्वलमध्वु (3 4 66) Of these the last three do not obviously require the condition of समानकर्तृकता । The second rule is under the restriction of इच्छाषेणु and it means इच्छाषु धातुषु समानकर्तृकेषुपपदेषु धातो तुमुन् स्यात् । यदा इच्छति वाप्सति काङ्क्षति वदि कामयते अभिलष्यति वा भोक्तुम् । समानकर्तृकेषु द्विम् ? इवन्त भुञ्जन्ति इति वचनम् । So some assert that in the case where the main root does not imply इच्छा तुमुन् is admissible with its subject being other than that of the main verb. Hence तद्वक्तव्यं तुमुन् भवनामर्थं इत्येव is the statement

११ । भाववचनाश्च ।

भावार्याश्च घञादयस्तुमुन्विषये स्युः । लाभाय स्थितः । भूतये धावति ।

१२ । अण् कर्मणि च ।

तुमुन्नये कर्मोपपदादण् स्यात् । शत्रुलावो व्रजति । गोदायो व्रजति ।

१३ । लृट् शिषे च ।

तुमुन्नये लृट् स्यात् । नटं द्रक्ष्यामीति व्रजति । शिषे भविष्यन्मात्रे च । करिष्यति । पठिष्यति ।

१४ । लृटः सद्वा ।

लृटः स्थाने शत्रुशानची वा स्याताम् । करिष्यति करिष्यते । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

१५ । अनद्यतने लुट् ।

भविष्यदनद्यतने लुट् स्यात् । श्वः कर्त्ता । परश्वो भोक्ता । इह त्वियं

given for अभिलाष in a वरच ceremony by अनिरुद्धः । कालिदास has रीवा यदि प्रेषितु मक्षि कामः and यद्यदिता निरुद्धवाच्यमस्यान् प्राधान् मया चारयितुं चिरं वः । भट्टि gives युत्वा विस्मृच्छुप्रवृत्तं निगदं परिदेविनी । मत्वा कष्टशितं राम सोमिनिं गन्तुं मैजिषत् । In the मुद्राराक्षस is न कोऽपि निगन्तुं प्रवेष्टुं वास्तुमीयते (act v) सुषेककविराज in his commentary on the कातस grammar says :—कर्त्तुं वा अचिदलङ्घयति वसुमती दक्षिण सप्तसन्तुमित्यादि प्रयोगात् कर्त्तुंभेदेऽपि तुमी वाच्यत्वमिति नियीयते । On the other hand रघुनन्दन (the धर्म्ममहाकाव्य of Bengal) considered the समानकर्त्तृकत्व condition of तुमुन् as absolutely binding and changed the form of the statement as quoted above, sanctioned by अनिरुद्धः, to ब्रह्मचर्मकरणाय भवनमहं इषे । भट्टोजि, his grandson हरिदीक्षित and नायिष the pupil of हरिदीक्षित, all decide also for the समानकर्त्तृकत्व system of तुमुन् Says भट्टोजि “तुमुन् पदभाषिणि (३. ३. ५०) विधिरपि भिन्नकर्त्तृकेषु ज्ञेयते । पुत्रं भोजयितुमागच्छतीति वक्तव्यं पुत्रेण भोजयितुमशक्येति । सेव्य व्यवस्था शब्दत्रयिज्ञाभाव्याद् बहुलप्रयत्नात् सिद्धा” (श्रीदमनोरमा) । If so, why then समानकर्त्तृकेषु is applied only in ३. ३. १५८ or given there at all ? हरि and नायिष explain it thus “समानकर्त्तृकत्वमिति स्पष्टादेर्भवेति भावः ।” So those who accept the समानकर्त्तृकत्व state of तुमुन् as binding, supply some suitable words to account for such applications as ब्रह्मचर्मं कर्त्तुं भवनमहं इषे, c. g. ब्रह्मचर्मं कर्त्तुं स्थित भवनमिति ।

तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधातीत्यद्यतनेऽपि कालविप्रकर्षादुपमानेनानद्यत-
नत्वमारोप्य लुङ्गिति भाष्यस्थितिः । उक्तं भविष्यति ।

१६ । पदरुजविशस्पृशो घञ् ।

एभ्यो घञ् स्यात् । पद्यते गच्छतीति पादः । रोगः । वेशः । स्पृशेरुप-
तापेऽभिधानम् । स्पृशः । अन्यत्र तु पंचाद्यचि कम्बलस्पृशः । स्वरे भेदः ।

१७ । सृ स्थिरे ।

सत्तैः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सारो मञ्जा । चन्दनसारः ।
कार्यसारः ।

(क) व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिभेदः । विसारो
मत्स्यः । सारो बलम् ।

१८ । भावे ।

भावे घञ् स्यात् । पाकः । रोगः ।

१९ । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

कर्मादावकर्त्तरि कारके घञ् स्यात् संज्ञायाम् । प्रास्यत इति प्राप्तः ।
प्रसेवः । आहरन्त्यघादित्याहारः । संज्ञाग्रहणं प्रायिकम् । तेनेहापि स्यात् ।
दायो दप्तः । लाभो लब्धः । अकर्त्तरि किम् ? भिषतीति भेषः । पचा-
द्यप् । स्वरे भेदः । इह दारजारौ कर्त्तरीति न वक्तव्यम् । दीर्यन्ते ते
दाराः । जीर्यन्ते तेन जार इति करणे सिद्धिरिति स्मृतिः । अतः परं
भावेऽकर्त्तरि च कारके विधानम् । तत्र तावदेरञ् (३।३।५६) ऋदोरपो
(३।३।५७) बाधकं घञमाह । तद्यथा ।

२० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ।

धातुमावाद् घञ् स्यात् परिमाणाख्या चेत् । एकस्मिन्पुलनिघायः ।
हो शूर्पनिष्यावी । कथं तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः ? पञ्चोपद्रवाः ? “नैकीऽपि
तत्र निघयः” इति ? पदसंस्कारपक्षे भविष्यति ।

२१ । इडञ् ।

इडो घञ् स्यात् । अध्यायः । उपाध्यायः ।

(क) स्त्रिया वा डीर्घचनम् । उपाध्यायी उपाध्याया वा ।

(ख) शृणोति वीर्युवर्षनिष्ठतेषु घञ् चक्रव्यः । शारो वातः । शारः
शवलः । नीशारः प्रायरणम् ।

२२ । उपसर्गं रुवः ।

प्रादौ रौतेर्घञ् स्यात् । उपरावः । संरावः । विरावः ।

२३ । समि युद्रुदुवः ।

एभ्यः समि घञ् स्यात् । संघाव । संद्रावः । संदावः । समोऽन्यत्र
यवः । प्रयवः । उपयवः । निद्रवः ।

२४ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गं ।

एभ्योऽप्रादौ घञ् स्यात् । श्रायः । नयनं नायः । भावः । कथं प्रभावः ?
पद्यात् समासेन ।

२५ । वो क्षुश्रुवः ।

क्षुश्रुभ्या वो घञ् स्यात् । विज्ञावः । विश्रावः ।

२६ । अवोदोर्नियः ।

अवे उदि च नियो घञ् स्यात् । अवनायः । उन्नायः । कथमवनयोन्नयौ ?
बाहुल्यात् । रावप्रभावगर्भस्त्राववत् ।

२७ । प्रे द्रुस्तुस्त्रुवः ।

एभ्यः प्रे घञ् स्यात् । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः ।

२८ । निरभ्योः पूल्वोः ।

निष्प्रभिलूभ्यां घञ् स्यात् । निष्पावः । अभिस्रावः ।

२९ । उन्नो र्यः ।

उन्नो र्युणाते घञ् स्यात् । उद्गारः । निगारः ।

३० । ऋ धान्ये ।

धान्यविषये उन्नरोः किरते घञ् स्यात् । उत्कारो धान्यानाम् ।
निकारः । धान्ये किम् ? पुष्पनिकारः ।

३१ । यज्ञे समिस्तुवः ।

यज्ञविषये संस्तीते घञ् स्यात् । संस्तावम्हन्दीगानाम् । यज्ञविषये
किम् ? “गुणाः प्रियत्वेऽधिहता न संस्तवः” ।

३२ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।

यज्ञादन्यत्र प्रस्तृणाते घञ् स्यात् । पुष्पप्रस्तरः । अयज्ञे किम् ? वर्हिष्-
प्रस्तरः । व्रीहिप्रस्तरः ।

३३ । प्रथने वावशब्दे ।

वौ स्तृणातेः प्रथने घञ् स्यात् । प्रथने विस्तीर्णता । वारिविस्तारः ।
अशब्दे किम् ? वाग्विस्तारः ।

३४ । छन्दोनाम्नि च ।

हत्तनाम्नि विस्तृणाते घञ् स्यात् । विष्टारपङ्क्तिर्नामच्छन्दः । छन्दो-
नाम्नि चेति (दा३।८४) पत्वम् ।

३५ । उदि ग्रहः ।

उदि ग्रहे घञ् स्यात् । उद्ग्राहः ।

३६ । समि सुष्टौ ।

सुष्टौ संप्रहे घञ् स्यात् । अहो मङ्गस्य संग्राहः । सुष्टेर्दाटैरमित्यर्थः ।
अन्यत्र संग्रहः ।

३७ । परिन्योर्नीणो द्यूताभेषयोः ।

द्यूते परिनीजोऽभेषे (51) नीणो घञ् स्यात् । “परिणायस्तु शाराणां
न्यायः स्थित्यनतिक्रमः ।”

(51) भेषः पत्तने । भेषणं भेषणलक्षणम् । पदार्थोऽपचलनम् । पदार्थानामनपचारी यथापात्रकरण
मिति यावत् ।

३८ । परावनुपात्यय इणः । (52) .

परिपूर्वादिणः परिपाठ्यां घञ् स्यात् । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।
अनुपात्यये किम् ? कालविपर्ययः ।

३९ । व्युपयोः श्रुतिः पर्याये ।

• व्युपयोः श्रुतिर्घञ् स्यात् । तवाद्य विधायः । ममीपधायः । पर्याय-
शयनमित्यर्थः ।

४० । हस्तादाने चेरस्तेये ।

सामीप्यगतौ चिञो घञ् स्यात् । पुष्पप्रचयः । फलोच्चायः । फलो-
पचयः । हस्तादाने किम् ? लगुहेन पुष्पप्रचयः । अस्तेये किम् ? वृक्षाद्ये
चौर्येण पुष्पोच्चयः । पुष्पप्रचयः ।

४१ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्य कः ।

एष्वर्थेषु चिञो घञ् स्यात् । आदेश्य कः । निकायो गृहम् । निकायो-
ऽग्निः । निचित इत्यर्थः । कायो देहः । उपसमाधानं राशीकरणम् । गोमय-
निकायः । काष्ठनिकायः । (53)

४२ । संघे चानौत्तराधर्यो ।

प्राणिनां समुदायः सङ्घः । सङ्घे चिञो घञ् स्यात् । आदेश्य कः ।
भिक्षुनिकायः । “सृग्याः शत्रुनिकायानाम् ।” अनौत्तराधर्यं किम् ?
शूकरनिचयः ।

४३ । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।

परस्परकरणे धातोः स्त्रियां भावे णच् स्यात् । “व्याक्रोशीं विदधते ।”
“व्यावहारासीमनाश्रितैः ।” णच् स्त्रियामञ् (५।४।१४) । बाहुल्यात् ऋचिद्
बाधकविपर्ययेऽपि । व्यावचोरो । “व्यालुक्षीमभिसरणग्लहामद्दीव्यन् ।”

(52) आनन्दाद्यश्च लङ् अनुपात्ययः ।

(53) ऋच् इति ऋत्वे आदेशिति ऋचर्त्तं यद्गुण्यम् । यद्गुण्यमोऽप्यादेशेयं यदा स्यात् । ऋचञ्-
स्यात्प्राप्त्यर्थं चोमयोर्मां भूदिति यदा गोमयनिकायः । नोमदानां पुनः पुनाराशीकरणमित्यर्थः ।

४४ । अभिविधौ भाव इनुण् ।

भावे ऽभिव्याप्तौ धातोरिनुण् स्यात् । सांराविणम् । सांकूटिनम् ।
अखिनुण (५।४।१५) इति स्वार्थेऽण् ।

४५ । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ।

अवे नौ च ग्रहेर्घञ् स्यादाक्रोशयेत् । अवग्राहः । निग्राहस्ते हपल
भूयात् ।

४६ । प्रे लिप्सायाम् ।

लिप्साया प्रग्रहेर्घञ् स्यात् । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी । (54)

४७ । परो यज्ञे ।

यज्ञे परियग्रहेर्घञ् स्यात् । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञविशेषः ।

४८ । नौ वृ धान्ये ।

नौ वृधातोर्घञ् स्यात् । नौवारा व्रीहयः ।

४९ । उदि श्रयतियौतिपूदुवः ।

एभ्य उदि घञ् स्यात् । उच्छ्रायः । उदयावः । उत्पावः । उदुद्रावः ।

५० । विभाषाऽडि रुभुवोः ।

रुभुव्यामाडि घञ् स्याद्वा । आराव आरवो वा । “दूराप्लावं हनूमन्तं
रामः प्रोचे गजाप्लवः ।”

५१ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिवर्धे ।

वृष्टिनिरोधे ऽवग्रहो घञ् स्याद्वा । अवग्राहोऽवग्रहो वा मेघस्य ।

५२ । प्रे वणिजाम् ।

वणिजा तुलासूत्रे वाच्ये प्रग्रहेर्घञ् स्याद्वा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५३ । रश्मौ च ।

रश्मिरश्मादिविधारणरञ्जुः । तत्र प्रग्रहे घञ् स्याद्वा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५४ । वृणोतिराच्छादने ।

आच्छादनेऽस्माद् घञ् स्याद्वा । प्रावारो वस्त्रम् । “विन्ध्यस्य प्रवरु घनः ।”

५५ । परौ भुवोऽवज्ञाने ।

परिभुवस्तिरस्कारे घञ् स्याद्वा । परिभावः । पद्मे ऽप् । परिभवः ।
उत्तो घञ् ।

५६ । एरच् ।

इवर्णान्ताद् घञपवादोऽच् स्यात् । चयः । शिनीञ्चयः । जयः । व्ययः ।
प्रणयः । प्रशयः ।

(क) अज्विघो भयादीनामुपसंख्यानम् । क्लीबे । क्तादिबाधनार्थम् ।
भयम् । वर्षम् । वासरूपेण (३।१।८४) क्तादयोऽपि भवन्ति । भीतं शिशुना
दृष्टं देवेन वर्षणं मेघस्येति भागवत्तिः ।

५७ । ऋदोरप् ।

ऋकारान्तोवर्णाभ्यामप् स्यात् । कृ करः । नृ तरः । भृ भरः । गृ गरः ।
शृ शरः । प्रतरः । प्रदरः । सद्गरः । सुञ् सव । स्तवः । भवः । सम्भवः ।
लवः । पवः । ऋदिति दकारोऽयमुच्चारणार्थः । नेप तकार इति भाष्यम् ।

५८ । गृहृष्टनिश्चिगमश्च ।

(क) वगिरण्शोच । एभ्योऽप्-स्यात् । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चिग्रहणं
स्वरविशेषार्थम् । निश्चयः । गमः । वगः । रणः । बहुलाधिकारात् स्वयं-
ग्राहः (55) ।

(ख) स्यास्त्रापाव्यधिहिनियुधिभ्यो घञर्थे कः । प्रस्यः । प्रस्रः । प्रपि-
वस्त्वस्या प्रपा । आविधः । विघ्नः । आयुधम् ।

५९ । उपसर्गेऽदः ।

अस्ते. प्रादावप् स्यात् । विघसः । प्रघसः । संघसः । उपसर्गे किम् ।
घासः ।

६० । नौ ण च ।

नावसेरप् स्यात् । णच् । निघसः । न्यादः ।

६१ । व्यधजपोरनुपसर्गे ।

आभ्यामप्रादावप् स्यात् । व्यधः । जपः । प्रादी तु आर्व्याधः । उपजापः ।

६२ । स्वनहसो वा ।

आभ्यामप्रादावप् वा स्यात् । स्वनः स्नानः । हसो हासः (56) ।

६३ । यमः समुपनिविषु च ।

अप्रादावेषु च यमोऽब् वा स्यात् । यमो यामः । संयमः संयाम ।
उपयमः उपयामः । नियमः नियामः । विधमः विधामः ।

६४ । नौ गदनदपठस्वनः ।

एभ्यो नौ वा स्यादप् । निगदो निगाद । निनदः निनादः । निपठः
निपाठः । निस्वनः निस्वानः ।

६५ । कणो वीणायाञ्च ।

कणोऽप्रादावप् वा स्यात् । कणः क्वाणः । नौ च । निकणः निक्वाणः ।
वीणाविषये च । प्रक्वाणः प्रक्वणो वा वीणायाः ।

६६ । नित्यं पणः परिमाणे ।

अत्र पणो नित्यमप् स्यात् । शाकपणः । परिमितो मुष्टिः । “नराः
चीणपणा इव ।”

६७ । मदोऽनुपसर्गे ।

अप्रादी मदोऽप् स्यात् । विधामद । धनमद । बाहुल्यान्माद ।

६८ । प्रमदसम्मदौ हर्षे ।

एतावत्र निपात्येते । प्रमद । सम्मद ।

६६ । समुदोरजः पशुषु ।

समुत्पूर्वादजोऽप् स्यात् । हस्तिना समजः संघः । अश्वानासुदज उद-
गमनम् । पशुषु किम् ? विप्रसमाजः ।

७० । अक्षेषु ग्लहः ।

अक्षेषु ग्लही निपात्यते । अन्यत्र ग्लहः ।

७१ । प्रजने सत्तैः ।

प्रजने प्रथमगर्भाधाने सत्तैरप् स्यात् । उपसरः ।

७२ । ह्रः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु ।

एषु ह्रयतेरप् स्यात् संप्रसारणञ्च । निह्रवः । अभिह्रवः । उपह्रवः । विह्रवः ।

७३ । आडि युद्धे ।

आडि ह्रयतेरप् स्यात् संप्रसारणञ्च । आह्रवो युद्धम् ।

७४ । निपानमाहावः ।

आहावो निपात्यते निपानञ्चेत् ।

७५ । भावेऽनुपसर्गस्य ।

अप्रादौ भावे ह्रयतेरप् स्यात् । “कुर्वन्तो ह्रवमाप्तानाम् ।”

७६ । हनश्च वधः ।

भावे हनोऽप् स्याद् वधादेश्यथ । वधः । चकाराद् घञपीथ्यते । घातः ।

७७ । मूर्त्तौ घनः ।

हन्तेः काठिन्येऽप् स्यात् । घनादेश्यथ । लोहघनः । अभ्रघनः । कथं
घनं दधीति ? अग्निदीपचारात् ।

७८ । अन्तर्घणो द्विग्रे ।

अयमभ्यन्तरदेशे स्यात् । एत्वञ्चेत्यते । तन्निवृत्तर्घणे पश्यन्निति भट्टि ।

७९ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।

एतो ष्टुक्कदेशे स्याताम् ।

८० । उद्घनोऽत्याधानम् ।

निधाय तच्छते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ।

८१ । अपघनोऽङ्गम् ।

अयमङ्गे स्यात् । “त्रिणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान् ।”

८२ । करणोऽयोविदुषु ।

एषु इनः करणेऽप् स्यात् । घनादेशश्च । अयोघनः । विघनः । दृघनः
कुठारः । णत्वे दृघण इति केचित् ।

(क) स्त्रियां खलनो विप्रतिपेधेन । अयोहननी । दृहननी । विहननी ।

८३ । स्तम्बे क च ।

स्तम्बे इनः कः स्यात् । “सा स्तम्बप्रपदन्यासान् ।” चकारादप् च ।
स्तम्बघनः ।

८४ । परौ घः ।

करणे परौ हल्लेरप् स्यात् । घादेशश्च । परिघः ।

८५ । उपघ्न आश्रये ।

अयमत्र निपात्यते ।

८६ । संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ।

गणे संघः प्रशंसायामुद्घः स्यात् ।

८७ । निघो निमित्तम् ।

परिमितं निघः स्यात् । निघा इवाः । उक्तोऽप् ।

८८ । द्वितः क्तिः ।

धातोर्दुकारानुबन्धात् क्तिः स्यात् । क्लोर्मम् नित्यम् (४।४।२०) । क्विमम् ।
क्लीविमम् । लब्धिमम् । भृषिमम् । पक्लिमम् ।

८९ । द्वितोऽद्युच् ।

दुकारानुबन्धादद्युच् स्यात् । न द्युः । वमद्युः । भ्राजद्युः । वेपद्युः ।

६० । यजयाचयतविच्छप्रच्छरचो नङ् ।

एभ्यो भावेऽकर्त्तरि च कारके नङ् स्यात् । यन्नः । याच्ना । यन्नः । विन्नः । प्रन्नः । प्रये चासन्नकाल (४।२।११७) इति ज्ञापकान् संप्रसारणाभावः । रच्णः ।

६१ । स्वपो नन् ।

घम्भान्नन् स्यात् । स्वप्नः ।

६२ । उपसर्गं घोः किः ।

प्रादौ दाधाभ्यां किः स्यात् । आदिः । आधिः । निधिः । प्रधिः । प्रन्तर्धिः । प्रणिधिः । बाहुल्यात् कर्त्तरि विधिः ।

६३ । कर्मण्यधिकारणे च ।

आधारे कर्मोपपदाद् घोः किः स्यात् । जलधिः । वारिधिः । ओपधिः । बालधिः ।

६४ । स्त्रियां क्तिन् ।

स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके धातोः क्तिन् स्यात् । त्रितिः । चितिः । सिद्धिः । नीतिः । श्रुतेऽनया श्रुतिः । भूतिः । सूतिः । कृतिः । ऋद्धिः । सृष्टिः ।

(क) ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः ।

(ख) क्तिन्नावादिभ्यः । आवादेर्गुरोश्च न (३।२।१०२) इत्यपवादः क्तिन् स्यात् । आप्तिः । दीप्तिः । राद्धिः । साद्धिः । प्रशस्तिः । बाहुल्याच्छास इत्वं नास्ति । शास्तिः ।

(ग) स्वास्त्राज्याहाभ्यो निः । एभ्यो निः स्यात् । न्दानिः । स्नानिः । ज्ञानिः । हानिः ।

(घ) सम्पदादिभ्यः क्तिप् । सम्पत् । प्रतिपत् । विपत् । संवित् । वेत्वेव । क्तिवपीथते । सम्पत्तिः । प्रतिपत्तिः । विपत्तिः ।

६५ । स्थागापापचो भावे ।

एभ्योऽङपवादः क्तिन् स्यात् । प्रस्थितिः । सङ्गीतिः । प्रगीतिः । चापीतिः । पक्तिः । कथमास्या व्यस्येति ? अभिधानप्रामाण्यात् । (57)

६६ । मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवौरा उदात्तः ।

कान्दसम् ।

६७ । ऋतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ।

षेजादे षडमी निपात्यन्ते ।

६८ । व्रजयजोर्भावे क्यप् ।

षाभ्या भावे क्यप् स्यात् । व्रज्या । प्रव्रज्या । इज्या । बाहुल्यादिष्टि

६९ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्जशौडभृञि

पभ्यो नवभ्य संज्ञाया क्यप् स्यात् । भावाधारकरणेष्वभिधानः
समज्या । निपद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृ-
इत्या । बाहुल्यात् समस्येत्येके । कथ भृतिर्मतिरासृतिरिति ? निपातना-
न्यासकत् ।

१०० । कृजः श च ।

कृज श स्यात् क्यप् च । क्रिया । कृत्वा । योगविभागात् कृति ।

१०१ । इच्छा ।

भावे निपात्यते । कर्मणि क्तिनि इष्टि ।

(क) परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्याजागर्याजागराणाम् । शप्रत्यये
पणा निपातनं कर्त्तव्यम् ।

१०२ । अ प्रत्ययात् ।

प्रत्ययान्ताद् धातोर स्यात् । ततष्ठाप् । चिकीर्षा । तिष्ठ
पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । चक्रमा । सेसिचा । कण्डूया ।

१०३ । गुरोश्च हलः ।

गुरुमती हलन्ताद् स्यात् । गिष्ठा । मिष्ठा । ईष्ठा । प्रत-
प्यतीष्ठा । ऊष्ठा । बाहुल्यादूटि । घकाराच्छोभा ।

१०४ । पिद्भिदादिभ्योऽड् ।

पितो भिदादेयाद् स्यात् । पचा । तपा । ऋहगोरडि गुण (०)४

जरा । घटा । व्यथा । जटा । बाहुल्यादुपलब्धिः । मिदादेस्त्वभिधानं
स्मरन्ति । मिदा विदारणे । भित्तिरन्या । अर्सेरडि कृते गुणे (७।४।१६)
निपातनाद्दीर्घः । धारा शस्त्र्याम् । ऋतिरन्या । एवं कारा बन्धनालये ।
तारा नक्षत्रे । धारा प्रपतने । धृतिरन्या । बाहुल्यादसिधारा । लिखेर्गुणे पक्षे
रत्वञ्च । लेखा रेखा । कपेः संप्रसारणञ्च । कृपा । गुहा । पृच्छा । मृजा ।
रुजा । विदा । मिदादिराकृतिगणः ।

१०५ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ।

खन्तेभ्य एभ्योऽड् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्भा । चर्चा ।

१०६ । आतश्चोपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादावड् स्यात् । प्रमा । प्रतिमा । प्रधा । उपधा । प्रभा ।
प्रतिभा । अदन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिः । अर्धा । अन्तर्धा । बाहुलकात् क्तिन् ।
प्रमितिः ।

१०७ । ख्यासश्रन्थो युच् ।

खन्तादामेः श्रन्थे च युच् स्यात् । भावना । दापना । दीपना ।
कारणा । भूषणा । कामना । चोदना । उपासना । श्रयणा । बाहुल्यात्
पाचयतेः पाक्तिः ।

(क) घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् । घटना । वन्दना ।
घटना ।

(ख) श्येरनिष्कार्यस्य । श्रन्थेपणा ।

(ग) परीर्वा । पर्येषणा । परीष्टिः ।

१०८ । रोगाख्यायां ग्वुल् बहुलम् ।

रोगे गम्ये बहुलं ग्वुल् स्यात् । प्रच्छटिका । प्रवाहिका । विचर्षिका ।
प्रस्तन्दिका । नच भवति । शिरोऽर्त्तिः । अर्हेः क्तिन् ।

(क) घात्वर्थनिर्देशे ग्वुन् पठ्यः । आमिका । आगिका । शायिका ।

(ख) इक्श्रुतिपौ धातुनिर्देशे । पचिः । याचिः । यातिः । करोतिः ।
यजिर्दपेरित्यञ्चारणार्थं इकारः ।

(ग) वर्णात् कारः । अकारः । आकारः । ओकारः । ककारः ।
ओङ्कारः । हुङ्कारः । एवकारः । फट्कारः । शीत्कारः । फुत्कारः ।
युत्कारः । एवकारादौ घञन्तेन समास इत्यन्ये ।

(घ) रादिफः । रफः ।

(ङ) मत्वर्थाच्चः । मत्वर्थीयः । बाहुल्यादभस्यापि यस्येति चेति
(६।४।१४८) लोपः ।

(च) इज्जादिभ्यः । आजिः । आतिः । आटिः ।

(छ) इक् क्षप्यादिभ्यः । क्षपिः । गिरिः । सर्वोऽयं बहुलप्रपञ्चः ।

१०६ । संज्ञायाम् ।

नान्नि धातोर्ध्वल् स्यात् । पुष्पभञ्जिका शानभञ्जिका नाम क्रीडा ।

११० । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ् ण्वुलौ वा स्याताम् । को त्वं कारिमकार्पीः कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वा । सर्वां कारिमकार्पम् । कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं
वा । एवं स्यायिं स्थितिं स्थायिकां वा ।

१११ । पर्यायाहर्णीत्यत्तिषु श्वुच् ।

धातोरेष्वर्थेषु ण्वुच् स्यात् । भवतः शायिका । “अहं पर्यायसंप्राप्तं
कुर्वे प्रायोपवेशिकाम्” । अर्हसि त्वमिच्छुभक्तिकाम् । धारयसि मे तिल-
मोदकखादिकाम् । उत्पन्ना मे पयःपायिका ।

११२ । आक्रोशे नञप्रनिः ।

शापे नञुपपदादनः स्यात् । “तस्याजननिरेवासु जननीक्लेशकारिणः” ।
“अभवनिरसु तदा मनोभवस्य” । भावेऽकर्त्तरि च कारके स्त्रियाच्चेति निवृत्तम् ।

११३ । कृत्यस्युटो बहुलम् ।

धातोर्लुट् कृत्याथ बहुलं कर्त्तादी स्युः । कर्त्तरि । लोचनलोभनीया
शस्यपङ्क्तिः । करणे । स्रानोयं चूर्णम् । सम्प्रदाने । दानीयो भिच्छुः ।

आंधारे । शयनोद्य कटित्तम् । रमणीया वापी । रम्यमुद्यानम् । तिष्ठन्त्य
 म्निन् स्येय । लुग्ट् कर्त्तरि । गुणमुक्तवान् गुणवचन । कर्मणि । अवसेचनो
 वृक्ष । राजभोजना शालय । अपाटानि । प्रपतनमित्यादि ।

११४ । नपुंसके भावे क्तः ।

क्तीवे भावे क्त स्यात् । हसित भिच्ची । गत विप्रस्य ।

११५ । लुग्ट् च ।

क्तीवे भावे लुट् स्यात् । कारणम् । गमनम् । हरणम् ।

११६ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरसुखम् ।

इदृक्कर्मोपपदानुगुणं स्यान्नपुंसके भावे । पय पान भुजङ्गाना सुखम् ।
 गुडभोजन भिच्ची सुखम् । नित्यमुपपदसमास । विशेषण किम् १-कण्ठ
 काना मर्दन कण्ठकमर्दनं दु खम् ।

११७ । करणाधिकरणयोश्च ।

अनयोर् ल्युग्ट् स्यात् । देहव्रथन खड्ग । उपमान सुखस्येन्दु । आधारे ।
 राजधानी । वार्धानी । गोदोहनी स्थानी । ओदनपचन कटाह । ग्रीहि
 भरण कुसून । करणाधिकरणयो र्विधान मा खन । (३।३।१२६) ।

११८ । पुंसि संज्ञाया घः प्रायेण ।

पु षि नाम्नि प्रायेण घ स्यात् । करणे । दन्तच्छद । कुर्वन्त्यनेन कर ।
 शर । आधारे । आकर । आलय । परिसरावसरावतैव ।

११९ । गोचरसञ्चरवह्नजव्यजापणनिगमाश्च ।

समेते धान्ता निपात्यन्त । चकारादाह्वयतेऽनेनाह्वय ।

१२० । अवे तृस्तोर्घञ् ।

अवे आभ्या घञ् स्यात् । अवतार । अवस्तार ।

१२१ । हलश्च ।

हलन्ताद् घविप्रये घञ् स्यात् । लेख । वेद । वन्ध । अपामार्ग ।
 भृज्यतेऽनेन भर्ग । प्रायेणेत्येव । निकष ।

१२२ । अध्यायन्यायोद्भावसंहाराधारावायाञ्च ।

पङ्क्तिमे घविषये घञन्ता निपात्यन्ते । अधीयतेऽत्राध्यायः । निपूर्वादिणो नीयतेऽनेन न्यायः ।

१२३ । उदङ्कोऽनुदके ।

अयमत्र निपात्यते । छतोदङ्गः । नेह । जलीदञ्चनः ।

१२४ । जालमानायः ।

आनायः स्याज्जालञ्चेत् ।

१२५ । -खनो घ च ।

खनो घञ् स्याद् घञ् । आखन्वतेऽनेनाखानः । आखनः । ब्रह्माखाखनि-
कादयस्त्रीणादिकाः । करणाधिकरणयोरिति (३।३।११७) निहत्तम् ।

१२६ । ईपट्टुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।

एषु धातोः खल् स्यात् । कृच्छ्रेण क्रियतेऽसी दुष्करः । दुर्लभः ।
अकृच्छ्रेण क्रियतेऽसी सुकरः । ईपत्करः । सुभोजः । सुबोधः । सुमेदः ।
सुनभः ।

१२७ । कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ।

कर्त्तरि भुवः कर्मणि कृञ् स्तथा खल् स्यात् । चूर्थेऽभिधानम् ।
दुराट्टम्भवं तेन । सुराजम्भवममुना । ईपदाट्टम्भर स्वया पुत्रः । सुपण्डितम्भरः
शिष्यः । गतिल्लेऽपि सुदुरोरत्न धातोः प्राक् प्रयोगो (१।४।८०) न भवति ।
खलः खित्करणात् ।

१२८ । आतो युच् ।

आदन्तात् खल्विषये युच् स्यात् । सुपानं पयः । दुग्धस्थानो गुरुः ।
दुर्दाना गौः । दुर्जाना गोः ।

१२९ । छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।

१३० । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

छान्दसे चते ।

(क) भाषाया शासियुधिदृशिधृपिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् ।
दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः (58) । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । सुयोधनः
सुदर्शनः । सुमर्षणः ।

१३१ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानवत् प्रत्ययो वा स्यात् । कदा
त्वमागतः । अयमहमागच्छामि । कदा यास्यसि ? एपोऽहं गच्छामि ।
यान्तं मां विहीत्वर्थः । पक्षे यथाप्राप्तञ्च ।

१३२ । आशंसायां भूतवच्च ।

आकाङ्क्षायां भविष्यति वर्तमानवद् भूतवच्च प्रत्ययो वा स्यात् । उपाध्याय-
धेदागच्छति आगत आगमिष्यति आगन्ता आगच्छेद् आगमद् वा एते छन्दो-
ऽधीमहे अंधगीपहि । पक्षे लड्लुटो । एवं “सौमित्ते सामुपायंस्थाः ।”
“सामुपायंस्तु रामेति” । अथास्यापवादद्वयमाह ।

१३३ । क्षिप्रवचने लृट् ।

क्षिप्रार्थयोगे लृट् स्यात् । स चेत् क्षिप्रमायास्यति त्वरितमध्येषु ।

१३४ । आशंसावचने लिङ् ।

वाञ्छार्थयोगे लिङ् स्यात् । स चेदागच्छेत् कामये युक्तोऽधीयीय ।
“आशंसा न हि न प्रेते जीवेम दशमूर्धनि” ।

१३५ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रवन्धसामीप्ययोः ।

भूतभविष्यदनव्यतने नड्लुटावुक्तौ । तौ तु निषिध्येते क्रियासातत्ये
सामीप्ये च । यावज्जीवं भृगमवमदाद् दास्यति च । सामीप्ये । अनन्तरायां
पौर्णमास्या गुरुर्धर्ममवोचत् । आगामिन्या वध्यति ।

१३६ । भविष्यतिमर्थ्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

मर्थ्यादोक्तावरभागे भविष्यति नानद्यतनवत् स्यात् । योऽयमा पर्वताद्
गन्तव्यः पन्थास्तस्य यद्वरं नद्यास्तत्र तिलौदनं भोक्ष्यामहे ।

(58) कथं काली करालवक्रान्तदुर्दृशदगनीश्वरति देवामासाक्य ? “न शास्त्रमदुर्वर्तने स्वतन्त्रा रूपय-
किल । दर्शयन्नेन प्रादिसमाधौ वा ।

१३७ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

कालविभागे च पूर्ववन्नानद्यतनवत् स्यात् । आगामिवत्सरस्य यद्वरं
वेशाख्यास्तत्र गद्यां यास्यामः । अहोरात्रसम्बन्धिनि तु कालविभागे ।
आगामिनि मासे पञ्चदशरात्रादवरस्मिन् महाबोधिं गन्तास्मः ।

१३८ । परस्मिन् विभाषा ।

परस्मिन् कालविभागे भविष्यति नानद्यतनवदा स्यात् । आगामि-
वत्सरस्याग्रहायण्याः परस्मिन् धर्मं शोष्यामि शोतास्मि वा ।

१३९ । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।

हेतुहेतुमदादौ लिङ्विषये क्रियातिपत्तौ भविष्यति लृङ् स्यात् । यदि
वर्षसहस्रमजीविष्यं तदा पुत्रशतमजनयिष्यम् ।

१४० । भूते च ।

भूते च पूर्ववन्नृङ् स्यात् । यदि शिलाः कीमला अभविष्यंस्तदा
क्रोष्टुमिरेवाभक्षयिष्यन्त ।

१४१ । वोताप्योः ।

उतापिग्रन्थात् (३३।१५२) प्राग् भूते लृङ् वा स्यादित्यधिक्रियते ।

१४२ । गर्हायां लङ्पिजात्वोः ।

कालसामान्ये जाल्पियुक्ताद् धातो लृङ् स्यान्नृन्दा चेत् । अपि स-
भपाञ् शूद्रं याजयति ? “मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे” ।

१४३ । विभाषा कथमि लिङ् च ।

कथंयुक्ताद् गर्हायां लिङ् लृङ् च वा स्यात् । स कथं शूद्रं याजयेत्
याजयति वा ? पक्षे याजयिता याजयिष्यति अयोयजत् याजयाञ्चकार वा ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् । अयाजयिष्यत् । “काशुत्स्य दयितां साध्वीं
त्वमागद्विष्यथाः कथम्” । भविष्यति तु लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
सर्वत्रात्र प्रकरणे नित्यो लृङ् बोधव्यः ।

१४४ । किं हत्ते लिङ्लृटौ ।

किंहत्तयागे गर्हाया लिङ्लृटौ स्याताम् । सर्वसकाराणा वाधा ।
को नाम कतरो नाम शूद्रं याजयेद् याजयिष्यति वा ?

१४५ । अनवक्लृप्तमर्षयोरकिंहत्तेऽपि ।

अनवक्लृप्तमर्षयोरकिंहत्तेऽपि लिङ्लृटौ स्याताम् । नावक्लृप्तमि
सभवान् हस्तिरथं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहीष्यति वा । न अहधे न चमे
दुर्जन प्रतिष्ठा लभेत नप्सते वा ।

१४६ । किंकिलास्वर्येषु लृट् ।

किंकिलास्वर्ययोगे लृट् स्यात् । किंकिल सभवान् सुरां पास्यति ।
“किं क्रमिष्यति किलेष वामनः” । अस्ति नाम शूद्रो वेदं व्याख्यास्यति ।
न अहधे न चमे ।

१४७ । जातुयदोर्लिङ् ।

१४८ । यच्चयत्रयोः ।

(क) यदायद्योश्च । जातुयद्यदायदियच्चयत्रोपपदे लिङेव स्यात् ।
“न पृथग्जनवज्जातु प्रमुञ्चेत् पण्डितो जनः” । “नावक्लृप्तमिदं ग्वायेद् यत्
क्तच्छ्रेषु भवानपि” । यदा भवद्विधः शूद्रं याजयेदित्यादि ।

१४९ । गर्हायाञ्च ।

यच्चयत्रयोर्योगे गर्हाया लिङेव स्यात् । “यच्च यत्र भवान् सीदेन्महद्भि-
स्तद् विगर्हितम् ।”

१५० । चित्रोक्तरणे च ।

आद्यर्थे च पूर्ववलिङेव स्यात् । “आद्यर्थे यच्च यत्र त्वा प्रब्रूयाम वयं
हितम् ।”

१५१ । शेषे लृङ्यदौ ।

यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तस्मादुपपदादाद्यर्थे लृङेव स्यात् । अद्भुतमन्त्रो

नाम गिरिमारोहति । वधिरी नाम व्याकरणमध्येयते । अयदौ किम् ? चित्रं नाम यदि स भुञ्जीत ।

१५२ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ।

वाढार्थयोस्तप्योर्योगि लिङेव स्यात् । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् ।

१५३ । कामप्रवेदनेऽकच्चिति ।

इच्छाप्रकाशने सर्वलकारापवादी लिङेव स्यात् । कामो मे शृणुयाद् भवान् । अकच्चिति किम् ? कच्चिञ्जीवति ते पिता ? अयं विधिर्नोप-पदाश्रयः । कामप्रवेदनस्य गम्यमानतयाभ्युपगमात् । इच्छार्थेषु लिङ्-लोटावित्थेषु (३।३।१५७) नूपपदाश्रय इत्यनयोर्भिन्नविषयता । यत् पुनरत्र सूत्रे कामो मद्दति प्रयोगः स गम्यमानार्थस्यैव स्पष्टार्था बोद्धव्यः ।

१५४ । सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ।

अलमिति चेत् सम्भाव्यतेऽलञ्च न प्रयुज्यते तदा धातोर्लिङेव स्यात् । अपि गिरसा गिरिं भिन्द्यात् । अलमिति किम् ? विटेशस्यः प्रायेणायास्यति । अलंयोगे तु । अलं हस्तिनं हनिष्यति ।

१५५ । विभाषा धातो सम्भावनवचनेऽयदि ।

अनन्तरीक्तो लिङ् सम्भावनवाचिधातूपपदे वा स्यात् । सम्भावयामि स भुञ्जीत । स भोक्षते वा । अयदि किम् ? अइधे यत् स भुञ्जीत ।

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।

हेतुहेतुफलार्थाद् धातोर्लिङ् धा स्यात् । दक्षिणस्त्रेद् यायान्न शकटं पर्याभवेत् (59) । पक्षे छट् ।

१५७ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।

इच्छार्थयोगे सर्वलकारापवादी लिङ्लोटौ स्याताम् । कामये त्वं भुञ्जीथाः । इच्छामि स गच्छतु ।

१५८ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ।

१५९ । लिङ् च ।

एककर्तृके इच्छार्थयोगे तुमुन् स्याद्विङ् च । इच्छति भीक्षुम् । गच्छेय-
मिति वाञ्छति ।

१६० । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ।

इच्छार्थाद् वर्त्तमाने लिङ् वा स्यात् । इच्छति इच्छेद्वा । “इच्छेः
कामयितुं त्वं माम् ।” वष्टि उश्याद्वा ।

१६१ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।

एवर्धेषु सर्वलकारापवादो लिङ् स्यात् । विधौ । दानं दद्यात् ।
निग्रोगतः करणे । इह भुञ्जीयाः । कामचारे । यथाश्चि भुञ्जीत ।
अध्वेषे । अध्यापयेत् । संप्रश्ने । किंतु तर्कमधीयीय ? याज्ञायाम् ।
लभेय भिजाम् ।

१६२ । लोट् च ।

विध्यादौ लोट् च स्यात् । करोतु । चिनोतु । अधीताम् ।

१६३ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

इहाज्ञातज्ञापनं प्रेषणम् । विधिरुक्तः । प्रैषसु प्रेषणमात्रम् । अतिसर्गः
कामचाराभ्यनुज्ञा । प्राप्तकालता क्रियानिमित्तं कालप्राप्तिः । प्रैषादौ
गम्ये कृत्याः स्युर्लोट् च । त्वया कटः कर्त्तव्यः । त्वं कटं कुरु । कृत्य-
यङ्णञैतन्नोटा समावेशार्थं वासरूपविधेः (३।१।८४) स्वराधिकारात् परेण
प्रायिकत्वं ज्ञापयति ।

१६४ । लिङ् चोर्द्धमौर्द्धर्त्तिके ।

ऊर्द्धमौर्द्धर्त्तिकाद्याहातो. प्रैषादौ गम्ये लिङ्लोटौ कृत्याश्च स्युः । मुहूर्त्तस्यो-
परि कटं कुर्याः । कटं कुरु । कटस्त्वया कर्त्तव्यः ।

१६५ । स्मै लोट् ।

अनन्तरविषये ऋयोगे लोडेष्व स्यात् । मुहूर्त्तस्योपरि कटं कुरु च ।

१६६। अधौष्टे च ।

अत्र अयोगे लोडेष स्यात् । भवान् मां पाठयतु च ।

१६७। कालसमयवेलासु तुमुन् ।

१६८। लिङ् यदि ।

कालादियोगे तुमुन् स्यात् प्रैपादौ गम्ये । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् ।
वेला भोक्तुम् । यच्छब्दे तु लिङ् । कालोऽयं यद् भुञ्जीथाः ।

१६९। अहं कृत्यत्तचश्च ।

अहं कर्त्तरि कृत्यत्तञ्जलिङः स्युः । यूनां कन्या वीढ्व्या । युवा कन्याया
वीढा । युवा कन्यां वहित् ।

१७०। आवश्यकाधमर्ण्ययो र्णिनिः ।

१७१। कृत्याश्च ।

एतयोर्णिनिः स्यात् । अवश्यकारी कटस्य । शतं दायी ऋणस्य । कृत्याश्च ।
त्वयावश्यं कटः कार्यः । दातव्यं शतम् । कृत्यग्रहणं वासरूपविधिना (३।१।८४)
णिनिसमाविशार्थम् ।

१७२। शक्ति लिङ् च ।

शक्ती लिङ् स्यात् । कृत्याश्च । स भारं वहित् । तेन वाह्यो भारः ।
वहनीयः ।

१७३। आशिषि लिङ् लोटौ ।

आशिषि विषये लिङ् लोटौ स्याताम् । “कल्याणं वः क्रियासुः ।”
वीहो जिनः पातु वः (६०) । शिवः पातु ।

१७४। क्तिचत्तो च संज्ञायाम् ।

आशिषि धातोः क्तिच् स्यात् क्तश्च संज्ञा चेत् । तनुतात् तन्तिः । भवताद्
भूतिः । वीरो भूयाद् वीरभूतिः । अग्निरस्य भूयादग्निभूतिः । ब्रह्मभूतिः ।
वृद्धिः । बुद्धिः । देवैरसौ दासीष्ट देवदत्तः । ब्रह्मदत्तः । वृद्धः ।

१७५ । माडि लुङ् ।

घातोर्माड्योगे सर्वलकारापवादो लुङ् स्यात् । 'मा त्व' कार्षीः पापम् ।
मोज्जिग्रहः स्वपौरुषम्" ।

१७६ । स्मोत्तरे लङ् च ।

मास्त्रयोगे लङ् स्यात् । मास्त्र करोत् । लुङ् च । "मास्त्रं द्राघीर्मृया
पम् ।"

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३१३॥

समाप्तय बहुलपादः ।

भाषावृत्तिः ।

दृतीयोऽध्यायः । चतुर्थःपादः ।

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

धात्वर्थद्वयसम्बन्धे भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः साधवः स्युः । पितृव्यधाती
लो जनिता । “गतो वनं श्वो भवितेति रामः” । दौवारिकः संपत्स्यते ।
तेमानयमासीत् । “वसन् ददर्श” । भुक्तवानस्मि । योत्स्यमानी जगाम ।
धातुसम्बन्धे विधान मा कर्त्तरि क्ततः (३।४।६०) ।

२ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वी वा च तध्वमोः ।

क्रियासमभिहारे (61) गन्धे धातीः कालत्रयेऽपि लोट् स्यात् । तस्य च
हिस्वी कर्त्तव्यी । तध्वविपये हिस्वी वा स्याताम् । लुनीहि लुनीहीत्येवाय-
मनाधीत् । लविष्यति । लुनाति वा । लुनीहि लुनीहीत्येवमावलाविष्टाम् ।
लविष्यतः । लुनीतो वा । लुनीहि लुनीहीत्येवेम्लाविषुः । लविष्यन्ति ।
लुनन्ति वा । अधीष्वधीष्वेत्येवायमध्यमीट । अध्येष्यते । अधीते वा । तध्व-
विपये हिस्वी वा । लुनीत लुनीत्येवं लुनीहि लुनीहीत्येवं वा यूयं लुनीथ ।
लविष्यथ । अलाविष्ट वा । अधीष्वमधीष्वमित्येवमधीष्वधीष्वेत्येवं वा यूयमधीध्वे ।
अध्येष्यध्वे । अध्यमीष्टुं वा । मर्षत चेह प्रकरणे प्रत्ययान्तानुप्रयोगधात्वर्थयोः
सामान्यविशेषभावेन सम्बन्धः ।

३ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।

क्रियासमुच्चये लोडादिकं वा स्यात् । खमट यामट क्षामटेत्येवाय-
मटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति वा । ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून् पिव धानाः
रुदादित्येवायमभ्यवहरति । एवं सर्वेषु कालेषु सर्वेषु वचनेषु चीन्नेयम् ।

२० । परावरयोगे च ।

अनयोयोगे गम्ये क्त्वा स्यात् । बाल्यमतिक्रम्य यौवनम् । ततः परमित्यर्थः ।
अप्राप्य नदी गिरिः । नद्या अवर इत्यर्थः ।

२१ । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।

पूर्वकालार्थाद् धातोः क्त्वा स्यात् समानश्चेत् कर्त्ता भवति । पीत्वा
हसति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । स्नात्वा भुक्त्वा श्रुत्वा व्रजति । पूर्वकाले
किम् ? भुङ्क्ते जल्पति च । समानकर्तृकयोः किम् ? ब्राह्मणे भुक्तवति
सेवको व्रजति । इह

(क) भूतवृत्त्य पतति अचिणी सन्धीत्य हसतीत्यादिकमुपसंख्येयम् । इह
तु स्नात्वा सुखं भवति पापं कृत्वानुतापः स्यादित्यादौ स्थितस्तेति पदमध्या
हार्यम् (64) ।

२२ । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।

पीनःपुष्टे धातोर्णमुल् स्यात् क्त्वा च । भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा वा
व्रजति । “स्वायं स्वायं क्वचिद् यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ।”

२३ । न यदनाकाङ्क्षे ।

धातोर्यद्युपपदात् क्त्वाणमुलो न स्याताम् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । यदय-
मधीते ततः गीते । वाक्ये साकाङ्क्षे तु यदयं भुक्त्वा व्रजति नूनमयं पठिष्यति ।

२४ । विभाषायेप्रथमपूर्वेषु ।

आभीक्ष्ण्यं निवृत्तम् । एषूपपदेषु धातोस्ती वा स्याताम् । अग्रे भोजमये
भुक्त्वा वा व्रजति । एवं प्रथमं पूर्वम् ।

२५ । कर्मण्यक्रोशे कृञः खमुञ् ।

कर्मणि कृञः खमुञ् स्यादाक्रोशेत् । शीरहारमाचिपति । “तं
भीतद्वारेमाक्रुश रावणः प्रत्यभाषत ।”

(64) एवं - दिग्भोजनकर राज्यं तं निगम्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रथमता राज्ञो हृदयेऽपिस्त्रियत्वात्
इति सुरमतिं च तानि नि रङ्घर संदूय न मानिरसि म इति कामिदानस्य, निराद्य सत्यनिरमयेयं
आशेन शृङ्गेरि पचपात इति भारव, रथे च रामं इहा पुनश्चैव न विद्यत इत्यादिय प्रयोग समर्थित ।

२६ । स्वादुमि णमुल् ।

स्वादुर्योपपदात् कञो णमुल् स्यात् । स्वादुहारं भुङ्क्ते । निपातनादनु-
स्वारः । मिष्टंकारं भुङ्क्ते ।

२७ । अन्यधैवंकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।

एषु कञो णमुल् स्यात् सिद्धशेदप्रयोगः करोतेः । गतार्थत्वात् । अन्यथा
भुङ्क्ते अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं वक्ति । कथद्वारमागच्छति ।
इत्यंकारं श्रेते । सिद्धाप्रयोगे किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ।

२८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।

यथातथयोर्योगेऽसूयोक्तो कञ, स स्यात् । यथाकारं तथाकारं भुङ्क्ते
किं तथात्त ? यथातथयोरिति सूत्रो निर्देशः ।

२९ । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।

साकल्यवति कर्मणि दृशिविदोः स स्यात् । ब्राह्मणदर्श प्रणमति । भिक्षुवेदं
भोजयति । सर्वान् भिक्षुनित्यर्थः । कर्मणि विधिः प्राक् करणे इनः (३।४।३७) ।

३० । यावति विन्दुजीवोः ।

अत्रानयोः स स्यात् । यावज्जीवमधीते । यावद्देदं भुङ्क्ते ।

३१ । चर्मोदरयोः पूरः ।

अनयोः पूरः स स्यात् । चर्मपूरं तिलान् ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३२ । वर्षप्रमाण जलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

वृष्टिप्रमाणगतौ पूरः स स्यादूकारलोपश्च वा । गोप्यदमं गोप्यदपूरं वा
वृष्टी देवः ।

३३ । चले क्तोपिः ।

चेलार्थापपदे क्तोपिः स स्याद्वर्षप्रमाणे । वस्त्रक्तोपं वृष्टी देव ।

३४ । निमूलसमूलयोः कपः ।

अनयोः कपः स स्यात् । निमूलकार्थं कपति । “समूलकार्थं चकपू
रुदन्त ।”

३५ । शुष्कचूर्णरुचेषु पिषः ।

एषु पिषेः स स्यात् । शुष्कपिषं पिनष्टि । चूर्णपिषम् । रुचपिषम् ।

३६ । समूलाकृतजीविषु हन्क्लञ्ग्रहः ।

समूलादिषु हनादेः स स्यात् । “समूलघातं न्यवधीदरींश” । समूलं न्यवधीदित्यर्थः । कपादयो द्वि गतार्था एव । सर्वत्रानुप्रयुज्यन्त इति । अकृत-कारं कुरुते । जीवप्राहं गृह्णाति । उक्तं कर्मणि ।

३७ । करणे हनः ।

करणोपपदाद् धन्तेः स स्यात् । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । शरघातमरीन् हन्ति ।

३८ । स्नेहने पिषः ।

स्नेहने करणे पिषेः स स्यात् । घृतपिषं पिनष्टि घृतेन पिनष्टीत्यर्थः । तैलपिषम् पिनष्टि ।

३९ । हस्ते वर्त्तिग्रहोः ।

हस्ते करणे वर्त्तिग्रहोः स स्यात् । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तं वर्त्तयति । हस्तप्राहं गृह्णाति । पाणिप्राहं गृह्णाति ।

४० । स्ने पुषः ।

आत्मात्मीयधनज्ञातिवाचिन्युपपदे करणे पुषेः स स्यात् । स्नेनापुषत् स्वपोषमपुषत् । आत्मीयपोषं रेपोषम् आत्मपोषं गोपोषं धनपोषम् पिष्टपोषम्-बन्धुपोषं वा पुष्णाति ।

४१ । अधिकरणे बन्धः ।

४२ । संज्ञायाम् ।

आधारोपपदाद् बध्नाति, स स्यात् । गुणो बध्नाति गुतिबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नाति चक्रबन्धं बध्नाति । इहत्त मयूरिकाबन्धं बध्याण्डालिकाबन्धं बहोष्णालिकाबन्धं बध इत्युपमाने कर्मणि चेति (३।४।४५) णसुलिति भाष्यम् ।

४३ । कर्त्वीर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।

जीवे पुरुषे च कर्त्तव्युपपदे नशिवहिभ्या स स्यात् । जीवश्चैव नष्टो जीव-
नाशं नष्टः । पुरुषः सन् वहति पुरुषवाहं वहति ।

४४ । जर्ह्वं शुषिपूरोः ।

जर्ह्वं कर्त्तरि शुषिपूरोः स स्यात् । जर्तुः श्यति जर्ह्वगोपं श्यति ।
जर्ह्वपूरं पूर्यति । -

४५ । उपमाने कर्मणि च ।

उपमाने कर्मणि कर्त्तरि च धातोः स स्यात् । कर्मणि । रत्ननिधायं
निहितः । घृतविलायं विलीनः । कर्त्तरि । मृगनाशं नष्टः । अजकनाशं नष्टः ।

४६ । कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।

निमूलसमूलयोः कप (३।४।३४) इत्यादिषु णसुलृप्रकृतेरेवानुप्रयोग-
कार्यः । तथैवोदाहृतम् । स च क्रियासमभिहारानुप्रयोगवद् व्ययधानेऽपि
भवति यथा घृतनिधायमुदकं निदधातीति भागवतिः ।

४७ । उपदंशस्रुतीयायाम् ।

द्वितीयान्तोपपदादुपदशः स स्यात् । मूलकेनोपदस्य मूलकोपदंशं वा
भुङ्क्ते । इतः प्रभृति विकल्पेनोपपदसमासः । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वा ।

४८ । हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ।

द्वितीयान्तोपपदे हिंसार्थात् स स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति (६५) ।
दण्डेनोपघातं वा । समानकर्मकाणां किम् ? दण्डेनाहत्य व्याघ्रं गाः
कालयति ।

४९ । सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः ।

सप्तम्यन्ते द्वितीयान्ते चोपपदे उपपूर्वात् पीडे (६६) रुधिरापिभ्याञ्च स

(६५) द्रावयतीत्यर्थः ।

(६६) उपग्रन्थेन केवल पीडेरेव योग इति भागवती भगवति । प्रलोकां योग इति जयादिलज्जिनेन्द्रद्वि
हरदत्तमाधवभट्टोऽपि प्रभृतयः । तथाच धातुवती भावः — 'स्य णसुलृविधौ उपसर्गपहणं पीडेरेव
विशेषणमिति भागवती । भट्टिकारख्यतन्त्रे सन्त्ये यन्नाह चट्टरिभिरसथ सुपिपीड दधान इति । ४८

स्यात् । पार्श्वीपपीडं श्रुते । पार्श्वीरुपपीडं वा । स्तनोपपीडमाश्लिष्यति ।
स्तनाभ्यामुपपीडं वा । एवं हस्तरोधं दधद्वनुरिति भट्टिः । पाणिकर्षं वट-
कानत्ति । पाणिना कर्षं वा । विशेषानुपादानात् पाण्युपकर्षम् । (67)

५० । समासचौ ।

सन्निधानगतौ तृतीयासप्तम्यन्तीपपदाद् धातोः स स्यात् । केशग्राहं
युध्यन्ते । केशैर्ग्राहं केशेषु ग्राहं वा ।

५१ । प्रमाणे च ।

आयामगतौ पूर्वोक्तोपपदात् स स्यात् । द्वाङ्मुल्लोक्तं दण्डिकां (68)
छिनत्ति । “द्वाङ्मुल्लोक्तं मङ्गानि च्छिन्दानि द्विपतां युधि ।”

५२ । अपादाने परौप्तायाम् ।

अपादानोपपदाद् धातोस्वरायां स स्यात् । शय्यीत्यायं भुङ्क्ते ।

५३ । द्वितीयायाञ्च ।

कर्मोपपदाद् धातोस्वरायां स स्यात् । लीटग्राहं युध्यन्ते । इह त्वराया-
मिति नानुवर्त्तत इत्याहुः । तैर्नैकवर्जमिति (६।१।१५८) णसुल् सिध्यति ।

५४ । स्वाङ्गेऽधुवे ।

स्वाङ्गे कर्मणि धातोः स स्यात् । अक्षिनिकोचं हसति । भ्रूक्षेपं वक्ति ।
अधुवे किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यत्र च्छिन्ने प्राणी म्रियते तद् धुवम् ।

सावत् साहसमात्रं यदावर्षेण प्रयुक्तस्यातन्त्वाद्गीशरणम् । यदपि पीडितैव सम्बन्धकथं तदपि न न्यायम् ।
वद्वक्त्रसाक्षं पूर्वनिपाताद्येभ्योऽन्तपद इतिनासपदमङ्गव्यादिषु सम्बन्धोऽङ्गोक्तः ।” इति । अतएवाह
हरिद्वीचितः—“धत्तुरित्तिरसञ्च हृदिपीडं दधान इति भट्टियोगे तु न समुल्लानम् । किन्तु घञन्तम् ।
क्रियादिशेषपलाय द्वितीयेति बोध्यम् ।” इति (शब्दरे) । किञ्च बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाह यां निशाचर
इति भट्टी भणुमुपयोगः । दक्षिण च—“तामिदं सङ्गितोरुपपीडं भुजोपपीडुञ्चोपयुञ्ज तन्धेऽभिरसयन्नन्वामिष
तां निशामल्लभैवम् ।” इति (दशकुमारपरिते) । यो रणे दुष्टपक्षानो हस्तरोधं दधद्वनुरिति च भट्टि-
योगो भागवतमतसवादी । युद्धयोगेन च भर्तुं हरिमतमेवाशुच्यते ।

(67) “पाणिभ्यामुपपद्य इत्य स कर्षं कर्षं मया नापिंत इति छादि स्यादेवेति भाषाहन्नेविद्वतो
वृष्टिपरपञ्चरर्षाः ।

(68) रूपो दध्ने दध्नी । दध्येत दक्षिकेति वृष्टिपरः । इतो तु खण्डिकामिति पाठः ।

५५ । परिक्लिश्यमाने च ।

क्लेगिनि स्वाङ्गे कर्मणि स स्यात् । उरःप्रतिपेयं युद्धान्ते । ध्रुवार्धोऽयं योगः ।

५६ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्यापप्रमानासेव्यमानयोः ।

कर्मण्युपपदे विश्यादेः स स्याद् द्रव्यस्य व्याप्तिः क्रियायाश्च नित्यता चेत् । गेहप्रवेगमास्ते । “लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् ।” मण्डपानुप्रपादमास्ते । नद्यवस्कन्दमाचामति । असमासे तु नित्यवीक्षणयो (८१।१४) रिति द्विरुक्तिः । गेहं गेहं प्रवेगमिति गेहं प्रवेशं प्रवेगमिति वेत्यादि ।

५७ । अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालिपु ।

काले कर्मणि क्रियाव्यवधायकेऽस्यतितृषिभ्या स स्यात् । द्रव्यात्वासं गाः पाययति । द्रवहतर्पम् । द्रवमतिक्रम्येत्यर्थः ।

५८ । नाम्नादिशिग्रहोः ।

नाम्नि कर्मण्यदिशिग्रहिभ्याश्च स स्यात् । नामादेशमाचष्टे । नाम-
ग्राहं स्त्रीति ।

५९ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ ।

अव्ययोपपदात् कृजः क्वाणमुलो स्यातामनिष्टाख्यानञ्चेत् । ब्राह्मण
पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि हृपलो नीचैःकृत्याचष्टे ? नीचैःकारं वा । उच्चैर्हि
प्रियाख्यानं युक्तम् । “आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैःकारं सृतं रामवियोग-
शोकात् ।” उच्चैःकृत्य वा । नीचैरिहाप्रियाख्यानं युक्तम् ।

६० । तिर्य्यच्यपवर्गे ।

तिर्य्यगुपपदात् कृजस्तौ स्याता समाप्तौ । तिर्य्यक्कृत्य गतः । तिर्य्यक्-
कारं वा । समाप्येत्यर्थः ।

६१ । स्वाङ्गे तस्प्रत्वये कृभ्वोः ।

तस्प्रत्वयान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृभूभ्या तौ स्याताम् । सुखतःकृत्य गतः ।
सुखतःकारं वा । पृष्ठतोभूय पृष्ठतोभाषं वा ।

६२ । नाधार्थप्रत्यये चूर्थे ।

नार्थे धार्थे च चूर्थे उपपदे कृभूयां तौ स्याताम् । नानाकृत्य गतः ।
नानाकारं वा । नानाभूय नानाभावं वा । धार्थे । द्विधाकृत्य द्विधाकारं वा ।
द्वैधंभावं द्वैधभूय वा । प्रत्ययग्रहणं किम् ? पृथक् कृत्वा ।

६३ । तूष्णीमि भुवः ।

तूष्णींशब्द उपपदे भुवस्ती स्याताम् । तूष्णीभूयास्ते । तूष्णीम्भावं वा ।

६४ । अन्वच्यानुलोम्ये ।

अन्वगुपपदाद् भुवस्ती स्यातामानुकूल्यच्चेत् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्-
भावं वा । उक्तानि तृतीयाप्रभृतीनि यान्यमा क्त्वाप्रत्ययेन च वा समस्यन्ते ।

६५ । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्वर्थेषु तुमुन् ।

शकाद्यर्थोपपदाद् धातो सुमुन् स्यात् । शक्नोति भीक्तुं बालकः ।
अर्हति दातुम् । अस्ति भीक्तुम् । विद्यते भीक्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्योऽयं
विधिः ।

६६ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।

पर्याप्तिः परिपूर्णता । तद्वचनेष्वलमर्थविशिष्टेषु धातो सुमुन् स्यात् ।
अलं भीक्तुम् । पारयति दातुम् । पर्याप्तिवचनेषु किम् ? अलं भुक्त्वा । अलं
कृत्वा । गतं धातुसम्बन्धतुमर्थाभ्याम् ।

६७ । कर्त्तरि कृत् ।

अनुकार्याः कृतः कर्त्तरि स्युः । ओटनस्य पाचकः । पकवान् । नन्दनः ।
ग्राही । पचः ।

(क) अव्ययकृतो भावे भवन्तीत्युक्तम् ।

६८ । भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्वाप्लाव्यापात्या वा ।

मतेते कर्त्तरि वा स्युः । भव्योऽयम् । भव्यमनेन । गेयोऽयं मीत्राम् ।
गेयान्यनेन सामानि ।

६६ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।

सकाराः कर्त्तरि स्युः कर्मणि च । अत्रं पचति । पच्यतेऽन्नम् ।
अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च । श्रेते विप्रः । श्यते विप्रेण ।

७० । तयोरेव कृत्यत्तखलर्थाः ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः । कर्त्तव्यः कटोऽनेन । कार्यः । कृतः ।
खल्ये । ईपत्करः । अकर्मकाद् भावे । भवितव्यमनेन । भूतम् । दुराट्प्रभ-
वम् । ईपदाट्प्रभवम् ।

७१ । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ।

क्रियारम्भे क्तः कर्त्तरि स्यात् । भावकर्मणोश्च । प्रभुक्त श्रोदनं विप्रः ।
प्रभुक्त श्रोदनो विप्रेण ।

७२ । गत्यर्थकर्मकश्चिपशौड्स्थ्यासवसजनरुहजौर्यतिभ्यश्च ।

एभ्यः क्तः कर्त्तरि स्यात् । ग्रामं गतः पान्यः । प्रस्थितः । यातः ।
अकर्मकात् । आसितः । स्थितः । आङ्पूर्वश्चिपादेः । आङ्श्लिष्टः कन्याम् ।
अतिशयितो गुरुम् । उपास्थितस्तम् । उपासितस्तम् । अनुपितस्तम् ।
अनुजातस्तम् । आरुढस्तम् । अनुजीर्णस्तम् । चकाराद् यथाप्राप्तश्च ।
गतो ग्रामोऽनेन । गतमनेन । चकारोऽतानुवर्त्तते । ततोऽधिकविधानाद्
व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिः । (69)

७३ । दाशगोघ्नौ संप्रदाने ।

एतावच्च निपात्येते । गुणवान् ब्राह्मणो दाशः (70) । गोघ्नोऽतिथिः ।

७४ । भौमादयोऽपादाने ।

एतेऽत्र साधवः स्युः । भौमः । भौष । भयानक' । रङ् । खलति ।
रक्ष । प्रपतन । समुद्रः ।

७५ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।

सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्रोणादयो ज्ञेया । हस्त वर्त्म । भसित भस्म ।

(69) व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिरिति पाठान्तरम् ।

(70) दाश दाम इत्यप्याद् दीयतेऽप्येविति दाशग्रन्थे सप्तदशै

६२ । आडुत्तमस्य पित्त् ।

लोडुत्तमपुरुषस्याङ्गागमः स्यात् । स च पित् । करवाणि । तनवानि ।
करवाव । तनवाव ।

६३ । एत ऐ ।

लोडुत्तमपुरुषस्य एत ऐकारादेशः स्यात्-। आमपवादः । तनवै ।
तनवावहे । अत्र लोटः पञ्चसूत्री छन्दोभागः (72) ।

श्लोपः परस्मैपदेषु (३।४।६७) । स उत्तमस्ये (३।४।६८) ल्येतद्द्वयमधिक्रियते ।

६६ । नित्यं डितः ।

डितो लकारस्योत्तमपुरुषसकारस्य श्लोपः स्यात् । नित्यग्रहणमेक-
हृत्तो (73) सार्धकम् । अपचाव । अपचाम । पचेव । पचेम । अपाच्छ ।
अपाच्छ । अपच्छाव । अपच्छाम ।

१०० । इतश्च ।

डिङ्गकारस्येकारस्य श्लोपः स्यात् । अपचत् । पचेत् । अपचः । परस्मै-
पदेष्वित्येव । अपचावहि ।

१०१ । तस्यस्थमिपां तान्तान्तामः ।

डिङ्गकारस्य तसादेस्तामादयः स्युः । अपचताम् । अपचतम् । अपचत ।
अपचम् ।

१०२ । लिङः सीयुट् ।

लिङः सीयुडागमः स्यात् । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कृपीष्ट ।
कृपीयास्ताम् ।

(72) । इयञ्चापचसूत्री—

६३ । श्लोपः परस्मैपदेषु । ६६ । स उत्तमस्य । ६९ । श्लोपः परस्मैपदेषु । ७० । इतश्च श्लोपः

(73) एकहृत्तो ह्रस्वहृत्तो प्रथमहृत्तो यत्र आन्तस्यलोकिकभातो विहिते इति यावत् । छन्दसि
मूलोपस्य पञ्चिकात्वाद् भाषायाश्च नित्यत्वात् । केष्वन्वोच्चिङ्गहृत्तो तु नित्यवृद्धं निरपेकमिति भावः ।
Vide the note on 1 : 16

१०३ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ।

१३

लिङः परस्मैपदेषु यासुडागमः स्यात् । स च ङित्कार्यं करोति ।
कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । क्रियात् । क्रियास्ताम् । क्रियासुः ।

१०४ । किदाशिषि ।

आशिषि लिङो यासुट् कित् स्यात् । इज्यात् । जागर्यात् । आशिषि
किम् ? विध्यादौ । यजेत् । जाग्य्यात् ।

१०५ । भस्य रन् ।

लिङो भस्य रन् स्यात् । पधेरन् । कुर्वीरन् । कृपीरन् ।

१०६ । इटोऽत् ।

लिङ इटोऽत् स्यात् । कुर्वीय । कृपीय ।

१०७ । सुट् तिथोः ।

लिङस्तथयोः सुडागमः स्यात् । कृपीष्ट । कृपीष्ठाः ।

१०८ । भेर्जुस् ।

निङो भेर्जुस् स्यात् । पवेयुः । पच्यासुः ।

१०९ । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।

एभ्यः परस्य ङित्कारस्य भेर्जुस् स्यात् । सिष् । अकार्षुः । अभ्यस्तस्य ।
अजागरुः । विदेः । अविदुः ।

११० । आतः ।

आदन्तादेव सिज्लुगन्ताञ् भेर्जुस् स्यात् । अदुः । अधुः । नेह ।
अभूवन् ।

१११ । लङः शाकटायनस्यैव ।

११२ । द्विषश्च ।

आदन्ताद् धातो द्विषेय परस्य लङः शाकटायनस्य मतेन भेर्जुस् स्यात् ।
अयुः । अवुः । अद्विषुः । अन्येषाम् । अयान् । अवान् । अद्विषन् ।
उक्तास्तिङः ।

७६ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । ध्रौव्यार्था अकर्मकाः । इदमेवामासितम् । इहानेनासितम् । अयमत्रासितः । इदमहिः सप्तम् । इदमहिना सप्तम् । अयमहिना सप्तो देशः । इहाहिः सप्तः । भक्षणार्थात् । इदमस्य भुक्तं स्थानम् । इहानेन भुक्तम् । भुक्तोऽनेनीदनः । इह च विभक्ता भ्रातरो भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति भावक्तान्तान् मत्वर्थीयोऽकारः । (71) उक्ताः क्ततः ।

७७ । लस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

७८ । तिप्तस्मिप्थस्मिभ्वस्मस्ताताञ्झयासाथां-
ध्वमिड्व्हिमहिड्व् ।

लस्य स्थानेऽमी तिष्ठादयःस्युः । भवति भवतो भवन्ति । पचते पचते पचन्ते । भूयते भावे । पच्यते कर्मणि । एवं लिङादावुन्नेयम् ।

७९ । टित आत्मनेपदानां टेरे ।

टिङ्गकारात्मनेपदे टिभागस्यैकारादेशः स्यात् । पचते । पचन्ते । पेचाते । पक्तासाथे । पच्यते । कथं पचमानः ? प्रकृतस्य तद्धो ग्रहणात् ।

८० । थासः से ।

टिङ्गकारस्य थासः से, स्यात् । पचसे । क्रियसे ।

८१ । लिटस्तभयोरेशिरिच् ।

नितो यो तभो तयोरेशिरिचौ स्याताम् । पेचे । पेचिरे ।

८२ । परस्मैपदानां णलतुसुस्यलथुसणल्वमाः ।

लिटः परस्मैपदानां णनादयः स्युः । अर्थान्तरतम्येन स्थान्यादेशव्यवस्था ।

(71) एरच म बर्बिनिहो निदित समापयाविति पाठु न प्रथम व्यकथति कल युष्माकपोतेषु येनार्दि प्रवेदा समापेया इत्यात् ।

शब्दसाम्याभावात् । चकार चक्रतुचक्रुः । चकर्थं चक्रद्युः । यस्यान्तादेशे
प्रयोजनाभावात् सर्गदेशोऽकारः । चक्र । चकार चकर चक्रथ चक्रम ।

८३ । विदो लटो वा ।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतुर्विदुः । वित्य
विदद्युर्वेद । वेद विह विद्य । पक्षे वेत्ति विप्तः विदन्तीत्यादि ।

८४ । ब्रुवःपञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।

ब्रूओ लटः परस्मैपदादिपञ्चकस्य पश्चैव णलादयो वा स्युः । ब्रुवया-
हादेशः । आह । आहतुः । आहुः । आत्व । आह्युः । पक्षे ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ।

८५ । लोटो लङ्घत् ।

लोटो लङ्घत् कार्यं स्यात् । तांतंतसलोप्य । पचताम् । पचतम् ।
पचत । पचाव । पचाम ।

८६ । एरुः ।

लोङ्ङिकारस्य उः स्यात् । पचतु । पचन्तु ।

(क) द्विन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीङ्ङि । करयाणि । पचानि ।

८७ । सेर्च्चापिच्च ।

लोटः सिपो ङिः स्यात् । म चापित् । लुनीङ्ङि । राधुङ्ङि ।

८८ । वा छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८९ । मेर्निः ।

लोटो सिपो निः स्यात् । भवानि । पचानि ।

९० । आमेतः ।

लोङ्ङिकारस्याम् स्यात् । कुरुताम् । कुरुताम् ।

९१ । सवाभ्यां वामौ ।

लोटः सवाभ्यामिकारस्य वामौ स्याताम् । आहं कुरुष्व । कुरुष्वम् ।

११३ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ।

तिङ् शिच्च प्रत्ययः सार्वधातुकनामा स्यात् । नयति । रोदिति । पचते । उत्पिवः । शूरमन्थः । कुर्वाणः । कुर्वन् ।

११४ । आर्हधातुकं शेषः ।

धातोरित्थेवं (३।१।७) विहितस्तिङ्शिङ्गामन्यः शेष आर्हधातुकनामा स्यात् । भविता । भविष्यति । भवितव्यम् । भवितुम् ।

११५ । लिट् च ।

एवकारोऽनुवर्त्तते । लिङादेश आर्हधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पेचिय । शेकिय । जग्ले ।

११६ । लिङाशिषि ।

आशीर्लिङार्हधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पविषीष्ट । आशिषि किम् ? पुनीयात् ।

११७ । छन्दस्युभयथा ।

छान्दसम् । उक्तं धातो (३।१।७) ।

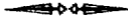
इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषावृत्ती तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥ समाप्त्य तृतीयोऽध्यायः ।

धातुसम्बन्धपादस्य समाप्तः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।



चतुर्थोऽध्यायः । प्रथमःपादः ।

१ । ड्याप्प्रातिपदिकात् ।

स्वादिटाबादितक्षिताना प्रकृतिरधिक्रियते ।

२ । खोजसमोट्छ्टाभ्याम्भिसुडेभ्याम्भ्रस्डसिभ्याम्भ्रस्डसोसाम्भ्योस्सुप् ।

एते सुपो डप्रन्तावन्तप्रातिपदिकेभ्य परे स्यु । नदी नद्यौ नद्य । रामा रामे रामा । वृक्ष वृक्षौ वृक्षा ।

३ । स्त्रियाम् ।

अधिकारोऽयम् । समर्थाना प्रथमादिति (७।१।८२) यावत् ।

४ । अजाद्यतष्टाप् ।

अजादेर्गणाददन्ताच्च स्त्रिया टाप् स्यात् । अजा । अखा । कोकिला जाति । पूर्वहायना टित् । जेरुष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पुयोगे । दृष्टा ।

(1) सम्भ्रस्त्राजिनशणपिण्डेभ्य फलात् । सम्फलैत्यादि ।

(2) सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्य पुष्यात् । सत्पुष्या । एकपुष्या ।

(3) शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति । महत्पूर्वस्य तु महाशूद्री ।

(4) मूलाभ्रज । भ्रमूला । अजादिपाठोऽय जात्यादिलक्षणङीपादेर्बाधक । अदन्तात् । खट्वा । देवदत्ता । तपर किम् ? शस्या स्त्री ।

५ । ऋन्नेभ्यो ङीप् ।

ऋकारनकारान्तेभ्य स्त्रिया ङीप् स्यात् । कर्मी । दण्डिनी ।

६ । उगितश्च ।

उगितो ङीप् स्यात् । गोमती । श्रेयसी । पचन्ती । अतिभवती ।

(क) धातोरुगितः प्रतिषेधः । 'उखास्त्रत् । पर्णध्वत् ।

(ख) अञ्चतेद्योपसंख्यानम् । प्राचो । प्रतीची ।

७ । वनो र च ।

वन्नन्ताद् ङीप् स्याद्ग्रथान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । परलोकदृश्वरी ।
सर्लाकदृश्वरी । सहस्रत्वरी । सुत्वरी । कथमतिशुनी निःशुनी ? अर्थवद-
ग्रहणात् ।

(क) वनो न ह्य इति वक्तव्यम् । ह्यः परो यो वंस्तदन्तान् ङीप्
न स्तः । राजयुष्वा स्त्री । शर्वरीशब्दस्त्रीणादिको वरट्प्रत्ययान्तः ।

८ । पादोऽन्यतरस्याम् ।

पादन्तान् ङीप् स्याद्वा । द्विपदी द्विपादा ।

९ । टावृचि ।

ऋच्ये पादन्ताद् टाप् स्यात् । द्विपदा त्रिपदा ऋक् ।

१० । न षट्स्रसादिभ्यः ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्रसादिभ्यश्च (१) स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् । पञ्च स्त्रियः । एवं
सप्त । नव । कति । तदन्तेऽपि निषेधः । प्रियपद्मानो वेश्याः । स्रसादेः ।
स्रसा । तिस्रः । चतस्रः । ननान्दा । दुहिता । याता । माता । नमेति
भागुरिः । (२)

११ । मनः ।

मन्नन्तान् ङीप् स्यात् । पामा । पामानौ । सीमा । सीमानौ ।
तदन्तेऽपि । अतिपटिमा । अतिपटिमानौ ।

(१) "स्रसा त्रिपदमस्य ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैति स्रसाद्य सदाङ्गता ॥" इति ।

(२) अन्ते षट् नदीति । तदाचारः—नदी पीप्नो सुताङ्गनेति ।

१२ । अनो बहुव्रीहेः ।

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेर्डाँन् स्यात् । सुपर्वा । सुपर्वाणो । बहुव्रीहेः किम् ?
सुराज्ञी । (३)

१३ । डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

मन्नन्तादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्डाँन् वा स्यात् । सीमाः सोमानः । सुपर्वाः
सुपर्वाणः । अनिनन्तान्यग्रहणेष्वर्थवद्ग्रहणाभावात् । सुपटिमाः सुपटिमानः
स्त्रियः । निर्गरिमाः निर्गरिमाणः । अन्यतरस्याग्रहणाद् डाप्प्रतिषेधाभ्यां
सुक्ते डीव्राविति भाष्यम् । बहुसुत्वरी नगरी ।

१४ । अनुपसर्जनात् ।

वक्ष्यमाणस्त्रीप्रत्यय उपसर्जनान्न स्यात् । बहुकुरुचरा नगरी । बहुकुक्कुटा
अटवी ।

१५ । टिङ्ठाणञ्द्वयसञ्दघ्नञ्मात्रच्तयपृठक्ठञ्कञ्-
क्वरपृथ्व्युनाम् । (४)

एतदन्तेभ्यः स्त्रिया डीप् स्यात् । टित् । कुचचरी । गायनी । सायस्तनी ।
टिच्चसामर्थ्याद् नदट् नदी । घेट् स्तान्धयी । टः । वैनतेयी । अण् । कुम्भकारी ।
भङ्गकारी सेना । श्रीपगवी । अञ् । औत्सी । वैदी । द्वयसच् । जानुद्वयसी ।
दघ्नच् । जानुदघ्नी । मात्रच् । जानुमात्री । तयप् । द्वितयी । द्वयी । उभयी ।
पञ्चतयी । ठक् । आचिकी । ठञ् । लावणिकी । कञ् । यादृशी । तादृशी ।
क्वरप् । नखररी । जित्वरी । गत्वरी । थ्व्युन् । सुभगद्वरणी ।

(क) नञ्स्त्रीककः । स्त्रेणी । पौंस्त्री । शास्त्रीकी । ताम्नांयीकी ।
द्वैतीयीकी । तीयादीकक् (४।२।७, वा) ।

१६ । यञश्च ।

अपत्ययञस्तान् डीप् स्यात् । गार्गी । वात्सी ।

(३) एतदतिपर्यं चो निःशर्मस्त्रीत्यादयोऽपि तन्पुत्रश्च एवेति ।

(४) टिङ्ठाणञ्द्वयसञ्दघ्नञ्मात्रच्तयपृठक्ठञ्कञ्क्वरप इत्येवाहं द्रवम् । यानमिति तु वी।
प्रतिपत्तम् ।

१७ । प्राचां फ् सङ्घितः ।

यञन्तात् तद्धितसङ्गक फ् स्यात् । पिच्चान् डीप् । गार्ग्यायणी । वाख्यायनी । प्राचा किम् ? गार्गी । वाक्वी ।

१८ । सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः ।

गर्गाद्यन्तर्गणाङ्गीहितादे कतशब्दान्ताद् यञन्तान् नित्यं फ्. स्यात् । लौहित्यायनी । साहित्यायनी । कात्यायनी । सर्वत्रग्रहणाच्चावृषियेऽपि । आवद्यायनीति स्मृतिः ।

१९ । कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च ।

एणान्तात् कुरुशब्दादपत्याणन्ताच्च मण्डूकात् फ्. स्यात् । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । तस्येद (४।३।१२०) मित्यणन्तास्तु कौरवी सेना । माण्डूकी भार्या ।

(क) इञन्ताटासुरेरुपसंख्यानम् । आसुरायणी कन्या । फ्स्य तद्धितत्वे यस्येति चेति (६।१।१४८) लोपः ।

२० । वयसि प्रथमे ।

प्रथमवयोवचनान् डीप् स्यात् । प्रथमग्रहणमचरमोपलक्षणार्थम् (५) । कुमारी । वर्करी । तरुणी । वधूटी । चिरण्टी । कथ कन्या ? निपातनात् ।

२१ । द्विगोः ।

द्विगो डीप् स्यात् । पञ्चपूली । त्रिलोकी । पञ्चररी । त्रिफलेति तु वैश्वकण्डे ।

२२ । अपरिमाणविस्ताचितकम्बलोभ्यो न तद्धितलुकि ।

एतदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि डीम् न स्यात् । अपरिमाणान्तात् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । त्रिगताः । द्विपर्षाः । कालः । सख्या च न परिमाणम् । विस्ताद्यन्तात् । द्विविस्ताः । द्वापिताः । त्रिकम्बल्याः । तद्धितलुकि किम् ? समाहारे दशगती ।

२३ । काण्डान्तात् चेत्रे ।

काण्डान्ताद् द्विगोस्तद्वितलुकि ङीम् न स्यात् । हे काण्डे प्रमाणमस्याः ।
द्विकाण्डा चेत्रभक्तिः । प्रमाणे लो द्विगो (५।२।३७, वा) रिति माधचो लुक् ।
चेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ।

२४ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

पुरुषात् प्रमाणार्थाद् द्विगोस्तद्वितलुकि ङीव् वा स्यात् । द्विपुरुषी
द्विपुरुषा वा परिखा ।

२५ । बहुव्रीहे रूधंसो ङीप् ।

जधसन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीप् स्यात् । डाप् प्रतिषेध ङीपा बाधा । कुण्डोष्ठी ।
घटोष्ठी ।

२६ । संखत्राव्ययादे ङीप् ।

एतदादेर्बहुव्रीहे रूधसन्तान् ङीप् स्यात् । चतुष्ठी । निरुष्ठी । खरे भेदः ।

२७ । दामहायनान्ताच्च ।

संख्यादेरित्येव । दामहायनान्ताद् बहुव्रीहे ङीप् स्यात् । द्विदाम्नी ।
त्रिदाम्नी । हायनान्ताद्द्वयस्यभिधानम् । द्विचतुर्थ्या णत्वञ्च । द्विहायनी ।
त्रिहायणी । चतुर्हायणी ।

२८ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

उपधालोपयोग्यादत्रन्ताद्बहुव्रीहे र्वा ङीप् स्यात् । सुराप्ती । बहुतत्त्वी ।
सुदाम्नी । भूरिधाम्नी विद्या । ङीपा सुक्ते डाप् प्रतिषेधे । सुराजे सुराजाना-
विति । उपधालोपिनः किम् ? सुपर्वाणो सुपर्वे ।

२९ । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः ।

ङीप् स्यात् । सुराप्ती नाम भगरी । छन्दमि नोदाङ्गियते ।

३० । केवलमामकभागधियपापापरसमानार्थ्यकृतसुमङ्गल-
मेपजाञ्च ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां ङीप् स्यात् । केवली नाम ज्योतिः । मामकी

देवता । पापी । अपरी । समानी छन्दः । सुमङ्गली । संज्ञायामित्येव ।
मामिका बुद्धिः । सुमङ्गला नारी ।

३१ । रात्रेश्चाजसौ ।

रात्रिशब्दात् संज्ञायां ङीप् स्यात् । रात्री । अजसौ किम् ? रात्रयः ।

(क) अजसादिष्विति वक्तव्यम् । रात्रिम् । रात्रिभिरित्यादि । कथं
तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्रय इति ? कृदिकारादिति (४।१।४५, ग, छ) ।
ङीप् ।

३२ । अन्तर्वत्पतिवतीर्नुक् ।

अनयो ङीप् स्याद्बुगागमथ । मतोर्वत्त्वञ्च निपातनात् । अन्तर्वत्नी
गर्भिणी । पतिवती सभर्तृका ।

३३ । पत्युर्नी यज्ञसंयोगे ।

पत्युर्ङीप् स्याद्विद्यन्तादेशो यज्ञसंयोगश्चेत् । पत्नी ब्राह्मणस्य । कथं पत्नी
शूद्रस्येति ? उपमानात् । (६)

३४ । विभाषा सपूर्वस्य ।

सपूर्वपदस्य पत्युर्ङीप्कारौ वा स्याताम् । वृहपत्नी वृहपतिः । “दृष्टा
मया रामपतिः प्रमन्युः ।”

३५ । नित्यं सपत्न्यादिषु ।

एषु नित्यं ङीप्कारौ स्याताम् । सपत्नी । “कामिकपत्नीव्रतदुःख-
शीलाम् ।” वीरपत्नी । भ्रातृपत्नी । पुत्रपत्नी ।

३६ । पूतक्रतोरै च ।

अती ङीप् स्यादैकारश्चान्तादेशः । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी ।

३७ । वृषाकपप्रसितकुसोदानामुदात्तः ।

एषा ङीप् स्यादैकारश्चान्तादेशः । वृषाकपायी वृषाकपे भार्या ।
अग्नयायी ।

३८ । मनो रो वा ।

मनीर्डीप्, स्यादैकारौकारादेशो च । मनोः स्त्री मनायी मनावी ।
मनुरपीत्येके । नैत्यन्ते ।

३९ । वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो नः ।

तोपधादर्थधाचिनी ङीप् स्याद्वा । तकारस्य च नकारः । एनी ।
श्वेनी । हरिणी । रोहिणी । पक्ष एता । श्वेता । हरिता । रोहिता ।
अनुदात्तात् किम् ? श्वेता । अत इत्येष । गितिः स्त्री ।

(क) अक्षितपन्नितयोः प्रतिषेधः । अक्षिता । पलिता ।

(ख) क्तमित्येके । “गतो गणसूर्णमसिक्तिकानाम् ।” पलिक्ती ।

(ग) पिग्नादुपसंख्यानम् । “मध्येसमुद्रं ककुभः पिग्नीः ।”

४० । अन्यतो ङीप् ।

तोपधादन्यतो वर्णादनुदात्तान् ङीप् स्यात् । सारङ्गो । कल्पापी ।
श्वली । अनुदात्तात् किम् ? कृष्या । कपिला ।

४१ । पिद्गौरादिभ्यश्च ।

पितो गौरादेश्च ङीप् स्यात् । नर्त्तकी । रजकी । खनकी । दंष्ट्रेत्यजादि-
पाठात् । गौरी । मत्सी । मनुषी । द्रोणी । भामलकी । बदरी ।
धातकी । विम्बी । रेवती । पिप्पली । पृथिवी । शमी ।

४२ । जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
मुककवराद् वृत्त्यमत्तावपनाक्त्विमाश्राणास्यौलप्रवर्णानाच्छादना
ऽयोविकारमैद्युनेच्छाकेशवेशेषु ।

जानपदाद्येकादशकाद् यथाक्रमं हत्वादाधर्थे ङीप् स्यात् । जानपदी
हस्तिः । कुण्डो भाण्डम् । गोणी आवपनम् । स्थली अक्त्विमा भूः । भावी
श्राणा । पक्षेत्यर्थः । नागी स्यौल्यवती । काली कृष्यवर्षा ।

(क) नीलात् प्राण्योपधोः । नीली वडवा । नीली शोपधिः ।

(ख) संज्ञायां वेत्येके । नीली नीला । कुगी सौहृषिकारः । कामुकी

मैद्युनेच्छायती । कवरी केशवेग ।

४३ । शोणात् प्राचाम् ।

शोणो । प्राचां किम् ? शोणा ।

४४ । वोतो गुणवचनात् (7) ।

गुणवचनादुदन्ताद्वा ङीप् स्यात् । पट्वी पटुः । तन्वी तनुः । गुर्वी गुरुः ।

(क) खरुसंयोगोपधयोः प्रतिषेधः । खरुः । कट्टुः । पाण्डुः स्त्री ।

४५ । बह्नादिभ्यश्च ।

बह्नादेर्वा ङीप् स्यात् । बह्वरः । बह्ववः । रात्रिः । रात्री । जयसे
कालरात्रीवेति भट्टिः । एवं शकटि । शाटि । शक्ति । शारि । यष्टि । पद्धति ।
युवति (8) । कस्याण । उदार । चण्ड । विकट । विशङ्कट ।

(1) इतः प्राण्यङ्गात् । कटी । धमनी । शोणी ।

(2) कृदिकारादङ्गिनः । धरणी ।

(3) सर्वतोऽङ्गिबर्थादित्येके । रजनी । राजी । सुरभी । भूमी । अङ्गिब-
र्थात् किम् ? अकरणिः । इतश्छन्दःसूत्रे हे ।

४६ । नित्यञ्छन्दसि ।

४७ । भुवश्च ।

४८ । पुंयोगादाख्यायाम् ।

यत् पुमाख्यं पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीप् स्यात् । गणकी । प्रठी ।

(क) गोपालिकादीनां प्रतिषेधः । गोपालिका स्त्री ।

(ख) सूर्याद् देवतायां चाम् वक्तव्यः । सूर्यस्य देवता स्त्री सूर्या ।

अन्या तु सूरौ ।

(7) यत् तु सत्त्वे निविशतेऽपैति षष्ठम् जातिषु ह्यङ्गते । आपेययाक्रियाजघ्न सीऽसत्प्रकृति गुणः ॥१॥ इति,
उपेय्यज्जाण्यद्दृष्टो द्रव्यान्तरिष्वपि । साधक सर्वलिङ्गाणां द्रव्यादन्वी गुण कृत ॥२॥ इति वा गुणलक्षण
'सर्दकदेहकृतिभावम् । बहुविधेषुपानां वैश्यात् । भाष्यकृताऽध्यायानाम् ।' इति जगिष । वस्तुतस्तव
गुणवचनशब्देन कृदन्त तद्विज्ञान समस्त सर्वनाम ज्ञानि सद्यः संज्ञामध्यातिरिक्तशब्दो ष्यङ्गते । आकङ्कारभूव
(१।१।) भाष्यत सधेव साभात् । अतएव दद्यालुगयागुपधरतीनां व्याङ्गति ।

(8) युवतिशब्दश्चैव पाठ । तेन पचे ङीप् । युवती । अत युवतिशब्द । तेन युनीति षपमपाणि
नीदम् । Vide note on 4 : 77

४६ । इन्द्रवरुणभवशर्वैरुद्रमृडहिमारख्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ।

एभ्यो ङीप् स्यादानुगागमश्च । इन्द्रादेः स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी ।
मृडानी ।

(क) हिमारख्ययोर्महत्त्वे । हिमानी । अरुणानी ।

(ख) यवाद्दोषे । यवानी ।

(ग) यवनाक्षिप्याम् । यवनानी लिपिः (७) ।

(घ) उपाध्यायमातुलाभ्यामानुग्वा । उपाध्यायानी । मातुलानी । पक्षे
उपाध्यायी । मातुली ।

(ङ) आचार्यादणत्वञ्च । आचार्यानी ।

(च) अर्य्यक्षत्रियाभ्या वा ङीपानुक्तौ । अर्य्या अर्य्याणी । क्षत्रिया
क्षत्रियाणी । पुंयोगे त्वर्षी क्षत्रियी ।

५० । क्रौतात् करणपूर्वात् ।

ङीप् स्यात् । धनक्रोती । मनसाक्रोती । सा हि तस्य धनक्रोता
प्राण्येभ्योऽपि गरीयसीति टावन्तेन समासः ।

५१ । क्तादल्याख्यायाम् ।

करणपूर्वात् क्तादल्याख्यायां ङीप् स्यात् । अभ्रविलिप्ती द्योः । सूपविलिप्ती
पात्री । अघ्रविलिप्ती जिह्वा ।

५२ । बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ।

अन्तोदात्तात् क्तात् बहुव्रीहे ङीप् स्यात् । उरुभिन्नी । केगविन्नी ।
इह पाणिगृहीती भार्याविशेषे । दन्तजाताऽकृतामासजाताऽक्षणा-
सुखजाताऽसुकृतादयस्त्वजादिपाठात् ।

(७) Some say यवनानी लिपि refers to the Greek alphabet or the letters used
by the Bactrians. Others assert that the Egyptian Hieroglyphics were meant
by it.

५३ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।

अस्वाङ्गपूर्वपदादनन्तरो ङीप् वा स्यात् । सारङ्गजग्धी सारङ्गजग्धा वा ।
सुरापीती सुरापीता वा ।

५४ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । (10)

उपसर्जनस्वाङ्गात् प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात् । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा वा ।
निष्क्रान्ता केशान् निष्केगी निष्केगा वा यूका । असंयोगोपधात् किम् ?
सुगुल्फा । सुपाश्र्वा । उपसर्जनात् किम् ? दीर्घशिखा ।

(क) अङ्गात्तनेत्रकण्ठेभ्योऽपि वेत्तेके । मृदङ्गी मृदङ्गा वेत्यादि । (11)

५५ । नासिकीदरौष्ठजङ्गादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।

नासिकाद्यन्ताद्वा ङीप् स्यात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका वा । तनूदरी
तनूदरा वा । विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा वा ।

(क) पुच्छाच्च । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा वा ।

(ख) कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कवरपुच्छी । शरपुच्छी ।

(ग) उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्च । उलूकपक्षी शाला । काकपुच्छी सेना ।

५६ । न क्रोड़ादिवद्धचः ।

क्रोड़ाद्यन्ताद् बद्धजन्ताच्च स्वाङ्गादिति (४।१।५४) ङीप् न स्यात् ।
संक्रोड़ा । कल्याणखुरा । सुगुदा । दुर्भगा । सुभगा । आकृतिगणोऽयम् ।
बद्धचः । पृथुजघर्ना ।

५७ । सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।

सहादिपूर्वादुतो ङीप् न स्यात् । सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ।
अनासिका ।

(10) अत्रं मुनिनत् स्वाङ्ग प्राणित्मविचारजम् । अतत्स्य तस्य दृष्टय तस्य चेत तत् तथा धृतमिति
स्वाङ्गत्ववम् ।

(11) एतद्भि भाष्यापुत्रम् । वार्तिकपाठेऽपि नास्ति । अतुल्यसमुच्चयापकेन तदिं अकारेण संघातमित्येके ।
अपमाणमित्ये । अपयम् प्रयुज्यते । तथाच किमिदं किंकरकश्चि सुव्यत इति, बध्नाति नै प्रभुरनाति अचरिति,
यत. यतां सप्रतयानि सप्रतमिति च कालिदासः ।

५८ । नखमुखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नान्नि नास्ति ङीप् । शूर्पणखा । कालमुखा । दौर्घणखा ।

५९ । दौर्घजिह्वो च च्छन्दसि ।

छ दः सूत्रम् ।

६० । दिक्पूर्वपदान् ङीप् ।

इह स्वाहादिति (४११५४) ङीपि सिद्धे दिक्पूर्वपदान् ङीविति स्वरार्थम् । प्राञ्जुखी प्राञ्जुखा ।

६१ । वाहः ।

वाह इत्यपि च्छान्दसम् । वहश्चन्दसीति (३२१६४) श्विविधानात् ।

६२ । सखाशिश्वोति भाषायाम् ।

सखी । अशिश्वी । भाषायां स्यात् । न वेदे ।

६३ । जातेरस्त्रोविषयाद्ययोपधात् । (१२)

जातिवाचिनः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुक्कुटी । मयूरी । यची । सर्पी । विहगी । भूती । प्रेती । अमरी । पुरी । तटी । दूती । असुरी । कुष्माण्डी । नटी । शाटी । नाडायनी । कठी । अस्त्रीविषयात् किम् ? सर्वदा स्त्रीलिङ्गान्मा भूत् । मच्छिका । पिपीलिका । माला । वलाका । अयोपधात् किम् ? चत्रिया ।

(क) योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुकयमव्यमनुष्याणां ङीप् । हयी । गवयी । मुकयो । मक्ती । मनुषी ।

६४ । पाककर्णपर्यपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।

पाकाद्युत्तरपदान् ङीप् स्यात् । स्त्रीविषयार्थं वचनम् । ओदनपाकी । पिष्टकपाकी । श्लिष्टपर्णी । गृहपुष्पी ।

(१२) आहतिपदेषु जाति निर्द्धानाश्च न सर्वभाक् । सङ्गदाख्यातनिर्देशात् नोवच चरथे' सङ् ॥ १ ॥

शानुर्भावविनाशकां सल्लस युगपद् दृष्टेः । अमर्षदिहा वदधी तां जातिं कवयो विदुः ३ २ ॥

७२ । संज्ञायाम् ।

आभ्या नाम्नि स्याद्भूङ् । कद्रू । कमण्डलू ।

७३ । शार्ङ्गरवाद्यञो डीन् ।

जातेरित्येव । शार्ङ्गरवादेरजन्ताच्च डीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । गौतमी ।
पुत्री (15) । (1) नृनरयोर्द्विचिञ् । नारी । अत्र खल्वपि । वैदी । श्रौत्सी ।

७४ । यडश्चाप् ।

यडन्ताच्चाप् स्यात् । अग्रङ् । आम्बुष्या । कौशल्या । प्यङ् । कारीष
गन्ध्या । वाराह्या ।

७५ । आवध्याच्च ।

गर्गादियजन्ता (४।१।१०५) दावव्यगध्याच्चाप् स्यात् । आवध्या ।

७६ । तद्धिताः ।

इतस्तद्धितसङ्गका प्रत्यया वाच्या कथ यावत् (५।४।१५१) तद् यथा ।

७७ । यूनस्तिः । (16)

युवगध्यात् ति स्यात् । युवति ।

७८ । अणिवोरनार्पयो गुरूपोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ।

गोत्रे यावणिवो तयो स्त्रिया थङादिश्यते । अण् कारीषगन्ध्या ।

(15) असंशयं परंतराजपुत्रेति कुमारे । कुपे तदुत्पत्तिपुत्रि सभंसिति नैवध । सा भैवी पुत्रि शोने
कृति सम पुत्रा नैव दूर दुराभति महागात्रके । पयोष द्रव कृत्ये तनीतीति च । तदाप पुत्रगध्या
कन्त्या इति—आभ्या नाम्नि स्याद्भूङ् पुत्र स्त्रिया लसो । आभ्यात्तद्धित सभं इत्ये ताङ् तदा समे
इत्यमरात् । न यास्योरित्ये (० १।४४) वा यूनकापुत्रकात्प्राकारकामिति वार्त्तिकेण । यत शार्ङ्गरवादिभ्यो
पवगध्या पाठाः सामान्यिका इत्यर्थे वि त वैधाद्यन् मत तत् तु न दर्शयितम् ।

(16) त्रिविधं युवतिनेपुं तवति कुमारेकथम् । तिरिति च पाठेना इति वार्त्तिकेण । अत्र तदि
युनी काममयी दुम ति च मना वैचल्यमन्वानं बहुविति युनी पितृव्यादिभ्यो पतिभ्याश्च नामा वचसाद्युनीति
च १ युवति युवती युनीति विद्याभ्यदोऽपि १ अयादिनेपुं । अत्र युवतीकारनिर्दिष्टं द्रव ति अत्र १४५ १
द्विविधमा मथरा इति युवत् इति च १ यते इत्यन्तं कोपि युवतीति भवति । मथरा त्रिविधं त्रिविध
इति (४।१।४) इति युवतीति युवतीत्यम मावरात्तम् ।

इज् वाराद्या । अनार्धयोः किम् ? वासिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः किम् ?
श्रीपगवी । त्रिप्रभृतीनामचामन्तरमुत्तमम् । तत्समीपमुत्तमम् ।

७६ । गोत्रावयवात् ।

गोत्रावयवाः पुणिकादयः । तेभ्योऽणिवोः षड् डादिश्यते । पौणिक्या ।
भौणिक्या । मौखर्या ।

८० । क्रौड्रादिभ्यश्च ।

एभ्यः स्त्रियां षड् स्यात् । क्रौड्या । लाड्या । दैवदद्या । भोजात्
चतुर्विजाती । भोज्या ।

८१ । दैवयज्ञिशौचिष्टचिसात्यमुग्रिकारुहेविद्धिभ्योऽन्यतर-
स्याम् ।

एभ्य इजः षड् वा स्यात् । दैवयज्ञा । शौचवृद्ध्या । पचे, इतो मनुष्यजाते
(४।१।६५) रिति ङीप् । दैवयज्ञी । कारुहेविही । पूर्णः स्वराधिकारः ।

८२ । समर्थानां प्रथमाद्वा ।

स्वार्थिकात् (५।४।१) प्रागयमधिकारः । समर्थानां पदानां मध्ये सूत्रे
प्रथमनिर्दिष्टाद्वा तद्धिताः स्युः । वाग्रहणाद् यावच्च । वक्ष्यति तस्यापत्यमिति
(४।१।८२) । उपगोरपत्यमोपगवः । समर्थानां किम् ? कम्बलमुपगोरपत्यं
देवदत्तस्येति ।

८३ । प्राग्दीव्यतोऽण् ।

तेन दीव्यतीत्यतः (४।४।२) प्रागर्थेष्वणधिक्रियते । तथेवोदाहर्त्तव्यम् ।

८४ । अण्वपत्यादिभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । आश्वपतम् । गाणपतम् । पाश्वपतम् । एषे प्राप्ते वचनम् ।

८५ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्प्राः ।

एभ्योऽणपवादो स्यः स्यात् । दितेः क्लिजक्ताद् दैत्यः (१७) । अदितेरपत्य-

(१७) अथ दैत्य इति ? क्लिजक्ताद् दितिरप्यात् क्लिजकारादक्लिज इति (५।१।४४) ङीपि क्ले ङीभ्यो
उक्त् (५।१।१२०) । अदितिरप्यादपि क्लिजक्तात् पूर्वसम् ङीपि क्ले उक्त् । आदितेयः ? एषादितेया
दितिरपद् इति सिद्धं सिक्ताद् ।

मादित्यः । आदित्यशब्दात् तस्यापत्यमादित्यम् । पत्यन्तात् । सेनापत्यम् ।
गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।

(क) यमाच्च । याम्यम् । (१८)

(ख) पृथिव्या चाजो । पार्थिवा पार्थिवी ।

(ग) देवस्य यजजो । दैव्यं दैव्या । देवं दैवो ।

(घ) बह्विपष्टिलोपच । बह्विर्भवो बाह्वः ।

(ङ) ईकक् च । वाहीकः ।

(च) स्यान्त्रोऽकारः । अश्वत्यामः । महास्यामः ।

(छ) लोत्रोऽपसो बहुषु । अकार इत्येव । ऊर्ध्वलोमाः । बहुषु किम् ?
प्रोर्ध्वलोमिः । और्ध्वलोमी । बाह्वादिः ।

(ज) सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् । गञ्यम् ।

८६ । उत्सादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । औत्सः । औत्सपानः ।

८७ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूत्रजो भवनात् ।

भवनात् (५।२।१) प्रागर्थेषु भवसमूहहितादिषु स्त्रिया नञ् पुंसः सञ्
स्यात् । पुंसः संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । “सङ्गच्छ पौत्रि स्त्रीणं माम् ।”
कथं स्त्रीवत् पुंसवत् ? स्त्रीत्वं पुंसवमिति च ? स्त्री पुंसवचेति (१।२।६६)
निर्देशेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् ।

८८ । द्विगोर्लुगनपत्ये ।

द्विगोः सम्बन्धिनः प्राग्दीर्घलोपलङ्घितस्याजदेर्लुक् स्यात् । तत्र
संस्कृतम् (४।४।३) । पञ्चकपालः । तदेधोते तदेद (४।२।५८) । द्विवेदः ।
अनपत्ये किम् ? पाञ्चनापितिः । अजादेः किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् ।

८९ । गोत्रेऽलुगचि ।

यस्तादिभ्यो गोत्र (२।४।६३) इत्यादिभिर्येषां लुगन्तस्तेषामजादौ प्राग्दी-

(१६) वार्तिके निर्दिष्टादित्यशब्दस्य मन्तव्यमित्येके । प्रयागपुत्रे कर्तते यथा यथेन चागवन् देवा वाहरो
विष्णुतेजसि देवोमाहास्ये । यान् वेतसि कापृथाम् इतनी याव्या पुनयोतना इति इतनाचपातापाथे
उदयनप ।

व्यतीये कर्त्तव्ये स निषिद्धते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । आत्रेयीयाः । अचि
किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्ग्वृष्यम् ।

६० । यूनि लुक् ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । अत इव्
(४।१।६५) । फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः । फाण्टाहृति-
मिमताभ्यां णफिञौ (४।१।१५०) । तस्य च्छात्राः । णस्य लुक् । तत इजथे-
त्यण् (४।२।११२) । फाण्टाहृताञ्छात्राः ।

६१ । फक्फिञोरन्यतरस्याम् ।

यूनि विहितयोः फक्फिञोरुल्गं वा स्यात् । यज्विञीषेति (४।१।१०१)
फक् । गार्ग्यायणः । तस्य च्छात्रा गार्गीया गार्ग्यायणीया वा । अणो
ह्रस्व इति फिञ् (४।१।१५६) । यास्कायनिः । तस्य च्छात्रा यास्कीया
यास्कायनीया वा ।

६२ । तस्यापत्यम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । औपगवः । दैत्यः । स्तेणः । भानोर-
पत्यं भानवः । आपादान्तमपत्याधिकारः ।

६३ । एको गोत्रे ।

आद्यप्रकृतेर्गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् । उक्तञ्च भाष्ये एको गोत्र इति ।
गोत्रे एकः प्रथमशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयतीति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः ।
तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः ।

६४ । गोत्राद् यून्वस्त्रियाम् ।

यून्वपत्ये गोत्रादेव प्रत्ययः स्यात् । नान्यप्रकृतेः । वाक्यस्यापत्यं युवा
वाक्यायनः । अस्त्रियां किम् ? यास्त्री । युवसंज्ञेव निषिद्धत इति स्मृतिः ।

६५ । अत इज् ।

अदन्तादिज् स्यात् । दाक्षिः । दागरथिः । कथं प्रदीयता दागरथाय
मेधिस्तीति ? तस्येद (४।१।१२०) मिति विवचायामण् ।

६६ । वाह्नादिभ्यश्च ।

वाह्नादेराहतिगणादिञ् स्यात् । वाहविः । चौड़िः । सौमितिः । श्रीर्ह-
लोमिः । कार्णिः । ऋष्यणो (४११।११४)ऽत्र बाधकः ।

६७ । सुधातुरकङ् च ।

सुधातुरिञ् स्यादकङ् चान्तादेशः । सौधातकिः ।

(क) व्यासवरुड़निपादचण्डालविभ्वानामिति वक्तव्यम् । वैद्यासकिः ।
वारुड़किः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ।

६८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ।

कुञ्जादेर्गोत्रापत्ये च्फञ् स्यात् । ततः स्वार्थे ज्ञः (५।३।११) । कौञ्जा-
यस्यः । ब्राध्नायस्यः । गोत्रे किम् ? कुञ्जस्यानन्तरापत्यं कौञ्जिः । गोत्रापत्ये
विधिः शिवाद्यणं यावत् (४।१।११२) । यस्तु गोत्रादेव विधीयते स तु यूनि
बोडव्यः ।

६९ । नडादिभ्यः फक् ।

नडादेर्गोत्रापत्ये फक् स्यात् । नाडायनः । चारायणः । नडः । घरः ।
उप्रकः । लमकः । शकटः । कितवः । घमुथः । ब्राह्मणः । उटुम्बरः । नरः ।
इतिकः ।

(१) गलहु गलहृश्च । गालहायनः ।

१०० । हरितादिभ्योऽञ् ।

विदाद्यधन्ताहरितादेर्युनि फक् स्यात् । हारितायनः । कौत्सायनः ।

१०१ । यञ्जिजोश्च ।

गोत्रे यी यञ्जिजो तदन्तयोर्युनि फक् स्यात् । वाख्यायनः । दाघायणः ।

१०२ । शरहृच्छुनकदभाद् भृगुवत्सायायणेषु ।

एभ्यो भृग्यादी गोत्रे फक् स्यात् । शारहृतायनो भार्गवः । गीनकायनो
वाह्यः । दाभायणोऽयमायायणः ।

१०३ । द्रोणपर्वतजैवन्तादन्यतरस्याम् ।

द्रोणादेर्गात्रापत्ये फग् वा स्यात् । द्रोणायणो द्रोणिर्वा । पार्लतायनः पार्वतिर्वा । जैवन्तायनो जैवन्तिर्वा ।

१०४ । अन्वृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ।

विदादेर्गात्रेऽञ् स्यात् । वैदः । श्रीर्व्वः । हारीतः । कश्यप । कुशिक । शुक । शिशु । ये त्वन्वृषिशब्दाः पठ्यन्ते तेभ्योऽनन्तरापत्येऽञ् । पीत्रः । दीहितः । नानान्द्रः ।

(1) परस्त्री परशुच । पारशवः ।

१०५ । गर्गादिभ्यो यञ् ।

एभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् । गार्ग्यः । गर्ग । वत्स । लोहित । व्याघ्र पात् । कत । वृक्ष । शकल । कुण्डिनी । जमदग्नि । वृकुटि । शण्डिल ।

१०६ । मधुवभ्रोर्वाङ्गाणकौशिकयोः ।

आभ्यामनयोर्दञ् स्यात् । माधव्यो वाङ्गाण । वाभ्रव्य . कौशिकः ।

१०७ । कपिवोधादाङ्गिरसे ।

आभ्यामाङ्गिरसे यञ् स्यात् । काप्य' । बौध्यः । कपेर्गर्गादिपाठः प्फप्य सिद्धार्थः । काप्यायनी ।

१०८ । वतगुडाच्च ।

अप्सादाङ्गिरसे यञ् स्यात् । वातगुडः ।

१०९ । लुक् स्त्रियाम् ।

वतगुडात् स्त्रियां यञो लुक् स्यात् । वतगुडी । गार्ङ्गिर्वादिः (४।१।७३) ।

११० । अश्ववादिभ्यः फञ् ।

अश्ववादिभ्यो गोत्रे फञ् स्यात् । आश्वत्रायन । आविष्टायन । आनहुष्टो गर्गादिः । तस्यापत्त्वमानहुष्टायन ।

१११ । भार्गात् वैगर्षे ।

भार्गात् फञ् स्यात् । भार्गायणः । वैगर्षे किम् ? भार्गिं । एग गोत्रे ।

११२ । शिवादिभ्योऽण् ।

शिवादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् स्यात् । इन्द्रादेर्वाधा । शैवः । भीमः । गार्ङ्गः । सापन्नः । विश्वसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्वधरणवर्णाभ्यां वृत्तिः । वैश्वणो रावणः ।

११३ । अष्टद्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

नदीमानुषीनाम्नोऽण् स्यात् । टकी वाधा । यामुनः । ऐरावतः । मानुषीभ्यः । चैन्तितः । शैन्तितः । गौतमः । अष्टद्वाभ्यः किम् ? चान्द्र-
भागियः । वासवदत्तेयः ।

११४ । ऋष्यन्वकवृष्याकुरुभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । इजो वाधा । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्वकात् ।
अन्वकः । श्वाफल्कः । वृष्णेः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरोः । नाकुलः ।
साहदेवः । अन्वकादिर्वशाः केऽप्यनादयः ।

११५ । मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।

संख्यादिपूर्वाया मातुरण् स्यात् । उच्चान्तादेशः । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः ।
पाण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः ।

११६ । कन्यायाः कनीन च ।

कन्यायाः स्यादण् कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः ।

११७ । विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरहाजात्रिषु ।

एभ्य एष्वण् स्यात् । विकर्णो धातुस्यः । शौङ्गो भारहाजः । हागलोऽ-
प्यात्रेयः । वत्सादिभिस्तदपत्यं लक्ष्यते ।

११८ । पौलाया वा ।

पौलाशब्दादण् स्याद्वा । पेलः पेलियो वा ।

११९ । टक् च मण्डूकात् ।

मण्डूकादण्टकी स्याताम् । मण्डूको मण्डूकेयः । विलेप । मण्डूकिः ।

१२० । स्त्रीभ्यो टक् ।

स्त्रीप्रत्ययान्ताद् टक् स्यात् । सौपर्ण्यः । सौभद्रेयः । कौभकारेयः ।

(क) वङ्वाया ह्ये वाच्यः । ढक् स्यात् । वाङ्वेयो ह्यः ।

(ख) अण् क्रुञ्चाकौकिलात् स्मृतः । क्रौञ्चः । कौकिलः ।

१२१ । इत्रचः ।

इत्रच स्तत्रामिकाया अणोऽपवादे ढक् स्यात् । दासेयः । गीमेयः ।
पार्थस्तु शिवादिपाठात् ।

१२२ । इतश्चानिजः ।

इदन्ताद् इत्री ढक् स्यात् । आत्रेयः । वैधेयः । अनिजः किम् ?
दाक्षायणः । इत्रच इत्येव । अण् । मारीचः ।

१२३ । शुभादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढक् स्यात् । शौभ्रेयः । लैखाभ्रेयः । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ।
गान्धेयः । तिकादिरप्ययङ्गागश्चः । ततो गान्धायनिरित्येके ।

१२४ । विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ।

आभ्यामत्रापत्ये ढक् स्यात् । वैकर्णेयः । कौपीतकीयः ।

१२५ । भ्रुवो वुक् च ।

भ्रुवो ढकि वुक् स्यात् । भ्रुवेयः ।

१२६ । कलत्राख्यादीनामिन्ड् ।

एभ्यो ढक् स्यादिन्ड् चास्तादेशः । कात्याग्निनेयः । सुभगा । दुर्भगा ।
ज्येष्ठा । मध्यमा । कनिष्ठा । रजकी । बन्धकी । परस्त्री । वस्त्रीवर्द्धीति च ।

१२७ । कुलटाया वा ।

अप्या ढक् स्यादिन्ड् वा । कौलटिनेयः कौलटेयो वा । कौलतेरस्य
मीनञ्जीनाया अपत्यविवचायाम् ।

१२८ । घटकाया ऐरक् ।

प्यात् । घाटकैरः ।

(क) फागपत्ये मुग् वक्तव्यः । घटका ।

१२६ । गोधाया ट्रक् ।

१३० । आरगुदौचाम् ।

गोधाया अपत्यं गौधेरः । गौधारः । गौधेयसु शम्भादिपाठात् ।

१३१ । चुद्राभ्यो वा ।

अङ्गशीलहीनाः चुद्राः । ताभ्यो ट्रक् स्याद्वा । काणिरः काणियो वा ।
दासेरः दासियो वा ।

१३२ । पिटृष्वसुच्छण् ।

स्यात् । पिटृष्वस्योयः ।

१३३ । टकि लोपः ।

टकि चान्द्यलोपः स्यात् । पिटृष्वसेयः ।

१३४ । माटृष्वसुश्च ।

अस्याश्च तथा स्यात् । माटृष्वस्योयः । माटृष्वसेयः ।

१३५ । चतुष्पाटृभ्यो ढञ् ।

स्यात् । अणादेर्वाधा । कामण्डलैयः । जाम्बेयः ।

१३६ । गृष्ट्रादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । गाष्ट्रैयः । मैत्रेयः ।

१३७ । राजश्वशुराद् यत् ।

आभ्या यत् स्यात् । राजन्यः चत्रियः । खशुर्यो देवरज्जाली ।

१३८ । चत्राद् घः ।

स्यात् । चत्रियः । आतावभिधानम् ।

१३९ । कुलात् खः ।

कुलीनः । पाट्टकुलीनः ।

१४० । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड् ढकञो ।

अविद्यमानपूर्वपदात् कुलाद् यड्ढकञी वा स्याताम् । कुम्भः कोनियकः

कुलीनो वा ।

१४१ । महाकुलादञ्खञौ ।

स्याताम् । माहाकुलः । माहाकुलोनः । वित्थेव । महाकुलीनः ।

१४२ । दुष्कुलाड्ठक् ।

स्यात् । दौष्कुलेयः । वित्थेव । दुष्कुलीनः ।

१४३ । स्वमुञ्छः ।

स्यात् । स्वस्त्रोयः ।

१४४ । भ्रातुर्व्यञ्च ।

भ्रातुर्व्यञ्च स्यात् । छञ्च । भ्रातृव्यः । भ्रातृवीयो वा ।

१४५ । व्यन् सपत्ने । (१९)

भ्रातुरपत्ये शत्रौ व्यन् स्यात् । भ्रातृव्यो दायादः । भ्रातृव्यः कण्ठक

इतुरपमानात् ।

१४६ । रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।

रेवत्यादेर्गणाट् ठक् स्यात् । टगादेर्बाधा । रेवतिकः । दौवारपानिकः ।

१४७ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।

गोत्रस्त्रीवचनाणः स्यात् । ठक् च । भार्ग्या अपतंत्र गार्गो जाल्मो

गार्गिको वा । कुत्सने किम् ? गार्गेयः । गोत्र इति किम् ? कारिकाया अपत्यं कारिकेयः । गोत्रापत्ये विधयो यूनि विज्ञेयाः ।

१४८ । वृद्धाट् ठक् सौवीरेषु बहुलम् ।

वृद्धात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने ठक् स्यात् । भागवित्तिकः । पत्ने फक् ।

भागवित्तायनः ।

१४९ । फेञ्छ च ।

फिञ्छन्तात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने छः स्यात् । ठक् च । तिकादिभ्यः

फिञ् (४।१।१५४) । यामुन्दायनिः । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिको वा ।

१५० । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ।

आभ्यां सोवीरेषु णफिञो स्याताम् । फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः ।
मैमतो मैमतायनिः ।

१५१ । कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

एभ्योऽपत्ये ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्याः । “कौरव्याः
पशवः ।” कुरुशब्दोऽत्र मुनिवचन इत्याहुः । कुरु । गर्दभ । शकुनि । कवि ।
कपिञ्जल ।

१५२ । सेनान्तलक्षणकारिभ्रश्च ।

एभ्यो ण्यः स्यात् । सेनान्तात् । हारिषेण्यः । माहासेन्यः । लाक्षण्यः ।
कारिशब्दः शिल्पिवचनः । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः ।

१५३ । उदीचामिञ् ।

तेभ्य उदीचामिञ् स्यात् । माहासेनिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः ।

१५४ । तिकादिभाः फिञ् ।

एभ्योऽपत्ये फिञ् स्यात् । तैकायनिः । कौरव्यायणिः । कैतवायनिः ।

१५५ । कोशलकर्मार्याभ्राञ्च ।

(क) दगुकोशलकर्माररच्छागृहपाणां (२०) युद् वादिष्टस्येति धृत्यन्तरम् ।
एभ्योऽपत्ये फिञ् स्यात् । युद् चागमः । दागव्यायनिः । कौगव्यायनिः ।
कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्यायणिः ।

१५६ । अणो ह्रचः ।

अणन्ताद् ह्रचः फिञ् स्यात् । कार्चायणिः । यास्कायनिः ।

१५७ । उदीचां ह्रहादगोवात् ।

ह्रहादुदीचा मते फिञ् स्यात् । आम्त्रगुहायनिः । शालगुहायनिः ।
कारिवचनादपि । परत्वात् । नापितायनिः । अन्येषां मते आम्त्रगुप्तिः ।
ह्रहात् किम् । याञ्चदत्तिः । भगोवात् किम् ? षोपगविः ।

(२०) ह्रचयेति पाठान्तरम् । तत्र आम्त्रगुहायनिरनुदाहरणम् ।

१५८ । वाकिनादीनां कुक् च ।

वाकिनादेरुदीचा मते फिञ् स्यात् । कुगागमश्च । वाकिनकायनिः ।
कार्कट्यकायनिः । अन्येषां वाकिनिः । कार्कट्यः ।

१५९ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।

पुत्रान्ताद् वृद्धात् फिञ् वा स्यात् । कुक् च वा । वाक्सीपुत्रकायणिः ।
वाक्सीपुत्रायणिः । वाक्सीपुत्रिर्वा ।

१६० । प्राचामष्टद्वात् फिन् बहुलम् ।

अष्टद्वात् फिन् स्यात् । ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् ? ग्लौषुकिः । बाहु-
स्यान्नेह । दाक्षिः ।

१६१ । मनोर्जातावञ्ज्यतौ पुक् च ।

मनोरञ्ज्यतौ स्याता पुक् च जातिष्वेत । मानुषः । मनुष्यः । माणव-
स्तूपसंख्यानात् (२१) ।

१६२ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।

पौत्रापत्यं गोत्रमुच्यते । गर्गस्यापत्यं पौत्रादारभ्य गार्ग्यः । पौत्रप्रभृति
किम् ? अनन्तरापत्ये गार्गिः ।

१६३ । जीवति तु वंश्रे युवा ।

पितृपितामहादौ वंश्रे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवा स्यात् । न गोत्रम् ।
गर्गं गार्गीं गार्ग्यं वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । मृते तु गार्ग्यं
एव । पौत्रप्रभृतीति षष्ठ्यात् विपरिणम्यते ।

१६४ । भ्रातरि च ज्यायसि ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा स्यात् । ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति
कनीयान् भ्राता गार्गायणः ।

(२१) मयाच प्रोक्तवर्तिष्ठम्— 'अपत्यं कुन्मिने मुद मगार्गीन्मर्तिष्ठं युवा' । नकारस्य च मूर्धन्य भेद
विपरिणम्यते । इ । इ इति । कति मापत्यं इति । अनपत्येनेत्याम् मृत्वम् । विदितादरवात् कतिविष्ट
विदता इत्युक्तिः । जानी किम् ? अदन्तं इत्यर्थः । मानव । मानवी प्रजा ।

१६५ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।

सप्तमपुरुषावधिज्ञातयः सपिण्डाः (22) । तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे
वृद्धतरे जीवति पौत्रादेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञकं वा स्यात् । पिष्टव्ये पितामहे
वा जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । स्थविरतराभावे गार्ग्य एव ।

१६६ । वृद्धस्य च पूजायाम् ।

गोत्रमेव पूर्वोच्यते वृद्धमुच्यते । तस्य पूजायां युवसंज्ञा वा स्यात् । सभवान्
गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा ।

१६७ । यून्श्च कुत्सायाम् ।

युवसंज्ञा वा स्यात् । गार्ग्यायणो जाल्मो गार्ग्यो वा । यः पितरि जीवति
स्वतन्त्रः स जाल्मः । उक्ता युवसंज्ञा ।

१६८ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियवचनादपत्येऽञ् स्यात् । पाञ्चानः । ऐच्छाकः ।
वेदेहः । जनपदात् किम् ? पौरवः ।

१६९ । 'साल्वेयगान्धारिभ्राञ्च ।

आभ्यामञ् स्यात् । साल्वेयः । गान्धारः ।

१७० । इरञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।

इरञ्चो मगधादेश्याण् स्यात् । अञ्चो वाधा । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्यः ।
मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः ।

१७१ । वृद्धेत्कौशलाजादाञ् जराड् ।

वृद्धादिदन्तात् कौशलाजादाभ्याञ् जराड् स्यात् । आम्बष्ठः । आवन्थः ।
कौन्थः । कौशल्यः । आजाद्यः ।

(क) जनपदात् पाण्डोर्डाण् वक्तव्यः । पाण्डयः । जनपदात् किम् ?
महाभारतपाण्डोः पाण्डव एव । नहि तस्य पाण्डुर्देशः ।

(22) सप्तमपुरुषार्थायां पितायाः पिष्टभाजिनः । पिष्टदः सप्तमोऽर्थः सपिण्डं सात्पोषणम् ॥ १ ॥
इति मातृष्वे । अपिष्टता तु पुरुषे सप्तमे विनिवृत्त इति मानवे च ।

१७२ । कुरुनादिभ्रो ख्यः ।

कुरोः चत्रियाज्जनपदानकारादेश ख्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यी कुरवः ।
“चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति ।” नैधन्यः । नैपध्यः । कथं माघे
“परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रिय” इति । तथा वेणीसंहारे “रथ्यन्ता कौरवा”
इति ? अजनपदविवक्षयेत्येके । विषयो देश (४।२।५२) इत्यपि तात्स्थ्या-
दित्यन्ये । तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षयेत्यपरे ।

१७३ । साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।

साल्वावयवा उदुम्बरादयः षट् (२३) । तेभ्यः प्रत्यग्रथादेशेञ् स्यात् ।
श्रीदुम्बरिः । यौगम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।

१७४ । ते तद्राजाः ।

तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः । पञ्चालाना राजा पाञ्चालः । कौरव्यः ।
श्रीदुम्बरिः ।

(क) चत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् । उक्ताः
प्रत्ययास्तस्यापत्यमितिषट् राजनि च भवन्ति । पञ्चालानामपत्यानि राजानो
षा पञ्चालाः । षड्गाः । अवनत्यः । कुरवः । तद्राजस्येति (२।४।६२)
षड्गु लुक् ।

१७५ । कम्बोजाल्लुक् ।

कम्बोजादिभ्यस्तद्राजस्य लुग्वचनमिति स्मृतिः । कम्बोजानामपत्य' राजा
षा कम्बोजः । चोलः । शकः । केरलः ।

१७६ । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभाश्च ।

एभ्यः स्त्रिया तद्राजस्य लुक् स्यात् । इयमवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

१७७ । अतश्च ।

अकारस्य तद्राजस्य स्त्रिया लुक् स्यात् । शूरमेनी । मट्टी । दरत् ।
इडविट् । अतः किम् ? आम्बुष्टा । यडथाप् (४।१।७४) ।

(२३) “उदुम्बरादिषड्गना भद्रकारा युगभरा ।

भूमिज्ञा मरदस्थाप सान्नायवयवश्रिया' ष १ ॥ इति कामिका ।

१७८ । न प्राच्यभर्गादियोधेयादिभ्रः ।

एभ्योऽतश्चेति (४११:१७७) लुङ् नास्ति । प्राच्यात् । पाञ्चाली । वैदेही । मागधी । आङ्गी । वाङ्गी । भर्गादेः । भार्गी । कैकेयी । “कैकेयी लघयिष्यते प्रियसुताम् ।” कथं “प्राक् कैकेयीतो भरतस्ततोऽभूदिति” ? आद्यपक्षेणैव कुलद्वारेण सीऽयमिति स्त्रीहस्तेः । शार्ङ्गरवाद्यजो ङीनिति (४११:७३) भाग-
हृत्तिः (२४) । यीधेयादिभ्यः पञ्चमेऽध्याये तद्राजमलं वक्ष्यति । तस्याप्यतश्चेति (४११:१७७) लुक् प्राप्नो निषिध्यते । यीधेयी । शोभेयी । इत्यपत्याधिकारः सम्पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषाहस्तौ

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३३॥

समाप्तश्च द्याप्पादः ।

(24) So मर्चुहरि the author of the भागवति and the वाङ्मरदीय had flourished after मर्चु । It sing, the Chinese traveller, Who had travelled over India, about nineteen years, from 671 A. D to 691 A D gwe 651. A D as the year of Bhatrhari's death and 661 A D as that of Joyaditya's

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । द्वितीयःपादः ॥

१ । तेन रक्तं रागात् ।

रागवाचिन स्तेन रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात् । कषायेण रक्तं कापायं वस्त्रम् । कौडुमम् । माञ्जिष्ठी पताका । तेनेति वर्त्तते यावद् द्वैपवै यावद्वाद् (४।२।१३) ।

२ । लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट् ठक् ।

लाक्षादे. पूर्वार्थे ठक् स्यात् । लाक्षिकं वस्त्रम् । रोचनिकी शाटी । शाकलिकः पटः । कार्दमिकम् । शकलकर्दमाभ्यामण्पीत्येके । शाकलम् । कार्दमम् । (25)

(क) नील्या अन् । नीलं वस्त्रम् ।

(ख) पीतात् कन् । पीतकम् ।

(ग) हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् व । हरिद्रम् । माहारजनम् ।

३ । नक्षत्रेण युक्तः कालः ।

अन्वार्थेऽण् स्यात् । पुष्येण युक्ता पीपी रात्रिः । मञ्जी । पौषमहः । माघम् । कालः किम् ? पुष्येण युक्त शशी ।

४ । लुवविशेषे ।

नक्षत्राणो लुप् स्यात् । अथ पुष्यः । अथ लक्षिका । अविशेषे किम् ? पीपी रात्रिः । पौषमहः ।

५ । संज्ञायां श्रवणाञ्चत्वाभ्याम् ।

आभ्यां नचत्राणो विशिष्येऽपि लुप् स्यात् । श्रवणा रात्रिः । अत्रत्यो
सुहृत्तः (२६) । संज्ञायां किम् ? श्रावणी रात्रिः ।

६ । इन्द्राच्छः ।

नचत्रइन्द्राच्छः स्यात् । राधानुराधीया रात्रिः । लुप् चानेन बाध्यते ।
परत्वात् । तित्थपुनर्वसवीयमद्य ।

७ । दृष्टं साम ।

अत्रार्येऽण् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् । चेश्तामितम् ।

८ । कलिर्ढक् ।

स्यात् । कलिना दृष्टं साम कालियम् ।

(क) सर्वत्राग्निकलिभ्याम् । आभ्या प्राग्दीव्यतीये सर्वत्रार्ये ढग्
वक्तव्यः । तेन दृष्टं तत्र भवं तत आगतं सास्य देवतेति । आग्नेयम् ।
कालियम् ।

(ख) दृष्टे सामनि जाने च द्विरण् डिहा विधीयते । श्रौशसनसम्
श्रोशनं वा साम । श्रातभिपः श्रातभिपजो वा बालः ।

(ग) तीयादीकग् न विद्यायाः ।

स्वार्ये तीयादीकक् स्यात् । द्वैतीयिकम् । द्वैतीयिकी । नह । द्वितीया
विद्या ।

(घ) गोत्रादह्वदित्यते । ओपगवक् साम । गोत्रचरणाद् बुक् ।
(४१२।१२६) ।

९ । वामदेवाड् डाड्डौ ।

अम्नादिभ्यो स्याताम् । तेन दृष्टं सामिति । वामदेव्यम् । स्वरार्थाऽनुबन्धः ।

१० । परिहृतो रथः ।

रथश्चेद् भवति अत्रार्येऽण् स्यात् । वस्त्रेण परिहृतो रथो वास्तः ।
चार्मणो रथः ।

११ । पाण्डुकम्बलादिनिः ।

अस्मादिनिः स्यात् पूर्वार्धे । पाण्डुकम्बली रथः ।

१२ । द्वैप्रवैयाघ्रादञ् ।

आभ्यामञ् स्यात् पूर्वार्धे । द्वैपेन चर्मणा परित्ततो द्वैपो रथः । वैयाघ्रः ।
तेनेति निवृत्तम् ।

१३ । कौमारापूर्ववचने ।

असन्तः कौमारो निपात्यतेऽपूर्वस्थाऽनूदाया विवाहस्य वचने । प्रथमोऽङ्ग
कुमारी कौमारी । तस्याः पतिश्च कौमारः । “उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं
पततां वर ।”

१४ । तत्रोद्धतममत्रेभ्यः ।

अत्रार्धे पात्रेभ्योऽण् स्यात् । शरावेषूद्धतं शाराधं दधि । कार्परं श्रोदनः ।
इह भुक्तोत्सृष्टसुद्धतम् । तत्रेति वर्त्तते यावत् क्षीराद् ढञ् (४।२।२०) ।

१५ । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।

अत्र स्थण्डिलादण् स्यात् । स्थण्डिले श्रुते स्थाण्डिलः ।

१६ । संस्कृतं भक्षाः ।

अत्र संस्कृतमित्यर्थेऽण् स्याद् भक्षायेत् । भ्राष्ट्रा अपूपाः । पैठराः ।

१७ । शूलोखाद् यत् ।

आभ्या तत्रार्धे यत् स्यात् । शूले संस्कृतं शूल्यम् मांसम् । उख्यम् ।

१८ । दध्नष्टक् ।

स्यात् । दधि संस्कृतं दाधिकम् ।

१९ । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।

अतष्टक् स्याद्वा । उदश्विति संस्कृतमोदश्वितृक्म् । ओदश्वितम् । (२७)

२० । क्षीराद् ढञ् ।

स्यात् । क्षीरे संस्कृता क्षीरेयी तत्रेति निवृत्तम् ।

२१ । सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ।

अर्वाद्येऽण् स्यात् संज्ञा चेत् । पौषी पौर्णमासस्मिन् पौषो मासोऽर्द्धमासः
संवत्सरो वा । माघः । चैत्रः । वैशाखः ।

२२ । आग्रहायणश्वत्याट् ठक् ।

आभ्या पूर्वाद्ये ठक् स्यात् । आग्रहायणी पौर्णमासस्मिन् आग्रहायणिको
मासः पक्षो वत्सरो वा । आश्वत्थिकः (२८) ।

२३ । विभाषा फाल्गुणीश्रवणाकार्तिकौचैत्रौभ्यः ।

आभ्यः पूर्वाद्ये ठक् स्याद्वा । फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा मासो ऽर्द्धमासो
वत्सरो वा । श्रावणिकः श्रावणो वा । कार्तिकिकः कार्तिको वा ।
चैत्रिकश्चैत्रो वा ।

२४ । सास्य देवता ।

अत्र यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः । वारुण-
सत्वो मन्त्रः । यागे पुरोडाशादिसंप्रदानं मन्त्रश्रुत्यश्च देवतेत्याहुः । सास्य
देवतेत्यधिकारः प्राक् पितृव्यात् (४१२।३६) ।

२५ । कस्येत् ।

कशब्दादण् स्यादिकारथान्तादेशः । को (२९) देवतास्य कायं हविः ।

२६ । शुक्राद् घन् ।

स्यात् । शुक्रियोऽध्यायः ।

२७ । अपोनपत्रपान्नपृथ्भ्यां घः ।

आभ्या पूर्वाद्ये घः स्यात् । अपोनपत्रियम् । अपान्नपत्रियम् । (३०)

२८ । छ च ।

आभ्या छः स्यात् । अपोनपत्रीयम् । अपान्नपत्रीयं हविः ।

(क) पैज्ञाचीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् । पैज्ञाचीपुत्रीयम् । (३१) तार्थं
विन्द्वीयम् ।

(२८) आश्वत्थ इत्यर्थे । (२९) क प्रजापतिः । (३०) इन्द्र देवतादयमग्निनामकमिति पौराणिकाः ।

(३१) पित्रात् कुबेरः । तत्कन्या पैज्ञाधीति च पौराणिकाः ।

(ख) शतरुद्राद् घञ् । शतरुद्राद् घञ्चौ स्याताम् । शतरुद्रीयम् ।
शतरुद्रियम् ।

२६ । महेन्द्राद् घाणौ च ।

अस्माद् घाणौ स्याता छञ् । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ।

३० । सोमाट् व्यण् ।

पूर्वार्धे व्यण् स्यात् । सोम्यं हवि । सीमी ऋक् ।

३१ । वाय्वृतुपिचुषसो यत् ।

पूर्वार्धे एभ्यो यत् स्यात् । वायव्यो मन्त्र । ऋतव्यम् । उपस्यम् ।
पितृयम् ।

३२ । द्याव्यापृथिवीशुनासीरमरुत्वद्गनीषोमवास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छ च ।

एभ्य षड्भ्यश्छ्. स्याद् यञ् पूर्वार्धे । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् ।
शुनासीरीयम् । (३२) शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नि-
षोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् ।
गृहमेध्यम् ।

३३ । अग्नेर्ठक् ।

स्यात् । आग्नेयश्चरुः ।

३४ । कालेभ्यो भववत ।

कालवाचिभ्य. सास्य देवतेत्यर्थे भवार्थवत् प्रत्यया' स्युः । मासिकम् ।
प्राहपेण्यम् । हैमनम् । वाचन्तम् ।

३५ । महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् । (३३)

आस्या पूर्वार्धे ठञ् स्यात् । माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ।

(क) तदग्निन् वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य । ठञ् स्यात् । नवयज्ञोऽस्मिन्
वर्त्तते नावयज्ञिकः कालः । स्वाध्यायिकः । श्रौत्यातिक ।

(ख) पूर्णमासादण् । पूर्णमासोऽस्या वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः । सास्य-
देवतेत्यधिकारः पूर्णः ।

३६ । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

एते निपात्यन्ते । गौरादिङीपि पितामही । मातामही ।

(क) अवेर्दुग्धे सोढद्रूसमरीसचः । अविशब्दादेते स्युर्दुग्धच्चेत् । अवि-
सोढम् । अविद्रूसम् । अविमरीसम् ।

(ख) तिलान्निष्फलात् पिच्छपेजौ । स्याताम् । तिलपिच्छः । तिलपेजः ।

३७ । तस्य समूहः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । काकानां समूहः काकम् । वाकम् । शौकम् ।
समूहाधिकारः कथ्यचं यावत् (४।२।५।) ।

३८ । भिक्षादिभ्योऽण् ।

एभ्यो बाधकं वाधित्वाण् स्यात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्मिणम् ।
चार्मिणम् । धार्मिणम् । (३४) साइस्सम् । पादातम् । युवतिशब्दाद्
यौवतमिति जयादित्यः । भस्याट्टे तद्धित (६।१।३५, वा) इति पुनर्वावे
यौवनमिति मागवृत्तिः । (३५)

३९ । गोत्रोच्चोष्ट्रोश्चराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्
वुञ् ।

गोत्रान्ताडुचादिभ्यश्च समूहे वुञ् स्यात् । दाक्षकम् । गार्गकम् ।

(३४) According to some चर्मन् and धर्मन् occur in the भिक्षादि and not चर्मिन्
३०० भर्मिन् ५० धर्मन्, अर्मन् ।

(३५) एवञ् तदुक्ते युवतिशब्देन यौवनं लक्ष्यम् । चैत्यनेकाद्यंश्चलिमश्चरी । पद्येऽपि “रूपलावण्यसम्पन्नं
कलाकुशलयौवतम् । यस्य पुण्यजतं प्रेथ सफलं तस्य कौवितं मिति । नैवधे च ‘अद सन्तुसन्मुखवीर
यौवतमुट्टवसुभाकम्, मुष्णालहारिणौ ति । यत्तुतत्त युवतिशब्द चोत्सर्गिकोऽण् । ततो भस्याट्टे तद्धित
(६ ३ ३५ वा) इति पुनर्वावे यौवनमिव स्यात् । अतु भिक्षादिक्वादक्षित्याद् । भिक्षादिगण युवतिशब्दपाठस्य
भाष्यचार्मिकयोः प्रत्याख्यानान् । तथाहि चार्मिकम्—भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठकम् युवत्सवस्य विद्वलान्
प्रत्ययविधाविति (४ २ ३८ वा) । कथं तद्धि यौवतमिति ? योति श्वनान् उड्यनुदात्तादौरिति (४ २ ४३)
समूहाद्येषां सिद्धम् । एवञ् मलिनादेव गोणिक्य गार्मिणं यौवतं गण इत्यनरे केषाञ्चिन् पाठः ।

श्रीचक्रम् । श्रीद्रुकम् । श्रीरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
वाक्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् ।

(क) वृद्धाच्च । वार्द्धकम् ।

४० । कैदाराद् यञ्च ।

कैदाराद् यञ्, वुञ्, च स्यात् । कैदार्यम् । कैदारकम् । अचिसठको
वाधा ।

(क) गणिकायाश्च । गाणिक्यम् ।

४१ । ठञ् क्वचिनश्च ।

क्वचिनः कैदाराच्च ठञ् स्यात् । काक्चिकम् । कैदारिकम् ।

४२ । ब्रह्मिणमाणववाङ्वाद् यन् ।

स्यात् । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्म्यम् ।

(क) वृष्टाच्च । वृष्ट्यम् ।

(ख) अङ्गः खः क्रतौ । क्रतुविषयेऽङ्गः समूहे खः स्यात् । अङ्गोनः ।

(ग) पश्नी णश् । समूहे । पार्श्वम् । पशूणां समूह इत्यर्थः ।

४३ । ग्रामजनबन्धुसहायिभ्यस्तल् ।

एभ्यः समूहे तल् स्यात् । ग्रामता । बन्धुता । जनता । सहायता । (36)

(क) गजाच्च । गजता ।

४४ । अनुदात्तादेरञ् ।

४५ । खण्डिकादिभ्यश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापोतम् । मायूरम् । खण्डिकम् । बद्धवान्ना हृन्दं
वाङ्म्यम् ।

४६ । चरणेभ्यो धर्मवत् ।

समूहे चरणार्थेभ्यो धर्मवत् प्रत्ययाः स्युः । काठकम् । छान्द्योग्यम् ।
आथर्वणम् ।

(36) कथं दुरति । यथा समस्तसुरता सहदौरुतेति देवीमाहात्म्ये ? चार्थेऽपि प्रयोगः ।
"सुरतापुरतो दुरतिरिति" वाचस्पत्यादिभिः उच्यते । सुरेश्वरक इत्यर्थोऽप्यधिक्यम् ।

४७ । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्याश्च समूहे ठक् स्यात् । आपूपिकम् । शाष्कु
लिकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । धेनोरञ्जपि । धेनवम् ।

४८ । केशाश्रवाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ।

यथासख्यमेतौ स्याताम् । केशाद् यञ् वा स्यात् । केश्यम् । पूर्वेण ठक् ।
कैशिकम् । अश्रवाच्छो वा । अश्रीयम् । आश्रवम् । पक्षे ऽण् ।

४९ । पाशादिभ्यो यः ।

पाशादे ह्रन्द य स्यात् । पाश्या । दृष्या । वया । वात्या । धूम्या ।

५० । खलगोरथात् ।

एभ्यो य स्यात् । खल्या । गथ्या । रथ्या ।

५१ । इनित्रकव्यचक्षु ।

खलादिभ्य क्रमेणैते स्युः । खलिनी । गोत्रा । “सञ्जग्मे भतृस्रगोत्रया ।”
रयकश्चा ।

(क) खलादिभ्य इनि वक्तव्य । खलिनो । उलूकिनी । पद्मिनी । उक्त
समूहे । तस्येति वर्त्तत एव ।

५२ । विषयो देशे ।

पठान्तात् तस्य विषयेऽण् स्याद् देशयेत् । शिवीना विषयो देश शैव ।
आङ्ग । पौरव ।

५३ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ।

एभ्य पूर्वाद्यै वुञ् स्यात् । राजन्यको देश । मालवक ।

५४ । भोरिक्वाद्यैपुकार्यादिभ्या विधल्भक्तलो ।

गणाभ्यामाभ्या पूर्वाद्यै विधल्भक्तलो स्याताम् । भौरिकिविध ।
ऐपुकारिभक्त ।

५५ । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

प्रगाथेषु च्छन्दसोऽण् स्यान् मन्त्रविशेषः प्रगाथश्चेत् । (३७) पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य पाङ्क्तः । आनुष्टुभः । जागतः ।

(क) छन्दसः क्लीबे स्वार्थे उपसंख्यानम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् । आनुष्टुभम् ।

५६ । संग्रामे प्रयोजनयोद्भृभः ।

तदस्वार्थे प्रयोजनयोद्भृभ्यो यथाविहितं स्यात् संग्रामश्चेत् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्रो रणः । द्रौपदः । सैतः । स्त्रेणः । पौंस्रः । भरता योद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः । पादातः । आश्र ।

५७ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रौड्यां णः ।

अत्रार्थे ण् स्यात् क्रौडा चेत् । दण्डः प्रहरणमस्या दाण्डा क्रौडा । मौष्टा । पाण्वा ।

५८ । घञः सास्यां क्रियेति जः ।

घञन्तादत्रार्थे ज् स्यात् । श्येनपातः क्रियास्या श्येनम्पाता मृगया । मौसलपाता भूमिः ।

५९ । तदधीते तद्देद ।

अनयोरर्थयोरण् स्यात् । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । छान्दसः । ज्यौतिष । निमित्तान्यधीते वेद वा नैमित्तः ।

६० । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।

एभ्यः पूर्वार्थे टक् स्यात् । क्रतुः । आग्निष्टोमिक । उक्थादिः । औक्थिकः । याज्ञिकः । उक्थ । यज्ञ । लोकायत । न्याय । न्यास । तर्क ।

(१) विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति गणसूत्रम् । वायसकिदिकः । धानुर्विदिकः । चातुर्वेद्य इति तु तत्र कुशलायै कतलब्धक्रीतकुशला (४।३।३८) इत्यणि । लक्षणाद्यन्तात् । गौलक्षणिकः । प्राथमकल्पिकः । धार्मिकसूत्रिकः । नेह काल्पसूत्रः ।

(२) विद्या चानङ्गचवधर्मत्रिपूर्वा । अङ्गादिपूर्वाया विद्याया न ठक् स्यात् ।

आङ्गविद्यः । त्रैविद्यः ।

(क) आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । ठक् स्यात् । आख्यानाख्यायिकयोरर्धग्रहणम् । इतिहासपुराणयोस्तु स्वरूपग्रहणम् । यावक्कीतिकः । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

(ख) सर्वसादे द्विगोश्च ल । एभ्यो लुक् स्यात् । सर्वादेः । सर्ववेदः । सादेः । सवार्त्तिकः । द्विगोः । पञ्चकल्पः । द्विवेदः । द्वितन्त्रः ।

(ग) इकन् पदोत्तरपदात् । पदोत्तरपदिकः ।

(घ) शतपद्येः पिकन् पद्यः । शतपद्यिकः । पष्टिपद्यिकी ।

६१ । क्रमादिभ्यो वुन् ।

स्यात् । क्रममधीते वेद वा क्रमकः । पदकः । शिवा । मीमांसा । उपनियत् ।

६२ । अनुब्राह्मणादिनिः ।

पूर्वाद्ये इनिः स्यात् । ब्राह्मणसदृशो अन्योऽनुब्राह्मणम् । तदधीते वेद वा अनुब्राह्मणी ।

६३ । वसन्तादिभ्यष्ठक् ।

पूर्वाद्ये ठक् स्यात् । वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्तादिसहचरितो अन्यस्तथा ।

६४ । प्रोक्ताल्लुक् ।

प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येल्लवेदित्वोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तो अन्यो इवाच्छ (४।२।११४) पाणिनीय । तमधीते वेद वा पाणिनीयश्चात्र । आपिशलिना प्रोक्तमितीज्येत्यण् (४।२।११२) । आपिशलम् । आपिशलमधीते वेद वाऽपिशला ब्राह्मणी ।

६५ । सूत्राच्च कोपधात् ।

सूत्रवाचिनः । कोपधादध्येल्लवेदित्वोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अष्टकं

पाणिनिस्त्वमधीयते विदन्ति वाऽष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्र-
पदीयाः । द्वादशका मीमांसकाः ।

(क) संख्याप्रकृतेरेवाभिधानम् । नेह । महावार्त्तिकसूत्रमधीते माहा-
वार्त्तिकः । कोपधात् किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ।

६६ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

मण्डूकश्रुत्या प्रोक्तादित्येव । प्रोक्तप्रत्ययान्तानि च्छन्दांसि ब्राह्मणानि च
चकारात् केचन पुराणप्रोक्ताः कल्पाः सूत्राणि च तद्विषयाणि । अध्येतवेदित्-
विषयाणि स्युः । न प्रोक्तप्रत्ययान्तानि । कठेन प्रोक्तच्छन्दोऽधीयते कठाः ।
मौदाः । ताण्डेन प्रोक्तं ब्राह्मण मधीयते ताण्डिनः । कल्पे काश्यपिनः ।
सूत्रे पाराशरिणः ।

६७ । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नान्नि ।

अत्रार्थेऽण् स्याद् देशस्तन्नामा चेत् । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति
श्रीदुम्बरः । पार्वतः ।

६८ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । कुशाब्देन निर्वृत्ता कीशाब्दी पुरी । साहस्री
परिखा ।

६९ । तस्य निवासः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । शिवीनां निवासः शिवः ।

७० । अदूरभवश्च ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । विदिशाया अदूरभवे वेदिशं नगरम् । पाप्मानि
वनानि । एते चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते शेषाधिकारं (४।२।८२) यावत् ।

७१ । श्रीरञ् ।

उवर्णान्ताश्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् कार्कटवम् । अञधिकारः प्राक्
सुयास्तादिभ्योऽणः (४।२।७७) ।

७२ । मतोश्च बह्वजङ्गात् ।

बह्वजङ्गं यस्य भतुपसूतदन्तादञ् स्यात् । ऐकटावतो नाम देशः ।

७३ । बह्वचः कूपेषु ।

बह्वचोऽञ् स्यात् कूपयेत् । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः ।
बह्वमूलस्यादूरभवो वार्धमूलः ॥

७४ । उदक् च विपाशः ।

विपाशायां उत्तरकूनकूपेष्वञ् स्यात् । दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः ।
गौतः । (३८)

७५ । सङ्गलादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् । साङ्गलः । पीष्कलो देशभेदः ।

७६ । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ।

स्त्रीलिङ्गे सौवीरादिदेशेऽञ् स्यात् । दक्षामित्रेण निर्दृष्टा पुरी दाक्षा-
मित्रौ । साल्वे वैधूमानी । प्राक्षि माकन्दौ नगरी ।

७७ । सुवास्वादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । सौवास्तावं नगरम् । सौवास्तावी नगरी । सौवास्तावी
नदी । वार्णवम् । वार्णवी ।

७८ । रोणौ ।

रोखन्तादण् स्यात् । भ्राजकरोणः । केवलाच्च । रोष्णा निर्दृष्टो रोणः
कूपः ।

७९ । कोमधाञ्च ।

अण् स्यात् । कार्णचिचकः । कार्णच्छिद्रकः । त्रैशङ्खवम् ।

(३८) अत्रेदं स्वकारं प्रति सविजयप्रथमापरं सामन्तपादित्यपीर्वाकम्—“उदगिति किम् ।
दक्षिणतो विपाशं कूपेष्वेषु । दातः । गौतः । सरे विश्वेप । मङ्गली सुजेचिका वचते स्वकारस्य ।”—इति

८० । वुञ्छण्कठजिलसेनिरठञ्ज्ययफक्फिजिञ्जप्रकक-
ठकोऽरीहणकृशाश्व श्यकुमुदकाशट्टणप्रेचाश्मसखिसङ्गाशबलपञ्च-
कर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।

एभ्यः- सप्तदशभ्यो गणेभ्यो यथासम्भवं चतुर्वर्धेषु वृजादयः स्युः ।
अरीहणदेवुञ् । अरीहणकम् । कृशाश्वादेश्छण् । कार्शाश्वीयः । ऋश्यादेः
कः । ऋश्यकः । कुमुदादेश्छ । कुमुदिकम् । काशादेरिलः । काशिलम् ।
ट्टणादेः सः । ट्टणसा । नडसा । वीरणसा । प्रेचादेरिनिः । प्रेची ।
फलकी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादेश्छण् । साखेयम् । सङ्गाशा-
देश्छण् । साङ्गाश्वम् । काम्बिल्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पञ्चादेः फक् ।
पाचायणः । कर्णादेः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादेरिञ् । सौतङ्गमिः ।
प्रगदिन्नादेश्छण् । प्रागद्यम् । वराहादेः कक् । वाराहकम् । पालाशकम् ।
शार्करकम् । कुमुदादेश्छक् । कौमुदिकम् । शौमथिकम् ।

८१ । जनपदे लुप् ।

जनपदे तन्नाम्नि देशे चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । पञ्चानानां निवासो
जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । वङ्गाः । जनपदो देशभेदः ।

८२ । वरणादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । वरणा ग्रामः । गौदौ ग्रामः । खलतिकं
यनानि । एवं शिरीषाः । शृङ्गी । गया । छञ्जयिनी ।

८३ । शर्कराया वा ।

अस्या लुप् स्याद्वा । शर्कराभिर्निर्घृष्टं शर्कराः शर्करं वा ।

८४ । ठक्छो च ।

अस्याठक्छो स्याताम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् ।

८५ । नद्यां मतुप् ।

नद्याश्चतुर्वर्धेषु मतुप् स्यात् । उदुम्बरावती नदी । द्रुमुती ।

८६ । मध्वादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चतुर्ध्वेषु मत्तुप् स्यात् । मधुमान् । विसवान् देगः ।

८७ । कुमुदनङ्घ्रितसेभ्यो ङ्मत्तुप् ।

(क) महिषान् ।

एभ्यो ङ्मत्तुप् स्यात् । ङिति टिलोपः । कुमुदान् । नङ्घ्रान् । वेतस्वान् ।
वेतस्वती सरित् । महिषान् नाम देगः ।

८८ । नडशादाङ्ङुलच् ।

शाभ्यां ङुलच् स्यात् । नडुलः । शाहनः । “शय्या शाहनमासनं
शचिशिला ।”

८९ । शिखाया वलच् ।

स्यात् । शिखावलं नगरम् ।

९० । उत्करादिभ्यश्चुः ।

उत्करीयम् ।

९१ । नडादीनां कुक् च ।

एपां छः स्यात् कुक् च । नडकीयम् । नड । वेणु । प्रत्त । विस्व ।

(१) क्रुञ्चाया ङ्ङुलच् । क्रुञ्चकीयम् ।

(२) तच्चन्नलोपं । तच्चकीयम् । उक्ताद्यातुरर्थिकाः ।

९२ । श्रेषे ।

श्रेषे तत्र जातादावर्धे प्रत्यया वाच्याः । राट्रे जातो राट्टादागतो
राट्रे भवो वा राट्टियः । शालीयः । इह चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् ।
श्रावणः शब्दः । अश्वेरुह्यते आश्वी रथः । चातुरं शकटम् । हृषदि पिष्टा
दार्पदा मायाः । औदूखलाः सक्तवः । चतुर्दश्या दृश्यते चातुर्दशं रज इति
सामान्येन तस्येदमिति (४।३।१२०) विवचायामिति भागवतिः । शेष
इत्यधिकारो लक्षणचेति जयादित्यः ।

६३ । राष्ट्रावारपाराद् घखौ ।

आभ्या घखौ स्याताम् । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।

(क) विगृहीताच्च । अवारौणः । पारीणः ।

(ख) विपरीताच्च । पारावारौण इति चेष्यते ।

६४ । ग्रामाद् यखजौ ।

स्याताम् । ग्राम्यो ग्रामीणः ।

६५ । कक्षत्रादिभ्यो ढकञ् ।

कक्षीत्विवमादिभ्यो ढकञ् स्यात् । कक्षि काक्षेयकः । उम्भि औम्भेयकः ।
ग्रामेयकः । नागरेयकः ।

(1) कु (ल्या) ध्याया यलोपश्च । कौ(ले)डेयकः ।

६६ । कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्थलङ्कारेषु ।

कुलादेः श्वादौ वाच्ये ढकञ् स्यात् । कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽसिः ।
श्वेयकः कण्ठालङ्कारः (३९) ।

६७ । नद्रादिभ्यो ढक् ।

स्यात् । नादेयं जलम् । वाराणसेयो जनः । आवस्तेयः ।

६८ । दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् ।

एभ्य' शेषे ल्यक् स्यात् । आक्षुप्तयान्तो दक्षिणाशब्दः । न स्त्रीलिङ्ग
इति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे न पुंवङ्गाव. (२।१।२६, वा) । दाक्षिणात्यः ।
पाद्यात्यः । पौरस्य. ।

६९ । कापिभ्याः प्फक् ।

भस्याः प्फक् स्यात् । कापिगायनं मधु । कापिगायनी द्राक्षा ।

(क) वाह्ल्युर्दिपर्दिभ्यश्च । प्फक् स्यात् । बाह्यायनी । और्दायनी ।
पार्दायनी ।

१०० । रङ्गोरमनुष्येऽण् च ।

रङ्गोरत्रार्थेऽण् स्यात् । फक् च । राङ्गवः । राङ्गवायणः ।

१०१ । दुप्रप्रागपा(वा)गुदक्प्रतीचो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपा (वा) चम् । उदीच्यम् ।
प्रतीच्यम् । अव्ययाद् टुटुप्रलौ तुट् च (४।३।२३) । प्राक्तनम् ।

१०२ । कन्यायाष्ठक् ।

कान्यिकम् ।

१०३ । वर्षी वुक् ।

वर्षी देगे कन्याया वुक् स्यात् । कान्यिकम् ।

१०४ । अव्ययात् त्यप् ।

अमेहकतसिद्धेभ्योऽभिधानम् । अमात्यः । “कत्येयं दुर्मतिस्तव ।”
ततस्यः । यतस्य । कुतस्यः । यत्रत्य । अत्रत्य । तत्रत्यः ।

(क) त्यच् ने ध्रुवे । नित्यम् ।

(ख) निप्ती गते त्यप् । निर्गतो देशान्निष्टयाण्डालादिः ।

(ग) अरण्याषः । आरण्याः सुमनसः ।

(घ) दूरादेत्यः । दूरेत्यः पथिकः ।

(ङ) उत्तरादाहज् । औत्तराहः ।

१०५ । ऐपमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यस्त्वप् स्याद्वा । ऐपमस्त्वम् । ह्यस्त्वम् । श्वस्त्वम् । पक्षे ऐपमस्तनम् ।
ह्यस्तनम् । श्वस्तनम् ।

१०६ । तीररूप्योत्तरपदादज्जो ।

तीरोत्तरपदादज् रूप्योत्तरपदाज् जः स्यात् । वार्कतीरम् । वार्क-
रूप्यम् ।

१०७ । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ।

दिक्पूर्वपदादनाञ्चि जः स्यात् । पौर्वगाल । औत्तरगालः ।

१०८ । मद्ग्रेभ्योऽञ् ।

दिक्पूर्वपदान्मद्ग्रेभ्योऽञ् स्यात् । पूर्वमद्ग्रेः ।

१०९ । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।

उदीच्यग्रामवाचिनोऽञ् स्यात् । शैवपुरम् । माहानगरम् । बह्वचः
किम् ? ध्वाजम् ।

११० । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्रस्थान्तात् । माद्रीप्रस्थो ग्रामः । पलद्यादेः ।
पालदः । पारिपदः । कोपधाद् । वैघातकः । उदीच्यग्रामादजोऽपवादः ।

१११ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

गोत्रप्रत्ययान्तात् कण्वादेरण् स्यात् । ऋष्य बाधा । कण्वादेर्गोदित्वाद्
यञ् (४।१।१०५) । काण्वयः । तस्यच्छात्राः काण्वाः । गौकचाः ।

११२ । इजस्य ।

गोत्रे इजन्तादण् स्यात् । छापवादः । दाचेरमी दाचाः । ज्ञाचाः ।

११३ । न द्वयचः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतयोगोत्रे द्वयच इजन्तादण् न स्यात् । वैद्वीयाः । काशीयाः ।

११४ । वृद्धाच्छः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छः स्यात् शैपिकः । शालीयः । आचार्यीयः । बौद्धीयं मतम् ।
त्वदीयः । मदीयः ।

११५ । भवतष्ठक्छसौ ।

शष्पादिमौ स्याताम् । ऋष्य बाधा । भावत्कः । भवदीयः ।

११६ । काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ।

एभ्य इमौ स्याताम् । काशिकी काशिका । वैदिकी वैदिका । चंदिकी
चेदिका ।

११७ । वाहीकग्रामेभ्यश्च ।

एभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिठौ स्याताम् । शाकनिकी शाकनिका ।

११८ । विभाषोशीनरेषु ।

एषु वाहीकग्रामेभ्यस्तौ स्यातां वा । आह्नजालिकी आह्नजालिका
आह्नजालीया वा ।

११९ । ओर्देशे ठञ् ।

उवर्णान्तादेशे ठञ् स्याच्छेषे । शारजम्बुक ।

१२० । वृद्धात् प्राचाम् ।

प्राग्देशे वृद्धादेवोवर्णान्ताट् ठञ् स्यात् । आटकजम्बुक । वृद्धात् किम् ?
मल्लवास्तु मालवास्तव ।

१२१ । धन्वयोपधाद् वुञ् ।

धन्वान्ताद् देशवाचिनो वृद्धाद् योपधाच्च वुञ् स्यात् । धन्वा मरुदेशे ।
पारेधन्वक । साहाश्रक ।

१२२ । प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।

एतदन्ताद् वृद्धाद् देशाद् वुञ् स्यात् । मालाप्रस्थक । नान्दीपुरक ।
पैलुवहक ।

१२३ । रोपघेतोः प्राचाम् ।

रोपोपधादीदन्ताच्च वृद्धात् प्राग्देशाद् वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रक । ऐक-
चक्रक । ईत । माकन्दक ।

१२४ । जनपदतद्वधीश्च ।

वृद्धाज्जनपदाद् वुञ् स्यात् । आभिसारक । अवधिभूताज्जनपदात् ।
तेगर्तक । गर्तीत्तरपदाच्छस्य (४१२।१३७) बाधा ।

१२५ । अट्टवृद्धापि बहुवचनविषयात् ।

बहुवचनविषयाज्जनपदाद् वृद्धाद्वृद्धाच्च वुञ् स्यात् । छाथोरपवाद ।
आह्वक । आजमीटक । वृद्धात् । जाम्बक । कालञ्जरक ।

१२६ । कच्छाग्निवक्त्रगर्तीत्तरपदात् ।

कच्छाद्यन्ताद् देशद् वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः ।
सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्त्तकः ।

१२७ । धूमादिभ्राश्च ।

एभ्यो देशे वुञ् स्याच् छादेर्बाधकः । धूमकः । वैदेहकम् । एवं साकित ।
राजगृह । उल्लयिनी । दक्षिणापथ । “दक्षिणापथी वृत्ति”रिति तु चिन्त्यम् ।

(1) समुद्रान्नौमनुष्ययो । वुञ् स्यात् । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको
मनुष्यः । नेह । सामुद्रं जलम् । सामुद्रं लक्षणम् ।

१२८ । नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

वुञ् स्यात् । खलो नागरक । कुमला नागरकाः । कुत्सनप्रावीण्ययोः
किम् ? नागरा विप्राः ।

१२९ । अरण्यान् मनुष्ये ।

वुञ् स्यात् । आरण्यको मनुष्यः ।

(क) पथध्यायन्यायविहारहस्तिपु । आरण्यकः पन्था इत्यादि ।

(ख) वा गोमयेषु । आरण्यकमारण्यं वा गोमयम् ।

१३० । विभाषा कुमयुगन्धराभ्राम् ।

आभ्या वुञ् स्याद्वा । कौरवकः कौरवो वा । यौगन्धरको यौगन्धरो वा ।

१३१ । मद्रवृज्योः कन् ।

आभ्यां कन् स्यात् । मद्रकः । वृजिकः ।

१३२ । कोपधादण् ।

कोपधाञ्जनपदादण् स्यात् । वुञो वाधा । ऋषिक्रिपु जात आर्षिक' ।
माहर्षिक' । आर्षिक' । अण्यहणादुवर्णादपि देशे । ऐह्याक इत्येके ।

१३३ । कच्छादिभ्राश्च ।

देशेण् स्यात् । काच्छः । सैन्धवः । तदन्ताद्येष्टम् । सौरसैन्धवम् ।
कच्छ । मिन्धु । कम्बोज । गन्धार । कश्मीर । माल्य । कुण्ड । रद्रु ।

१३४ । मनुष्यतत्स्थयोर्बुज् ।

अनयोरर्थयोः कच्छादिभ्यो बुज्, स्यात् । काच्छको मनुष्यः । सैन्धवकः ।
साख्यकः । तत्स्थे । काच्छकमस्य हसितम् । काच्छिका पूडा । सैन्धविका ।

१३५ । अपदातौ साल्वात् ।

अपदाताविव साल्वाद् बुज्, स्यात् । साल्वाको मनुष्यः । नेह । साल्वाः
पदातिः ।

१३६ । गोयवाग्वोश्च ।

अनयोः साल्वादुज्, स्यात् । साल्वाको गोः । साल्वाका यवागूः ।

१३७ । गर्त्तोत्तरपदाच्छः ।

गर्त्तान्ताद् देशाच्छ स्यात् । हकगर्तीयः । हस्तगर्तीयः ।

१३८ । गहादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चः स्यात् । गहीयः । अन्तस्थीयः । नान्तरीयः । एकग्रामीयः ।
गह । अन्तस्थ । नान्तर । सम । विषम । आकृतिगणोऽयम् । तेनाङ्गाधि-
कारीयः । नगरीयः । पूर्वव्रासिद्धीय इत्यादि सिध्यति ।

(क) पृथिवीमध्यस्य मध्यमञ्च । मध्यमीयः ।

(ख) चरणेऽण् च । माध्यमः । मध्यमीयः ।

(१) मुखपार्श्वतसोर्लोपः । मुखतोयः । पार्श्वतीयः ।

(२) कुम् जनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकीयम् ।

(३) देवस्य चति वक्तव्यम् । देवकीयम् । चान्द्रालु परजनदेवराष्ट्रां
कुक् चेति पठन्ति । स्वस्य च । स्वकीयम् । वामनस्तु स्वशब्दादणि द्वारा-
दीनाञ्चैत्यत्रैजागम (७।१।४) मुदाहरिष्यति स्वस्येदं सौवमिति ।

(४) वैणुकादिभ्यो वृद्धिश्च । वैणुकीयम् । चैत्रकीयम् ।

१३९ । प्राचां कटादिः ।

कटपूर्वात् प्राग्देशाच्छ' स्यात् । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् ।

१४० । राज्ञः क च ।

राज्ज्ञः स्यात् कथान्तादेशः । राजकीयम् ।

१४१ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।

वृद्धादकेकान्तात् खोपधाच्च देशाच्चः स्यात् । आरीहणकीयम् । आश्वत्थि-
कीयम् । कौटशिखोद्यम् ।

१४२ । कन्यापलदनगरग्रामरुद्रोत्तरपदात् ।

कन्याद्यन्ताद् देशाच्चः स्यात् । वाहीकपामविधेरपवादः । दक्षि-
कन्यीयः । दक्षिपलदीयः । दक्षिणगरीयः । वाहीकग्रामीयः । माहिप-
ग्रामीयः । वाहीकरुद्रदीयः । माहिपरुद्रदीयः ।

१४३ । पर्वताच्च ।

छः स्यात् । “पर्वतीय इति मावजौगणः” ।

१४४ । विभाषाऽमनुष्ये ।

मनुष्यादन्यत्र पर्वताज्जातादौ छो वा स्यात् । पर्वतीयं फलम् पार्थनं वा ।

१४५ । कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ।

भारद्वाजदेशे कृकणपर्णाभ्यां छः स्यात् । कृकणीयम् । पर्णीयम् ।
उक्तं देशे ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवहतायां भाषाहोस्ती चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ४१२ ॥ समाप्त्य रक्तपादः ॥

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।

शेष इत्येव । युष्मदस्मदोः खञ् ह्य स्याद्वा । यौष्माकीणम् ।
आष्माकीनम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । पक्षेऽण् च । यौष्माकम् ।
आष्माकम् ।

२ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।

तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकादेशौ स्याताम् ।
तथैवोदाहृतम् ।

३ । तवकममकाविकवचने ।

एकार्थे युष्मदस्मदोस्तवकममको स्यातां खञि । अणि च । तावकीनम् ।
मामकीनम् । तावकम् । मामकम् ।

४ । अर्द्धाद् यत् ।

अर्द्धाद् यत् स्यात् । अर्द्धम् ।

(क) सपूर्वपदाद् ठञ् वक्तव्यः । गौतमार्द्धिकम्-।

५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

एतत्पूर्वपदादर्धाद् यत् स्यात् । परार्द्धम् । अवराद्धम् । अधमार्द्धम् ।
उत्तमार्द्धम् ।

६ । दिक्पूर्वपदाट् ठञ् ।

दिक्पूर्वपदादर्हाट् ठञ् स्यात् । यच्च । पौर्वाहिकम् । पूर्वाह्नम् ।
दक्षिणाहिकम् । दक्षिणाह्नम् ।

७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।

अनयोरेकदेशाद् दिक्पूर्वपदादर्हादञ्ठञौ स्याताम् । इमेऽस्य ग्रामस्य
जनपदस्य वा पौर्वाहः । पौर्वाहिकाः ।

८ । मध्यान्मः ।

मध्यशब्दाच्छेपे मः स्यात् । मध्यमः ।

(क) आदेय । आदिमः ।

(ख) अबोधसोर्लोपद्येत्येके । अवमः । अधमः ।

९ । अ सांप्रतिके ।

मध्यादकारःस्याश्राय्ये नात्युच्चैर्नातिनोचैः । मध्यं काठम् । मध्यस्वार्किकः ।

१० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।

समुद्रसमीपे द्वीपाद् यञ् स्यात् । द्वेष्या वणिज् ।

११ । कालाट् ठञ् ।

शिवे कालवाचिनठञ् स्यात् । द्विवापिकः । द्वैवपिकः । मासिकः ।
सांवत्सरिकः । आह्निकः । मीह्निकः । कान्नाधिकार. प्राक् तत्र
जातात् (४।१।२५) ।

१२ । श्राद्धे गरट् ।

श्राद्धे गरदठञ् स्यात् । गारदिकं श्राद्धम् । गारदमन्यत् ।

१३ । विभाषा रोगातपयोः ।

अनयोरर्धयोः गारदठञ् स्याद्वा । गारदिकः गारदो वा रोग आतपो
वा । ठञ्वा मुञ्जे ऋत्वण् (४।१।२६) ।

१४ । निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।

आभ्याञ्च ठञ् वा स्यात् । नैशिकं नेशं वा तमः । प्रादोपिकः
प्रादोपो वा ।

१५ । श्वसस्तुट् च ।

श्वःशब्दाट् ठञ् वा स्यात् । तुट् चागमः । श्वो भविता शीवस्तिकः ।
“शीवस्तिकत्वं विभवा न वेपाम् ।” पत्रे श्वस्थम् । श्वस्तानम् ।

१६ । सन्धिवेलादतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।

एभ्यः शेषेऽण् स्यात् । सन्धिवेलादेः । सान्धिवेलम् । सान्ध्यम् । आमा-
वास्यम् । पौर्णमासम् । त्रायोदशम् । चातुर्दशम् । प्रातिपदम् । ऋतोः ।
श्रेष्मम् । जेशिरम् । नक्षत्रात् । तैपम् । तिथ्यपुण्ययोर्नक्षत्राणीति (६।४।१४६,
वा) यलोपः । पौषम् ।

(१) संवत्सरात् फलपर्वणोरेव । सावत्सर फलं पर्वे वा । नेह । सावत्सरिको
व्याधिः ।

१७ । प्राहप एण्यः ।

स्यात् । प्राहपेण्यो मेघः । “प्राहपेण्यं पयोवाहम्” ।

१८ । वर्षाभ्यष्टक् ।

स्यात् । वार्षिकम् । तदन्ताच्च । पोर्ववार्षिकम् ।

१९ । छन्दसि ठञ् ।

२० । वसन्ताच्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२१ । हेमन्ताच्च ।

२२ । सर्वत्राण् तलोपश्च ।

हेमन्तादण् स्यात् तलोपश्च । हेमनम् । “रजनीष्वपि हेमनीषु” ।
ऋत्वणपीथते । हेमन्तम् । पूर्वसूत्रे ठञ्प्रत्ययेनाभिसम्बन्धाद् भाषायामपि ।
हेमन्तिकः । सर्वत्रेत्येकहत्ती (४०) छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२३ । सायंचिरंप्राह्नेप्रगेऽव्ययेभ्यटुटुलो तुट् च ।

सायमादेश्युटुनौ स्याताम् । तुट् चागमः । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निपातनान्मकारः । “सायन्तनीं तिथिप्रख्य” । प्राह्नेतनम् । प्रगतनम् । निपातनादेकारः । अव्ययात् । दिवातनम् । द्वीपातनम् । इह टुटुटुलो भवतो विप्रतिषेधेन । प्राक्तनम् । प्रातस्तनम् । चिरपरुत्परारिभ्यस्त् इति जयादित्य । चिरन्नम् । परुत्तम् । परारिन्नम् । अग्रपश्चाद्भिन्नजिति च्छान्दसमिति भागवृत्तिः । अग्रिमम् । पश्चिमम् । अन्ताच्च डिमजिति जयादित्यः । अन्तिमम् ।

२४ । विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् ।

आभ्या टुटुटुलो वा स्याताम् । तुट् च । पूर्वाह्लेतनम् । अपराह्लेतनम् । घकालतनेष्विति (६।३।१७) मसभ्या अलुक् । पचे कालाट् ठञ् (४।३।११) । पूर्वाह्लिकः । अपराह्लिकः । पूर्णःकालाधिकारः ।

२५ । तत्र जातः ।

अत्रार्थे यथाविहितमणादयो घादयश्च स्युः । माशुरः । स्त्रीघ्नः । शीलः । राष्ट्रियः । कात्रेयकः ।

२६ । प्राहृष ष्टप् ।

प्राहृषो जातार्थे ठप् स्यात् । प्राहृषिकः ।

२७ । संज्ञायां शरदो वुञ् ।

नाग्नि शरदो वुञ् स्यात् । शारदका सुदगाः । शारदमन्यत् ।

२८ । पूर्वाह्लापराह्लाद्रामूलप्रदोपावस्कराट् वुन् ।

एभ्यो जातार्थे नाग्नि वुन् स्यात् । पूर्वाह्लिकः । अपराह्लिकः । चार्द्रिकम् । मूलकम् । प्रदोपकः । अयस्करकः ।

२९ । पयः पन्थ च ।

पयो वुञ् स्यात् । पन्थादेगय जातार्थे । पन्थकी वत्स ।

३० । अमावास्याया वा ।

अतो वा वुन् स्यात् । अमावास्यकः । अमावास्या वा ।

३१ । अ च ।

अस्या अकारश्च स्यात् । अमावास्यः ।

३२ । सिन्धुपकराभ्या कन् ।

जातार्थे आभ्या कन् स्यात् । सिन्धुकः । अपकरकः ।

३३ । अणञौ च ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । सैन्धवः । आपकरः । स्त्रे भेदः ।

३४ । अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तवि-

शाखापादावहुलालुक् ।

एभ्यो जातार्थे नचत्राणो लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति (१/२।४८) स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अविष्ठः । फल्गुन्योऽर्जुनः । स्वार्थेऽपि “फाल्गुनो मासे चार्जुने” इति । पुनर्वसुर्वररुचिः । बहुलः ।

(क) चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रिया लुक् । चित्रा । रेवती । रोहिणी । प्रत्यये लुप्ते पुनष्टाप् । यथासम्भवं गौरादिङीप् वा ।

(ख) फल्गुन्यापाडाभ्या टानौ । आभ्या स्त्रियां टानौ स्यात् । फल्गुनी । अपादा ।

(ग) अविष्ठापाडाभ्याञ्छण् । आविष्ठीय । आपाटीय ।

३५ । स्थानान्तगोशालस्वरशालाञ्च ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । अश्व-स्थानः । गोशालः । स्वरशालः ।

३६ । वत्सशालाभिजिद्श्वयुक्शतभिषजो वा ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुग् वा स्यात् । वत्सशालो वात्सशालो वा । अभि-जित् अभिजितो वा । अश्वयुक्, आश्वयुजो वा । शतभिषक् शतभिषजो वा ।

३७ । नचत्रेभ्यो बहुलम् ।

नचत्रवाचिभ्यो बहुलं सन्धिवेलाद्यणो (४।३।१६) लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । मार्गशीर्ष । मृगशिराः । पूर्णो जातार्थः । तत्रेति वर्त्तते यावत् तदस्य सोढम् (४।३।५२) ।

३८ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

अत्र कृतादिषु यथाविहितं स्यात् । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीषुः । राष्ट्रियः ।

३९ । प्रायभवः ।

प्रायभव इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते प्रायेण भवति स्त्रीषुः । राष्ट्रियः ।

४० । उपजानूपकर्णोपनीवे ष्टक् ।

एभ्यः प्रायभवेऽर्थे ष्टक् स्यात् । “पाणी यस्योपजानुकौ” । “ओपकर्णिक-
नोचन ।” “ओपनीविकमरुड किल स्त्री वव्रभस्य करमात्मकराभ्याम् ।”

४१ । सम्भूते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते सम्भवति स्त्रीषु च्छान्त् । स्थानमिह सम्भवाथ ।

४२ । कोशाड् ष्टक् ।

कोशेयम् । रुद्रा यस्मिन् विकारेऽभिधानम् ।

४३ । कालात् साधुषुष्प्यत्प्रत्ययानेयु ।

एष्वर्थेषु कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमन्ते साधु हेमनं वासः । गीगिर-
मनुनेपनम् । चैषम् । यमन्ते पुष्प्यति वामन्तो लता । साधवी । गरदि
प्यन्ते गारटा माया । कालादित्यधिकारः प्राक् तत्र भयात् (४।३।५३) ।

४४ । उप्ते च ।

उप्तेऽर्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमना ययाः । चैषा गानयः । तत्रोमा इत्यर्थः ।

४५ ।- आश्वयुज्या वुज् ।

आश्वयुजीगश्चाद् वुज् स्यादुमेऽर्थे । ठञौ वाघा । आश्वयुज्यां पौर्ण-
मास्यामुता आश्वयुजका मापा. १

४६ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

आभ्यामुमेऽर्थे वुज् वा स्यात् । ग्रीष्मकम् । वासन्तकम् । पक्षे ऋत्वण्
(४१३।१६) । ग्रीष्मम् । वासन्तम् ।

४७ । देयमृणो ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । मासे देयमृणम् मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

४८ । कलापप्रश्वत्ययववुसाहुन् ।

यत् मयूराः कलापिनोऽश्वत्याः फलिनी यववुसा द्योत्पद्यन्ते स कालस्तथा ।
तस्मात् पूर्वार्थे वुन् स्यात् । कलापिनि काली देयमृणं कलापकम् । अश्वत्यकम् ।
यववुसकम् ।

४९ । ग्रीष्मावरसमाहुज् ।

आभ्या पूर्वार्थे वुज् स्यात् । ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ।

५० । संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ।

आभ्या ठञ् स्याहुज् च । संवत्सरे देयमृणं सावत्सरिकं सावत्सरकं वा ।
आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकं वा ।

५१ । व्याहरति मृगः ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशाया व्याहरति नैगो मृगः ।
नैगिको वा । तत्रेति निहसन् ।

५२ । तदस्य सोढम् ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशासहचरितं कर्म निशा ।
तत् सोढं जितमभ्यस्तमस्य नैगिकश्चाचो नैगो वा । प्रादोपिकः प्रादोपी वा ।
उक्तं कालात् ।

५३ । तत्र भवः ।

. अत्रार्थे-यथाविहितं स्यात् । सुप्ते भवो विद्यमानः स्त्रीपुनः । राष्ट्रियः ।
तत्रभवाधिकारः प्राक् तत्र आगत इत्यस्मात् (४।३।०४) ।

५४ । दिगादिभ्यो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिशि भवं दिश्यम् । वन्यम् । रहस्यम् । आद्यम् ।
अन्यम् । यूष्यम् । गण्यम् । रस्यम् ।

(1) उदकात् संज्ञायाम् । उदका रजसला । अन्यत्र औदकी मत्स्यः ।

५५ । शरौरावयवाच्च ।

यत् स्यात् । दन्त्यम् । तालव्यम् । कण्ठ्यम् । शोष्यम् । ऊरव्यम् ।
उरस्यम् । मृध्न्यम् । मुख्यम् ।

५६ । दंतिकुक्षिकलशिवस्यस्यहेठञ् ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । दाक्षेयम् । कौक्षेयोऽसिः । कालशेयं जलम् ।
वास्तेयम् । आस्तेयम् । आह्वेयम् । “भोगान् भोगानिवाह्वेयानि”ति ।

५७ । ग्रीवाभ्योऽण् च ।

अस्या अण्ठञी स्याताम् । शैवम् । शैवेयम् । बहुवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

५८ । गम्भीराञ् जाः ।

स्यात् । गाम्भीर्यम् ।

(क) बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च । बहिर्पष्टिलोपः । बाह्यम् । दैव्यम् ।
पाञ्चजन्यम् ।

५९ । अव्ययीभावाच्च ।

अस्माद्-भवार्थे ञः स्यात् । पारिमुख्यम् । पारिहृत्तव्यम् । नोप-
कूलादिभ्यः । शीपकूलः । शीपगालः ।

६० । अन्तःपूर्वपदाद् ठञ् ।

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावाद् ठञ् स्यात् । अन्तर्देशिकः । अन्तर्वेशिकः ।
आन्तर्वेशिकः ।

(क) अध्यात्मादिभ्यश्च । भवार्ये ठञ् स्यात् । आध्यात्मिकम् । आधि-
भौतिकम् । आधिदैविकम् । औपसर्गिकम् । चातुरर्थिकम् । त्रैवर्णिकम् ।
साम्प्रतिकम् । गैरिकमित्यादि । आहूतिगणोऽयम् ।

(ख) समानस्य तदादेश । सामानिकः । सामानग्रामिकः । .

(ग) ऊर्ध्वदमोर्द्ध्वदेहाच्च । और्ध्वन्दमिकः । और्ध्वदेहिकः । (41)

(घ) लोकोत्तरपदस्य च । ऐहलौकिकः । पारलौकिकः ।

(ङ) मुखपार्श्वतसोरीयः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । अव्ययानां
भमात्रे टिलोपः ।

(च) कुग्जनस्य परस्य च । जनकीयः । परकीयः ।

(छ) ईयः कार्थ्योऽय मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा । मध्यीयः ।
माध्यमः । मध्यमीयः ।

(ज) मध्यस्य मध्यं दिनण् च प्रत्ययः । माध्यन्दिनमुपगायति ।

(झ) लुक् स्यान्नोऽजिनान्ताच्च । अश्रत्यामा । कृष्णाजिनः ।

६१ । गामात् पर्य्यनुपूर्वात् ।

अस्मादव्ययीभावाद् ठञ् स्यात् । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

६२ । जिह्वामूलाद्गुलेच्छः ।

आभ्या छः स्यात् । यतो बाधा । जिह्वामूलीयम् । अद्गुलीयम् ।

६३ । वर्गान्ताच्च ।

वर्गान्ताच्छः स्यात् । कवर्गीयः । पवर्गीयः । चवर्गीयः ।

६४ । अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।

वर्गान्तादशब्दे यत्खौ वा स्याताम् । मित्रवर्ग्यः । मित्रवर्गीणः । मित्र-
वर्गीयो वा । अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

६५ । कर्णाललाटात् कन्नलङ्कारे ।

आभ्यामलङ्कारौ कन् स्यात् । कर्णे भवोऽलङ्कारः । कर्णिका । ननाटिका ।

६६ । तस्य व्याख्यान इति व्याख्यातव्यनाम्नः ।

तस्य व्याख्यानाथे चकाराद् भवार्ये च व्याख्येयनाम्नो यथाविहितं स्यात् ।
सुपां व्याख्यानो ग्रन्थः सुप्सु भवो वांसौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः ।

६७ । बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ।

व्याख्येयनाम्नो बह्वचः प्रातिपदिकाद् ठञ् स्याद् भवव्याख्यानयोः ।
पात्वणत्विकः । कार्तद्धितिकः । समासस्वरिणान्तोदात्ता प्रकृतिः ।

६८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । (42)

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च भवव्याख्यानयो षञ् स्यात् । आग्निष्टोमिकः । पाञ्ची-
दनिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः ।

६९ । अध्यायेष्वेवर्षेः ।

ऋषिवाचिनो व्याख्येयनाम्नः पूर्वार्थयो षञ् स्यादध्यायथेत् । वासिष्ठिको-
ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः ।

७० । पौरोडाशपुरोडाशात् षन् ।

आभ्यां पूर्वार्थयोः षन् स्यात् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी ।

७१ । छन्दसो यदणौ ।

श्रमादिमौ स्याताम् । छन्दस्यः । छान्दसः ।

७२ । इन्द्रजृद्ध्राह्मणार्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्

ठक् ।

इन्द्रादिभ्यः पूर्वार्थयो षक् स्यात् । इन्द्रचः । नैष्ठिकः । ऋतः । चातु-
र्द्वैतकः । ऋचः । आर्षिकः । ब्राह्मणिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः ।
पौरधरणिकः । नामाख्यातिकः ।

(क) विगृहीताच्च । नामिकः । आख्यातिकः ।

७३ । अणृगयनादिभ्यः ।

ऋगयनादेः पूर्वार्थयोरण् स्यात् । आर्गयनः । नैरुक्तः । श्रेष्ठः । नैगमः ।
द्वैयाकरणः । यौगः । पदस्य व्याख्यानः पादः । भवव्याख्यानं निवृत्ते ।

७४ । तत आगतः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुघ्नादागतः स्त्रीघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।
अधिकारोऽयं प्रभवतीति (४।३।८३) यावत् ।

७५ । ठगायस्थानेभ्यः ।

आयस्थानवाचिभ्य षक् स्यात् । आपणाटागत आपणिकः । शौल्क-
गालिकः ।

७६ । शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

एभ्य आयस्थानवाचिभ्य षगपवादोऽण् स्यात् । शोण्डिकः । कार्कणः ।

७७ । विद्यायोनिस्वन्धेभ्यो वुञ् ।

विद्यायोनिस्ततः स्वन्धो येषां तेभ्य आगतार्थे वुञ् स्यात् । औपाध्याय-
कम् । आचार्यकम् । पेटामहकम् । मातुलकम् ।

७८ । ऋतठञ् ।

विद्यायोनिस्वन्धादृतठञ् स्यात् । षीलकम् । मालकम् । स्वासृकम् ।
भ्रातृकम् ।

७९ । पितुर्यञ् ।

पितुर्यत् स्याद् ठञ् च । पितृरम् । पैलकम् ।

८० । गोत्राद्ङवत् ।

गोत्रान्तादागतार्थेऽङ्ङवत् प्रत्ययः स्यात् । अङ्गवत् तस्येदमित्यर्थोप-
सङ्गणार्थम् (४।३।१२०) । औपगवेभ्य आगत औपगवकः । नाडायणकः ।
गोत्रचरणाद् वुञ्जति वुञ् (४।३।१२६) ।

८१ । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूपः ।

हेतोर्मनुष्याच्चागतार्थे रूप्यो वा स्यात् । समादागतं समरूप्यं समीयं वा ।
गहादित्वाच्छः (४।२।१३८) । देवदत्तरूप्यं देवदत्तीयं वा ।

८२ । मयट् च ।

आभ्या मयट् च स्यात् । समयम् । देवदत्तमयम् । पूर्णं आगताधि-
कारः । तत इति वर्त्तत एव ।

८३ । प्रभवति ।

ततः प्रभवतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । हिमवतः प्रभवति हेमवती
गङ्गा । दारदो नदः । दारदी सिन्धुः ।

८४ । विदूराज् जयः ।

अतो जयः स्यात् । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः । (४३)

८५ । तद्गच्छति पथिटूतयोः ।

तद् गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् पथिटूतौ चेतु । सुन्नं गच्छति
सोन्नः घन्वाः । माथुरी दूतः ।

८६ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

अभिनिष्क्रामत्यर्थे यथाप्राप्तं स्याद् द्वारञ्चेत् । सुन्नमभिनिष्क्रामति स्त्रीं
कान्यकुलद्वारम् । उपचाराद् द्वारं कर्तुं ।

८७ । अधिक्त्वत् कृते ग्रन्थे ।

अत्र यथाप्राप्तं स्यात् । सुभद्रामधिक्त्वत् कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । भेसरथी
आख्यायिका । साहचर्याद् वासवदत्ता आख्यायिका । कादम्बरी कथा ।

(४३) मणिरथ इत्यतो वासवदत्तायामि पथेत् उत्पद्यते । विदूराख्यमगरे तु सन्निध्यते । अतोऽथ
वार्तिकम्—“वानवाथी विदूरख प्रज्ञयन्तरमिव वा । न वै तवासि चेद् मृद्याजित्वरीवदुपाचरेत्” ॥१॥ इति ।
माथ च—“अभयन् यदङ्गमभुव सङ्गवासवायजमणिल्लाहुरा” इति । कालिदासप्रयोगस्तु ग्लानुसारी यथा
‘विदूरभूमिर्नैवमीपशब्दादुदभिन्नया रत्नमलाकथेवति’ ।

८८ । शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।

एभ्यः पूर्वार्थे छः स्यात् । शिशुकन्दं रोगमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु-
कन्द्रीयः । यमसभीयः । इन्दात् । श्येनकपोतीयः । वाक्यपदीयम् ।
शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम् । किरातार्जुनीयम् । *इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयः । शिष्योपनयनीयोऽध्यायः । सीतान्वेषणीयं काव्यम् । प्रद्युम्ना-
गमनीयम् ।

(क) इन्दे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । गोणमुख्यम् ।

८९ । सोऽस्य निवासः ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं स्यात् । सुप्तो निवासोऽस्य स्त्रीघ्नः । राष्ट्रियः । माधुरः ।
सोऽस्येत्यधिकारो यावत् तेन प्रोक्तमिति (४।३।१०१) ।

९० । अभिजनस्य ।

सोऽस्याभिजन इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्तोऽभिजनोऽस्य स्त्रीघ्नः ।
माधुरः । राष्ट्रियः । कुलस्थानमभिजनः ।

९१ । आयुधजौविभ्यश्छः पर्वते ।

पर्वतात् पूर्वार्थे छः स्यादायुधजौविषु । लोहितगिरिः पर्वतोऽभिजन एषां
नोहितगिरीयाः शस्त्रजीविनः । आयुधजौविभ्यः किम् ? अक्षोदः पर्वतोऽभि-
जन एषामाक्षोदा ब्राह्मणाः ।

९२ । शण्डिकादिभ्यो ञ्रः ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिकयः । चाणक्यः । शाक्यः ।

९३ । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।

सिन्धुदेरष् स्यात् । सिन्धुष्यामभिजनः सिन्धवाः । काश्मीराः । तक्ष-
शिलादेरष् । ताक्षगिनः । पार्वतः ।

६४ । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड् ठक्कृण् ठञप्रकः ।

एभ्य एते स्युः । तूद्यभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः (४४) । वार्मतेयः ।
कौचवार्यः ।

६५ । भक्तिः ।

भज्यते सेव्यतेऽसौ भक्तिः । अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । बुद्धो भक्तिरस्य
बौद्धः । शैवः । सौरः । चाण्डः । स्त्रीघ्नः । माथुरः ।

६६ । अचित्ताद्देशकालाट्ठक् ।

अदेशकालादचित्ताद् ठक् स्यात् । अपूपो भक्तिरस्य आपूपिकः ।
मौदकिकः । अदेशकालात् किम् ? स्त्रीघ्नः । गैषः ।

६७ । महाराजाट् ठञ् ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः ।

६८ । वामुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।

आभ्या वुन् स्यात् । वामुदेवकः (४५) । अर्जुनकः । सोऽस्य भक्तिः ।

६९ । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।

गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च बहुलं वुञ् स्यात् । श्रीपगवो भक्तिरस्य
श्रीपगवकः । नाकुलकः । बाहुल्यान्नेह । पाणिनीयः । सौरमसीयः ।
पोरवीयः ।

१०० । जनपदिर्ना जनपदवत् सर्वं जनपदेन समान-
शब्दानां बहुवचने ।

बहुल्ये जनपदेन तुल्यशब्दानां जनपदिर्ना जनपदवत् सर्वं कार्यं स्यात् ।
जनपदतदवधौ (४।२।१२४) रित्युक्ताः प्रत्यया जनपदिभ्योऽप्यतिदिश्यन्ते ।

(४४) शालातुरीयं पाणिनिरिति भाषादातुञ्चम् ।

(४५) वापुर्दोषं परमाश्रयं दैवतादिभ्यः । न गोताया । नापि क्षत्रिय ।

यथा अङ्गनां निवासो जनपदोऽङ्गाः । तत्र जात इत्यह्वाहपोति
(४१२।१२५) घुञ् । आङ्गकः । सौङ्गकः । तदह्वाह जनपदिनः क्षत्रिया
भक्तिरस्य आङ्गकः । सौङ्गकः । पूर्णावधिर्मन्त्र्यधिकारः । सोऽस्येत्यधिकारः
सम्पूर्णः ।

१०१ । तेन प्रोक्तम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । अन्येन कृता मायुरिण प्रोक्ता व्याख्याता
मायुरी वृत्तिः ।

१०२ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डकोखाच्छृणु ।

एभ्यच्छृणु स्यात् । तद्विषयता चात्रोक्ता । तित्तिरिणा प्रोक्तं छन्दोऽधीयते
तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । श्रौखीयाः ।

१०३ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।

आभ्या तेन प्रोक्ते णिनिः स्यात् । तद्विषयता च । काश्यपेन प्रोक्तं छन्दो-
ऽधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः ।

१०४ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यश्चतुभ्यां णिनिः स्यात् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते
हारिद्रुविणः । तुम्बुरु । उलप । हगलिन् । वैशम्पायनशिश्येभ्यो नवभ्यश्च ।
भालस्विनः । कामलिनः । एवं पलङ्ग । ऋचाभ । आरुणि । ताण्ड्य ।
श्यामायन । कठ । कलापिन् ।

१०५ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।

पुराणैर्महर्षिभिः प्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु कल्पेषु च णिनिः स्यात् । भालविनो
ब्राह्मणाः । पैङ्गी कल्पः ।

१०६ । शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।

छन्दसि विषये शौनकादिर्णिनिः स्यात् । शौनकेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते
शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।

१०७ । कठचरकालुक् ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कठाः ।
चरकाः ।

१०८ । कलापिनीऽण् ।

स्यात् । कलापिना प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कालापाः । सन्नञ्जचारीति
(६।४।१४४, वा) टिलोपः । अण्यहणमधिकविध्यर्थम् । मौदाः ।

१०९ । छागलिनी टिनुक् ।

अतो टिनुक् स्यात् । छागलेयिनः । न स्तद्धित इति (६।४।१४४)
टिलोपः ।

११० । पाराशर्यशिलालिभ्यां भिच्चुनटसूत्रयोः ।

पाराशर्याद् भिच्चुसूत्रे शिलालिनो नटसूत्रे प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् ।
पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्चुसूत्र मधीयते पाराशरिणो भिच्चवः । शिलालिनी
नटाः । अन्यत्र पाराशरीयाः श्लोकाः ।

१११ । कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ।

आभ्या प्रोक्ते तयोः सूत्रे स्यादिनिः । कर्मन्दी भिच्चुः । कृशाश्वी नटः ।
गतः प्रोक्ताधिकारः ।

११२ । तेनैकदिक् ।

प्रतार्ये यथाविहितं स्यात् । सुदान्ना एकदिक् मौदामनी विद्युत् । सोरी
पलाका ।

११३ । तसिच्च ।

पूर्वार्थे तसिः स्यात् । सुदामतः । सूर्यतः ।

११४ । उरसो यच्च ।

उरसो यत्तधी स्याताम् । उरसा एकदिक् उरसो हारः । उरस्तः ।

११५ । उपज्ञाते ।

अत्रायें यथाविहितं स्यात् । पाणिनिना उपज्ञातं प्रथमं कृतं पाणिनीय-
मकालकं व्याकरणम् । सौरः संग्रहः ।

११६ । कृते ग्रन्थे ।

तेन कृते ग्रन्थे यथाविहितं स्यात् । वाररुचाः श्लोकाः ।

११७ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि तेन कृते यथाविहितं स्यात् । मात्तिकं मधु । सारधम् ।

११८ । कुलालादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यस्तेन कृते संज्ञायाम् वुञ् स्यात् । कौनालकं पात्रम् । वारुडकम् ।
ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

११९ । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । क्षौद्रं मधु । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।
पूर्णस्तेन कृतार्थः ।

१२० । तस्येदम् ।

अत्रायें यथाविहितं स्यात् । उपगोरिदमीपगवम् । राद्रियम् ।
शास्त्रीयं कार्यम् । तस्येदमित्यधिकारी विकारं यावत् (४१३।११४)
वर्त्तते ।

(क) संवहेस्तृणान्तादश्चिट् च । संवोट् रिदं सावच्चिचम् ।

(ख) अग्नीधः शरणे रण् भत्वश्च । आग्नीधं शरणम् । भत्वात्
पदकार्यं जग्त्वं न भवति ।

(ग) समिधामाधाने पेष्ण् । सामिधेनी ऋक् ।

१२१ । रघाद् यत् ।

रथस्येदं रथं चक्रम् । रथीत्तरपदाश्च । परमरथम् ।

१२२ । पत्रपूर्वादञ् ।

वाहनपूर्वाद रघादञ् स्यात् । आग्नेरथं-चक्रम् ।

१२३ । पत्राध्वर्युपरिषदश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । अश्वस्येदमाश्वम् । औष्ट्री भारः । आध्वर्युषं शकटम् ।
पारिषदो हासः । पारिषदः समयः ।

१२४ । हलसीराट् ठक् ।

हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ।

१२५ । इन्द्राहुन् वैरमैथुनिकयोः ।

इन्द्राद् वुन् स्यात् । वैर । काकोलूकिका । अश्वमहिषिका ।
मैथुनिकायां विवाहे । अत्रिभारहाजिका ।

(क) इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरं वैरम् । (16)

१२६ । गोत्रचरणाट् वुञ् ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । औपगवानामिदं मौपगवकम् ।

(क) चरणाद् धर्मान्नाययोरभिधानम् । काठकम् । कालापकम् ।
सौदकम् ।

१२७ । संघाङ्गलक्षणेष्वाञ् यञिञामण् ।

अजायन्तादण् स्यात् संघादौ वाचे । घोषग्रहणश्चात्र । अजन्तात् ।
विदानामस्य संघोऽङ्गो लक्षणं घोषो वा वैदः । यजन्तात् । गागं । इजन्तात् ।
दाक्षः ।

१२८ । शाकलाद्वा ।

शाकलादण् वा स्यात् । पदे वुञ् । शाकलः संघादिः । शाकलकी वा ।

१२९ । छन्दोगीक्थिकयाञ्जिकवहृचनटाञ् ज्रः ।

एभ्यो ज्रः स्यात् । सहादयो निवृत्ताः । सामान्येन तस्येदमित्यर्थे ।
धर्मान्नाययोर्विधिरित्यर्थे । छान्दोग्यम् । श्रीक्थिकम् । याञ्जिकम् ।
वागृच्यम् । नाट्यम् ।

(16) अयं देवासुरमभुद् युद्धं पूर्वमध्यगतं पुरेति देवीमाहात्म्ये ? अत्र आदित्यादयो (१११।१२०)
मिथम् । देवा असुराश्च प्रकृतांरा यतीति ।

१३० । न दण्डमाणवान्नेवासिषु ।

एषु गोत्रचरणाद् बुज् न स्यात् । गौकत्वा दण्डमाणवाः । दात्वा
अस्तेवासिनः ।

१३१ । रैवतिकादिभ्यश्छः ।

एभ्यो गोत्रचरणाद् बुज्पवाद्श्छ स्यात् । रैवतिकीयम् । स्वापिगीयम् ।

१३२ । कौपिञ्चलहास्तिपदादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कौपिञ्चलः । हास्तिपादः ।

१३३ । आयर्वणिकस्येकलोपश्च ।

आयर्वणिकादण् स्यादिकलोपश्च । आयर्वणो धर्म आन्नायो वा ।
पूर्णः शेषाधिकारः ।

१३४ । तस्य विकारः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । अश्लनो विकार आश्लः (४७) प्रासादः ।
“यथापमाश्लनप्रख्यं शेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम् ।” भाष्यनः । मार्त्तिकः ।

१३५ । अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ।

प्राण्यादिभ्यो विकारावयवयोर्यथाविहितं स्यात् । प्राणिभ्योऽज् वक्ष्यति ।
ओषधेः । मौर्व काण्डं भस्म वा । वृक्षात् । कारवीरम् । अतःपरं प्राण्यादे
विकारावयवयोः प्रत्ययः । इतरेभ्यो विकारमात्रे ।

१३६ । विल्वादिभ्योऽण् ।

विकारेऽवयवे च स्यात् । वैल्वः । वैहः । मीदगः ।

१३७ । कोपधाञ्च ।

कोपधादण् स्यात् । माधुकम् । वार्त्ताकवम् । तन्तिहीकम् ।

१३८ । तपुज्जतुनोः पुक् ।

आभ्यामण् स्यात् । पुगागमथ । तपुपम् । जातुपम् ।

१३६ । ओरञ् ।

उवर्णान्तादञ् स्यात् । देवदारवम् ।

१४० । अनुदात्तादेश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापित्यम् । दाधित्यम् ।

१४१ । पलाशादिभ्यो वा ।

अञ् वा स्यात् । पालाशम् । खादिरम् । पचेऽण् । खरे भेदः ।

१४२ । शम्याष्टलञ् ।

दलञ् स्यात् । शमीलम् भस्म । शमीली स्तुक् ।

१४३ । मयङ् वैतयोर्भाषायामभच्छाच्छादनयोः ।

विकारावयवयोर्भाषाया मयङ् वा स्यात् । अश्लमयम् । आश्लं वा ।
दूर्वामयं दौर्ब्यं वा । कपोतमयं कापोतं वा । लोहमयं, लोहं वा ।
अभच्छाच्छादनयोरिति किम् ? मौद्गल, सूपः । कार्पास वासुः ।

१४४ । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छरादेश्च नित्यं मयट् स्यात् । आश्लमयम् । शालमयम् ।
शरमयम् । मृन्मयम् (४८) । दर्भमयम् । त्वणमयम् । नित्यमेकाच्चोऽशरा-
देरपीच्छन्ति । त्वङ्गयम् । वाङ्गयम् ।

१४५ । गोश्च पुरीषे ।

मयट् स्यात् । गोः पुरीषं गोमयम् । गव्यमन्यत् ।

१४६ । पिष्टाच्च ।

नित्यं मयट् स्यात् । पिष्टमयं भस्म ।

(४८) धरोऽनुनासिकेऽनुनासिकी वैत्येन (८/११५) प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमित्युपसंख्यानान् मृन्मय
मित्यत्र पदान्ते दकारस्य नित्यं नत्वम् । ततो नत्वस्याभिद्वलेन दकारत्वान् पदान्ते नचोप प्रातिपदिकान्तस्थेन
(८/११०) तस्य न लोपः । तथा पदान्तस्थस्य (८/११०) भाष्यकृता प्रत्याख्यानत्वेऽपि पूर्णवदसिद्धत्वात्
दकारत्वादेश्च एतस्यामित्यनेनापि (८/१११) न कत्वम् ।

१४७ । संज्ञायां कन् ।

पिष्टानाम्नि कन् स्यात् । पिष्टकः । पिष्टिका ।

१४८ । व्रीहिः पुरोडाग्नि ।

अस्मादत्र मयद् स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहमन्यत् ।

१४९ । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

आभ्यां मयद् स्यात् । तिलमयन् । यवमयम् । असंज्ञायां किम् ?
तैलम् । यावकः ।

१५० । द्व्यच्छन्दसि ।

१५१ । नोत्त्वद्बर्ध्विल्वात् ।

इह च्छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१५२ । तालादिभ्योऽण् ।

एभ्यः स्यादण् । मयद्वादेर्बाधा । तालं धनुः । वाहिणम् ।

१५३ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ।

सुवर्णवाचिभ्यः परिमाणे विकारेऽण् स्यात् । हाटकस्य विकारी निष्को
हाटकः । जातरूपं कार्पाषणम् । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

१५४ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।

प्राणिभ्यो रजतादेश्च मयद्वाधकोऽञ् स्यात् । कापीतम् । मायूरम् ।
श्येनम् । राजतम् । दारवं पात्रादि । सैसम् । लोहम् । श्रीडुम्बरम् । “पुरीं
द्रक्ष्य काञ्चनीम् ।” “काञ्चनी वासयष्टिः” ।

१५५ । जितञ्च तत्प्रत्ययात् ।

विकारावयवयो रीं जित्प्रत्ययस्तदन्तात् पुनस्तयोरञ् स्यात् । मयटो
बाधा । देवदारवस्य विकारोऽवयवो वा देवदारवो यूपः । दाधित्यम् ।
पालाशम् । शामीलस्य विकारः शामीलः । जितः किम् ? अण्णन्तोत् ।
द्वेषमयम् ।

१५६ । क्रीतवत् परिमाणात् ।

संख्याप्यत्र परिमाणं गृह्यते । न रुढिमात्रम् । परिमाणवाचिनो विकारे क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः । यथा निष्केण क्रीतो नैष्किक स्था निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शत्यः । शतिकः । लुक् च क्रीतवत् । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः ।

१५७ । उष्ट्राद् बुञ् ।

स्यात् । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ।

१५८ । उमोर्णयो र्वा ।

षाभ्या बुञ् वा स्यात् । औमकम् । औमं वा । और्णकम् । और्णं वा ।

१५९ । एण्या ढञ् ।

स्यात् । ऐण्येय मासम् । ऐण्यी जङ्घा । एणादञ्जेव । ऐषमः ।

१६० । गोपयसो र्यत् ।

षाभ्या यत् स्यात् । गव्यम् । पयस्यम् ।

१६१ । द्रोश्च ।

द्रोर्यत् स्यात् । द्रव्यम् ।

१६२ । माने वयः ।

द्रोर्माने वयः स्यात् । द्रव्यम् मानम् ।

१६३ । फले लुक् ।

विकारावयवयोरुक्तस्य फले लुक् स्यात् । वदर्या विकारीऽवयवो वा फलं वदरम् । वकुलम् । कदलम् । आमलकम् । कुवलम् । लुक् तद्वित-
लुकीति (१।२।४८) ङीपो लुक् ।

१६४ । म्रचादिभ्योऽण् ।

म्रचादेः फले वाच्येऽण् स्यात् । लुको वाधा । म्राचम् । नैयपीधम् । काकुभम् । वार्हतम् । भाग्नत्यम् ।

१६५ । जम्बू वा ।

जम्बुशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवं फलम् । पक्षे श्रीरज्
(४।३।१३८) । फले लुक् (४।३।१६३) । जम्बु फलम् ।

१६६ । लुप् च ।

जम्बाः फलेऽणो वा लुप् स्यात् । लुग्लुपोर्युक्तावक्रतो विशेषः ।
जम्बूः फलम् । जम्बूः फलानि । लुकि तु जम्बूनि फलानि । अभिर्घयस्यैव
लिङ्गसंख्ये ।

(क) फलपाकशपाश्च । यवादीनां प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । यवाना फलानि
यवाः । तिलाः । सुदगाः । ब्रीहयः । गोधूर्माः ।

(ख) पुष्पफलमूलेषु बहुलम् । विकारावयवयोः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।
मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । करवीरम् । जाती । क्रमुकस्य फलं क्रमुकः ।
विदार्या मूलं विदारी । बाहुल्यान्नेह । पाटनम् । आशोकम् पुष्पम् ।
मैत्र्यानि फलानि ।

१६७ । हरीतक्यादिभ्यश्च ।

हरीतक्यादि. फले लुप् स्यात् । लुको बाधा । हरीतक्याः फलं
हरीतको । हरीतक्यं फलानि । कीषातकी । द्राक्षा । श्रेफालिका ।
कण्टकारिका ।

१६८ । कंसीयपरशव्ययोर्यञञो लुक् च ।

प्राक् क्रीताच्छः (५।१।१) । कंसीय' । उगवादिभ्यो यत् (५।१।२) ।
परशव्यः । ताभ्या यञञो स्याताम् । लुक् च कृतो । कंसीयस्य विकारः
कास्य' । परशव्यस्य विकारः पारशव' । विकारावयवौ माग्दीव्यतीयाश्च
पूर्णाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य तृतीय. पादः ॥४।३॥
समाप्तश्च युष्मत्पाद ।

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । प्राग् बहतेष्ठक् ।

तद्वहतीति (४।४।७६) बह्यति । तत' प्रागर्थेषु ठक् वाच्य ।

(क) तदाहिति माशब्दादिभ्यः । ठक् स्यात् । माशब्दमाह मा-
शब्दिकः । नैत्यशब्दिक' । प्रभूतमाह प्रामृतिक । पर्याप्तमाह
पर्याप्तिकः ।

(ख) पृच्छती सुस्नातादिभ्यः । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । "सौस्ना-
तिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।" सौखरात्रिकः ।

(ग) गच्छती परदारदिभ्यः । परदारान् गच्छति पारदारिक' ।
गौहतल्पिकः ।

२ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

अतार्थे ठक् स्यात् । अचीर्दीव्यति जयति च आचिक । हलेन
दीव्यति खनति जयति जितं वा हालिकः । कुदालेन खनति कौदालिकः ।
अचैर्जितं द्रव्यमाचिकम् । मुद्गरेण जयति मौद्गरिकः । आख्यातार्थेऽपि
विहितस्तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः ।

३ । संस्कृतम् ।

तेन संस्कृतमित्यर्थे ठक् स्यात् । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । उत्कर्षाधानं
संस्कारः ।

४ । कुलत्यकोपधाद्गु ।

आभ्यामण् स्यात् । कुलत्यैः संस्कृतं कौलत्यम् । तेन्तिङ्गीकम् ।

५ । तरति ।

तेन तरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । दृणप्लवेन तरति तार्णप्लविकः । शरप्लवेन तरति शारप्लविकः ।

६ । गोपुच्छाट् ठञ् ।

स्यात् । गोपुच्छेन तरति गौपुच्छिकः । ठक्ठञोः स्वरे भेदः ।

७ । नौद्वयचठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । नावा तरति नाविकः । द्वयचः । घटिकः । घटिका स्त्री । बाहुकः । कुम्भिकः । पकारः साहितिकः । नानुबन्धः ।

८ । चरति ।

तेन चरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । चर गतौ भक्षणे च । शाकटिकः । दाधिकः ।

९ । आकर्षात् छल् । (49)

अस्माद् छल् स्यात् । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्षो निकपोपल उच्यते ।

१० । पर्षादिभ्यः छन् ।

पर्षेण चरति पर्षिकः । अश्विकः । रथिकः । पिच्चान् डीप् । पर्षिकी । अश्विकी । रथिकी । तदुक्तम्—

(क) आरुर्षा(पा)त् पर्षादिर्भस्त्रादिभ्यः लुसीदसूत्राच्च ।

आवसयात् किशरादेः पितः पठेते ठगधिकारे ॥१॥ इति ।

११ । श्वगणाट् ठञ् ।

श्वगणशब्दाट् ठञ् स्यात् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । चकारात् ठन्नपि । श्वगणिक । श्वगणिका ।

१२ । वैतनादिभ्यो जीवति ।

एभ्यस्तेन जीवतीत्यर्थे ठक् स्यात् । वैतनिकः । वाहिकः । जानिकः । वार्त्तिकः ।

१३ । वस्त्रक्रयविक्रयाट् ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । वस्त्रेण जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयिकः । विगृही-
ताच्च । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

१४ । आयुधाच्छ च ।

छः स्यात् । ठञ् । आयुधीयः । आयुधिकः ।

१५ । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । 'उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
श्रीङुपिकः ।

१६ । भस्त्रादिभ्यः छन् ।

स्यात् । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ।

१७ । विभाषा विवधवीवधात् ।

आभ्यां छन् वा स्यात् । पक्षे ठक् । विवधेन हरति विवधिकः विवधिकी ।
वीवधिकः वीवधिकी । पक्षे ठक् । वेवधिक । एतौ पर्याहारौ वसन्ते । (50)

१८ । अण् कुटिलिकायाः ।

अस्या अण् स्यात् । कुटिलिकया गत्या हरति कौटिलिको मृगः ।
कौटिलिकी वेश्या ।

१९ । निर्वृत्तेऽचदूरतादिभ्यः ।

एभ्यो निर्वृत्तार्थे ठक् स्यात् । अचदूरतेन निर्वृत्तमाचदूरतिकं वैरम् ।
गातागतिकं प्रेम । जाङ्गोपवातिकं कार्यम् ।

२० । ते र्मम् नित्यम् ।

तस्मान्नित्यं मप् स्यात् । शुद्धं चान्तं न प्रयुज्यते । पाक्तेन निर्वृत्तं
पक्तिमम् । संस्कृतिमम् । लब्धिमम् ।

(50) पर्याहार उभयता बहुशक्त स्तम्भवाद्य काष्ठविशेष । विवधो वीवधयापि पर्याहारोऽत्रभारयो
रिति विश्वः । पर्याहारश्च मार्गश्च विवधी वीवधी च तावित्यमरः । A yoke to carry burdens,—a
highway चतएव उदविषय इत्यस्य क्लमप्रशापय इत्यमरः ।

(क) भावप्रत्ययान्तादिमद् वक्तव्यः । कारिमः । पाकिमं फलम् ।
कुट्टिमा भूः । सेकिमा लता । दाहिमम् । दाहिमा । पूर्णिमा ।

२१ । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।

निर्वृत्तार्थे आभ्या कक्कनौ स्याताम् । आपमित्यकं धनम् । याचितकं
मण्डनम् । अपमित्येति मेढो ल्यप् ।

२२ । संसृष्टे ।

अव यथाविहितं स्यात् । दध्ना संसृष्टमेकीभूतं दाधिकमत्रम् ।
गौडिकं पयः ।

२३ । चूर्णादिनिः ।

चूर्णेन संसृष्टा चूर्णिनीऽपूपाः ।

२४ । लवणास्तुक् ।

लवणशब्दात् संसृष्टार्थे प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लवणः सृपः ।

२५ । मुद्गादण् ।

मुद्गेन संसृष्टा मौद्गी यवागूः ।

२६ । व्यञ्जनै रूपसित्ते ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं ठक् स्यात् । दध्ना उपसित्तं दाधिकम् । सौपिकम् ।

२७ । ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ।

एभ्यो वर्त्तते इत्यर्थे ठक् स्यात् । ओजसा वर्त्तते ओजसिकः । साहसिकः ।
आम्भसिकः । तेनेति निवृत्तम् ।

२८ । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।

तदिति द्वितीयासमर्थात् प्रत्यनुपूर्वादीपादे वर्त्तते इत्यर्थे ठक् स्यात् ।
प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । ता प्रातिकूलिकीं
मत्वेति भट्टो । “भानुकूलिकतया हि नराणाम्” । इह प्रतीपादयः
क्रियाविशेषणानि । क्रियायाश्च साध्यत्वेन तद्विशेषणानामपि साध्यत्वात्

कर्मणि द्वितीया (२।३।२) । क्रियायाश्चासच्चभूतत्वात् सामान्यलिङ्गेन विना
विशेषणस्य निर्द्वेषुमशक्यत्वान्नपुंसकलिङ्गतेति न्यायः । तदिति वर्त्तते यावत्
तस्य धर्म्यम् (४।४।४७) ।

२६ । परिमुखञ्च ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः सेवकः । चकारात् पारिपार्श्विकः ।

३० । प्रयच्छति गर्ह्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । अल्पकालत्वाच्च गह्व
निन्द्यम् । तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिको धनी ।

•(क) ठकि वृद्धेर्वृधुषिभावश्च । वृद्धिं गर्ह्यं प्रयच्छति वार्धुषिकः ।

३१ । कुसीददशैकादशात् षन्ष्टचो ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । कुसीदं गर्ह्यं प्रयच्छति कुसीदिकः (५१) । एका-
दशायान् दश प्रयच्छति दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ।

३२ । उञ्छति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । शाकानुञ्छति शाकिकः । वादरिकः ।

३३ । रचति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । समाजं रचति सामाजिकः । सान्निवेशिकः ।

३४ । शब्ददुर्दुरं करोति ।

आभ्या करोत्यर्थे ठक् स्यात् । शाब्दिकः पटहञ्छात्रो वा । दार्दुरिकः
कुलालः ।

३५ । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।

एभ्यो हन्त्यर्थे ठक् स्यात् । स्वरूपस्य तत्पर्यायाणां तद्विशेषणानाञ्च
ग्रहणम् । पक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मेनिकः ।
मादुगुरिकः । शाकुनिकः । प्रौष्ठिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । शोकरिकः ।

(५१) षन्ष्टचो अने विशेष । श्रियादिनिमित्तमिति (४।१।१६०) षन्नक आद्युदात्त । षन्नकक्षकीदात्त ।

पक्षिमत्स्यमृगान् (४।१।१६०) ।

३६ । परिपन्थञ्च तिष्ठति ।

परिपन्थशब्दोऽव्ययीभावः । अतएव निपातनात् साधुः । तत् तिष्ठति चकाराद्वन्ति वा पारिपन्थिकशौरः ।

३७ । माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।

एभ्यो धावत्यर्थे ठक् स्यात् । माथः पन्थाः । तदुत्तरपदात् । दण्डमाथं धावति दण्डमाथिकः । पदवी पादविकः । अनुपदमानुपदिकः ।

३८ । आक्रन्दाट् ठञ्च ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । ठक् ष । आक्रन्दिकः । (५२)

३९ । पदोत्तरपदं गृह्णाति ।

पदान्ताद् गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । पूर्वपदं गृह्णाति षोडशपदिकः । षोत्तरपदिकः । प्रातिपदिकम् ।

४० । प्रतिकण्ठार्थललामञ्च ।

एभ्यठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिको वज्रभः । आर्थिकः । लालामिकः ।

४१ । धर्मं चरति ।

धार्मिकः ।

(क) अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ।

४२ । प्रतिपथमेति ठञ्च ।

प्रतिपथादेतीत्यर्थे ठण्ठकौ स्याताम् । प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ।

४३ । समवायान् समवेति ।

पर्यायघट्टणमत । समूहवाचिभ्योऽत्रार्थे ठक् स्यात् । सामवायिकः । सामुदायिकः । सामूहिकः ।

(५२) ठण्ठका श्वरे विशेष । ठञ्जना श्रुत्यादिनिबन्धिकाद्युदात्त (२१११२६) । ठण्ठकं कितं इति (११११६३) चकारात् ।

४४ । परिषदो ण्यः ।

स्यात् । परिषदं समवेति पारिषद्यः ।

४५ । सेनाया वा ।

ण्यः स्याद्वा । सेनाः समवेति सैन्य' । पक्षे ठक् । सैनिकः ।

४६ । संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।

संज्ञा चेत् ललाटकुक्कुटीभ्या पश्यत्यर्थे ठक् स्यात् । अर्थनियमश्चाथ संज्ञा । न रुटिः । य एव ललाटमात्र दूरात् पश्यति नतु कार्ये व्याप्रियते स लालाटिकः सेवकादि । य एवाविचित्रदृष्टिः कुक्कुटीपादपतनयोग्यमल्प-
देशं पश्यन् याति स कौक्कुटिकस्तपस्त्रादि' ।

४७ । तस्य धर्म्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । धर्म्यं न्याय्यमाचार इत्यर्थः । शुल्कस्य धर्म्यं शौल्किकम् । आपणिकम् ।

४८ । अण् महिष्यादिभ्यः ।

महिष्या धर्म्ये माहिषम् मूल्यम् । पौरोहितम् । प्राजापतम् ।

४९ । ऋतोऽज् ।

ऋदन्तादज् स्यात् । होतुर्धर्म्यं होत्रम् । औद्गात्रम् ।

(क) नृनराभ्याञ्च । नु नरस्य धर्म्यं नारम् । नारी । जातिशब्दोऽयं मित्यागम ।

(ख) विशसितुरिड्लोपश्च । वैशस्तम् ।

(ग) विभाजयितुर्णिलोपश्च । वेभाजित्रम् ।

५० । अवक्रयः ।

तस्यावक्रय इत्यर्थे ठक् स्यात् । शुल्कस्यावक्रय. पारिभाषिकं मूल्यं शौल्किकः पिण्डः । आपणिकः ।

५१ । तदस्य पण्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । मोदका पण्यमस्य मोदकिक । आपूपिक ।

५२ । लवणाट् ठञ् ।

लवणं पण्यमस्य लावणिकः ।

५३ । किशरादिभ्यः छन् ।

५४ । शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।

किशरादेर्गन्धद्रव्यवाचकात् 'छन्' स्यात् । तदस्य पण्यम् (४।४।५१) ।
किशरिकः । किशरिकी । शलालुकः । पक्षे ठक् । शलालुकः । पण्यमिति
निवृत्तम् । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मै दीयते (४।४।६६) ।

५५ । शिल्पम् ।

अत्र ठक् स्यात् । ऋदङ्गवादनं शिल्पमस्य माहङ्गिकः । पाणविकः ।

५६ । मड्डुकभर्भरादस्यन्यतरस्याम् ।

आभ्यामण् वा स्यात् । तदस्य शिल्पम् । माड्डुकः । भर्भरः । पक्षे
माड्डुकिकः । भर्भरिकः ।

५७ । प्रहरणम् ।

अत्र ठक् स्यात् । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । धानुकः ।
चाक्रिकः । पाशिकः ।

५८ । परश्वधाट् ठञ् च ।

परश्वधाट् ठञ्ठकौ स्याताम् । पारश्वधिकः । स्वरे भेदः ।

५९ । शक्तिषष्टोरीकक् ।

आभ्यामीकक् स्यात् । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । याष्टीकः ।
याष्टिकी ।

६० । अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।

अत्रायें ठक् स्यात् । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तिकः । टेटिकः ।
अस्तिनास्तीति शब्दे तिङन्तावित्येके । तिङन्तप्रतिङ्गपकौ निपातावित्यन्ये ।

६१ । शीलम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । आक्रोशिकः ।
कारुणिकः ।

६२ । छत्रादिभ्यो णः ।

छादनं छत्रं शीलमस्य च्छात्रः । शैच' । तापसः । चुरा चीरः ।

६३ । कर्माध्ययने वृत्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । एकमन्यदध्ययनेऽपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्य
ऐकान्यिक. । द्वैयन्यिकः । तद्धितार्थं इति (२।१।५१) समासः । ऐकरूपिकाः ।
ऐक्यन्यिकः ।

६४ । बह्वचपूर्वपदाट् ठच् ।

बह्वचपूर्वाट् ठच् स्यात् पूर्वार्थे । द्वादशान्यिकः । त्रयोदशप्रत्यिकः ।

६५ । हितं भक्षाः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अप्रूपा हितमध्ये आपूपिकाः । औदनिकः । मौद-
किकः । हितयोगे चतुर्थी ।

६६ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । नियुक्तं कल्पितमग्रभोजनमध्ये दीयते आप
भोजनिक. । प्राथमकल्पिक. ।

६७ । श्राण्यामांसोदनाट् टिठन् ।

श्राभ्यां पूर्वार्थं एव टिठन् स्यात् । इकार उच्चारणार्थः । 'श्राणिक' ।
मांसौदनिक । विगृहीताश्च । मांसिक । औदनिक । मांसिकी ।

६८ । भक्ताद्गान्धतरस्याम् ।

या स्यात् । भक्तमध्ये दीयते भक्त' । भाक्तिकी या ।

६९ । तत्र नियुक्तः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्वारे नियुक्तो दीपारिकः । गौल्लिकः । तत्रेति वर्जित
यावत् तद्वृत्ति (४।४।०५) ।

७० । अगारान्ताद् ठन् ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । भाण्डागारिकः । केवलाद् ठगेव ।
आगारिकः ।

७१ । अध्यायिन्यदेशकालात् ।

अदेशकालाच्चाध्यायिन्यर्थे ठक् स्यात् । श्मशानेऽधीते श्मशानिकः ।
चातुष्पथिकः । अकालात् । चातुर्दशिकः । आष्टमिकः । शास्त्रे निपिहौ
देशकाली प्रकृती ।

७२ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।

एभ्यो व्यवहरत्यर्थे ठक् स्यात् । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ।

७३ । निकटे वसति ।

निकटाद् वसत्यर्थे ठक् स्यात् । निकटिको भिक्षुः ।

७४ । आवसथात् ष्टल् ।

आवसथे वसति आवसथिकः । आवसथिकी । ठकः पूर्णोऽधिकारः ।

७५ । प्राग्घिताद् यत् ।

(५।१।५) तस्मै हितमित्यतः प्रागर्थेषु यद् वेदितव्यः ।

७६ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।

तद्वहतीत्यर्थे रथादे र्यत् स्यात् । ह्यौ रथौ वहति तद्वितार्थे (२।१।५२) द्विगु-
समासः । द्विरथ्यः । त्रिरथ्यः । केवलात्तु रथाद् यतोऽसिद्धिरिति स्मृतिः (५३) ।
युग्यः । प्रासङ्गः ।

७७ । धुरो यड् ठको ।

स्याताम् । धुरं वहति धुर्यः । धौर्यः ।

(५३) एतत्तु काशिकादिनिबन्धम् । इत्थं वहति रथ इति काशिकादाहरणम् । रथो वेदा रथन्
य इत्यनराध । तदापि मापि पूर्वम् रथाः परितः स्मृत्येति ।

७८ । खः सर्वधुरात् ।

स्यात् । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः । योगविभागादुत्तरधुरीणदक्षिण-
धुरीणौ चेत्येके । धुरीणश्चेत्यन्ये ।

७९ । एकधुराल्लुक् च ।

एकधुरात् खस्य लुक् स्यात् । श्रवणञ्च । एकधुरः । एकधुरीणः ।

८० । शकटादण् ।

शकटं वहति शकटः । द्विशकटः ।

८१ । हल्सौराट्ठक् ।

हालिकः । द्वेहालिकः । सैरिकः । द्विसैरिकः । त्रिसैरिकः ।

८२ । संज्ञायां जन्धाः ।

नाम्नि जन्धाः स्युः । जनीं वधूँ वहन्ति जन्धा जामातुर्वयस्याः ।

८३ । विध्यत्यधनुषा ।

तद् विध्यतीत्यर्थे कर्मणो यत् स्यान् न चेद् धनुः करणं भवति । पादौ
विध्यति पदः पापाणः । ऊरव्याः कण्टकाः । नेह । चौरं विध्यति धानुष्कः ।

८४ । धनगणं लब्धा ।

आभ्यां लभ्येत्यर्थे यत् स्यात् । धनं लब्धा धन्यो बालकः । गण्यो गृहः ।
लभ्येति द्वन् ।

८५ । अन्नाणाः ।

अन्नं लब्धा आन्नश्चात्रः ।

८६ । वशं गतः ।

पगाद् गत इत्यर्थे यत् स्यात् । “वश्यः सर्वो जनः स्त्रीणाम् ।”

८७ । पदमस्मिन् दृश्यम् ।

द्रष्टुं शक्यात् पदादधिकरणे यत् स्यात् । पदं दृश्यमस्मिन् पदः कर्हम् ।
पदः पद्याः ।

८८ । मूलमस्यावर्हि ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । मूलमेषामावर्हि (54) कीमलत्वाद् ग्रहण
मात्रेणोत्पटति मूल्या मुदगा । वृह उदयमे ।

८९ । सञ्जायां धेनुष्या ।

इय नाम्नि निपात्यते । धेनुष्या गौ र्महिषी वा यावद् या दुग्ध-
वम्बके स्थिता ।

९० । गृहपतिना सयुक्ते अग्रः ।

गृहपतिशब्दान्नाम्नि अग्रः स्यात् । गार्हपत्योऽग्निभेदः ।

९१ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थ्यतुल्यप्राप्य-
वङ्गानाम्यसमसमितसन्मितेषु ।

नावाद्यष्टकात् तार्थ्यादौ यत् स्यात् । नावा तार्थ्यं नाव्यम् । “नाव्यं पयः
केचिदतारिपुर्भुजैः ।” वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यो धर्म्यो भोगः ।
विषेण वधो विष्य शत्रुः । मूलेन अनाम्य मनभिभवनीय मूल्यं चैत्रम् । मूलेन
समो मूल्यः पटो जातः । सीतया समित सीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् ।
तुलया सन्मितं तुल्यं कनकम् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः ।
(२।१।७२, वा) वङ्गसीत्यम् ।

९२ । धर्मप्रथ्यर्थन्यायादनपेते ।

एभ्योऽनपेते यत् स्यात् । धर्मादनपेतो धर्म्यो नृपः । पथ्यम् । अर्थ्यम् ।
न्याय्यम् ।

९३ । छन्दसो निर्मिते ।

छन्दसोऽत्र यत् स्यात् । छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्य जगत् ।

९४ । उरसोऽण् च ।

उरसा निर्मितं शौरस पुत्रः । यश्च । उरस्यः ।

६५ । हृदयस्य प्रियः ।

हृदयात् प्रिय इत्यर्थे यत् स्यात् । हृद्य. । पुत्रेऽनभिधानम् ।

६६ । बन्धने चर्षी ।

ऋषौ वेदे हृदयाद् यत् स्याद्बन्धने मन्त्रे । हृदयस्य बन्धन हृद्यो वशी-
करणमन्त्र. ।

६७ । मतेजनहलात् करणजल्पकर्षषु ।

मतादे करणादौ यत् स्यात् । मतस्य करणं मत्थम् । जनस्य जल्यो
जन्यः । हलस्य कर्षी हल्य । द्विहल्य ।

६८ । तत्र साधुः ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । सामसु साधु. सामन्वो विप्र । ब्रह्मण्य । कर्मण्य ।
वंश्य । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा ।

६९ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।

एभ्य खञ् स्यात् । प्रतिजने साधु प्रातिजनीन । सायुगीनः । सार्व-
जनीन. ।

१०० । भक्तासाः ।

भक्ते साधवो भक्तास्तण्डुला. ।

१०१ । परिषदो ग्यः ।

परिषदि साधु पारिषद्य । षोऽपीष्यत इति जयादित्य. । पारिषदः ।

१०२ । कथादिभ्य ष्टक् ।

कथाया साधु काथिक. । वैकथिक । वार्षिक ।

१०३ । गुडादिभ्य ष्टञ् ।

गुढे साधुर् गौडिक इष्टु । कौष्ठ्यापिका यवा. । सांग्रामिको भट. ।
प्रावासिको वणिक् ।

१०४ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृज् ।

एभ्यः साधौ दृज् स्यात् । पथि साधु पाथेयम् । आतियेयम् । वासतेयम् ।
वासतेयो । स्वापतेयं धनम् ।

१०५ । सभाया यः ।

स्यात् । सभाया साधुः सभ्यः ।

१०६ । दृक्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१०७ । समानतीर्थे वासी ।

समानतीर्थात् तत्र वासीत्यर्थे यः स्यात् । सतीर्थ्याद्यैकगुरवः । तीर्थे ये
(६।३।८७) इति सभावः । तीर्थं दर्शनं गुरुयः ।

१०८ । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।

अत्रार्थे यः स्यात् । समानोदर्यां भ्राता ।

१०९ । सोदराद् यः ।

अस्माद् यः स्यात् । समानोदरे शयितः सोदर्यः । विभापोदर (६।३।८८)
इति समानस्य सभावः । इहेदानोमापादपरिसमाप्तौच्छन्दीऽधिकारः ।
तत्रापि भवार्थे । (55)

११० । सगर्भसयूथसनुताद् यन् ।

स्यात् । सगर्भ्यां भ्राता । सयूथो वत्सः । सनुत्यः प्रसादः ।

१११ । अयाद् यत् ।

स्यात् । अयम् ।

११२ । घच्छो च ।

स्याताम् । अघियम् । अघीयम् ।

(55) The Sstras omitted here by the author are the following —

११० । अघियम् । १११ । पादोदरेभाष्यम् । ११२ । विसृजितवशात् । ११३ । सौम्यो
विभाषा च्छो । ११४ । उदरं यत् । ११५ । अघियं दत्तम् । ११६ । अघीयतां दत्तम् ।

११८ । समुद्राभ्राद् घः ।

आभ्यां घः स्यात् । समुद्रियम् । अम्त्रियम् । छद्य । समुद्रीयम् ।
अभ्रीयम् ।

१२० । दूतस्य भागकर्मणी ।

अस्माद् यत् स्यात् । दूत्यम् ।

१२८ । मत्वर्थे मासतन्वोः ।

आभ्या यत् स्यात् । नभासि यत्र सन्ति नभस्यो मासः । सहस्यः ।
तपस्यः । तेजस्या तनुः ।

१२६ । मधो जं च ।

माघवो मासः । तथा

(क) लुगकारेकाररेफाथेति वक्तव्यम् । लुक् । मधु अत्रास्ति मधुर्मासः ।
अकारः । इट् अत्रास्ति इपः । ऊक् अस्मिन्नस्ति ऊर्जा मासः । इकारः ।
शुगस्मिन्नस्ति शुचिर्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ।

१४१ । नक्षत्राद् घः ।

= नक्षत्रियम् । छद्य । नक्षत्रियम् ।

१४२ । सर्वदेवात् तातिल् ।

१४३ । शिवशमरिष्टस्य करे ।

अथ करे स्यात् तातिल् । शिष्यतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ।

१२२ । विमीश्वरतीहविद्यायां प्रसव्ये । १२३ । असुरस्य स्वम् । १२४ । मायायामण् । १२५ । तरानासा
रुपधामो मन्त्र इतीष्टकात् लुक् च मतो । १२६ । अदिमानण् । १२७ । वयस्यास मूर्ध्नि मनुप् ।
१२८ । शीतसीङ्घनि यन्त्री । १२९ । वेप्रोयद्रुपादे भेगाद् यन् । १३० । ख च
१३१ । पूर्वे कृतमिनयी च । १३२ । अग्निं सकृत्तम् । १३३ । सहस्येय सन्धितौ च । १३४ । मतो च
१३५ । घाममर्हति च । १३६ । मधे च । १३७ । मधो । १३८ । वसो समुद्रे च ।

अमी शब्दाच्छान्दसा अपि क्वचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति त्रिकाण्डे (५६)
भागुरिनिबन्धनाद्वा ऽव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दत्वाद्वा सर्वथा भाषायां साधवः ।

१४४ । भावे च ।

छन्दःसूत्रम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४१४ ॥

समाप्त्य ठक्पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च ॥

—————

(५६) So त्रिकाण्ड is the name of the lexicography by भागुरि Says एटिस्टर in his
संदर्भित—“त्रिकाण्डे कारकित्तेव भागुरेतापाठेन यदीनां निबन्धनं तच्छब्दः ।”

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्राक् क्रीताच्छः ।

क्रीतात् प्राग् हितं प्रकृतिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ह्यो वाच्यः ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उवर्णान्ताद् गवादेश्छापवादा यत् स्यात् । शङ्ख्यं दाह । चरव्या
स्तण्डुलाः । कमण्डलव्या मृत् । सक्तव्या धाना । गवादे । गव्यम् ।

(1) नाभि नभश्च । नाभ्यर्था प्रकृतिः । नभ्यं काष्ठम् ।

(2) शुन संप्रसारणं वा च दीर्घः । शुने हितं शुन्यं शून्यं वा ।

(3) ऊधसोऽनङ् च । ऊधसो यव्यादनडादेशश्च । ऊधन्यं । (1)

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

कम्बलनाम्नि यत् स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलगतम् ।

४ । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । हविर्वाचिनः । आमिष्यमामिषीर्यं वा दधि ।
पुरोडाशं पुरोडाशीयं वीषधम् । हविःशब्दाद् गवादिपाठान्नित्यं यत् ।
हविष्यम् । अपूपादेः । अपूप्यमपूपीयं वा । तण्डुल्यं तण्डुलीयं वा ।
भन्नविकारिभ्यश्च । सुरीयाः सुर्या (2) वा तण्डुलाः ।

(1) अथ सङ्ख्या यवा । पशव्यं वनम् । वधुभ्यो हित वधव्यं मरुमिति कृषिदधिक पाठः ।
परस्वर्षिजती ह्येतानि प्रायमी इत्यने । नतु मूले ।

(2) सुराये हित्वा इति विषयः । नभकुर्क्षमिति (८।२।७८) न दीर्घः ।

५ । तस्मै हितम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वत्सेभ्यो हितं वत्सीयं नवदणम् ।
पशव्यम् । गव्यम् । पटव्यम् ।

६ । शरीरावयवाद् यत् ।

स्यात् । दण्डेभ्यो हितं दण्डम् । कर्ण्यम् । तालव्यम् । नाभ्यं तैलम् ।
ओष्ठम् । मूर्धन्यम् ।

(क) रथाच्च । रथाय हिता रथा प्रतोली ।

७ । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।

एभ्यो हिते यत् स्यात् । खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माथ्यम् ।
तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यो राजा ।

८ । अजाविभ्यां थ्यन् ।

आभ्या हिते थ्यन् स्यात् । अजथ्या भूमिः । अविथ्या ।

९ । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदान् खः ।

एभ्यो हिते खः स्यात् । आत्मन्निति नकारोच्चारणमवधिज्ञापनार्थम् ।
आत्मने हितमात्मनीनम् । “स्वर्णं मया विश्वजनीनमुच्यते” । मातृभोगीणः ।
आचार्यादणत्वञ्च (४।१।४६, वा) । आचार्यभोगीणः । स्वभोगीणः । भोगः
शरीरमिति वृत्तिः ।

(क) पञ्चजनाच्च । खः स्यात् । “गायनवादकनर्तकदासीभण्डरतः (३)
खलु पञ्चजनीनः ।”

(ख) सर्वजनाद् ठक् खथ । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ।

(ग) महाजनान्नित्यं ठक् । महाजनिकः ।

विश्वजनादेः कर्मधारयादभिधानम् । तेन पञ्चीसमासादौ न भवति ।
विश्वजनीयमिति ।

(३) भट्टि परिभाषणे पचाद्यप् । भण्ड परिहासचतुर । गायनवादकनर्तकदासीमध्येषु रत इत्यर्थः ।

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ ।

आभ्यां हिते णटञौ स्याताम् ।

(क) तत्र सर्वाख्यस्य वा वचनं कर्त्तव्यम् । सार्वः । सर्वीयः ।

(ख) पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु ढञ् । पौरुषेयो वधादिः ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

आभ्या हिते खञ् स्यात् । माणवीनः । चारकीणः ।

१२ । तदर्थं विह्वतेः प्रकृतौ ।

विह्वतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् तदर्था प्रकृतिषेद् वाचा भवति ।
अङ्गारिभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । यूपीयं दारु । शङ्खव्यम् । पिचव्यः
कार्पासः । (4)

१३ । छदिरुपधिवलेर् ढञ् ।

एभ्यस्तदर्थाया प्रकृतौ ढञ् स्यात् । छादिपेयाणि द्रव्यानि । उपधेः स्वार्थं
ढञिति स्मृतिः । औपधेयं रथदारु । बल्यर्थास्तण्डुला बालेयाः ।

१४ । ऋषभोपानहोर्जाः ।

आभ्या तथैव जाः स्यात् । आर्षभ्यो वस्तः । औपानह्यं चर्म ।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मणो विह्वतेरञ् स्यात् तदर्थाया प्रकृतौ । वार्धम् । वारतं चर्म । (5)

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

अत्रार्थद्वये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्राकार न्यासासिष्टकाना स्यात्
सम्भवेत् प्राकारीया इष्टका । प्रासादोऽस्या भूमौ सम्भवेत् प्रासादीया
भूमिः ।

१७ । परिखाया ढञ् ।

अस्याःप्रागर्थे ढञ् स्यात् । पारिखेयी भूमि । ह्यतो पूर्णावधी ।

(4) विष्णुभ्रमः, cotton

(5) चर्मरज Leather rope, तद्वा तार्थी वरमा स्यान्वित्तर — 1 & a thong

१८ । प्राग् वते षञ् ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति (५।१।११५) रित्यतः प्रागर्थेषु ठञ् वेदितव्यः । गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । पारायणं वर्सयति पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । साम्तिकम् ।

१९ । आऽर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाट् ठक् ।

अभिविधावाड् । तदर्हतीति (५।१।६३) पर्यन्तेषु क्रीतंनिमित्तमीश्वरो-
विदितोवापस्तदस्मिंस्तद्वरतिवहत्यावहृतिसम्भवत्यवहरतिपचतिसोऽस्यतदस्यतद-
र्हतीत्यर्थेषु ठग् वक्तव्यः । नैष्किकः । गोपुच्छादेः पर्युदासात् प्राग् वते षञ्जेव
(५।१।१८) । गौपुच्छिकः । साम्तिकः । प्रास्थिकः । खरे भेदः ।

२० । असमासे निष्कादिभ्यः ।

निष्कादेरसमासे ठक् स्यादार्हियेष्वर्थेषु । नैष्किकः । निष्क । पण ।
मास । द्रोण । पष्टि । पाद । समासे तु ठञ्जेव स्यात् । द्विनैष्किकम् ।
अतएवासमासग्रहणात् पूर्वत्र तदन्तविधिः । तेन गव्यमतिगव्यम् । दन्त्यं
राजदन्त्यमित्यादि । इत उत्तरञ्—

(क) प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदाना तदन्तग्रहणमलुकीति स्मृतिः । पारा-
यणिकः । द्वैपारायणिकः ।

२१ । शताच्च ठन्यतावशते ।

शतादार्हियार्थेषु ठन्यती स्याताम् । कनो बाधा । शत्यः अश्वः ।
गतिकः कखलः । गतिकं वासः । शत्यं वा । अशते किम् ? गतमध्यायाः
परिमाणमस्य शतकं निदानम् । शतकं काव्यम् । शतमेव ।

२२ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

संख्याया आर्हियेषु कन् स्यात् । पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अ ति-
शदन्तायाः किम् ? साम्तिकः । पाञ्चाशत्कः । इतिरप्रतिषेधः । कतिकः ।

२३ । वतीरिड् वा ।

वती संख्यायाः कन इड् वा स्यात् । तावतिकः । तावको वा ।

२४ । विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्बुन्नसंज्ञायाम् ।

योगविभागोऽत्र क्रियते । आभ्यामार्हीयेषु कन् स्यात् । विंशतिकः ।
त्रिंशत्कः । असंज्ञाया ड्बुन् । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्द्वितीति
(६।४।१४२) टिलोपः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

कंसात् परिमाणादार्हीयेषु टिठन् स्यात् । कंसिकः पटः । कंसिकी ।
इकार उच्चारणार्थः ।

(क) अर्द्धाच्च । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।

(ख) कार्पापणाद्वा प्रतिरादेशश्च । कार्पापणिकः । प्रतिकी वा ।

२६ । शूर्पादञ्जन्यतरस्याम् ।

शूर्पादञ् वा स्यादार्हीयेषु । शीर्षं शीर्षिकं वा ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

एभ्य आर्हीयेष्वण् स्यात् । शतमानम् । वैशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

२८ । अर्धर्द्धपूर्वद्विगोलुंगसंज्ञायाम् ।

अर्धर्द्धपूर्वाद द्विगोशार्हीयस्य लुक् स्यात् । अर्धर्द्धकंसेन क्रीतमर्धर्द्धकंसम् ।
द्विगोः । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । असंज्ञाया किम् । पाञ्चकपालिकः ।

२९ । विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् ।

(क) सुवर्णशतमानयोश्च ।

एतदन्तात् पूर्वको लुग् वा स्यात् । अर्धर्द्धकार्पापणम् । अर्धर्द्धकार्पापणिकं
वा । द्विकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणं वा । अर्धर्द्धसहस्रम् । अर्धर्द्धसहस्रं वा ।
संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वयि (७।१।१५) । अर्धर्द्धसुवर्णम् ।
अर्धर्द्धसुवर्णिकं वा । अर्धर्द्धशतमानम् । अर्धर्द्धशतमानं वा । द्विसुवर्णं द्विसु
वर्णिकं वा । द्विशतमानं द्विशतमानं वा । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदद्वयिः
(७।१।१७) ।

३० । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।

(क) बहुपूर्वाच्च ।

द्वयादिपूर्वान्निष्कादाहीयस्य लुग् वा स्यात् । द्विनिष्कं द्विनेष्किकं वा ।
त्रिनिष्कं त्रिनेष्किकं वा । बहुनिष्कं बहुनेष्किकं वा ।

३१ । विस्ताच्च ।

विस्ताच्च तथा स्यात् । द्विविस्त द्विवेस्तिकं वा । त्रिविस्त त्रिवैस्तिकं वा ।
बहुविस्त बहुवैस्तिकं वा ।

३२ । विंशतिकात् खः ।

अस्मादाहीयस्य लुग्विषये ख स्यात् । अर्धद्विंशतिकीनम् । द्विषि-
शतिकीनम् ।

३३ । खार्या र्द्रकन् ।

लुको विषये खार्या र्द्रकन् स्यात् । अर्धर्दखारीकम् । द्विखारीकम् ।

(क) काकिण्याय । अर्धर्दकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् ।

(ख) केवलाभ्याच्च । खारीकम् । काकिणीकम् ।

३४ । पणपादमाषशताद् यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । अर्धर्दपण्यम् । द्विपण्यम् । अर्धर्दपाद्यम् । द्विपाद्यम् ।
अर्धर्दमाय्यम् । अर्धर्दगत्यम् ।

३५ । शाणादा ।

शाणाद् यदा स्यात् । अर्धर्दशाण्यम् । पदे ठञो लुगि व । अर्धर्दशाणम् ।
द्विशाणम् ।

(क) गताच्च । अर्धर्दगत्यम् । अर्धर्दगतं वा । द्विगत्यम् । द्विगतं वा ।

३६ । द्वित्रिपूर्वादण् च ।

द्वित्रिपूर्वाच्छाणादण् यच्च वा स्यात् । द्विशाण द्विशाण्यं वा । लुक् च ।
द्विशाणम् ।

३७ । तेन क्रीतम् ।

अत्रार्थे प्राग्वते ष्ठादयस्त्वयोदश प्रत्यया वेदितव्याः । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । नैष्किकम् । सुदुर्गैः क्रीतं मौदुर्गिकम् । शल्यं शतिकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः (५।१।२२) कन् । द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् ।

३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

संयोग आकस्मिकः सम्बन्धः । शुभाशुभसूचक उत्पातः । अत्रार्थे ष्ठादयो वेदितव्याः । शतस्य निमित्तमधमर्णेन संयोगः शल्यः शतिकः । सहस्रस्य निमित्तं दक्षिणाक्षिसन्दनं साहस्रम् ।

(क) वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यश्च । शमनकोपनयोरभिधानम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सान्निपातिकम् ।

३९ । गोद्वयचो ऽसंख्यापरिमाणाश्रवादे र्यत् ।

गोशब्दाद् द्वयश्च निमित्तार्थे यत् स्यात् । ठवादेर्बाधा । गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः (६) । द्वयः । धन्यः । स्वर्ग्यः । यशस्यम् । आयुष्यम् । संख्यादेर्निषेधः किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकः । प्रास्थिकः । अश्रवादिर्गणः । आश्रिकः । हास्तिकः ।

४० । पुत्राच्छ च ।

पुत्राच्छः स्याद् यज्ञ । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः पुत्रः ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ।

आभ्यां निमित्तार्थे यथासंख्यमणञौ स्याताम् । सार्वभौमः । अनुश्रुति-
कादिः (७।३।२०) । पृथिव्या निमित्तं पार्थिवः ।

४२ । तस्येश्वरः ।

अत्रार्थे ताभ्यां तौ स्याताम् । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

(६) 'मिवराज शनिवारपञ्चमी गोर्विनागमूषक उत्पातो वा गव्य । तथा धन्या पद्भरी धन विनागमपञ्चमी' । 'यथा यदाया शुक्लनितागामैकं मही निर्धनतां प्रयातीति । एवं तत्रे वसुधैवी धन्या । तत्र जातस्य धनग्रहिकरोत्सर्गः' ।—इति सृष्टिधर ।

४३ । तत्र विदित इति च ।

अत्रार्थे ताभ्यामणञौ स्याताम् । सार्वभौमः । पार्थिवः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

शाभ्यां तत्र विदित इत्यर्थे ठञ् स्यात् । लौकिकः । “संरामःसार्व-
लौकिकः” । अनुशतिकादिः (७।३।२०) ।

४५ । तस्य वापः ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रस्यस्य वापः चेतं प्रास्यिकम् ।
द्रौणिकम् । उप्यतेऽस्मिन्निति वापः ।

४६ । पात्रात् षन् ।

स्यात् । पात्रस्य वापः चेतं पात्रिकम् । पित्रान् ङीप् । पात्रिको
भूमिः ।

४७ । तदस्मिन् वृद्धरायलाभशुल्कोपदा दीयते ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । पञ्चास्मिन् वृद्धिरायो लाभः शुल्क
उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः ।

(क) चतुर्थ्यर्थे चोपसंख्यानम् । शतमघ्ने वृद्धरादिकं दीयते शत्यो विप्रः ।

४८ । पूरणाद्वाट् ठन् ।

पूरणान्ताट्ठाच्च ठन् स्यात् । द्वितीयो वृद्धरादिरस्मिन् दीयते
द्वितीयिकः । पञ्चमिकः । अर्द्धिकः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

भागशब्दाद् यट्ठनौ स्याताम् । भागो वृद्धरादिरस्मिन् दीयते भाग्यः ।
भागिकः ।

५० । तद्हरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

वंशादेः परस्माद् भारादर्थत्रये ठक् स्यात् । वंशभारं हरति वहति
षावहति उत्पादयति वा वागभारिकः । बाल्यजभारिकः ।

५१ । वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्क्नी ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । वस्त्र हरति वस्त्रत्वावहति वस्त्रिकः । द्रव्यकः ।

५२ । सम्भवत्यवहरतिपचति ।

एषु यथाविहितं स्यात् । प्रस्थं सम्भवति पचति वा प्रास्थिकः कटाहः । खारीकः । प्रमाणानतिरेकः सम्भव । संहरणमवहारः ।

(क) पचती द्रोणादण् च । द्रोणं पचति द्रोणः कटाहः । द्रोणी द्रोणिकी वा स्थाली ।

५३ । आढकाचितपावात् खोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यः पूर्वार्थेषु खो वा स्यात् । आढकं सम्भवत्यवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी वा । आचितिनी । आचितिकी वा । पातीणा पात्रिकी वा ।

५४ । द्विगोःष्ठश्च ।

द्विगो पूर्वार्थेष्व्वाढकाद्यन्तात् ठन् वा स्यात् । खश्च । पिप्त्वान् डीप् । द्वाढकिकी द्वाढकीना वा । द्वाचितिकी द्वाचितिनी वा । पचे ठक् । तस्याध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् । द्वाढकी । द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् । द्वाचिता ।

५५ । कुलिजाल्लुक्खौ च ।

द्विगोः कुलिजाल्लुक्खौ वा स्याताम् । चकारात् षंश्च । द्विकुलिजी (७) । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी वा । पचे ठञ् श्रुतिरेव । द्विकुलिजिकी ।

५६ । सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पञ्चाशा वस्त्रानि भृतयो वाऽस्य पञ्चकः । शत्यः । शतिकः । सप्तकः ।

(७) द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् । सुद्वित्वाशिकायान् द्विकुलिजेति टाप् इत्यने । स सुद्राकर भ्रम इति प्रतिभति ।

५७ । तदस्य परिमाणम् ।

प्रथमासमर्थात् परिमाणार्थे यथाविहितं स्यात् । प्रस्यः परिमाणमस्य प्रास्थिको रोशिः । खारीकः । वर्षगतिको यागः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षष्टिकः । इह द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्येति ठञोऽध्यर्द्धपूर्वेति (५११२८) सुक् । सोऽस्येति प्रकृतः पुनस्तदस्येति निर्देशात् पुनठञ् । तस्य च विधानं सामर्थ्यादलुगिति जयादित्यः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७।३।१५) चैत्युत्तर-पदद्विः । द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः । तिसप्ततिकः ।

५८ । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।

संख्यावाचिनः पूर्वार्थं यथाविहितं स्यात् । संज्ञायां स्वार्थे विधिः । पञ्चव पञ्चका नकुलाः । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । सूत्रे । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्य पञ्चक मध्ययनम् ।

५९ । षड्क्षत्रिंशत्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य- शौतिनवतिशतम् ।

षड्क्षयादयः साधवः स्युः । सहस्रादिवत् संज्ञाशब्दा एतं । द्वौ पञ्चतौ षड्क्षत्रिः । द्वौ दशतौ विंशतिरित्यादि व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः । तदुक्तं भाष्ये अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिष्विति ।

६० । पञ्चदशतौ वर्गे वा ।

एतौ वर्गे निपात्येते वा । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चदश वर्गः । पञ्चे कन् । पञ्चकः । दशदश वर्गे दशको वा ।

६१ । सप्तनोऽञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६२ । विंशच्चत्वारिंशतोर्वाङ्मणे संज्ञायां ङण् ।

आभ्यां ब्राह्मणे वाच्ये ङण् स्यात् । विंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रेशानि ब्राह्मणानि । चत्वारिंशानि ।

७१ । यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ ।

आभ्या घखञौ स्याताम् । यज्ञमर्हति यज्ञियोः ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो यजमानः ।

(क) तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनं विप्रकुलम् । आर्हियाः पूर्णाः । अतः परं प्राग्बते षञेव (५।१।१८) ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यात् । पारायणिकः । हैपारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ।

७३ । संशयमापन्नः ।

ठञ् स्यात् । साशयिकः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

ठञ् स्यात् । योजनिकः ।

(क) क्रीशशतिकयौजनशतिकावुपसंख्यानात् ।

७५ । पथः षकन् ।

पथानं गच्छति मथिकः । पिन्त्वान् ङीप् । पथिकी ।

७६ । पथो ण नित्यम् ।

पथो ण स्यात् पथ्यादेशश्च नित्यं गन्तरि । “पान्यः प्रसुप्तो युवा” । स्त्रिया टाप् । पान्या स्त्री ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

उत्तरपथाद् ठञ् स्यात् । तेनाहृत मीसरपथिकं दारु । चकारात् तेन गच्छति । मीसरपथिको दूतः ।

(क) वारिजङ्गलम्यनकान्ताराजगद्गुपूर्वाच्च । एतत् पूर्वान् पथंठञ् स्यात् । तेनाहृतं गच्छति वा । वारिपथिकम् । जाङ्गलपथिकम् । स्थानपथिकम् । क्षान्तारपथिकम् । भाजपथिकम् । गाद्गुपथिकम् ।

(ख) स्थलवारिभ्यां पथो मधुकर्मरिचयोरण् । स्थालपथं वारिपथं मधुकर्मरिचं वा ।

७८ । कालात् ।

कालंवाचिनः, प्रत्यया वाच्याः । व्युष्टादिभ्योऽणिति (५।१।६७) यावत् ।

७९ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थे कालात् ठञ् स्यात् । अङ्गा निर्वृत्तमाङ्गिकम् । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमात् टिलोपः । मासिकः । दिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरित्युत्तरपदद्वयिः (७।३।१५) ।

८० । तमधीष्टो भृतो भूतो भावौ ।

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिशब्दादधीष्टाद्यर्थे ठञ् स्यात् । मासमधीष्टो भृतो भूतो भावौ वा मासिकः । सांवत्सरिको गुरुर्दासो व्याधिरुत्सवो वा ।

८१ । मासाद् वयसि यत्खञौ ।

वयसि गम्ये मासादिमौ स्याताम् । मासं भूतो भावौ वा मास्यः । मासीनः शिशुः । वयसि किम् ? मासिकः कर्मकरः ।

८२ । द्विगोर्यप् ।

द्विगोर्मासाद् वयसि यप् स्यात् । द्वौ मासौ भूतो भावौ वा द्विमास्यः । त्रिमास्यः ।

८३ । षण्मासाण् ष्यच्च ।

षण्मासाद् वयसि ष्यत् स्यात् । यप् च । षण्मास्यः । षण्मास्यः । ठञ्पीत्येके । षण्मासिकः ।

८४ । अवयसि ठञ्च ।

अवयसि षण्मासाद् ठञ् स्यात् । ष्यच्च । षण्मासिको रोगः । षण्मास्यः । ठञ्पीत्येके । षण्मासिकः ।

८५ । समायाः खः ।

समाशब्दान्निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चके खः स्यात् । समीनः ।

८६ । द्विगोर्वा ।

द्विगोः समान्तान्निर्वृत्तादौ खः स्याद्वा । द्विसमीनः । द्वैसमिको वा ।

८७ । रात्रग्रहःसंवत्सराच्च ।

रात्रग्रहान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खो वा स्यात् । पचे ठञ् । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिको वा । द्व्यहीनः । द्वैयङ्गिको वा । द्विसंवत्सरीणः । द्विसंवत्सरिको वा । इह द्व्यहीन इत्यत्र समाशान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । ततो नाङ्गादेगः । तस्य टचि विधानात् ।

८८ । वर्षाण्युक् च ।

वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खठञौ वा स्याताम् । तन्नृक् च वा । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षिकी वा । पचे लुक् । द्विवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदद्वयि (७।३।१६) । भाविनि तु द्वैवर्षिकः ।

८९ । चित्तवति नित्यम् ।

प्राणिनिं वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ नित्य लुक् स्यात् । द्विवर्षी घालकः । द्विवर्षी वत्स ।

९० । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।

षष्टिरात्रात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च निपात्यते । षष्टिकाः । बहुत्वमतन्त्रम् । तेन षष्टिकी व्रीहिरित्याहुः ।

९१ । वत्स्रान्ताच्छ्रुन्दसि ।

९२ । संपरिपूर्वात् ख च ।

श्रुन्दः सूत्रद्वयम् ।

९३ । तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम् ।

एष्वर्थेषु कालाद् ठञ् स्यात् । मासेन परिजितुं शक्यो नभ्यः कार्यः सुकरो वा मासिकः । सावत्सरिकः ।

६४ । - तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

कालादत्रार्थे ठञ् स्यात् । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको विप्रः । मासमित्यन्तसंयोगे द्वितीया (२।२।५) । तदिति प्रथमान्तम् । तेन मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमित्येके ।

(क) तचरति महानाम्नादिभ्यः । ठञ् स्यात् । महानाम्नो नाम ऋचस्तत्सहचरितं व्रतं महानाम्नः । ताचरति माहानाम्निकः (१) आदित्यव्रतिकः ।

(ख) अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनि । पूर्वार्थे ङिनिः स्यात् । तचरति । अवान्तरदीक्षी । देवव्रती ।

(ग) अष्टचत्वारिंशतो ङ्वुण् ङिनिश्च । अष्टचत्वारिंशद् वर्षाणि व्रतं चरति अष्टचत्वारिंशकः । अष्टचत्वारिंशी (१०) विप्रः ।

(घ) चातुर्मास्याना यलोपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

(ङ) चतुर्मासाण् स्थो यज्ञे तत्र भवे । चतुर्मासे भवो यज्ञचातुर्मास्यः ।

(च) संज्ञायामण् । चातुर्मासी । पौर्णमास्याः संज्ञा ।

६५ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाखीरभ्यः ।

यज्ञनाम्नस्तस्य दक्षिणेत्यर्थे ठञ् स्यात् । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । राजसूयिकी ।

६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद् दीयते कार्यमित्यर्थयोस्तत्रभववत्प्रत्ययाः स्युः । मासे दीयते कार्यं वा मासिकम् । प्राहपेक्षम् । हैमनम् । उक्तः कालाधिकारः ।

(१) हरदत्तस्य माहानाम्निक इत्याह । भ्रष्टाटे इति पुत्रशावत् (२।१।५ पा) । महानाम्नायां ता महानाम्नो विदामचवन्नित्याद्या ऋच । नित्यं सत्राच्छन्दस्रिति (३।१।२८) जीप । चरथमन्त्रशास्त्रमित्यर्थः । तत्र क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतम् ।

(१०) प्रतिवत् षादशवर्षादि व्रतं चरन्नेवमुच्यते ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतो ।

आभ्या णयतौ स्याताम् । तेन दीयते कार्यं वा । याथाकथाचम् ।
हस्त्यम् । यथाकथाचेत्यव्ययसमुदायोऽनादरार्थकः ।

६९ । सम्पादिनि ।

अत्र ठञ् स्यात् । चन्दनेन सम्पादि शोभि चान्दनिकम् । “वपुश्चान्दनिकं
यस्य कार्णवैष्टिकिकं मुखम् ।” वास्त्रद्युगिकं शरीरम् ।

१०० । कर्मवेशाद् यत् ।

आभ्या यत् स्यात् तेन सम्पाद्यर्थे । कर्मस्थं शरीरम् । वेश्या स्त्री ।
वेश्यं वपुः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सन्तापादिभ्यष्ठञ् स्यात् । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकम् ।
सायामिकम् । साक्तुमांसीदनिकः । साक्तुकः । सासिकः । शौदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

योगाय प्रभवति योग्यम् । ठञ् च । यौगिकम् ।

१०३ । कर्मण उक्त्वात् ।

कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

समयादत्रार्थे ठञ् स्यात् । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ।
“किमसामयिकं वितन्वता” । तदस्यानुहसिः प्राग् वतेः (५११।११५) ।

१०५ । ऋतोरण् ।

तस्मादण् स्यात् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यासर्वं पुष्यम् । आसर्वं फलम् ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

छन्दः सूत्रम् ।

१०७ । कालाद् यत् ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं वस्तुम् । काल्या गौः प्रजने । काल्यं शीतम् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकं वैरम् । ठञिति विस्फटार्थम् । कालिक-
सृणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् स्यात् । ऐन्द्रमधिकम् । औत्तविकम् ।

११० । विशाखापादादण् मन्यदण्डयोः ।

आभ्यामनयोरण् स्यात् । विशाखो मन्यः । “द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशा-
खशैले ।” आपादो दण्डः (11) । “अयाजिनापादधरस्तपस्वी” । (12)

(क) चूडादिभ्यश्च । चूडा प्रयोजनमस्य चूडम् । अद्वा प्रयोजनमस्य
आहम् । खाट्टः ।

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

एभ्यश्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयो-
जनीयम् । उत्थापनीयम् ।

(क) विशिषदिपूरिकृद्दिप्रकृतेरनान्तात् सपूर्वपदात् । गेहानुप्रवेशनीयम् ।
प्रपापूरणीयम् । अश्वारोहणीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।

(ख) स्वर्गादिभ्यो यत् । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यः । आयुष्यः ।
यशस्यः । धन्यम् ।

(ग) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग् वक्तव्यः । पुण्याहवाचनं कर्म । स्वस्ति-
वाचनम् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

विद्यमानपूर्वपदात् समापनाच्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । व्रत-
समापनीयं भोजनम् । कलहसमापनीयं दानम् । छन्दःसमापनीयम् ।

(11) “पूर्वापादायां यतिभिर्दण्डो यत्नत इति प्रयोजनम्” ।—इति वृत्तिपरः ।

(12) अयाजिनापादधरः प्रकृष्टमन्त्राजिति कुमारे पाठः ।

११३ । ऐकागारिकट चोरे ।

अयं चौरि निपात्यते । ऐकागारिकचौरः । “ऐकागारिकवद् भूमौ दूराज्-
जग्मुरदर्शनम्” । ऐकागारिकी । टिच्चान् ङीप् ।

११४ । आकालिकडादान्तवचने ।

श्लोककालयोराद्यन्तयोर्वचनेऽयं निपात्यते । आकालिको मेघः । टिच्चा-
दाकालिकी । “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रहसिन्” । प्राग्वतेष्टञुक्तः ।

११५ । तेन तुलं क्रिया चेद् वतिः ।

तृतीयासमर्थात् क्रियातीत्ये वतिः स्यात् । विप्रेण तुल्यं विप्रवदधीते ।
इह क्रियया तुल्यत्वं क्रियाया एव सम्भवति । विप्रवदधीत इति विप्रकर्तृका-
ध्ययनक्रियावृत्तेर्विप्रशब्दादितिः । विप्रेण तुल्यं विप्रकर्तृकाध्ययनेन तुल्यं
यथा स्यादेवमधीत इत्यर्थः । एवं “पुत्रं मित्रवदाचरेत् ।” मित्रकर्मका
चरणक्रियया तुल्यं यथा स्यादेवं पुत्रमाचरेत् । तथा पूर्ववत् सन (१।१।६२)
इत्यात्मनेपदं भवति । पूर्वशास्त्रापादानकात्मनेपदमवनक्रियया तुल्यं यथा
स्यात् तथा सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । एवं गुरुवद् गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् ।
पूर्वाधिकरणकप्रवर्त्तनक्रियया तुल्यं तत्पुत्रेषु प्रवर्त्तनमिति । क्रियाग्रहणं किम् ?
गुणतुल्ये मा भूत् । तेन पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

११६ । तत्र तस्येव ।

सप्तमीपठौसमर्थादिवार्ये वतिः स्यात् । मथुरावत् स्त्रग्ने प्राकाराः ।
ब्राह्मणवत् चत्रियस्य दन्ताः शक्ताः ।

११७ । तदर्हम् ।

अवार्ये वतिः स्यात् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । राजानमर्हति राजवत्
वक्षम् । मुनिवच्चरित्रम् । नेह विप्रमर्हति दधीति । अनभिधानात् ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

छन्द सूत्रम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलो ।

भवतोऽस्मादभिधान प्रत्ययाविति भाव शब्दप्रहसिनिमित्तं जात्यादि-

वैशुधर्म्यः । तस्य भाव इत्यर्थं त्वतली स्याताम् । गीत्वं. गीता । शुक्लत्वं
शुक्लता । रूपत्वं रूपता । क्रियात्वं क्रियाता । रसत्वं रसता । समास-
कृतत्वेऽपि सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राजपुरुषत्वम् । पाचकत्वम् ।
गार्ग्यत्वम् । यौष्माकीणत्वम् । यदृच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रेऽभिधानम् । डित्य-
त्वम् । डवित्यत्वम् । कुत्वम् । चुत्वम् ।

१२० । आ च त्वात् ।

आ वृद्ध्या स्वा-(५।३।१३६) दपवादैः सङ्घ त्वतली समाविशतः ।
चकारान्नञ्ज्ञभ्याश्च । प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता । एवं पाटवं पटुत्वं पटुता ।
स्त्रीत्वं स्त्रीत्वं स्त्रीता । पौंसं पुंस्त्वं पुंस्त्वा ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध-
कतरसलसीभ्यः ।

नञ्पूर्वात्पुरुषाद् वक्ष्यमाणभावप्रत्ययी न स्यात् । यथा पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक् (५।१।१२८) । वार्हस्यत्वम् । नञ्पूर्वात् न भवति । अपतित्वम् ।
अपतिता । अचतुरादिभ्यः किम् ? आचतुर्थ्यम् । आसङ्गत्वम् । आलवण्यम् ।
आवट्यम् । आबुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा ।

एभ्य इमनिञ् स्याद्वा । वाचचनमणा समावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा
पार्थवं पृथुत्वम् पृथुता वा । तनिमा तानवं तनुता तनुत्वं वा । पृथुञ्पटु-
महद्गुरुनघुप्रियघ्निस्रज्जस्वदीर्घवङ्गुलादिः पृथ्वादिः ।

१२३ । वर्णादृदादिभ्यः ष्यञ् च ।

एभ्यः ष्यञ्मिनिषी स्याताम् । वर्णात् । शौक्लंशुक्तिमा । कार्ष्णं
कृष्णिमा । दृदादेः । दादंशुक्तिमा । माधुर्यं मधुरिमा । वैमनस्यं
विमनिमा (13) । पकारो ङीर्पर्यः । श्रीचिती । आनुपूर्वी । वैदग्धी । त्वतली
सर्वत्रोदाहर्त्तव्यौ । इह गुणवचनादेव ष्यञ् सिद्धे वर्णग्रहणमिमनिजार्थम् ।

(13) चत् (१) वेद्योत्पन्नमतिमन प्रादाताम् । (२) समी मतिमनसोरिति नयनवचनम् । नन
विमनसः ष्यञ्मिनिषी ।

वधिरक्तशगीतोष्णमधुरादीनाञ्च दृढादौ पाठः पञ्चे इमनिजर्थः । कर्मणि च
थञ् मा भूत् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

एभ्यो भावे क्रियायाञ्च थञ् स्यात् । गुणवचनात् । जडस्य भावः क्रिया
वा जाड्यम् । मौढ्यम् । कार्ष्यम् । स्यौल्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणाद् ।
ब्राह्मण्यम् । दौत्यम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् दूतीनां
कर्म दौत्यम् । “आगतप्रियसखैरभिदौत्यम् ।” ब्राह्मण दूत चौर मध्यस्य
कुशल चपल निपुण पिशुन दायाद कवि अचेतज्ञ । आकृतिगणोऽयम् ।
“चापल्यादथ सरसस्तरङ्गहस्तैः” ।

(क) अर्हंतो नुम् च । आर्हन्तरमाहन्ती ।

(ख) चातुर्वर्ष्यादीनां स्वार्थे थञ् । चातुर्वर्ष्यम् । आन्यभाव्यम् ।
आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति वररुचिः (14) । औपम्यम् । योगपद्यम् ।
सान्निध्यम् । चातुर्वेद्यम् । पाङ्गुल्यम् । तादर्थ्यम् । तैलौक्यम् । साहि-
त्यम् (15) । अतःपरं भावे कर्मणि चेत्यापादमनुवर्त्तते ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

स्तेनशब्दाद् यत् स्यात् । नकारलोपश्च । स्तेन चौरः । तस्य भावः
क्रिया वा स्तेयम् । स्तेन्यशब्दसु पाञ्चायतलौहितिक इतिवदागमिक इति
भागवृत्तिः (16) । योगविभागात् थञ्चि जयादित्यः ।

१२६ । सख्युर्थः ।

स्यात् । सख्यम् । दूतवणिग्भ्याञ्चेति जयादित्यः । दूत्यम् । वणिज्या ।
ब्राह्मणादिपाठाद् वाणिज्यम् । दौत्यञ्च ।

(14) This is a शक्ति (in the अडवप् प्रत्याहार) by कान्दायन who is also called वररुचि ।

(15) निर्दोषी गुणसम्पन्नौ सालद्वारी रसान्वितौ । शब्दार्थौ सहितौ काव्यमतः साहित्यमुच्यते ०१३' इति ।

(16) अथ वृत्तिधरः—“पञ्चायतस्य भावः पाञ्चायतम् । लौहितिको मणिः । तस्य भावो लौहितिकम् ।
एतौ शब्देते । नचानचौरश्रेयो वा विधाने मूलमस्ति । सत्राचाणिति योगविभागाद् यथेदं तथा स्तेनात्
स्तेनमिति च कन्वामिति भावः । आगमः परम्परा । तत आगत आगमिक । चौरिका स्तेनचौर्ष्यं
चल्यसरोऽपि । इति ।

१२७ । कपिज्ञात्योर्ढक् ।

आभ्यां ढक् स्यात् । कापेयम् (17) । ज्ञातियम् । भावः कर्म वेत्यर्थे ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । पत्यन्तात् । सैनापत्यम् । प्राजापत्यम् । गार्हपत्यम् । पुरोहितादेः । पौरोहित्यम् । राज्यम् । सैन्यम् ।

१२९ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । प्राणिजातेः । श्रीष्टम् । वयोवचनात् । कौमारम् । उद्गात्रादेः । श्रीद्गात्रम् । श्रीचेत्रम् ।

१३० । हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । हायनान्तात् । द्वैहायनम् । यूनो भावः कर्म वा यौवनम् । स्याविरम् । पौरुषम् । सुहृद् । दुर्हृद् । चपन । निपुण । कुगल । अक्षेत्रज्ञ । पिशुन । कुतूहल ।

(क) श्रौत्रियस्य वस्त्रोपध । श्रौत्रम् ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इग् यस्यान्ते तत्पूर्वध यो लघु स्तस्मादण् स्यात् । मौनम् । गौरवम् । गौचम् । पाटयम् । नाघवम् । हारीतकम् । लघुपूर्वात् किम् ? पाण्डुत्वम् । काप्यं तु ब्राह्मणादित्वात् ।

१३२ । योषधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् ।

त्रिप्रवृत्तीनामन्तःप्रमुत्तमम् । तत्समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमाद् योषधाद् वुञ् स्यात् । रामणीयकम् । आचार्य्यकम् । साहायकम् । साहाय्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वादिति अयादित्यः । नेति भाषावृत्तिः । गुरुपोत्तमात् किम् ? घत्रियत्वम् ।

(17) "वङ्नामव्यञ्जितासामिहो भवति विजानाम् । पाण्डुतामरमेके, ङिन् यदकंमुपतिप्रते ३१४

अथ कञ्जा कञ्जिना"यमैरोपि द्वि गण वचम् । एतदव्यय कायप यदकमुपतिप्रति ३१४ इति ।

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

एभ्यो वुञ् स्यात् । इन्द्रात् । शैब्योपाध्यायिका । पैतापुत्रिका ।
कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादेः । मानोज्ञकम् । प्रैयरूपकम् । आभिरूपकम् ।
अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । आट्य । छात्र ।

१३४ । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषु ।

आभ्यां श्लाघाधिच्चेपे तत्प्रामिषिविषये भावे कर्मणि च वुञ् स्यात् ।
गोत्रात् । गार्गिकया श्लाघते । गार्गिकयात्याकुरुते । दाक्षिकामवेतः ।
चरणात् । काठिकया श्लाघते । काठिकयात्याकुरुते । बाहृचिकामवेतः ।
श्लाघादिभ्योऽन्यत्र गार्ग्यत्वमित्येव ।

१३५ । होत्राभ्यश्छः ।

होत्राशब्दोऽयमृत्विजां वाचकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
होत्रावाचिभ्यश्छः स्यात् । अच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छ-
सीयम् ।

१३६ । ब्रह्मणास्तुः ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मब्रह्मन्दाच्छापयादस्त्वः स्यात् । ब्रह्मत्वम् । पूर्णा भाव-
कर्माधिकारः ।

इति महामहोपाध्याययीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषाहस्ती

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥५११॥

समाप्त्य क्रीतपादः ॥

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने चोत्रे खञ्ज् । (18)

धान्यवाचिभ्योऽत्र खञ्ज् स्यात् । भवन्त्यत्रेति भवनम् । सुहानां भवर्नं चैत्रं मीदुगीनम् । धान्यीनम् । कौलत्वीनम् । कौद्रवीणम् ।

२ । व्रीहिशालरोठ्क् ।

आभ्यां ठक् स्यात् । व्रीहियम् । शालियम् ।

३ । यवयवकपटिकाद् यन् । (19)

एभ्यो यत् स्यात् । यव्यं चैवम् । यवकम् । पटिकम् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । तिल्यं चैवम् । तैलीनं वा । माष्यं माषीणं वा । उम्यमौमीनं वा । भङ्गं भाङ्गीनं वा । अणव्यमाणवीनं वा । (20)

(18) "यवमीधूमधान्यानि तिस्रां कद्रुकुलत्वीकाः । माषा सुहना मन्वाय निष्पावा श्वाससर्पया ३ १ ३

मवेपुकाय मीशारा आदश्यय मतीनका । अणकाथीणकाथेय धान्यावटादगीव तु" ३२३ इति शब्दे ।

यव is barley, माष्यम् = wheat, धान्य = व्रीहि, कद्रु = प्रियद्रु = काठनि = panick seed, मन्व = Lentil, श्वास = उष्णमास, मीशार = आरव्यव्रीहि । आदको = रङ्गरो = तुपरी, मतीनक = कन्वाय = कन्व = मतीन = peas अणक = बीजा = वृ = gram कौरुद्रुवत् कौटव इत्यमरः । = Some grain मताकरे कौटव is भटा । कुलत्वी is some corn

(19) यवकं वीरकधावम् = वीरीधान ।

(20) माष = माषकन्वाय । अतमी अादुमा सुमीदमरः । उमा = अतमी = तिमि = Linsced भटा = वृणु = कौटव = काण्डोर्वादिशान्दव्यविरूप । भङ्गं मताकरे काप्यां । अणु = अणक = बीजा ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।

अस्मात् कृतार्थे खखञौ स्याताम् । सर्व एव चर्मणा कृतः सर्वचर्मिणी रयः । सर्वचर्मिणः ।

६ । यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।

आभ्यां दर्शनार्थे खः स्यात् । मुखस्य सादृश्यं यथामुखम् । निपातनात् समासः । समं मुखं सम्मुखम् । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः । यथामुखस्य दर्शनो यथामुखीनो दर्पणः । “यथामुखीनः सीताया हेमरत्नमयी सृगः” (21) । सम्मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

७ । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपालं व्याप्नोति ।

सर्वादिकात् पथ्यङ्गादेस्तद्वाप्नोतीत्यर्थे खः स्यात् । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रयः । सर्वाङ्गीणं वासः । सर्वकर्मिणः पाणिः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण श्रोत्रिनः ।

८ । आप्रपदं प्राप्नोति ।

अत्रार्थे खः स्यात् । आप्रपदीनः पटः ।

९ । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।

अनुपदादेर्विहादी खः स्यात् । अनुपदं बद्धा अनुपदीना पादुका पाद-
प्रमापेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वात्रीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणम् ।
अनयः प्रसथम् । अयानयं नेयोऽयानधीनः शारः ।

१० । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

एभ्योऽनुभवत्वर्थे खः स्यात् । परांशुवरांशुनुभवति । परस्तीत्वं निपात-
नात् । परोवरीणः । “लक्ष्मीं परम्परोणां त्वं पुत्रपौत्रोणतां नयं” । परांशु
परांशेति । निपातनाच्चत्वम् ।

११ । अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।

एभ्यो गामीत्वर्थे खः स्यात् । अवारं गामी अवारिणः । पारीणः ।

समुदायाच्च । अवारपारीणः । विपरीताच्च । पारावारीणः । अत्यन्तीनः ।
 “अनुकामीनतां त्वज” । गामीति भविष्यन्निर्देशो वैचित्र्यार्थः । गन्तृभावे
 प्रत्ययः । (२१)

१२ । समां समां विजायते ।

अत्रार्थे खः स्यात् । समांसमीना गौः । प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः । पूर्वपदे
 सुपोऽलुग्वत्ताव्यः ।

१३ । अद्यश्वीनावष्टब्धे ।

इयमवष्टब्धे आसन्ने विजनने निपात्यते । अद्य श्वो वा विजायतेऽद्यश्वीना
 गौः । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्वीनो विधोगः ? विजायत इत्यस्यानु-
 वृत्तेरिति जयादित्यः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादुपमानस्याप्यसम्भवाच्चैतदिति भाग-
 वृत्तिः ।

१४ । आगवीनः ।

निपात्यते । आ गौः प्रतिपादनात् कर्मकारी आगवीनः ।

१५ । अनुग्वलं गामौ ।

खः स्यात् । अनुगु गौः पद्यादलं गामी अनुगवीनो गोपः ।

१६ । अध्वनो यत्खौ ।

अस्माद् यत्खौ स्याताम् । अध्वानमलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः ।

१७ । अभ्यमित्वाच्छ च ।

अस्माच्छः स्यात् । यत्खो च । अभ्यमितमलंगामी अभ्यमित्त्रोय ।
 अभ्यमित्त्रः । अभ्यमित्त्रीणः । अमित्त्रस्याभिमुखं सुष्टु गच्छतीत्यर्थः ।

१८ । गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ।

स्यात् । गोष्ठो भूतः पूर्वं यत्र स गौष्ठीनी देशः ।

१९ । अप्रवस्यैकाहगमः ।

अगवादेकाहगम्ये खञ् स्यात् ।- आश्वीनोऽध्वा ।

- २० । शालीनकौपीने अध्रष्टाकार्ययोः ।

एते हे निपात्येते । शालाप्रवेश मर्हति शालीना वधुः । अध्रष्टेत्यर्थः ।

“शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।” कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् ।

- २१ । व्रातेन जीवति ।

ये शरीर मायाम्य जीवन्ति ते व्राता व्याधादयः । तत् कर्मापि व्रातम् ।

तस्माज्जीवत्यर्थे खब् स्यात् । व्रातीनो विप्रः । व्रातीनसंघाः प्रकटं नरेन्द्रे
स्ते राक्षसाः सङ्घटमाशु नीता इति व्योपः ।

२२ । साप्तपदीनं सख्यम् ।

इदं सख्ये निपात्यते । उपचाराद् तद्वति हत्तेः साप्तपदीनः सखापि ।

२३ । हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।

इदं छतविशेषस्य संज्ञायां निपात्यते ।

२४ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणव्जाहचौ ।

पील्वादेः पाके कुणप् स्यात् । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । बार्कन्धुकुणः ।
गमीकुणः । करीर । कुवत् । वदर । अश्वत्थ । खदिर । कर्णादे मूले
जाहप् । कर्णस्य मूलं कणजाहम् । “कर्णजाहविलोचना” । अक्षिजाहम् ।
नख । मुख । केश । पाद । भ्रू । गुल्फ । श्रोत्र । शृङ्ग । आकृतिगणोऽयम् ।

२५ । पक्षात् तिः ।

पक्षान्मूले तिः स्यात् । “चन्द्रलेखेव पक्षती” । “चक्षत्पक्षतिभिः
खगैः” । पक्षतिः प्रतिपत् ।

२६ । तेन वित्तशुच्युपचणपो ।

तेन वित्तार्थे शुच्युपचणपो स्याताम् । विद्यया वित्तः प्रतीती विद्याचुच्युः ।
विद्याचणः । “रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुच्युः” ।

२७ । विनञ्भ्यां नानाञ्जी नसह ।

अमहायहसिभ्या विनञ्भ्यां नानाञ्जी स्याताम् । विना । नाना ।
स्वार्थे विधिः ।

२८ । वैः शालच्छङ्कटचौ ।

वेरिमौ स्याताम् । विशालः । विशङ्कटः । विर्विततार्थः ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

एभ्यः कटच् स्यात् । संकटः । प्रकटः । उत्कटः । चकाराद् विकटः ।
निकटः ।

(क) अलावूतिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यो रजसि । एभ्यः कटच् स्यात् ।
अलावूना रजः अलावूकटः । तिलकटः । उमाकटः । अणुकटः ।

(ख) गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः । गवां स्थानं गोगोष्ठम् ।
महिषीगोष्ठम् । उद्वगोष्ठम् । अविगोष्ठम् ।

(ग) अवेः संचाते कटच् । अविकटः । तत्संचात इत्यर्थः ।

(घ) विस्तारे षटच् । अविषटः ।

(ङ) द्वित्वे गोयुगच् । गोमोयुगम् । अश्वगोयुगम् ।

(च) प्रकृत्यर्थषट्के षड्गवच् । हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ।

(छ) स्रेष्ठने तैलच् । इद्रुदीतैलम् । तिलतैलम् ।

(ज) मधने चेत्रे इच्चादिभ्यः शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । मूलक-
शाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारञ्च ।

स्यात् । अवकुटारम् । चकारात् कटञ्च । अवकटम् ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां ट्रीटञ् नाटञ्भटचः ।

अषाट्, ट्रीटजादयः स्युर्नासिकाया नमने संज्ञा चेत् । अषट्रीटः । अष-
नाटः । अषभटः ।

३२ । नेर्विडञ्चिरीसचौ ।

नेरिमौ स्याताम् । निर्विडम् । निर्विरीसम् । 'ऊरुनिर्विरीसनितम्-
भारणेदि ।'

३३ । इन्च्पिटच् चिक चि च ।

नेरिन्च्पिटवौ स्यातां तत्सन्नियोगेन चिक चि चेत्येतावादेशौ स्तः ।

चिकिनः । चिपिटः ।

(क) कप्रत्यय चिक् चादेशो वक्तव्यः । चिकः ।

गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिदुन्नेयाः । अतएवैते चित्तपित्तादयः शब्दाः
क्षिप्रान्तिपर्यायाः *सूत्रकारिणोपेक्षिताः ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ।

आभ्यामनयो स्त्यकन् स्यात् । समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपत्यका समुद्रस्य
वनराजी । गिरिमधिरूढाऽधितक्वा गिरेः । समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधि-
त्यका पुरीति भट्टिः ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणि घटते कर्मठ । घटत इति घटः । पचाद्यच् ।

३६ । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।

अत्रार्थे तारकादेरितच् स्यात् । तारका संजाता अस्य तारकितं नभः ।
पुष्पितो वृक्षः । सुख । दुःख । फल । कुसुम । सुकुल । सत्वक । तन्त्रा ।
बुभुक्षा । पिपासा । ज्वर । व्रण । रोग । व्याधि । उत्कण्ठा । लज्जा ।

(१) गर्भादप्राणिनि । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनि किम् ? गर्भिणी
गौः । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मिन् (५१२।४५) ।

३७ । प्रमाणे ह्यसज्दघ्नञ्मात्रवः ।

अत्र एते स्युः । ऊह. प्रमाण मस्य ऊरुह्यसम्पय. । जानुह्यसी नदी ।
ऊरुदघ्नम् । “गिरिकूटदघ्नैः ।” ह्यसज्दघ्नचावूर्द्धमाने । मात्रच् पुनरविगेषेण ।
प्रस्यमात्रं घृतम् । तन्मात्रम् । तावन्मात्रम् ।

(क) प्रमाणे लय । लघेति लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणशब्देभ्यो
ह्यसजादेर्नुक् स्यात् । गम प्रमाणमस्य गम । मुटि । वितन्तिः । हस्त. ।
गमयतुर्द्गामुल ।

(ख) द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विजानु जलम् । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं भाविनोऽपि संशये मात्रचो लुगर्थम् ।

(ग) डट् स्तोमे । सप्तदशः स्तोमः । विंशः स्तोमः । एकविंशः । डित्ताट्टिलोपः ।

(घ) शब्दशतोर्द्विनिः । पञ्चदश प्रमाण भेषां पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ।

(ङ) विंशतेय । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(च) प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाद्यापि संशये मात्रच् । -प्रमाणात् । शमं प्रमाणमस्य स्यान्नवेति शममात्रम् । हस्तमात्रम् । -परिमाणात् । प्रस्यमात्रम् । संख्यायाः । पञ्चमात्रम् । दशमात्रम् ।

(छ) वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसञ्ज्ञमात्रचौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।

आभ्या प्रमाणेऽण् स्यात् । पुरुषोऽस्य प्रमाणं पौरुषमन्धः । चास्तिनम् । चकाराद् द्वयसञ्ज्ञमात्रच उदाहार्याः ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

एभ्योऽत्रार्थे वतुप् स्यात् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

आभ्यां परिमाणे वतुप् स्यात् । वस्य च घः । कियान् । कियती । इयान् । इयती ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे डति च ।

किमः संख्यायाः परिच्छेदे डतिः स्यात् । वतुप् च । तस्य वस्य च घादेशः । का संख्या एषा कति गुणिनः । कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

अवयवहस्तेः संख्याया म्त्तयप् स्यात् । पञ्चावयवा अस्य हृन्द्ध्य पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयो रञ्जुः ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ।

आभ्यां तयपोऽयञ् वा स्यात् । इयं द्वितयं वा (२३) । त्रयं त्रितयं वा ।
इयी द्वितयी वा । त्रयी त्रितयी वा ।

४४ । उभाद्दुदात्तो नित्यम् ।

उभात् तयपो नित्यमयच् स्यात् । उभाववयवोऽस्य उभयो मणिः (२४) ।
उभये देवमनुष्याः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड् डः ।

अत्रार्थे दशान्ताड् डः स्यात् । एकादश अधिका अस्मिञ् गते एकादशं
शतम् । द्वादशं शतम् । चतुर्दशं शतम् । सहस्रं वा । शतसहस्रयोरेवा
भिधानम् । इह षडं शतमिति मत्वर्थीयोऽच् ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

शदन्ताद् विंशतेश्च पूर्वार्थे ड स्यात् । विंशं शतम् । चत्वारिंशं शतं
सहस्रं वा । विंशतेश्च । विंशं शतम् । तदन्ताच्च । एकविंशं शतं सहस्रं वा ।
द्वाविंशं सहस्रम् । संख्यापूर्वस्याभिधानाद् गोत्रिंशदादेरविधिः ।

४७ । सख्त्राया गुणस्य निमाने मयट् ।

मयट्कमुत्या तदस्येत्येव । गुणस्य भागस्य निमाने मूले संख्याया मयट्

(२३) तयप्रत्ययान्तस्य जस्येव प्रथमपरमेत्यादिना (११३३) वा सर्वनामता । मत्वर्थव । कथं तर्हि
“समूच्छदुच्छुङ्खलशङ्खनि खने खने प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निम्ने नितरां मद्धान्वपि व्यथा
इथेवामपि मेदिनीभ्रता” मिति भाष्ये १ सुनिवयमतविरोधेऽपुना आकृत्यभेदादिमत्तानामपि निरासान् इयमर्थस्य
मवाप्तुं विभक्तिषु सर्वनामत्व वाच्यम् । ऊर्ध्वभिरपि नैतदाहतम् । तथाहि कालिदास — ‘अयिन् इथे
रुपविधानयत्र’ इति । साधय ‘गुरुवधाय गुरुषो रुमयोरथ काव्येयो’ इति । श्रीहर्षेण “अथे
ममोदासितमेव जिह्वया इयंऽपि तस्मिन्नतिप्रयोजन इति । अतो इथेवामित्यव इय देवमित्यन्ति गच्छन्तेति
इथेव केवामितोष्यते क्विपि रूप बोध्यम् । अन्वच्च व्यदोभन्वामपीति पठन्ति । एतच्च यदा अर्धेण श्लोकस्य पाठ
रुदा सम्भ्रति । इदानीन्तु श्लोकस्य कार्येणैव पाठ उपलभ्यते यथा समूच्छदुच्छुङ्खलशङ्खनिखनं खन प्रयाते
पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निम्ने नितरां मद्धान्वपि व्यथा इथेवामपि मेदिनीभ्रतामिति । तत्र क्विपेव
समाधेयम् ।

(२४) उभो गृह्णन्ती अथयरी यसं लुभय । उभयो मणिः कौस्तुभ इति शेषित् ।

स्यात् । द्वी भागौ निमान मस्योदश्विदभागस्य द्विमयमुदश्विद यवानाम् ।
त्रिमयी द्वात्रा गुडस्य । चतुर्मयम् ।

४८ । तस्य पूरणे डट् ।

अत्रार्थे संख्याया डट् स्यात् । एकादशानां पूरणे एकादशः सर्गः । द्वादशः
पुत्रः । विंशो कारिका । एकादशी तिथिः ।

४९ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

नान्तादसंख्यादे डटो महागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ।
सप्तमः । नान्तात् किम् ? विंशः । त्रिंशः । असंख्यादेः किम् ? एकादशः ।

५० । यट् च छन्दसि ।

इदं छन्दःसूत्रमेकम् ।

५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ।

एषा डटि युगागमः स्यात् । षष्ठां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपययः ।
चतुर्थः । कतिथी । कतिपयथी ।

(क) चतुरच्छ्रयतावाद्यनरनोपच । तुरीयः । तुर्यः ।

५२ । बहुपूगगणसंघस्य तिद्युक् ।

एषा डटि तिद्युगागमः स्यात् । बहूनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः ।
गणतिथः । “भिन्दन् संघतिथान् द्विषः ।” इह च बहूनां पूरणीति भस्यादे
तद्धिते विषयभूते पुंवद्भायः (६।१।३५, वा) । ततस्तिद्युक् । बहुतिथी ।

५३ । वतोरियुक् ।

यत्नान्ताद् डटि स्यादियुक् । तावतां पूरणे स्तावतिथः । यावतिथः ।

५४ । द्वे स्तीयः ।

द्वे स्तीयः स्यात् । डटो बाधा । द्वितीयः ।

५५ । त्रैः सम्प्रसारणञ्च ।

पूरणे त्रिगण्दात् सम्प्रसारणं तीयण स्यात् । तृतीयः ।

५६ । विंशत्यादिभ्य स्तमडन्यतरस्याम् ।

विंशत्यादे डटो वा तमडागमः स्यात् । विंशतेः पूरणो विंशतितमः ।
विंशो वा । त्रिंशत्तमो दिवसः । त्रिंशो वा । एकविंशतितमी । एकविंशी वा ।
एकत्रिंशत्तमम् । एकत्रिंशं वा ।

५७ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ।

शतादेः संख्याया मासार्द्धमाससंवत्सरेभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमट्
स्यात् । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । एकशततमः ।
द्विसहस्रतमः । सप्तलक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्द्धमास-
तमः । संवत्सरतमः ।

५८ । षष्ट्यादिश्चासंख्यादेः ।

षष्टिसप्तत्यशीतिनवतीनां डटो नित्यं तमट् स्यात् । विंशत्यादिविकल्पस्य
बाधा । षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः ।
असंख्यादेः किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमो वा । उक्तो डट् ।

५९ । मतौ छः सूक्तसान्नोः ।

मत्वर्थे प्रातिपदिकाच्च, स्यात् सूक्ते सान्नि चाभिधेये । अच्चावाक-
शब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यच्चावाकीयं सूक्तम् । वारतन्तवीयं साम ।

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

अनयोर्मत्वर्थे छस्य लुक् स्यात् । गर्दभाण्डोऽध्यायोऽनुवाको वा गर्द-
भाण्डः । श्रुतिमपीच्छन्ति । अन्यतरस्याग्रहणस्य मण्डूकमुत्यानुवृत्तेः । गर्द-
भाण्डोऽध्यायः ।

६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् ।

एभ्यो मत्वर्थे तयोरण् स्यात् । विमुक्तोऽत्रापि अध्यायोऽनुवाको वा
वैमुक्तः । देवासुरः ।

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् ।

एभ्यस्तथैव वुन् स्यात् । गोपदगण्दीऽस्मिन्नस्ति गोपदकोऽध्यायीऽनुवाको वा । गोपद । इषेत्व । मातरिऽखन् ।

६३ । तत्र कुशलः पथः ।

अत्रार्थे पथो वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः ।

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । जयकः । त्सरकः ।

६५ । धनहिरण्यात् कामे ।

आभ्यां कामे कन् स्यात् । धने कामोऽभिलाषो धनकः । हिरण्यकः ।
“देहेऽपि निःमृहस्यास्य मुमुक्षोर्धनकः कुतः” ।

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।

एभ्योऽत्र कन् स्यात् । केशेषु प्रसितः केशकः । नखकः । दन्तकः ।

६७ । उदराट् ठगाटूने ।

स्यात् । उदरे प्रसित औदरिक आद्यूनः । आद्यूनोऽधिजिगीषुः ।

६८ । सस्येन परिजातः ।

सस्यात् कन् स्यात् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्मत्तोऽयं सस्यको मणिः ।
सस्यकः शालिः । सम्यको यस्तः ।

६९ । अंगं हारौ ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । अंगको दायादः ।

७० । तन्त्रादचिरापद्धते ।

कन् स्यात् । तन्त्रको नवकर्पटः ।

७१ । ब्राह्मणकोणिके संज्ञायाम् ।

एते कश्चनो नास्ति निपात्येति । ब्राह्मणको देशो यत्रायुधजीविनो
ब्राह्मणाः । उणिके यमागुः ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

कन् स्यात् । शीतं शिथिलं कारी शीतकोऽलसः । उष्णं शीघ्रं कारी उष्णको दक्षः ।

७३ । अधिकम् ।

इदं निपात्यति अध्यारूढार्थे । अध्यारूढात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च ।

७४ । अनुकामिकामौकः कमिता ।

अनुकामिकामौकश्च कमितरि निपात्यन्ते ।

७५ । पार्श्वेनान्विच्छति ।

पार्श्वमवृज्जुपायोपलक्षणम् । तेनान्विच्छत्यनुसरतीति (25) कन् स्यात् । पार्श्वकः शठः ।

७६ । अयःशूलदाण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।

तेष्वप्रदभार्थाभ्यां ठक्ठञौ स्याता तेनान्विच्छतीत्यर्थे । अयःशूलिक-
स्त्रीणाकारौ । दाण्डाजिनिको दाम्भिकः ।

७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ।

तावतां पूरणं तावतिथम् । तस्माद् ग्रहणभूतात् स्वार्थे कन् स्यात् ।
पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं द्वितीयकं वा ।
त्रिकं तृतीयकं वा । चतुष्कं चतुर्थकं वा ।

(क) तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो लुक् च नित्यम् । पठेन
रूपेण गृह्णाति पट्को भिधावौ ।

७८ । स एषां ग्रामणीः ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । त्वं ग्रामणीरिषामिमे त्वत्काः । मत्काः । देवदत्ताका
इमे । मत्कं मतम् ।

७९ । शृङ्खलमस्य वन्धनं करभे ।

शृङ्खलं वन्धनमस्येत्यर्थे कन् स्यात् । शृङ्खलकः करभस्य नाम ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

उत्कः स्यादुन्मनाद्येत् ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

आभ्यां रोगे कन् स्यात् । कालात् । दिवसे सम्भवति दिवसको ज्वरः । मासकः । द्वितीयेऽङ्गि भवो द्वितीयकः । चतुर्थकः । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं कारणम् । विषपुष्पेण प्रयुक्तो विषपुष्पकी ज्वरः । काशपुष्पकः । तापेन भाविना प्रयुक्तस्तापकः । शीतकः । फलञ्च प्रयोजनमिति जयादित्यः । शीतं कार्यमस्येति शीतको ज्वरः । इह चोत्तरं संज्ञाग्रहणं सम्बध्यते । तनेष्टार्थपरिग्रहः ।

८२ । तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ।

अत्रार्थे नास्ति कन् स्यात् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पूर्णिमा । तिलापूपिका ।

(क) , वटकेभ्य इति रङ्गव्यः । वटकिनी पीर्णमासी । पृथुकिनी ।

८३ । कुल्मापादञ् ।

पूर्वार्थेऽञ् स्यात् । कौल्मापी तिथिः । (२६)

८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।

अयमर्थार्थे निपात्यते । घन् प्रत्ययः । तस्य नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः ।

८५ । आहमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

आहादनेन भुक्तमित्यर्थे इनिठनो स्याताम् । आही । आहिकः ।

८६ । पूर्वादिनिः ।

अनेनेति कर्त्ताशुवर्त्तते । स च क्रियापेक्ष । ततो यां काश्चित् क्रिया-
मध्याहृत्य पूर्वादिनिः स्यात् । पृथमनेनासितं गृहीतं गतं भुक्तं पीतं वा पूर्वी ।
पृथिगी । पृथिणः ।

८७ । सपूर्वाच्च ।

सपूर्वपदाच्च पूर्वादिनिः स्यात् । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्पुपेति समास' ।
कृतपूर्वी कटान् । भुक्तपूर्वी श्रोदनम् । भुक्तपूर्वी दधीनि ।

८८ । इष्टादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । इष्टमनेनेति इष्टी यागेषु । अधीती व्याकरणे । निराकृती ।
गृहीती । “कृती श्रुती इदमतेषु धीमान्” ।

८९ । छन्दसि परिपत्न्यपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

९० । अनुपदान्वेष्टा ।

अनुपदी स्यादन्वेष्टा चेत् । “सगसानुपदी रामः ।”

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

साक्षाच्छब्दादिनिः स्याद् द्रष्टरि वाचे संज्ञा चेत् । साक्षाद् द्रष्टा सान्नी ।
साक्षिणौ ।

९२ । चेतियच् परचेत्वे चिकित्स्यः ।

परचेत्वं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्य इत्यर्थे चेतियो निपात्यते ।
चेतियः कुष्ठव्याधिः । असाध्य इत्यर्थः ।

९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रबुष्टमिन्द्र-
दत्तमिति वा ।

इन्द्रियं निपात्यते । इन्द्र आत्मा । तस्य लिङ्गं तेन वा दृष्टं सृष्टमित्या-
दावर्थं । संज्ञागच्छाना व्युत्पत्तेरनियमदर्शनार्थोऽयं योगः ।

९४ । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।

तदिति प्रथमान्तादस्युपाधिकात् पठोसमस्योरर्थं मतुप् स्यात् । गावोऽस्य ।
सन्ति गोमान् । यवा अग्निन् सन्ति यवमान् देगः । इतिकरणादर्थनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षाया भवन्ति मतुप्वादयः ॥१॥

गोमान् । ककुदावर्षी । रूपवान् । चीरी वृत्तः । उदरिणी कन्या ।
दण्डो । छत्री ।

(क) गुणवचनेभ्यो मतुपो लृग् वक्तव्यः । शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः ।
यदातु स्वभावादु गुणिनि गुणे च शुक्लादयो वर्त्तन्त इत्युपगमस्तदा नार्थो
लुका । मत्वर्थे विधानमापादम् ।

६५ । रसादिभ्यश्च ।

रसादेर्मतुवेव स्यात् । नान्ये मत्वर्थीयाः । रसवान् । रूपवान् । गन्ध ।
गन्धः । स्पर्शः । स्नेहः । भाष्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानमभिमतम् ।
रसिको राजा । रूपिणोऽप्सरसः । स्पर्शी वायुरित्यादिदर्शनात् ।

६६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

प्राण्यद्गादादन्तान्मत्वर्थे लज् वा स्यात् । चूडालः । शिरालः । जङ्गालः ।
विकल्पो मतुप्समुच्चयार्थः । चुड़ावानिति । प्राणिस्थात् किम् ? शिखावान्
प्रदीपः ।

६७ । सिधादिभ्यश्च ।

एभ्यो लच् स्यात् । सिधलः । गडुलः ।

(1) वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः
ललाटूलः । गलूलः ।

(2) पाष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पाष्णीलः । धमनीलः ।

(3) जटाघटाकानात् क्षेपे । लच् स्यात् । जटालः । घटालः । कालालः ।

(4) सुद्रजन्तूपतापाश्च । यूकालः । मूर्च्छालः । विवर्चिकालः ।

विकल्पानुवृत्त्या सर्वत्र मतुप् समुच्चयते । सिधवानिति ।

६८ । वत्सांसाभ्यां कामवले ।

आभ्यां कामबलयोर्मत्वर्थे लच् स्यात् । वत्सनः । कामवान् । अंसलो
वनवान् ।

६९ । फेनादिलक्ष् ।

फेनादिलक्ष्णौ स्याताम् । फेनिलः । फेमलः । मतुप् च । फेनवान् ।

१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।

लोमादेर्मत्वर्थे शः स्यात् । लोमशः । लोमवान् । कपिशः । गिरिशः ।
पामादेर्नः । पामनः पामवान् । श्लेषणः । हेमनः । बलिनः ।

(1) लक्ष्मणश्च । लक्ष्मणः ।

(2) अङ्गात् कल्याणि । अङ्गना प्रशस्ताङ्गी ।

(क) दद्वा ऋस्रत्वञ्च । दद्रुणः ।

पिच्छादेरिलच् । पिच्छल' । जटिलः । उरसिलः ।

१०१ । प्रज्ञाश्रद्धान्वाचित्तिभ्यो णः ।

मत्वर्थे एभ्यो णः स्यात् । प्राज्ञः प्रज्ञावान् पण्डितः । प्राज्ञा स्त्री । श्रावः
श्रावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ।

१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनीनौ ।

श्राभ्यामेतौ स्याताम् । तपस्त्री । सहस्त्री । असन्ताददन्ताच्च विनीनि-
सिद्धौ वचनमिदमणा वाधा मा भूदिति ।

१०३ । अण्य च ।

श्राभ्यामण् स्यात् । तापसः । साहस्रः ।

(क) ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । अण् स्यात् । ज्यौत्स्रः पचः ।
तामिस्रः । कौण्डिनः ।

१०४ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

श्राभ्यामण् स्यात् । सैकतो घटः । शर्करं मधु ।

१०५ । देशे लुविलचो च ।

श्राभ्यां देशे लुप् स्यात् । इलच्च । चकारादण् च । सिकता देशः ।
सिकतिलः । सैकतः । मसुप् च । सिकतावान् । शर्करा । शर्करिलः ।
शर्करः । शर्करावान् ।

१०६ । दन्त उन्नत उरच् ।

दन्त उन्नतोऽस्यास्तीति दन्तुरः ।

१०७ । जषसुषिमुष्कमधो रः ।

२१

एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् । जषरः । सुषिरम् । मुष्करः । मधुरः ।

(क) खमुखकुञ्जनगनखपाण्डुपासुभ्यश्च । खरः । मुखर । कुञ्जरः ।
नगरम् । नखर । पाण्डुरः । पासुरः पादः । कच्छा झस्वच्चेति जयादित्यः ।
कच्छुरः ।

१०८ । दुरद्रुभ्यां मः ।

आभ्या म' स्यात् । द्युमः । द्रुमः ।

१०९ । केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।

केशाद्वो वा स्यात् । केशव. केशो केशिको केशवान् वा ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । व. स्यात् । मणिवः ।
द्विरण्यव. । दृष्टकाव' । रजीवम् ।

(ख) अणसो लोपश्च । अणव ।

(ग) मेधारथाभ्यामिरन्धिरत्रावित्येके । मेधिर. । रथिरः । रधिररधिकौ
रथीत्वमरः । (27)

११० । गाण्डाजगात् संज्ञायाम् ।

आभ्या नान्नि वः स्यात् । गाण्डीव पार्थस्य धनुः । ऋसादपि गाण्डिव-
मिति जयादित्यः (28) । अजगवं पिणारुः । अजो विष्णुः । को ब्रह्मा । तद्-
योगादजकवमित्यन्ते ।

१११ । काण्डाण्डादौरन्नोरचो ।

आभ्यामिमो स्याताम् । काण्डीरः । अण्डीरः । खरे भेदः ।

११२ । रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।

एभ्यो मत्वर्थे वलच् भ्यात् । रजस्वला स्त्री । वल इति (६।७।१२८)
दीर्घः । ऋषोवन' । आसुतीवल गोण्डिक' । परिषदलो राजा । परिपूर्वात्
मदे सत्सुद्विपेत्यादिना (१।२।६१) क्विप् । सदिरप्रतेरिति (८।१।६६) पत्वम् ।

(27) रधिर is the owner of a car

(28) गाण्डीरो ऋजुश्चित्रादिभिर् अजग्वामिति अजिरोइति गाण्डिव मणिवदित्युभयत्र भारविप्रयोगः ।

या संप्रति प्राक्परिपहलानामिति व्योपः । परिपद्वलान् महावधेरिति भट्टिः । इह तु नवाक्षरैकपादेऽपि वृत्तभेदोऽस्यास्तीति यथा प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्दिकर्मणामिति भागवत्तिः (२९) । पृषोदरादि-
त्वादिकारलोप एकदेशविकारद्वारेण पर्यच्छब्दादपि बलजिति केशवः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वलच् । भ्राष्टवलः । पुत्रवलः ।

११३ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां वलच् स्यात् । दन्तावलो हस्ती । शिखावलो मयूरः ।

११४ । जगोत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्त्रिभूर्जस्त्रलगोमिन्-
मलिनमलीमसाः ।

अष्टा एते नाम्नि निपात्यन्ते । तमिस्त्रेति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्त्रं नभः ।

११५ । अत द्रनिठनौ ।

अदन्तादिनिठनौ स्याताम् । दण्डी दण्डिकः । मतुप् च सर्वत्र । दण्डवान् । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्थी कार्थिकः । हार्यी हार्यिकः । क्वचिदनभिधानाम् । खवान् । कारकवान् । ह्रस्वान् । व्याघ्रवान् । दण्डाभसां सन्ति दण्डवती शाला । तदुक्तम् ।

“एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तो क्षृती ।

तद्वितानां विधाने यदभिधानमपेक्षते ॥१॥” इति ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

व्रीह्यादे र्यथाभिधानमिनिठनौ स्याताम् । व्रीही व्रीहिकः । मतुप् च सर्वत्रेत्युक्तम् । व्रीहिमान् । मायी मायिकः । शिखादिभ्य इतिरेव । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् । मेखली । वीणो । मंघ्री । मनीषी । पत्ताकी (३०) । कर्मी । वर्मी । नावादिभ्यश्चैव । नाविकः । यवश्चदिकः । यवश्चदवान् ।

(२९) Others changed it thus प्रधानकर्मव्याघरे लादीनाहुर्दिकर्मणाम् ।

(३०) पातश्चेति क्वचिन् पाठः ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलञ्च ।

एभ्य इलच् स्यात् । तो च । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् ।
उदरिलः । उदरिकः । उदरी । पिचिण्डिलः । एषं पिचिन्द । यव । व्रीहि ।

(1) व्रीहीत्यर्थग्रहणम् । शानिलः । शालिकः । शाली । मतुप्
सर्वत्रेत्युक्तम् ।

(2) स्वाहाद् वही च । स्थूलकर्णः कर्णी कर्णिलः कर्णिकः । अट्टही तु
कर्णवान् । नद्यत्र ।

११८ । एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।

एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यात् । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः ।
गोसहस्रिकः । कथमेकदेशी अवयवी ? इतिकरणानुवृत्तेः । कर्मधारया-
देवायं ठञ्बिभ्यते । नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

११९ । शतसहस्रान्ताच्च निष्क्रात् ।

नित्यं ठञ् स्यात् । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।

रूपादाहते प्रशंसायाच्च मत्वर्थे यप् स्यात् । आहतं ताडनाविष्पादितम्
पुरुपादि । रूपमस्यास्तीति रूप्यो दीनारः । प्रशंसं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते । यप् । हिममत्रास्ति हिम्याः पर्वताः ।
पद्यं श्लोकः । गुण्या मुनयः । “अर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यचारयत् ।”

१२१ । अस्मायामेधास्रजो विनिः ।

एभ्यो विनिः स्यात् । असन्तात् । पयसी । यगसी । “भवन्ति माया
विषु ये न मायिनः” । मायी । मायिकः । मायाशब्दाद् व्रीह्यादित्वादिनि
ठनौ च । मेधावी । स्रज्वी । तसौ मत्वर्थे (१।४।१८) इत्यत्र पयस्वान् यग-
स्नानिति भाष्योदाहरणादेकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं (५।२।११८) नित्यतः
परेणापि मतुप्समुच्चयोऽनुमीयते । सरस्वान् सरस्वतीत्यत्र विनैरनभिधानम् ।

१२२ । वहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः छत्रम् ।

(क) आमयस्य दीर्घः । विनिश्च स्यात् । आमयावी ।

(ख) शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् । आभ्यामारकन् स्यात् । शृङ्गारकः । वृन्दारकः ।

(ग) फलत्रर्हाभ्यामिन्च् । फलिनः । बर्हिणः । इनिश्च दृश्यते । फली । बर्ही ।

(घ) हृदयादालुजन्यतरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् वा ।

(ङ) शीतोष्णतिम्भ्यस्तत्र सङ्घते । शीतालुः । उष्णालुः । तिग्मालुः (31) । कुत्सायामभिधानम् ।

(च) हिमाञ्चेलुः । हिमेलुः ।

(छ) बलादूलच् । बलं न सङ्घते बलूलः ।

(ज) वातात् समूहे च । वातूलः । वातासङ्घो वातसंघो वा ।

(झ) पर्वमरुद्ग्रा तप् । पर्वतः । मरुत्तः ।

१२३ । ऊर्णया युस् ।

ऊर्णायुर्मेपकम्बलः ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

वागस्यास्ति वाग्मी । द्विगकारः ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

वाच इमौ स्याताम् बहुभाषिणि । वाचालः । वाचाटः । कुत्सायामभिधानम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्ये ।

स्वामिन्नैश्वर्य्ये गम्ये स्यात् । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।

१२७ । अर्श आदिभ्योऽच् ।

अर्शघाटेराकृतिगणान् मत्वर्थेऽच् स्यात् । अर्शसः । उरसः । तुन्दः । काणः । खञ्जः । पलितः । मलिनः । लवणः । शुक्लः । नीलः । कान्तः । गोधूलः ।

१२८ । इन्द्रोपत्तापगच्छात् प्राणिस्थादिनिः ।

एभ्य इनिः स्यात् । ठनादेर्बाधा । इन्द्रात् । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी ।
उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । “शूली कदन्नागनात्” । गच्छं निन्द्यम् ।
ककुदावर्षी । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवास्तकः । प्राण्यङ्गान्नेष्यते । प्राणि-
पादवती । स्तनकेशवती । अत इत्येष । चित्रकललाटिकावती । मूर्च्छावान् ।

१२९ । वातातिसाराभ्यां कुक् च ।

आभ्यामिनि. स्यात् कुक् चागम. । वातकी । अतिसारकी ।

(क) पिशाचाच्च । पिशाचकी वैश्रवणः ।

१३० । वयसि पूरणात् ।

वयसि द्योतिर पूरणान्तादिनिरेव स्यात् । पञ्चमो मासो वर्षे वास्यास्ति
पञ्चमी उद्गः । दशमी द्वयः ।

१३१ । सुखादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । सुखो । कच्छी । दुःखी ।

१३२ । धर्मशौलवर्षान्ताच्च ।

धर्माद्यन्तादिनि. स्यात् । दिनधर्मी । भिक्षुगीली । ब्राह्मणवर्षी ।

१३३ । हस्ताज्जातौ ।

हस्तादिनि स्यात् । हस्ती । जातौ किम् ? हस्तवान् ।

१३४ । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।

वर्णादिनि. स्याद् ब्रह्मचारी चेत् । वर्णी (३२) ।

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे ।

एभ्य इनिः स्यात् । पुष्करिणी । पद्मिनी । उत्पलिनी । देशे किम् ?
पुष्करवान् ।

(क) बलाद् बाहुरुपूर्वात् । बलाद् बाहुरुपूर्वादिनिः स्यात् । बाहुवन्ती ।
करुवली कश्चित् ।

(ख) सर्वादेश । सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः ।

(ग) अर्थाच्चासन्निहिते । अर्थादिनिः स्यात् । असन्निहितोऽर्थो धन-
मस्यार्थो दरिद्रः । अन्यत्रार्थवान् । भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यायार्थनमर्थ इति
याच्ञावचनान् मत्वर्थीयं कृत्वार्थी अर्थिक इति च साधितम् । एवं च धन-
वचनादर्थशब्दादिनिर्याच्ञावचनाच्च मतुवनभिधानान्न भवतीति वाच्यम् ।

(घ) मदन्ताच्च । धनार्थी । हिरण्यार्थी ।

१३६ । वलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम् ।

एभ्यो मतुङ् वा स्यात् । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ।

१३७ । संज्ञायां मन्माभ्याम् ।

नान्नि मनन्तमान्ताभ्यामिनिः स्यात् । दामिनी । सामिनी । हिमिनी ।
मान्तात्मोमिनी । नान्नि किम् ? सोमवान् ।

१३८ । कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः ।

कंशमिति खरादी उदककल्याणवचनी । ताभ्यामिते सप्त प्रत्यया स्युः ।
वः । कंबो मेवः । शंबो वज्रः । भः । कश्मः शम्भः । युसः सिच्चात् पदत्वे-
ऽनुच्चारः । कंयुः । “कुर्वाणा पश्यतः ग्रंथून् ।” तिः । कन्ति । शन्तिः ।
तुः । कन्तुः । शन्तुः । तः । कन्तः । शन्तः । यस् । कंयः । शंयः ।

१३९ । तुन्दिवलिवटिभः । (३३)

एभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिभः । “दधाना वलिभं मध्यम् ।” पामा-
दित्वाद् वलिनः । वटिभो वृक्षः ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

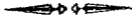
अहंशुभमित्यहङ्कारकल्याणार्थी । अशुभे । ताभ्या मत्वर्थे युस् स्यात् ।
“अहंशुनाथ, क्षितिपः शुभंयुः” । उक्ता मत्वर्थीयाः । अतः परं स्वार्थिकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषाहत्ती

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५१२ ॥

समाप्त्य धान्यपादः ।

भाषावृत्तिः ।



पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । प्राग् दिशो विभक्तिः ।

दिक्शब्देभ्य (५।३।२७) इत्यतः प्राग् ये तसिलादयस्ते विभक्तिसंज्ञकाः । प्रयोजनं त्यदाद्यत्वादि (७।२।१०२) । इह समुर्धानां प्रथमादिति ४।१।८२) निवृत्तम् । वेति वर्त्तत एव । ततः पत्रे तसिलादयः स्युः कुतः कस्मादिति ।

२ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः ।

द्वादिर्हितात् सर्वनाम्न किंबहुभ्याञ्च तसिलादयो विधेयाः । कुतः । कुच । यतो यच्च । बहुशब्दः सख्यार्थी गृह्यते । बहुतो बहुत्व । वैपुल्यार्थात् तु बहुोः कान्तात् । अद्वादे, किम् ? द्वाभ्या द्वयोः ।

३ । इदम इष् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये इदम इशादिश्यते । इतः । इह ।

४ । एतेतौ रयोः ।

इदम एतेतावादिश्यते क्रमेण रफयकारयोः परतः । “भवन्तमेतर्हि समन्विगर्हितम्” । “इत्थं प्रवादं युधि सम्प्रहारम् ।”

५ । एतदोऽष् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये एतदोऽशादिश्यते । अतः । अत्र । योगविभागोऽत्र फर्त्तव्यः । तेन एतर्हि ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दाप्रत्यये सर्वस्य गो वा घ्यात् । गटा सर्वटा वा ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

स्यात् । कुतः । सर्वतः । बहुतः । विश्वतः । अथ कोऽयं तसिल् ?
पञ्चम्यन्तात् प्रत्ययः । पञ्चम्यादेशत्वे द्वि ततस्यो यतस्य इति सुपो धात्विति
(२।४।७१) सुब्लुक् स्यात् । यदा तदेत्यनुदासी सुप्पिताविति (३।१।१४)
स्वरः । कुत इति घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः । तर्हीति सुपि चेति
दीर्घः । कुत्रेत्यच्च घे (७।३।१११) रित्यत्त्वौ स्याताम् । ततस्तत्रेति स्मात्-
स्मिनी स्याताम् । तदुक्तं भाष्ये तसिलादयो विभक्त्यादंगाद्येत् सुब्लुक्स्वर-
गुणदीर्घात्त्वौत्वभ्रादादिविधिः प्रसज्येतीति ।

८ । तसेश्च ।

तसेष्वेति स्वरार्थं सूत्रम् ।

९ । पर्यभिभ्राञ्च ।

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । अभितः ।

१० । सप्तम्यास्तल् ।

सप्तम्यन्तात् तल स्यात् । यत्र । तत्र । बहुत ।

११ । इदमो हः । -

इदमः सप्तम्यन्ताद् स्यात् । इह ।

१२ । किमोऽत् ।

किमः सप्तम्यन्ताद् स्यात् । क । तत्रमपि किचिदिच्छन्ति कुत्रेति
जयादित्यः ।

१३ । वाह च च्छन्दसि ।

छन्द सूत्रम् ।

१४ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सर्वाभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो विज्ञेयाः । दृग्ग्रहणाद् भवदादियोगेऽ-
भिधानम् । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंततस्तत्रदीर्घाद्युपं
ब्रवीमि । तेनतत स्तत्रदेवानां प्रियेण कृतमित्यादि ।

१५ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य काले दा स्यात् । सदा सर्वदा । एकदा । अन्यदा । यदा । तदा । कदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे । कालसामान्ये चार्यं दा । तेन कालविशेषे न भवति । यत्र तत्र दिवस इति । काले विधि रा घालः (५।३।२३) ।

१६ । इदमोर्हिंल् ।

सप्तम्यन्तादिदमो र्हिंल् स्यात् । एतर्हिं काले ।

१७ । अधुना ।

निपात्यते ।

१८ । दानीञ्च ।

सप्तम्यन्तादिदमो दानीञ्च स्यात् । इदानीम् ।

१९ । तदो दा च ।

तदो दा स्यात् । दानीञ्च । तस्मिन् काले तदा । तदानीम् ।

२० । तयोर्दांर्हिंलौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । अनद्यतने र्हिंलन्यतरस्याम् ।

अनद्यतने काले किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो र्हिंल् स्याद् वा । कर्हिं कदा वा । यर्हिं यदा वा । तर्हिं तदा वा ।

२२ । सदग्रःपरुत्परार्थ्यैपमःपरिद्गव्यद्ग्रपूर्वेदुग्रन्ये दुग्रन्य-
तरेदुग्ररितरेदुग्ररपरिद्ग्ररधरेदुग्ररुभयेदुग्ररुत्तरेदुग्रः ।

चतुर्दशेतेऽहनि वर्षे च निपात्यन्ते । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे ऐपमः । परस्मिन्नहनि परेद्यधि । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषु रित्यादि ।

(क) द्युषोभयात् । उभयेद्युः । उभयद्युः ।

२३ । प्रकारवचने ष्यात् ।

मादृश्यहस्तिभ्य ष्यात् ष्यात् । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

२४ । इदमस्यमुः ।

२५ । किमस्य ।

इदंकिमोः प्रकारे यमुः ष्यात् । इत्थम् । कथम् । उक्ताः किंसर्व-
नामबहुभ्यः प्रत्ययविभक्तयः (३१) । अतः परं स्वार्थिकाः ।

२६ । धा हेतौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमौपञ्चमीप्रथमाभयो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्वाचिभ्यः सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिग्देशकालहस्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः
ष्यात् । पूर्वच दिग्दि देशे काले वोपितः पुरस्तादुपितः । पञ्चम्यन्तात् । पुर-
स्तादागतः । प्रथमान्तात् । पुरस्ताद् रम्या दिक् । अधस्ताद् रम्यो देशः ।
धाप्रत्ययं (५।३।४२) यावदस्तातिविषये विधिः ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।

आभ्यामतसुच् ष्यात् । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

२९ । विभाषा परावराभ्याम् ।

आभ्यामतसुच् वा ष्यात् । परतः परस्ताद्वा । अवरतः । अवरस्ताद्वा ।

३० । अञ्चेलुक् ।

अञ्चल्यन्ताद् दिक्शब्दादस्ताति लुक् ष्यात् । लुक् तद्धितलुकीति
(१।२।४९) ङीपो लुक् । प्राग् वसति प्रागागतः । प्रागमणीयम् । एवं प्रत्यक् ।

३१ । उपर्य्युपरिष्ठात् ।

उर्ध्वशब्दे एतौ निपात्येते अस्तात्यर्थे ।

१५ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले दा स्यात् । सदा सर्वदा । एकदा । अन्यदा ।
यदा । तदा । कदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे । कालसामान्ये चायं दा ।
तेन कालविशेषे न भवति । यत्र तत्र दिवस इति । काले विधि रा थालः
(५।३।२३) ।

१६ । इदमोर्हिंल् ।

सप्तम्यन्तादिदमो र्हिंल् स्यात् । एतर्हिं काले ।

१७ । अधुना ।

निपात्यते ।

१८ । दानीञ्च ।

सप्तम्यन्तादिदमो दानीञ्च स्यात् । इदानीम् ।

१९ । तदो दा च ।

तदो दा स्यात् । दानीञ्च । तस्मिन् काले तदा । तदानीम् ।

२० । तयोर्दार्हिंलो ष च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । अनद्यतने र्हिंलन्यतरस्याम् ।

अनद्यतने काले किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो र्हिंल् स्याद् वा । कर्हि
कदा वा । यर्हि यदा वा । तर्हि तदा वा ।

२२ । सद्यःपरत्परार्य्येषमःपरेदाव्यद्वपूर्वेद्वरन्येद्वरन्य-
तरेद्वरितरेद्वरपररेद्वरधरेद्वरुभयेद्वरुत्तरेद्वरः ।

चतुर्दशैतेऽहनि वर्षे च निपात्यन्ते । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वस्मिन्
संयत्सरे परत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे ऐषमः । परस्मिन्नहनि
परिद्यधि । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषु रित्यादि ।

(क) द्युघोभयात् । उभयेद्युः । उभयद्युः ।

२३ । प्रकारवचने थाल् ।

सादृश्यवृत्तिभ्यः स्थाल् स्यात् । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

२४ । इदमस्थमुः ।

२५ । किमश्च ।

इदंकिमोः प्रकारे थमुः स्यात् । इत्थम् । कथम् । उक्ताः किंसर्व-
नामबहुभ्यः प्रत्ययविभक्तयः (३४) । अतः परं स्वार्थिकाः ।

२६ । था हेतौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमोपचमोप्रथमाभयो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्वाचिभ्यः साप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः
स्यात् । पूर्वच दिशि देशे काले वोपितः पुरस्तादुपितः । पञ्चम्यन्तात् । पुर-
स्तादागतः । प्रथमान्तात् । पुरस्ताद् रम्या दिक् । अधस्ताद् रम्यो देशः ।
धाप्रत्ययं (५।३।४२) यावदस्तातिविषये विधिः ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।

आभ्यामतसुच् स्यात् । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

२९ । विभाषा परावराभ्याम् ।

आभ्यामतसुच् वा स्यात् । परतः परस्ताद्वा । अवरतः । अवरस्ताद्वा ।

३० । अञ्चेलुक् ।

अञ्चल्यन्ताद् दिक्शब्दादस्ताते लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति
(१।२।४६) ङीषो लुक् । प्राग् वसति प्रागागतः । प्रायमणीयम् । एवं प्रत्यक् ।

३१ । उपर्युपरिष्ठात् ।

ऊर्ध्वशब्दे एतौ निपातेते अस्तात्यर्थे ।

३२ । पश्चात् ।

अवरशब्दस्यातिप्रत्यये 'परे पद्यभावो निपात्यते । पश्चाद् वसत्यागतो-
रमणीयं वा ।

(1) दिक्पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

(2) अर्हे च । पद्यभावो वक्तव्यः । पश्चार्त्तः । दक्षिणपश्चार्त्तः ।

३३ । पश्च पश्चा च छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

एभ्य आति स्यात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

३५ । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

दिक्छन्दादेनव् वा स्याददूरद्येदवधिमान् । अदूरे गम्ये इत्यर्थः । उत्तरेण
उत्तरादां । दक्षिणेन दक्षिणाद् वा वसति रमणीयं वा । अदूरे किम् ? उत्तरतो
हिमवान् । अपञ्चम्याः किम् ? ग्रामस्य दक्षिणतः पर्वतादीं गतः । अपञ्चम्या
इत्यधिकारोऽयं प्रागभिप्रत्ययात् (५।३।३८) ।

३६ । दक्षिणादाच्च ।

दक्षिणाददूरे स्यादाच्च । दक्षिणा वसति रम्यं वा ।

३७ । आहि च दूरे ।

दूरे गम्ये दक्षिणादाहि च स्यात् । चकारादाच्च । 'दक्षिणाहि दक्षिणा ।

३८ । उत्तराच्च ।

उत्तरादाजाही स्याताम् । उत्तरा उत्तराहि वसति रम्यं वा ।

"उत्तरा हि वमन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरीम् ।

पथेऽवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥"

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् ।

३९ । पूर्वाधराधराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।

पुर् अप् पश्चादेना एवामसि च स्यात् । पुरः अधः अयः वसत्यागतो रम्यं वा ।

४० । अस्ताति च ।

अस्तातो च पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पुरस्तात् । अधस्तात् । अवस्तात् ।
कथं पुरत स्तर्हि ? चिन्त्यमेतद् । (३५)

४१ । विभाषाऽवरस्य ।

अवरस्यावादेशोऽस्तातो स्याद्वा । अवरस्तात् अवस्ताद्वा वसत्यागती
रम्यं वा । उक्ता अतमुजर्था यैर्यांगि पठो भवेत् । एनपा द्वितीया । अञ्जूसर-
पदाजाहिभिसु पञ्चमी भवेत् ।

४२ । संख्यायां विधार्थे धा ।

क्रियाप्रकारद्वेषेः संख्याया धा स्यात् । जातीयरोऽपवादः । पञ्चधा
भुङ्क्ते । सप्तधा । विंशतिधा । एकधा । द्विधा । षोडश । कथमेकजातीयः ?
द्रव्ये गुणे वा प्रकारवति भविष्यति ।

४३ । अधिकरणविचाले च ।

द्रव्यविचालने च (३६) संख्याया धा स्यात् । एकं द्विधा कुरु । पञ्चधा ।
षोडश । अनेकमेकधा कुरु ।

४४ । एकाद्धो ध्यमुजन्यतरस्याम् ।

एकाद्वास्याने ध्यमुञ् स्याद्वा । एकधा ऐकध्यं वा भुङ्क्ते ।

(३५) अब महीजि — “अथ कथं पुरातानं तामत इत पुरतथ पथादिति भवभृति ? श्रीरसलक्षरिच
विलमति पुरत इति कथितं । स्यात् पुर* पुरतोऽप्यत इत्यमरः । पुरत प्रथमे चाये इति विश्व ? चिन्त्य
मेतदिति भाषावृत्ति । — इति मनोरमायाम् (P 508) इत्यत्र तेऽस्या पुरतो विडम्बनेति कालिदास्य ?
In fact पुरत is a निपात । what is derived from पूर्वं is पुर वा पुरस्तात् । आनन्द objects
in his मन्त्रबोधिनौ to the प्रामादिकता of this word and पल्लितराल जगन्नाथ is furious
against it, in his रसगङ्गाधर (2nd chap) । But ‘इयत् इति लक्षणं निपातानां न वर्तते । प्रथो
जनक्यादिति निपात्यन्ते षट् षट् ॥१४” अब माधव — “अन्ये तु दक्षिणोत्तराध्यात्मसङ्गित्येव (५।१।२८) तस्यैव
पु वद्वा वि सिद्धेऽतस्तुत्रविधानं मन्वधादपीति ज्ञापनाय । तत्र पञ्चाद्यजनात् पुरण्वादिद्विसिद्धिः । वस्तुतस्तु
पुर अथगमन इति श्रीरादिकाद णिजभाषि इगुपधनसत्वे के सार्धैर्विभक्तिकसत्सिद्धिरिति बाध्यम् ।” इति

(३६) विचाल परिवर्तनम् । मख्यानरापादनमिति धावत् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वैकीकरण
मित्यर्थः ।

४५ । द्वित्रोश्च धमुञ् ।

४६ । एधाच्च ।

द्वितिभ्यां धो धमुञ् स्याद्वा । एधाच्च । द्विधा द्वैधं द्वेषा वा । त्रिधा त्रैधं त्रेषा वा ।

(क) धमुञ्नात् स्वार्यं डः । “मते द्वैधानि रुंशय्य ।” त्रैधानि । तसि-
लादिरिधाजन्तोऽव्ययम् ।

४७ । याप्ये पाशप् ।

याप्यार्थात् पाशप् स्यात् । हीनो यात्रिको यात्रिकपाशः । शब्दिक-
पाशः ।

४८ । पूरणाद् भागे तीयादन् ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

छान्दसे सूत्रे । भागेऽन् ।

५० । पष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

आभ्यां भागेऽन् स्यात् । ज च । षष्ठो भागः पाठो वा । अष्टमः आष्टमो
वा भागः । अत्रिति नित् स्वरार्थ एव प्रसङ्गाविवहः ।

५१ । मानपश्वद्वयोः कर्तुंको च ।

माने भागे षष्ठात् कन् स्यात् । षठकः । पञ्चदशभागेऽष्टमादनो षस्य च
वा लुक् । अष्टमः । चकाराब्जानी च मोहर्त्वी । षठः । पाठः । अष्टम' ।
आष्टम' ।

५२ । एकादाकिनिश्चासहाये ।

असहायाद्यादेकादाकिनिष् स्यात् । कर्तुंको च । एकाकी । एकः ।
एककः ।

५३ । भूतपूर्व चरट् ।

प्रात् । आष्टमो भूतः पूर्वमाष्टमपर । कुमारपरी वृत्ता ।

५४ । पठ्या रूप्य च ।

पठ्यन्तादूप्यः स्यात् । चकाराचरट् च । ब्राह्मणस्य भृतः पूर्वं ब्राह्मण-
रूप्यो ग्रामः । ब्राह्मणचरः ।

५५ । अतिशायने तमविष्ठनौ ।

अतिशायनमतिप्रकर्षवन्तं करोति गुणिनमित्यतिशायनो गुणप्रकर्षः ।
तद्युक्तात् स्वार्थे तमविष्ठनी स्याताम् । अथमेपां शक्तः शक्ततमः गहः ।
अथमेपां षटुः षटुतमः । षटिष्ठः । लघिष्ठः ।

५६ । तिडश्च ।

सातिशायनात् तिडस्तमप् स्यात् । सर्वे पचन्ति । अयं पचतितमाम् ।
जल्पतितमाम् ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ।

द्वयोर्ध्वचनं द्विवचनम् । तत्रोपपदे सातिशायनात् तिडश्च तरवीयसुनौ
स्याताम् । अथमनयोराट्प्रतरः । आट्गीयान् । षटुतरः । षटीयान् ।
पचतितराम् । विभज्यो विभक्तव्यः । तदुपपदाच्च । पाद्यात्या गौडेभ्य आट्प्र-
तराः । षटुतराः । षटीयांसः ।

५८ । अजादी गुणवचनादेव ।

इष्टत्रीयसुनौ गुणवचनादेव स्याताम् । षटिष्ठः षटीयान् । गुणवचनात्
किम् ? पाचकतरः । पाचकतमः । पचतितराम् । पचतितमाम् ।

५९ । तुश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ । ज्ञा च ।

प्रशस्यशन्दस्य आदेशो ज्यादेशश्च स्यादजाद्योः परतः । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।
श्रेष्ठः । ज्यायान् । ज्यादादीयस (६।४।१६०) इत्यात्वम् । इह भाषायां

द्वितीयः प्रकर्षप्रत्ययो नेथते । तेन श्रेष्ठतरो ज्येष्ठतम इति न भवतीत्येके । भवतीति जयादित्यः । तेन युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति ।

६२ । वृद्धस्य च ।

अजाद्योर्वृद्धस्य च ज्यः स्यात् । अयमेपा जेष्ठः । अयमनयोर्ज्यायान् । प्रियस्थिरेति (६।४।१५७) वचनाद् वर्षभावश्च । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् ।

६३ । अन्तिकवाढ्योर्नेदसाधो ।

अनयोः रिमी स्यातामिष्ठेयसोः परतः । नेदिष्ठम् । अन्तिकतमम् । नेदीयः । अन्तिकतरम् । अयमेपा बाढमधीते साधिष्ठमधीते । “साधीयो गुरुरभवद् भुजस्तुरुखाः ।” बाढं भृशं नित्यं क्रियाविशेषणमिति प्रत्ययान्तोऽपि तथा स्यात् ।

६४ । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ।

अनयोः कन्नादेगो वा स्यादिष्ठेयसोः परतः । अयमेपा कनिष्ठः । अयमनयोः कनीयान् । अतियुवाऽल्पो वा । पक्षे यविष्ठः । यवीयान् । अस्विष्ठः । अस्वीयान् ।

६५ । विन्मतोर्लुक् ।

विनेर्मत्तुपद्य लुक् स्यादिष्ठेयसोः परतः । इमे स्त्रविणः । अयमेपा स्त्रजिष्ठः । अयमनयोः स्त्रजीयान् । एवमोजिष्ठः । ओजीयान् । इमे त्वग्-वस्तः । अयमेपा त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । एयं धर्मिष्ठः । धर्मीयान् । पापिष्ठः । पापीयान् । सर्वत्रागुणवाचिभ्योऽघ्रादेव वचनादिष्ठेयसुनी ।

६६ । प्रशंसायां रूपम् ।

स्यात् । प्रशस्तश्लाघ्यश्लाघ्यरूपः । याज्ञिकरूपः । तिष्ठत्येव (५।३।५६) । पचतिरूपम् । पचन्तिरूपम् । क्लीबत्वं लोकाग्रयत्वात् ।

६७ । ईपदसमाप्तौ कल्पवद्देश्यदेशीयरः ।

ईपदममाश्रयात् कल्पवद्देश्यदेशीयरः स्तु । ईपदसमाप्तौ भिक्षुर्भिक्षु-कल्पः । पण्डितदेश्यः । बोधिमस्त्रदेशीयः । इन्द्रदेशीयो राजा । अष्टादश-

वर्षदेशीया कन्या । तिङ्घ । पचतिकल्पम् । दीयतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् ।
पचतिदेशीयम् । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति 'गुङ्कल्पा
द्राचा । पयस्कल्पा यवागूः । अयस्कल्पं घृतम् । अद्देशीयं घृतम् ।

६८ । विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु ।

इपदसमास्यर्थात् सुब्रन्ताद् बहुच् प्रत्ययः पूर्वं वा स्यात् । बहुगुङ्गा
द्राचा । गुङ्कल्पा । "लघुर्बहुत्वं नरः ।" लणदेश्यः । सुपः किम् ? तिङो
मा भूत् ।

६९ । प्रकारवचने जातीयर् ।

स्यात् । पटुप्रकारः प्रटुजातीयः । तज्जातीयः । तथाजातीयः । - प्रकार-
मात्रे घालुक्तः । प्रकारवति तु जातीयरित्यनयोर्भेदः ।

७० । प्रागिवात् कः ।

इवे प्रतिक्रताविल्यतः (५।३।६६) प्राक् कप्रत्ययो वाच्यः । तिङन्तादयं
नेष्यते । अकजिष्यत एव ।

७१ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।

७२ । कस्य च दः ।

अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागकञ् वाच्यः प्रागिवाये । यथासम्भवमनोऽन्त्यस्येति
(१।१।५२) अन्त्यककारस्य च दकारः । इह च सुब्रन्तस्य प्राक् टेरकजनोकार-
सकारभकारादाविति भाष्यम् । उच्चकैः । नीचकैः । धिक् धकित् । हिक्
हिरकित् । - पुष्कत् । भर्वके । विश्वके । त्वयका । मयका । त्वयकि ।
मयकि । अनोकारसकारभकारादावित्युक्तेरिह प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकच् ।
युवकयोः । आवकयोः । युष्कासु । अस्मकासु । युष्काभिरस्मकाभिरिति ।
इह तिङ्घेति (५।३।५६) स्मर्थ्यते । कुत्सितं जल्पति जल्पतकि । पचतकि ।
इह तु वचेर्लङि अवक् । अवकक् । अनेनेक् । अनेनेक् । कस्य च द इतीह
नास्ति । ककारस्यासिद्धत्वात् ।

(क) तूष्णीमः कामः ।

मकारो देशविध्यर्थः । "तूष्णीकामासते विज्ञाः" ।

(३६) शीले को मलोपथ ।

तूष्णी शीलरूष्णीकः । (३७)-

७३ । अज्ञाते ।

अज्ञातविशेषणात् काकचौ स्याताम् । न ज्ञायते कस्यायमश्वः किंस्वभावो वाऽश्वकः । नवकः । अज्ञात उच्चैरीदृशस्तादृशो वा उच्चकैः । अज्ञातासौ कस्य कीदृशो वाऽसकौ । “पिपति च पाति च याऽसकौ रहस्वाम्” । एवं सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । कस्य च द इति (५।३।७२) । पृथकत् ।

७४ । कुत्सिते ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । सर्वकैः । पचतकि । चिरकुत् ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

कुत्सितोपाधिके नान्नि कन् स्यात् । शूद्रकः । धारकः । चूर्णकः । व्याधकः ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

अत्र काकचौ स्याताम् । पुत्रकः । दुर्बलकः । पातकि । खपितकि । पचतकि । यातकि ।

७७ । नीतो च तदयुक्तात् । (३८)

नीतिगतावनुकम्पायुक्तात् काकचौ स्याताम् । हस्त ते यस्त इत्म् । हस्त तेऽश्वकः ।

७८ । वद्वचो मनुष्यनाम्नष्ठञ् वा ।

७९ । घनिलचौ च ।

८० । प्राशामुपादेरडज्बुचौ च ।

अनुकम्पाया वद्वचो नृनाम्नष्ठञ् वा स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः । देविकः

(३७) तथापि भाग्यतो श्लोक—‘कुत्सितोऽपि हि तूष्णीका राजन् गभीरचेतस । लघनी घोषयन्त्येव न कुत्सिते च ईषद इ’ इति वृत्तिपरम्पर ।

(३८) सामान्यतया नीतिः । सामान्यतया नृनाम्नष्ठञ् इत्युपाधयुक्तस्य मित्यमर ।

देवदत्तकः । पक्षे कः । देवदत्तकः । घनिन्वो च । देवियः । देविलः ।
यज्ञिकः । उपादेशु नृनाम्नः प्राचामडज्वुचो च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः ।
उपङ्गः । उपकः । चकाराद् यथाप्राप्तश्च । उपियः । उपिनः । उपिकः ।
उपेन्द्रदत्तकः । बह्वचः किम् ? दत्तकः । गुप्तकः ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

अनुकम्पायां कन् स्यात् । व्याघ्रकः । सिंहकः कथित् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

अजिनान्तान् मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च । व्याघ्रा-
जिनो नामानुकम्पितः व्याघ्रकः । कृष्णकः ।

८३ । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।

लोपइत्येव । ठकारेऽजादौ च परे द्वितीयादच उपरिभागस्य लोपः स्यात् ।
ठग्रहणं ठावस्यायां लोप उगन्तात् कादेशार्थम् (७।३।५१) । वायुदत्तकः ।
वायुकः । पितृकः । देविकः । देवियः । देविलः । इह देविकादीनां
शब्दान्तराणामेव लोपहारेणान्वाख्यानम् । तत्र निदर्शनमेतद् द्वितीयादच
इति । चतुर्थादपि भवति । इहस्यतिदत्तकः । इहस्यतिकः । अतजादौ च वा ।
देवदत्तको देवकः । पूर्वपदस्य च लोपः । दत्तकः । दत्तिकः । दत्तियः ।
अप्रत्ययेऽपि पूर्वोत्तरयोर्लोपो वाच्यः । देवदत्तो दत्तो देवो वेति । उवर्णान्तादिलचो
लकारादेशश्च । वायुदत्तको वायुलः । भानुदत्तको भानुलः । तदुक्तम्—

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णान्त इत्यस्य च ॥१॥ इति (५।३।८३, वा) ।

सन्ध्यन्तरद्वितीयत्वे तदादे लोपवचनम् । उपेन्द्रदत्तकः । उपङ्गः ।
उपकः । एकाच्पूर्वपदानामुत्तरपदलोपश्च । वागाशीर्वाचिकः । त्वगाशी
स्वचिक' । द्वितीयादचः परलोपे हि यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपस्य
स्थानियत्वाद् भत्वाभावेऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्यायये पदत्वे च चोः कुः (८।२।३०)
स्यात् । षषष्ठाजादिलोपवचनम् । षषष्ठा ठाजादि-(५।३।८३) सूत्रेण द्वितीयाद
च एव लोपवचनम् । ततः पदत्वे जश्त्वम् । षड्हुलिदत्तः षडिकः ।

८४ । शिवलसुपरिविशालवरुणार्घ्यमादौनां तृतीयात् ।

एषा तृतीयादश्च ऊर्हस्य नोप. स्यात् । अनुकम्पितः शिवलदत्तः
शिवनिलः शिवलियः शिवनिकः । शिवलेन्द्रदत्तः शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः ।

८५ । अल्पे ।

अल्पार्थं काकचौ स्याताम् । अल्पं घृतं घृतकम् । उच्चकोः । विश्वके ।
पचतकि ।

८६ । ऋस्त्रे ।

अत्रार्थं काकचौ स्याताम् । ऋस्त्रो दण्डो दण्डक. । स्तम्भक ।

८७ । संज्ञायां कन् ।

ऋस्त्रे नाम्नि कन् स्यात् । वेणुकः । दंशकः ।

८८ । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।

आभ्यो रः स्यात् । ऋस्त्रा कुटी कुटीर' । शमीर' । शुण्डार' कर-
भस्य नाम । कुटी श्वतशरीर मिल्येके ।

८९ । कुत्वा डुपच् ।

ऋस्त्रा कुत्. कुत्प. ।

९० । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।

ऋस्त्रा कासू कासूतरी । गोणीतरी । पिप्त्वान् डोष् । कासूरस्त्रभेद ।

९१ । वत्सोद्याश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।

एभ्योऽत्र ष्टरच् स्यात् । तनुर्धत्सो वत्सत्वेनासम्पूर्णां वत्सतर. ।
द्वितीयवया' । उत्तरः । तृतीयवया. । "प्रतिक्षणं नोद्यतरः प्रतीक्ष्यति ।"
श्वतरौ चरजाता । ऋषभतरो मन्द'. इह शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य
तनुत्व मिष्टम् । यन् एगत्वेन तनु स्तसो न प्रत्ययः । तदुक्तं भाष्ये वत्
भाटिभ्यः काग्यं प्रतिषेध इति ।

९२ । किंयत्तर्दी निर्धारणे ह्योरिकस्य डतरच् ।

गुणक्रियासंज्ञाभिर्द्वयोरेकस्य निर्धारणे किंयत्तर्दो उतरच् स्यात् ।

कतरो भवतोः षटुः । यतरः षटु स्ततर आयात् । एवं कतरयैषः । कतरः कारक इति ।

६३ । वा वङ्गनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् ।

वङ्गनामिकस्य निर्धारणे किमादे उतमच् स्यात् । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाचनमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभापया वाक्यञ्च । को भवतां कठः । जातिपरिप्रश्ने किम् ? को भवतां देवदत्तः ।

६४ । एकाच्च प्राचाम् ।

एकात् तौ स्याताम् । एकतरो भवतो र्यात् । एकतमो भवतां शृणोतु । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । वृत्तेर्विकल्पस्य महाविभापया सिद्धेः ।

६५ । अवक्षेपणे कन् ।

अत्र कन् स्यात् । व्याकरणकेनायं गर्वितः । गर्वाऽत्रावधिष्यत् इत्यागमः । प्रागिवीयाः पूर्णाः ।

६६ । इवै प्रतिकृतौ ।

इवार्यैः सादृश्यम् । तद्विशेषणं प्रतिकृतिः । प्रतिकृतिलक्षणे इवार्यै कन् स्यात् । अश्वप्रतिकृतिरश्वकः । गर्हभकः । प्रतिकृतौ किम् ? गौरिव गवयः । इवार्यै विधिः प्राक् पूगाञ् चरात् (५।३।११२) । प्रतिकृतौ विधिः प्राग् वस्ते ढँजः (५।३।१०१) ।

६७ । संज्ञायाञ्च ।

६८ । लुम् मनुष्ये ।

६९ । जीविकार्थे चापण्ये ।

इवार्यै नान्नि कन् स्यात् । अश्वकः । मनुष्ये वाच्ये कनो लुप् । चञ्चैव नरः । चञ्चा वर्धिका । जीविकार्थे कनो लुप् । जीविकार्थे यामादित्यादि-प्रतिकृतिं गृहीत्वा भ्रमति सा उच्यते आदित्यः । स्कन्दः । वासुदेवः । अपण्ये किम् ? वासुदेवकान् विक्रीणीने ।

१०० । देवपथादिभ्यश्च ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
आकृतिगणोऽयम् । उक्तः प्रत्ययः प्रतिकृतौ ।

१०१ । वस्ते ढञ् ।

इवार्थे वस्तेढञ् स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी वियोगिनी ।

१०२ । शिलाया ढः ।

स्यात् । शिलियं शिलेवास्या शरीरम् । ढञपीत्येके । शैलिय दधि ।

१०३ । शाखादिभ्यो यत् ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः ।

१०४ । द्रव्यञ्च भव्ये ।

द्वुरिव सर्वाश्रयत्वाद् यति द्रव्यं निपात्यते भव्यञ्चेत् । “द्रव्यमेव खलु सर्ववस्तुभम्” ।

१०५ । कुशाग्राच्छः ।

कुशापमिथ कुशापीया बुद्धिः ।

१०६ । समासाच्च तद्विषयात् ।

इवार्थविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे छः स्यात् । काकतालीयम् ।
अजाहपाणीयम् । अत्र भाष्यं—“दाविमाविवार्यौ । काकगमनमिथ
तानपतनमिथ देवदत्तस्य दस्युसमागमः । काकतालम् । निपातनात्
समासः । ततस्तालेन काकस्य वध इव देवदत्तस्य वधो दस्युभिः काक-
तालीयमिति ।”

१०७ । गर्करादिभ्योऽण् ।

गर्करिव गर्करम् । कापानम् ।

१०८ । अङ्गुल्यादिभ्य ष्टक् ।

अङ्गुलीवाङ्गुलिफः । भारुजिक । भरुजा नि शाखहृत् ।

१०६ । एकशालाया छजन्यतरस्याम् ।

अस्याठञ् वा स्यात् । एकशालेव एकशालिकः । पक्षे कन् एकशालकः ।
ठगित्यन्ते । ऐकशालिकः ।

११० । कर्कलोहितादीकक् ।

कर्कड्व कार्कीकी गौः । लौहितिकः स्फाटिकः ।

१११ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात् घाल् छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् । उक्ता इवार्थे प्रत्ययाः ।

११२ । पूगाञ् जग्राग्रामणीपूर्वात् ।

पूगः सङ्घविशेषः (३७) । तद्वाचिभ्यः स्वार्थे जग्राः स्यात् । लोहध्वज्यः ।
लोहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिवयः । अग्रामणीपूर्वात्
किम् ? स एषा ग्रामणीर्देवदत्तकाः ।

११३ । व्रातचफजोरस्त्रियाम् ।

व्रातवाचिनश्चफजन्ताच्च स्वार्थे जग्राः स्यात् । वेहीमत्यः । कौञ्जायन्यः ।
अस्त्रिया किम् ? व्रीहिमती । कौञ्जायनी । जातेरिति (४।१।६३) ङीप् ।

११४ । आयुधजीविसंघाञ् जगट् वाहीकेष्वब्राह्मण-
राजन्यात् ।

वाहीकेष्वायुधजीविना संघाञ् जगट् स्यात् । कौण्डीहस्यः । चौद्रक्वः ।
चौद्रकी स्त्री । वाहीकेषु किम् ? शवरः । अब्राह्मणराजन्यात् किम् ?
गोपालवा ब्राह्मण । शालङ्कायना राजन्याः ।

११५ । वृकाट् टेण्यण् ।

वृकात् तथैव टेण्यण् स्यात् । वार्केण्यः । वार्केणी ।

११६ । दामन्याद्विगर्तपष्ठाच्छः ।

एभ्यश्छः स्यात् । दामनीयः । औलपीयः । विगर्तवर्गः (40) षष्ठो
येषामायुधजीविना ते तथा । तेभ्यः । कौण्डोपरथीयः ।

११७ । पशून्दिद्यौधेयादिभ्यामणञौ ।

पशून्प्रभृतेः शस्त्रजीविसंघादण् स्यात् । पार्श्वः । आसुरः । यौधेयादेरञ् ।
यौधेयः । शौभ्येयः । पशूरिति दीर्घान्तो ह्यजित्यागमः ।

११८ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
मदणो यञ् ।

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो गोघ्राणक्तेभ्यः स्वार्षे
यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यं पुमान् आभिजितः । ततो यञ् । आभिजित्यः ।
विदभृत्यः । शालावत्यः । शिखावत्यः । शमीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।
नेह । आभिजितः स्थालीपाकः ।

११९ । जरादयस्तद्राजाः ।

उक्ता जरादयस्तद्राजा उच्यन्ते । ततो बहुषु लुक् (२।४।६३) । लोह-
ध्वजाः । कौञ्जायनाः । क्षुद्रकाः । दामनयः । पशून्दिद्यौधेयाः । आभिजिताः ।
हकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषाहृत्तो

पञ्चमाध्यायस्य तृतीय. पादः ॥५१॥

समाप्तय विभक्तिपादः ॥

(40) विगर्ता पशो यथा नि विगर्तवता उल्लेख्यते । तेषु चोत्तं द्युतिः ।

यान् शिखरार्थपशान् कौण्डोपरदशात्कौ ।

कौण्डोपरदशात्कौ ॥ १ ॥ इति भाषाहृत्तौ ॥

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । पादगतस्य संख्यादेर्वीष्वायां वुल् लोपश्च ।

पादगतशब्दान्तस्य संख्यादेर्वीष्वाया द्योतको वुन् स्यादन्यलोपश्च । द्वी द्वी पादो ददाति । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । द्विपादिकां ददाति । द्विशतिका ददाति । त्रिशतिकां दण्डितः । अन्यतोऽपीष्यते । द्विमोदकिकां ददाति ।

२ । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

अनयोश्च तथा स्यात् । अवीष्वाथर्मिदं वचनम् । द्वी पादौ दण्डितो व्यवसृजति वा द्विपादिका दण्डितो व्यवसृजति वा । त्रिशतिका दण्डितो व्यवसृजति वा । व्यवसर्गां दानम् ।

३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

स्थूलादेः प्रकारोक्तौ कन् स्यात् । जातीयरो बाधा । स्थूलप्रकारः । स्थूलकः । यवकः । अणुकः ।

(क) चञ्चद्दुद्धतोश्च । चञ्चत्प्रकारं यञ्चता गत्वरेण सदृशं यञ्चत्कः । सञ्चत्को सणिः ।

४ । अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

यत्रार्थे क्तान्तात् कन् स्यात् । नात्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । द्विभक्तम् ।

५ । न सामिवचने ।

अर्धवाचिन्मुपपदे क्तान्तात् कन् न स्यात् । सामिकतम् । सामिभुक्तम् । अर्धपीतम् । अर्धभुक्तम् । नेमिकतम् । खण्डिकतम् । नेमिभुक्तम् । प्रति-

पदेधोऽयं स्वार्थिकस्य कनः । तस्य चास्तित्वे लिङ्गमिडमेव । तेन बहुतरक
मित्यादि सिध्यतीति जयादित्यः ।

६ । वृहत्या आच्छादने ।

अस्यात्र कम् स्यात् । वृहतिका वस्त्रम् ।

७ । अपङ्ङाशितङ्गलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ।

एभ्यः स्वार्थे खः स्यात् । नित्यधायम् । एवमन्येऽपि नित्या भाष्ये
परिगणिताः । यदुक्तं नित्यप्रत्यया स्तमवादयः प्राक् कनः । जयादयः
प्राग्वुनः । आग्वादयः प्राङ् मयटः । वृहती । जात्यन्ताः । समासान्ताथेति ।
अपङ्ङीणं यद् द्वाभ्यां कृतम् । आशितङ्गवीनमरण्यं यत्राशित्य गावः ।
निपातनाम्नकारः । अलंकर्मणिः पाणिः । अलंपुरुषीणः । अलं पुरुषाय ।
तस्मै गतं इत्यर्थः । अध्येत्तरपदात् । गुरुष्वधि गुर्वधीनः । देवाधीनः ।
राजाधीनः । इन मधिगतोऽधीन इत्यायत्तपर्यायोऽप्यस्ति । तस्यायं श्लोक-
वार्तिके प्रयोगः । वाक्यं वक्तव्यधीनं हीति । (१।१।५७, वा) । (11)

८ । विभाषाश्चेरदिकस्त्रियाम् ।

अक्षत्यन्तात् खो वा स्यात् । प्राक् प्राचीनम् । तिर्यक् तिरचीनम् ।
प्रत्यक् प्रतीचीनम् । अदिक्स्त्रिया किम् ? प्राची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ?
प्राचीना ब्राह्मणी ।

९ । जात्यन्ताच्छ वन्मुनि ।

वन्मुनि द्वये जात्यन्ताच्छः स्यात् । ब्राह्मणजातीयः । तज्जातीयः ।
वन्मुनि किम् ? ब्राह्मणजातिरदुष्टा ।

१० । स्थानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत् ।

स्थानान्ताच्छो वा स्यात् सस्यानेनेति चेत् स्थानान्तस्यार्थं गम्यते ।
समानं स्थानमस्य मस्थान स्युः । पितृस्थानः पितृस्थानीयो वा । राजस्थानः
राजस्थानीयो वा । तत्सुत्य इत्यर्थः ।

(11) भार्गवो ५-५७५५५००ं विभु नि मुदाया मिति । चकोरो निप्र चापय इत्यमरय ।

११ । किमेत्तिङ् व्ययघादाम्ब्रव्यप्रकर्षे ।

किम एदन्तात् तिङोऽव्ययाच्च यो घसंज्ञक स्रदन्तादासुः स्यात् ।
 किन्तराम् । किन्तमाम् । क्रियाया गुणस्थ वा प्रकर्षे घः । पूर्वाह्णतराम् ।
 पूर्वाह्णेतमाम् । अत्राधारगतोः प्रकर्षः । यातितराम् । वक्तितराम् । पतति-
 तराम् । पततितमाम् । गच्छतितमाम् । प्रातस्तराम् । नतराम् । नितराम् ।
 सुतराम् । उच्चैस्तराम् । द्रव्यप्रकर्षे निषेधः । उच्चैस्तरः कश्चित् ।

१२ । अमु च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१३ । अनुगादिनष्ठक् ।

अप्ताट् ठक् स्यात् । अनुगाद्येवानुगादिकः । ..

१४ । णचः स्त्रियामञ् ।

स्त्रियां स्त्रायै णजन्तादञ् स्यात् । व्याक्तोगी । व्यावहासी । व्यावलेखी ।

(क) अग्नीध्रसाधारणाभ्यामञ् वक्तव्यः । विभाषा च डीप् । आग्नीध्री
 आग्नीध्रा वा । साधारणी साधारणा वा भूमिः ।

१५ । अणिनुणः ।

इनुणन्ताट् स्यात् । सांकूटिनम् । मांराविणम् ।

१६ । विसारिणो मत्स्ये ।

विसारिणोऽण् स्यात् । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्यादन्यत्र विसारी ।

१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यास्तत्तिगणने कृत्वसुच । .

क्रियाणामाहत्तेर्गणिकायाः संख्यायाः कृत्वसुच् स्यात् । पञ्च वारान्
 पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । शतकृत्व प्रोक्तवान् दिवसस्य । सहस्रकृत्वः ।

१८ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

एभ्यस्तयोश्च सुच् स्यात् । द्विरधीते । त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य । त्रिः प्रदक्षिणं
 कुरुते । चतुर्भुङ्क्ते ।

१९ । एकस्य सकृच्च ।

एकस्य सुच् स्यात् सकृच्चादेशः । संयोगान्तलोपः (८२२३) । सकृद् ददाति ।

२० । विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले ।

बहोः कृत्वसुञ्ज्विपये धा धा स्यात् । बहुधाज्ञो भुङ्क्ते । पक्षे बहुकृत्वः । अविप्रकृष्टकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

स चासौ प्रकृतचेति तत्प्रकृतः । तद्वचने मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतं प्रसुतमन्नमयमिह । घृतमयमिह । अपर आह । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यन्न । अपूपमयं पर्व ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

बहुषु प्रकृतेपूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्ययाः स्युः । अपूपाः प्रकृता आपूपिकम् । इह च । आपूपिकं पर्व । चकारान्मयट् च । अपूपमयम् । अपूपमयो पात्री । वटकमयी । (४२)

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्जः ।

एभ्यः स्वार्थे जः स्यात् । आनन्त्यम् । आवसथम् । ऐतिह्यम् । भैषज्यम् । महाविभाषेह सम्बध्यते । आमादयः प्राङ् मयट् इति स्मृतेः ।

२४ । देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ।

स्यात् । तस्मै इदम् तदर्थम् । तदर्थमेव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्णादिः । अग्निदेवत्वम् । पित्रदेवत्वम् ।

२५ । पादाघाभ्याञ्च ।

पाभ्यां तादर्थ्ये यत् स्यात् । पादं जलम् । अर्घ्यं पुष्पम् ।

२६ । अतियेर्जः ।

अतिथ्यर्धमातिथ्यं नीवारदि ।

(क) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यः स्वार्थे यत् । नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः ।
यविष्ठः । (43)

(ख) चेमाद् यः । चैम्यम् ।

(ग) नवस्य नूशब्दादेशस्तूपतनप्खाद्य प्रत्ययाः । नूत्रम् । नूतनम् ।
नवीनम् ।

(घ) नद्य पुराणार्थात् प्रात । प्रणम् । त्रधादयद्य । प्रत्रम् । प्रतनम् ।
प्रोणम् । (44)

(ङ) भागरूपनामभ्यो धेयः । एभ्यो धेयः स्यात् । रूपधेयम् । भाग-
धेयम् (45) । नामधेयम् ।

२७ । देवात् तल् ।

स्वार्थे स्यात् । देव एव देवता ।

२८ । अवेः कः ।

स्यात् । अविकः ।

२९ । यावादिभ्यः कन् ।

एभ्यः स्वार्थे कन् स्यात् । यावकः । मणिकः । नान्तरीयक' । श्रेयस्कः ।
कन्दुकः ।

(1) पुत्रात् क्वत्रिमे । पुत्रकः ।

(2) स्नाताद् वेदसमाप्तौ । स्नातक' ।

३० । लोहितान् मणौ ।

मणावर्थे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितको मणि । "लोहितक-
निर्मिता भुव." । मणौ किम् ? लोहितः पर्वतः । लोहिता गोः ।

(43) This is a वार्तिक to 5 4 36 काशिकाकार gives it under 5 4 25

(44) A वार्तिक to 5 4 30 काशिकाकार gives it in 5 4 25

(45) भागधेय' क्वरी वनिरिति देवं द्विष्ट भागधेयमिति च । स्वार्थिका' प्रकृतितो पिङ्गवचनाव्यति
वर्तको वृद्धिरिति ।

३१ । वर्षे चानित्ये ।

अस्थिरे वर्षे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः क्षीपेन । अनित्ये किम् ? लोहिता गौः ।

(क) लोहितास्त्रिङ्गवाधने वेति वक्तव्यम् । लोहितिका लोहिनिका वा मटेन ।

३२ । रक्ते ।

लाक्षादिना रक्ते लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कर्बूलः ।

३३ । कालाच्च ।

अनित्ये वर्षे रक्ते च कालात् कन् स्यात् । कालकं सुखं वैलष्येण । कालकः पटः ।

३४ । विनयादिभ्यष्टक् ।

एभ्यष्टक् स्यात् । विनयो वैनयिकः । समयः सामयिकः । उपचार श्रीपचारिकः । अत्ययः आत्ययिकः । “अशिश्रियन् नात्ययिकं तमेत्य ।” अकस्मादिति देकारान्तः । आकस्मिकम् । सुक्ता मौक्तिकम् । एवं व्यवहारः । समूहः । विशेषः ।

(1) उपायाद् इत्यथ । “शिवभौपयिकं गरौयसाम्” ।

३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

उक्तार्थाया वाचष्टक् स्यात् । वाचिकं सन्देशवाक् ।

३६ । तद्गुक्तात् कर्मणोऽण् ।

उक्तार्थवाग्युक्तात् कर्मणोऽण् स्यात् । सन्देशवाचा प्रतिपादितं कर्म कर्मणम् ।

३७ । औपधेरजातौ ।

औपधेरण् स्यात् + औपधं पिबति । अजातौ किम् ? “भवन्ति यत्रौपधयो रजन्याम्” । “ज्वलयतोपधिजेन कथानुना ।”

३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।

ण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । प्राज्ञी स्त्री । वणिगेव वाणिजः । मरुदेव

मारुतः । चौर एव चौरः । चोरी स्त्री । रक्षो राक्षसः । देवता दैवतम् ।
मनः मानसम् । शत्रुः शत्रवः । पिशाच' पैशाचम् । वयो वायसः । बन्धु-
र्बन्धवः । विकृतं वैकृतम् । द्विता द्वैतम् । प्रतिभा प्रातिभम् । चण्डाल-
द्याण्डालः । आकृतिगणोऽयम् ।

३९ । मृदस्तिक्वन् ।

स्यात् । मृत्तिका । मृदेव ।

४० । सस्त्रौ प्रशंसायाम् ।

प्राशस्त्ये मृदः सस्त्रौ स्याताम् । रूपपो बाधा । मृत्वा मृत्त्वा ।

४१ । वृक्त्रेष्टाभ्यां तिल्वातिलौ च च्छन्दसि ।

इदं छन्दः सूत्रम् ।

४२ । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ।

बह्वल्पार्थाच्छस् वा स्यात् । बह्वनि बहुभिर्बहुभ्यो वा ददाति बहुशः ।
भूरिशः । अल्पशो ददाति । स्तोकशः । माङ्गलिक्या प्रवृत्तावस्थामिधानम् ।
ग्राह्यादौ मा भूदिति स्मृतिः । कारकात् किम् ? बह्वना स्वामी । अन्यतर-
स्याग्रहणं स्पष्टार्थम् । महाविभाषया सिद्धेर्हन्तिविकल्पस्य ।

४३ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

आभ्या वीप्साया वा शस् स्यात् । संख्यायाः । द्वौ द्वौ ददाति द्विशः ।
पञ्चशो ददाति । एकार्थवचनात् परिभाषात् । पणं पणं ददाति पणशः ।
प्रस्थशः । पादशः । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । संख्यैकवचनात्
किम् ? घटं घट ददाति । कुण्ड कुण्ड पिबति ।

४४ । प्रतियोगी पञ्चम्यास्तसि ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी तदन्तात् तसि वा स्यात् ।
यो नारायणतः प्रति नारायणात् प्रति वा । वाणिजं थोरतः प्रति चोरात्
प्रति वा ।

(क) आद्यादिभ्यश्च ।

आद्या प्रथमा । तदादिविभक्त्यन्तेभ्यश्च यथादर्शनं तसिर्वा स्यात् ।
कर्मगुण इत्यर्थं कर्मगुणतः । एवं स्मरणात् स्मरणतः । आदौ आदितः ।
शरीरेण शरीरतः कृशः । पृष्ठतः । शब्दतः । “दुष्टः शब्दः स्वरतो
वर्णतो वा” ।

४५ । अपादानि चाहीयरुहोः ।

अपादानवचनात् पञ्चम्यन्तात् तसिर्वा स्यात् । ग्रामत आयाति ।
चौरतो विभेति । ओहाग्रुहोः प्रतिषेधः । स्वार्थाहीयते । पर्वताटव-
रोहति । हीय इति निर्देशाज्जिहाते न निषेधः । उदयाचलत उज्जिहोते ।
कथं मन्वतो हीन इति । तृतीयान्तात् तसिः । (४६)

४६ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिग्रहेऽचलने क्षेपे च तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । वृत्तेनातिगृह्यते ।
वृत्ततोऽतिगृह्यते । चरित्रतो न चलति । व्यवहारतो निन्दितः । अकर्त्तरि
किम् ? विप्रेण क्षिप्तम् ।

४७ । हीयमानपापयोगाच्च ।

हीयमानपापाभ्या युक्तादकर्त्तरि तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । वृत्तेन
हीयते वृत्ततो हीयते वा । व्यवहारतो हीयते । वृत्ततः पापः ।

४८ । पठरा व्याश्रये ।

पठरन्ताद् द्विविधपद्याश्रये तसिर्वा स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य पक्षे । आदित्याः कर्णतः । कर्णस्य पक्षे । व्याश्रये किम् ? वृत्तस्य
शाखा ।

४९ । रोगाच्चापनयने ।

रोगात् पठरन्तादपनयने तसिर्वा स्यात् । हिक्कातः कुरु चिकित्साम् ।
प्रवाहिकातः । अपनयने किम् ? हिक्कायाः प्रकोपः ।

५० । अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः ।

अभूततद्भावगतो सम्पद्यते, कर्त्तरि चिः स्यात् कृभ्वस्तियोग्येत् ।

अशुक्तः शुक्तः सम्पद्यते । तं करोति शुक्लीकरोति । महाविभाषया शुक्तं करोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । शूद्रस्यात् । पटूभवति ।

५१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

एषां चिः स्यादन्यलोपश्च । अरुकरोति । सुमनीकरोति । उच्चक्षु-
स्यात् (47) । सुचेतीक्षतः । “रहीभूतं दशाननम् ।” “नीरजीकारित-
क्षाम् ।”

५२ । विभाषा साति कार्त्स्नेत्र ।

चिविषये कार्त्स्न्यगतो साति र्वा स्यात् । काष्ठं भक्षसात् करोति
भक्षीकरोति वा । “तस्मिन् कृशानुसाद् भूते” ।

५३ । अभिविधौ सम्पदा च ।

अभिव्याप्तितौ चूर्ध्वं सातिर्वा स्यात् सम्पदा चानुप्रयोगः । उदकसात्
सम्पद्यते लवणम् । उदकसाद् भवति । उदकीभवति वा ।

५४ । तदधीनवचने ।

तदायत्तोक्ती कृत्वस्त्रिसम्पदां योगे सातिर्वा स्यात् । राजाधीनं करोति
राजसात् करोति । स्त्रीसात् सम्पद्यते युवा ।

५५ । देवे वा च ।

दातव्येऽधीने वा स्यात् सातिश्च । देवत्रा करोति । देवसात् करोति ।
“विप्रसादकृत भूयसी भुवः । विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

एभ्यो द्वितीयाथे सप्तम्यथे च कृत्वादिभिरनैश्च योगे वा स्यात् । साति-
निष्ठतः । देवान् करोति देवत्रा करोति । देवत्रा गच्छति । देवे वसति
देवत्रा वसति । बाहुल्याद् “बहुत्रा जीव बानक” । (48)

(47) “उच्चक्षुः संक्षुः राचसकर्म तिष्ठति किं मर्कटा इति केवदग्गाविति” (चटिपरश्वम्) ।
उच्चक्षुः इति लटि प्रयोगः ।

(48) बाहुकेदव वासवेति पाठान्तरम् ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् द्वजवराहान्निता ड्वाच् ।

कृते द्विवचने द्वजवराहान्नितादव्यक्तशब्दानुकरणात् कृत्वस्त्रियोगे ड्वाच् स्यात् ।
पटपटाकरोति । दमदमास्यात् । द्वजित्यनेकाजुपलक्षणम् । खरटखरटा
करोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

५८ । कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवौजात् कृषौ ।

एभ्यः कृजो योगे कर्षणे ड्वाच् स्यात् । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीया
करोति । तृतीयाकृतम् । शम्बाकृत्य वीजाकृतवान् । कृजो योगे विधिर्दश-
सूत्र्याम् ।

५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

कृषौ कृषो योगे गुणान्तसंख्याया ड्वाच् स्यात् । त्रिगुणाकरोति चैत्रम् ।

६० । समयाच्च यापनायाम् ।

यापनागतौ समयाच्च ड्वाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ।
कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । 'समयाकुरुत मा वाग्भिः' ।

६१ । सपत्ननिष्पत्तादतिव्ययने ।

प्राभ्यामतिपीडने ड्वाच् स्यात् । सपत्नाकरोति मृगं व्याध । निष्पत्ता
करोति । "धनुष्याणेर्यातं दिवमपि सपत्नाकृतमसुम्" ।

६२ । निष्कुलान्निष्क्रीपणे ।

पद्मादत्र ड्वाच् स्यात् । निष्कुलाकुरुते दाडिमम् ।

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

प्राभ्यामानुकृत्ये ड्वाच् स्यात् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । 'प्राणुकृत्यं
करोतीत्यर्थः । "मीतामूषे सुखाभव" । "प्रियाकर्तुं प्रियंवदा" ।

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

ड्वाच् स्यात् । दुःखाकरोति कुपुष । "अदो दुःखाकरोति माम्" ।

६५ । शूलात् पाके ।

पद्मात् कृजो योगे ड्वाच् स्यात् । शूलाकृत मांसम् । शूलाकरोति मांसम् ।

६६ । सत्याद्दशपथे ।

सत्यात् डाच् स्यात् । सत्याकरोति भाण्ड वणिक् । मयैतद् गृहीतमिति सत्यह्वारं ददाति । अशपथे किम् ? सत्यं करोति विप्रः । शपथीत्यर्थः ।

६७ । मद्रात् परिवापणे ।

मद्रान् माह्नलिकमुण्डने डाच् स्यात् । मद्राकृतो बालः । मद्राकरोति बालम् ।

(क) मद्राच्चेति वक्तव्यम् । मद्राकरोति नापितः । महाविभाषा पूर्णा । कत्वसुजर्याद्य । शसादिरव्ययम् ।

६८ । समासान्ताः ।

अतःपरं समासाविवयवः प्रत्ययो वाच्यः । अधिराजसुपराजम् । नाव्ययी-
भावादित्यम् (२।४।८३) । द्विधुरी त्रिधुरी । द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् ।
वाक्खिनी । हन्धोपतापगह्वादिनिः (५।२।१२८) । धुरोऽर्धमर्धधुरा । तत्-
पुरुपत्वात् परवलिङ्गता (२।४।२६) ।

६९ । न पूजनात् ।

पूजावचनात् परस्य समासान्तो न विधेयः । सुराजा । अतिराजा ।
सुगोः । अतिगोः । इह स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । अत्र मा भूत् परमगवः ।

(क) प्राग्वद्भुवोद्विग्रहणञ्च । सुसक्यमतिसक्यः ।

७० । किमः क्षेपे ।

क्षेपे किमः परस्य समासान्तो न स्यात् । किंराजा यो न रचनि । किं-
सखा । द्रोहाचरणात् । किंगोः । अदोद्दवाहात् । क्षेपे किम् ? कस्य
राजा किंराजः । किंगवः ।

७१ । नञस्तत्पुरुपात् ।

पश्चात् समासान्तो न स्यात् । अराजा । असखा । अगोः । तत्पुरुपात्
किम् ? अधुरं शकटम् ।

७२ । पथो विभाषा ।

अयं निषेधः पथो वा स्यात् । अपथम् । अपथ्या वा ।

७३ । बहुव्रीहो संख्येयै डजबहुगणात् ।

संख्येये यो बहुव्रीहिसूतो डच् स्यात् । उपदशाः । आसन्नविंशाः । द्विधाः । पञ्चपाः । एकद्वाः । लक्षकोटाः । अबहुगणात् किम् ? उपबहवः । उपगणाः ।

(क) संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्याव्ययादेः । डच् स्यात् । निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निघत्वारिंशानि वर्षाणि । निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । अव्ययादेः किम् ? गोत्रिंशत् । गोविंशतिः ।

७४ । ऋक्पूरवधूःपथामानघे ।

मसाममात्रे ऋगादेरकारः स्यात् । ऋचोऽर्हमर्हर्चः । अट्टचो माणवकः । बहुचरणविशेषः । पुर । नान्दीपुरम् । लिङ्गस्य लोकाशयत्वान्नपुंसकता । द्विपुरो । त्रिपुरी । अप् । द्वीपम् । बहूपानि त्रिडागानि । कथं वेद्यामि ? समासान्तविधेरनित्यत्वादित्याहुः । धुर । राजधुरा । महाधुरः । पथिन् । राजपथः । महापथः । अनघे किम् ? अत्तधूः स्यन्दनानाम् । दृढधुरजः ।

७५ । अच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोमः ।

प्रत्यनुपूर्वाभ्या सामलोमभ्यामच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । इह

ऋणोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः धृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥१॥

इति जयादित्यः । ऋणभूमम् । उदकभूमम् । पाण्डुभूमम् । पञ्चगोदापरम् । दिनदम् । भूमेय संख्यायाः । टगभूमं सूत्रम् । द्विभूमः प्रासादः । पञ्जिति योगविभागात् पद्मनाभः । जर्णनाभः । दीर्घरात्रम् । गणरात्रम् । वर्षारात्रमित्यादि ।

७६ । अच्णोऽदर्शनात् ।

अष्टव्यादादिष्विग्यादच् स्यात् । पुष्कराक्षम् । गवाक्षम् । (19)

(19) In the printed version too गवाक्षम् is given as neuter. But भर्तृनि has it as गवाक्ष and says इति ॥ ७६ ॥ So also the poet—'विष्णोर्हृदिधर्मैर्वापत् सद्यपवाभरथा

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्-
मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्व्विष्ठौवपदष्टौवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दि-
सरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वायुषत्रायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृद्धीक्षोपशुनगोष्ठश्रवाः ।

पञ्चविंशतिरितेऽचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तत्राद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः ।
तत एकादश इन्द्राः । अहर्दिमहन्वहनीत्यर्थः । साकृत्येन रजः सरजसमभ्यव-
हरति । अव्ययीभावे साधु । बहुव्रीहौ सरजसं पञ्चमित्यसाधु । ततस्तत्-
पुरुषद्वयम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो
द्विगुद्वयम् । ततो इन्द्रः । ततः कर्मधारयत्रयम् । शुनः समीपे उपशुनम् ।
गोष्ठे श्लेष गोष्ठश्रवः ।

(क) चतुरस्त्रुपाभ्यामुपसंख्यानम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ।

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

श्रीभ्यां वर्चसोऽच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । “हितुस्वद-
ब्रह्मवर्चसम् ।”

(क) पत्यराजभ्याञ्च । पत्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ।

७९ । अवसमन्वेभ्यस्तमसः ।

एभ्यस्तमसोऽच् स्यात् । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्यतमसम् ।

८० । श्वसो वसौयःश्रेयसः ।

श्वःशब्दाद् वसौयःश्रेयोभ्यामच् स्यात् । श्वोवसौयसम् । श्वःश्रेयसं वो
भूयात् ।

८१ । अन्ववतप्ताद्द्रहसः ।

एभ्यो रद्वसोऽच् स्यात् । “अनुरद्वसमनायि नायकेन” । अन्वरद्वसम् । तप्त-
रद्वसम् ।

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

प्रतिपूर्वात् सप्तम्यर्थवृत्तेरुरसोऽच् स्यात् । उरसि चताः प्रत्युरसं चताः ।
“न्यपतन् प्रत्युरसं प्रियाः प्रियाणाम्” । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

८३ । अनुगवमायाम् ।

इदमत्र निपात्यते । अनुगवं रथ । यस्य चायाम् (२।१।१६) इति समासः ।

८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा स्याद् वेदिष्वेत । अन्यत्र द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

८५ । उपसर्गाद्ध्वनः ।

प्रादेरध्वनोऽच् स्यात् । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ. १०' निरध्व. ।

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलीः संख्याव्ययादेः ।

संख्याव्ययादेरङ्गुलिगन्दादच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । प्रमाणे लो द्विगोरिति (५।२।३७ वा) मातेचो लुक् । द्वाङ्गुलम् । त्रयाङ्गुलम् । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्य किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । तत्पुरुषे विधिरा इन्द्रात् (५।४।१०६) ।

८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

संख्याव्ययाभ्यामहरादिभ्यश्च रात्रेरच् स्यात् । पञ्चाना रात्रीणा समाहारः पञ्चरात्रम् । त्रिरात्रम् । द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः । अहर्ग्रहणं इन्द्रार्थम् । अहोरात्र. । सर्वरात्र. । संख्यातरात्र. । “पुण्यरात्रः प्रियागमे” । एते कर्मधारयाः । एकदेशात्—पूर्व रात्रे पूर्वरात्रः । अपर-रात्रः । अर्हरात्रः ।

८८ । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।

एतेभ्य इति । संख्याव्ययाहरादिभ्य । अह गण्डप्याङ्गादेश. स्यात्

समासान्ते परे । टच्—द्वयोरङ्गोर्भवो द्वयङ्गः । त्रयङ्गः । कालाट् ठञो
(४।३।१) द्विगोर्लुगनपत्वे (४।१।८८) इति लुक् । अत्यङ्गः । निरङ्गः । प्रादि-
समासः । सर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । कर्मधारयौ । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः ।
पूर्वापरिति (२।२।१) समासः । सर्वत्र टच् ।

८६ । न संख्यादेः समाहारे ।

संख्यादेरङ्गः समाहृतावङ्गादेशो न स्यात् । द्वे अङ्गनी समाहृते द्वयङ्गः ।
त्रयङ्गः । समाहः । दशाहः ।

८७ । उत्तमैकाभ्याञ्च ।

आभ्यामङ्गोऽङ्गादेशो नास्ति । अहरादेरन्त्यमुसमं पुण्यशब्द इत्यर्थः ।
पुण्याहम् । एकाहः ।

८८ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

एभ्यस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । महाराजः । देवराजः । द्वयङ्गः । उत्तमाहः ।
राजसखः । “भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ।” लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्
महाराज्ञी ।

८९ । गौरतद्धितलुकि ।

गोष्टच् स्यात् । पुङ्गवः । उरामगवः । पञ्चगवी (५०) । स्त्रीगवी ।
राजगवी । पञ्चगवधनम् । दशगवधनम् । अतद्धितलुकि किम् ? पञ्चगुः
पटः । क्लीतार्थे (४।१।३०) ठञोऽध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् ।

९० । अग्र्याख्यायामुरसः ।

श्रेष्ठाख्यायामुरसष्टच् स्यात् । हृद्युरसम् । अग्रोरसम् । तत्पदानम् ।

९१ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।

एषा टच् स्यात् । जातौ—उपानसम् । अमृताश्वजः । कालायसम् ।
मण्डूकसरसम् । संप्रायाम्—महानसम् । पिण्डाश्वजः । लोहितायसम् ।
कालसरसम् ।

६५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्चः ।

ग्राम्या तच्चष्टच् स्यात् । ग्रामतच्चः । कौटतच्चः ।

६६ । अतीः शुनः ।

टच् स्यात् । श्वानमतिक्रान्तोऽतिश्वः सेवकः । अतिश्वी सृगी ।

६७ । उपमानादप्राणिषु ।

उपमानाच्छुन टच् स्यात् । फलकः श्वेव फलकश्वः । अप्राणिषु किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वः । व्याघ्रादित्वात् (२।१।५६) समासः ।

६८ । उत्तरसृगपूर्वाच्च सक्यः ।

एभ्यः सक्य टच् स्यात् । उत्तरसक्यम् । सृगसक्यम् । पूर्वसक्यम् । चकारादुपमानाच्च । फलकसक्यम् ।

६९ । नावो द्विगोः ।

नावन्ताद् द्विगो टच् स्यात् । द्विनाथम् । पञ्चनावम् । दशनावप्रियः । अतद्वितसुकुत्वेव । क्रीतार्थे ठञो सुक् । पञ्चनौर्गजः ।

१०० । अर्ध्वाच्च ।

अर्धान्नायस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । नावोऽर्धमर्धनावम् । अर्धनावीति तु न । निङ्गम्य लोकाश्रयत्वात् परवज्जिह्वताभावः ।

१०१ । खार्याः प्राचाम् ।

द्विगोरित्येव । खार्याष्टच् स्यात् प्राचा मतेन । अर्धश्च । द्विखारम् । अर्धखारम् । अन्येषां द्विखारि । अर्धखारी ।

१०२ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ।

पाभ्यामञ्जलेष्टच् स्यात् । दयोरञ्जली ममाशरो द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलं वारि । द्विगोरित्येव । दयोरञ्जलिर्द्व्यञ्जलिः ।

१०३ । अन्नसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

द्वन्द्वम् ।

१०४ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

जनपदे भवो जानपदः । तदेकदेशस्तत्रान्नि । ब्रह्मणष्टच् स्यात् ।
सुराश्चब्रह्मः । काशिव्रह्मः । अन्यत्र देवब्रह्मा नारदः ।

१०५ । कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।

ग्राभ्या ब्रह्मण्टञ् वा स्यात् । कुब्रह्मः कुब्रह्मा वा । “परिपडनान् महा-
ब्रह्मैः” । उक्ता. समासान्तास्तत्पुरुषे ।

१०६ । इन्द्राच्चुदपहान्तात् समाहारे ।

चवर्गदपहान्ताद् इन्हाट् टच् स्यात् । वाक्त्वचम् । उपाध्याय शब्द
प्राच्छम् । श्रीस्त्रजम् । दान्तात्—सम्प्रद्विपदम् । पान्ताद्—वाक्त्वचम् ।
ग्रीष्मप्राह्वपम् । हान्ताच्—कृतोपानहम् । पिकमधुलिहम् । समाहारे किम् ?
प्राह्वदशरदौ । इन्हात किम् ? पञ्चाना वाचा समाहारः पञ्चवाक् ।

१०७ । अव्ययीभावे शरत्वभृतिभ्यः ।

एभ्योऽत्र टच् स्यात् । उपशरदम् । “अथोपशरदेऽपश्यत्” । एवं दिग्
विपाश् दिव् इश् चतुर् ।

(१) जराया जरसञ्च । उपजरसम् ।

(क) प्रतिपरसञ्चनभ्योऽङ्गण् । प्रत्यञ्चम् । परोक्षमिति निपातनात्
समास । उत्त्वञ्च । समञ्चम् । अन्वञ्चम् । अव्ययीभावे विधानमा बहुव्रीहौः ।

१०८ । अनश्च ।

१०९ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

अन्नन्ताद् टच् स्यात् । उपराजम् । प्रतिराजम् । उपदशम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् । नपुंसकाद्वा । उपचममुपचर्म वा । उपभस्ममुपभस्म वा । प्रत्यङ्गः
प्रत्यङ्गं वा । यद्यर्थोऽव्ययीभावः ।

११० । नदीपौर्णमास्याप्रहायणीभ्यः ।

प्राभ्यटञ् वा स्यात् । उपनदमुपनदि वा । उपपौर्णमानमुपपौर्णमासि वा ।
“उपपौर्णमासि समये शशिनं ददर्श ।” उपाप्रहायणमुपाप्रहायणि वा ।

१११ । भयः ।

भयन्ताद् टञ् वा स्यात् । प्रतिसमिधम् प्रतिसमिद् वा । उपदृषदम् ।
उपदृषद् वा ।

११२ । गिरेश्च सेनकस्य ।

सेनकस्य मतेन गिरेष्टञ् वा स्यात् । “अनुगिरश्चतुभिर्विंतायमानम्” ।
अनुगिरि वा । उपगिरम् । उपगिरि वा । उक्तोऽव्ययीभावे समासान्तः ।

११३ । बहुव्रीहौ सकथ्यत्तपोः स्वाङ्गात् षच् ।

बहुव्रीहौ स्वाङ्गवाचिभ्या सकथ्यत्तिभ्या षच् स्यात् । दीर्घसकथः । पित्तान्
डीप् । दीर्घसकथी । महस्त्राजः । विगालाजः । आयताची । स्वाङ्गात्
किम् ? दीर्घसकथि गकटम् । बहुव्रीहौ विधानमापादम् ।

११४ । अङ्गुलेर्दाकिणि ।

अङ्गुलेः षच् स्याद् दार्वयं । इरङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलि-
तुल्यावयवयुक्तं धान्याद्युक्षेपषकाष्ठमिदमुच्यते ।

११५ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ।

आभ्यां मूर्धः षः स्यात् । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् ?
“बहुमूर्धा द्विमूर्धाद्य त्रिमूर्धांशाहता मृधे ।”

११६ । अप् पूरणीप्रमाख्योः ।

पूरणप्रत्ययान्तात् स्त्रीनिङ्गात् प्रमाणीगश्चाप् भ्याद् बहुव्रीहौ । कल्याणी
पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा राषयः । भार्याप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।

(क) नेतुर्नक्षत्रपूर्वादुपसंन्यानम् । मृगो नेता यासां रात्रीणां ता
मृगनेत्रा राषयः । . पुष्यनेत्राः ।

११७ । अन्तर्वह्निभ्याञ्च लोमः ।

आभ्या लोमोऽण् स्यात् । अन्तर्लोमः प्राधारः । वह्निर्लोमः कम्बलः ।

११८ । अञ् नामिकायाः संज्ञायां नसञ्चामृलात् ।

नामिकाया षच् स्यात् । नमसादेगं कुर्यात् । दृणमः । गोनमः ।

अस्यूलात् किम् ? स्यूनासिको वराहः । संग्रायां किम् ? तुङ्गनासिकः ।

(क) खरखुराभ्यां च नस् वक्तव्यः । खरणाः । खुरणाः । अच्प्रत्ययोऽपीयते । खरणसः । खुरणसः ।

११६ । उपसर्गाच्च ।

प्रादेर्नासिकाया अच् स्यात् । नसाट्टेशच् । “उबसं दधती वक्तम् ।” “विनसा हतवान्धवा ।” अनुनासिकशब्दस्य निपातनात् ।

(क) वे श्रौं वक्तव्यः । विग्रः । एतत्तु नैगममिति स्मृतिः ।

१२० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रैषोपदाजपद-
प्रोष्ठपदाः ।

एतेऽष्टावजन्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । सुदिवः । “सुदिवेवारविन्दिनी ।” शारेरिवास्य कुञ्चिः शारिकुचः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एष्या इव पादावस्यैषीपदः । अजपदः । प्रोष्ठपदः ।

१२१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम् ।

एभ्यो हलिसक्थिभ्यामञ् वा स्यात् । अविद्यमानो हलिरस्य अहलः । अहलिर्वा । असक्थः । असक्थिर्वा । एव सहलः । सहलिर्वा । दुर्हलः । दुर्हलिर्वा । सुसक्थः । सुसक्थिर्वा ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

नजादिभ्यः प्रजामेधयो रसिच् स्यात् । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । “हल्ल दुर्मेधसो रुताः ।” नित्यमहृत्पादस्यमेधस इति जयादित्यः ।

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१२४ । धर्मादनिच् कैवलात् ।

समासान्तो धर्मादनिच् स्यात् । प्रियधर्मा । कन्याणधर्मा । साक्षात्कृतो धर्मां येस्ते साक्षात्कृतधर्माणो मुनय इति भाष्यप्रयोगः । कैवलात् किम् ?

पदान्तरेण समस्ताहर्मान् मा भूत् । कुलस्य धर्मः कुलधर्मः । कृतः कुलधर्मा-
ऽनेनेति कृतकुलधर्मः । दर्शितस्वधर्मः । यदातु विपदो बहुव्रीहिः परमः
स्वो धर्मोऽस्य तदा केवल एव धर्मशब्द इति परमस्वधर्मोत्येव भवति । यथातु
जयादित्य स्तथा नैतत् ।

१२५ । जम्भा सुहरितदृणसोमेभ्यः ।

खादिभ्यो जम्भशब्दस्यानिजन्तो जम्भा स्यात् । सुजम्भा । हरितजम्भा ।
दृणजम्भा । सोमजम्भा । जम्भो भोजनम् । दन्तमेदध ।

१२६ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

लुब्धयोगश्चेदयमत्र निपात्वन्ते । व्याधन्नित्तदक्षिणाङ्गो दक्षिणेर्मा
कुरङ्गः । लुब्धयोगे किम् ? दक्षिणेर्मम् ।

१२७ । इच् कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे बहुव्रीहविच् स्यात् । दण्डादण्डि । केशाकेशि । बाङ्ग-
बाह्वि । नखानखि । सुसलासुसलि । “जन्याजस्यि प्रवादिनाम् ।”

१२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च ।

प्रथमार्थे पञ्चमी । द्विदण्डादय इजन्ता निपात्वन्ते । द्वौ दण्डावस्मिन्
द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विसुसलि । उभयाञ्जलि । उभयाहस्ति । ‘प्रहस्तेनोभया-
हस्ति निष्पिटरथसारथीन्’ । एकपदि । उभयपदि । उभयादन्ति । गणपाठात्
तत्पुरुषेऽपि । निङ्कुञ्चकर्णिं धावति । प्रोह्यपादि । मयूरव्यंसकादि ।

१२९ । प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ।

प्राभ्या जानुनोर्जुरादेश स्यात् । प्रजुः । संजुः ।

१३० । ऊर्द्धाद् विभाषा ।

ऊर्द्धाञ् जानुनोर्जुर्वा स्यात् । ऊर्द्धुः । ऊर्द्धजानुर्वा ।

१३१ । ऊधसोऽनङ् ।

ऊधसस्तस्य बहुव्रीहिरगडादिभ्यते । कुण्डोधी । घटोधी । स्त्रिया-
मेवाभिधानान् मद्योधा पञ्चम्यः । “गवा गणाः प्रसृतपीवरोधसः” ।

१३२ । धनुषश्च ।

अनडादिश्यते । शङ्खधन्वा । गाण्डीवधन्वा । गृहीतधन्वा । धृतधनुयं
पुष्यायुधमिति चिन्त्यम् । अथवा समानान्तविधिरनित्यः ।

१३३ । वा संज्ञायाम् ।

पुष्यधन्वा पुष्यधनुर्वा ।

१३४ । जायाया निङ् ।

जायान्तस्य निडादिश्यते । वलि यलोपः (६।१।६६) । युवतिर्जायास्य
युवजानिः । प्रियजानिः । कमलाजानिः ।

१३५ । गन्धस्त्रेदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

उदादेर्गन्धस्त्रेत् स्यात् । उद्गतो गन्धोऽस्योद्गन्धिः । पूतिगन्धिः ।
सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । समवेत एवाभिधानान्नेह । सुगन्ध आपणिकः ।

१३६ । अल्पाख्यायाम् ।

गन्धस्त्रेत् स्यात् । अल्पः सूपोऽस्या सूपगन्धिः स्यात् । दधिगन्धि
भोजनम् । प्रेमगन्धि वचनम् ।

१३७ । उपमानाच्च ।

गन्धस्त्रेत् स्यात् । पद्मस्त्रेव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । कुमुदगन्धिः ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ।

उपमानात् पादस्य समानान्तो लोपः स्यात् । व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।
अहस्यादिभ्यः किम् ? हस्त्रिपादः । स्त्रीपादः । ग(क)ण्डोनपादः ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपदादयः स्त्रिया कृतलोपात् ङीवन्ता निपात्यन्ते । कुम्भपदी ।
गतपदी । एकोऽभिन्नः सर्वेषां पादोऽत्रेति एकपदी मार्गः । गोधापदी ।
पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीप् । पादः पत् (६।४।१२०) ।

१४० । संख्यासुपूर्वस्य ।

एतत्पूर्वस्य पादस्य लोपः स्यात् । द्विपात् । "सुपाद् द्विरदनासीत्" ।

१४१ । वयसि दन्तस्य दट् ।

मंथ्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत्वादेशः स्यात् । द्विदन् वत्सः । षोडशदन् वयस्यः । षोडशदन् गौः । सुदन् कुमारः । सुदती तरुणी । वयसि किम् ? द्विदन्तो गजः ।

१४२ । छन्दसि च ।

छन्दः सूत्रम् ।

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् ।

स्त्रियां नाम्नि दन्तस्य दट् स्यात् । सुदती । फालदती काचित् ।

१४४ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।

आभ्यां दन्तस्य दट् स्याद्वा । श्यावदन् । श्यावदन्तो वा । अरोकदन् । अरोकदन्तो वा । अरोकोऽदीप्तिः ।

१४५ । अयान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।

एभ्यो दन्तस्य दट् स्याद्वा । अयान्तात् सुन्दकुट्टमलाग्रदन् सुन्दकुट्टमलाग्रदन्तो वा । एवं शुद्धदन् । शुद्धदन्तो वा विप्रः । चकारादहिमूपिकगर्दभ-शिखरेभ्यश्चेति जयादित्यः । अद्विदन्तः । अद्विदन् वा । शिखरदती (51) ।

१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

अवस्थायां ककुदस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अजातककुद वत्सः । स्थूलककुत् तरुणः । अजस्थायां किम् ? श्वेतककुदो हृषः ।

१४७ । विककुत् पर्वते ।

अथमत्र निपात्यते ।

१४८ । उद्भिभ्यां काकुदस्य ।

आभ्यां काकुदस्यान्त्यलोपः स्यात् । उद्गतं काकुदमस्य उत्काकुत् । विककुत् ।

(51) पञ्चदशमश्रीजाम् नापिचत् शिखरं विदुरिति शब्दपरिचयम् । तन्वो श्यामा शिखरदिग्गता पञ्चदशमश्रीजाम् तु शिखरिणः काटिमन् इति मन्त्रिणाप ।

१४६ । पूर्णाद्विभाषा ।

पूर्णात् काकुदस्यान्यनीपः स्याद् वा । पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत् ।
पूर्णकाकुदो वा ।

१५० । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।

अनयोरितौ निपात्येते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृच्छत्रुः । मित्रामित्रयोः
किम् ? सुहृदयः साधुः । दुर्हृदयधीरः ।

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् स्यात् । व्यूढमुरो यस्य व्यूढोरस्कः ।
प्रियसर्पिष्कः । प्रिययशस्कः ।

(1) अर्थान्वजः । अनर्थकः ।

इह गणे लक्ष्मीरनङ्गान् पयो नौः पुमानिति प्रथमैकवचनान्ताः
पठ्यन्ते । तेन द्विवचनबहुवचनान्ताच्छेषाद् विभाषेति (५१४।१५४) कप् ।
बहुलक्ष्मीर्वहुनक्ष्मीको वा । द्विपुमान् द्विपुंस्को वेति जयादित्यः । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषेधान्नेह । “भ्रवङ्गनखकोटिभिः क्षतदृष्टोरसौ
राक्षसा” इति ।

१५२ । इनः स्त्रियाम् ।

इअन्तात् स्त्रियां कप् स्यात् । बहुदण्डिका शाला । बहुवाग्नििका
सभा ।

१५३ । नद्युतश्च ।

नद्यन्ताद्दन्ताच्च कप् स्यात् । बहुस्त्रीको नृपः । बहुकुमारीको देगः ।
बहुधीबन्धुकः । बहुवीरबन्धुकः । बहुन्नक्षत्रबन्धुकः । बहुदातकः । बहुमातकः ।
ऊसद्याः कश्चयं नेष्यते । स्त्रीति स्वाधिकारविहितस्य रक्षणात् । तेन शेषाद्
विभाषेति कप् (५१४।१५४) बहुतन्त्री बहुतन्त्रीकः । सुबधूः सुबधूक इत्यादि ।

१५४ । शिपाद्विभाषा ।

यष्माद् बहुव्रीहेः ममासान्तो न विहितन्ततः कप् वा स्यात् । बहु-
खडाकः । बहुखडकः । बहुछेदो वा । बहुदण्डी राजा बहुदण्डिको वा । शिपात्

किम् ? प्रियपयः । प्रियधुरः । इहोडुत (४।१।६६) इति दीर्घविधानसामर्थ्याद्
व्यवस्थितविभाषया वा न कप् । तेन नित्यम् ब्रह्मबन्धूः ।

१५५ । न संज्ञायाम् ।

नाञ्चि बहुव्रीहेर्न कप् स्यात् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वयशाः
कथित् ।

१५६ । ईयसश्च ।

ईयसन्तान्नास्ति कप् । बहुश्रेयान् । श्रेयादिति (५।४।१५४) प्राप्ते ।
लिङ्गविगिष्ट । (प, ७२) यदृष्यात् । बहुश्रेयसी । बहुश्रेयसी । नद्युतयेति ।
(५।४।१५३) प्राप्तेः ।

१५७ । वन्दिते भ्रातुः ।

शुत्यर्थाद् भ्रातुर्न कप् स्यात् । सुभ्राता लक्षणः । प्रयस्तभ्राता ।
वन्दिते किम् ? शौरभ्रातृकः । पापभ्रातृकः ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

छन्दः सुवम् ।

१५९ । नाहीतन्वोः स्वाङ्गे ।

नाहीतन्वोर्न कप् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्वी शीवा । स्वाङ्गे किम् ।
बहुतन्वीका शीवा ।

१६० । निष्प्रवाणश्च ।

निष्प्रवाणश्च । निर्गता प्रवाणी यस्मान् न निष्प्रवाणि रपनीतशलाको
नयकपटः । पूर्णः प्रत्ययाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगुरुपौत्तमटेवृत्तताया भाषाहृत्तो

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५।४ ॥

ममाप्तः गतपादोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । एकाचो हे प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते प्राक् संप्रसारणात् (६।१।१३) । वक्ष्यति लिटि धातोरिति (६।१।८) । पपाच । जजागार ।

२ । अजादेर्द्वितीयस्य ।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते । वक्ष्यति सन्त्यङो रिति (५।१।८) । अटिटिपति । प्रतीपिपति ।

३ । न न्द्राः संयोगादयः ।

अजादीनां धातूनां संयोगादिभूता नदरा न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अङ्ङिडिपति । अर्चिचिपति ।

(क) वकारस्याप्ययं निषेधः । उव्विजिपति ।

(ख) यकारपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः । अरार्थ्यते । अर्त्तैर्यङि चेति (७।४।३०) गुणः ।

(ग) ईठतेस्तृतीयस्य । ईर्थ्यतेस्तृतीयस्य हे भवतः । तृतीयस्यैकाच इत्येकं । ईर्थिपिपति ।

(घ) अञ्जनस्येत्यपरे । ईर्थ्यियपति । ईर्थ्यां यिः सन् वा छिरिति चान्द्रं चत्तम् ।

(ङ) कण्ठादीनाञ्च । तृतीयस्यैकाचो हे भवतः । कण्ठूयियिपति । पसूयियिपति ।

(च) वा नामधातूनाम् । तृतीयस्यैकाचो हे स्याताम् । पग्नीयियिपति । पग्नीयिपति वा ।

(ख) यथेष्टमपरं नामधातूनाम् । पुपुत्वीयिपति । पुतित्रीयिपति ।
पुतीयिपति वा । पुपुतित्रीयिपतितीत्यनापैम् ।

४ । पूर्वाऽभ्यासः ।

द्विरुक्तस्य पूर्वाऽभ्याससंज्ञः स्यात् । दिव्सति । धिव्सति । ज्ञीप्सति ।
ईत्सति । धिप्सति । धिप्सुः । अत्र लोपोऽभ्यासस्ये (७।४।५८) त्यभ्यास-
कार्यम् ।

५ । उभे अभ्यस्ताम् ।

उभे द्विरुक्ते अभ्यस्तसंज्ञे स्याताम् । अदभ्यस्तात् (७।१।४) । ददति ।
विभ्यति । नाभ्यस्ताच्छतु (७।१।७८) रिति नुम्निषेधः । ददत् । विभ्यत् ।
उभे किम् ? ईप्सति । ऐप्सन् ।

६ । जच्चित्वाद्यः षट् ।

जच्चिर्धातुः । तदादयश्चान्ये षड्भ्यस्तसंज्ञकाः स्युः । जच्चति । जायति ।
दरिद्रति । चकासति । शासति । दीधोवेव्यौ छान्दसौ ।

जच्चिजागृदरिद्राणां चकासेः शासोरेव च ।

दोधीवेव्यौ च समाना जच्चित्वादावुपपद्यः ॥१॥

७ । तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य ।

छान्दसम् ।

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ।

लिटि परतो धातोरुक्तद्विरुक्तेषु स्याताम् । पपाच । जजागार । इयेप ।
उयोप । मोर्णुनाय । इयाय । अनभ्यासस्येति किम् ? पिपचतुः । पिपचुः ।

९ । सनूयडोः ।

सन्नस्तस्य यडस्तस्य च धातोर्द्वे स्याताम् । पिपचति । यियचति ।
समीधिसिपते । इण् प्रतीपिपति । यड् । पापच्यते । षटाच्यते ।

१० । झी ।

झी षे स्याताम् । जुष्टोति । विभेति । इयत्ति । ददाति ।

११ । चङि ।

हे स्याताम् । अपीपचत् । अममालत् । पाचेद्यङि णिलोपः (६।४।५१) ।
उपधाङ्गत्वम् (७।४।१) । द्विरुक्तिरिति क्रमः ।

१२ । दाग्वाङ्साह्वान्मीढ्वाञ्च ।

छान्दसम् ।

(क) क्षवादीनां ले हे । घञर्थे कः । चक्रम् । चिक्रिदम् ।

(ख) वा चरिचनिपतिवदीनां द्वित्वमद्याक्चाभ्यासश्च । एषां पचाद्यचि
द्विरुक्तिर्वा स्यात् । वा अभ्यासस्याक्चागमः । तेन च इनादिशिपो (७।४।६०)
बाध्यते । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । पवे चरः । चनः ।
पतः । वदः । इत्येवार्थः ।

(ग) इन्तेर्घत्वञ्च । इन्तेरचि हे स्यातां घनादेशोऽभ्यासस्याक्चागमः ।
घनाघनः । इन्तेत्यर्थः । उक्तं द्विर्वचनम् ।

१३ । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्न्यो स्तत्पुरुषे ।

पुत्रपत्न्यो रुत्तरपदयोः ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीपगन्धीपुत्रः ।
कारीपगन्धीपतिः । जातुकर्णीपतिः । ताम्बकर्णीपतिः । तत्पुरुषे किम् ?
कारीपगन्ध्यापति श्यामः ।

१४ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ।

बन्धाद्युत्तरपदे बहुव्रीहौ ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीपगन्ध्या
बन्धुरस्य कारीपगन्धीबन्धुः । कोमुदगन्धीबन्धुः । बन्धुनीति क्लीवनिर्देशो
रूपापेक्षः ।

(क) मातृमातृकमातृषु । ष्यङः संप्रसारणं विभाषा बहुव्रीहौ ।
कारीपगन्ध्यामातः कारीपगन्धीमातः वा । कालेन्यामातृकः कालेनी-
मातृकः वा । (१) वाराह्यामाता वाराहीमाता वा । वचनसामर्थ्यान् । मातृ-
मातृजादिगः । ममासान्ताभावश्च ।

(१) कणादासिन ईदम् कथेयचन्द्र । तत्त्वार्थ (७।१।२९) मित्तत इत् (१।१।२४) । द्विर्वा ष्यङ्
(१।१।२८) । कानेया ।

१५ । वचिस्वपियजादीनां किति ।

एषा किति संप्रसारणं स्यात् । वचे व्रूञ्च । उक्तम् । उक्तवान् । उच्यते । असंयोगाल्लिट् कित् (१।२।५) । ऊचतुरुचुः । ऊचे । निस्वप् । सुप्यते । सुप्तम् । यजादयो नव ।

यजो वपो वहद्यैव विञ्ज्वेञ्जौ द्वयतिस्तथा ।

वद्वसौ श्रयति श्रैव यजादयो नव षृताः ॥ १ ॥

इष्टम् । उप्तम् । ऊटम् । संवोतम् । निरुतम् । आहतम् । उदितम् । उपितम् । उच्छूनम् । कथं सम्बदितम् ? वद स्वैर्ये ।

१६ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृञ्जतीनां ङिति च ।

एषा ङिति किति च संप्रसारणं स्यात् । गृह्णाति । गृह्णते । जिनाति । जीयते । लिखन्वतरम्यामिति (२।४।४०) वेजो वयिः । जयतु । जयु । विध्यति । विद्धम् । वग उष्ट । उशन्ति । उशितवान् । उशितः । व्यच विचितम् । विचति । वृश्चति । वृक्णम् । पृच्छति । पृष्टम् । प्रश्नस्तु निपातनात् । भृञ्जति । बरीभृज्यते । भृष्टम् ।

१७ । लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम् ।

निटि वच्चादीना गृह्णादीनाञ्चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । उवाच । उवचिय । इयाज । इयजिय । ग्रहपृच्छतिभृञ्जतीनामुरत्त्व (७।४।६६) रपरत्व-(१।१।५१) हलादिशेषे (७।४।६०) नै विशेषः । जयाह । पप्रच्छ । यभ्रञ्ज । जिज्यो । जिज्यियथ । हलादिशेषादिद मिष्टम् । विव्याच । विव्याध ।

१८ । स्वापेद्यङि ।

स्वापेद्यङि सम्प्रसारणं स्यात् । अस्युपपत् । अस्युपपताम् । अस्युपपन् ।

१९ । स्वपिस्यमिव्येजां यङि ।

एषा यङि संप्रसारणं स्यात् । सोपुप्यते । मेभिम्यते । व्येजः वेयीयते । यङि ङित् ? स्वप्नम् ।

२० । न वशः ।

वशो यडि संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

२१ । चायःकौ ।

चायते र्यडि कीः स्यात् । चेकीयते । दीर्घग्रहणं यड्लुगर्थम् । चेकीतः ।

२२ । स्फायः स्फौ निष्ठायाम् ।

स्फायतेर्निष्ठायां स्फौः स्यात् । स्फौतः स्फौतवान् । निष्ठाया विधानं यावत्त्रिडयडोयेति (६।१।२८) । निष्ठाया किम् ? स्फातिः ।

२३ । स्त्वः प्रपूर्वस्य ।

प्रपूर्वस्य स्त्रायतेः संप्रसारणं स्यात् । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्य किम् ? संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् ।

२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।

अनयो रर्थयोः श्यैडः संप्रसारणं स्यात् । द्रवस्य मूर्त्तिः काठिन्यम् । शीनं घृतम् । शीना वसा । स्वर्गं । शीतं वर्त्तते । तदुयोगाच्छीतो वायुः ।

२५ । प्रतिश्च ।

प्रतिः श्यैडस्तत् स्यात् । प्रतिशीनी विप्रः । प्रतिशीनवान् ।

२६ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य ।

अभ्यवपूर्वस्य श्यैडस्तदा स्यात् । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीन-
मवश्यानम् । अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणं किम् ? अभिसंशीनम् । अभि-
मंश्यानम् ।

२७ । शृतं पाके ।

यातेः केवलस्य श्यस्तस्य च पाके शुभावो निपात्यते । शृतं चीरम् ।
शृतं इवि । पक्कं पाचितं वा । चीरइविपोरेवाभिधानाभेद । याणा
अपिता यथागु ।

२८ । प्यायः पी ।

प्यायतेर्निष्ठायां पोः स्यात् । पीनं सुखम् । पीनो बाहुः । सीपसर्गस्या-
नभिधानान्नेह । प्रप्यानः ।

(क) आङ्पूर्वसान्भूवसोः । आङि प्यायतेः पीः स्यात् । आपीनोऽभुः ।
आपीनमूषः । अन्भूवसोः किम् ? “आप्यानस्तन्वकण्ठागम्” । उक्तं
निष्ठायाम् ।

२९ । लिङ् यङोश्च ।

लिटि यङि च प्यायः पीः स्यात् । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे ।
यङि । आपिपीयते ।

३० । विभाषा ष्वेः ।

श्रयतेर्लिटि यङि च संप्रसारणं वा स्यात् । शृगाव शिखायः । शृश्रवतुः ।
शिखियतुः । धातोरसम्प्रसारणे लिट्यभ्यासस्येत्यपि (६।१।१७) नेत्यते । यङि ।
शोश्रूयते । शिखीयति । शिखीयमानः ।

३१ । षौ च संश्रुडोः ।

संश्रुड्परि षौ ष्वेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । शृगावयिपति शिखाययिषति ।
चङि । अशृश्रवत् । अशिखयत् । इह कृते संप्रसारणे इहवावादेशौ ।

३२ । द्वः संप्रसारणम् ।

द्वयतेः संश्रुड्परि षौ नित्यं संप्रसारणं स्यात् । जुहावयिपति ।
अजुह्ववत् ।

३३ । अभ्यस्तस्य च ।

अभ्यस्तनिमित्तस्य द्वयतेः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्विकृतिः । जुहाव ।
जोह्वयते । जुह्वयति । “समरायैव समाजुह्ववमाणः ।”

इह च्छन्दः सूत्रत्रयम् । (३)

(२) तत्र—(२४) वृत्तं इत्यदि । ३३ । पाठः को । ३४ । अपमृषेणामाष्टपुरावृत्तविद्युपेतित्याजयाया-
प्रितमाम्पश्रीपाः ।

३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

संप्रसारणे परे पुनस्तत्रास्ति । विह्वम् । विचिंतम् । यूना यूने ।
समानाङ्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपेयुपेति । अत्र विभक्तौ वस्त्रन्त-
मङ्गम् । कसौ वसिति ।

३८ । लिटि वयो यः ।

लिटि वयो यकारस्य संप्रसारणं नास्ति । जयतुः । जयुः ।

३९ । वश्चास्थान्यतरस्यां किति ।

वयो यकारस्य लिटि किति वकारो वा स्यात् । जवतुः । जयतुः वा ।
जवुः । जयुः वा । “खमूयुर्वसुधामूवुः ।” किति किम् ? उवाय । उवयिथ ।

४० । वैञः ।

वैञो लिटि किति यजादित्वादकिति च लिट्यभ्यासस्येति (६११।३७) प्राप्तं
संप्रसारणं नास्ति । ववौ । ववतुः । ववुः ।

४१ । ल्यपि च ।

वैञो ल्यपि तत्रास्ति । प्रवाय । प्रतिवाय ।

४२ । ज्यश्च ।

ज्यो ल्यपि तत्रास्ति । प्रज्याय ।

४३ । व्यश्च ।

४४ । विभाषा परेः ।

व्यञ्जो ल्यपि तत्रास्ति । प्रज्याय । परे वा । परिकीय । परिव्याय । उक्तं
संप्रसारणम् ।

४५ । आदेच उपदेशेऽशिति ।

एजन्तस्य धातोरुपदेशे आत्वं स्यात् अशिति न शिदादौ । (३) ग्ले ग्लानः ।
ग्लान्तम् । सुग्लः । जग्ले । जग्लो । ग्लान्ता । सुग्लानम् । मग्लो मग्ले । सुग्लः ।
अशिति किम् ? ग्लान्ति । धातोरित्येव । गोभ्याम् । उपदेशे किम् ? चेता ।

४६ । न व्यो लिटि ।

व्येजो लिट्यात्त्वं नास्ति । संविख्याय । संविष्ययिथ । परिविख्याय । किति तु संप्रसारणे परपूर्वाभ्यां नास्ति विशेषः । संविष्यतुः । संविष्युः ।

४७ । स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।

घञानयोरेचः स्थाने आत्त्वं स्यात् । विस्फारः । विस्फालः । पञ्च पत्वम् (८।३।३७) । विष्कारः । विष्कालः ।

४८ । क्रीड्जीनां णौ ।

एपां णौ पर एच आत्त्वं स्यात् । क्रापयति । अध्यापयति । अध्यापकः । जापयति । अर्त्तिङ्गीत्यादिना (७।३।३७) पुक् ।

४९ । सिध्यतेरपारलौकिके ।

पिधु संराहावित्येतस्य णावेच आत्त्वं स्यात् । अर्थे साधयति । ग्रामं साधयति । अपारलौकिके किम् ? तपस्तापसं मेधयति । ज्ञानविशेषं लभयतीत्यर्थः । पारलौकिकपदार्थं ज्ञानविशेषोपनवणार्थमिति स्मृतिः ।

५० । मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ।

मीञ् डुमिञ् दीडा ल्यप्येजविषये च उपदेशे आत्त्वं स्यात् । प्रमाय । प्रमातव्यम् । निमाय । निमातव्यम् । उपदाय । उपदातव्यम् । घञि । उपदायो वर्त्तते । युचि । ईपदुपादानम् ।

५१ । विभाषा लीयतेः ।

मीनातिमिनोत्योः परस्मैपद्यात्मनेपदिनोरयं यका निर्देशः सामान्य-ग्रहणार्थः । आत्त्वं वा स्यान् ल्यप्येजविषये चानयोः । विलाय विलीय । विलातामि विलेतामि । विनातामे विनेतामे । व्यवस्थितविभाषया प्रलभनगालीनीकरणयोर्नित्यमात्त्वम् । गिशुमुजापयते । अग्नेनो यत्तिका-मुजापयते ।

(क) मीमिशिषां प्लभयोः प्रतिषेधः । ईपलयः । विलयः । ईपन्निमयः । निमयः । दिनयः ।

५२ । खिदेः छन्दसि ।

छान्दसम् ।

५३ । अपगुरो णमुलि ।

अस्य णमुलि परत एव आत्वं स्याद्वा । अस्यपगारं युद्धन्ते । अस्यपगोरं वा । द्वितीयायाश्चेति (३।४।५३) णमुल् । पल्लवगारं नृत्यन्ति पल्लवगोरं वा ।

५४ । चिस्फुरीणी ।

अनयोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । चिज आत्त्वपत्ने पुक् । सञ्चापयति । स्फारयति । पत्ने वृद्धिगुणौ । चाययति । स्फोरयति ।

५५ । प्रजने वीयतेः ।

प्रजनार्थस्य वीधातोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पत्ने प्रवाययति । प्रथमगर्भे आह्वयतीत्यर्थः । सूत्रे यका निर्देशोऽर्जिर्वीत्यस्यापि (२।४।५६) अह्वयार्थं इत्याहुः ।

५६ । विभेतेर्हेतुभये ।

प्रयोजकाद् भये भियो णावेच आत्त्व वा स्यात् । मुण्डो भापयति । मुण्डो भीपयते । हेतुभये किम् ? अहिना भाययति । करणादत्र भयम् ।

५७ । नित्यं स्मयतेः ।

स्निग्धी णो नित्यमात्त्व स्यात् । जटिलो विस्मापयते । भीष्मरोहेतुभय इत्यात्मनेपदम् (१।३।६८) । हेतुभय इत्येव । करणाद् विस्मये मा भूत् । “इषिष विस्मापयति विलोकीम् ।” उक्तमात्त्वम् ।

५८ । सृजिदृशीर्भलादावकित्यमागमि ।

सृजिदृशीर्भलादावकित्यमागमः स्यात् । गुणापवाद । स्रष्टा । द्रष्टा । अस्त्राचीत् । अद्राचीत् । अस्मि कृते वृद्धिः । अकिति किम् ? स्रष्टः । द्रष्टः । द्रष्टिः । सिस्ववति । दिदृक्षते । भक्ति किम् ? असर्जिय । ददर्गिय ।

५९ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।

अनुदात्तस्य ऋदुपधस्य धातोर्भलादावकित्यमागमः स्याद्वा । तर्मा चत्ता

तर्पिता वा । दर्मा द्रमा दर्पिता वा । अनुदात्तस्य किम् ? वृह उदात्तोपदेशः ।
वढा । वढुम् ।

६० । शीर्षं ऋन्दसि ।

६१ । ये च तद्धिते ।

यादौ तद्धितेऽर्थान्तरतम्याच् गिरसः स्थाने शीर्षन् स्यात् । गिरसि भवः
शीर्षस्याः स्रः ।

(क) या केशेषु । शीर्षस्याः केशाः । गिरस्या वा ।

६२ । अचि शीर्षः ।

अजादौ तद्धिते गिरसः शीर्षः स्यात् । अन्निति (६।४।१४७) प्रकृतिभावो
मा भूत् । ङास्तिशीर्षः पुत्रः । खोलशीर्षं वपुः । मृगगिरसा युक्ता मार्गशीर्षी
तिथिः ।

६३ । पद्मोमासृष्टन्निशसन्यूपन्दोषन्यकञ्चकनुदन्ना-
सञ्चसम्प्रभृतिषु ।

पाददन्तनासिकामासृष्टदयनिशासृग्यूपदोर्षक्षचक्षदुदकासन (४) इत्ये-
तेषां स्थाने यथासंख्यं पदादय आदेशाः स्युः । इह पद्मोमासित्वञ्च सृष्टे
छन्दसीत्यनुवर्त्तत इत्यागमः । दृश्यन्ते च पाददन्ताद्यर्थे पद्मदादिप्रयोगाः ।
पद्मसुवर्त्तितस्य च । दतो धावति सुदती । छदि विनिहितरूपः । (५)
अप्रशस्तं निमि स्रानम् । पोते यूष्णि निरामयः । यद्दोषां भाति
विंशतिरित्यादि । तदिमे ऽपमष्टा इत्येके । मष्टान्तराशीत्यन्ये । छन्दसीति
नानुवर्त्तत इत्यपरे । छान्दसा अपि क्वचिद् भाषायां प्रयुज्यन्ते इति परे ।

(क) नस् नासिकाया यत् तसि क्षुद्रेष्ववर्णनगरयोः । एषु नासिकाया
नस् स्यात् । नस्यम् । नस्या । नस्तः पतितः । नः क्षुद्रः । नेह । नासिकयो
वर्णः । नासिवर्णं नगरम् ।

(४) इदं शालादिक मिति भर्तृभिः । चाल्पुष्ट्येवामप्रादिम् ।

(५) अक्षिपदमनाङ्गोचक्षमयोऽप्यित्यादा इति विनिहितरूपे सिद्धिरसिद्धिः । य । अक्षिपमित-
मनेभिः माषकेभ्योऽप्यभाषः न ऋषति परिचयः ऋषिभिः ऋषिभाष इति शाल्पुष्टीमाषवपयम् ।

६४ । धात्वादेः षः सः ।

उपदेश इत्येव । धातोरादिपकारस्य दन्तः स्यात् । षड् सङ्घते ।
पिच सिञ्चति । आदेशप्रत्ययघोरिति (८।३।५६) पत्वव्यवस्यार्थं षोपदेशा
धातवः पठ्यन्ते । तदुक्तम् भाष्ये—“अञ्दन्तपरः षादयः षोपदेशाः सिङ्-
ष्विदिष्वदिष्वञ्चिष्वपयश्च । सृपिसृजिस्तृस्तग्रासेकसृवर्जमिति ।”

(क) सुब्धातुडिवुष्वक्ततीना प्रतिषेधः । षोडीयति । षीव्यति । ष्वक्तते ।

६५ । णो नः ।

धात्वादिपकारस्य नः स्यात् । णत्वव्यवस्यार्थं षोपदेशा धातवः पठ्यन्ते ।
तदुक्तम् भाष्ये—“सर्वे षादयो षोपदेशा नृतिनन्दिनर्द्दिनकिनाटिनायृनाष्ट-
नृवर्जमिति” । नयति । नमति । प्रणयति । प्रणमति । परिणयति ।
सुब्धातोरयं प्रतिषेधः । णकारीयति ।

६६ । लोपो व्योर्वलि ।

वलि परे व्योर्लोपः स्यात् । तत्र वलोप ऋन्दस्येव सम्भवति । दिव्
दिदिवान् । दिदिवासौ । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । व्रथकव्रीहिव्रणादौ
तु प्रतिषेधः । यलोपः । क्लूयी क्लूत । क्लूतवान् । गौधेरः । पवेरन् ।
इडापृक्तलोपाद् वलि लोप इष्टः । कण्डूः । लोलूः । वलि किम् ? भवेयुः ।

६७ । वैरपृक्तस्य ।

अपृक्तसंज्ञकस्य वैर्लोपः स्यात् । किन् । घृतसृक् । किप् । यामणीः ।
ग्निः । पादभाक् । अपृक्तस्य किम् ? जागृविः ।

६८ । हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।

एभ्यः सुतिप्सिपामपृक्तस्य हलो लोपः स्यात् । हलन्तात् सुलोपः ।
राजा । तच्चा । ङावन्ताभ्या दीर्घाभ्याम् । कुमारी । बहुप्रेयसी नृपः ।
खट्वा । दीर्घाभ्या किम् ? निष्क्रीगाम्बिः । अतिषट् । हल्ङ्गाभ्यः
किम् ? यामणीः । तिप्सिपो हलन्तादेव लोपसम्भवः । भृजो जागर्सेय
लडि तिपि अविभूर्भवान् । अजागर्भवान् । “अपरस्तत्र परः पुमानजागः ।”

अभिनस्वम् । अच्छिनस्वम् । अपृक्तस्य किम् ? जागर्त्सि । हलिति किम् ? विभेद ।

६६ । एङ्ङस्वात् सम्बुद्धेः ।

एङो ङस्वाच्च सम्बुद्धे ईलो लोपः स्यात् । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । ङस्वात् । हे नाथ । हे वृक्ष । हे नदि । हे वधु । हे वनेत्यत्रामि पूर्वत्वे (६।१।१००) कृते मकारमात्रस्य लोपः ।

७० । श्रेष्ठन्दसि बहुलम् ।

छान्दसम् ।

७१ । ङस्वस्य पिति कृति तुक् ।

ङस्वान्तस्य धातोः पिति कृति तुगागमः स्यात् । अग्निचित् । प्रक्षत्य । सङ्गत्य । ङस्वस्य किम् ? ग्रामणीः । आङ्गय । नेह । ग्रामणि कुलम् । ङस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धेः । पिति किम् ? चितम् । सुतम् । कृति किम् ? पटुतरः ।

७२ । संहितायाम् ।

अनुदात्तं पदमित्यतः (६।१।१५०) प्रागयमधिकारः ।

७३ । छे च ।

छे परे ङस्वस्य तुगागमः स्यात् । इच्छति । गच्छति । चिच्छेद । चिच्छिदतुः । दधिच्छत्रम् । संहितायामित्येव । दधि छत्रम् ।

“संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सेवान्यत्र विभाषया” ॥ १ ॥ (६) इति कृतिः ।

७४ । आडमाडोय ।

आडमाडोय च्छे परे तुक् स्यात् । पदान्तादित्यस्य (६।१।७६) वाधा । आच्छादयति । मा च्छैत्सीत् ।

७५ । दीर्घात् ।

दीर्घाच्चे तुक् स्यात् । झीच्छति । ञ्चेच्छति । छो चाच्छायते । कुप
चोच्छुष्यते ।

७६ । पदान्ताद्वा ।

पदान्ताद् दीर्घाच्चे तुक् स्याद्वा । नदीच्छाया नदीक्षाया । वधुच्छाया
वधुक्षाया । उक्तश्लोकसन्धिः ।

७७ । इको यसाचि ।

इकः स्थानेऽचि परे यण् स्यात् । दध्यत्र । मध्वत्र । कर्त्तत्र । संहिताया-
मित्येव । दधि अत्र । मधु अत्र । कर्त्तृ अत्र ।

(क) इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोरिति वक्तव्यम् । (७) दधियत्र ।
भूवादयः । अचीति वर्त्तते यापत् संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) ।

(7) This is given as a वार्तिक by पुरुषोत्तम । But it does not occur in the
वार्तिकपाठ by कात्यायन । Corresponding to this, there is a वार्तिक in ऋचि दृषातु
सुवां योरियदृवङ्गी (6 4 77) viz —इयडादिशकारणे तन्वादीनां इन्दसि वङ्गलम् and the
भाष्यकार illustrates it thus :—तन्व उपेस तनुर्व उपेस । विष्वं पय्य विष्व पय्य । स्वर्गं लोकं
सुवर्गं लोकम् । इत्यत्र यज्ञमदे त्रिवृत्तर्कं यज्ञमदे । So, as it is distinctly Scriptural (Vedic),
it does not support such usage as विष्वक् संवमिर्नं दर्शनं । Nor is यथा व्यवधानं व्याङ्गि-
गालवयो (or as it is given by पुरुषोत्तम इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोः) of sufficient
authority The injunctions of the Grammanians such as वालुव, चान्नरमंथ &c,
who had flounshed before पाणिनि, are to be considered now as repealed
Wherever the sage had found them worth retention, he had preserved them
e.g अद् मार्गगालवयो (7 3 99), वा सुधादिश्वे (6 1 92), इ३, चान्नरमंथ (6 1 130),
&c Their other Rules are to be rejected This is asserted and maintained
by almost all the Brahminical Grammanians of the पाणिनि school such as
भर्तृहरि, कौषट, हरदत्त, माधव, भट्टोजि ऋषिभूषण and others Says कौषट in 5 2 21—' नियतकालात्
शुभयो व्यवस्थापितव इति मुनिवयसतेनायत्ने गालगालवनिनाय ।' माधव (10 गालगालवयो) in his
शानुवृत्ति asserts

मूलवार्तिकभाष्येषु नायं पल्लवः समर्पितः ।

विष्वक्पति तैरेव न यथ वदु मन्वरे ३ । ३

७८ । एचोऽयवायावः ।

एदोदैदौत्स्यानेऽचि परे अय् अव् आय् आव् इत्येते स्युः । चयनम् । लयनम् । वायकः । ज्ञावकः । कायति । गवित्याह । अस्मायाचष्टे । असावत् ।

७९ । वान्तो यि प्रत्यये ।

एचो यादौ प्रत्यये वान्त आदेशः स्यात् । गव्यम् । शङ्ख्यम् । नाय्यम् । गामिच्छति गव्यति । वान्तः किम् ? यान्तो मा भूत् । रायमिच्छति रैयति । प्रत्यये किम् ? गोयानम् । गव्यूतिशब्दस्तु क्रीशयोजनवदव्युत्पन्न एव ।

८० । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

यादौ प्रत्यये तद्देशोरिव धात्वेचो वान्त आदेशः स्यात् । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् ? लौघमानिः पुत्रः ।

भट्टिणि in his शब्दकौस्तुभे on १ १ २७ clears the point further 'यत्तु कश्चिदाह आक्रवमेष व्याकरणे इदमशब्दस्यापि सर्वनामसाधुप्रयोगात् तद्वैवाच्यं प्रयोग इति (अथा सर्वेषामपि भेदिनीभूतामिति माघे) तदपि न । सुनिवृत्तमतेनेदानीं साधुसाधुप्रयोगात् । तस्मैवेदानीन्तनमिदं वेदाद्वयं परिच्छेदितं । इत्यने हि नियतकालां स्मृतयो यथा काली पारायरी स्मृति ।"—Again in his प्रौढमनोरमा on वड शुक—'यत्तु प्राचीनं धातुरहयेन यद् शुकं वेति केषिदिदि नैवत् त्रिभुजितमित्युपेक्षितम् । अवाचीनं नवानामिवैव मति । किं यद्गुणः ? काशकृत्यादिमतागामिव सुनिवृत्तविराधे इदानीन्तनहयनेव । एतय केषुंहरदत्तादियस्ये स्वष्टम् । सुनिवृत्तमच्छेपि यद्योचरं प्रामाण्यमाश्रित्य भाष्यापुराणेनैव व्यवस्थिति भर्तृहरि केषुंहरदत्तादिसकलसम्मतम् । अतोऽर्वाचीनं यत्किञ्चिद्वचनं पुरस्कृत्य मनो न खेदनीयम् ।' The reason for such attempts to justify a word, so rigidly in accordance with Panini's Grammar, is that the words which cannot be defended by the tripartite Grammar of पाणिनि, कात्यायन and पतञ्जलि are incorrect and impure Sanskrit. As for the अर्थ applicat ons the sages were pious and independent. Their asceticism and transcendental power kept them free from pollution for using such अपदम् । भट्टिणि remarks—"असाधव एवेति (आर्थप्रयोगेण) । त्रियदुवाद्यव्युत्पन्नानादिषु तपोमाहात्म्याशालिनां सुनीनामसाधुप्रयोगोऽपि नातीव वाधते । अक्षदादौ न प्रति तु स्मृतिपुराणाद्यन्यत्रविधिबलादेव तदर्थमतं स्तुपाठो न वाधकः । तथाच स्मृत्येवोपेक्ष्यं प्रयुञ्जाना अक्षदाद्य प्रत्ययवत्येवेति नदीसंज्ञापूर्वे (१।४।३) भाष्यकेयट्योरपि स्थितमिदम् ।"—शब्दकौस्तुभे (१ ४ ४) As for the reading त्रियन्त्वं सद्यमिक् ददं in the कुमारसम्भव, the ancient Bengal MSS had it thus —

स दिवदाहृमवदिकायां शार्त्तुं लचमंश्वधानवत्याम् ।

आधीनमासप्रयत्नोरपात् स ताम्बकं सद्यमिक् ददं ॥ १ ॥

८१ । चय्यजय्यो शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्यते । चेतुं शक्यः चय्यः । जेतुं शक्यो जय्यः ।
शक्यादन्त्यत्र चेतः । जेतः ।

८२ । क्रय्यस्तदर्थे ।

विक्रयार्थं प्रसारिने द्रव्ये क्रय्यो निपात्यते । क्रोयमन्त्यत्र ।

८३ । भयप्रवय्ये च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । एकः पूर्वपरयोः ।

पूर्वपरयो रेकादेशो वाच्यः । अधिकारोऽयम् । प्राक् ख्यत्वात् परस्येति
(६।१।११२) । वक्ष्यत्याद् गुणः (६।१।८७) । द्वयोरिकादेशो भवति । खट्वेन्द्रः ।

८५ । अन्तादिवच्च ।

स एकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवत् परं प्रत्यादिवच्च विज्ञेयः । धीवन्भूः ।
धीवन्भूभ्याम् । पूर्वान्तवत्त्वे स्त्रादयः । हचौ पटौ । परादिवत्त्वे सुविति
पदत्वम् (१।१।१४) । वर्णाश्रये नान्तादिवत् । खडाभिः । ऐस् न भवति ।

८६ । पत्वतुकीरसिद्धः ।

पत्वे तुकि च कर्त्तव्ये स एकादेशोऽसिद्धः स्यात् । कीऽसिचत् । योऽसिचत् ।
कोऽस्य । योऽस्य । एहः पदान्तदतीत्यस्यासिद्धत्वाद् (६।१।१०८) इण इति
(८।३।५७) पत्वं न भवति । अधीत्व । प्रेत्य । ङ्ङस्य तुग् भवति (६।१।०९) ।

(क) सम्प्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पत्वं तुग्विकल्पय यथा स्यात् ।
शकं ह्वयति । शकह्वयुः । किपि संप्रसारणम् । ह्वेच्छत्रम् । ह्वेच्छत्रम् ।
इद् । अपचे च्छत्रम् । अपचे छत्रम् ।

८७ । षाट् गुणः ।

अवर्णास्तादृचि द्वयोरिकादेशो गुणः म्यात् । तवेदम् । धनेन्द्रः । धनेगः ।
खट्वेयम् । खट्वेन्द्रः । खट्वेगः । खामोदकम् । गट्वोदकम् । तवर्षिः । तवर्ष्यः ।
खट्वर्ष्यः । मवर्षिः । तवस्कारः । खट्वस्कारः ।

८८ । वृद्धिरेचि ।

अवर्णान्तादेचि परे वृद्धिः स्यात् । तवैङ्का । खड्गैङ्का । तवैतिकायनः ।
गङ्गौघः । समौपगवः ।

८९ । एत्येधत्यूट्सु ।

अवर्णान्तादेत्येधत्योरेचि जठि च परे वृद्धिः स्यात् । उपैति । उपैपि ।
पैति । पैधते । परैधते । धौतम् । धौतवान् । प्रष्टौहः । एचीत्येव । उपेतः ।
उपेयः । अवेहि । अपेहि ।

(क) प्राट्टोढोपैष्येष् । प्रशब्दाट्टादौ वृद्धिः स्यात् । प्रौङ्ः । प्रौढिः ।
प्रेपः । प्रैष्यः । इषे घञ्ण्यतौ ।

(ख) स्वादीरेरिणोः । वृद्धिः स्यात् । स्वेरम् । स्वेरी । स्वेरिणी बन्धकी ।

(ग) ऋते च ढतीयासमासे । वृद्धिः स्यात् । सुखार्त्तः । दुःखार्त्तः ।
क्षुधार्त्तः । कामार्त्तः ।

(घ) प्रवत्सरकम्बलवसनदशार्णानामृषे । वृद्धिः स्यात् । प्रार्णम् ।
वत्सरार्णम् । कम्बलाणम् । वसनार्णम् । दशार्णम् । ऋणार्णम् । अचीहिष्णी-
शब्दस्तु परिमाणविशेषस्य संज्ञा । अक्षाट्टुहिन्यामिति व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः ।

९० । आटश्च ।

अचीत्येव । आटोऽचि वृद्धिः स्यात् । ऐचत । ऐचिष्ट । ओम्नीत् ।
प्रौर्णावीत् । प्रार्र्णात् ।

९१ । उपसर्गादिति धातो ।

अवर्णान्तात् प्रादेर् ऋकारादौ धातो वृद्धिः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति ।
पार्त्तः ।

९२ । वा सुप्यापिश्लेः ।

उपसर्गादिति सुधातो वृद्धिर्वा स्यात् । उपार्पभीयति । उपर्पभीयति ।
ऋकारलकारयोः सावर्ण्यात् । उपाल्कारोयति । उपल्कारीयति । आपिश्लि-
पद्व्यं पूजार्थम् ।

६३ । औतोऽम्शसोः ।

ओत आकारः स्यादमि शसि च परे । गां पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य ।
द्याःपश्य । सुपीत्येव । अचिनवम् । अकरवम् । ओतः किम् ? स्तावम् ।

६४ । एङि पररूपम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादिडादौ धातौ, पररूपमेकादेशः स्यात् । वृद्धेर्वाधा ।
प्रेलयति । प्रीखयति । केचिद्वा सुप्यापिगले (६११।६२) रित्यनुवर्त्तयन्ति
सुद्धातोर्विकल्पार्थम् । उपैङ्कीयति । उपेङ्कीयति ।

(क) शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुनटा ।
सीमन्तः केशेषु । सीमान्तोऽन्यः । गन्धर्वः । (४) अर्हशनम् । समशनम् ।
हलीपा । लाङ्गलीपा । मनसो लोपथ । मनीपा । कैनोभ्यते कुम्भः । शुद्धोदनः ।

(ख) ओत्वोठयोः समासे वा । सूक्ष्मोतुः सूक्ष्मोतुः । विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठी ।
समासे किम् ? पश्यौष्ठम् ।

(ग) एवे चानियोगे । इहएव इहेव । अद्येव । नियोगे तु । इहैव भव
मा गाः । “अद्यैव नाधिगयितो रुधिरार्द्रशय्याम् ।”

६५ । ओमाङ्गोश्च ।

अवर्णान्तादोम्याङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् । का ओमिति
कोमिति । सोमित्यवोचत् । आ ऊढा ओढा । अद्योढा । कदोढा । आ
इङि एङि । उपेङि । (९) अवेङि । वृद्धिरेचीत्यास्यापवादः (६११।८८) ।
आ ऋश्यते अर्श्यते । उपर्श्यते । इह तु सवर्णदीर्घ (६११।१०१) बाधते ।

६६ । उस्त्रापदान्तात् ।

अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यात् । आद्
शुष्णापवादः (६११।८०) । भिन्ध्या उस् भिन्दुरः । छिन्दुरः । अदुः । अधुः ।
अपदान्तात् किम् ? का उस्त्रा कोस्त्रा । कोपिता ।

(४) शभमवर्त्तयति । अशम्याहंमहंशनम् । “अहहृदासमगिर्व जिबटूतो चकार ई”ति दीवोमाहात्म्ये ।
असोः कतन इति सीव ।

(९) साहुटैङि मकारात् अस्त्रं परमेवरीमिति भाष्यं प्रयोक्तव्यम् ।

(क) उस्त्रीमाङ्ग्ल्याटः प्रतिषेध इति भाष्यम् । उस्त्रामैच्छत् । श्रीस्त्रीयत् ।
श्रीमि श्रीद्वारीयत् । आङि । श्रीद्वीयत् ।

६७ । अतो गुणे ।

अपदान्तादतो गुणे पररूपं स्यात् । पचन्ति । पचे । यजे । अतःकिम् ।
यान्ति । यातः पश्य । गुणे किम् ? अपचे । अपदान्तादित्येव । दण्डायम् ।

६८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ।

अस्फुटानुकरणस्याच्छब्दस्येतिशब्दे परे पररूपं स्यात् । पटदिति
पटिति । दमदिति दमिति । (10) अव्यक्तानुकरणस्य किम् ? जगदिति ।
अतः किम् ? मरुदिति । इतो किम् ? पटदत् । अदिति नास्ति । अनमि-
धानात् । कथं घटदिति गम्भीरे रम्बुदेर्नदितमिति ? दान्तमनुकरणम् ।

६९ । नाम्नेङितस्यान्यस्य तु वा ।

पूर्वं विधिराम्नेङितस्य न स्यात् । नाम्नेङितस्य अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्द-
स्तस्येतौ पररूपं न स्यात् । अन्यस्य तु तकारस्य वा । पटत्पटदिति करोति
पटत्पटेति करोति वा । नित्यवीप्सयो (८।१।४) रिति द्विरुक्तिः ।

१०० । नित्यमाम्नेङिते डाचि ।

अव्यक्तस्य अच्छब्दस्यान्यस्य डाजन्ते नाम्नेङिते परे नित्यं पररूपं स्यात् ।
पटपटाकरोति । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य । डाचि बहुलमिति (८।१।१२,
वा) द्विरुक्तिः । ततश्चिलोपः ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः ।

सवर्णेऽचि अको दीर्घः स्यात् पूर्वपरयोः । दण्डायम् । शैलायम् ।
वनायम् । तवायम् । लतायम् । योपायम् । महीन्द्रः । नदीहते । मधूष्णम् ।
मधूपर्मम् । यधूदा । होतृष्णः । सवर्णे किम् ? दध्यत्र । अचीत्वेव । कुमारी श्वेते ।

(क) ऋति ऋ वा । ऋकारे सवर्णे परे ऋरित्ययं हिमात्रो र्फभागद्वय-
युक्त आदेशो वा स्यात् । पिठ्ठणम् पितृर्णम् । पठ्ठे एकरेफ एव दीर्घः ।
पितृणम् ।

(ख) लृति ङृर्वा । लृकारे सवर्णे द्विनकारभागयुक्तो लृकारो वा स्यात् ।
होत्रेऽलृकारः होतृलृकारः । पक्षे लृतो दीर्घस्याभावाद्दकारलृकारयोः
सावर्णादेकरेफ एव दीर्घ ऋकारः । होतृकारः ।

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

प्रथमाद्वितीयोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । वृचाः । वृचान् । अग्नी ।
वायू । अग्नीन् । वायून् । बुधी । अचीत्येव । वृचः । अकाइत्येव । गावो ।

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

अनन्तरदीर्घाच्छसोऽवयवस्य नः स्यात् । वृचान् । घटान् । माणवकान् ।
पर्वतान् । वृचान् । अग्नीन् । गिरोन् । पटून् । पितृन् । नृन् । कर्षून् ।
तस्मात् किम् ? गाः पश्य । पुंसि किम् ? वृचाः । वधिकाः पश्य । बुधीः ।
धेनुः । मातृः ।

१०४ । नादिचि ।

अवर्णांतादिजायोः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न कर्त्तव्यः । वृची । खट्टे ।
कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचि किम् ? वृचाः ।

१०५ । दीर्घाञ्जसि च ।

दीर्घादिचि जसि च पूर्वसवर्णदीर्घा न स्यात् । नयो । धीबन्धु ।
जसि । नद्यः । धीबन्धुः । खट्टा स्त्रिष्ठन्तीत्यकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) ।

१०६ । वा छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०७ । अमि पूर्वः ।

अकोऽमि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । वृत्तम् । खट्टाम् । अग्निम् ।
नदीम् । वायुम् । वधुम् पश्य ।

१०८ । सम्प्रसारणाच्च ।

सम्प्रसारणादचि परे ह्यो पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । इष्टम् । वृत्तम् ।

ऊढम् । आहृतम् । गृहीतम् । कथं शकद्द्वयम् । जाती पदार्थे कृतक-
त्वात् कार्यस्य ।

१०६ । एङः पदान्तादति ।

एङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेश स्यात् । अग्नेऽत्र । पटोऽत्र । वायोऽत्र ।
पदान्तात् किम् ? नयनम् । लवनम् । अति किम् ? पटविह्व । तपरः
किम् ? वायवायाहि ।

११० । डसिडसोरति ।

एङो डसिडसोरति परे पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । गिरिरागतम् । गिरेः
स्वम् । गुरोरागतम् । गुरो स्वम् ।

१११ । ऋत उत् ।

ऋकारान्तान् डसिडसोरति परे पूर्वपरयोरेकादेश उत्व' स्यात् ।
द्योतुरागच्छति । पितुराज्ञा । उक्त एकादेश ।

११२ । ख्यत्यात् परस्य ।

। खितिशब्दौ ऋसौ खीतोशब्दौ दीर्घौ वा कृतयणादेशौ ख्यत्यौ । ताभ्या
परस्य डसिडसोरत उत्व स्यात् । सख्युरायाति । सख्यु स्वम् । पत्युरागतम् ।
पत्यु स्वम् । वज्रजन्तात् सखीयते क्तिप् प्रत्यय सखी । सख्युः । पत्नीः
पत्युः । कथं लून्तु पून्तु चाम्यु ? नत्वमत्वे पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) ।

११३ । अतो रोरभुताद्भुते ।

अतीत्येव । अत परस्य रो रीफस्याति परे उकार स्यात् । वृक्षोऽत्र ।
नभोऽत्र । आश्रयाद्गोरसिद्धत्वं नास्ति । अत किम् ? अग्निरत्र । तपरः
किम् ? 'हृचा अत्र । रोः किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृक्षइह ।
पुनस्तपरः किम् । वृक्ष आयित ।

११४ । हृशि च ।

हृशि परे अत उत्तरस्य रो रीफस्यीत्व स्यात् । विप्रो हसति । विप्रो
याति । देवो वर्षति ।

११५ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ।

प्रकृत्येत्यधिकारोऽयम् । शेषश्चान्दंसः । इह च्छन्दःपदसूत्री । (11)

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः ।

सर्वत्रेति च्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । मण्डूकप्रुत्या एडोऽतीति वर्त्तते । अति परे गोरिड् प्रकृत्या स्याद्वा । गो अस्थि गीऽस्थि गवास्थि वा । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । गवाग्रं वा ।

१२३ । अवड् स्फोटायनस्य ।

अतीति निवृत्तम् । अचीति वर्त्तते । गोरचि परे अवड् वा स्यात् । गवाजिनम् । गवोष्णम् । पचे गो अजिनम् । गोऽजिनम् । गवुष्णम् । ग उष्णम् (12) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं गवाक्षः । विभाषानुवृत्तौ स्फोटायन-ग्रहणं पूजार्थम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् ।

गोरिन्द्रे नित्यमवड् स्यात् । गवेन्द्रः ।

१२५ । भ्रुतप्रगृह्या अचि ।

भ्रुत इति स्वरभागः । प्रगृह्यसंज्ञका अचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । अग्नी अत्र । वायू इमौ । पचेते इमो । अत्र नित्यानुवृत्तिः किम् ? इकोऽसवर्णे ऋसो मा भूत् (६।१।१२०) ।

१२६ । आडोऽनुनासिक ऋन्दसि ।

छान्दसम् ।

१२७ । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्च ।

पदान्तादित्येव । पदान्तस्येकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो ऋस्वश्च शाकल्यस्य

(11) ११६ । अथादनयादवकुरुजतायमवन्ववत्यु च । ११७ । यमुत्त । ११८ । आपीमुयासो-
हयोवर्षिर्विस्वेषासिन्निवृत्तौ । ११९ । अड् इत्यादी च । १२० । अमुदाते च कृषपरे । १२१ । अरपदासि च ।

(12) अत्र वकारात् परस्य पदानवकारस्य लोपः शाकल्यस्येति (वा१।१६) वैकल्पिको लोपः ।

सम्मतः (13) । दधि अत्र । कुमारि अपि । नदि आयाति । वधु ऋतुः ।
पदान्दानुवृत्तिः किम् ? कुमार्यौ कुमार्यः ।

(क) सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः । ऋत्वियः । छन्दसि घम्
(५।१।१०६) । नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । (14)

१२८ । ऋत्यकः ।

ऋति परेऽकः शाकल्यस्य मतेन (15) प्रकृत्या स्युः । ऋस्वद्य । स्यूल
ऋश्यः । हिम ऋतावपि ता भृशस्विदः । उच्चारितरुचिरऋचाञ्चाननाना-
ञ्चतुर्णाम् । खट्व ऋश्यः । होढ ऋश्यः । अकः किम् ? वृत्ते ऋश्यः वृत्तयूश्यः ।
उक्तः प्रकृतिभावः ।

१२९ । अमु तवदुपस्थिते ।

१३० । इ३ चाक्रवर्मणस्य ।

सूत्रद्वय च्छान्दसम् ।

१३१ । दिव उत् ।

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । दिवः पदान्तस्योत् स्यात् । विमलद्यु दिनम् ।
व्यपदेशिवद्भावात् पदान्तत्वे द्युकाम' । द्युमनाः । द्युभ्याम्' । द्युभिः ।
निरनुबन्धकस्य ग्रहणात्नेह । अक्षद्यूभ्याम् । अक्षद्यूभिः । पदान्तस्य किम् ?
दिवो दिवः ।

१३२ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

एतत्तदोर्हलि सुलोप. स्यात् । एष दाता । स भोक्ता । अको' किम् ?

(13) शाकल्यग्रहणादय प्रकृतिभावो वैकल्पिक एव । अत्र पक्षे सङ्घितायां दध्यव । कुमार्यपि ।
नद्यायाति ।, वधुतु ।

(14) शार्ङ्गिककार' केवलं नित्यसमास एव शाकलप्रतिषेध कृतवान् । भाष्यकारस्य समासभावे ।
पदाच्चप माथम्—' नित्यसङ्घेन गार्थं । सित्समासयो शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
वाप्यामथो वाप्यत्र' । नद्यामाति नद्याति'रिति । तेनाव समासे सङ्घिताया अभावदुःखतसङ्कृतिरेव । यद्योत्तरं
सुनीनां शमाख्यात् ।

(15) अयं प्रकृतिभाव' समासेऽपि स्यात् । यथा हिमऋतौ । उच्चारितरुचिरऋचाम् । वैकल्पिकय ।
अत्र पक्षे स्यूलस्य' । दिनस्यो । उच्चारितरुचिरस्यम् । खट्वर्थं । होत्स्व'श्च होतस्यो वा ।

एषको दाता । सको भोक्ता । अनञ्जसमासे किम् ? अनेपो ददाति ।
“प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः” । हलि किम् ? एपोऽत्र । इहच्छन्दः-
सूत्रद्वयम् ।

१३३ । स्यच्छन्दसि बहुलम् ।

१३४ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

अत्र ऋक्पादपूरणं श्लोकपादपूरणञ्च गृह्यते । तेन

सैष दायरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमी महाबलः ॥१॥

इति भाषायामपि स इत्यस्याचि सुलोप इत्येके ।

१३५ । सुट् कात् पूर्वः ।

१३६ । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।

एतद्द्वयमधिक्रियते । टकारः सङ्सुट्सुखञ्जामिति (८११९०)
विशेषणार्थः ।

१३७ । सम्पर्युपेभ्यः करोती भूषणे ।

एभ्यो भूषणार्थं करोती कात् पूर्वः सुट् स्यात् । संस्करोति । परिष्कारः ।
उपस्क्रियते । उपस्कारः । उपस्कर्त्तव्यः । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि । सम्-
स्कार्यति । सङ्स्कारं । भूषणे किम् ? उपकरोति । यत्स्विटमनित्याः
सर्वे संस्काराः सर्वं संस्कृतमनित्यमिति कार्य्यपर्यायः संस्कृतशब्दः सोऽ-
व्युत्पन्न एव ।

१३८ । समवाये च ।

अत्र तेभ्यः कञि सुट् स्यात् । संस्कृतम् । परिष्कृतम् । उपस्कृतम् ।
समवेतमित्यर्थः ।

१३९ । उपात् प्रतियत्रवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।

उपात् करोतावेषु सुट् स्यात् । प्रतियत्रे । एषो दकस्योपस्क्रियते ।
विकृतनेव वैकृतम् । उपस्कृतं सुङ्क्ते । गम्यमानार्थस्य वाक्वस्योपा-

दानं वाक्याध्याहारः । “उपस्कृतं जल्पति नित्य मेघः कथन्नु भो निधिनुमः पदार्थम्” ।

१४० । किरतौ लवने ।

उपात् किरतौ कात् पूर्वः सट् स्यात् । उपस्कीर्यं लुनन्ति । लवने किम् ? उपकिरति पुष्यम् ।

१४१ । हिंसायां प्रतेश्च ।

प्रत्युपाभ्या किरतौ हिंसाया सट् स्यात् । प्रतिस्कीर्यं । उपस्कीर्यो विप्रः । “उरोविदारं प्रतिचस्करे नखे.” । उपस्कीर्यो दस्युः । हिंसापूर्वकं विहित इत्यर्थः ।

१४२ । अपाञ्चतुप्पाच्छकुनिध्वालेखने ।

किरतौ अपाञ्चतुप्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तत्र सट् स्यात् । हर्षजीविका-कुलायकरणेष्वभिधानम् । अपस्किरतेः वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । अन्यत्रापकिरति श्वा ओदन-पिण्डमाशितः ।

१४३ । कुसुम्बुरुणि जातिः ।

ससट्कमिदं निपात्यते जातियेत् । बहुवचनमतन्त्रम् । कुसुम्बुरु-र्धन्याकम् । कुसुम्बुरुणि तत्फलानि ।

१४४ । अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।

अपरस्परा इति क्रियासातत्ये ससट्कं निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः । सातत्ये किम् ? अपरपरा यान्ति । इह सातत्यगच्छप्रसङ्गादागतभाष्यवाक्यार्थं गृहीत्वा कस्यचिच्छ्लोकः ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयो मीमस्य पचि युद्धघो ॥१॥ इति ।

अवश्यनाव्यम् । अवश्यस्तुत्यम् । संहितायामित्येव । अवश्यं वक्तव्यमिति भाष्ये व्यवस्थितम् । तुमुन. समय काममनसोरन्त्यं लुम्पेत् । भोक्तु-कामः । भोक्तुमनाः । सम्यक् कामोऽस्य सकाम. । समनाः । वा हित-

ततयोद्य । सम इत्येव । संहितम् । संहितम् । सततम् । सन्ततम् ।
 “सततं निशामयन्त उत्सुकाः ।” अथस्थितविभाषया नित्यं सातत्यमिति
 कृतिरस्ति । मासस्य पचि युद्घञोरिति । अन्त्यनोपो वा । मासपचनम् ।
 मासपचनम् । मांसाकः (१६) । मासपाकः । सूत्रार्थे केचिदनुस्वारस्य च
 लोप मिच्छन्ति । मासपचनम् । मांसाक इति । तत् तु तन्वभाष्यवाक्यस्या
 भावात् सन्दिग्धमिति भागवृत्तिः ।

१४५ । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

सुदृप्तत्वाभ्यामिदं निपात्यते । गोभिः सेवितो गोष्पदो देवः । अविद्य-
 मानसेवितान्यगोष्पदान्यरण्यानि । प्रभाषे गोष्पदं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं
 वृष्टो देवः ।

१४६ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।

सुटि निपात्यते । को नामासदं त्याजितः ? प्रतिष्ठामित्यर्थः ।
 अन्यत्रापदम् ।

१४७ । आचर्य्यमनित्ये ।

अनित्यमागन्तुक मद्भुतम् । तत्राचर्य्यं स्यात् । आचर्य्यमवस्थान मन्तरीणाञ्च
 पतति नचत्रचक्रम् । अद्भुते किम् । आचर्य्यं कर्म शोभनम् ।

१४८ । वर्चस्कृत्वस्करः ।

कुत्सितं वर्चं वर्चस्कृत् । तत्रावस्करः स्यात् । अवकरोऽन्यत्र ।

१४९ । अपस्करो रथाङ्गम् ।

अयमत्र निपात्यते ।

१५० । विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ।

वा सुटि विष्किरो विकिरथ स्यात् शकुनिश्चेत् ।

१५१ । ङ्खाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्ते ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

१५२ । प्रतिष्कशश्च कशेः ।

कशेः सौत्रात् पचाद्यचि सुटि पत्व' निपात्यते । प्रतिष्कशः पुरोयायी ।
कशेः किम् ? कशां प्रतिगतः प्रतिकशोऽखः ।

१५३ । प्रस्करवहरिश्चन्द्राष्टपी ।

इमौ निपात्येते ऋषी चेत् ।

१५४ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।

मस्करो वेणुः स्यात् । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति माकरण-
शीलो मस्करो परिव्राजकः । अन्यत्र मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ।

१५५ । कास्तौराजस्तुन्दे नगरे ।

इमे निपात्येते । कास्तौरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।

१५६ । कारस्करो वृक्षः ।

कारकरोऽन्यत्र ।

१५७ । पारम्करप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ।

अमूनि नान्नि यथापाठं साधूनि सुः । पारम्करो देशः । रघसा नदी ।
किष्किन्धः पर्वतः । किष्कुः । वनस्पतिः । “परःशताद्या स्ते येषां पराः
संख्याःशतादिकात् ।”

(क) तद्गृह्यतोः करपत्न्यो धोरदेवतयोः सुट् तलोपध् । तस्करधौरः ।
हृहस्पति देवता ।

(ख) प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । प्रायचित्तिः । प्रायचित्तम् । आकृति-
गणोऽयम् । पूर्वं योगा अप्यस्यैव प्रपञ्चाः । उक्तः सुट् । इदानीं स्वरसूत्राणि

यावदलुगुत्तर पद इति (६।३।१) । भाषायां तु स्वरलक्षणं न निवध्यते ।
स्वरस्य लोकाप्रचारदर्शनादित्युक्तम् । (17)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥६।१॥

समाप्तश्चैकादशपादः ॥

(17) The aphorisms omitted here in the text are given below to have the सूत्रपाठ complete.

- १५८ । अतुदास्य पदमीकवजम् । १५९ । कर्षात्वतो घञोऽन्य उदासः । १६० । उन्दादीनाञ्च ।
१६१ । अतुदास्य च यवोदात्तलोपः । १६२ । धातो । १६३ । धित् । १६४ । तद्धितस्य ।
१६५ । कित् । १६६ । तिसृभ्यो जसः । १६७ । चतुरां शसि ।
१६८ । सावैकाचमृतीयादि विभक्तिः । १६९ । अनीदासादुतरपदादन्यतरस्यामनिव्यसमासे ।
१७० । अथेऽन्त्यसर्वनामस्थानम् । १७१ । ऊर्ध्वदम्पदाव्यप्प्रमृदेषुभ्यः ।
१७२ । अष्टमो दीर्घान् । १७३ । अतुररुमो नचक्रादी ।
१७४ । उदास्यथो इङ्प्रुर्हान् । १७५ । षोडशान्ति । १७६ । ऋलुङ्भ्यो मनुप् ।
१७७ । नामन्यतरस्याम् । १७८ । व्यान्त्यसि बहुलम् । १७९ । पट्मिचतुर्थो इत्यादिः ।
१८० । भ्रल्लुपोत्तमम् । १८१ । विभाषा भाषायाम् । १८२ । न षोडशसर्ववर्षराडङ्कुङ्कलभ्यः ।
१८३ । दिवो भल् । १८४ । नृ चान्यतरस्याम् । १८५ । तित् खरितम् ।
१८६ । यास्यददापेनुञ्जिदुपदेशाङ्गसावैधातुक मनुदात्तमश्विटो ।
१८७ । आदि सिधोऽन्यतरस्याम् । १८८ । खपादिर्षिसामथ्यगिति । १८९ । अम्यसागामादि ।
१९० । अतुदासो च । १९१ । सर्वस्य सुपि । १९२ । भोऽङ्गोभङ्गमदशममदरिद्राजामरा प्रत्ययान् पूर्वै विवि ।
१९३ । खिति । १९४ । आदिषुमुल्लान्यतरस्याम् । १९५ । अथ कर्षुर्हिक ।
१९६ । यल्लि च सेटोडभ्यो वा । १९७ । जृन्वियादि नित्यम् ।
१९८ । आभ्रन्वितस्य च । १९९ । पश्चिमयोः सर्वनामस्थानि । २०० । अनय सर्वै युगपत् ।
२०१ । चयो निवासि । २०२ । अथ कर्षम् । २०३ । इत्यदीनाञ्च ।
२०४ । संप्रायासुपमानम् । २०५ । निडा च दान्तान् । २०६ । युन्वष्टी ।
२०७ । आशितः कर्षा । २०८ । रिक्ते विभाषा । २०९ । अष्टापिंते च षन्त्यसि ।
२१० । निर्लं मन्वे । २११ । वृषद्वन्द्वोर्ध्वसि । २१२ । उडि च । २१३ । यतो नावः ।
२१४ । ईङ्द्वन्द्वसर्वसदृशं ख्यतम् । २१५ । विभाषा वेष्टिभानयोः । २१६ । आगयवकासङ्कङ्कङ्कणानाम् ।
२१७ । उपोत्तम रिति । २१८ । अद्यन्यतरस्याम् । २१९ । मतो पुत्रमात् संप्रायां खियात् ।
२२० । अनीऽन्यथा । २२१ । ईवथा । २२२ । यौ । २२३ । समासस्य इति ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । अलुगुत्तरपदे । (18)

उत्तरपदेऽलुग् वाच्यः । अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

(18) Though the द्वितीयपाद of the षष्ठाध्याय is totally omitted by the author, the Section is here transcribed for reference to any of its *Sutras*, if required.

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

- १ । बहुभोदो मङ्गला पूर्वपदम् । २ । तत्पुरुषे तुल्यायं ततोयासप्तस्युपमानान्ययद्वितीयाङ्गत्वाः ।
 ३ । वयो वषेधनेते । ४ । गाधलवणयोः प्रमाणे । ५ । दावाद्ये दायादे । ६ । प्रतिबन्धि चिरङ्गच्छयो ।
 ७ । पदेऽपदेशे । ८ । निवति वातवाणे । ९ । शारदेऽगार्त्तवे । १० । अप्युक्तवाययो जांती ।
 ११ । सङ्गप्रतिपद्यो साहच्ये । १२ । द्विगी प्रमाणे । १३ । गन्तव्यपथं वाणिजे ।
 १४ । मातोपशोपक्रमच्छाये गपुंसके । १५ । सुखप्रिययो रिंते । १६ । प्रीतो च । १७ ख स्वामिनि ।
 १८ । मत्वावैश्वर्ये । १९ । न भूवाक्चिद्विधिषु । २० । वा सुवनम् ।
 २१ । आश्रदावाधनेदीयःस सभाधने । २२ । पूर्वभूतपूर्वे ।
 २३ । सविषसमीहसमर्थादसवेससदेशेषु सामीप्ये । २४ । द्विषटादीनि गुणवचनेषु ।
 २५ । श्रव्यावमकनूपापवत्सु भावे कर्मधारये । २६ । कुमारय । २७ । आदि प्रत्येगसि ।
 २८ । पुरीषन्वतरस्थाम् । २९ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगी । ३० । वदन्वतरस्थाम् ।
 ३१ । दिदिवितस्योय । ३२ । समसी सिद्धयुक्तपङ्कथम्भेज्जकालात् ।
 ३३ । परिस्युपाया वर्ज्यमानादोरावाद्येषु । ३४ । राजन्वङ्गवचनहन्दिन्वकठच्छिषु ।
 ३५ । सखा । ३६ । आषार्योपसङ्गमदानोवासी । ३७ । कार्तिकीजपादपय ।
 ३८ । मद्गाम्भीक्ष्णपराङ्गदटोष्वासजापालभारभारसहैलिद्विखरीरवप्रवेषु । ३९ । अङ्गकथ वैश्वदेवे ।
 ४० । अङ्ग सादिशब्धो । ४१ । गोः सादसादिसारयिषु ।
 ४२ । ऊरुगार्त्तपत्तिलगुर्वन्तअरव्यश्रीलङ्गदपा पारिवटना तैविलकट्टः पृथक्कन्वलो दासीभारावाच ।
 ४३ । चतुर्थो तदर्थे । ४४ । अर्थे । ४५ । ज्ञे च । ४६ । कर्मधारयेऽनिष्ठा ४७ । अहीमे द्वितीया ।
 ४८ । ततोया कर्मणि । ४९ । अनिरनन्यत् । ५० । तादी च निति कथ्यती

२ । पञ्चम्याः श्लोकादिभ्यः ।

श्लोकान्तिकदूरार्थकच्छेभ्यो ङसेरलुक् स्यात् । श्लोकान्तुक्तः । उत्तर-

- ५१ । तवे चानय युमपत् । ५२ । अनिगन्तोऽद्यती वप्रत्यये । ५३ । न्यधो च । ५४ । ईपदन्वतरस्याम् ।
 ५५ । हिरण्यपरिमाणं धने । ५६ । प्रथमोऽन्त्रिरोपसम्पत् । ५७ । कतरकतमी कर्मधारये ।
 ५८ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ५९ । राजा च । ६० । पष्ठी प्रथेगसि । ६१ । त्ति निव्यर्थे ।
 ६२ । याम शिल्पिनि । ६३ । राजा च प्रथमायाम् । ६४ । आदिरुदात्त ।
 ६५ । सममोहारिणी धर्मोऽहरणे । ६६ । युक्ते च । ६७ । विभाषाऽध्यये । ६८ । पापश्च शिल्पिनि ।
 ६९ । गोमानेवासिमाणवमाह्नयेषु चेपे । ७० । अद्भानि मेरेये । ७१ । भक्ताख्यापदर्थेषु ।
 ७२ । गीनिङ्गाद्यसिद्धेश्वेभ्येऽपमाने । ७३ । अके लीविकार्ये । ७४ । प्राचां प्रीडायाम् ।
 ७५ । अणि नियुक्ते । ७६ । शिल्पिनि चाङ्गज । ७७ । सत्रावाच । ७८ । गीतनियय पालि ।
 ७९ । णिनि । ८० । उपमान शब्दार्थप्रकृतावेव । ८१ । युक्तारोऽद्वादय ।
 ८२ । दीर्घकामप्रपञ्चाष्टवट जे । ८३ । अन्वात् पूत बह्वच । ८४ । यामि ङितवसन्तः ।
 ८५ । घोषादिषु च । ८६ । क्वावाद्य श्लाघायाम् । ८७ । प्रत्येऽङ्गमककार्वादीनाम् ।
 ८८ । मालादीनाञ्च । ८९ । अमहन्नव नगरैऽनुदीचाम् । ९० । अर्धे चाषण्ठे षाच्चाच् ।
 ९१ । न भूताधिकसञ्ज्ञीवमद्रागप्रकञ्चलम् । ९२ । अना । ९३ । सर्वे गुणकार्त्तुष्वे ।

Here there is a वार्तिक viz —(क) गुणात् तरेण समास सारलोपश्च Which the author had left out without explanation and illustration As the entire section deals with accents (स्वर), he had fully omitted this पाद । अरब्देज too, like पुबुवोत्तम, omits this पाद in his दुर्घटवृत्ति for the same reason अत्रेदं वार्तिकस्योदाहरणम् । अर्थश्च सुवीध एव । सर्वेषां जेततरं सर्वश्रेष्ठ । एवं सर्वमहान् । सर्वेषां चक्रतरा सर्वपङ्का । भागश्च रमतां नित्य सर्वपङ्का सरसतीति दृश्ये । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना । स्थित सर्वोन्नतेर्गोर्वी क्त्वान्वा मेदरिवाकनेति कालिदासः । सर्वपासुन्नततरेण सर्वोन्नतेन । सर्वेषां मतिरिक्ततरा सर्वातिरिक्त । स सारी यस्व तेन ।

- ९४ । सचायां निरिनिष्काययो । ९५ । कुमार्यां ययसि । ९६ । लदके ङिवले ।
 ९७ । विनी प्रती । ९८ । सभायां ननुसके । ९९ । पुत्रे प्रापाम् । १०० । अरिष्टगीडपूर्वेषां
 १०१ । न हासिनफलकमार्दिया । १०२ । कुल्लूकपुत्रप्रमालं विलि ।
 १०३ । दिक्शब्दा धामजनपदाख्यानधामराटेषु । १०४ । आचार्योपसञ्जनयान्नेवासिनि ।
 १०५ । अघरपदवृत्तौ सर्वेषां । १०६ । नङ्गरीहो विप्रं संश्रायाम् । १०७ । लदरागेषु ।
 १०८ । चेपे । १०९ । नदी चम्बुनि । ११० । निहोपसर्गपूर्वमन्वतरस्याम् । १११ । उपपदार्दि ।
 ११२ । कर्षो वर्षलक्षणात् । ११३ । संज्ञीपम्यदीप । ११४ । अङ्गवृत्तदीपाङ्गव्य ।
 ११५ । प्रथमवस्त्रायाञ्च । ११६ । नलोऽनरनरनिमृता । ११७ । सोमंनवी अलमावसी ।
 ११८ । क्वावाद्यय । ११९ । आमुदात्तं षाच्चाद्यसि । १२० । वीरवीर्यो च ।
 १२१ । वृद्धीतोरनुत्पन्नमासाचसमम्यदीभावे । १२२ । कंसमन्नुपेयाव्यक्वाञ्च विनी ।

पद इत्येव । निष्क्रान्तः, स्लोकान् निःस्तोकः । कथं ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्वि-
गिति ? उपसंख्यानात् ।

- १२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुं सके । १२४ । कन्या च । १२५ । आदिशिङ्गणादीनाम् ।
१२६ । चैलखेटकटककाष्ठ महर्षियान् । १२७ । चौरसुपमानम् । १२८ । पललसुपशाक निये ।
१२९ । कूलमुदस्यलकर्पां सशायाम् । १३० । अकर्मधारये राज्यम् । १३१ । वर्गप्रादयथ ।
१३२ । पुनः पुश्वा । १३३ । गान्धर्व्याशर्लिकसयुक्तज्ञात्याखिम्बा । १३४ । चूर्णादीन्वप्रतिषष्ठा ।
१३५ । पट् च षाखादीनि । १३६ । कुष्ठ वनम् । १३७ । प्रकृत्वा भगालम् ।
१३८ । श्रितेर्निन्वावद्गज् वज्रव्रीह्यावभसत् । १३९ । गतिकारकोपपदात् कत् ।
१४० । उभे वनस्यत्यादिषु युगपत् । १४१ । देशहादन्धे च ।
१४२ । नीचरपदेऽनुदापादावष्टयिकीचद्रपूथमन्विषु । १४३ । अन्त । १४४ । घायस्यृक्काजवितकाणाम् ।
१४५ । सुपमानात् क् । १४६ । सशायामनाचित्तादीनाम् । १४७ । प्रहृदादीनाञ्च ।
१४८ । फारकाद् दक्षश्रुतयोरेवाश्रिषि । १४९ । इत्यभूतेन कृतमिति च । १५० । अनो भावकर्मवचन ।
१५१ । मन्त्रिन्त्याख्यानामशयनासनस्थानवाजकादिकीता । १५२ । समन्याः पुण्यम् ।
१५३ । जनार्णकलक्ष्मणतीयायाः । १५४ । मित्र धानुपसर्गच्छन्वी ।
१५५ । नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हिसालमर्थास्तद्धिता । १५६ । ययतीयातदर्थे । १५७ । अच्कावयत्तो ।
१५८ । आक्षीपे च । १५९ । संशायाम् । १६० । क्लृप्तोक्तेष्वानादीदयश्च ।
१६१ । विभाषा श्रद्धव्रतीष्णयचिषु । १६२ । बहुव्रीह्यादिदनेतत्तदन्ध प्रथमपूरणयो क्रियागणने ।
१६३ । सख्याया चत । १६४ । विभाषा छन्दसि । १६५ । सभायां निवाजिनयो ।
१६६ । व्यवयिनोऽन्तरम् । १६७ । सुखं स्वाङ्गम् ।
१६८ । गान्धर्वदिकशब्दयोमहत्सुल्लसुष्टिपुवत्सेभ्यः । १६९ । निष्ठीपमानादन्यतरस्याम् ।
१७० । क्त्तिकालसुखादिभ्योऽनाथादनात् क्लोऽकृतमित्यप्रतिपन्ना । १७१ । वा जाने ।
१७२ । नञ्मुभ्याम् । १७३ । कपि पूर्वम् । १७४ । कृस्त्रान्तेऽन्यात् पूर्वम् । १७५ । वहीनञ्चवदुत्तरपदभूम्बि ।
१७६ । न गुणादयोऽवयवाः । १७७ । उपसर्गात् स्त्राङ्ग ध्रुवमपसुं । १७८ । नन समासे ।
१७९ । अन्त । १८० । अन्तय । १८१ । न निविभ्याम् । १८२ । परेरमितोभावि सञ्चलम् ।
१८३ । प्रादम्बाङ् संशायाम् । १८४ । निरुदकादीनि च । १८५ । अभ्येमुखम् । १८६ । अपावः ।
१८७ । स्त्रिमपूतवोषाद्योऽभ्यङ्गिषीरनामनाम च । १८८ । अथेरुपरिस्थम् ।
१८९ । अनौरप्रधानकनोयसो । १९० । प्रवयथात्वादित् । १९१ । अतिरक्तं पदे ।
१९२ । मेरिगणानि । १९३ । प्रतेर्वाद्यदयत्तपुरुषे । १९४ । उपाद् वाज्जिनमगीरादयः ।
१९५ । चौरवचेषु । १९६ । विभाषोत्पुण्ये । १९७ । द्विगिभ्यां पाददन्मुपेणु वज्रव्रीहो ।
१९८ । सकृद्यं चाक्रानात् । १९९ । परादिश्छन्दसि वज्रलम् ।

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६॥ १ ॥ समाप्तश्च बहुव्रीह्युपादः ।

३ । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।

एथ्य स्तृतीयाया अलुक् स्यात् । ओजसाभूतः । तस्यापत्यमौजसाभूतिः । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अभसाव्यातम् । तमसाकृतम् । उतर-पदेऽलुग्विधानात् पूर्वपदभूतं यत्र तमस्तत्रालुक् । नतु यत्र तमोऽन्तं पूर्वपदम् । तेन “सततनैशतमोहृतमन्यत” इति (19)

(क) अञ्जसउपसंख्यानम् । अलुक् स्यात् । अञ्जसाकृतम् ।

(ख) पुंसानुजो जनुपान्थ इति । उपसंख्यानात् । जनुर्जन्म ।

इह तमःशब्दे तप इति केचिदूचिरे । तथाच व्योपः—“तमोजसानिर्जित-देवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसामसिद्धि”मिति (20) “तपःकृशाःशान्तरद-कुम्भहस्ता” इति तु भट्टिः ।

४ । मनसः संज्ञायाम् ।

नान्नि मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । मनसागुप्ता काचित् । मनसादेवी ।

५ । आज्ञायिनि च ।

अत्रोत्तरपदे मनसस्तस्या अलुक् स्यात् । मनसाज्ञायिनो योगिनः ।

६ । आत्मनश्च पूरणे ।

आत्मनस्तस्या अलुक् स्यात् पूरणप्रत्ययान्ते परे । आत्मनापञ्चमः । आत्मनापठः । आत्मचतुर्थसु बहुव्रीहिः ।

७ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ । परस्य च ।

आत्मनः परस्य च चतुर्थ्या अलुक् स्यात् वैयाकरणी संज्ञा चेत् । आत्मने-भायः । आत्मनेपदम् । परधैभायः । परधैपदम् ।

(19) कथं नचयिषसि कुतस्तमागत इति रघुकाव्ये १ इतिमिति भावे ऋ । तमसमसो इतिमिति यदोसमासेऽग्रे आदित्वादच् ।

(20) क्वचित् इत्यस्य एव श्लोकः पठ्यते ।

“तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसामसिद्धिम् ।

कषाद राजा सहस्राणकोपवापाणि आरुषि सशायकाणि” इति इति ।

(It is given fully in the Ms. No IV) “नन्वत्र समानादननुत्तमः । न । अनुत्तमिवादि” इति नीपोभायः ।

६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् । त्वचिसारः । युधिष्ठिरः ।
धनेकिंशुकाः ।

(क) अपो योनियन्मतिषु । अप्पुयोनिरग्निः । दिगादित्वाद् यत् ।
अप्पव्यः । अप्पुमतिः । संज्ञायाम् (२।१।४४) मिति समासः ।

(ख) हृद्दद्युभ्या ङेरलुक्त्वत्तव्यः । हृदिस्त्वक् । दिविपदो देवाः । कथं
दिवि कामोऽस्येति द्युकामः ? भाविबहुलवचनात् । (६।३।१४) (21)

१० । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

कारः पारिभाषिको नियमः । तन्नाम्नि प्राचा हलादौ परे सप्तम्या
अलुक् स्यात् । हलेद्विपदिका । कूपेशाण । हलदन्तादित्येव । नद्या दोहनी
नदीदोहनी । नियमः किम् ? अविकटे उरणः अविकटोरणः ।

११ । मध्याद् गुरौ ।

गुरौ परे मध्यात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । मध्येगुरुः ।

(क) अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ।

१२ । अमूर्धमस्तकात् स्त्राङ्गादकामे ।

स्त्राङ्गात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणि ।
“शत्रुञ्चकारोरसिवाणमाशु” । अमूर्धमस्तकात् किम् ? मूर्धशिखः ।
मस्तकशिखः । अकामे किम् ? सुखकामः । स्त्राङ्गादिति किम् ? अक्ष-
शौण्डः । हलदन्तादित्येष । अङ्गुलिप्राणः ।

१३ । यन्त्रे च विभाषा ।

यन्त्रे परे सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । हस्तेवन्धो हस्तवन्धो वा । चक्रेवन्धयक्र-
वन्धो वा । हलदन्तादित्येष । गुप्तिवन्धः ।

१४ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

तत्पुरुषे कृदन्त उत्तरपदे परे बहुलं सप्तम्या अलुक् स्यात् । वनेचरः ।
स्तम्बेरमः । पङ्केरुहः । हृदिस्यः । न च भवति । कायस्यः । कुरुस्यः ।
कुरुचरः । क्वचिद्वा । सरीजं सरसिजम् ।

१५ । प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्जे ।

एषाञ्जे सप्तम्या अलुक् स्यात् । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः ।
दिविजः । एषां किम् ? यीषजः ।

१६ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।

एभ्यो जे परे सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । चरजः ।
शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ।

१७ । घकालतनेषु कालनाम्नः ।

घादिषु कालनाम्नः सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । पूर्वाह्नेतराम् । पूर्वाह्न-
तरे गायति । पूर्वाह्नेकालकृतम् । पूर्वाह्नकालकृतम् । पूर्वाह्नेतने पूर्वाह्नतने
गायति । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां जागर्ति ।

१८ । शयवासवासिध्वकालात् ।

शयादिष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । शेषयः खययो वा ।
“रघन् वनेवासकृताद् भयात् तान्” । वनवासः । ग्रामेवासी ग्रामवासी वा ।
अकालात् किम् ? पूर्वाह्नशयः । हलदन्तादित्येव । मूमिशयः ।

१९ । नेन्सिद्धवध्नातिषु च ।

इवन्तसिद्धवध्नातिषु च सप्तम्या अलुग् नाम्नि । स्थण्डिलशायी ।
साहाय्यसिद्धः । चक्रवन्धः । कथं चक्रवन्धः ? घञन्ते विभाषोक्ता ।

२० । स्ये च भापायाम् ।

स्ये परे सप्तम्या अलुग् नाम्नि । समस्यः । कूटस्यः । कायस्यः । उदरस्यः ।
कथं हृदिस्यः । बाहुल्यात् । भापाग्रहणमेकहस्तावुपयुक्तम् ।

२१ । षष्ठ्या आक्रोशे ।

आक्रोशगतौ षष्ठ्या अलुक् स्यात् । चौरस्यकुलम् । मातुःसुतः ।
वपल्याःपतिः । आक्रोशे किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

(क) वाग्दिकपश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । कियं
वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतो हरः ।

(ख) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च । षष्ठ्या अलुक् स्यात् ।
नडादिभ्यः फक् (४।१।६८) । आमुष्यायणः । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्
(५।१।१२२) । आमुष्यपुत्रिका । आमुष्यकुलिका ।

(ग) देवानां प्रिये । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । देवानाम्प्रियः ।

(घ) शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शनः संज्ञायाम् । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । शनःशेषो
नाम मुनिः । शनःपुच्छः । शनोलाङ्गुलः ।

(ङ) दिवोदासश्चान्दसः ।

२२ । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

आक्रोशगतौ पुत्रे षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । दास्याःपुत्रो दासीपुत्रो वा ।

२३ । ऋतो विद्यायोनिमसम्बन्धेभ्यः ।

ऋदन्ताद् विद्यायोनिमसम्बन्धवाचिनोऽनुक् स्यात् षष्ठ्याः । पितुःपुत्रः ।
होतुरन्तेवासी । विद्यायोनिमसम्बन्धोभयपदेऽन्वभिधानाच्चेह । पिष्टधनम् ।

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः ।

ऋदन्तादनयोः षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । मातुःष्वसा मातृष्वसा वा ।
पितुःष्वसा पिष्टष्वसा वा । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिर्वा । उत्तोऽनुक् । उत्तर-
पदाधिकारः प्रागद्रात् (६।४।१) ।

२५ । चानङ् ऋतो हन्ते ।

विद्यायोनिमसम्बन्धाभावात् हन्ते चानङ् स्यात् । नकारो रपरत्वं-(१।१।५१)
निषेधार्थः । होतापोतारौ । मातापितरौ । ऋतां हन्ते किम् ? पिष्ट-
पितामहो । कथं पितापुत्रो मातापुत्रो । पुत्र इत्यनुहयोः (६।१।२२) ।

२६ । देवतादन्त्रे च ।

अत्र पूर्वपदस्यानङ् स्यात् । इन्द्राहहस्यतो । सूर्याचन्द्रमसौ । पुनइन्द्र-
अहशाल् लोके वेदे सहचरितयोरेवाभिधानम् । नेह । शिववैश्वण्यौ । कथं
“रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ” इति ? तर्हि चिन्त्यम् ।

• (क) वायोरुभयत्र प्रतिषेध । वायुग्नी । अग्निवायू ।

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

सोमे वरुणे चाग्नेरीत् स्यात् । अग्नोषोमौ । अग्नोवरुणौ । इदागमे-
नापि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध ईद्वचनमन्यत्र भावार्थमाहुः । तेन कुशश्च लवश्च
कुशीलवाविति वाख्यौकिप्रयोगः ।

२८ । इदृ इहो ।

• इद्विमत्युत्तरपदेऽग्नेरित् स्यात् । आग्निवारुणम् । आग्निमारुतं कर्म ।
देवतादन्त्रे चेत्युभयपदद्वन्द्वि (७।३।२१) ।

(क) न विष्णौ । अत्राग्नेरित्त्व नास्ति । आग्नावैष्णवम् ।

२९ । दिवो द्यावा ।

देवतादन्त्रे दिवो द्यावा स्यात् । द्यावामूमी । द्यावाधरणी ।

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् ।

पृथिव्या दिवो दिवसादेश्च । स्याद् द्यावा च । अकारोच्चारणं पदान्ते क्त्वाद्य-
भावार्थम् । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

३१ । उपासोपसः ।

उप गन्धस्योपासादेश्च स्याद् देवतादन्त्रे । उपासासूर्यम् । उपासा-
नक्तम् ।

३२ । मातरपितरावुदीचाम् ।

अन्धेया मातापितरो । अदन्तत्वात्पितृत्वस्य मातरपितराभ्यामित्येके ।
मातरपितृभ्यामित्यन्ये ।

३३ । पितरामांतरा च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

३४ । स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनुङ् समानाधिकरणे

स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

अनुङ् स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद् रूपं स्यात् । पट्टीभार्यास्य पट्टभार्यः । शोभन-
भार्यः । दीर्घजङ्घः । दीर्घजङ्घभार्यः । भाषितपुंस्कात् किम् ? खट्वाभार्यः ।
अनुङ् किम् ? धीवन्भूम्यः । समानाधिकरणे किम् ? कल्याणा माता
कल्याणीमाता । पट्टीसमासः । स्त्रियामिति किम् ? कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् ? कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । इह चापूप्रणीप्रमाण्यो-
(५।४।११६) रिति समासान्तविधौ प्रधानपूरणीग्रहणात् पूर्यर्थान्यस्मिन्
समासार्थे न भवति कल्याणपञ्चमीकः पत्र इति । अप्रियादिषु किम् ?
कल्याणीप्रियः । कल्याणीकान्तः । प्रिया । भक्ति । कान्ता । सुभगा ।
दुर्भगा । दुहिता । चपला । कथं दृढभक्तिः ? दृढं भक्तिरस्येति पूर्वपदस्या-
स्त्रीत्वविवक्षितत्वात् । श्लिष्टप्रियो विमुक्ताकान्त इत्यादयस्तु चिन्त्याः ।

३५ । तसिलादिष्वाकृतत्वमुचः ।

तसिलादौ स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । तत्र परिगणनम् । तल्लत्सौ । तरप्-
तमपौ । चरङ्जातीयरौ । कल्पदेश्यदेशीयरः । रूपप्पाशपी । धमुथाली ।
दार्ढिलौ । तिल्ल्यनाविति । तस्या तत्र । तस्याः ततः (२२) । रम्यतरा ।
रम्यतमा । पटुतरा । पटुतमा । पटुचरी । पटुजातीया । मृदुजातीया ।
वृहकल्पा । पटुकल्पा । मृदुकल्पा । पटुदेश्या । पटुदेशीया । पटुरूपा ।
वृहरूपा । वृहयागा । कथा प्रकृत्या कथम् । तथा प्रकृत्या तथा । तस्यां
वेलाया तदा । तर्हि । तिल्ल् छान्दसः । अजयथा ।

(क) शसि बहुवचनस्य । पुंवत् स्यात् । वक्षीभ्यो देहि बहुवचनः । अल्पयः ।

(ख) त्वत्तलोर्गुणवचनस्य (२३) । पुंवत् स्यात् । पटुत्वम् । पटुता ।

(२२) तत्र तत इति तृतीयरपदिङ्मात्रम् । सर्वनामो रतिमात्रे तु स्यात् । इत्येव वक्षतः बहुवचनस्य अक्षरम् ।

(२३) त्वत्तलोर्गुणवचनस्य समस्त सर्वनाम तद्व्याप्त्यर्थम् न गुणवचनम् ।

सुदुता । गुणवर्णनस्य किम् ? दण्डनीत्वम् । कठीत्वम् । कथं व्यभिचारित्वं युक्तीनामिति ? सामान्योपक्रमेण (२४) । तन्वीत्वमिति तु चिन्त्यम् ।

(ग) भस्याडे तद्धिते । भसंज्ञकस्य तद्धिते पुंवत् स्यात् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अडे किम् ? श्येनेयः । रौहिणेयः ५

(घ) ठक्छसोद्य । अनयोः परतः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । भवत्याम्हातो भावतृकाः । भवदीयाः ।

(ङ) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति तु दिङ्नामान्यन्तराल इत्यत्र (२।२।१६) भाष्यम् । सर्वासां धनं सर्वधनम् । अन्यस्यास्तनयोऽन्यतनयः । “न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ।” तस्या मुखं तन्मुखम् । भवतीप्रसादादिति तु चिन्त्यम् । (२५)

३६ । क्वड्मानिनोश्च ।

क्वडि मानिनि च स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । एनी एतायते । दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी भार्यायाः ।

३७ । न कोपधायाः ।

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । मद्रिकाभार्यः । पाचिकाभार्यः । दाहिकाशक्तिः । पाचिकाकल्पा । पाचिकायते । पाचिकामानिनी ।

(क) कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । एकभार्यः । पाकभार्यः । पाककल्पा ।

(२४) सामान्ये नपु सक्तमित्यनेनेचयं । इदनु कागिकाकैयटाद्युत वार्तिकम् । वार्तिकपाठे तु नास्ति । “एकैकवर्षं वसिष्ठाश्व” इति हि संहितापुत्रे (१।४।१०८) भाष्यकारप्रयोगः । तन्प्रामाण्यादप्यसाधुत्वमुच्यते ।

(२५) धर्मादि द्विवि सकलानि सर्वेषु धर्माप्याख्यातानि प्रतिदिनं वृत्तानि करोति ।

सर्वे प्रयाति च तदा भवतीप्रसादान्नेकवर्षेऽपि फलदा ननु द्विवि तत्र ३१३ इति द्वीमाहाकी । चार्थाऽयं प्रयोगः । किंचिद् दे भवति तदा प्रसादादनुपपन्नं तथैति ज्ञेय इत्यन्वयं कुर्वन्ती भवतीति सम्बोधने इच्छाम्यपत्तिक । एकाऽहं भवतीमुत्तमयकरो मातः क्रियन्तीत्येव इति वैशेषिकप्रयोगानुप्रामादिक एवेत्याहः ।

३८ । सञ्जापूरण्योश्च ।

अनयोः स्त्रियाः पुंवन स्यात् । दत्ताभार्य्यः । “मन्दोदरीभार्य्यमतोव्य रेज् ।” दत्तामानिनी । पञ्चमीभार्य्यः । द्वितीयाकल्पा । पञ्चमीकल्पा ।

३९ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।

वृद्धितोस्तद्धितान्तायाः स्त्रियाः पुंवन स्यात् । औपगवीभार्य्यः । माथुरीभार्य्यः । माथुरीमानिनी । माथुरीकल्पा । वृद्धितोः किम् ? मध्यम-भार्य्यः । अरक्ते किम् ? काषायवृद्धतिकः । हारिद्रपताकः । अविकारे किम् ? लौहेषो रयः ।

४० । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ।

स्वाङ्गात् परो य ईकारस्तदन्तस्य स्त्रियाः पुंवन स्यात् । दीर्घतेशीभार्य्यः । सुमुखीभार्य्यः । सुमुखीकल्पा । अमानिनि किम् ? सुकशमानिनी । (26)-

४१ । जातेश्च ।

जातेः स्त्रियाः पुंवन स्यात् । कुम्भकारीभार्य्यः । कठीकल्पा । कठी-पागा । बहुचोयते । औपसंख्यानिकस्य नेष्यते । हास्तिकम् । अमानिनीत्येव । कठमानिनी ।

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

कर्मधारयादौ भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । न प्रतिषेधः । महापञ्चमी । पुण्यपष्ठी । महापष्ठी । प्रियदुहिता । मृगचपला । पाचक-हन्दारिका । कारकहन्दारिका । काकबन्ध्या । कारकजातीया । कारक-देशीया । एव दत्तहन्दारिका । पञ्चमहन्दारिका । माथुरहन्दारिका । माथुरजातीया । माथुरदेशीया । सुकेगहन्दारिका । कठदेशीया । स्त्रिया-मित्येव । कठीप्रकाण्डम् । मानिनीजनः ।

(क) कुङ्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुङ्कुट्या अण्डं कुङ्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृग्याः चीरं मृगचीरम् । काक्वाः शवः काकशवः ।

(ख) पुंवज्ञावाद् भ्रस्वत्वं, खिद्धादिषु विप्रतिषेधेन । कालिम्भन्या । हरिणिम्भन्या । पट्टितरा । सृद्धितमा । उक्तः पुंवज्ञावः ।

४३ । वरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमंतहतेषु व्योऽनेकाचो

ऋस्वः ।

घादिषु परतोऽनेकाचो व्यन्तस्य ऋस्वः स्यात् । ब्राह्मणितरा । सुन्दरितमा । गौरिरूपा । भुजङ्गिकल्पा । हृपलिलेली । पट्टिब्रुवा । तरुणिगोत्रा । कुमारिमता । गौरिहता । उक्तपुंस्कादित्येव । बदरीतरा । ब्रूवः पंचाद्यचिब्रुवः । चेलङ्गुवगोत्रशब्दाः कुल्लनार्थाः ।

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

घादिषु शेषनद्या ऋस्वो वा स्यात् । कः शेषः ? अड्डी नदी डीरेकाच् । धीबन्धुतरा धीबन्धूतरा वा । स्त्रीतरा स्त्रितरा वा ।

(क) कन्नद्याः प्रतिषेधः । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ।

४५ । उगितश्च ।

उगितो नद्या घादिषु ऋस्वो वा स्यात् । श्रेयसीतरा श्रेयसितरा वा । विदुषीतमा विदुषितमा वा । “शक्तिं दधानं महतीतमां तम् ।” पुंवज्ञावोऽप्यत्रेष्टः । श्रेयस्तरा । विद्वत्तमा । (२७)

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

तुन्याधिकरणे जातीये च परतो महतः स्यादात् । महापञ्चमी । महापद्मी । महाराजः । महाभुजः । महाजातीयः ।

(क) घासकरविशिष्टेषु पुंवश्च । महत्या घासः महाघासः । महत्याः करो महाकरः । महाविशिष्टः ।

(ख) अष्टनः कपाले ष्विपि । अष्टाकपालं ष्विः ।

(ग) गवि च युक्ते । अष्टागवं शकटम् । युक्ते किम् ? अष्टगवं विप्रस्य ।

(२७) इत्यत्र महति—“महत्यादिषु विदुषीतरस्युदाहृतम् । तत्रिभूत्सम्” इति । दीर्घान्तोऽविशिष्टानां रपाणां भाष्ये इत्यमरान्तात् ।

४७ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।

द्वा अष्टत्रित्येतयोः संख्यायामात्वं स्यात् । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः । प्राक्शतादित्यभिधानान्नेह । द्विशतम् । अष्टसहस्रम् । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् ? द्विदशाः । द्विंताः । द्वशीतिः ।

४८ । त्रैस्त्रयः ।

त्रैस्त्रयसादेशः स्यात् । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिचतुराः । त्रशोतिः । प्राक्शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिचहस्रम् ।

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतो सर्वेषाम् ।

द्वाष्टस्त्रिंशब्दाना यदुक्तं तच्चत्वारिंशदादौ वा स्यात् । एवं यावद् नवतिः । द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशद्वा । अष्टाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशद्वा । त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशद्वा । (२८) द्वा नवतिः । द्विनवतिर्वा । अष्टानवतिः । अष्टनवतिर्वा । त्रयो नवतिः । त्रिनवतिर्वा । कथमेकादश ? कुसीददशैकादशादिति (४।१।३२) निपातनात् ।

५० । हृदयस्य हृक्षेत्रवयदण्णलासेषु ।

लेखादौ परे हृदयस्य हृक्ष्यात् । हृक्षेत्रः चयव्याधिः । हृदयं लिखतीति कर्मण्यण् (३।२।१) । हृदयस्य मियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृक्ष्यासः ।

५१ । वा शोकाप्यज्जुरोगेषु ।

एषु हृदयस्य हृद्वा स्यात् । हृक्ष्यशोकः । हृदयशोको वा । शोहार्यशोहृद्यं वा । शोहृद्यमिति केचित् । हृद्रोगः । हृदयरोगो वा ।

५२ । पादस्य पदाज्जातिगोपहृतेषु ।

प्राज्यादिषु पादस्य पदः स्यात् । पदाजिः । पदातिः । पदगः । “पदगैर्बहुभिः सुतम् ।” पदोपहतः ।

५३ । पद्यत्यतदर्थे ।

पादस्य यति हलन्तः पत् स्यात् । पादौ विध्यन्ति पद्याः कण्ठकाः ।
अतदर्थे किम् ? पादं जलम् ।

(क) इके चरती । पादेन चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ङ् ।

५४ । हिमकाषिहतिषु च ।

एषु पादस्य पत् स्यात् । पडिमम् । मानुषो नाम पत्कापी । पडितिः ।
चकारात् “पद्गा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ।”

५५ । ऋचः श्रे ।

श्रे ऋचः पादस्य पत् स्यात् । पच्छो गायत्रीं शंसन्ति । वीष्माया शस् ।
ऋचः किम् ? पादशः कार्पापणं ददाति ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

एषु पादस्य पत्स्याद्वा । पद्घोषः पादघोषो वा । पन्मिश्रः पादमिश्रो
वा । पच्छब्दः प्रादशब्दो वा ।

(क) निष्को च । पन्मिष्कः पादनिष्को वा ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

नाम्नि उदकस्योदः स्यात् । उदमेघो नाम ।

(क) उत्तरपदस्य च । लोहितोदो नाम । घोरोदः । लवणोदः ।

५८ । प्रेपंवासवाहनधिषु च ।

एषु उदकस्योदः स्यात् । उदमेपं शुष्ठी पिनष्टि । “सहस्यरात्रीरुदवास-
तत्परा ।” उदवाहनः । उदधिः ।

५९ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

असंयुक्तहलादावुत्तरपदे उदकस्योदो वा स्यात् । उदकुम्भ उदककुम्भो वा ।
उदपात्रम् । उदकपात्रं वा । एकहलादौ किम् ? उदकम्यानम् । पूरयितव्ये
किम् ? उदकगिरिः ।

६० । मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवोवधगाहेषु च ।

एषूदकस्योदो वा स्यात् । उदमन्थः । उदौदनः । उदसक्तुः । “हिमलव-
सदृगयमोदविन्दून् ।” “भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ।” भार-हार-
गाहाः कर्मण्यन्ता घवन्ताश्च गृह्यन्ते । उदभारः । उदभारी स्त्री-। उद-
हारी स्त्री । उदवीवधः । “रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।” पक्षे उदक-
मन्यादयः । उक्तउदादेशः ।

६१ । इको ऋस्वोऽङ्गो गाल्वंस्यः ।

इगन्तानां ऋस्वो वा स्यात् । यामणिपुत्रः । यामणीपुत्री वा । जम्बूलता
जम्बूलता वा । धीवन्धूसुतः धीवन्धूसुतो वा । अङ्गः किम् ? गार्गीपुत्रः ।
व्यथमितविभाषया नेह । कारीयगन्धीपुत्रः ।

- (क) इयडुवड्भाविनामव्ययानाश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । यीकुलम् । भूकुलम् ।
शक्तीभूतम् ।
- (ख) भूकुंसादीनामिष्यते । भूकुंसः । भूकुंसो वा । भूकुटिः । भूकुटिर्वा ।
- (ग) अकारो वेत्येके । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ।

इह त्वनावुककंभुदृम्फुफलमिति सर्वान्ते लोऋस्वोत्तरपदव्यवहारात् दृम्फु
एव ऋन्वः प्राप्नोति । न पूर्वयोः । तत्र समासान्तरमाख्येयम् । अलावूय
ककंभूय ते । अनावुककंभूो । ते च दृम्फूय ते अनावुककंभुदृम्फुः । राज-
दन्तादिः । तासां फलं तथेति ।

६२ । एक तद्धिते च ।

एकगण्य (२९) तद्धिते ऋस्वः स्यात् । एकस्या भागतमेकगण्यम् ।
एकमयम् । एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे च । एकस्याः चीरमेकचीरम् ।

६३ । आपोः संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम् ।

आवन्तस्य ऋस्वः स्यात् । रितिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । कम्प-
चिषाम् । गिनवहम् । गिनप्रस्यं नाम नगरम् । बाहुभ्यान् नान्दीघोषः ।
अर्धज्ञायाश्च । कल्पः । मन्दुरजः । सुगुप्सजटकेगो व्रती ।

(२९) अित्-विन्दुवज्र-... ३१० एकागण्येति धनितम् ।

६४ । त्वे च ।

त्वे चेति च्छन्दसि ।

६५ । इष्टकैषीकामालानां चित्तूलभारिषु ।

इष्टकादिद्वितादौ ऋसः स्यात् । इष्टकचित्तम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी । तदन्तयङ्गणञ्च । पञ्चोष्टकचित्तम् । नवहाटकेष्टकचित्तम् । सुक्षेपीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

अनव्ययस्य खिदन्ते परे ऋसः स्यात् । - कालिमेजयः । कालिम्न्या । अनव्ययस्य किम् ? “दिवामन्या रात्रिः कथमपि न पञ्चैर्विकसितम्” । उक्तो ऋसः ।

६७ । अरुद्धिपदजन्तस्य मुम् ।

एषां खिति मुम् स्यात् । अरुन्तुदः । द्विपन्तपः । द्विपमेजयः । (30) अजन्तानाम् । पण्डितम्न्यः । सुभगम्न्या । हरिम्न्यः । महिम्न्या । कालिम्न्या । विधुम्न्यः । वधुम्न्या । सुभुम्न्या । नलोपे राजम्न्यः । सुराजम्भवम् । गुणिम्न्यः । एषां किम् ? विद्वन्मन्यः । श्रीमन्मन्यः ।

६८ । इष एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।

इजन्तस्य खिति एकाचोऽम् स्यात् । स चाम्प्रत्ययवत् । द्वितीयैकवचन-
वदित्वर्थः । स्त्रियम्न्यः । स्त्रीम्न्यः । भ्रुवम्न्यः । नरम्न्यः । गाम्प्रन्यः ।
नावम्न्यः ।

६९ । वाचंयमपुरन्दरौ च ।

इमौ निपात्येते ।

(30) द्विपमेजय इत्यत्र मुमि द्विपम् एतन्न इति खिति संयोगात् एषोप (पा०१२) इति तद्व्या-
ख्योपः ।

७० । कारे सत्यागदस्य ।

अनयोः कारे सुम् स्यात् । सत्यङ्कार' । अगदङ्कारो वैद्यः ।

(क) अस्तीय । असुङ्कारः ।

(ख) धेनोर्भव्यायाम् । धेनुभव्या गौः ।

(ग) लोकस्य पृषे । लोकमृषणश्चन्द्रमाः ।

(घ) भ्राष्ट्राग्नोरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

(ङ) उष्ट्रभद्रयोः करणे । उष्ट्रंकरणम् । भद्रंकरणम् । एवं तिमिङ्गिल-
दीपङ्करसर्वन्ददादयोऽपि सुमिति योगविभागादूह्याः संज्ञाप्रकाराः ।

(च) सूतीश्वराजभोजकुलमेकभ्यो दुहितुः पुत्रश्च वा । श्वभ्यो दुहितृशब्दस्य
पुत्रश्च वा स्यात् । सूतपुत्री सूतदुहिता वा । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता वा ।
अन्यत्रापि दृश्यते । शैलपुत्री । “अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकश्मीरज-
चिह्नमच्युतोर” इति माघः । केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति
वामनवृत्तिः । तेनेदं सिध्यति कृष्णदासस्य पुत्री तुभ्यमहं सम्प्रदद इति ।

७१ । श्येनतिलस्य पाते जे ।

अनयोर्जास्ते पाते परे सुम् स्यात् । श्येनम्पाता सृगया । तैलम्पाता
क्रिया ।

७२ । रात्रेः कृति विभाषा ।

रात्रेः कृदन्ते परे सुम् स्याद्वा । रात्रिचरो रात्रिश्चरो वा । रात्र्यटा
रात्रिमटो वा । खिति तु पूर्वेषु नित्यमित्यते । रात्रिग्रन्थमहः । उक्तो सुम् ।

७३ । नलोपो नजः ।

उत्तरपदे परे नञो नलोपः स्यात् । अभिद्युः । अत्राद्यणः । अविद्युः ।
अगोच्यः । कथं नैककीर्तिः । नैकयशा इति ? (31) समासे सर्वान्तसुत्तर-
पदम् । तच्चेह नास्ति ।

(31) एष च “आददे जातिश्रीतोषो नमस्तानिष दक्षिण” इत्यादि । मतान्तरे तु नजर्दस्य नजश्च
सुप्पूर्वेति समासः । शिगाधुनीत खन स नैकधेयादि समाहितम् ।

(क) अवक्षेपे तिङुपसंख्यानम् । अपचसि । अकरोपि लं जाल् ।
“हासकरमघटते नितराम्” ।

७४ । तस्मान्नुङ्चि ।

सुप्तनकारान्नजोऽचि गुडागमः स्यात् । अनश्वः । अनुद्गः । अनूरुः ।

७५ । नभ्राण्णपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।

एष्वेकादशसु नञ् प्रकृत्या स्यात् । न भ्राजते नभ्राट् । न पाति नपात् ।
शवन्तः । न वेति नवेदाः । असवन्तः । नासत्याः साधवः । नमुच्यादयः
संज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिदुच्येयाः ।

७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ।

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमः । एकेन न विंशति एकाव-
विंशतिः । एकाद्व्यतम् । जनार्थे चात् नञ् ।

७७ । नगोऽप्राणेष्वन्यतरस्याम् ।

नगो नञ् प्रकृत्या वा स्यात् । “शैलवृक्षौ नगावगौ” । अप्राणेषु किम् ?
अगो ह्यलः शीतेन ।

७८ । सहस्रस्य सः संज्ञायाम् ।

सहस्रस्य नाम्नि सः स्यात् । साश्वत्यम् । नाम्नि किम् ? सहयुद्धा ।

७९ । ग्रन्थान्ताधिके च ।

ग्रन्थान्ते षधिके च सहस्रस्य सः स्यात् । सकृन्तं व्यौत्तिपमधीते । कल्याण-
मित्यर्थः । समुहसर्ममधीते । ससंयहं व्याकरणमधीते । अन्तवचनेऽव्ययीभावः ।
अधिके । सद्रोणा खारी । द्रोणाधिकेत्यर्थः ।

८० । द्वितीये चानुपाख्ये ।

उपाख्यायत इत्युपाख्यः प्रत्यक्षः । ततोऽन्योऽनुपाख्यः । अनुमेयो द्वितीयः
सम्बन्धी । तद्वाचिन्युपपदे सहस्रस्य सः स्यात् । साग्निः कपोतः । सपिशाचिका
वात्या । गृहे कपोतपतनात् तस्य द्वितीयो भाव्यग्निरनुमीयते ।

८१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

अत्र सहस्य सः स्यात् । सचक्रं निधेहि । सधुरं व्रज । अकाले किम् ?
सहापराह्वम् ।

८२ । वोपसर्जनस्य ।

सर्वोपसर्जनस्य समासस्योत्तरपदे सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सह-
पुत्रो वा । सपरिवारः सहपरिवारो वा ।

८३ । प्रकृत्याशिष्यगीवत्सहलेषु ।

'आशिषि सह प्रकृत्या स्यात् । स्वस्ति ते सहपुत्राय । सहबन्धवे ।
अगोवत्सहलेषु किम् ? सगवे । सवत्साय । सहलाय । पत्ने सहगवे । सह-
वत्साय । सहहलाय ।

८४ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।

छान्दसम् ।

८५ । ज्योतिर्जनपदराविनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धुषु ।

एषु द्वादशसूत्ररपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः ।
सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सनाम्नी कन्या । सरूपः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः । इह समानस्येति योगविभागः । तेन सपत्नसधर्मसजातीयाः सिध्य-
न्तीति वामनहृत्तिः । अनापार्श्व्यं योगविभागः । तथाह्यव्ययानामनेकार्थ-
त्वात् सदृशार्थस्य सहस्यस्यैते प्रयोगाः । कथं नाम समानपत्न इत्यादयोऽपि
भवन्तीति भागहृत्तिः (३२) । चान्द्रास्तु नामादिषु सभावं विकल्पेन
ब्रुवन्ति ।

८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि ।

आचारगतो ब्रह्मचारिणि परे समासस्य सः स्यात् । सन्नह्यचारी ।

(३२) तदाहि—उत्पत्त्येति मम कोऽपि समानधर्मेति भवन्तीत्ययोगः ।

८७ । तीर्थे ये ।

८८ । विभाषोदरे ।

यदन्ते तीर्थे समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्याश्चैकगुरवः । उदरे वा ।
समानोदर्थ्यः सोदर्थ्या वा ।

८९ । दृग्दृशवतुषु ।

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक् । सदृशः । सदृचस्तुच्छान्दसः । वतुषु दृश-
सुस्तरार्थम् । उक्तः सभावः ।

९० । द्रुदम् किमोरीशुकी ।

द्रुदम् ईश् किमः कीः स्यात् तेषु परतः । ईदृक् । ईदृशः । इयान् ।
इयती । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । कियती ।

९१ । आ सर्वनाम्नः ।

तेषु सर्वनाम्न आकारः स्यात् । तादृक् । तादृशः । तावान् । एतावान् ।
एतादृशः । एतादृक् । यावान् । यादृक् । यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ।
युष्मादृक् । युष्मादृशः । भवादृक् । भवादृशः । अमूदृक् । अमूदृशः । अस्मादृक् ।
अस्मादृशः ।

९२ । विष्वग्देवयोश्च टेद्रद्राञ्चतौ वप्रत्यये ।

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टे.स्थाने ऽद्विः स्यादञ्चतौ वप्रत्यये । विष्व-
गञ्चति विष्वद्राड् । (३३) विष्वद्राञ्ची । देवद्राड् । यद्राड् । तद्राड् । कद्राड् ।
कद्राञ्ची । वप्रत्यये किम् । विष्वगश्चक्रम् ।

९३ । समःसमि ।

समोऽञ्चतौ समिरादिश्रुते । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीची ।

९४ । तिरसस्तिर्य्यलोपि ।

तिरस स्तिरिरादिश्रुते तस्मिन्नलोपे । तिर्य्यङ् । अलोपे किम् ? लोपे
मा भूत् । तिरयःपग्य । “लज्जा तिरया यदि चेतसि स्यात् ।”

६५ । सहस्य सध्रिः ।

तस्मिन् सहस्य सध्रिः स्यात् । “सध्रुड् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत्” ।
सध्रुञ्चौ । “सध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्रः” । सध्रीची ।

६६ । सध मादस्थयोऽकृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

६७ । ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप द्वैत् ।

एभ्यः परस्याप आदेरीत् स्यात् । हीपम् । अन्तरीपम् । प्रादेरनवर्णान्ताद-
भिधानम् । समीपम् । नीपम् । नेह । प्रापम् । परापम् ।

६८ । ऊदनोर्देशे ।

अनोः परस्याप ऊत् स्यात् । अनूपो देशः । अन्वीपमन्यत्र ।

६९ । अपठप्रतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगराशौराशास्यास्थि-
तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।

अपठप्रतृतीयास्यस्य अन्यस्य दुगागमः स्यादाशौरित्यादौ परे । अन्या
आशौरन्यदाशोः । अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्
सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अपठप्रतृतीयास्यस्य किम् ? अन्यस्याशी
रन्याशीः । अन्येनास्थितोऽन्यास्थितः । इहाविशेषेण दुक् कारकच्छयो-
रिति भाव्यम् । अन्येनान्यस्य वा कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्मिन् भवम् ।
अन्यस्वेदं वा अन्यदीयम् । गहादित्वाच्छःशैषिकः ।

१०० । अर्थे विभाषा ।

अर्थे परेऽन्यस्यं दुग्वा स्यात् । अन्यदर्थः । अन्यार्थो वा ।

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ।

तत्पुरुषेऽचि कोः स्थाने कत् स्यात् । कद्वम् । कदिन्यनम् । कदुष्णम् ।
अचि किम् ? कुत्राद्यणः ।

(क) त्रावुपसंस्थानम् । कुक्षिताफलयः कक्षयः ।

“कृतशस्त्री न यो जिष्णुर्यद्याटो यजनिष्ठः ।
कामी यस्य जरन्नेते चतुर्वर्गेषु कक्षयः” ॥ १ ॥

१०२ । रथवदयोश्च ।

अनयोः कोः कत् स्यात् । कद्रथ' । कइद ।

१०३ । तृणे च जाती ।

अत्र को कत् स्यात् । कसृणम् । जाती किम् ? कुटस्थानि ।

१०४ । का पथ्यजयोः ।

अनयोः कोः स्थाने का स्यात् । कापथ' । काक्षम् । “काक्षेणानादरे-
चित्तः ।”

१०५ । ईषदथे ।

अत्र कोः का' स्यात् । कामधुरम् । कातन्त्रम् । कास्त्रम् ।

“देवाकानिनिकावादे वाडिकास्त्रकाहि वा ।

काकारेभभरेकाकानिस्त्रभव्यव्यभस्त्रि” ॥ १ ॥

१०६ । विभाषा पुरुषे ।

पुरुषे कोः का वा स्यात् । कापुरुष कुपुरुषो वा ।

१०७ । कवञ्चोषो ।

उषो परे को काः कव व वा स्यात् । कोष कवोष्ण' कदुष्ण' वा ।

१०८ । पथि च च्कन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

पृषोदरप्रकाराणि साधूनि स्युः शिष्टैर्यथाप्रयुक्तानि । शिष्टलक्षणं तु
भाष्यादवधार्यम् । (३४) पृषदुदरमस्य पृषोदर । वारिवाहको वलाहकः ।
बुवस्त सीदक्ष्यस्यां हसी । मद्या रीति मयूरः । पूर्यन्ते गनन्ति च पुद्गला

देहाः । तथ्यस्य भावस्तुयता । रतेस्तननं रत्नम् । वाङ्घितं पापमनेन ब्राह्मणः ।
जितमेनोऽनेन जिनः । यश, कौति यत्रः । को जीर्यति कुञ्जरः । हिनस्तीति
सिंहः । अद्गन्धस्मिन्नङ्गनम् । शवानां शयनं श्मशानम् । ऊर्द्धं सुखमस्य
बदूखलम् । पिशिताशः पिशाचः । एवं षोडन् षोडशः षोढा षड्धा चेत्यादि ।

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ १ ॥

११० । संख्याविषयपूर्वस्याङ्गस्याहन्नन्यतरस्यां डौ ।

संख्यादेः परस्याङ्गस्याहन् वा डौ स्यात् । इङ्गे इङ्गनि इङ्गे वा । व्रङ्गे
व्रङ्गनि व्रङ्गे वा । व्यङ्गे व्यङ्गनि व्यङ्गि वा । सायाङ्गि सायाङ्गे सायाङ्गनि वा ।
डौ किम् ? इयोरङ्गोर्भवो इङ्गः । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । विगत-
मङ्गो व्यङ्गः । प्रादिसमासः । अङ्गः सर्वत्र टच् । अङ्गः सायः सायाङ्गः ।
एकदेशिसमासः ।

१११ । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः ।

ढ्रयोर्लोपे पूर्वस्थाणो दीर्घः स्यात् । लोटम् । गूढम् । नीरक्तम् ।
इन्दूराजते । पुनारभते । पुनारक्तम् । पुनारोटम् । धातूरजः । पूर्वग्रहण-
मनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । इह ढ्रलोप (८।३।१३) सहचरितस्य
रोरि (८।३।१४) लोपस्य ग्रहणादनीयरो रलोपे न दीर्घः । दर्शनीयः पटः ।
दीर्घाधिकारो यावत् क्रमश्च (६।४।२८) क्तीति ।

११२ । सहिवहोरोद्वर्णस्य ।

सहिवहोरोद्वर्णस्यौत्स्याड्ढ्रलोपे । सोढा । सोढुम् । सोढश्चम् । षोढा ।
षोढुम् । षोढश्चम् । वर्णग्रहणं कृतायामपि इदौ यथा स्यात् । वहेर्लुङि तसि
उदवोढाम् । अवर्णस्य किम् ? ऊढः । ऊढवान् ।

११३ । साढ्रसाढ्रासाढ्रेति निगमे ।

११४ । संहितायाम् ।

छान्दसनेतद्भयम् । संहिताधिकारस्य च्छान्दस्यैव प्रयोजनम् ।

११५ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
स्रुवस्त्रस्तिकस्य ।

कर्णे परे लक्षणवाचिनी दीर्घः स्यात् । दात्राकर्णः । सूणाकर्णः ।
अविष्टादीनां किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । स्रस्तिककर्णः ।

११६ । नहिष्ठतिष्ठषिव्यधिरुचिसहितनिष्ठौ ।

एषु क्विबन्तेषु परतो दीर्घः स्यात् । उपानत् । नीवृत् । प्राहृद् ।
मृगावित् । मर्मावित् । नीरुक् । सहे ष्छन्दसि प्विः (३।२।६४) । तुरापाद् ।
तनि परीतत् । क्तौ किम् ? परिणहनम् । गतिकारकपूर्वस्याभिधानान्नेह ।
तिग्मरुचः । पटुरुचः । (३५)

११७ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।

कोटरादेर्वने किंशुलकादिर्गिरौ दीर्घः स्यात् । कोटरावणम् । मित्रका-
वणम् । किंशुलकागिरिः ।

११८ । वले ।

वले परे दीर्घः स्यात् । दन्तावलो हस्तौ । कृपीवलः । अण इत्येव ।
भ्राह्मवलः । संज्ञायामित्येव । पुत्रवलः ।

११९ । मतौ वद्वचोऽनजिरादीनाम् ।

वद्वचां मतुपि दीर्घः स्यात् । वीरणावती । मशकावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । वद्वचः किम् ? व्रीहिमतौ । अनजिरादेः किम् ? अनजिरवती ।
मलयवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ।

१२० । शरादौनाञ्च ।

मतुपि दीर्घः स्यात् । शरावती । अहिवती । पद्मावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । संज्ञायामित्येव । शरवती भूमिः । अहिमतौ ।

१२१ । इको वहोऽपीलोः ।

इगन्तस्य वहो दीर्घः स्यात् । ऋपीवहम् । कपीवहम् । अपीलोः किम् । पीनुवहम् ।

१२२ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ।

प्रादेर्घञि दीर्घः स्यात् । वीमार्गः । अपामार्गः । बाहुल्यान्न च भवति । विहारः । निहारः । सादकारयोः कृत्रिमे । प्राकारः । प्रासादः । अन्यत्र प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु वा । प्रतिवेशः प्रतीवेशो वा । प्रतिकारः प्रतीकारो वा । क्वचिन्नैव । प्रसारः । प्रहारः । प्रवेशः । प्रसेवः । अमनुष्ये किम् ? निपादद्यण्डालः ।

१२३ । इकः काशि ।

प्रादेरिगन्तस्य काशि दीर्घः स्यात् । प्रतीकाशः । “आसक्तो भव नीकाशैः ।” अनूकाशः । इकः किम् ? प्रकाशः ।

१२४ । दस्ति ।

दः स्थाने यस्तकारस्तस्मिन्नुपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । परीत्तम् । नीत्तम् । वीत्तम् । अभीत्तम् । सुत्तम् । इकः किम् ? प्रत्तम् ।

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टनो नञ्चि दीर्घः स्यात् । अष्टावक्तो मुनिः । अष्टापदं सुवर्णम् । संज्ञायां किम् ? “अष्टभाष्योऽसि पुण्यकृत् ।”

१२६ । छन्दसि च ।

छान्दसम् ।

१२७ । चितेः कपि ।

दीर्घः स्यात् । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।

१२८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

अस्थानयोर्दीर्घः स्यात् । विश्वापसुः । विश्वाराट् । राडिति निर्देशाद् विश्वराजौ ।

१२६ । नरे संज्ञायाम् ।

विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वानरो नाम मुनिः ।

१३० । मित्ने चर्षी ।

मित्ने विश्वस्य दीर्घः स्यादृषियेत् । विश्वामित्रः । इह मन्त्रे षट्
सूत्राणि । (३६)

१३७ । अन्येषामपि दृश्यते ।

दीर्घं इत्येष । दण्डादण्डि । बाहूबाह्वि । यष्टीयष्टि । शुनः संज्ञायाम् ।
शुनो दंद्वा श्वादंद्वा । ततोऽण् । शौवादंद्वा । इञ् । शौवादंद्भिः । श्वाकर्णः । (३७)
पूर्वामुखः । उत्तरामुखः । दक्षिणामुखः । दृशियदृश्यादृश्च पूरुषो नारक
इत्यादावप्ययं दीर्घं इति वामनवृत्तिः । अनेनोत्तरपदविधानादप्राप्तिरिति
पूरुषादयो दीर्घोपदेशा एव संज्ञाशब्दा इति भागवृत्तिः ।

१३८ । चौ ।

अञ्चतो लुप्ताकारनकारे दीर्घः स्यात् । दधीचः पश्य । दधीचा । सध्रीचा ।
सध्रीचः । सध्रीची । मधूचा । मधूचः । विश्वद्रीचः । “विश्वद्रीचीर्विचिपन्
सैन्यवीचोः ।” “सध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।”

१३९ । संप्रसारणस्य ।

संप्रसारणान्तस्योत्तरपदे दीर्घः स्यात् । कारीपगन्धीपुत्रः । कौमुद-
गन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपतिः । पूर्णं उत्तरपदाधिकारः ।

इति महाभारतपञ्चमस्कन्धोत्तरपदेवृत्तिसमाप्तौ

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥६।३॥

समाप्त्यालुक्पादः ॥

(३६) १२१ । मम सोमावेन्द्रियविश्वस्य मतौ । १२२ । कौषध्व विभक्त्यावप्रथमायाम् । १२३ । षट्चि
तुल्यमचतुर्ङ्गुनीत्यायाम् । १२४ । इकं सृष्टि । १२५ । षचोऽतसिङ् । १२६ । विपातस्य च ।

(३७) घनो दनदशकर्षेकन्दवराष्टपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः । अमिषुक्तीतिरियम् । आदन् । अमरादम् ।
आपुच्छम् । आपदः ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । अङ्गस्य ।

अधिकारोऽयम् । अङ्गस्य कार्यं वक्तव्यम् पञ्चपाद्याम् । (38)

२ । हलः ।

संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य हलः परस्य दीर्घः स्यात् । संवीतम् । आङ्गत्तम् ।

अङ्गस्य किम् ? निरुतम् । कथं तृतीयेति ? निपातनात् ।

३ । नामि ।

नामि परिङ्गस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । भ्रातृणाम् ।

भ्रातृणाम् ।

४ । न तिसृचतसृ ।

अनयोर्दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

५ । छन्दस्युभयथा ।

छान्दसम् ।

६ । नृ च ।

नृ चेति नामि दीर्घविकल्पः । भाषायामपीत्येके । नृणाम् । नृणां वा । (39)

(38) षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः सप्तमाध्यायस्य अक्षरं धादायेति पञ्चपादी । तत्र ।

(39) अतएव चित्तात्रर्षरचेतसां वत नृणां का नाम जानो, कथंति भर्तृहरितके । नृणामिकी यस्य स्वममि पयसामर्षेण इवति मर्दिच्छात्वे । ददितान्ममकन्धित नृणां न स्वसु त्रैम अर्भं सुष्ठजन इति कुमारे च ।

७ । नोपधायाः ।

नान्तस्योपधाया नामि दीर्घः स्यात् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
नामीत्येव । वर्मणाम् । चर्मणाम् ।

८ । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ।

शिशुः सुट् सर्वनामस्थानम् । तत्र परे नोपधाया दीर्घः स्यात् । राजा ।
राजानी । राजानः । सीमा । ज्ञीमानो । सीमानः । सामानि सन्ति पश्य
वा । कुण्डानि । असम्बुद्धौ किम् ? हे तन्नन् ।

९ । वा षपूर्वस्य निगमे ।

ऊन्दःसूत्रमेकम् ।

१० । सान्तमहतः संयोगस्य ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च नोपधायाः पूर्ववद्दीर्घः, स्यात् । श्रेयान् ।
विद्वान् । श्रेयांसि । पयांसि । सर्पींदि । महान् । महान्ति । असम्बुद्धा-
वित्त्वेव । हे श्रेयन् ।

११ । अप्ठस्त्स्वसृजन्मृनेष्टृत्वष्टृचत्तृहोतृपोत्प्रशास्तृणाम् ।

अप्ठश्चस्त्स्वसृजन्मृनेष्टृत्वष्टृचत्तृहोतृपोत्प्रशास्तृणाम् ।
अप्ठश्चस्त्स्वसृजन्मृनेष्टृत्वष्टृचत्तृहोतृपोत्प्रशास्तृणाम् । सर्वनामस्थाने
दीर्घः स्यात् । आपः सन्ति । समाचेऽपोऽनङ्गत्वान्न दीर्घः । “बह्वपानि
तडागानि सारसाः समुपासते ।” समासान्तविधेरनित्यत्वाद् बह्वाम्पीत्यपीति
केचित् । ढन् । कर्त्तारः कटान् । ढच् । श्रोतारः शास्त्राणाम् । स्वसारौ ।
स्वसारः । एवं यावत् प्रशास्तारौ प्रशास्तारः । (40) असम्बुद्धावित्त्वेव । हे
कर्त्तः । हे स्वसः । हे नमः ।

१२ । इन्हन्पूर्धार्यमृणां शौ ।

एषामुपधायाः शविव दीर्घः स्यात् । नान्यत्र । बहुदण्डीनि । बहुवार-
ग्मीनि । सुव्रतहाणि । सुपूषाणि । बह्वर्थ्यमाणि । शौ किम् ? इवदणो ।

(40) समर्थे (२।१।१) उदगातार इति भाष्यकारप्रयोगादुदगात्प्रश्नस्यापि दीर्घः । उदगातारौ ।
उदगातात् ।

दण्डिनौ । म्रूणह्नौ । पूषणौ । अर्यमणौ । “प्रोपितार्यमणं मेरोरन्धकार-
स्तटीमिव” । “तस्मिन् इवहृषि स्थितम् ।” इवहायत इति नायमुपधाया
दीर्घः ।

१३ । सौ च ।

तेषां सौ दीर्घः स्यात् । दण्डी । इवहा । पूषा । अर्यमा । असम्बुहा-
वित्त्वेव । हे अर्यमन् । हे पूषन् ।

१४ । अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यात् सौ । अतु । भवान् । कृतवान् ।
गोमान् । अस् । सुयशाः । चन्द्रमाः । सुमिधाः । अधातोः किम् ? पिण्डं
यसते पिण्डयः । असम्बुहावित्त्वेव । हे गोमन् । हे चन्द्रमः ।

१५ । अनुनासिकस्य क्लिभलोः क्ङिति ।

अनुनासिकान्तस्य क्लौ भ्रूलादौ च क्ङित्युपधाया दीर्घः स्यात् क्लौ ।
प्रतान् । प्रतानौ । प्रतान्भ्याम् । प्रदान् । प्रशान् । भ्रूलि । शान्तः ।
शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः । यङ्लुकि शंशान्तः । क्ङिति किम् ?
गन्ता । यन्ता ।

१६ । अज्भनगमां सनि ।

अजन्तानां ह्नो गमश्च भ्रूनि सनि दीर्घः स्यात् । चिचीपति ।
चिचीर्षति । जिहोर्षति । जिघासति । अधिजिगांसते शास्त्रम् । गमेरिडादेशस्य
यङ्गणान्निह । सञ्चिगंसते वक्तो मात्रा ।

१७ । तनोतेर्विभाषा ।

सनि तनोतेर्वा दीर्घः स्यात् । तितासति तितंसति वा । भ्रूलौत्वेव ।
तितनिपति ।

१८ । क्रमश्च क्ति ।

क्रमः क्ति वा दीर्घः स्यात् । क्रन्त्वा क्रान्त्वा वा । भ्रूनीत्वेव । क्रमित्वाः
उक्तौ दीर्घः ।

१९ । च्छोः शूङनुनासिके च ।

सतुकस्य च्छस्य शो वस्य च ऊट् स्यादनुनासिके कौ भलि क्ङिति ।
 विभ्रः । मभ्रः । पृष्टः । पृष्ठा । शब्दप्राट् । शब्दप्राग्यौ । इह क्ङितीति
 नानुवर्षते । किभलाद्यनुवृत्तिरपि वकारार्था । न च्छकारार्थत्वेके । तन्मतेन
 ब्रह्मादिस्त्रेणैव (८।२।३७) भलि पदान्ते च च्छस्य षः । पृष्टः । पृष्ठा ।
 शब्दप्राट् । शब्दप्राड्भ्याम् । अजादौ तु शब्दप्राच्छाविति । वस्योट् । सिवे-
 रौणादिको नः । स्योनः । अचद्युः । हिरण्यधूः । वस्यसूः । रत्नसूः ।
 द्यूतम् । द्यूत्वा । ये तु क्ङितीति नानुवर्षयन्ति तेषां धावुदिवो र्यङ्लुकि
 पित्यक्ङित्यपि भलि वस्योट् । दाधौति । देद्योति । अन्धेषां वलि क्षोपे
 (६।१।६६) दाधाति । देदेतीति ।

२० । ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।

एषां वस्योपधायाद्योट् स्यात् कौ भलि क्ङिति । जूः । जूरी । जूर्णः ।
 जूर्तिः । तूः । तूरी । तूर्णः । तूर्तिः । यूः । युवी । यूतः । यूतिः । ऊः ।
 उवी । ऊतिः । मूः । मुवी । मूतिः ।

२१ । राह्लोपः ।

रेफाच्छव्योलोपः स्यात् कौ भलि क्ङिति । मुर्हा । मूर्ः । मुरौ । मूर्तिः ।
 उर्वी । ऊः । ऊर्तिः । तुर्वी । तूः । तुरौ । तूरः । तूर्तिः ।

२२ । असिद्धवद्वा भात् ।

आ भात् कार्याणि परस्परमसिद्धानि बोद्धव्यानि । एधि । शाधि ।
 भलन्ताडिः । जडि । द्विलोपो न भवति । अत्रेति किम् ? व्याश्रये (४१)
 मा भूत् । प्रणमय्य गतः । शौ ङस्त्री व्यप्ययादेशेनासिद्धः । आ भात् किम् ?
 अभाजि रागः ।

(क) वुग्द्युटापुषड्यणोः सिद्धौ वाच्यौ । बभूव । उपदिदीये ।

२३ । आन्नलोपः ।

अमः परस्य नकारस्य लोपः स्यात् । अनक्ति । मनक्ति । हिनस्ति ।

२४ । अनदितां हल उपधायाः कङ्ठिति ।

कङ्ठिति हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् । स्रस्तम् । सनी-
स्रस्यते । अनदिता किम् ? वदि । वन्द्यते । हलः किम् ? नीयते । उपधायाः
किम् ? नद्यते । कङ्ठिति किम् ? संसिता ।

(क) लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः । विलगितः । विकपितः ।

२५ । दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ।

एपां शपि नलोपः स्यात् । दशति । प्रसजति । परिष्वजते ।

२६ । रञ्जेथ ।

शपि नलोपः स्यात् । रजति । रजन्ति ।

(क) रञ्जेथीं मृगरमणे । रजयति मृगान् । रजिता मृगाः । (42) मृग-
रमणे किम् ? रञ्जयति वस्त्रम् । घिनुणि तु व्यञ्जराजति (३।२।१४२)
निपातनाव्रलोपः । रागी । इह तु रजको रजनं रजतं रज इत्यौणादिकानां
किञ्चोपगमादनदितामित्येव (६।४।२४) नलोपः ।

२७ । घञि च भावकरणयोः ।

अनयोर्घञि रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागो वर्त्तते । रागः कुङ्कुमः । अनयोः
किम् ? रङ्गः ।

२८ । स्यदो जवे ।

वेने स्यदः स्यात् । स्यन्दोऽन्यत्र ।

२९ । अवोदैधोद्गप्रथयहिमश्रयाः ।

श्रोत्र मनिवन्तम् । अन्ये घञन्ता निपात्यन्ते । उन्दी अवोदः किञ्चि-
दाद्रं । इन्धी एधः काठम् । उन्दे मनिन् । श्रोत्र क्लिन्नम् । “प्रथयवद्
भ्रमन्तमाजा” इति व्योपः । हिमं श्रयाति सुञ्चति हिमश्रयचन्द्रः ।
“निराकृतहिमश्रया” इति लुट्सर्गे भट्टिप्रयोगः ।

३० । नाञ्चेः पूजायाम् ।

पूजार्थस्याञ्चेर्नलोपो न स्यात् । अञ्चिता गुरवः । अञ्चयते । पूजायामिति किम् ? उदक्तमुदकं कृपात् ।

३१ । क्ति स्कान्दिस्यन्दोः ।

अनयोः क्ति नलोपो न स्यात् । स्कान्त्वा । स्यन्त्वा । प्रस्कान्द्य । प्रस्यन्द ।

३२ । जान्तनशां विभाषा ।

जान्तानां नश्ये नलोपो वा स्यात् क्ति । रङ्क्षा रक्षा वा । भङ्क्षा भक्षा वा । नङ्क्षा नष्टा वा । (४३)

३३ । भञ्जेच्च चिणि ।

चिणि भञ्जेर्नलोपो वा स्यात् । अभान्जि अभञ्जि वा ।

३४ । शास इड्डह्लोः ।

शामेरुपधाया इत् स्यादडि इलादौ क्ङिति । अन्वशियत् । शिष्टः । शिष्टवान् । शिष्यः । वयं शिष्यः । अड्डह्लोः किम् ? “अनुशासतमित्यनाकुलम् ।” आड्डशामेर्नेत्यते । आशास्ते । कथं किपि आशीः ? शियाशीः-मैखेष्थिति (८।२।१०४) निपातनात् ।

३५ । शा हौ ।

शासस्थानि हौ परे शाः स्यात् । “शाधि नः करवाम किम् ।”

३६ । हन्तेर्जः ।

हौ हन्तेर्जः स्यात् । जडि शत्रून् । (४४)

(४३) रधादिलाङ्गमे षट्त्वम् । तेन ज्ञापत्यथे शशिलेति च इपम् ।

(४४) अत स्मृतिधरः—“हन्तेः श्रुतिपा गिर्हेशो यङ्लुङ्निङ्गव्यये । जडिदि शत्रून् । अवाभ्यासा चेति (७।१।५५) कुञ्जमपि नास्ति । तत्रापि हन्तेरिति श्रुतिपः सप्तान् ४” इति । आसकारस्य “यद्यपि हौ हन्ते (७।१।१४) रित्यन्ते हन्तेरित्यनुवच्यं विहित तथापि यङ्लुकि कुल भवत्येवे”त्याह । जडिदि । श्रुतिपश्या निषेवस्तमित्यं । श्रुषो यङ्लुकोरिति (७।१।२२) सामान्यपिबशापकादिति भाव इति च भरीशः । आचेदमते तु नाशुनासिकलोपः । जडगौदि ।

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादौनामनुनासिकलोपो
भ्रूलि क्ङिति ।

भ्रूलि एषा क्ङित्यनुनासिको लुप्यते । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो-
ऽनुदात्तोपदेशा' । किति । यतम् । यत्वा । यतिः । ङिति ङतः । ङयः ।
वन्ते; क्तिन् वन्ति' । तनोत्यादेशेणात् । सन्ततिः । ततम् । तत्वा । चणु ।
चतम् । चत्वा । चति । ङिति अतत । अतथाः । भ्रूलि किम् ? गम्यते ।
रम्यते । रमित्वा । क्ङिति किम् ? गन्ता ।

३८ । वा ल्यपि ।

तेषामनुनासिकलोपो ल्यपि वा स्यात् । "उद्यत्य खड्गमर्जुन' ।" उद्यम्य
वा । आगम्य । आगत्य वा । विरम्य विरत्य वा । व्यवस्थितविभाषया नकारस्य
लोपो नित्य एव । आहत्य । अवमत्य । प्रतत्य । कथं "चतुर्दिगोशानवमन्य
मानिनी"ति ? तर्हि मन स्तम्भ इत्यस्य चौरादिकस्थानित्यस्यन्तत्वेऽसु ।

३९ । न क्तिचि दीर्घश्च ।

क्तिचि तेषा लोपोऽनुनासिकस्य क्तिभ्रूलोरिति (६।४।१५) दीर्घश्च न
स्यात् । यन्ति । रन्ति । तन्ति । अनुदात्तोपदेश इत्येव । कान्तिः ।
शान्तिः ।

४० । गमः क्त्तौ ।

क्त्तौ गमोऽनुनासिकलोप स्यात् । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् ।

(क) यमादीनामिति वक्तव्यम् । सयत् । आनत् । परीतत् । सुवत् ।

(ख) ऊङ् च गमादीनाम् । अयेगू ।

४१ । विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।

अनुनासिकव्यादिति ह्यमधिक्रियते । विड्वनो छान्दसौ । अवाधा ।
अवाधरी (४५) ।

(४५) अवाधरीति व्यासकारादिमतेन । अवाधरी तु वनो न इत्य इति वार्तिकेणादत्र न कोधरेकी ।
अवाधा इत्यसौ । अतीत्यर्त्तः । कोष् अथमयन इत्यकारे वनिष् ।

४२ | जनसनखनां सञ्भ्रूलौ ।

एपामाकारः स्याज् भ्रूनादौ सनि क्ङिति च । सिपासति । सातः ।
तनादिभ्यस्तथासोः सिञ्ज्लुकि । असात । असायाः । खातम् । जातम् ।
जातिः । भ्रूलौत्येव । जिजनिपति । चिखनिपति । सिसनिपति ।

४३ | ये विभाषा ।

यादौ क्ङिति तेषामादा स्यात् । जायते जन्यते वा । जाजायते
जञ्जन्यते वा । सायते सन्यते वा । सायात् सन्यादा । खायते खन्यते वा ।
चाखायते चहन्यते वा ।

४४ | तनोते र्यक्कि ।

तनोते र्यक्वादा स्यात् । तायते तन्यते वा । यकि किम् ? तन्तन्यते ।

४५ | सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

सनोतेः क्तिचि लोप स्यादा । आत्त्वं वा । सति' सातिः सन्तिः वा ।

४६ | आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयं यावन्न ल्यपीति (६।४।६८) ।

४७ | भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।

भ्रस्जो रोपोपधयोर्निवर्त्तको रमागमो वा स्यादाधधातुके । भ्रष्टा भर्ष्टा
वा । भ्रज्जनं भर्ज्जनं वा । कथं भ्रष्टम् ? संप्रसारणस्य वलीयस्वात् ।

४८ | अतो लोपः ।

आर्धधातुके ऋखाकारस्य लोप' स्यात् । चिकीर्षिता । धिमुतः ।
कणुतः ।

(क) वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोप पूर्वविप्रतिषेधेन । चिकीर्षकः ।
जिह्वीर्यते । आर्धधातुक इत्येव । उचत्वम् । उचवान् ।

४९ | यस्य हलः ।

हल' परस्य यकारस्य लोप स्यात् । वेभिदिता । चेच्छिदिता । यस्येति
संघातग्रहणात्सेह । ईर्यिता । हल किम् ? लोलुयिता ।

५० । क्वस्य विभाषा ।

हलः परस्य क्वस्य वा लोपः स्यात् । समिधिता समिधिता वा ।
समिधितुं समिधितुं वा । नमसितुं नमसितुं वा । नमसिता नमसिता वा ।

५१ । शेरनिटि ।

अनिवार्यधातुके शेलोपः स्यात् । पाक्तिः । याष्टिः ।

(क) इयङ्यण्गुणह्रिदीर्घोऽपि णिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । अत-
तक्षत् । आटिटत् । कारणा । कारकः । कारणम् । कार्यते । अनिटि
किम् ? कारयितव्यम् । इह गणयते र्यति गणयेयम् । चिन्तयते रडि चिन्तयेति
णिलोपोऽयं नास्ति । व्यवस्थितविभाषानुवर्त्तनादित्युक्तम् ।

५२ । निष्ठायां सेटि ।

सेटि निष्ठायां णिलोपः स्यात् । कारितम् । गणितम् । लक्षितम् ।
सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः ।

५३ । जनिता मन्त्रे ।

५४ । शमिता यज्ञे ।

सुवह्यं मन्त्रे ।

५५ । अयामान्ताल्वाय्येत्विष्णुषु ।

आमादिषु शेरयादेगः स्यात् । आम् । कामयामास । कारयामास ।
पस्तः । गणयस्तः । आसुः । सृष्टयासुः । आय्यः । सृष्टयाय्यः । इदुः ।
मृतनयितु । इणुष् । पारयिष्णुच्छान्दसः ।

५६ । लप्रपि लघुपूर्वात् ।

लघुपूर्वाम् अपि शेरयादेगः स्यात् । प्रथमय्य गतः । प्रथेभिदय्य गतः ।
परिगवय्य । लघुपूर्वात् किम् ? प्रबोध । प्रयाण्य । प्रवाण्य ।

५७ । विभाषाऽपः ।

आप्तोने ङेऽपि परस्मैयादेगः स्यात् । प्राप्य प्रापय्य वा ।

५८ । युष्मदोर्दीर्घश्चन्दसि ।

छन्द सूत्रमेकम् ।

५९ । क्षियः ।

क्षियो स्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

६० । निष्ठायामख्यदर्थे ।

निष्ठाया क्षियो दीर्घः स्यात् कर्त्तरि । उपक्षीण । अधिकरणे । इदमेपा
चोणम् । ख्यदर्थो भावकर्मणी । तत्र निषेधः । चित्तमस्य जातम् । भावे ज्ञा ।

६१ । वाक्क्रोशदैन्ययोः ।

आक्रोशे दैन्ये च वाक्चेऽनन्तरो विधिर्वा स्यात् । क्षीणायुः क्षितायुर्वा ।
दैन्ये । क्षीणो वराक क्षितो वा । क्षीणक क्षितको वा ।

६२ । स्यसिचसोयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भन-
ग्रहदृशां वा चिखद्विट् च ।

भावे कर्मणि च ये स्यादयस्तेष्वजन्तानां हनग्रहदृशाञ्च चिष्वत् कार्यं वा
स्यात् । इट् च स्यादोनाम् भवति । भावे । शयिष्यते शायिष्यते वा । कर्मणि ।
दास्यते दायिष्यते वा गौ । सिचि । अदिघाताम् । अदायिघाता वा । सीयुट् ।
दासीष्ट दायिसीष्ट वा । तासि । दाता दायिता वा । धाता धायिता वा ।
एवं हन्ते । हनिष्यते घानिष्यते वा । वधिषीष्ट घानिषीष्ट वा । ग्रहे ।
ग्रहीष्यते ग्राहिष्यते वा । ग्रहीषीष्ट ग्राहिषीष्ट वा । दृग्ने । दृक्ष्यते दर्शिष्यते
वा । दृक्षीष्ट दर्शिषीष्ट वा । द्रष्टा दर्शिता वा । इडाङ्गप्रकरणे चिष्वद्
भावेनाङ्गमेव कार्यमतिदिश्यते । तेन हनिष्यते घानिष्यते वा । अध्येष्यते
अध्यायिष्यते वा । एष्यते आयिष्यते वा । हनिषिष्ठा प्रकरणान्तरविहिता वध
गागडादेशा न भवन्ति ।

६३ । दौडो युडचि कडिति ।

अजादौ कडिति दौडो युडागम स्यात् । उपदिदीये । उपदिदीयिरे ।
कडिति किम् ? उपदानम् ।

६४ । आतो लोप इटि च ।

इत्यजादौ क्ङिति चातो लोपः स्यात् । पपिथ । तस्थिय । पपतुः ।
पपु' । गोद । सर्वद' । गोन्न' । सर्वन्नः ।

६५ । ईद् यति ।

आकारान्तानामीत् स्याद् यति । देयम् । धेयम् । गेयम् । ग्लेयम् ।
दीर्घाच्चरणमुत्तरार्धम् ।

६६ । घुमास्यागापानहातिसां हलि ।

हलादौ क्ङित्त्वेषामीत् स्यात् । घु । दीयते । धीयते । देदीयते ।
मीयते । मेमीयते । गीयते । स्त्रीयते । अर्ध्यगीष्ट । पीयते जलम् । ह्यीयते ।
अर्ध्वसीयते । पाते रोहाड्य न भवति । पायते राज्ञा लोकः । उहायते
सूर्येण प्रातः । कथं स्य, क चेति (३।२।७७) क्विपि शंस्याः ? कावोच्च-
प्रतिषेध इति भाष्यम् । (१६)

६७ । एर्लिङि ।

तेषां लिङि स्यादेत् । देयात् । धेयात् । मेयात् । स्वेयात् । गेयात् ।
सीमं पेयात् । हेयात् । अर्ध्वसेयात् । क्ङितीत्वेव । दासीष्ट ।

६८ । वान्यस्य संयोगादेः ।

तिष्ठतरन्यस्य संयोगादेर्लिङि वा स्यादेत् । ग्लेयात् । ग्लायाम्हा । ध्येयात् ।
ध्यायाम्हा । अर्ध्वस्येत्वेव । निर्यायात् । संयोगादेः किम् ? पायाद्द पुरुषोत्तम' ।

६९ । न ल्यपि ।

न्यपि घुमादीनामीत्त्वं न स्यात् । प्रदाय । विधाय । प्रस्थाय । प्रमाय ।
अनुमाय । उदुगाय । प्रहाय । विहाय । प्रपाय । अवसाय । उपमाय ।
कथमापीय प्रातरवेति ? पीड् पाने । तिनोद्गीय खलीनेति तु चिन्त्यम् । (४७)

(४६) एष च "वासवदत्तायां लृप्ताव यमोदानन्दकर इति दानं दा इति श्रेयसङ्कति" इति कृत्विषय' ।

(४७) अथ "विन्ता च मयते (१।४।७०) रिदन्तरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यायइत्यस्य सिद्धावस्योक्तम्
न्यायान्तरे" इति दुर्धनङ्गी तरचदीव्य समाधानम् । एष च सिद्धावन्ताकमेव किं किं न कस्यु शक्यते ?

७० । मयतेरिदन्यतरस्याम् ।

मेडो ख्यपि वा स्यादित् । अपमित्य अपमाय वा । उक्तमार्धधातुके ।

७१ । लुङ् लङ् खड् खड् लुङ् दात्तः ।

एष्वङ्गस्याङ्गमः स्यात् । अकार्षीत् । अकरोत् । अकरिष्यत् । अगमि-
ष्यत् । अपचत् ।

७२ । आङ्जादीनाम् ।

तेष्वजादीनामाट् स्यात् । ऐच्छिष्ट । ऐच्छत । ऐच्छिष्यत ।

७३ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

७४ । न माङ्योगे ।

माङ्योगेऽडाटौ न स्याताम् । मा भवान् कार्षीत् । माङ्ग करोत् ।
मा भवानीच्छिष्ट । कथं मा निपाद प्रतिष्ठा त्वमगमः शास्वतीः समा इति ।
षडिता मागन्देनेति केचित् । तत्र । माङि लुङिति (३।२।१७५) कान-
सामान्ये लुङ्नेपपत्तेः । तस्माच्चित्यमेतत् (४८) ।

७५ । बहुलच्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ।

७६ । इरयो रे ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

७७ । अचिञ्चु धातुभ्रुवां च्वोरियडुवडौ ।

अजाटावेयामिकारोकारयोरियडुवडौ स्याताम् । श्रुः । शक्रुवन्ति ।
धातोः । चिच्चियतुच्चिचियुः । श्रियः । नियः । लुवः । पुवः । भुवः ।
अचद्युवः । भ्रुवो । भ्रुवः । अचि किम् ? शक्रुयात् । राभ्रुयात् ।

(क) इयडुवड्भ्या गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् ।
सावकः ।

७८ । अभ्यासस्यासवर्णे ।

अभ्यासस्य यो रसवर्णेऽचि तौ स्याताम् । इयाय । इयर्त्ति । इयेप ।
उवोप । असवर्णे किम् ? जषुः ।

७९ । स्त्रियाः ।

स्त्रीशब्दस्याचि व्यादियड् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्मुट् ।

८० । वाऽम्शसोः ।

स्त्रिया अमि शसि चेयड् वा स्यात् । स्त्रियं पश्य । स्त्रीम् पश्य । स्त्रियः
पश्य । स्त्रीः पश्य ।

८१ । इणो यण् ।

इणोऽचि यण् स्यात् । यन्ति । यन्तु । ईयुः । इयडादेशापवादोऽयं
योगः । अयं यण् मध्येऽपवादत्वाद् गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । अयनम् ।
आयकः । इयाय ।

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

इकारान्तस्थानिकाचोऽङ्गस्याचि यण् स्यात् । निन्यतुर्निन्दुः । निन्यिरे ।
उश्री । प्रण्वौ । सेनान्वौ । सेनान्यः । ग्रामण्वौ । क्तिबन्तस्य गतिकारक-
पूर्वस्यैवेत्यते । ततो नेह । परमनियौ । परमनियः । गतिसाइचर्थ्यात्
कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासेऽभ्युपगमात्नेह । अवणेऽधीर्यस्य तेन अवणधिया ।
(49) असंयोगपूर्वस्य किम् ? चिच्चियतुः । चिच्चियुः । यवक्रियौ । कथमुच्यौ ?
धातोरित्थेव । तेन धात्ववयवसंयोगस्तत्राज्यः ।

८३ । ओः सुपि ।

उवर्णान्तस्याजादौ सुपि यण् स्यात् । धर्मस्त्री । धर्मस्त्रः । खलद्वी ।
खलपुः । “अङ्गदस्त्रं पुनर्दन्तुम् ।” सुपि किम् ? सुसुवतुः । लुसुवतुः ।

(49) भाजि in his शब्दकोशम् in 143, refers to पुरुषीतम् on this point — “गति-
कारकपूर्वस्यैव इत्यत्र हि गतिसाइचर्थ्यात् कारकपूर्वस्वार्पि नित्यसमासस्य यदर्थं गतिसमासस्य प्रतिपदीक एव
पश्यते । तेन दुर्भिय निर्भयो इति कर्मिभ्योदावर्णित्यसमासत्वात् यच्चिति प्रदपोत्तमप्रथमय ।” (P, 508)

अनेकाजित्वेव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः ।
गतिकारकपूर्वस्येत्येव । परमलुवौ । परमलुवः । परमसुवौ ।

८४ । वर्षाभिवञ्च ।

वर्षाभोऽचि सुपि यण् स्यात् । वर्षाभञ्चम् । वर्षाभः । चकारात् ङन्भौ ।
पुनर्भौ । कारभो ।

८५ । न भूसुधियोः ।

अनयोर्यण् नास्ति । प्रतिभुवौ । सुधियो ।

८६ । छन्दस्युभयथा ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

८७ । हुश्रुवोः सार्वधातुके ।

अनघोरजादौ यण् स्यात् । जुह्वति । श्रुः । चिन्दन्ति । सार्वधातुके
किम् ? जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येव । प्राप्नुवन्ति । हुश्रुवोः किम् ? योयुवति ।
रोरुवति ।

८८ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ।

लुङ्लिटोरचि भुवो वुक् स्यात् । वभूव । वभूवे । अभूवन् । अभूवम् ।
व्यतिवभूवे । अनुवभूवे ।

८९ । जटुपधाया गोहः ।

गोह उपधाया जत् स्यात् । निगूहयति । निगूहकः । गोहः किम् ?
निजुगुहः । अचोत्येव । निगोढम् । विगोढम् ।

९० । दोषो णौ ।

दुषेर्णावुपधाया जत् स्यात् । दूषयति । दूषकः । दूषणम् ।

९१ । वा चित्तविरागे ।

अत्र पूर्वो विधिर्वा स्यात् । चित्तं दूषयति दोषयति वा ।

६२ । मित्तां ऋस्वः ।

शौ मित्संज्ञकानामुपधाया ऋस्वः स्यात् । घटयति । व्यथयति । गमयति । जनयति । वेत्येव । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन संक्रामयतीत्यादि सिद्धमित्येके । (50)

६३ । चिष्मामुलोदीर्घीऽन्यतरस्याम् ।

चिष्णि षमुलि च परे शौ मित्तामुपधाया दीर्घां वा स्यात् । अग्रामि । अग्रमि वा । शामं शामम् । शमं शमं वा । हेडु वेष्टने । मित् । अहिडि । अहीडि वा ।

६४ । खचि ऋस्वः ।

खचि णाशुपधाया ऋस्वः स्यात् । द्विपन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ।

६५ । ह्लादो निष्ठायाम् ।

अस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । प्रह्वन्नः । प्रह्वन्नवान् । निष्ठायाम् किम् ? प्रह्लादयति । क्लिन्यपि । प्रह्वन्तिः ।

६६ । छादेर्घेऽद्भुरपसर्गस्य ।

घे परतश्छादेरुपधाया ऋस्वः स्यात् । उरश्छदः । प्रच्छदः । वचनसामर्थ्यादत्र णिलोपदर्शनं बाध्यते । अद्भुरपसर्गस्य किम् ? समुपच्छदः । द्विग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम् । समुपातिच्छदः ।

६७ । इस्मंस्वन्क्लिषु च ।

एषु च्छादे ऋस्वः स्यात् । इस् । इदिः । मन् । छम् । तन् । छत्तम् । क्लिप् । परिच्छत् ।

६८ । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।

एषा क्ङित्युपधाया लोपः स्यात् । जग्मुः । सङ्गमाते । घ्नन्ति । घ्नन् । जप्नुः । जङ्गिरे । उच्चङ्गुः । “जङ्गुर्विसम्” । “सुद्रान्न जङ्गुर्हरिणान् मृगेन्द्राः” । अनङि किम् ? अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते । हन्यते ।

६६ । तनिपत्योऽच्छन्दसि ।

१०० । घसिभसोर्हलि च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०१ । हुभाल्भ्यो हेर्धिः ।

जुहोते भर्त्सन्ताञ्च हेर्धिः स्यात् । जुहुधि । “पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा” ।
भिन्धि । छिन्धि । हुभाल्भ्योः किम् ? लुनीहि । पुनीहि । भिन्त्तात्त्वमिति
परत्वात्- तातड् । कथं रुदिहि ? निर्दिश्यमानस्यैवादेशा भवन्तीति
वचनात् ? इह त्विटा व्यवधानात् । कथन्तर्हि भिन्धिकि ? परत्वादग्रे धिभावः ।
ततोऽकच् ।

१०२ । शुशृणापृक्तवभ्यश्छन्दसि ।

१०३ । अडितश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०४ । चिणो लुक् ।

कडितौत्वेव । चिणः परस्य कडितोर्लुक् स्यात् । अलावि । “अहारि
सीता दशकम्बरिण” । कडितः किम् ? अकारितराम् ।

१०५ । अतो हेः ।

अदन्तात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । पच । पठ । भव । अतः किम् ?
प्राप्नुहि । तपरः किम् ? याहि ।

१०६ । उत्प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।

उत्प्रत्ययाहेर्लुक् स्यात् । चिनु । तनु । कुरु । प्रत्ययात् किम् ?
युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात् किम् ? शक्नुहि । प्राप्नुहि । अर्णुहि । घर्णुहि ।

१०७ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ।

अस्येत्युप्रत्ययस्य म्वोः परयोर्वा लोपः स्यात् । चिन्व । चिनुषी वा ।
चिन्मः । चिनुमो वा । लुकि लोपग्रहणमन्यलोपार्थम् । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
शक्नुवः ।

१०८ । नित्यं करोतिः ।

कृञ् उपत्ययस्य नित्यं लोपः स्यान् म्वोः । कुर्वः । कुर्वहे । कुर्मः । कुर्महे ।

१०९ । ये च ।

ये परे कृञ् उपत्ययो लुप्यते । कुर्यात् । कुर्याताम् ।

११० । अत उत् सार्वधातुके ।

उपत्ययान्तस्य करोतेरत उत् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु । कुर्वन् । कुर्वाणः । कृडितीत्येव । करोति ।

१११ । असोरलोपः ।

असोरलोपः स्यात् सार्वधातुके कृडिति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् । भिन्द्युः । क्षिन्दन्ति । असः । सतः । सन्ति । स्यात् । एधि । कथमस्यति ? असोरिह प्रहणात् । निरनुबन्धकत्वात् । असोरिति पररूपत्वं सोलत्वात् ।

११२ । आभ्यस्तयोरातः ।

आ इत्यस्याभ्यस्तानाश्चातो लोपः स्यात् सार्वधातुके कृडिति । लुनन्ति । लुनते । लुनन् । पुनते । ददति । ददतः ।

११३ । ई हल्यघोः ।

आभ्यस्तयोरातः ईः स्याद् हलादौ कृडिति सार्वधातुके । लुनीते । मिमीते । जिहीते । अघोः किम् ? दत्ते । धत्ते ।

११४ । इद् दरिद्रस्य ।

दरिद्रातेरित् स्यात् तस्मिन् परतः । दरिद्रितः । दरिद्रिषः । इलीत्येव । दरिद्रिति ।

(क) दरिद्रातेराधधातुके लोपः । सिद्धय प्रत्ययविधौ । दरिद्रः । पचाचष्ट । ग्याहधेति (१।१।१४१) षो न भवति ।

(ख) अद्यतन्या (51) वा । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि ।
अदरिद्रायि ।

(ग) न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिरिद्रासतीत्येके दिरिद्रिपतीति वा ॥१॥

११५ । भियोऽन्यतरस्याम् ।

हलि क्ङिति सार्वधातुके भिय इहा स्यात् । विभितः । विभीनो वा ।
“न तदा विभिमः स्वयम्” । विभीमो वा । “अन्योन्यत पथि घताविभिता-
विभीष्टो” ।

११६ । जहातेश्च ।

जहातेरिदा स्यात् पूर्वघत् । जहितः । जहीतो वा ।

११७ । आ च हौ ।

हौ जहातेरा च इच्च वा स्यात् । जहाहि जहिहि जहीहि वा ।

११८ । लोपो यि ।

यादौ क्ङिति जहातेलोप' स्यात् । जहात् । जह्युः । उक्तं सार्वधातुके ।

११९ । घृसोरेद्भावभ्यासलोपश्च ।

हौ परतो घृसोरेत् स्यादभ्यासलोपश्च । घृ । देहि । धेहि । अस ।
एधि ।

१२० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर् लिटि ।

लिटि एकैक (52) हल्मध्येगतस्यात एच्च स्यादभ्यासलोपश्च । रेणुः ।
रेणुः । रेमे । पेचे । अनादेशादेरङ्गस्य किम् ? वभणत् । वभणुः । कथं
नेमत्तुः । नेमुः । सेहे ? नित्यादेशादि वर्जयेत् । एकहल्मध्ये किम् ?
ततच्चतुः । ततच्चुः । तत्सरत् । तत्सर । क्ङित्तीत्येव । अहम्पच । अतः
किम् ? ररासे ।

(51) अद्यतनीति लुङ्, पूर्वाचार्याणां सन्ना ।

(52) एकय एकय एकी असपायौ इली । तयोर्मध्यगतस्यति मृष्टिभरव्याख्या ।

(क) नशिमन्थोरलिव्येत्त्वं क्वापि । अनेशम् । लुङि पुषाद्यङ् । मेनका ।
आशियि वुन् (३।१।१५०) । चिपकादिः । स चाकृतिगणः । तेन नेत्त्वम् ।

१२१ । यलि च सेटि ।

पूर्ववदत्र एत्वाभ्यासलोपी स्याताम् । पेचिथ । जेकिथ । सेटि किम् ?
पपकथ । अतःपरं क्ङिति लिव्यभ्यासलोपस्यलि च सेटीत्यनुवर्त्तते ।

१२२ । टफलभजत्रपञ्च ।

एषामतएत्त्वं स्यात् तस्मिन् । अभ्यासलोपथ । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ ।
फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपिरे ।
तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभज्योरादेशार्थम् । त्रपेरनेकहल्मध्यार्थम् ।
चकाराच् श्रेयतुः । श्रेयुः । देभतुः । देभुः । दम्भेरपि पूर्वेणाप्राप्तिर्नलोपस्या-
सिद्धत्वात् ।

१२३ । राधो हिंसायाम् ।

राधेः स्यादेत्त्वमेकहल्मध्यस्यस्य । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ ।
हिंसाया किम् ? आरराधुर्देवताम् ।

१२४ । वा जृभ्रमुत्रसाम् ।

एषा निटेट्त्वं स्याद्वा । जेरुः । जजरुः वा । जेरिथं जजरिथ वा । एवं
भ्रेसुः । वभ्रमुर्वा । त्रेसतुः । तत्रसतुर्वा ।

१२५ । फणाञ्च सप्तानाम् ।

फणराजृभ्राजृभ्राशक्त्रायस्थमुखनामेत्त्वं स्याद्वा । फेषुः पफणुर्वा । फेषिथ
पफणिथ वा । रेजे रराजे वा । भ्रेजे वभ्राजे वा । भ्रेजिरे वभ्राजिरे वा ।
भ्रेये वभ्राये वा । भ्रेयिरे वभ्रागिरे वा । स्त्रेसुतुः सस्त्रेसुतुर्वा । स्त्रेसुः
सस्त्रेसुः वा । स्त्रेनतुः सस्त्रेनतुर्वा । स्त्रेनुः सस्त्रेनुः वा । क्ङितीत्येव । रराज ।
सप्तानां किम् ? दध्नतु दध्नतुः ।

१२६ । न शसदद्वादिगुणानाम् ।

शसिदद्योर्दन्तोष्ठप्रकारादीना गुण इत्यभिनिर्वृत्तस्य च निटेट्त्वं न स्यात् ।
विग्रगत्तुः । विग्रगसुः । विग्रगसिथ । दददे । दददाते । “ववसुः शोषितं

दैत्याः ।" ((५३ षष्ठमिथ । गुणस्य । विश्वशरतुः । विश्वशरः । विश्वशरिथ ।
 लुनविथ । रूपाभेदादादेशादित्वं न ष्टछत इति ज्ञापनार्थं शयिददियङ्णम् ।
 तेन पेषतुयेलुरित्वादावप्येत्त्वं सिध्यति । उक्तमेत्त्वम् ।

१२७ । अर्वाणस्तृसावनजः ।

१२८ । मघवा बहुलम् ।

इहच्छन्दःसूत्रद्वयम् । यदुक्तं भाष्ये-“अर्वाणस्तृ मघोनय न शिथं छान्द-
 सं हि तत् ।” इति । कथं “अथीकृतप्रप्रहमर्वता व्रज”मिति माघः ।
 “मघवहञ्जलज्जानिदान” मिति व्योपः ? छान्दसानपि संग्राह्यत्वात् कवयो
 भाषाया प्रयुञ्जते । यथा परिपन्थी । अध्वर्युः । दीधितिः । तुरापाद् ।
 पृतनायाडित्यादि ।

१२९ । भस्य ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

१३० । पादः पत् ।

पादन्तस्य पत् स्यात् । द्विपदः । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिका । वैयाघ्र-
 पद्यः । भस्य किम् ? द्विपादं पश्य ।

१३१ । वंसोः संप्रसारणम् ।

स्यात् । कसुः । “उपेयुषामपि दिवम्” । ऊपुषाम् । वसुः । विदुषा ।
 विदुषी स्त्री ।

१३२ । वाह ऊट् । (५४)

छान्दसोऽयम् । वहेच्छन्दसि विविधानात् (३।२।६४) ।

१३३ । प्रलयुवमघोनामतद्धिते । (५५)

एषां संप्रसारणं स्यात् । शुनां शुने । यूना यूने । मघोना मघोने ।

(५३) कथं तर्हि “वस्तुष केचिद्विधिर मिति ? आर्षाऽयं प्रयोगः ।

(५४) उकारान्तोऽयमादेशः । वाऽवसान इति (८।४।१६) चत्वंम् ।

(५५) काच मर्षिं काचमनेकसूत्रे दद्याति वाखा किमु तत्र विवम् । अत्रैवित् पाणिनिरेकसूत्रे
 श्राम युवानं मघवानमाहेति कस्यचिच् श्लोकः ।

कथं युवतीः पश्येति ? लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेष्यते । अतद्वित इति किम् ?
विकारेऽञ् । शीवं मांसम् ।

१३४ । अल्लोपोऽनः ।

भस्य अत्रन्तस्याल्लोपः स्यात् । राज्ञा । राज्ञे । राज्ञी । तक्ष्यः । तक्ष्या ।
अङ्गा निर्दन्तमाङ्गिकम् । इहाङ्गाधिकारीपगमाद् वृषणश्चो वृषणसुरित्यत्र
सत्यपि भत्वेऽङ्गत्वाभावादल्लोपो नास्ति ।

१३५ । षपूर्वहन्धृतराज्ञामणिं ।

एषामल्लोपः स्यादणि । श्रीक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रीक्ष्णः । वार्त्क्ष्णः ।
धार्त्तराज्ञः । एभ्योऽन्यत्र सामनः । अणि किम् ? ताक्ष्णः ।

१३६ । विभाषा डिश्योः ।

अनोऽकारलोपो डिश्योर्वा स्यात् । राज्ञि राजनि वा । दध्नि दधनि वा ।
श्याम् । साम्नी सामनी वा । दाम्नी दामनी वा ।

१३७ । न संयोगाद् वमन्तात् ।

वमन्तात् संयोगात् परस्यानोऽलोपो न स्यात् । पर्वणा । पर्वणे । चर्मणि ।
वर्मणि । गर्मणा । गर्मणि । चर्मणा । कर्मणा । कर्मणि । सुपर्वणः ।
अथर्वणा । अथर्वणः ।

१३८ । अचः ।

सुप्तनकारस्याचतेर्भ्यस्त्वाल्लोपः स्यात् । दधीचा । दधीचः । मधूचे । मधूचः ।
प्रतीची । प्रतीच्यम् । समीची । समीचीनम् ।

१३९ । उद् ईत् ।

उदः परस्याच ईत् स्यात् । उदीचः पग्य । उदीचा । उदीचाम् ।
उदीची । उदीच्यम् ।

१४० । आतो धातोः ।

भस्यातो धातोर्नापः स्यात् । शंस्यः पग्य । शंस्वा छतम् । शंस्य इदं
शांस्यम् । सोमप् । सोमपे । धातोः किम् ? उदाः पग्य । कथं क्वी स्यम्

(७।१।३७) । क्रमथे ङीति (६।४।१८) ? निपातनात् । एकदेशानुकरणं वा यथा प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८२) । आत इति योगविभागादित्येके । अथवा आतोऽनाप इति वक्तव्यमस्ति ।

१४१ । मन्त्रेष्व्याड्यादेरात्मनः ।

छान्दसम् ।

१४२ । ति विंशतेर्ङिति ।

विंशते ङिति तिशब्दो लुप्यते । डुन् । विंशकोऽश्वः । द्वाविंशकः । डः । विंशं शतम् । ङिति किम् ? विंशतिकोऽश्वः ।

१४३ । टिः ।

ङिति भस्य टेलोपः स्यात् । त्रिंशकः । एकादशः सर्गः । कथं कुमुदानिति ? ङित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्विलोपः ।

१४४ । नस्तद्धिते ।

भस्य नान्तस्य तद्धिते टिलोपः स्यात् । आग्निशर्मिः । शौर्द्धनोमिः । ब्राह्मादित्वादिब् ।

(क) सन्नद्यचारिपीठसर्पिकलापिकुशुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलानि-
शिखण्डिशूकरसङ्गसुपर्वणाम् । एषां प्रकृतिभावापवादटिलोपः स्यात् ।
सन्नद्यचारिण इमे सान्नद्यचाराः । पीठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते
कालापाः । कौशुमाः । तैतिलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शीलालाः ।
शैखण्डाः । शौकरसङ्गाः । सौपर्वाः ।

(ख) चर्मणः कोशे । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यत्र ।

(ग) अश्मनो विकारे । आश्मः प्रासादः । आश्मनः । तस्येदमित्यण्
(४।३।१२०) ।

(घ) श्वन सङ्घोचे । श्वोवः सङ्घोचः ।

(ङ) अव्ययानाच्च भमात्रे टिलोपः, सायंप्रातिकाद्यर्थः । सायंप्रातिकः ।
पौन पुनिकः । कालाट् ठञ् (४।२।११४) । सायंप्रातिकाद्यर्थ इति किम् ?

भारतीयः । वृद्धाच्छः (४।२।११४) । सन्धिवेलाद्यण् (४।३।१६) । शाश्वतः ।
शाश्वतिकसु निपातनात् ।

१४५ । अङ्गष्टखोरिव ।

टखोरिवाङ्गष्टिलोपः स्यात् । द्वयोरङ्गोः समाहारो ह्रस्वः । अङ्गः । द्वे
अङ्गनी भूतो भूतो भावी वा ह्रस्वीनः । टखोः किम् ? अङ्गा निर्घन्तमाङ्गिकम् ।

१४६ । और्गुणः ।

उवर्णान्तस्य भस्य तद्धिते गुणः स्यात् । औपगवः । बाभ्रव्यः । संज्ञा-
पूर्वकस्यानित्यत्वाद् “धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”

१४७ । टे लोपोऽकद्रूः ।

उवर्णान्तस्य टे लोपः स्यात् । कामण्डलेयः । जाख्येयः । अकद्रूः
किम् ? काद्रवेयः ।

१४८ । यस्येति च ।

इ च यः । तदन्तस्य भस्य लोपः स्यादीति तद्धिते च पुरतः । सखी । मार्गी ।
दाक्षी । कुमारी । तद्धिते । बलिः । वालीया स्तण्डुलाः । टाक्षिः । चौङ्गिः ।

(क) श्यां प्रतिपेधः । काण्डे । कुण्डे ।

(ख) इयङ्बुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिपेधेन । वत्सप्रीर् गौः (56) । तस्यापत्यं
वात्सप्रेयः । चतुष्पादंभ्यो टञ् (४।१।१३५) । लेखाभ्येयः (57) । शम्नादिभ्यो
टक् (४।१।१२३) ।

१४९ । सूर्यतिप्यागस्यमतस्यानां य उपधायाः ।

पपासुपधाकारो सुष्यते ।

(क) सूर्यस्य ह्यां छे च । सीरी बलाका । सीरीया स्तण्डुलाः ।

(ख) तिप्यपुष्ययोर्नञ्चाणि । तैषः । पोषः ।

(ग) आगस्यस्य ह्याच छे च । आगम्ती । ऋष्यणि (४।१।११४) डीप् ।

आगम्तीयाः ।

(56) वत्सप्रीर् गौः । इति ।

(57) छे च छे इव भूतो वत्सप्रीर् गौः । तस्यापत्यमिति ।

(घ) मत्स्यस्य ह्यामेव । मत्सी । ह्यां किम् ? मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।
उपधायाः किम् ? मत्स्यचरी ।

(ङ) इहान्तिकस्य तसि कादिलोपो बहुलम् । अन्तिकतः । अन्तितः ।

(च) तमे तादेश्च । अन्तमः । अन्तिकतम इति आपायामपीच्छन्ति ।
कादिलोपे अन्तितमः ।

१५० । हलस्तद्धितस्य ।

हलः परस्य तद्धितयकारस्य लोपः स्यादीति परत' । 'सौमी इष्टिः ।
आनुपूर्वी । वैदग्धी । श्रीचिती । वार्केणी । गार्गी । वात्सी । हलः किम् ?
कारिकेयी । तद्धितस्य किम् ? वैधी वैद्यस्य भार्या ।

१५१ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

आपत्ययकारस्य तद्धिते ऽनाकारादौ लोपः स्यात् । गार्गीय' । वात्सीयः ।
समूहे गोताद् वुञ् । गार्गकम् । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाशक' । अनाति
किम् ? गार्गायणः । यजिञीधेति (४।१।१०१) फक् । हल इत्येव ।
कारिकेयिः ।

१५२ । क्यञ्चोश्च ।

क्यञ्चोश्चापत्ययकारस्य लोप' स्यात् । वात्सीयति । वात्सायते । गार्गीभूत' ।
वात्सीभूतः । हल इत्येव । आत्रेयीयति । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्रीयति ।

१५३ । विल्वकादिभ्यश्चस्य लुक् ।

एभ्यो नडादीनां लुक् चेति (४।२।८१) च्छप्रत्ययान्तेभ्यस्तद्धिते च्छमात्रस्य
लुक् स्यात् । विल्वा यस्या सन्ति विल्वक्रीया । विल्वक्रीयाया भूमौ भवा
वैल्वकाः । वैणुकाः ।

१५४ । तुरिष्ठेमेयःसु ।

इष्ठेमेयःस्त्रित्वधिक्रियते । तुरिति च्छन्दोभाग ।

१५५ । टेः ।

भस्य टेरिष्ठत्रादिषु लोप स्यात् । पटुः पटिष्ठ' पटिमा पटीयान् ।

(क) याविष्ठवत्कार्यं प्रातिपदिकस्य । पुबद्वावरभावटिलोपयणादिपर-

लोपाद्यर्थं वचनम् । एनीमाचष्टे एतयति । प्रथयति । दृषद् दृषयति । दूर
दवयति । प्रादयोऽपीथाः । प्रियं स्थिरमाचष्टे प्रापयति स्थापयति ।

१५६ । स्थूलदूरयुवङ्गस्त्रिप्रचुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः ।

तेषु स्थूलादिशब्दानां परो यणादिभागो लुप्यते पूर्वस्य च गुणः ।
स्त्रिष्ठः स्त्रीयान् । दविष्ठो दवीयान् । यविष्ठो यवीयान् । ङस्त्रिप्रौ
पृथ्वादी । ङसिष्ठो ङसिमा ङसीयान् । चेपिष्ठः चेपिमा चेपीयान् ।
घोदिष्ठः घोदीयान् । पूर्वग्रहणं विस्मयार्थम् ।

१५७ । प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलगुरुवृद्धप्रदौर्घटन्दारकाणां
प्रस्यस्फवर्षंहिगर्वर्षितवद्वाघिष्ठन्दाः ।

तेषु प्रियादिदशकस्य प्रादयो दशैव स्युः । प्रियोरुल्लुगुरुवहुलदीर्घाः
पृथ्वादयः । तेषामेवमनिजुदाहार्यः । प्रेमा प्रेष्ठः प्रेयान् । एवं स्फेष्ठः । स्फेष्ठः ।
(58) वरिष्ठः । गरिष्ठः । तपिष्ठः । द्राघीयान् द्राघिमा द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ।
वृन्दीयान् । वंदिष्ठोर्षिकार उच्चारणार्थः । वंदिष्ठः । वर्दिष्ठः ।

१५८ । बहोर्लोपो भू च बहोः ।

१५९ । इष्ठस्य यिष्ठ च ।

बहोरिष्ठादोनामादिलोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः । भूयान् । भूमा ।
“भूयां रसानां गहनाः प्रयोगाः ।” इष्ठस्य यिष्ठागमश्च । भूयिष्ठः ।

१६० । ज्यादादीयसः ।

ज्यात्परस्येयसं यात् स्यात् । ज्यायान् । ज्यायांमी । आहचनं वैचित्त्यार्थम् ।
यादिलोपे सति छलद्वयकारे दीर्घाऽस्त्येव ।

१६१ । र षटतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरुप्यन्तस्य षटकारस्तस्य रफः स्यात् । प्रथिष्ठः प्रथिमा प्रथी-

यान् । पृथुमुदुभृशकृगदृदपरिहृदानामिवाभिधानाच्चेष्ट । कृतमाचष्टे कृतयति ।
कृतिष्ठः । कृतिमा । मातयति । पितयति । भ्रातयति ।

“पृथुं गृदुं भृशञ्चैव कृगच्च दृदमेव च ।

परिपूर्वं हृदञ्चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत्” ॥ १ ॥

१६२ । विभाषर्जीश्चन्दसि ।

छान्दसम् ।

१६३ । प्रकृत्यैकाच् ।

तेषु भसंज्ञकेकाजङ्गं प्रकृत्या स्यात् । स्रजिष्ठः स्रजीयान् । त्वचिष्ठः ।
त्वचीयान् । इष्टेयसोर्विन्म तोर्लुक् (५।३।६५) । प्रेष्ठः प्रेमा । एकाजिति किम् ?
पटिष्ठः । इष्टादिभ्योऽन्यत्र । अस्यापत्यमिः । ज्ञा देवतास्य ज्ञः ।

(क) अक्ते राजन्यमनुष्ययुवानः प्रकृत्या । राजन्यकम् । मानुष्यकम् ।
आपत्ययलोपो मा भूत् । यौवनिका । बुष् मनोज्ञादित्वात् । न स्तद्धित
(६।४।१४४) इति टिलोपो मा भूत् ।

१६४ । इन्नस्रप्रनपत्ये ।

अनपत्ये इन्नन्तमणि प्रकृत्या स्यात् । साराविणम् । सांकृटिनम् ।
सामार्जिनम् । स्रग्विण इदं स्रग्विणम् । अनपत्ये किम् ? मैधाविनोऽपत्यं
मैधावः पुत्रः ।

१६५ । गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।

अपत्यार्थोऽयमारम्भः । इमेऽपत्येऽप्यणि प्रकृत्याः स्युः । गाथिनः ।
वैदथिनः । केशिनः । गाथिनः । पाथिनः ।

१६६ । संयोगादिश्च ।

अपत्येऽणि संयोगादिरिन् प्रकृत्या स्यात् । शाङ्गिनः । वाञ्चिणः । वाग्-
ग्मिनः । नान्दिनः ।

१६७ । अन् ।

अन्नन्तमण्मात्रे प्रकृत्या स्यात् । सामनः । सौत्वनः ।

१६८ । ये चाभावकर्मणोः ।

यादौ तद्धितेऽन् प्रकृत्या स्यात् । सामन्यः । अध्वन्यः । ग्रीर्षण्यः ।
ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।
पुरोहितादिः (५।१।१२८) ।

१६९ । आत्माध्वानौ खे ।

एतौ खे प्रकृत्या स्याताम् । आत्मनीनम् । अध्वनीनम् । खे किम् ?
अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् ।

१७० । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।

अनौति वर्त्तते । अन्नित्येव । मकारपूर्वोऽन् न प्रकृत्या स्यात् । भाद्र-
सामः । सौषामः पुत्रः । अपत्ये किम् ? चार्मणो रथः । तेन परिवृतः
(४।३।१०) । अवर्मणः किम् ? चान्द्रवर्मणः । चाक्रवर्मणः पुत्रः ।

(क) वा हितनाम्नः । हैतनामः पुत्रः । हैतनामनो वा । उक्तः प्रकृति-
भावः ।

१७१ । ब्राह्मोऽजातौ ।

अणि निपात्यते । ब्राह्मो दण्डः । ब्राह्मी ओपधिः । जातावपत्ये निषेध
इत्यागमः । ब्रह्मणोऽपत्यं जातिर्ब्राह्मणः । अपत्यमात्रे तु ब्राह्मो नारद
इत्याहुः ।

१७२ । कार्मस्ताच्छीले ।

कर्मशीलः कार्मश्चवादिः । कार्मणमन्वत् ।

१७३ । औत्तमनपत्ये ।

इदमत्र निपात्यते । औत्तं पदम् । अनपत्ये किम् ? औत्तणो वक्त्रः ।

१७४ । दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनिय-
वासिनायनिभौणहत्यधैवत्यसारवैच्चाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।

पञ्चानां प्रकृतिभावो ह्ययोस्तात्वं लोपयतुर्णां निपात्यते । दण्डिन्हास्तिनौ
महादी । अथर्वधुक्थादिः । जिह्मागिष् शुभ्नादिः । वासिन् । हहादिति

(४।१।१५७) फिञ् । झूणहन् धीवन् । भावे षञ् । धैवत्यञ्छान्दसमित्येके ।
 नेत्यन्ये । सरया अण् यलोपश्च सारवः (५९) । इच्छाकोरपत्यसुलोपः ।
 ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । चन्धियादञ् (४।१।१६८) । बहुत्वे लुक् । इच्छाकवः ।
 तेषामयमेच्छाको वंशः । मित्रयो र्गृध्यादिटञ् (४।१।१४६) । यादिलोपः
 (७।१।२) । मैत्रेयः । हिरण्यस्य मयटि यलोपः । हिरण्यमयः ।

१७५ । ऋत्वप्रवास्त्वप्रवास्त्वमाध्वौहिरण्ययानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्याययीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषाहसो

पठोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥६१४॥

२ समासवाङ्मपादः ॥

(५९) अर्था विचारे तत्र सारविषयम करोतु नीरे प्रवृत्तकरसत् । सारपीनीसकुचधौतट्टट्टवत्
 सारवसारनीम्निज ॥ इति नैवधीये । ईविकायां सरयाश्च भवे दाविकसारवावित्यम् ।

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । युवोरनाकौ ।

युवोरनाकावादिश्येते । यु । नन्दनः । सायन्तनः । चिरन्तनः । वु ।
कारकः । चारकः । मार्गकम् । युवोरिहानुनासिकयणोः प्रत्यययोश्च
ग्रहणाच्चेह । उर्णायुः । कंयुः । शंयुः । युध्यते । वुस्यति । (I) युवोरिति
सौत्रत्वाद् वलोपः ।

२ । आयन्नेयोनौयियः फटखच्छघां प्रत्ययादौनाम् ।

फटखच्छघामायनादयः स्तु । फादिष्वकार उच्चारणार्थः । हलन्ताना-
मेव हलन्तादेशाः । फक् नाडायनः । टः । वैनतेयः । खः । कुलीनः ।
छः । मार्गीयः । घः । चत्रियः । कियान् । इयान् । प्रत्ययः किम् ? फक्कति ।
टौकते । आदिः किम् ? जानुदघ्नः । शेषशङ्खपण्डपुच्छादय स्वोणादिकाः ।
खग्घभादेरुच्चारणान्तरमेवेत्संज्ञायां लोपादादेशाभावः ।

३ । भोऽन्तः ।

प्रत्ययभ्रकारस्यान्तादेशः स्यात् । भवन्ति । कुर्वन्ति । भृष् । जरन्त ।
वेगन्तः ।

४ । अदभ्यस्तात् ।

पद्माद् अदभ्यस्तात् परस्य भ्रस्यात् स्यात् । ददति । दधति । जायति ।
चकासति । शासति । विभ्यति ।

५ । आत्मनेपदेष्वनतः ।

अनकारात् तडि भ्रष्टात् स्यात् । आसते । विन्वते । भुञ्जते । लुनते ।
पुनते । व्यतिधाते । अनकारान्तात् किम् ? अयन्ते । प्रवन्ते ।

६ । शीङो रुट् ।

शीङः परम्य भादेश्छातो रुडागमः स्यात् । शेरते । अशेरत ।

७ । वेत्तेर्विभाषा ।

वेत्ते भादेश्छातो रुड् वा स्यात् । संविद्भते संविदते वा- ।

८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

९ । अतो भिसं ऐम् ।

अदन्ताद् भिस ऐम् स्यात् । वृत्तैः । वनैः । धनैः । दारैः । विप्रैः । तपरः
किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ।

१० । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

११ । नैदमदसोरकोः ।

इदमदसो भिस ऐम् नास्ति । एभिः । अमीभिः । अकः किम् ?
इमकैः । अमुकैः ।

१२ । टांडसिडसामिनात्स्याः ।

अदन्तादङ्गाट् टादीनामिनादयः स्युः । वृक्षेण । वृक्षात् । वृक्षस्य ।

१३ । डेर्यः ।

अदन्तान् डेर्यः स्यात् । वृत्ताय । कलत्राय । विप्राय । वनाय । धनाय ।

१४ । सर्वनाम्नः सौ ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डोः सौ स्यात् । सर्वस्मै । अस्मै । यस्मै । तस्मै ।
कस्मै । अत इत्येव । भवति ।

१५ । डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डसेः स्मात् डेः स्मिन् स्यात् । सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।
यस्मात् यस्मिन् । तस्मात् तस्मिन् । कस्मात् कस्मिन् ।

१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधरापरस्वान्तरेभ्यस्तयोः स्मात्स्मिनौ वा स्याताम् ।
पूर्वात् पूर्वस्मात् । पूर्वे पूर्वस्मिन् ।

१७ । जशः शी ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो जगः शीः स्यात् । सर्वे । विश्वे । ये । ते । ते ।

१८ । औड आपः ।

अङ्गात् आवन्तादोड शीः स्यात् । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । ते हे
पश्य । औडिति औऔटोः संज्ञा ।

१९ । नपुंसकाच्च ।

अङ्गात् नपुंसकादोड शीः स्यात् । कुण्डे स्त पश्य वा । शुचिनी ।
दधिनी । पटुनी । मधुनी । पयसी ।

२० । जश्शसोः शिः । (२)

नपुंसकाज् जश्शसोः शिः स्यात् । कुण्डानि पयासि तिष्ठन्ति पश्य वा ।
यशासि ।

२१ । अष्टाभ्य औश् ।

कृतात्त्वस्याष्टनो जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टौ सन्ति पश्य वा । इष्टाङ्गाधि-
कारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । कृतात्त्वस्य
किम् ? अष्ट सन्ति पश्य वा ।

(२) न्यासादी क्विञ्ज जश्शसो शिरिति पाठः । अप्वापि स एव केषुचित् पुल्लिङ्गेषु दृश्यते । कैयटादी
तु लम्बसो शिरित्येव पाठः । सुद्रितकाशिकायामर्थवम् । नतु जश्शसोरिति । जश्शिरिति पूर्वाचार्याणां
जस संज्ञा ।

२२ । षड्भ्यो लुक् ।

षट्संज्ञकाञ् जग्गसो लुक् स्यात् । षड् । षट् । सप्त । नव । दश ।
एकादश । कति सन्ति षश वा ।

२३ । स्वमोर्नर्पसक्तात् ।

क्लीवात् स्वमो लुक् स्यात् । दधि । मधु । कर्तृ । कर्म तिष्ठति षश
वा । इह तत्कुलमिति त्यदाद्य-(७।२।१०३) त्वाङ्गुयं पूर्वविप्रतिषेधेन ।
नित्यत्वादा ।

२४ । अतोऽम् ।

अदन्तात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । वनमस्ति षश वा । धनमस्ति
षश वा ।

२५ । अट्ङ् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (३)

क्लीवाद् डतरादिपञ्चकात् स्वमोरट्ङादिश्यते । कतरत् । कतमत् ।
अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् तिष्ठति षश वा ।

(क) एकतरात्नेत्यते । एकतरमस्ति वा ।

२६ । नैतराच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

२७ । युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽम् ।

आभ्या परस्य डसोऽगादिश्यते । तव । मम । इह श्रुतेनाहविशेषणात्
तदन्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वर्चनात् अतितव । अतिमम ।
तथाऽतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । सुसक्थ्ना विप्रेण । म्रियानङ्गानित्यादि ।
इहतु बहुवना गिरयः सुवनी शैली बहुत्रपुर्यामः सुवपो विप्रस्येति अङ्गेनैव
नपुंसकविशेषणाच्छ्रियोऽलुङ्गुम्विधयो न भवन्ति ।

२८ । डेप्रथमयोरम् ।

आभ्या परस्य डेः प्रथमद्वितीययोश्चाम् स्यात् । डे । तुभ्यम् । मद्म

दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् वयम् ।
त्वां माम् । युवाम् आवाम् ।

२६ । शसो न ।

आभ्यां परस्य शसो नः स्यात् । आदेः परस्य (१।१।५४) । संयोगान्तलोपः
(८।२।२३) । युष्मान् नदीः पश्यामि । अस्मान् कुलानि पश्य ।

३० । भ्यसो भ्यम् ।

आभ्यां भ्यसो भ्यमादिश्यते । युष्मभ्यमस्मभ्यं देहि ।

३१ । पञ्चम्या अत् ।

आभ्यां पञ्चमीभ्यसो ऽत् स्यात् । युष्मद्भीतः । अस्मत् पतितः ।

३२ । एकवचनस्य च ।

पञ्चम्येकवचनस्यात् स्यात् । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

३३ । साम आकम् ।

युष्मदस्मदभ्यां ससृत्कस्यामो निवर्त्तक आकम् स्यात् । युष्माकम् ।
अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । अत्यस्माकम् । प्रियास्माकम् ।

३४ । आत ओ णलः ।

आदन्तात् परस्य णल श्रीरादिश्यते । ददो । जग्लो । मस्त्रो । तस्यो ।
पपौ । औत्वमेकादेशो द्विसंज्ञिरिति क्रमः ।

३५ । तुञ्चोस्तात् ङ्ङ् डाशिष्यन्यतरस्याम् ।

तुङ्घिष्यद्व्योराशिपि तातङ् वा स्यात् । जीवतु जीवताद्वा भवान् । जीव
जीवताद्वा त्वम् । डिङ्त्वाद् गुणवृद्धोरभावः । ब्रूतात् । ऋष्टात् । अज्ञोपः
(६।४।१२२) । भिन्तात् । स्तात् । इत्त्वम् (६।४।३४) शिष्टात् । ईत्वम् ।
सुनीतात् (६।४।१२३) । उत्त्वम् (६।४।१२०) । कुरुतात् ।

३६ । विदेःशतुर्वसुः ।

विदेःशतुर्वसुरादिश्यते वा । विद्वान् । विद्वांसो । विद्वांसः । विदुषो स्त्री ।
पथे विदम । विदन्तौ । विदन्तः । विदती स्त्री ।

३७ । समासेऽनञ्पूर्वे क्को ल्यप् ।

अनञ्पूर्वे समासे क्को ल्यप् स्यात् । प्रकृत्य । प्रस्थाप्य । विजित्य । प्रणीय । प्रदाय । करीकृत्य । नानाकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । अनञ्पूर्वे किम् ? अकृत्वा । नञ्पर्युदासादनव्ययसमासेऽपि न भवति परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अप्रकृत्येति पदसंस्कारपत्रे पद्यान्नञ्समासः । इह छन्दःसूत्राणि तयोदश । (4)

५० । आज्ञसेरसुक् ।

आदसुगिति हयमधिक्रियंते । शेषञ्छान्दसः ।

५१ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि ।

अश्वक्षीरसुगागमः स्यात् क्यच्यप्रीतिद्येत् । स चाश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा चेत् । क्षीरलवणयोर्लालसा चेत् । अश्वस्यति वडवा । “लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती ।” क्षीरस्यति बटुः । लवणस्यत्युद्रः ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्यः । दध्वस्यति । मध्वस्यति ।

(ख) सुगित्यपरे । दधिस्यति । मधुस्यति । “पतिस्यन्ती वराहना ।” लालसाया किम् ? दधीयती ।

५२ । आमि सर्वनाम्नः सुट् ।

अवर्णान्तात् सर्वनाम्नः परस्यामः सुट् स्यात् । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । केषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासाम् । कासाम् । आदित्येषु । भवताम् । उभयीनाम् ।

५३ । त्वे स्वयः ।

त्वेरामि त्रयः स्यात् । त्रयाणाम् (5) ।

(4) तानि च यथा ।

३८ । कापि च्छन्दसि । ३९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवलाच्छेयाहावायाजाल । ४० । अमी सग् । ४१ । क्षीपस आत्मनेपदीशु । ४२ । ध्वमो ध्वात् । ४३ । यज्ञेषैरिति च । ४४ । तस्य तात् । ४५ । तपवत्पत्तवनाथ । ४६ । इदन्तो मसि । ४७ । क्षी यक् । ४८ । इहीरमिति च । ४९ । आत्वादयथ । ५० ।

(5) दुर्भट्टवृत्तिकार cites here “छन्दसि त्रीणामित्येव भवतीति भावाऽस्ति । But in none

५४ । ऋस्वनद्यापो नुट् ।

ऋस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चापो नुट् स्यात् । वृक्षाणाम् । विप्राणाम् । मालानाम् । खट्वानाम् । बहुराजानाम् । अग्नीनाम् । नदीनाम् । लक्ष्मीणाम् । वायूनाम् । बभ्रूनाम् । वधूनाम् । कर्षूणाम् । एभ्योऽन्वच यामण्याम् । (6)

५५ । षट् चतुर्भ्यश्च ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरधामो नुट् स्यात् । पश्याम् । सप्तानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । इह ।

५६ । श्रीग्रामख्योच्छन्दसि ।

५७ । गोः पादान्ते ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

५८ । इदितो नुम् धातोः ।

इदितो धातोर्नुम् आगमः स्यात् । नन्दति । वन्दते । कुण्डा । हुण्डा ।

५९ । शि सुचादीनाम् ।

शि परतो सुचादीना नुमागमः स्यात् । सुञ्चति । सिञ्चति । लिम्पति । लुम्पति । निहन्ति । विन्दति ।

(क) ढम्फादीनाञ्च ढम्फति । गुम्फति । नुमोऽत्र विधानसामर्थ्यात् स्त्रीषः ।

६० । मसृजिनशोभल्लि ।

मसृजेर्नशेभ्य भल्लि नुमागमः स्यात् । मङ्क्ता । नङ्क्ता । भल्लि किम् ? मञ्जनम् । नशनम् ।

६१ । रधिजभीरचि ।

रधयोरचि नुमागमः स्यात् । रन्धनम् । रन्धकः । रन्धयति । जन्धनम् ।

of our MSS, it is to be found For such passages as लीणमपि सप्तदश्यां प्रसवे इतिरिक्त्विति" he quotes the above and then says "छान्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुञ्जन् इति भाष्यम् ।"

(6) अथ "सिनामोत्पन्नं नन्द" इति १ आधोऽप्य प्रयोग ।

लभयति । लभकः । नित्यो नुम् हलिं बाधते । अचि किम् ? रदा ।
जभ्यम् ।

६२ । नेव्यलिटि रधेः ।

रधेरिटि नुम् नास्ति । रधिता । रधितुम् । अलिटि किम् ? ररन्धिव ।
ररन्धिम ।

६३ । रभेरश्व्लिटोः ।

६४ । लभेच्च ।

रभेर्लभेयाजादौ नुम् स्यात् । आरभयति । आरभकः । आरभणम् ।
आरभो । लभयति । लभनम् । लभकः । अश्व्लिटोः किम् ? आरभते ।
आरभे । लभते । लभे ।

६५ । आङो यि ।

आङ्पूर्वस्य लभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । आलभ्यः पशुः । आलभ्यत
इत्यनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः ।

६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।

उपलभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । उपलभ्या विद्या । प्रशंसायां किम् ? उप-
लभ्यं किञ्चिद् द्वपलात् ।

६७ । उपसर्गात् खल्घञोः ।

उपसृष्टस्यैव लभेः खलि घञि च नुम् स्यात् । खल् । सुप्रलभः । घञ् ।
विप्रलभः । उपसृष्टस्यैव किम् ? ईपलभः । लाभो वर्त्तते । कथं राष्ट्रलभः ?
(७) तर्हि चित्त्यम् । *उपसृष्टस्यैवेति नियमात् खल्घञोरन्यत्रापि स्यात् ।
प्रलभनम् ।

६८ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।

आभ्यां लभेः खलि घञि च नुम् नास्ति । सुलभः । दुर्लभः । सुलाभः ।
दुर्लाभः । केवलाभ्यां किम् ? अतिसुलभः । यदा सुः (१।४।८४) पूजाया-

मतिरतिक्रमणे चेति (१।४।६५) कर्मप्रवचनीयोऽतिर्नापसर्गस्तदातिसुलभ-
मित्यपि भवति ।

६६ । विभाषा चिसामुलोः ।

चिणि णसुलि च परे लभे वा नुम् स्यात् । अलाभि अलभि वा ।
लभं लभम् । लाभं लाभं वा । अनुपसर्गादिकस्योऽयम् । उपसर्गे तु नित्यम् ।
प्रालभि । प्रलभम् ।

७० । उगिद्वां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।

उगितामश्चतेषु सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । भवान् भवन्तो भवन्तः ।
श्रेयान् । विद्वान् । उपेद्विवान् । पचन् । पठन् । अघ्नेः । प्राङ् प्राक्षी
प्राश्च । सर्वनामस्थाने किम् ? भवतः पथ्य । भवता छतम् । अधातोः
किम् ? उग्रास्वत् । पर्णध्वत् ।

७१ । युजेरसमासे ।

युजिः सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । युङ् । युञ्जो । युञ्जः । असमासे किम् ?
अग्रयुक् । अग्रयुजो । अग्रयुजः ।

७२ । नपुंसकस्य भलचः ।

भलस्तस्याजस्तस्य च क्लीपस्य सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । उदग्निसि ।
पयांसि । कुण्डानि । वारीणि । मधूनि । भलचः किम् ? विमलदिवि ।
चत्वारि । पदानि । उगितोऽपि भलस्तस्य परत्वाद्यं नुम् । श्रेयांसि ।
कुर्वन्ति ।

(क) यङ्ङिं प्रतिषेधः ।

(ख) अस्यात् पूर्वं नुममेडे । शक्यात् परो नुमित्येके । यङ्ङिं विप्र-
कुमानि यङ्ङिं वा । यदोरव्यय चत्पुनृङ्ङिः । नृङ्ङिः । (५)

७३ । इकोऽचि विभक्तौ ।

अङ्गस्य इगन्तस्य क्लीबस्याजादौ विभक्तौ तुम् स्यात् । दधिनी । मधुनी ।
वपुणी । तपुषे । तपुणः । इकः किम् ? कुण्डे हे ।

७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुं वट् गालवस्य ।

उक्तपुंस्कं क्लीबमिगन्तं टादावचि गालवस्य मतेन पुं वट् स्यात् । ग्रामण्ये
कुलाय । ग्रामण्यां कुले । अन्येषां न । ग्रामणिने । ग्रामणिनि । एवं
शुचये शुचिने वा । पटवे पटुने वा ।

७५ । अस्थिदधिसक्थ्यच्णामनडुदात्तः ।

अस्थ्यादीनामनडादिश्रुते टादावचि । अस्थ्या । दधा । सक्थ्या ।
अच्छ्या । गुणानामपीष्यते । सुसक्थ्या विभेष । अचि किम् ? अघिभ्याम् ।
अस्थिभ्याम् ।

७६ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

७७ । ई च द्विवचने ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः ।

अभ्यस्तात् परस्य शतुरुगिदचामिति तुम् नास्ति । ददत् । ददती ।
शासत् । चकासत् । जाग्रत् ।

७९ । वा नपुंसकस्य ।

उक्तो निषेधः क्लीबस्य वा स्यात् । ददति ददन्ति वा कुलानि । जाग्रति
जाग्रन्ति वा ।

८० । आच्छीनदोर्नुम् ।

अवर्णान्तात् परस्य शतुर्नुम् वा स्याच्छीनद्वयोः परतः । तुदन्ती तुदती वा ।
करिष्यती करिष्यन्ती वा । याती यान्ती वा विप्रकुले । नद्याम् । तुदती
तुदन्ती वा । भाती भान्ती वा ब्राह्मणी । आदिति किम् ? अदती । घृती ।
बिभ्रती । चिन्वती । रुन्धती । लूनती ।

८१ । श्यप्श्यनोर्नित्यम् ।

८

शप्श्यनोरवर्णान्तात् परस्य शतुर्नित्यं नुम् स्यात् । पचन्ती । चोरयन्ती । दीव्यन्ती कुले स्त्री वा ।

८२ । सावनडुहः ।

नुम् स्यात् । अनड्वान् । हे अनड्वन् । सौ किम् ? अनड्वाहौ ।

८३ । हृक्स्ववस्स्वतवसाञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । दिव औत् ।

सौ दिव औत् स्यात् । द्यौः । हे द्यौ । सौ किम् ? दिवं पश्य ।

८५ । पथिमथ्यभुक्षामात् ।

एपामात्त्वं स्यात् सौ । पथ्या । मथ्या । ऋभुक्षाः । हे पथ्या ।

८६ । द्रुतोऽत् सर्वनामस्थाने ।

पथ्यादीनामितो ऽत् स्यात् सर्वनामस्थाने । पथ्या । पथ्यानी । पथ्यान । मथ्याः । मथ्यानी । मथ्यान । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणी । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणी ।

८७ । थो न्यः ।

तेषां थो न्यः स्यात् सर्वनामस्थाने । तथैवोदाहृतम् ।

८८ । भस्य टिलीपः ।

तेषां भस्यकानां टिलीप स्यात् । पथः पथ्य । पथा । पथे । मथ । मथा । ऋभुक्ष । ऋभुक्षा । ऋभुक्षि ।

८९ । पुंसोऽसुड् ।

पथ्यासुड् स्यात् । पुमान् । पुमासौ । पुंमासः । हे पुमन् । सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः । पुंसा । पुसाम् ।

६० । गोतो णित् ।

गोसम्बन्धि सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । गौः । गावौ । गावः । हे गौः ।
द्यौश्च । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । हे द्यौः ।

६१ । यलुत्तमो वा ।

उत्तमो णल् णिडा स्यात् । अहं किल चकार (९) चकार वा । चुलुटाहं
चुकोट वा । अहं विविच विध्याच वा ।

६२ । सख्युरसम्बुद्धौ ।

सख्युः सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । सखायौ सखायः । असम्बुद्धौ किम् ?
हे सखे ।

६३ । अनङ् सौ ।

सख्युरनङ् स्यात् सौ । सखा । असम्बुद्धावित्येव । हे सखे ।

६४ । ऋदुशनस्पुरोदंशोऽनेहसाञ्च ।

ऋदन्तानामुशनसादेश्य सावनङ् स्यात् । कर्त्ता । इर्त्ता । भर्त्ता ।
माता । पिता । उग्रना । पुरोदंशा । अनेहा । सौ किम् ? कर्त्तारौ ।
अनेहसौ । असम्बुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे अनेहः । सम्बोधने उग्रनस
स्त्रैरुप्यमिच्छन्ति सान्तं तान्तमदन्तश्चेति । हे उग्रन् । हे उग्रनन् ।
हे उग्रन । (१०)

(९) 'नञ् जगद् पुरस्तात् तस्य मत्ता किलाच् चकार च किल चाटु ग्रीदृशापिदवदस्य । विदित
मिति सखिभ्यो रामिष्ठस्य चित्चित् व्यपगतमदशा हि ग्रीदृशस्य सुम्भषण्वा ॥ १ ॥' इति भाषे ।

(१०) तथापि त्रीकवार्तिकम्—

सम्बोधने नृग्रनसस्त्रिरूप सान् तया तान्तमथाप्यदसम् ।

साध्यन्दिनिर्घटि गुणं लिखन्ते गुणसुक्ते व्यापपदा परिठ ॥ १ ॥ इति ।

६५ । तज्वत् क्रोष्टुः ।

क्रोष्टुशब्दस्य तजन्तवत् स्यात् । क्रोष्टुशब्दवदित्यर्थः । क्रोष्टा क्रोष्टारौ
क्रोष्टारः ? सर्वनामस्थान इत्येव क्रोष्टून् । असम्बुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ।

६६ । स्त्रियाञ्च ।

स्त्रिया क्रोष्टुशब्दः तज्वत् क्रोष्टवत् स्यात् । (11) क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभिः ।

६७ । विभाषा तृतीयादिष्वचि ।

टादावचि क्रोष्टुस्तृज्जडा स्यात् । क्रोष्टा क्रोष्टुना वा । क्रोष्टरि क्रोष्टौ वा ।
अचि किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभि ।

(क) नुमचिरतज्जदभावेभ्यो नुमुन्टौ पूर्वप्रतिषेधेन । तपूणाम् ।
तिसृणाम् । क्रोष्टूनाम् ।

६८ । चतुरनडुहोरामुदात्तः ।

अनयोराम् स्यात् । चत्वारः । चत्वारि । अनड्वान् । अनड्वाही ।
अनड्वाहम् । तदन्ताच्च । सुचत्वार । सुचत्वा । सुचत्वारी । प्रियानड्वान् ।
प्रियानड्वाही । सर्वनामस्थान इत्येव । चतुर' पश्य ।

(क) अनडुह. स्त्रिया वेति वक्तव्यम् । अनडुही अनड्वाही । गीरादि ।

६९ । अम् सम्बुद्धौ ।

सम्बुद्धौ तयोरम् स्यात् । हे प्रियचत्वः । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् ।

१०० । ऋत-इद्धातोः ।

ऋदन्तस्य धातोर्ऋतः स्यादित् । किरति । गिरति । विस्तीर्णम् ।
चिकीर्षति । धातो किम् ? मातृणाम् ।

१०१ । उपधायाश्च ।

धातोरुपधाया ऋत इत् स्यात् । कीर्त्सयति । कीर्त्सनम् ।

१०२ । उदोष्ठपूर्वस्य ।

ओष्ठवर्णपूर्वस्य ऋत उत् स्यात् । पृ पूर्त्तम् । पुपूर्पति । सुधूर्पते ।
प्रावुर्पति । सुमूर्पते । “वुवूर्पति समाहृत आज्ञां विवरिषुः प्रभोः ।”

(क) इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । आस्तरणम् । आस्तरकः । निपरणम् । निपारकः । कथम् उन्निरणमिति ? निपातनात् साधु ।

१०३ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषाहस्तौ

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥७१॥

समाप्त्य युपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

इगन्तस्याङ्गस्य सिचि परे वृद्धि स्यात् परस्मैपदेषु । अचैपीत् । अनैपीत् । अस्तावीत् । अनावीत् । अपावीत् । अकार्पीत् । अहार्पीत् । परस्मैपदेषु । किम् ? अचोष्ट । अणोष्ट । परस्मैपदेषु विधिरित सप्तसूत्रात् ।

२ । अतो लूरान्तस्य ।

परस्मैपदे सिचि परतो लूरान्तस्याङ्गस्यातो वृद्धि स्यात् । अचानीत् । अञ्जानीत् । अचारीत् । अचारिपुञ्जान्ता मण्य । अचारीत् । कथमथ भ्रीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् ।

३ । वद्व्रजहलन्तस्याचः ।

एपामचो वृद्धि स्यात् तस्मिन् । अवादीत् । अवाजीत् । अलन्तानाम् । अपाचीत् । अभेतसीत् । अरीत्सीत् । अतार्पीत् । अनेकवर्णव्यवधानेऽपीष्टम् । पराह्वीत् । अभाह्वीत् ।

४ । नेटि ।

इहादो मिचि हलन्तानां वृद्धिर्नास्ति । अटेवीत् । अमेयीत् । व्यरंसीत् । अमोपीत् ।

५ । ह्यप्रन्तक्षणश्च

इमयात्तानां क्षणादेव र्भे
अव्ययीत् । अन्नपीत् । अग्रभं

पीत् । अमोडितम् ।
नीटाहरणं हन्दिमि ।

अश्रयीत् । एदिताम् । अरगीत् । अलगीत् । इटीत्येवावत् (१।२।११) ।
अधाचीत् ।

६ । जर्णीतेर्विषा ।

इयं वृद्धिर्हर्णो वा स्यात् तस्मिन् । प्रीर्णावीत् । प्रीर्णावीडा । डिच्चपने
उवङ् । प्रीर्णावीत् ।

७ । अतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघोरतो वृद्धिर्वा स्यात् मेटि सिचि । अराणीत् अरणीद्वा ।
अत्रासीत् । अत्रसीद्वा । अतानीत् । अतनीद्वा । कथमवादीत् । अज्वालीत् ।
अग्रहीत् ? वदन्नजेत्यादिविधि (७।२।३) निषेध- (७।२।५) वचनान् । कथमच-
कासीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् । उक्ता वृद्धिः ।

८ । नैड्वशि कृति ।

वशादी हातीङ्गागमो नास्ति । वरमनादी प्रयोजनम् । ईश्वरः । टीप्रः ।
भस्म । याच्ञा । कृति किम् ? रुदिव । रुदिम ।

९ । तितुवतथसिसुसरकसेषु च ।

एष्विण् नास्ति । क्तिन् दीप्तिः । क्तिच् तन्तिः । तुन् सङ्गुः । इन् पत्रम् ।
तन् हस्तः । गर्त्तः । थन् ह्यष्टः । काष्ठम् । कुपेः क्लिः कुत्तिः । इपेः सुक्
इक्षुः । अग्नेः क्तरन् अचरम् । शलेः कन् । शल्कः । वदेः सः वक्तः ।

(क) अग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । निगृहीतिः । निपठितिः ।
भणितिः ।

१० । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तस्य तस्मादिण् नास्ति । तत्र सर्वेऽजन्ता
अनिटः । दाता । दातुम् । दातव्यम् । नेता । चेता । स्तोता । कर्त्ता ।
इर्त्ता । अकार्यात् । चिधीपति । निनीपति । नेटशु निष्यन्ते ।

ऊदन्तमूदन्तमदन्तमध्यथो एषुक्षु युष्णुषु वय हङ् हञी ।

श्रीहं श्रियश्चैव तथा च डीङ्गियावित्थेव मेटः प्रथदन्त्यजन्ततः ॥१॥

जदन्तः । भविता । लविता । ऋदन्तः । तरिता । निगरिता । आस्त्र-
रिता । अदन्तसु हनो वध । आवधिषीष्ट । आवधिष्ट । अवधीत् । नविता ।
प्रस्रविता । क्षणविता । यविता । क्षविता । प्रोर्णविता । रविता । निवरिता ।
प्रावरिता । शयिता । अयिता । उड्डयिता । आश्वयिता । हलन्तासु सर्व
एव शेटः । शङ्किता । कुण्डिता । अनिटोऽपि लिख्यन्ते । शकिरेकः कान्तः ।
शक्ता । एवं पचिवचिविचिरिचिसिचिमुचयः पट् चान्ताः । प्रच्छिरेकच्छान्तः ।

“रञ्जिर्भञ्जिस्त्रयजियजिभजयः सञ्जस्त्रञ्जौ स्रजियुजिरुजयः ।

मसृजभ्रसृजौ भुजिनिजिविजयो जान्तेष्वेते खलु परमनिटः” ॥२॥

“अटिं हटिं क्कान्दिभिदिच्छिदिद्दुदीन् सदिं शदिं खिद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुटिं नुटिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः” ॥१॥

“रुधिः सराधिर्युधिवन्धिसाधयः क्रुधित्तुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।” (12)

सिध्यतिथ धान्ताः । हनिमन्यती द्वौ नान्तौ ।

“तपिं तिपिष्वापि मथो वपिं स्वपिं क्षिपिं लुपिं तृष्यतिटृष्यती स्रपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिच्छुपिच्छिपीन् प्रतीहि पान्तान् पठितांस्वयोदश” ॥४॥

रभलभयभासयो भान्ताः । यमिरमिनमिगमयथत्वारो भान्ताः ।

“दिशिं दृशिं दंशिमथो सृशिं सृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्” ॥५॥

“श्रिपिः पिपिः शुष्यतिपुष्यती त्विपिर्विपिः श्लिपिसुष्यतिदुष्यती द्विपिः” ।

(13) कृपिकर्पती द्वादश पान्ताः । घसिर्घसिर् निवासे चेति द्वौ सान्तौ ।

“दिष्टिं दृष्टिं मँहतिरोहती वष्टिं नँहिसु पष्टो दहतिस्तथा लिष्टि” (14)

रिति हान्ता अष्टौ ।

(12) प्रोक्तागोर्षे व्याभृतिकारिकात् सप्तम् । अपरांगणायम्—

“इमे तु धाना दश योनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव श्वेते ॥”

(13) “इमाम् दशैवोपदिग्मन्निष्पृविधौ श्लेषेण पान्तान् कृपिकर्पती तथा ॥”

इति प्रोक्ता श्वेताम् ।

(14) “इमेनिटोऽष्टविधं कृत्स्नमथवा श्लेषेण धाना प्रविभक्त्योर्निताः ॥” इति श्वेताम् । व्याभृति

विशेषिता चन्द्रकारिका एकादशम् । तागामव चाधिन् पूर्वा कारिदंशतयोदशम् । कदन्तमृदन्तमिति
श्लेषश्च न व्याभृतेः ।

११ । श्रुक्तः किति ।

श्रिञ्ज उगन्तानाञ्च कित्तीण् नास्ति । श्रितम् । श्रित्वा । श्रुतं श्रुत्वा । प्रश्रुतः । प्रभ्रुतः । लूनः । लूनवान् । लूत्वा । तीर्णम् । “तीर्त्वा स्फुरन्-मकरदारुणमम्बुराशिम्” । पूर्त्तम् । पूर्त्त्वा । किति किम् ? आश्रयिता । लविता । एकाच इत्येव । जागरितः ।

(क) वाच्य ऊर्षोर्नुवद्भावः । ऊर्षुत्वा । (15)

१२ । सनि ग्रहगुहोश्च ।

ग्रहगुहोरुगन्तानाञ्च सनीण् नास्ति । जिष्ट्वति । जुषुवति । रुहपति । लुलूपति । पूव् पुपूवति ।

१३ । क्लृष्टमृष्टस्तुदुस्तुश्रुवो लिटि ।

क्लादीनामेव लिटीण् नास्ति । नान्येषाम् । चक्रव । चक्रम । चक्रये । चक्रद् । स्रष्टव । स्रष्टम । बभ्रुव । बभ्रुम । वव्रव । वव्रम । धव्रवहे । धव्रमहे । तुष्टुव । तुष्टुम । दृष्टुव । दृष्टुम । सुस्तुव । सुस्तुम । श्रुव । श्रुम । नियमः किम् ? विभिदिव । विभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । सेदिवान् । ऊपिवान् । यल्यप्ययं निषेधः । चकर्यं । तुष्टोर्यं । दुद्रोर्यं । कथं ववरिय ? ववर्येति (७२।६४) निगमे निपातनात् ।

(क) क्लृष्टोऽसृष्टकस्येति वक्तव्यम् । स्रष्टस्करिव । स्रष्टस्करिव । स्रष्टस्करिम ।

१४ । प्रवीदितो निष्ठायाम् ।

खेरीदिताञ्च निष्ठायामिण् नास्ति । शूनः । शूनवान् । उहिग्मः । उहिग्मवान् । नग्न । दीप्तः । डीडोऽपीडभावं व्याचक्षते । उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठानुवृत्तिः । प्राग् इड्विधेः (७२।३५) ।

(15) “वाच्य ऊर्षोर्नुवद्भावो यद् प्रतिष्ठिः प्रयोजनम् ।

आमस्य प्रतिषर्वादेमिवापयेदुपरदात्” ॥ १ ॥

इति वार्तिकम् (१।१।२९, वा) । ओर्षोर्नुवते । ओर्षुत्वाव । ओर्षुद्वये । ओर्षुत्वा । ओर्षुत्तवान् । ओर्षुत्वा इति ।

१५ । यस्य विभाषा ।

यस्य घातो विभाषेत् क्वचिदुक्तस्तस्य निष्ठायामिण् नास्ति । धूञ्जुदितो वा (७.२।४४) । धूतम् । गूढम् । उदितो वा (७।२।५६) । वृत्तम् । वृत्तवान् । वृद्धः । कृतीवृतीवृत्तोनामीदित्वं यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्यानित्यता ज्ञापनार्थम् । तेन धावुघातोर्गताविट् । धावितो धावितवान् । (16) पतेश्च । पतितः । पतितवान् । इह विभाषा गमचनविदविशामित्यत्र (७।२।६८) विशिना तौदादिकेन साहचर्याच् श्रविकरणस्य विदेर्ग्रहणाद्गुर्विकरणस्य विदेर्विदितो विदितवान् । (17) एकाच इत्येव । संज्ञपितः । दरिद्रितः ।

१६ । आदितश्च ।

१७ । विभाषा भावादिकर्मणोः ।

आदितो घातोर्निष्ठायामिण् नास्ति । मित्रः । च्लिषः । चकाराटाश्चस्तुः । वान्तः । (18) भावारम्भयोस्तु वा । मित्रं मेदितं वानेन । प्रमित्रः प्रमेदितो वायम् ।

(क) निष्ठायां कर्मणि शक्रेरिड् वेति सोनागाः । शक्तः शक्तितो वा घटः कर्तुम् ।

१८ । चुब्धस्तान्तध्वान्तलग्नम्निष्ठविरिव्धफाण्टवाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।

चुब्धादीनि मन्यादौ निपात्यन्ते । चुब्धो मन्थः विसोढनदण्ड इत्यर्थः । श्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठमयिस्पष्टम् । विरिव्य

(16) अथव धीतम् । पट् उपारमुतिधीतरकृमिति कुमारकाव्ये ।

(17) "वेत्सेत् विदितो निष्ठा विद्यतेर्विद्व इत्येति ।

विदेर्विद्वयवित्तय भोगे विनाय विन्दते ' ॥ १ ॥ इति ।

(18) तस्यास्तिशेर्बन्धमन्तेर्वागिति चान्ठटिरिति मियदने । सुट् प्रतिपाद्यता स्वमर्दमिति माकुलम् । (चपिच शक्रेषुमुविताश्चैदीचितिरिति रचुकाव्ये) । न विद्यतेदविद्यत इति भीती । पुष्येपुष्या धुरमगूनिपुष्येपुष्य इत्यारम्भपरमभक्तिमत्तानिभक्तोम् । इत्यारम्भैरनिष्ठवाप्यदिरि ल्वादीपाधिपान् नवमयोगेव मोचरत्वम् ॥ १ ॥ इति शेषे ।

उदात्तादिस्वर । फाण्टः अनायासः पुरुषोऽन्वो वा । “फाण्टाधिवास्त
पाणयः” । बाह्व बाह्वं भृशम् । अन्यत्र चुभितं (१९) खनितं ध्वनितं
लगितं स्नेच्छितं विरेभितं फणित वाहितम् ।

१६ । धृषिशसौ वैयात्ये ।

आभ्या प्रागल्भ्ये निष्ठायामिणं नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्ये
किम् ? धर्षितः । विशसितः ।

२० । दृढः स्थूलवलयोः ।

स्थूले बलवति च दृष्टदृढो निपात्यते ।

२१ । प्रभो परिवृढः ।

अत्रायं निपात्यते ।

२२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः ।

दु खे गहने च कषेरिणं नास्ति । कष्टोऽग्निः । कष्टं घनम् ।

२३ । घुषिरविशब्दने ।

घुषेर्निष्ठायामिणं नास्ति । घुष्टा रज्जुः । “शस्त्रघुष्टकरान् कपीन् ।”
उद्घुष्टोऽयमर्थः । “उद्घुष्टं परघुष्टया” । अविशब्दने किम् ? भवघुषितं
वाक्यमाह । अशास्त्रीयमित्यर्थः ।

२४ । अर्द्धैः सन्निविभ्यः ।

एभ्योऽर्द्धैर्निष्ठायामिणं नास्ति । समर्थः । न्यणं । व्यर्णं, पीडित इत्यर्थः ।

२५ । अभेद्याविदूर्ध्यै ।

नैकव्ये अभिपूर्वादर्द्धैर्निष्ठायामिणं नास्ति । अभ्यर्णा सेना ।

२६ । शेरध्ययने वृत्तम् ।

एवन्तादृतेरध्ययने वृत्तं स्यात् । वृत्तं पारायणं तेन । वर्षितमन्यत्र ।

३६ । स्रुक्रामोरनात्मनेपदनिमित्ते ।

स्रुक्रामिभ्यामिट् स्यात् । स्रविता । क्रमिता । स्रवितुम् । क्रमितुम् ।
यत्नात्मनेपदनिमित्ते स्रुक्रमी तत्रायं निषेधः । यथा भावे प्रसोषीष्ट ।
प्रक्रंसीष्ट । -

(क) क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् कृति प्रतिषेधः । प्रोपाभ्यां समर्था-
भ्याम् (१।३।४२) । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता- - तद्विषयात् किम् ? निष्क्रमिता ।
क्रमेः किम् ? व्यतिप्रस्रविता । प्रस्रवित्नी गौः स्वयमेव ।

३७ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः । -

ग्रहेरिटो दीर्घः स्यात् । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटि किम् ?
जगृह्वि । जगृह्विम । चिष्वदितोऽपि दीर्घो न भवति । अप्रकृतत्वात् ।
ग्राह्यते । यद्गुगन्ताच्च न भवति । ग्रहेर्विहितस्येदो विज्ञानात् ।
जरीगृह्विता ।

३८ । वृतो वा ।

अस्मादितो वा दीर्घः स्यात् । वृद्धवृञौ । वरितुम् । वरीतुं वा । वरिता
वरीता वा । आस्तरितुम् । आस्तरितुं वा । जरित्वा जरीत्वा वा । अलिटी-
त्येव । तेरिय । आतस्तरिय । वृत इति किम् ? करिष्यति ।

३९ । न लिङि ।

वृतो लिङि दीर्घा न स्यात् । प्रावरिषीष्ट । तरिषीष्ट ।

४० । सिचि च परस्मैपदेषु ।

वृतः सिचि दीर्घो नास्ति । प्रावारिष्टाम् । आस्वारिष्टाम् । परस्मैपदेषु
किम् ? आवरीष्ट । आवरिष्ट वा । अतरीष्ट । अतरिष्ट वा ।

४१ । इट् सनि वा ।

वृतः सनीड् वा स्यात् । “प्रावुर्षुः समाहृत आत्रा विवरिषोः प्रभोः” ।
प्राविवरीषुर्षा । ऋतः । “तित्तीर्षुं दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ।
तितरिषु । तितरीषुर्षा । नाघणिकत्वाच्चेह । चिकीर्यति ।

४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।

वृत्तो लिङ्सिचो रिङ् वा स्यात् । वृषीष्ट वरिषीष्ट वरीषीष्ट वा ।
 आस्तीर्षीष्ट आस्तरिषीष्ट आस्त्रीषीष्ट वा । सिचि । अवृत अवरिष्ट अवरीष्ट
 वा । आस्तोर्ष्ट आस्तरिष्ट आस्त्रीष्ट वा । आत्मनेपदेषु किम् ? आस्ता-
 रिष्टाम् । आस्तरिषुः । प्रावारिष्टाम् । नित्यमिद् ।

४३ । षट्त्वस्य संयोगादेः ।

ऋदन्तात् संयोगादे लिङ्सिचोरिङ् वा स्यादात्मनेपदेषु । धृषीष्ट
 ध्वरिषीष्ट वा । स्तषीष्ट स्तरिषीष्ट वा । ऋषीष्ट ऋरीषीष्ट वा । सिचि ।
 अस्मृषाताम् । अस्तरिषाता वा । अस्मृषाताम् । अस्तरिषाता वा । लाक्षणि-
 कत्वान्नेह । संसृषीष्ट । समस्रुत ।

४४ । स्वरत्तिसूतिसूयतिधूञ्जूदितो वा ।

एभ्य इङ् वा स्यात् । स्वरत्तुम् । स्वरितु वा । सूतिसूयत्योः । सोतुम् ।
 सवितु वा । धोतुम् । धवितु वा । ऊदितः । गाढुम् । गाहितु वा ।
 गोतुम् । गोपितु वा । मार्ष्टुम् । मार्जितु वा । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य
 सर्वापवादत्वात् । सूत्वा । धूत्वा । जूत्वा ।

४५ । रधादिभ्यश्च ।

रधादिभ्योऽष्टभ्य (२१) इङ् वा स्यात् । रधितुम् । रधुं वा । नशितुम् ।
 नंष्टुं वा । तपितुम् । तपुं वा । क्रादिनियमान्नित्यम् (७।२।१३) । ररन्धिव ।
 ररन्धिस ।

४६ । निरः कुषः ।

निष्क्युप इङ् वा स्यात् । निष्कोपितुम् । निष्कोष्टु वा ।

४७ । इण् निष्ठायां ।

निरःकुपेर्निष्ठाया मिद् स्यात् । निष्कूपित । निष्कूपितवान् । (२२)

(२१) रधिरन्धिवर्धिव इपिद्वन्द्विसुप्ति षिचि ।

अङ्घ्रिषति भवन्ति देवादिका रधादय ॥ १ ॥

(२२) चिरकानोपितं क्रौं कौटनिकपितं धनुरिति भट्टि ।

४८ । तीषसहलुभरुपरिषः ।

तकारादाविभ्य इड् वा स्यात् । एष्टा । एपिता वा । सोढा सहिता वा । लोभ्या लोभिता वा । रोष्टा रोपिता वा । रेष्टा रेपिता वा । तीति किम् ? एपिष्यति । इप गतावित्यस्य नेष्यते । प्रेपिता । प्रेपितुम् । नित्यमिद् ।

४९ । सनौवन्तर्द्भ्रसज्जदन्मुश्चिस्वयूर्णुभरज्जपिसनाम् ।

एपा सनौड् वा स्यात् । इवन्तस्य । दुद्यूषुः । दिदेविषुर्वा । ऋधु । कीर्त्ति-
मीत्सुः । अर्दिधिषुर्वा । भ्रसज्ज । बिभ्रञ्चति बिभ्रञ्जपति बिभर्चति वा ।
दन्मु धीप्सति धिप्सति दिदन्भिपति वा । धिप्सुः । धीप्सु । दिदन्भिषुर्वा ।
उच्छिथ्रोपति । उच्छिन्त्रियिषति वा । सुस्वूर्णति सिस्वरिपति वा । युयूपति
यियविपति वा । प्रौर्णुनूपति प्रौर्णुनविपति वा । भर भौवादिकः । बुभूर्णति
बिभरिपति वा । ज्ञीप्सति जिज्ञपयिपति वा । मिपासति सिंसनिपति वा ।

(क) तन्निपतिदरिद्राणाञ्च । तितासति तितंसति तितनिपति वा ।
पित्सति पिपतिपति वा । दिदरिद्रासति दिदरिद्रिपति वा ।

५० । क्लिशः क्लानिष्ठयोः ।

५१ । पूडश्च ।

क्लिशिपूडोः क्लानिष्ठयो रिड् वा स्यात् । क्लिष्टा क्लिशित्वा वा । क्लिष्टः
क्लिशितो वा । पूत्वा पवित्वा वा । पूतः पवितो वा ।

५२ । वसतिक्षुधोरिट् ।

वसेः क्षुधेक्ष क्लानिष्ठयो रिट् स्यात् । उपित्वा । उपितुः । उपितवान् ।
क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् ।

५३ । अक्षेः पूजायाम् ।

अक्षेस्तयो रिट् स्यात् । अक्षित्वा । अक्षितः । पूजायां किम् ? उदत्त-
मुदकं कृपात् ।

५४ । लुभो विमोहने ।

व्याकुलीकरणे लुभस्तयोरिट् स्यात् । लोभित्वा । लुभितः । विमोहने
किम् ? लुभो हपलः ।

५५ । जृत्रश्चरोः क्ति ।

आभ्यामिद् स्यात् । जरित्वा जरोत्वा वा । ब्रश्चित्वा । सानुबन्धकस्य तु जृपे जीर्त्वा ।

५६ । उदितो वा ।

उदितः क्लीड् वा स्यात् । दान्त्वा दमित्वा वा । शान्त्वा शमित्वा वा । हत्त्वा वर्त्तित्वा वा । सूत्वा सेवित्वा वा । रत्वा रमित्वा वा । स्रस्त्वा स्रंसित्वा । वा । उवुन्दिर् बुन्त्वा बुन्दित्वा वा । शिष्टा शासित्वा वा ।

५७ । सेऽसिचि क्ततचृत्च्छृददृदन्तः ।

सकारादौ क्तितृत्तिच्छृत्तिदृदिन्तीनामिड् वा स्यात् । कर्ष्यति कर्त्सि-
यति वा । चर्ष्यति चर्त्सिथ्यति वा । एवं यावन् नर्त्स्यति नर्त्सिथ्यति वा ।
असिचि किम् ? अकर्त्सिन् । अनर्त्सिन् ।

५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु ।

सकारादौ गमेरिट् स्यात् । गर्मिथ्यति । जिगमिषति । आदेशोऽपि
गमिर्गच्छते । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । परस्मैपदग्रहणमात्मनेपद-
निषेधार्थम् । सञ्चिगंसते । अधिजिगासते शास्त्रम् ।

५९ । न् ह्रद्वाश्चतुर्भ्यः ।

ह्रतुह्रधुश्रुधुस्यन्दुभ्यः सकारादाविष् नास्ति । वर्त्स्यति । धर्त्स्यन् ।
विह्वसति । विह्वसितुम् । परस्मैपदेष्वित्येष । वर्त्सिथ्यते । वर्त्सिधीष्ट ।

६० । तासि च क्लृपः ।

तासि सादौ च क्लृपेरिष् नास्ति । कल्प्तासि । कल्पस्यति । चिक्लृप्सति ।
पूर्ववत् तडि । कल्पितासे कल्प्तासे धा । कल्पस्यते कल्पिथ्यते धा ।

६१ । अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् ।

तासौ नित्यानिटामञ्जन्तानां धातूनां ताभाविष थनीष् नास्ति । क्तादि-
नियमात् (३।२।११) प्राप्तिः । याता पपाय । याता ययाथ । नेता निनेथ ।

जेता जिगेय । होता जुहोय । अजन्तानां किम् ? भेत्ता विभेदिय ।
नित्वानिः किम् ? धूञ् धोता धविता । दुधविय । तामौ किम् ? लूत्वा ।
लुप्तविय । किति तु नित्वानिडयम् ।

६२ । उपदेशेऽत्वतः ।

पाठे अकारवतो धातोरिण् नास्ति पूर्ववत् । शशक्य । पपक्य । इयष्ठ ।
तपरः किम् ? रराधिय । उपदेशे किम् ? चकर्षिय । ननु कथं पपिय
ययिय श्रेकिय पेचिय ? आह ।

— ६३ । ऋतो भारद्वाजस्य ।

भारद्वाजस्य मतेन ऋदन्तादेवायं प्रतिषेधः । सम्प्रथं । दध्वर्थं ।
अन्धेभ्यस्तु स्यादेव । पपिय । ययिय । निनयिय । श्रेकिय । कथं तुष्टोय
दुद्रीय ? पुरस्तान्निषेधकाण्डस्य प्रणयनात् प्रतिषेधस्य बलीयस्वात् क्रादि-
(७१२।१३) नियमात् ।

६४ । बभूयाततन्धजगृभ्मववर्थेति निगमे ।

छान्दसम् ।

६५ । विभाषा ऋजिदृशोः ।

अनयोस्वलीङ् वा स्यात् । सस्रष्ठ ससर्जिथ वा । दद्रष्ठ ददर्शिथ वा ।

६६ । इङ्छ्यर्त्तिव्ययतीनाम् ।

एषां थलीट् स्यात् । आदिय । आरिय । संविव्ययिथ ।

६७ । वस्त्रेकाजाद्घसाम् ।

६८ । विभाषा गमहनविद्विंशाम् ।

६९ । सनिंससनिवांसम् ।

इह वस्त्रेकाजाद्घसामित्यादिषु वच्यं छान्दसमाहुः । कसोऽछान्दसत्वात् ।
दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः । पपिवान् । तस्मियान् । “गवि तस्मिवांसम्” ।
“पदमाहस्युपा त्वया ।” ऊपिवान् । ऊपिवान् । पेचिवान् । ददृगिवानित्यादि ।

चन्द्रगोमी च भाषासूत्रकार कसोरिडागमार्थ सूतितयान् । वस्त्रेकाजाद-
घसाम् । वा गमहनविदविशाम् । दृश्य । एषामिति किम् ? वभूयान् ।
गमादेर्वा । जसिवान् । जगन्वानिति ।

७० । ऋङ्गनोः स्ये ।

ऋदन्ताना ङन्तेव स्ये परे स्यादित् । करिष्यति । अकरिष्यत् । अङ्गिष्यति
अङ्गिष्यत् ।

७१ । अङ्गेः सिचि ।

इट् स्यात् । आङ्गीत् । आङ्गिष्टाम् । सिचि किम् । अङ्गान्
अङ्गिता ।

७२ । स्तुसुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु ।

एभ्य सिचिद् स्यात् । अस्तावीत् । अघावीत् । अधावीत् । तडि तु ।
अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट अधविष्ट वा ।

७३ । यमरमनेमातां सक् च ।

एषा सिचिद् स्यात् सक् चागम । अयसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् ।
आदन्तानाम् । अगासीत् । अयासीत् । अपासीत् । अत्रासीत् । अया
सिष्टाम् । अत्रासिष्टाम् । इच्छादरिद्रासीदित्येके । एकाच इत्यधिकाराद-
दरिद्रीदित्यपरे । परस्मैपदेष्वित्येव । अरस्त । आयस्त ।

७४ । सिम्पूड्रञ्जुषां सनि ।

सिम्पूड्रञ्जुषां सनीट् स्यात् । सिम्पयिपते सिम्पयिपमाण ।
पिपयिपते पिपयिपमाण । अरिरिपति । अञ्जिञ्जिपति । अग्निग्निपते ।

७५ । किरथ्य पञ्चभ्यः ।

क्वृदृड्दृष्टृमृच्छां सनीट् स्यात् । चिकरिपति । जिगरिपति ।
दिदरिपते । दिधरिपते । पिष्टृच्छिपति । पिष्टृच्छिप्यु । वृतो (७।२।३८)
वेत्यप्येते दीर्घा नृचाम्नीति वामनवृत्ति । अस्वीति भागवृत्ति । उक्त
मार्धधातुके ।

७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।

रुदादिपञ्चमात् सार्वधातुके इट् स्यात् । रोदिति । स्वपिति । “श्रमिति जनकपुत्री” । प्राणिति । जञ्जिति । यन्नाटेरित्येव । रुदन्ति ।

७७ । ईशः से ।

ईशर्धातोः से इत्यस्य इट् स्यात् । ईशिपे । ईशिष्व ।

७८ । ईड्जनो ध्वे च ।

धाभ्या सेध्वयोरिट् स्यात् । ईडिपे ईडिध्वे । ईडिष्व । ईडिध्वम् । जने-
च्छन्दसि श्यनि लोपे जनिपे जनिध्वे । ईग इत्येव । ईशिध्वे । ईशिध्वम् ।
उक्त इट् ।

७९ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।

लिङोऽनन्त्यस्य सन्त्य लोप स्यात् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ।
कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरग । अनन्त्यस्य क्तिम् १ कुर्याः । सार्वधातुक-
इत्येव । क्रियास्तामं । ह्यपीट । क्रियासुः ।

८० । अतो यैयः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य याग्यस्य इयादेशः स्यात् । अकार उच्चारणार्थः ।
भवेत् । पचेत् । पठेयु । अत. क्तिम् १ चिनुयात् । भिन्ध्यात् । तपरः
क्तिम् १ यायात् । पायात् ।

८१ । आतो डितः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य डितामाकारस्येयादेशः स्यात् । पचेते । पचेथे ।
अपचेताम् । अचीकरेताम् । डित क्तिम् १ पचावहे । पचामहे । अत
इत्येव । भिन्ध्यात् । मिमाते । व्यतिवाते । द्रुवाते ।

८२ । आने मुक् ।

आने परे मुक् स्यात् । पचमान । यज्ञमान । करिष्यमाणः । अत
इत्येव । कुर्याण ।

८३ । ईदोसः ।

आसः परस्मानस्य ईत् स्यात् । आसीनः । उदासीनः ।

८४ । अष्टन आ विभक्तौ ।

अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टौ । अष्टाभ्यः । अष्टाभिः । अष्टासु । तदन्त-
विधिरन्त्येते । परमाष्टौ उक्तमाष्टौ । पञ्चे न्यथेते । अष्टनो दीर्घादिति ।
(६।१।१७२) ज्ञापकात् । अष्ट । अष्टभिः । अष्टसु । अप्राधान्ये न्यथेते ।
प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टान् । विभक्तौ विधानमा हृद्देः (७।२।११४) ।
अष्टन इति सौत्रत्वादङ्गोपाभावः ।

८५ । रायो हलि ।

रेशब्दस्य हलादावात्त्वं स्यात् । राः । सुराः । राभ्याम् । राभिः । रासु ।
हलि किम् ? रायौ । रायः । विभक्तावित्येव । रैत्वम् । रैना ।

८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे ।

विभक्तौ तयोरत्वं स्यात् । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ।
अनादेशे किम् ? युष्मद् गच्छति । अस्मद् विभेति ।

८७ । द्वितीयायाञ्च ।

अत्र तयोरत्वं स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् ।
अस्मान् ।

८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।

अत्र च तयोरत्वं स्यात् । युवाम् । आवाम् ।

८९ । योऽचि ।

तयोरजादौ विभक्तौ यः स्यात् । त्वया । मया । त्वयि । मयि ।
युवयोः । आवयोः । अनादेश इत्येव । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

९० । त्रिषु लोपः ।

त्रिषु विभक्तौ तयोरन्त्यलोपः स्यात् । टिलोप इत्येके । त्वम् । अहम् ।

यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मद्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यं देहि । त्वत् ।
मत् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम ।

“पञ्चम्याय चतुर्थाय षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विक्चनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥११॥”

६१ । मपर्यन्तस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

६२ । युवावी द्विवचने ।

द्वययोर्दुष्पदस्यदोर्दुवावी स्याताम् । युवान् । आवान् । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । मपर्यन्तस्येत्येव । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । युवकाम् ।
आवकाम् ।

६३ । यूयवयौ जसि ।

स्याताम् । यूयम् । वयम् ।

६४ । त्वाहो सौ ।

स्याताम् । त्वम् । अहम् ।

६५ । तुभ्यमच्चौ डयि ।

स्याताम् । तुभ्यम् । मद्यं दीयते ।

६६ । तवममौ डसि ।

स्याताम् । तव । मम धनम् ।

६७ । त्वमावेकवचने ।

एकार्थस्य वचने वाचके ये युष्पदस्यदी तयोस्त्वमी स्याताम् । त्वाम् ।
माम् । त्वया । मया । त्वयि । मयि । इहातिक्रान्तप्रयोगा ग्रन्थविस्तरभया-
दुपेक्षिताः (२३) ।

(२३) त्वामतिक्रान्त अतिलम् । युवामतिक्रान्त अति युवाम् । युष्मामतिक्रान्तः अतियुष्माम् । एवमत्यदम् ।
य आवाम् । अस्वस्माम् इत्यादिप्रयोगा अतिक्रान्तप्रयोगा ।

६८ । प्रत्ययोत्तरपद्योश्च ।

प्रत्यये उत्तरपदे चैकार्थयोर्युष्मदस्मदो स्वमी स्याताम् । त्वदीयः ।
 मदीयः । त्वत्तरः । मत्तरः । क्वचि । त्वद्यति । मद्यति । क्वद् । त्वद्यते ।
 मद्यते । उत्तरपदे । त्वदनम् । मदनम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । एकवचने
 द्वत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः
 अस्मत्पुत्रः ।

६९ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।

विभक्तौ स्त्रीलिङ्गयोरनयोस्तिसृचतसृ द्वत्येती स्याताम् । तिस्रः स्त्रियः ।
 चतस्रस्ताः । स्त्रीलिङ्गयोः किम् ? त्रयः । त्रीणि । चत्वारः । चत्वारि ।
 प्रियास्त्रय स्त्रीणि वा यस्या सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः ।
 प्रियचत्वारौ ब्राह्मण्यौ ।

१०० । अचि र कृतः ।

अजादौ विभक्तौ तिसृचतस्रो रेफः स्यात् । तिस्रः । चतस्रः । अचि
 किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृषु । चतसृषु ।

१०१ । जराया जरसन्यतरस्याम् ।

अजादौ विभक्तौ प्ररतो जराया जरम् वा स्यात् । जरया जरसा वा ।
 जराये जरसे वा । अचि किल ? जराभिः ।

१०२ । त्यदादीनामः ।

द्विपर्यन्तास्त्वदादयः । तेषामकारः स्याद् विभक्तौ । त्यच्छब्दश्चान्दसः ।
 सः । परमसः । असी । ती । ते । इमी । इमे । अप्राधान्ये नीष्यते । अतितदौ
 अतितदः ।

१०३ । किमः कः ।

किमः साकच्कभ्यापि कः स्यात् । कः । कौ । के ।

१०४ । कु तिहोः ।

तकारश्कारादौ विभक्तौ किम् कु स्यात् । कुत । कुत्र । कुह
म्हान्दस । (24)

१०५ । क्वाति ।

अति विभक्तौ किम्, क्वा स्यात् । क्वा तिठति ।

१०६ । तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

त्वदादीना तदो स्थाने स स्यात् सौ परे । स । एष । असौ ।
अनन्त्ययो किम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । हे स । सा । सम्बुद्धिलोपटापौ न
स्याताम् ।

१०७ । अदस ओ सुलोपश्च ।

अदस सावोकार स्यात् सोश्च लोपः । असौ पुमान् । असौ स्त्री च ।
हे असौ ।

(क) औत्वप्रतिषेध राकच्ञाद्वा सकारात् परस्योच्चञ्च । असुक ।
असकौ वा अदस ओनडिति सूत्रे न कृतम् । सम्बुद्धौ नकारयुतिभयात् ।

१०८ । इदमो ल ।

इदम सौ नकार स्यात् । प्रत्यापवाद । अयम् । त्रयम् ।

१०९ । इदमो दश्च ।

विभक्तौ इदमो दस्य स स्यात् । इमो । इमे । इमम । इमाम् ।
इमान । इमा ।

११० । य सो ।

इदमो दस्य य स्यात् सो । त्रय स्त्रो ।

१११ । इदोऽय पुंसि ।

सौ पुंसि इदम इद्रूपस्यायादेश स्यात् । अय पुमान् ।

११२ । अन्नाप्यकः ।

अककारस्य इदम इद्रूपस्यानादेशः स्यादापि प्रत्याहारे परे । अनेन ।
अनयोः । अकः किम् ? इमकेन । इमकयोः ।

११३ । हलि लोपः ।

हलि विभक्तौ प्रकृतस्यानोऽन्यलोपः स्यात् । इद्रूपस्य लोप इत्येके ।
आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषु । उक्तं विभक्तौ ।

११४ । मृजेर्द्ध्विः ।

मृजेरङ्गस्येको ह्रस्विः स्यात् । मार्षा । मार्षुम् । मार्षि । परिमार्षि ।

११५ । अचो ज्णिति ।

अचोऽङ्गस्य ज्णिति ह्रस्विः स्यात् । कारः । उपकारः । कारयति । नर-
माचष्टे नारयति । गौ । सखायौ ।

११६ । अत उपधाया ।

उपधाया अतो ज्णिति ह्रस्विः स्यात् । पाकः । पाचयति । अतः किम् ?
भेदयति । उपधायाः किम् ? चकासयति ।

११७ । तद्धितेष्वचामादिः ।

११८ । किति च ।

तद्धिते ज्णिति किति चाङ्गस्याचामादेरचो ह्रस्विः स्यात् । गार्ग्यः ।
षीपगवः । किति । नाडायनः । इह त्वाङ्गः पारिषद इत्यन्तोपधाह्रस्विभ्या-
मादिह्रस्विरिष्यते ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥७१२॥

समाप्तश्च सिचिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।



सप्तमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामान् ।

तद्विधे अणिति किति चाङ्गस्य देविकादीनामादेरचो हृद्विप्रसङ्गे आत्
स्यात् । देविकायां भवं दाविकमुदकम् । दाविकाकूलाः शालयः ।
शिंशपाया विकारः शंशपो दण्डः । दित्यवाट् छान्दसः । दीर्घसत्रे भवं
दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । “स श्रायसेन प्रमदेन युक्तः ।”

२ । कैकयमित्वयुप्रलयानां यादेरियः ।

तस्मिन् एषां यादेर्भागस्य हृद्विसहचरित इयादेशः स्यात् । कैकयस्यापत्यं
कैकेयः । चत्रियादञ् (४।१।१६८) । वैकेयी (२५) । मित्वयोर्भावः । गोत्रचरणा-
दुञ् (४।२।१२६) । मैत्रेयिका । प्रलयादागतं प्रालेयं (२६) हिमम् ।

३ । न युग्मां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परा हृद्विर्न भवति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।
व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः । स्वशापत्यं सौवर्णः ।

४ । द्वारादीनाञ्च ।

एषां युग्मां परा हृद्विर्नास्ति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । द्वारे नियुक्तो
दोवारिकः । शून इदं शौवनम् । श्वो भविता शौवस्तिकः । स्वरमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः सौवरः । अपदान्ताभ्यां इयमारम्भः ।

५ । न्यग्रोधस्य च कीवलस्य ।

अस्य च तथा स्यात् । न्यग्रोधस्य न्यग्रोधस्यः । कीवलस्य किम् ? न्यग्रोधमूले
भवा न्याग्रोधमूलाः शालयः ।

(२५) कैकेयि नामा फलिमासवेति रघुकाव्ये ।

(२६) प्राणियाद्रेरपयटमतिकम्पेति प्राणियासं कम्पयदनादिभि च शेषद्वये ।

६ । न कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे यदुक्तं तत्रास्ति । व्याक्रोशो-। व्यावहासी ।

७ । स्वागतादौनाञ्च ।

एषां यदुक्तं तत्रास्ति । स्वागतमाह स्वागतिकः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । एवं स्वार्थिकः । स्वाभाविकः । स्वातन्त्र्यम् । स्वास्थ्यम् (२७) । स्वाजन्यम् । स्वापतेयम् । द्वारादौ स्वयम्पाठात् तदादिविज्ञानाच्चेह प्राप्तिः ।

८ । श्वादेरिञ्चि ।

यत् श्वादेरङ्गस्य द्वारादित्वात् प्राप्तमिञ्चि तत्रास्ति । श्वादंङ्गिः । इञ्जीतीकाद्युपलक्षणम् । खगणेन चरति खगणिकः ।

९ । पदान्तस्थान्यतरस्याम् ।

पदशब्दान्तस्य द्वारादिकाव्यं वा स्यात् । श्वापदम् । शौवापदं वा ।

१० । उत्तरपदस्य च ।

अधिकारोऽयम् । उत्तरपदद्विर्वाच्या इनस्तात् (७।३।३२) प्राक् । लक्षणमध्येतत् । गुरुलाघवम् (२८) । पितृपैतामहम् ।

११ । अवयवाद्दतोः ।

तस्मिन् अवयवात् परस्य ऋतुवाचिनो ङङिः स्यात् । पूर्वं वर्षाणां पूर्व-वर्षाः । तत्र भवः पूर्ववार्थिकः । अपरहेमनः । अवयवात् किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ध्वार्थिकः ।

(२७) कर्मत् स्वास्थ्यमतीवाप निमलदाभवप्रभ इति । स इत्यमस्याप्यमङ्गिर्ध्वं दिव इति च ।

(२८) वस्तुनन्तु गुरुलाघवमित्यत्र परिमाणानुसारात्प्राशस्त्यो(७।३।३०)रिङ्गनेनैवोत्तरपदङ्गिः । लघुशब्दस्य परिमाणव्यतितात् । अत्रापि सर्वथा सहाया इत्यध्यातुर्गतिर्भवति । काश्चिकादावुक्तमर्थिकः परमर्थिक इत्यादिपुनरपदद्वैरनेनैव समर्थनात् । भतीतिपत्येऽप्येवम् । पितृपैतामहादयस्तु षड्विंशत्मासादिभिः विहा इत्येव ।

१२ । सुसर्वाङ्घ्रिजनपदस्य ।

एभ्यो जनपदस्य ह्रदिः स्यात् तस्मिन् । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः ।
अर्द्धपाञ्चालकः । अष्टहादपीति (४।२।१२५) तुञ् ।

१३ । दिशोऽमद्राणाम् ।

दिशःपरस्य जनपदस्य ह्रदिः स्यात् । पूर्वपाञ्चालकः अपरपाञ्चालकः ।
अमद्राणां किम् ? पोवमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् (४।२।१०८) ।

१४ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।

दिशः परेषां प्राग्देशे ग्रामनगराणामुत्तरपदह्रदिः स्यात् । पूर्वेषु कामशमा
गजाः । नगरे पूर्वकान्यकुब्जकोऽश्वः ।

१५ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।

संख्यायाः परस्य संवत्सरस्य संख्यायाश्च ह्रदिः स्यात् । द्विसावत्सरिकः ।
त्रिसावत्सरिकः । द्विषाष्टिकः । द्विसाप्तिकः । त्रिसाप्तिकः । अधीष्ट-
भृतादौ (५।१।८०) तद्धितः ।

१६ । वर्षस्याभविष्यति ।

संख्यायाः परस्य वर्षस्याभाविनि तद्धिते ह्रदिः स्यात् । द्वे वर्षे अधीष्टो
भृतो भूतो वा द्विवर्षिकः । षड्वर्षिकः । अभविष्यति किम् ? द्वे वर्षे भावि
द्विवर्षिकं भक्तम् । त्रैवर्षिकं धान्यम् ।

१७ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।

संख्यायाः परस्य परिमाणान्तस्याङ्गस्य ह्रदिः स्यात् तस्मिन् । क्रीतार्थे
ठञ् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञाशाणयोः किम् ? पञ्च लोहित्यः परिमाण
मस्येति ठकि मस्यादे तद्धिते पुंभत् । पाञ्चलोहितिकम् । क्रीतार्थे शाणादिति
(५।१।३५) द्वित्रिपूर्वादण् च (५।१।३६) । द्वेशाणम् ।

१८ । जे प्रोष्ठपदानाम् ।

जे जातार्थे तद्धिते प्रोष्ठपदानामुत्तरपदह्रदिः स्यात् तस्मिन् । सन्धिवेले-
त्यण् (४।३।१६) । प्रोष्ठपादो बालकः । अर्थग्रहणाद् भद्रपादः । जे किम् ?
भवार्थे मा भूत् । प्रोष्ठपदो मेघः ।

१६ । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ।

हृदायन्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सौहार्दम् । ब्राह्मणादित्वात्
षञ् । सौहार्दम् । सौभाग्यम् । सौभागिनियः । दौर्भागिण्येयः । सौर-
सैन्धवं पयः । हृदिति प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणान्नेह हृदयादेशस्येति सौहृद-
मित्येके । (29)

२० । अनुशतिकादीनाञ्च ।

एषाञ्चोभयपदवृद्धिः स्यात् । तस्येद (४।३।१२०) मित्यण् । अनुशति-
कम् । तत्र च दीयते (५।१।८६) । आनुसावत्सरिकम् । तस्यापत्यम् (४।१।८२) ।
पारस्त्रैण्येयः । एवमिहलोकपरलोकसर्वलोकसर्वभूम्यनुहोङ्गपुष्करसदधिदेवाधि-
भूतचतुर्वेदाभिगमप्रयोगाः ।

२१ । देवताइन्द्रे च ।

अत्र चोभयपदवृद्धिः स्यात् । सौर्याचान्द्रमसम् । आग्निमारुतम् । सुक्त
हविषोरेवाभिधानान्नेह । ब्राह्मविशाखम् ।

२२ । नेन्द्रस्य परस्य ।

देवताइन्द्रे परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्नास्ति । सीमेन्द्रयसुः ।

२३ । दीर्घाच्च वरुणस्य ।

दीर्घात् परस्य वरुणस्य वृद्धिर्नास्ति । ऐन्द्रावरुणं कर्म । दीर्घात्
किम् ? आग्निवारुणम् ।

२४ । प्राचां नगरान्ते ।

प्राग्देशे नगरान्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् । पौण्ड्रनागरः । सौह्यनागरः ।

(29) विनिकीर्य चषमिन्नसौहृदमिति कुमारकाव्ये । भावस्थिराणि अगमनात्सौहृदातीति शाकुन्तले ।
अत्र स्यात् इन्मानस मन इति न इच्छदस्य ग्रहणम् । नापि हृदयादेशस्य । तर्हि सुहृददुर्हृदौ मित्रामित्रयो
रित्यतः (३।३।५०) सुहृद्व्यादयि पर्यपदग्रहणं मानयं कस्येति निरर्थकस्य इच्छदस्यग्रहणान्न तस्य इहिरिति
रचितसिद्धान्तः । तदाचास्य सूदस्य व्याख्यायां तन्त्रप्रदीपे—“किंचिदर्थवद्ग्रहणपरिभाषया निपातित-
सुहृदस्य योऽप्यथो इच्छदसदन्तस्योत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । असुदायो हि तत्र मित्रवचनम् ।
परवचनम् निरपेक्ष एव ।” इति । एवञ्च काव्यान्तरग्रन्थयोः वामनमृतमन्थि इदभावादिकं निष्प्रयोजनम् ।

२५ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।

जङ्गलाद्यन्तस्योत्तरपदवृद्धिर्वा स्यात् । कौरुजाङ्गलः कौरुजङ्गलो वा ।
वैश्वधेनवो वैश्वधेनवो वा । सौवर्णवालजः सौवर्णवलजो वा ।

२६ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वस्य तु वा । अर्द्धद्वौषिकमार्द्ध-
द्वौषिकं वा । क्रीतार्थे ठञ् ।

२७ । नातः परस्य ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्यातो वृद्धिर्नास्ति पूर्वस्य तु वा । अर्द्धप्रस्यिकम् ।
अर्द्धप्रस्यिकं वा ।

२८ । प्रवाहणस्य ङे ।

उत्तरपदस्य अस्य शुभ्रादिठकि वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । प्रावाहणियः ।
प्रवाहणेयो वा । प्रवाहणेयीभार्य्य इति वृद्धिनिमित्तत्वात् पुंवद्भावनिषेधः ।

२९ । तत्प्रत्ययस्य च ।

ठप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य तथा स्यात् । प्रावाहणियः पुत्र । प्रवाह-
णियिर्वा ।

३० । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।

नञः परेषामेषामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । अशोचमाशोचं वा ।
अनैश्वर्य्यमानैश्वर्य्यं वा । अक्षेत्रज्ञमाक्षेत्रज्ञं वा । अकौशलमाकौशलं वा ।
अनिपुणमानिपुणं वा । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादी ।

३१ । यथातथयथापुरयोः पथ्यायिण ।

नञः परयोरनयोः पथ्यायिण वृद्धिः स्यात् । आययातथम् । अथायातथम्
वा । आययापुथ्यम् । अथायापुथ्यम् वा । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । किति तद्धिते
वृद्धिरचामादेऽ(७।२।११०)रिति निवृत्तम् । श्रुति चतुःस्र्वीमाह । उक्त
उत्तरपदाधिकारः ।

३२ । हनस्तोऽचिण्णलोः ।

हनस्तकारादेशः स्यान् व्रिति । घात. घातयति घातकः । अचिण्णलोः किम् ? अघानि । जघान । कथं घातैः ? धातोः कार्यमुत्थमानं धातोः प्रत्यय एव स्यात् ।

३३ । आतो युक् चिण्णतोः ।

आदन्तस्य धातोर्युक् स्याच् चिण्ण कृति ज्षिति च । अदायि । दायः । दायकः । कृति किम् ? ददौ ।

३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।

मान्तस्य चिण्ण कृति व्रिति वृद्धिर्न स्यात् । अशमि । शमः । शमकः । अदमि । दमः । दमकः । अचमि । चमः । चमकः । बहुचमः । अतमि । तमः । तमकः । अश्रमि । श्रमः (30) । श्रमकः । क्रमः । (31) उदात्तोपदेशस्य किम् ? अश्यामि । यामः । यामकः । एवं रमिगमिनभयः । अनाचमेरित्यानाचमिकमिवमीनामिति बोद्धव्यम् । आचामि । आचामः । आचामकः । अकामि । कामः । वामः । कथमुद्यमोपरमौ ? गणे निपातनात् । (32)

३५ । जनिवध्योश्च ।

अनयोश्चिणि कृति व्रिति च वृद्धिर्नास्ति । अजनि । जनः । जनकः । अवधि । वधः । वधकः । उक्तं ज्षिति ।

(30) वक्ष्यत्यधश्मविनयने तस्य शब्दे निश्चय इति सूचयते । विश्वमार्यस्तुपदुद मन्त्रमिति साधः । व्यतरद्गदसाय विश्वमिति शब्धे । अविश्वं यावद्विद शरीरमिति । विश्वम लभतामिदं च श्रियिलज्या मन्मस्य इत्युक्त्यादौ तु विश्वानि शब्दस्यैव पाठेन समाधानम् ।

(31) कथं "इरे यंद्रकामि पदेककेन ख पदेयतुभि क्रमण्यपि तस्य न । यथा इरीणामिति नमिता ननेश्वरति मेरुं शभं कृतकमे" इति नैरीधोय ? चिण्णमिति नरादायण । व्यर्थव्यतविभाषायथाद् धुर्थान विश्वामयतिवत् समाधेयमिति केषिन् ।

(32) अत्र उच्यते यम उपरम इति धातुपाठे । धात्वर्थनिर्देशस्तु तत्र भीमसेनादिकृत । नत्वाधे । अत उद्यमोपरमयो साधुत्वमनुसन्धेयम् ।

३६ । अर्त्तिर्ज्ञौवीरोक्नूयौक्न्याव्यातां पुग् शौ ।

अर्त्त्यादेरादन्तानाञ्च शौ युगागमः स्यात् । अर्पयति । क्रेपयति ।
वृपयति । रेपयति । क्नोपयेति । क्न्यापयति । आताम् । दापयति ।
धापयति । ज्ञापयति । अदीदपत् । लाक्षणिकस्यापि ग्रहणात् । अध्यापयति ।
अध्यापकः ।

३७ । शाच्छासाह्वाव्याविपां युक् ।

एषा शौ युक् स्यात् । निशाययति । अधिच्छाययति । अवसाययति ।
ह्वाययति । संविष्याययति । वेञ् वाययति । पा पाने पै ओवे शोपणे ।
पाययति ।

(क) पातेर्लुग् वक्तव्यः । पानयति ।

(ख) धूञ्प्रीञ्जोर्नुग् वक्तव्यः । धूनयति । प्रीणयति । कथं धावयति
माययतीति ? धात्वन्तरयोः ।

३८ । वो विधूनने जुक् ।

वाधातोर्षौ जुक् स्यात् । पञ्चो वाजयति । विधूनने किम् ? आवापयति
क्तेशान् । पै ओवै शोपणे ।

३९ । लीलोर्नुग्लुक्वावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।

लीर्त्ति लीलोडोलंति कृताच्चस्य लियो लातेष्य ग्रहणम् । आभ्या शौ
नुग्लुकी वा स्याता द्रवीकरणे । ली । घृतं विलीनयति विलाययति वा ।
ला । घृतं विलासयति विलापयति वा । स्नेहविपातने किम् ? तक्रं विना-
पयति । जटाभिरानापयते ।

४० । भियो हेतुभये पुक् ।

भियो शौ पुग् वा स्यात् । मुण्डो भीपयते । आत्वे कृते लुक्पुकी
नेष्टौ । घृतं विलापयति । मुण्डो भापयते । हेतुभये किम् ? अहिना
भाययति । “गर्भेर्भीहिमभाययत् ।” युगात्कनेपटं पत्वञ्च न भवति ।

४१ । स्फायो वः ।

शौ वः स्यात् । स्फाययति ।

४२ । श्देरगतौ तः ।

शौ तः स्यात् । फलानि शातयति । अगतौ किम् ? तुरगाञ्ज्, शादयति । गाः शादयति ।

४३ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।

शौ रुहः पो वा स्यात् । रोपयति रोहयति वा ।

४४ । प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्थात् इदाप्यसुपः ।

प्रत्ययस्यकारात् पूर्वस्थात् इकारादेशः स्यादापि परे । शुल् । कारिका । पाचिका । प्रागिवात् कः (५।३।७०) । मुष्टिका । जटिलिका । असुपः किम् ? प्रत्ययस्येन सुवन्तात् परो य आप् तस्मिन् परे मा भूत् । बहु-परिव्राजका पुरी । अतः किम् ? गोका । नोका । तपरः किम् ? राका । धाका । आपि किम् ? कारकः । पाचकः । प्रत्ययस्थात् किम् ? शका ।

(क) समकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ममेयं भामिका । नरान् कायतीति नरिका ।

(ख) त्यक्त्यपोथ । दान्तिष्णात्यिका । अमात्यिका ।

४५ । न यासयोः ।

यत्तदोरिच्चमिदं नास्ति । अकच् । यका । सका । यकाम् । “तकां देवपुरीमरीक्षीत् ।” यकाभ्याम् । तकाभ्याम् ।

(क) आशिपि चोपसंख्यानम् । वुन् । नन्दका । जीवका ।

(ख) उत्तरपदलोपे च । देवका देवदक्षिका ।

(ग) क्षिपकादीनाञ्च । क्षिपका । ध्रुवका । उपत्यका । अधित्यका ।

(घ) तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका स्त्री ।

(ङ) वर्षिका तान्तवे । अन्यत्र वर्षिका ।

(च) वर्त्तिका शकुनी प्राचाम् । अन्यत्र वर्त्तिका स्त्री ।

(छ) अष्टका पिष्टदैवत्ये कालविशेषे च । क्षिपकादिराकृतिगणोऽयम् ।

(ज) सूतकापुत्रकाहन्दारकाणां वा । सूतका सूतिका वा । पुत्रका पुत्रिका वा । हन्दाश्का हन्दारिका वा ।

४६ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।

यकारककारपूर्वस्थातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचां मतेनेत्त्वं न स्यात् । इभ्यका । इभ्यिका वा । चत्रियका चत्रियिका वा । ककारपूर्वस्य । चटकका चटकिका वा । यकपूर्वायाः किम् ? अखिका । अत इति स्त्रीविषयस्य ग्रहणाच्चेह । शकशकायतेः क्त्विप् । शकशकाः । ततः कः । शकशकिका । शुभयिका ।

(क) यकपूर्वत्वे धालन्त्यकारककारयोः प्रतिषेधः । सुनयिका । पशीकिका । सुशयिका । सुपाकिका ।

४७ । भस्त्रैषाजान्नाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ।

भस्त्रादीनां शुभानां नञ्पूर्वाणामन्यपूर्वाणामप्युदीचामिच्छं नास्ति । भस्त्रका भस्त्रिका वा । अभस्त्रका अभस्त्रिका वा । बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका वा । एपका एपिका वा । इका इिका वा । जका जिका वा । अजका अजिका वा । अजका अजिका वा । स्त्रका स्त्रिका वा । बहुस्त्रका बहुस्त्रिका वा । एषाच्चे नञ्पूर्वे न प्रयुज्येते ।

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामिच्छं नास्ति । खट्टका खट्टिका वा । मालका मालिका वा ।

४९ । आदाचार्याणाम् ।

आकारः आदाचार्याणां मतेन । खट्टका । मालका ।

५० । ठस्येक ।

पुङ्गव्ये ठस्य इकः स्यात् । ठक् । आधिकः । ठञ् । भाषिकः ।

५१ । इमुमुक्तान्तात् कः ।

एभ्यश्च कः स्यात् । इकापवादः । सापिन्धः । धाशुक्लः । उगस्तात् । ओर्दने ठञ् (४।२।११८) । नेपादकपुङ्कः । षोडशितुकः । यैकः ।

(क) दीप उपसंन्यासम् । दीर्घां तरतीति दीप्तः ।

५२ । चजोः कु घिण्यतोः ।

घिति स्थिति चजो कवर्म स्यात् । पाक, भोगेः । पाक्यम् । भीग्यम् ।

५३ । न्यङ्गादीनाञ्च ।

एषा कुत्वं स्यात् । न्यङ्गु । भद्गु । भृगु, । तक्रम् । वक्रम् । पचाद्यचि
व्यतिषद्ग । निदाघ । मेघ । कर्मण्यण् (३२।६) । खपाक । मासपाकः ।

५४ । हो हन्ते ङ्गिन्नेषु ।

ञ्रिति नकारे च हन्ते हकारस्य कुत्व स्यात् । घात । घातयति ।
घातक । नकारे । घ्नन्ति । ह्रत्घ्ना । ह्रत्घ्नोऽपत्यं वार्त्तघ्न ।

५५ । अभ्यासाञ्च ।

-हन्ते कुत्वं स्यात् । निघासु । नह्नन्त्यते । अह जघन ।

५६ । हिरचडि ।

चिनोतेष्वाया स्यात् । प्रजिघात । प्रजिघीपति । प्रजेघीयते । अचडि
किम् ? प्राजीहयत् ।

५७ । सङ्घिंटेर् जैः ।

५८ । विभाषा चैः ।

सनि लिटि च छी कुत्वं स्यात् । जिगीपति । जिगाय । चिनोतेर्वा ।
चिचीपति चिकीपति वा । निश्चिकाय निश्चिचाय वा ।

५९ । न क्वादिः ।

चङ्ग कुत्वं कवर्गादेर्नास्ति (३३) । कूज । कूज्यम् । सकोच । खर्ज ।
गर्ज । नीति योगविभागाश्चेह । रोमाञ्च । शोष्यम् । (३१)

(३३) अत्र क्वञ्चिद्विद्ययादिदधीनामवतिषेधा निष्ठायासञ्चि कुत्ववचनान्ति वागिकम् । अथा
निष्ठायासञ्चिद्वयं क्वञ्चिद्विद्ययादिदधीनामवतिषेधा निष्ठायासञ्चि कुत्ववचनान्ति वागिकम् । अथा
निष्ठायासञ्चिद्वयं क्वञ्चिद्विद्ययादिदधीनामवतिषेधा निष्ठायासञ्चि कुत्ववचनान्ति वागिकम् । अथा
निष्ठायासञ्चिद्वयं क्वञ्चिद्विद्ययादिदधीनामवतिषेधा निष्ठायासञ्चि कुत्ववचनान्ति वागिकम् । अथा

(३४) अत्रोच्चारणस्यैव स्य प्रकाशनाय भावस इति नीतायाम् । अत्रोच्चारणं यदि क्वञ्चिद्विद्ययादिदधीनामवतिषेधा
वर्तते । अत्र च आर्यस्य (०२।३) इत्यादिप्रकारेण कुत्वात्वात् इत्येह ।

* ६० । अजिब्रज्योश्च ।

अनयोः कुर्वं न स्यात् । समाजः । परिव्राज्यम् । चकाराद् वाजः पक्षः ।

६१ । भुजन्त्युजौ पाण्डुपतापयोः ।

एतावनयोर्निपात्यते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युज्यतेऽनेनेति न्युजौ रोगः । अन्यत्र भोगः । समुद्रगः ।

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।

इमौ यज्ञाङ्गे निपात्येते । अन्यत्र प्रयागः । अनुयागः ।

६३ । वञ्चेर्गतौ ।

कुर्वं नास्ति । वञ्चं वञ्चन्ति । गन्तव्यं यातीत्यर्थः । गतौ किम् ? वङ्गं काठम् ।

६४ । ओक उचः की ।

उचेर्घञि ओके सिद्धे कप्रत्यये निपातनमिदं स्वरार्थम् ।

६५ । एय आवश्यके ।

ए कुर्वं नास्ति । अवश्यपाच्यम् । आवश्यके किम् ? पाच्यम् ।

६६ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।

एपाञ्च ए कुर्वं नास्ति । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यो नाम ग्रन्थः । प्रच्यम् । एतत् । ऋचेरस्मादेव वचनान्न क्वप् ।

(क) त्यजेरुपसंख्यानम् । त्वान्यम् ।

* ६७ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।

वचेर् स्थिति कुर्वं नास्ति । वाच्यम् । अशब्दसंज्ञायाम् किम् ? वाक्यम् ।

६८ । प्रयोज्यनियोज्यो शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । प्रयोक्तुं शक्यं प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यः । अन्यत्र प्रयोग्य । नियोग्यः ।

६६ । भोज्यं भक्ष्ये ।

निपात्यते । भोज्य ओदनः । भक्ष्ये किम् ? भोग्या स्त्री ।

७० । घोर्लोपो लीटि वा ।

ह्रस्वसम् ।

७१ । श्रोतः श्यनि ।

श्रोदन्तस्य श्यनि लोपः स्यात् । दी द्यति । पी स्यति । अवस्यति ।

७२ । क्सस्याचि ।

क्सस्याजादावन्यलोपः स्यात् । अधुच्चाताम् । अधुच्चि ।

७३ । लुग्वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

एषां क्सस्य सर्वस्यैव लुग् वा स्याद् दन्त्यवर्णादौ तडि । अदुग्ध । अधु-
चत । अदुग्धाः अधुचथाः । अधुग्धम् अधुच्चधम् । दन्त्योष्ठोऽपि वकारो दन्त्य-
ग्रहणेन गृह्यते । वहीरभ्रलादित्वाद् दादेर्घ्वं नास्ति । अदुहृदि अधुच्चावहि ।

७४ । शसामटानां दीर्घः श्यनि ।

शमादीनामटानां श्यनि दीर्घः स्यात् । शाम्यति । ताम्यति । दाम्यति ।
श्याम्यति । भ्राम्यति । चाम्यति । क्षाम्यति । साम्यति । श्यनि किम् ?
भ्रमति । वा भ्राशेति (३।१।७०) श्यन् वा ।

७५ । छिवुक्तस्याचसां शिति ।

शिति एषा दीर्घः स्यात् । निठीयति । आघामति । क्षामति ।

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु ।

शिति दीर्घः स्यात् । क्रामति । उत्क्रामन् । नेह । क्रमते बुद्धिः ।

७७ । द्रुपुगमियमाच्छः ।

एषां शिति च्छः स्यात् । द्रच्छति । गच्छति । यच्छति । प्रायच्छत् ।
उत्कारनिर्देशाच्चेह । द्रप्यति । द्रणाति ।

७८ । पाप्नाधास्यान्नादाण्डृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिव-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्द्धधौशौयसीदाः ।

पाप्नादीनामेकादशानां शिति पिवादयः स्युः । पिवति । पिबेत् ।
जिघ्रति । धमति । तिष्ठति । मनति । यच्छति । पश्यति । ऋच्छति ।
सर्त्तवैगितायां गती धौ । धावति । अन्यत्र । अभिसरति । शीयते ।
सीदति । सर्त्तिसर्त्तिति सौचत्वाद् विकरणाभावः ।

७९ । ज्ञाजनोर्जा ।

शिति ज्ञाजनोर्जाः स्यात् । जानाति । जायते ।

८० । प्वादीनां ऋस्रः ।

एषा शिति ऋस्रः स्यात् । पुनाति । लुनाति । स्तृणाति ।

८१ । मौनातेर्निगमे ।

छान्दसम् ।

८२ । मिदेर्गुणः ।

शिति मिदेरङ्गस्येको गुणः स्यात् । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति ।

शित्तीत्येष । मिद्यते ।

८३ । जुसि च ।

अङ्गस्येको जुसि गुणः स्यात् । अविभयुः । अजागरुः । ऐयरुः । जुसाथये

डिच्चापवादोऽयं गुणो यासुटो डिच्चेन बाध्यते । चिनुयु । ब्रूयु । सुनुयुः ।

८४ । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ।

अनयोः रिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । जयति । नयति । चिनोति । भवति ।

करोति । करवाव । करवाम । विधुरिवाचरति विधवति । क्तिप् ।
सवितरति । रात्रयति । आर्धधातुके । जेतुम् । नेतुम् । भवितुम् । कर्त्तुम् ।
तरितुम् । विधवितुम् । सवितरितुम् । अनयोः किम् ? अग्निकास्यति ।
भूकास्यति । (35)

६० । ऊर्णोतिर्विभाषा ।

ऊर्णोर्हृदि वा स्यात् । प्रोर्णोति । प्रोर्णीति । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ।

६१ । गुणोऽपृक्ते ।

ऊर्णारपृक्ते गुण स्यात् । हृदेर्बाधा । प्रोर्णीत् । प्रोर्णा ।

६२ । ढणह डम् ।

ढहे अस्मि ढणह इत्यस्य इमागम स्याद् हलि पिति सार्वधातुके । ढणेष्टि । ढणेचि । 'ढण्डु राम सह लक्षणेन ।' अढणेष्ट् । हलीत्येव । ढणहानि ।

६३ । ब्रुव ईट् ।

ब्रूजो हलि पिति ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रवीतु । अब्रवीत् । हलि किम् ? ब्रवाणि ।

६४ । यडो वा ।

हलादे पित सार्वधातुकस्य यडोऽभावाद् यडुल्गन्तादीड् वा स्यात् । बोभवोति बोभोति वा । नालपीति लालसि वा । वावदोति । यडुक् ङान्दस इति भागहसि । नेत्यन्ते । चन्द्रगोमी भाषासूत्रकारो यडो वेति सूत्रितवान् ।

६५ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

तुरुस्तुशम्यमदतिच्छान्दसम् । (३७) ।

६६ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ।

अपृक्तस्य आभ्यामीट् स्यात् । आसीत् । आसी । सिच् । अकार्षीत् । अकार्षी । अपृक्ते किम् ? अस्ति । अकार्षीम् ।

(क) आहिभुवोरीटि स्वानिवज्ञावप्रतिषेधे । आत्य । अभूत् ।

(३७) इदमशतच्छान्दसमित्यन्ते । अयञ्च सुवार्थः । तुरुस्तुशम्यम इत्यभ्य परस्य सार्वधातुकस्य हलादे सिञ्च ईट् वा स्यात् । तेन रीति र्वीति वा । सीति सवीति वा । पूर्वसुधात्रयस्य । हलादे किम् ? क्वन्ति । तिङ् किम् ? भाष्यति । सार्वधातुके किम् ? इयात् । आसिपि सिञ्च । विप्यान्ते तु इयात् कर्तव्यात् । सार्वधातुक (० २५०) इत्यनुवर्तमाने पुनः सार्वधातुकपदमपिदण्डम् । कर्तव्य इति । श्रुतं श्रुवीत् । श्रुते श्रुवीति । तुधातु षीवी लुगविकरपथ गतिर्हृदिहिसासु । रीति सवीति वा । शम्यमोऽच्छान्दस प्रयोग । पुरवीतमेव तु रीति सीति सीमीत्यन्यदरणागती हल्लिङ्गि कर्मोक्त्यन्ते (७१ १८२) इदंताऽपिगलितानुधरदेनास्य संपूष ह्यन्दसत्वसुक्तम् ।

६७ । बहुलच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६८ । रुदस्य पञ्चभ्यः ।

एभ्योऽष्टकस्य ईदृ स्यात् । रुद इति सुब्यत्यये (३।१।८५) भ्यसो डसिः ।
अरीदीत् । अश्वसीत् । अस्वपीत् । प्राणीत् । अजचीत् ।

६९ । अड् गार्ग्यगालवयोः ।

अनगोर्मतिभ्योऽद् स्यात् । अरीदत् । अश्वसत् । अस्वपत् ।

१०० । अदः सर्वेषाम् ।

अदोऽष्टके सर्वेषामद् स्यात् । आदत् । आदः ।

१०१ । अतो दीर्घी यञि ।

अदन्तस्य यजादो सार्वधातुके दीर्घः स्यात् । पंचामि । पश्यामि । अतः
किम् ? चिनुमः । यञि किम् ? पपति । उक्तं सार्वधातुके ।

१०२ । सुपि च ।

यजादौ अतः सुपि दीर्घः स्यात् । हृत्ताय । हृताभ्याम् । यञीत्येव ।
हृत्ताय ।

१०३ । बहुवचने भ्रूल्येत् ।

अदन्तस्य भ्रूनादौ बहुवचने एत् स्यात् । हृत्तेभ्यः । हृत्तेषु । सर्वेषाम् ।
सुपीत्येव । पंचध्वम् ।

१०४ । ओसि च ।

अथादन्तस्य एत् स्यात् । हृत्तयोः । वनयोः ।

१०५ । आडि चापः ।

आप एत् स्यादोमि चाडि परे । अट्टया । अट्टयोः । कथमतिपट्टेन ?
आप्यपहणेन दीर्घपहणमिति स्यान्नियत्त्वनिषेधादित्येने । आ आप इति प्रश्नेषण
दीर्घपहणमिति भाष्यम् । आडिति तृतीयेकवचनस्य नाम ।

१०६ । संवुद्धौ च ।

आप एत्व' स्यात् । हे खट्वे ।

१०७ । अम्बार्थनद्योर्ऋस्वः ।

अम्बार्थाना नद्याद्य सम्बुद्धौ ऋस्व. स्यात् । हे अम्ब । हे पम्ब । हे कुमारि । हे धीबन्धु । हे वधु ।

(क) डलकवतीना प्रतिपेधय । हे अम्बाडे । हे अम्बाली । हे अम्बिके ।

(ख) मातृणा मातर्च् पुत्रार्थमर्हते । सम्बुद्धौ मातुर्मातच् पुत्रायार्हते । नद्यृतयेति (५।४।१५३) कपोऽपवादः । हे गार्गीमातः । हे वाक्सीमातः । श्लाघ्योऽभिधीयते । ३ .

१०८ । ऋस्वस्य गुणः ।

सम्बुद्धौ ऋस्वस्य गुण स्यात् । हे अग्ने । हे निष्कौशाग्ने । हे विष्णो । हे वायो । हे बन्धो । कथ हे कर्तुं कुल ? नद्यपेक्षस्य ऋस्वस्य ग्रहणात् ।

१०९ । जसि च ।

अङ्गस्य ऋस्वस्य जसि गुण स्यात् । मतयः । बन्धव ।

११० । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।

अङ्गस्य ऋदन्तस्य गुणः स्यात् । डौ । मातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । मातरौ । मातर । कर्त्तार । हे कर्त्तरित्वत्र सम्बुद्धिलोपात् परत्वेन गुणे. कृते रास्वस्येति (८।२।२८) सन्नोपः । कथ कर्त्तुं वि कुलानि ? तुमः पूर्वविप्रति-पेधनेऽट्वात् ।

१११ । घिर्ङिति ।

घिनाम्नो ङिति गुणः स्यात् । अग्नये । वायवे । पटवे । धेनवे । सुपीत्येव । पट्टी ।

११२ । आणनद्याः ।

नद्या' परस्य ङितः स्यादाट् । कुमार्ये । कुमार्या. । धेन्वा. । धेन्वान् । वध्याः । वध्याम् ।

११३ । याङापः ।

आवन्तान् डितो याट् स्यात् । खट्वायै । खट्वायाः । मालायाः ।
शालायाः ।

११४ । सर्वनाम्नः स्याड् ङ्रस्त्वञ्च ।

आवन्तात् सर्वनाम्नो डितः स्याडागमः स्यात् । आवन्तस्य ङ्रस्त्वञ्च ।
सर्वस्यै । एतस्यै । विश्वस्यै । विश्वस्या । यस्याः । तस्याः । स्मैष्मातो चात्र
न प्राप्तः । स्याटा व्यवधानान् डेडस्योरसर्व्वनाम्नः परत्वात् ।

११५ । विभाषा द्वितीयात्तृतीयाभ्याम् ।

डित आभ्या स्याड् वा स्यात् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै वा । तृतीयस्यै
तृतीयायै वा ।

११६ । डेराम् नद्यामनीभ्यः ।

एभ्यो डेरामादिश्यते । नदी । कुमार्याम् । वैष्णाम् । धेन्वाम् । डिति
ङ्रस्त्वञ्चेति (१।४।६) नदीपक्षे कृत्याम् । धेन्वाम् । आप् । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । नी । सेनान्याम् । दिनप्रणाम् ।

११७ । इदुद्भ्याम् ।

११८ । औत् ।

११९ । अच्च वेः ।

इदुद्भ्या डेरीत् स्यात् । सख्यौ । पत्यौ । अच्च वेः । अग्नौ । कृती ।
भूमौ । धेनौ ।

१२० । आडो नाऽस्त्रियाम् ।

घे स्मृतीयैकवचनस्य नाः स्यात् । अग्निना । हरिणा । वायुना ।
वभुना । अमुना । अस्त्रियां किम् ? मत्वा । सूच्या । धेन्वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहृत्ती

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७३ ॥

समाप्त्य देविकापाद' ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । णौ चङुप्रधाया ऋस्वः ।

चङुपरे णावङ्गस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । अचोकरत् । अपीपचत् । मा भवानटिटत् । अत्र ऋस्वत्वे क्ते द्विरुक्तिरिष्टा । उपधायाः किम् ? अच-काङ्त् । अववाङ्त् ।

२ । नाग्लोपिशास्त्रुदिताम् ।

उपधाया एषां णौ चङि ऋस्वो नास्ति । अग्लोपिनाम् । मालामाख्यत् । अममालत् । भोगिनमाख्यत् । अमुभोगत् । द्वाभृतमाख्यत् । अचद्वाभृतत् । शासेः । अशशासत् । ऋदिताम् । बाधु अवबाधत् । याचु अययाचत् । ढीकृ । अडुढीकत् ।

३ । भ्राज्भासभाषदीपजीवमोलपौडामन्यतरस्याम् ।

एषां णौ चङि ऋस्वो वा स्यात् । अवभ्राजत् । अविभ्रजद्वा । अवभासत् । अवबीभसद्वा । अवभापत् । अवबीभपद्वा । न्यमीमिलत् । न्यमिमीलद्वा । न्यमिमीलदग्जनयनं नलिनी । सवितेवोदमीमिलत् । अदीदिपत् । अदिदीपद्वा । अजीजिवत् । अजिजीवद्वा । अपोपिडत् । अपिपीडद्वा ।

(क) काष्ठादीनाञ्च । अचकाणत् । अचीकणद्वा । कणरणवणमणः कणादयः ।

४ । लोपः पिवतेरोच्चाभ्यासस्य ।

णौ चङि पिवतेरुपधाया लोपः स्यादीच्चाभ्यासस्य । अपीप्यत् । “ते मुहूर्त्तमयमूर्त्तमपीप्यन्” ।

५ । तिष्ठतेरित् ।

चङुप्रधाया तिष्ठतेरित् स्यात् । अतिष्ठिपत् ।

६ । जिघ्रतेर्वा ।

चङि उपधाया इहा स्यात् । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ।

७ । उर्त्तत् ।

चङि ऋवर्णस्योपधाया ऋद्वा स्यात् । इररारामपवादः । अचकीर्त्तत्
अचीकृतद्वा । अबवर्त्तत् । अवीवृतद्वा । अममार्जत् । अमीमृजद्वा ।

८ । नित्यञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

९ । द्यतेर्दिग्लिति ।

देडो लिटि दिग्यादेशः स्यात् । अवदिग्येऽस्वरं नादः । द्विरुक्तिरत्र नेष्यते ।

१० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।

ऋदन्तश्च संयोगादेर्गुणः स्यादिति निषेधविषये । सस्वरतुः । सस्वरः ।
सस्वारेति पूर्वविप्रतिषेधेन गुणाद्दृष्टिरिष्टा । संयोगादेः किम् ? चक्रतुश्चक्रुः ।

(क) संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् । सश्चस्वरतुः । सश्चस्वरः ।

११ । ऋच्छत्यृताम् ।

ऋच्छति ऋच्छतां लिटि गुणः स्यात् । आनच्छतुः । आनच्छुः । आरतुः ।
आरुः । ऋताम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निजगुरुः ।
तेरतुः । तेरुः ।

१२ । गृह्णामां ऋसो वा ।

एषां पूर्वेण गुणे प्राप्ते लिटि ऋसो वा स्यात् । विगगरतुः । विगग्रतुः ।
विददरतुः । विदद्रतुर्वा । पपरतुः । पपरतुर्वा ।

१३ । कौणः ।

कमत्येऽणो ऋसः भ्यात् । अका । कुमारिका । वधुका । नेपादकंपुङ्कः ।
पामणिका । अणः किम् ? गोका । नोका ।

१४ । न कपि ।

कपि इलो नास्ति । बहुकुमारीकः ।

१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।

आबन्तस्य कपि इलो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालको वा ।

१६ । ऋदृशोरङि गुणः ।

अनयोरङि गुणः स्यात् । असरत् । आरत् । अदर्शत् । अजरत् । जरा ।

१७ । अस्यतेऽस्युक् ।

अस्यतेरङि युगागमः स्यात् । निरास्यत् ।

१८ । श्रयतेरः ।

श्रयतेरः स्यादङि । अश्रत् । अश्रताम् । अश्रन् ।

१९ । पतःपुम् ।

अङि पते, पुमागमः स्यात् । अपतत् । अपप्तताम् ।

२० । वच्उम् ।

वचेरुमागमः स्यादङि । अवोचत् । अवोचत । “यदवोचस्तदवैमि केतवम् ।”

२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।

शीङोऽच गुणः स्यात् । शीते । शयाते । शीरते ।

२२ । अयङ् यि क्ङिति ।

यकारादौ क्ङिति शीङोऽयङ् स्यात् । शय्यते । संगय्य । शय्या ।

२३ । उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ।

सोपसर्गस्योहतेर् ऋस्व स्याद् यादौ क्ङिति । अत्युहते । समुहते । अण इत्येव । आऊहते औहते । प्रोहते । समोहते ।

२४ । एतेर्लिङि ।

उपसर्गादाशीर्लिङि यादौ क्ङिति एते ऋस्वः स्यात् । उदियात् । समियात् । अण इत्येव । आदियात् एयात् । समेयात् । एते, किम् । प्रधीयात् । सधीयात् ।

२५ । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

अकृत्यकारेऽसार्वधातुक्यकारे चाणो दीर्घः स्यात् । श्लेमायते । कण्डूयते । स्तूयते । असार्वधातुक्यकारे चीयात् । चीयासुः । निषेधः किम् ? विचित्र्य । प्रचित्र्य । चिन्तुयुः ।

२६ । चू च ।

चू ङस्यो दीर्घः स्यात् । शूचीभवति । षट्करोति ।

२७ । रीड् ऋतः ।

चू अकृत्यकारेऽसार्वधातुक्यकारे च ऋतां रीडादिश्यते । मात्नीभवति । चेक्रीयते । मात्नीयते । पितृम् । तपरः किम् ? चेकीर्यते । निजेगित्यते ।

२८ । रिड् शयग्लिड्क्षु ।

एषु ऋतां रिडादिश्यते । र्श । आद्रियते । यक् । क्रियते । आशी-
लिडि क्रियात् । “क्रियादधाना मघवा विधातम् ।” योत्वेव । सृपीष्ट ।
असार्वधातुकइत्येव । विभ्रयात् ।

२९ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।

अर्त्तिसंयोगादेश्च ऋतो यकि लिडि च गुणः स्यात् । अर्थ्यते । स्मर्थ्यते । ध्वर्थ्यते । कथं संस्क्रियते ? कान्पूर्वग्रहणेन (६।१।१३५) सुटोऽभक्तत्वज्ञापनाद-
परादित्वेनाङ्गसासंयोगादित्वात् । लिडि । अर्थ्यात् । स्मर्थ्यात् । ध्वर्थ्यात् ।
यीत्वेव । सृपीष्ट । असार्वधातुकइत्येव । इयूयात् ।

३० । यडिं च ।

यडिं चार्त्तिसंयोगाद्योर्गुणः स्यात् । अरार्थ्यते दिग्ःकोर्त्तिः । साम्अर्थ्यते ।
दाध्वर्थ्यते ।

(क) ह्मेर् हिंसाया घ्नीभावो वक्तव्यः । जेघ्रीयते । हिंसायां किम् ?
जह्नन्त्यते ।

३१ । ई घ्राधोः ।

यडिं घ्राधोरीकारः स्यात् । जेघ्रीयते । देघ्रीयते ।

३२ । अस्य चो ।

अवर्णान्तस्य ध्रावीकारः स्यात् । शक्तीभवति । मालीभवति । अनव्यय-
स्येत्यभिधानाद् दिवाभूता रात्रिः । दीपाभूतमहः ।

३३ । क्वचि च ।

अवर्णान्तस्य क्वचीकारः स्यात् । पुत्रीयति । भार्यीयति ।

३४ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ।

एषु निपात्यन्ते अमो क्वचि । अशनायति बुभुक्षुः । उदन्यति पिपा-
सितः । धनायति गृध्रुः । अन्यत्र । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।
इह छन्दःपञ्चसूत्री । (३४)

४० । द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति ।

एषामित् स्यात् तादौ किति । दो दितम् । पो अवसितम् । मा मितम् ।
स्या स्थितम् । स्थित्वा । स्थितिः ।

४१ । शाच्छोरन्यतरस्याम् ।

तादौ किति शाच्छोरिडा स्यात् । शो निशितं निशातं वा । छो क्षितं
क्षातं वा । व्यवस्थितविभाषया नित्यं संशितव्रतः ।

४२ । दधाते हिः ।

तादौ किति धावो हिः स्यात् । अभिहितम् । अभिहितवान् । हित्वा ।
विहितम् । अवहितम् । दधानेः किम् ? धेट् धीतम् । धीत्वा ।

४३ । जहातेश्च क्ति ।

हिः स्यात् । हित्वा । ओहाडसु हात्वा । क्ति किम् ? हीनः । इह

४४ । विभाषाच्छन्दसि ।

४५ । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिपीय च ।

सूत्रद्वयं छान्दसम् ।

४६ । दो दद् घोः ।

तादौ किति दास्थाने दत् स्यात् । दत्तः । दत्त्वा दत्तिः । दत्तवान् । कथं प्रदाय ? बहिरङ्गो ल्यबन्तरङ्गान् विधीन् बाधत इत्युक्तम् । द्योः किम् ? दाप् । दातं धान्यम् । दैप् । अवदातं वस्त्रम् ।

४७ । अच उपसर्गात् तः ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य तादौ किति दाशब्दाकारस्य तकारादेशः स्यात् दाशब्दस्यैव द्वितकारादेश इत्यन्ये । प्रक्षम् । परीक्षम् । नीक्षम् । वीक्षम् । सूक्षम् । अंचः किम् ? निर्दक्षम् । प्रादेः किम् ?

अवदत्तं निदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्त मनुदत्तञ्च विदत्तमिति चेष्यते ॥१॥

उपसर्गप्रतिरूपका इमे निपाताः । इह व्यतेरिच्चं दितं निर्दित-
मित्यादौ चरितार्थमनेन बाध्यते । अवसो मारः । (३७)

४८ । अपो भिः ।

अपस्तकारादेशः स्याद् भादौ । अद्भिः । अद्भिः । भि किम् ? अप्सु ।

४९ । सः स्यार्द्धधातुके ।

सकारादार्द्धधातुके सस्य तः स्यात् । वत्स्यति । विवत्सति । अध्ववात्-
सीत् । जिघत्सा । सि किम् ? प्रवासः । घासः ।

५० । तासस्थो लीपः ।

तासेरस्तेषु सलोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । कर्त्तासि त्वम् । व्यतिषे ।
कर्त्तासि । असि ।

५१ । रि च ।

रेफादौ तासस्थोः सलोपः स्यात् । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।

५२ । इ एति ।

एकारे तासस्यो हंः स्यात् । अहं कर्त्ताहे । व्यतिहे । (४०)

५३ । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।

दीधीवेव्यौ छान्दसौ ।

५४ । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ।

सनि एषामचः स्थाने इसादिष्यते । मीजो डुमिचश्च सनि कृतदोर्घस्य
ग्रहणम् । मित्सति । माड् मित्सते । मेड् अपमित्सते । षु दित्सा ।
धित्सा । दित्सुः । धित्सुः । रभ आरिष्यते । आरिष्यमानः । लभ आलिष्यते ।
आलिष्यमानः । शक शिञ्चते । पत पित्सति । पद प्रपित्सते । सीत्येव ।
पिपतिपति । सनि किम् ? दास्यति ।

(क) राधो हिंसायायामच इस् । प्रतिरिक्तति । हिंसायां किम् ?
आरिरात्सति ।

५५ । आवृज्जपृधामीत् ।

आवृज्जपिक्तधामच स्थाने ईत् स्यात् सनि । ईप्सति । ञीप्सति नायं
किञ्चित् । ईर्त्सति । सीत्येव । जिज्जपयिपति । अर्दिधिपति ।

५६ । दम्भ इच्च ।

दम्भेरच इत् स्यादीच्च सनि । धिप्सति । धीप्सति । सीत्येव दिदभिपति ।

५७ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

सुचः सनि गुणो वा स्यात् । मीचते वत्सः स्वयमेव सुमुचते वा ।
अकर्मकस्य किम् ? सुमुचति वत्सं गोप । सुमुचति वत्सं देवदत्सः ।

(४०) विति उत्तमैकवचने कर्त्तरि कर्मणि,—प्रथमैकवचने कर्त्तृकर्मभावेषु वा कथं भवितव्यम् ?
गचोऽहं त्वा प्रेषामाहे, त्वयाह प्रेषामाहे सुप्त इति, चन्द्रं प्रेषामाहे शालः, शालेन वा चन्द्रं प्रेषामाहे, भवद्भि
रेषामाहे इति तु भवत्येवेति केचित् । अन्यं तु तासिषाहचर्यात् तासि ये एकारः सन्भवति उत्तमैकवचने
तत्रैवाहरेषीति नृपत्न एषि हकारो न भवति । प्रेषामासे एषामासे इत्येव भवतीति समर्थयते । अपरे पुन
दत्तमैकवचने सार्वधातुके चेत्येव हकार इति वदन्ति । नान्यत्र । तेषु अचोऽहं त्वा प्रेषामासे त्वयाह प्रेषामासे
सुप्तौ शालः चन्द्रं प्रेषामासे, शालेन वा चन्द्रं प्रेषामासे भवद्भिरेषामासे इत्येव भवति । ननु हकार ।
अत्र भतीति —“अचोऽहं भावकर्मक्षीकृदि एषि इति च हरे विप्रतिपद्यते । तथाहि उभयत्रापि ह
एतीति हर्दिमे कृते एषामाहे ईषामाहे इति क्षेपित् । तासिषाहचर्यादिष्वेव इत्यनित्यम् । साहचर्या
द्वय सार्वधातुक एव एति इत्यम् । न नृहृदयेऽपि । एषामासे ईषामासे इत्येव उपनिषत्परः” इति ।

५८ । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अत्र सनीत्यधिकारेऽभ्यासस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्य विधानमा पादपरिसमाप्ते ।

५९ । ङस्वः ।

अभ्यासस्य ङस्वः स्यात् । डुढौकिपते । तुतीकिपते ।

६० । हलादिः शेषः ।

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते । अनादिर्हल् लुप्यते । पपाच । चकार । बभार । जहार । जग्लौ । आर । आट । आश ।

६१ । शर्पूर्वाः खयः ।

शपसपूर्वाः खयो षलः शिष्यन्ते । चुद्योतिषति । तिष्ठासति । पिसन्दिपते ।

(क) खर् पूर्वा खय इति वक्तव्यम् । उचिच्छिपति ।

६२ । कुहोशुः ।

कवर्गहकारयोश्चवर्गः स्यात् । चक्रे । चखान । जग्लौ । जघास । जघान । जुहुषे । जुहाव । जहाति ।

६३ । न कथतेर्यङि ।

भौषादिकस्य कुडो यङि पुलं नास्ति । कोकूयते खरः । “अको कूयिष्ट तत्सेन्यम् ।” इह

६४ । कृषिच्छन्दसि ।

६५ । दाधर्त्तिर्दर्धर्त्तिर्दर्धर्त्तिर्विबोभूतुतेतिक्तेलप्यापनीफणत्-
ससनिप्यदत्कारिक्रत्कनिक्रदत्भरिभदृदविध्वतेदविदुतत्तरि-
वत सरोमृपतंवरोटजन्मर्मृज्यागनौगन्तीति ।

छान्दसं चतुदशम् ।

६६ । उरत् ।

अटवर्षान्तस्याभ्यासस्याकारः स्यात् । यष्टे । चकार ।

६७ । दुःखस्वाप्योः संप्रसारणम् ।

अनयो र्यण इक् स्यात् । विद्विद्युते । विद्विद्योतिपते । स्वापिर्णन्तः ।
सुस्वापयिपति ।

६८ । व्यथो लिटि ।

लिटि व्यथः संप्रसारणं स्यात् । विव्यथे । लिटि किम् ? बाव्यथते ।

६९ । द्वीर्घं द्रुणः किति ।

द्रुणो दीर्घः स्यात्लिटि किति । ईयतुः । ईयुः । किति किम् ? द्रुयाय ।
द्रुययिष ।

७० । अतः आदेः ।

अभ्यासस्वादेरतो लिटि दीर्घं स्यात् । आट । आटतुः । आटुः ।

७१ । तस्मान्नुङ् द्विहलः ।

दीर्घाभूतात् परस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुट् स्यात्लिटि परे । आनञ्च । आन-
ञ्चतुः । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । द्विहलः किम् ? आट । आटतुः ।
कथमानुधतुः ? सादृश्यात् । द्विहल इत्यनेकहल उपलक्षणम् । तेनानर्च्छेति
तुकि कृते गुणे च त्रिहलोऽपीष्यते ।

७२ । अशोतेश्च ।

लिटि दीर्घात् परस्य च नुट् स्यात् । अशू । आनशो दिशः
कौर्शिः । आनशाते ।

७३ । भवतेरः ।

भुवोऽभ्यासस्य लिट्यकारः स्यात् । धभूष । अनुवभूवे ।

७४ । समुवेति निगमे ।

अवच्छन्दःसूचनेकम् ।

७५ । निजां त्रयाणां गुणः श्लो ।

विजिर्विजिर्विषा श्लो गुणः स्यात् । नेनेति । वेवेति । वेवेटि ।

पापठौति । पापठः । अकित किम् ? यंयम्यते । रंरम्यते । नन्वत्र लुकैव दीर्घा बाधियते । तर्ह्यकित इत्येतज् ज्ञापयति अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् वाधन्त इति ।

८४ । नीग् वञ्चस्सुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ।

एषामष्टानामभ्यासस्य नीक् स्यात् । वनीवच्यते । वनीवच्चः । सनी-
स्त्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते ।
पनीपदोति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ।

८५ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।

अनुनासिकान्तस्याभ्यासस्य नुक् स्यात् ।

(क) पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् । नुगनुस्वारोपलक्षणार्थम् । यमिरस्योर-
क्तस्यपि यथा स्यात् । अंयम्यते यंयमीति । जङ्गम्यते जङ्गमोति जङ्गमः ।
एवं चमुतमुदमुप्रभृतयः । वा पदान्तस्येति (८१४।५६) परसवर्णः । तपरकरणं
भूतपूर्वदीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । भाम क्रोधे वाभाम्यते ।

८६ । जपजभदहृदशभञ्जपशाञ्च ।

एषां नुक् स्यात् । जञ्जप्यते जञ्जपीति । एवं यावत् पंपश्यते पंपशीति ।
दशेति नलोपनिपातनं यङ्लुगर्थम् । दंदयः । पगिः सीत्रो घातुः ।

८७ । चरफलोश्च ।

नुक् स्यात् । चञ्चूर्यते चञ्चुरः । पंपुल्यते । पंपुलः ।

८८ । उत्परस्यातः ।

चरफलयोरभ्यासात् परस्यात् उत् स्यात् । तथेवोदाहृतम् ।

८९ । ति च ।

तादौ चरफलयोरत उत् स्यात् । चूर्तिः । प्रफुल्लम् पुष्पम् ।

९० । रीरुद्रुपधस्य च ।

ऋदुपधस्यभ्यासस्यतो रीक् स्यात् । नरीनृत्यते । नरीनृतः । दरीदृश्यते
दरीदृगः ।

(क) रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । वरीवृथ्यते । परीपृच्छते । जरी-
जृम्भते । जरीजृम्भः ।

६१ । रुग्निकौ च लुकि ।

ऋदुपधस्य यङ्लुकि रुग्निकः स्युः । नर्नर्त्ति, नरिनर्त्ति नरीनर्त्ति ।

६२ । ऋतश्च । (41)

ऋदन्तस्य यङ्लुकि रुग्निकः स्युः । चर्वर्त्ति । चरिर्त्ति । चरीर्त्ति ।
चर्कः । चरिर्कः । चरीर्कः । तपरः किम् ? किरतेश्चाकर्त्ति । चाकिरः ।
जागर्त्ति । जागिरः । (42)

६३ । सन्वल्घुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।

लघुनि धात्वक्षरे परे योऽभ्यासस्तस्य सन्वत् कार्यं स्याच्चङ्परि णौ ।
अपीपचत् । अचीकरत् । लघुनि किम् ? अररच्चत् । अजजागरत् । अनग-
लोपे किम् ? अचकथत् । मालामाख्यदममालत् । अददृषत् ? इह कथं पटु-
माख्यदपीपटदिति ? षिचि टिलोपात् परत्वेन वृद्धौ कृतायां सन्वच्चरलोपो
ऽनग्लोप एवेति सन्वद्भावादित्त्वमित्येके । अनग्लोप इत्यगिति प्रत्याहारोपा-
दानसामर्थ्यादकृतायामिव वृद्धौ टिलोपोऽग्लोप एवेति सन्वद्भावनिवेधादपपट-
दित्यपरे ।

(41) अदेदमापचकं—

“किरिति चर्करीतान्” पचतीत्यत्र यी नयेत् ।

प्रामिष्ठं तमष्ट मन्वे प्रारब्धत्वेन संघटः ॥ १ ॥”

इति । किरितिमिति चकारान्तोपलक्ष्यम् । चर्करीत यङ्लुगित्यर्थः । पचतीति सट् उपलक्ष्यम् । यः
सङ्गु चकारान्तान् धातून् यङ्लुगन्तान् सटि नयेत् नीतिपूर्वकं ऊर्वात् यथाशब्दं प्रयोक्तुं शक्यमिति धावत् ।
तमर्कं प्राप्तिष्ठं चर्करीतानां विषयविभागेन यः प्रयोगः सङ्गु तत्र दत्तं मन्वे । तत्र संघटः साधुशब्दसंघटः
प्रारब्धः । स हि शब्दाणामासन्नगच्छविदित्यर्थः । अन्ये तत्र प्राप्तिष्ठमित्तिष्ठं एवकारामिप्रायश्चित्तमिति दावत् ।
संघटः संघटदत्त इत्यर्थे इत्याहुः । संघटकारो दायाद्यथ एवादी यङ्लुगन्तयोर् चकारान्तचकारान्तयोर्नेति
इददृषपादि चर्करीति चर्करीति चरिर्कर्त्तं चरिर्कर्त्तानि पचे चाकर्त्तान्वादीनि एवकारमतविचारैश्च प्रदमित्त-
थमिति शेषमाह्वयः । शोभना यङ्गु दायाद्यथ संघटस्य कृतिरिति भाग्यकारण्योदाहरणम् । संघटकारो-
व्याहृताद्यर्थे इति वदति ।

(42) सृ इत्यत्र चङ्परिपणितम् । जाय जागरत् इत्यत्र यङ्गु नास्ति । अन्येदाह्वयम् ।

६४ । दीर्घो लघोः ।

पूर्वसूत्रविषये लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । अपीपचत् । अचीकरत् ।
अलीलवत् । अधुचुरत् । लघोः किम् ? अचिचणत् । अचिकणत् । लघुनी-
त्वेव । अररचत् ।

६५ । अत् स्मृदृत्वरप्रथमदस्तुस्पशाम् ।

सप्तानामिषामभ्यासस्य चङ् परे णावत् स्यात् । असस्मरत् । अददरत् ।
अतत्वरत् । अपप्रथत् । अममदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् । तपरकरणं
दीर्घनिरासार्थम् । अददरत् ।

६६ । विभाषा वेष्टिचेष्टोः ।

णौ चङ् परे अनयोरद्वा स्याद् । अववेष्टत् । अवविष्टद्वा । अचचेष्टत्
प्रचिचेष्टद्वा ।

६७ । ई च गणाः ।

चङ् परे गण ईः स्यादच्च । अजगणत् । अजीगणद्वा । अद्वाधिकारोऽभ्या-
साधिकारश्च पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषाहस्तौ

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥७॥

समाप्तश्च णीपादः ॥

अथ

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । सर्वस्य द्वे ।

अधिकारोऽयम् । सर्वस्य द्विरुक्तिर्वाच्या ।

२ । तस्य परमाग्नेडितम् ।

द्विरुक्तस्य यत् परं तदाग्नेडितमुच्यते । यथा कानाम्नेडिते (८।३।१२) ।
कास्तान् भोजयति ।

३ । अनुदात्तञ्च ।

छान्दसम् ।

४ । नित्यवीप्सुयोः ।

नित्येऽर्थे वीप्सायाञ्च य गच्छे वसति तस्य सर्वस्य द्वे स्याताम् । आभीक्ष्ण्यं
नित्यता । सा च तिडध्ययकृतसु । पचति पचति । प्रपचति प्रपचति । भुक्त्वा
भुक्त्वा याति । नदीमवस्कन्दमवस्कन्दमुपसृगति । भोजं भोजं व्रजति ।
लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । युगपद्ग्रामुमिच्छा वीप्सा । साद्य सुप्सु ।
गृहे गृहेऽग्राः । नदीं नदीमवस्कन्दमुपसृगति । ग्रामो ग्रामो रसणीयः ।
इहाट्यतरमाट्यतरमानयेति जातप्रकर्षप्रत्ययस्य द्विरुक्तिरिष्यते । तिड्येत्य-
तसु (५।३।५६) परत्वात् द्विरुक्तिरेव प्राक् । ततः प्रकर्षप्रत्यय इत्येके ।
पचतिपचतितरामिति । इह क्वचिद् उत्रायुक्तार्थत्वाद् द्विरुक्तिर्निवर्तते । दो
दो पटो ददाति द्विपटिकां ददाति । दो दो देहि द्विगो देहि । सप्त सप्त
पर्षान्यस्य सप्तपर्शः । कुलं कुलमटति कुमटा । क्वचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः
एकेकगो देहि । अथोम्यमहाया इति ।

५ । परिवर्जने ।

अस्यात्र हे स्याताम् ।

(क) अद्यमासे वेति वक्तव्यम् । परि परि त्रिगर्त्तैभ्यः वृष्टो द्विवः । परि त्रिगर्त्तैभ्यः वा । समासे न स्यात् । परित्रिगर्त्तम् । वर्जने किम् ? वृत्तं परि सिञ्चति । त्रिगर्त्तान् परिषिञ्चति ।

६ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ।

इति ह्यन्दसं खलम् ।

७ । उपर्यध्यधसः सामीपेत् ।

एषामत्र हे स्याताम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि कुलम् । अधो अधो ग्रामम् । (1) सामीप्ये किम् ? सर्वसरोपरि चन्द्रमा ।

८ । वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासम्प्रतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ।

असूयादौ यदाकं तदादेरामन्वितस्य हे स्याताम् । भीम भीमरिक्तं तवाभिजात्यम् । सम्प्रतौ । अर्जुनार्जुन शोभन. खल्वसि । एवं कोपादौ । स्वरितमास्त्रेडित इति (८१।८५) पुतो नोदाङ्गियते । भाषायामप्रचारात् ।

९ । एकं बहुव्रीहिवत् ।

एकमित्येतद् द्विरक्तं बहुव्रीहिवत् स्यात् । सुवृत्कुम्भवत् कार्यं स्यात् । एकैकः । एकैकयो विनिघ्नन्ति विषयाः । एकैकमक्षरं जपति । एकैकया-
हुत्या जुहोति ।

१० । आवाधे च ।

पोढाया हे स्यातां बहुव्रीहिवत् । गतगता । नष्टनष्टा ।

११ । कर्मधारयवद्गुत्तरेषु ।

उत्तरसूत्रेषु कर्मधारयवत् कार्यं स्यात् ।

(1) नृपानधोऽसौ इत्यत्र पञ्चोत्पत्तिरिति भाष्ये ।

१२ । प्रकारे गुणवचनस्य ।

सादृश्ये गुणवचनस्य द्वे सप्ताताम् । पटुपटुः । “मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम् ।” पटुपटो । पण्डितपण्डिता । कर्मधारयत्वात् प्रतिषेधविषयेऽपि पुंवत् । कालककालिका । इदञ्च द्विवचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेर् गुणमात्र-वृत्तेश्चेत्यते । शुक्लशुक्लः पटः । शुक्लशुक्लमस्य रूपम् । एवं वचनग्रहणाधिक्यात् क्रियाशब्दस्यैव भवति । “वसन्ते भीतभीतेन कोकिलेन व्रजे वतम् ।” (2) “भीतभीत इव शीतमंटूख, ” इतरतरान्योन्यपरस्परः कर्मव्यतीहारैकत्व-क्तीवत्वविषया निपातनात् साधनःसुत्र. (3) । तस्यः स्त्रीनपुंसकयोः सुप आम् वेति स्मृतिः । इतरतरा स्त्रियौ चतुर्विधकुले वा स्पृष्टेते इतरतरं वा । इतरतरा स्त्रीभ्या स्त्रीभिर्वा स्पृष्टरते इतरतरेण वा । एवमन्योन्या मन्योन्यस्य वा (4) । परस्परं परस्परस्मिन् वा । तथैवमन्योन्यामन्योन्यं वा । परस्पराम् परस्परं वा । अन्योन्या मन्योन्यस्य वा । परस्पराम् परस्परस्मिन् वेति नपुंसकेऽपि । पुंसि तु इतरतरं राजानो युध्येते । अन्योन्यमस्युद्यतः ।

(क) आनुपूर्व्ये हे । मूले मूले खूना दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

(2) “बलजैलवता पपा श्रोतुकामा इवात्यता’ इत्यपरोक्षे वृष्टिर्धरुत ।”

(3) वस्तुतस्तवेमांनि वार्तिकानि— (क) कर्मव्यतीहारे सर्वनाय । (ख) समासवचनपङ्क्तम् । (ग) यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । “(घ) स्त्रीनपुंसकयो रत्तरपदस्य वामभावः ।” इति । इतरतरम् । उत्तरीतरम् । बहुलपदवाच्यपरयोर्न समासवद्भावः । अन्योन्यम् । परस्परम् । अन्यत् च । यां यां विद्य प्रेषत कातरादीं सा सा क्रिया नमसुवो वभूवेति माघ । सृष्टारिणी दीपमिलेव रात्रौ यं व्यतीयाय पतिवरा या । तरेन्द्रमार्गः इव प्रपदे दिवसंभाव स स भूमिपाल इति कालिदासय ।

(4) एव स्त्रीनपुंसकयोरपि सर्वनाया वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पुस्तम् । अतएव न टाप् । शब्दशब्दस्य । आमभाषयते यथायाम गवाणि वचनानि । तथाच भद्राणि — “एव किविम् द्वितीयोदी नार्थिवेद मादिश्रविधानम् । अतएवोत्तरद्वयेऽपि द्वितीयादय एव ननु प्रथमा । तथायैकवचनमेव ननु वचनान्वरमिति दुर्गपरिशिष्टकच्छाभरणादिव्याघोर्नदन्तु स्पष्टम् । एतच्च सर्वमप्यादिनीयम् । भाष्या सावदुश्लोताम् । तथा चात्पोनमत कवयोऽपि शत्रुदण्ड्ये । अन्योन्यां पुच्छरैरावृत्तम् इति माघ । चित्तमभ्युत्थ कनिवासिभिः हतनिकेतमहत्परच्छरैरिति भारविपद्ये प्रथमानेनैव विपद्ये इति । परस्पराम् विषयवति लप्तेमिति भर्ति । व्यर्थं हतं परस्परं शेषं तदावसाय व्यवसायस्य । परस्परामपि ० इत्येताम् तदुक्तानामर्थ निरूपयतात्मिति नैपथ्ये २ ।

(ख) आधिक्ये च द्वे । अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया । मह्यं रोचते मह्यं रोचते । दृश्यताया रुचेद्यात्राधिक्यं द्विर्वचनात् प्रतीयते ।

(ग) चापले द्वे यावद्वोधम् । अहिरहिरहि बुध्वस्व बुध्वस्व बुध्वस्व ।

(घ) डाचि बहुलं द्वे । पठपटाकरोति । बहुलं किम् ? मद्राकरोति ।

(ङ) पूर्वप्रथमयोरतिशये । पूर्वं पूर्वं पुष्पन्ति । प्रथमं प्रथमं भुक्तम् । प्रथमं प्रथमं पठन्ते । आतिशायिकोऽपीष्टः । पूर्वतरं पूर्वतरं पुष्पन्ति ।

१३ । अकच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।

अकच्छार्थयोरनयो द्वे वा स्याताम् । प्रियप्रियेण सुखसुखेन ददाति प्रियेण सुखेन वा । अकच्छे किम् ? प्रियः पुत्रः । सुखो रयः ।

१४ । यथास्त्रे यथायथम् ।

अत्रेष्टं निपात्यते । “यथायथं ताः सहिता नभयैः ।” यथास्त्रीयमित्यर्थः ।

१५ । इन्द्रं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।

एषु पञ्चसु इन्द्रं निपात्यते । हो हो भूत्वा इन्द्रं रहस्यं मन्त्रयन्ते । एवं यावदभिव्यक्तौ । इन्द्रं रामलक्ष्मणौ । हो साहचर्येणाभिव्यक्तावित्यर्थः । इह योगविभागात् सुखदुःखयो इन्द्रं चार्थे इन्द्र (२।२।२६) इति दृश्यते ।

१६ । पदस्य ।

अधिकारीऽयं प्रामपदान्तस्य मूर्धन्यात् (८।३।५५) । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लीपः (८।२।२३) । पठन् । पचन् । नलीपः (८।२।७) । राजभ्याम् । मी नो धातोः (८।२।६४) । प्रशान् । पदस्य किम् ? पचन्ती । राजानौ । प्रशामो ।

१७ । पदात् ।

अधिकारीऽयं यावत् कुत्सनेष्विति (८।१।६८) । वक्ष्यति बहुवचनस्य वक्ष्मो (८।१।२१) । पातु वः । पातु नः । पदात् किम् ? युष्मान् पातु । अष्मान् धिनोतु ।

१८ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।

अनुदात्तमिति च्छान्दसम् । भाषाया स्वरस्थाप्रचारात् । अपदादा-
वित्त्वेषमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते । वक्ष्यति बहुवचनस्य वसन्सौ (८।१।२१) ।
ग्रामो वः । पुत्रो नः । अपदादौ किम् ? श्लोकपादादौ मा भूत् ।

युष्माकं पालकः शम्भुरस्माकं देशको जिनः ।

(क) समानवाक्ये युष्मदस्मदोरादेशा वक्तव्याः । वाक्यभेदे मा भूवन् ।
श्रीदनं पच । तप भविष्यति । मम भविष्यति । किं पुनर्वाक्यम् ? आख्यातं
साव्ययं सकारकं सविशेषणं वाक्यं यथा साव्ययम् । उच्चैः पठति । सकार-
रकम् । ग्रामं याति । सविशेषणम् । मृदु पचति । (5)

१९ । आमन्वितस्य च ।

इति स्वरसूत्रम् ।

२० । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वात्रावो ।

द्विवचनान्तयोः षष्ठाद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वात्रावो इत्तेतावादेशौ स्याताम् ।
ग्रामो यान् । देगो नी । ग्रामो वा दीयते । देगो नी दीयते । शिवी वा
रचत । बुहो नी पातु । स्यग्रहणं किम् । अश्रूयमाणविभक्तेर् मा भूदिति ।
स युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रोऽयम् ।

२१ । बहुवचनस्य वसन्सौ ।

षष्ठादिवहुवचनान्तयोस्तयो वसन्सौ स्याताम् । ग्रामो वः । पुत्रो नः ।
इत्यादि ।

२२ । तैमयाविकवचनस्य ।

षष्ठाद्येकवचनान्तयो स्तयोस्तेमे स्याताम् । धनं ते । ग्रामस्ते । पुत्रो मे ।
इत्यादि ।

२३ । त्वामी द्वितीयायाः ।

द्वितीयैकवचनान्तयो स्तयो म्वामी स्याताम् । अहं त्वा पश्यामि । त्वं मा पश्य ।

(5) एकचित्त वाक्यमिति वाक्यायन । तदाच समर्पणं (१।१।१) वाक्येभ्यो—“(क) चाप्यात
वाक्येभ्यो वाक्येभ्यो वाक्यम् । (घ) चाप्यात वाक्येभ्यो वाक्यम् । (ग) एकचित्तम्” इति ।

२४ । न च वाहाहैव युक्ते ।

च वा ह अह एव इत्येतैः पञ्चभिर्योगि वान्नावादयो न स्युः । ग्राम स्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युक्तग्रहणमिह साक्षाद् योगार्थम् । युक्तयुक्ते मा भूत् । ग्रामश्च ते स्वमिति ।

२५ । पश्याथैश्चानालोचने ।

दर्शनार्थैर्योगि वान्नावादयो न स्युः । विप्रस्तव ग्रामं समीच्यागतः । विप्रो मम ग्रामं संदृश्य गतः । अनालोचने किम् ? चक्षुर्ज्ञाने मा भूत् । विप्रस्त्वा पश्यति । विप्रो मा पश्यति ।

२६ । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।

सपूर्वपदात् प्रथमान्तात् परयोस्तयोर्वान्नावादयो वा स्युः । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । तव वा । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ।

(क) इह सर्व एवामी वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वाचाः । ग्रामस्ते तव वा । ग्रामो मे मम वा । ग्रामस्ते दीयते तुभ्यं वा । शिवस्त्वा रक्षतु त्वां वा । जिष्णुर्मा रक्षतु मा वा । एवं पातु वः । पातु न इत्यादि वेदितव्यम् । अनन्वादेशे किम् ? अथो ते ग्रामः । अथो मे ग्रामः । न तर्हि यक्तव्यम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति वाच्यमन्वादेशार्थम् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । पक्षे तव स्वम् । पदादिति निहस्तम् । इह तिङो गोत्रादीनीत्यत आरभ्य (८१।२७) पञ्चचत्वारिंशत् स्वरसूत्राणि । (6)

(6) तानि च यथा—

- २७ । तिङो गोत्रादीनि कुसुनामीप्लवयो । २८ । तिङ्ङितिङः । २९ । न क्षुट् ।
 ३० । निपातेर्यदयदिहलकुविभेक्षेचकचिदयवयुक्तम् । ३१ । नङ् प्रत्यारभे । ३२ । सत्वं प्रथे
 ३३ । षड्भाषातिशयोके । ३४ । हि च । ३५ । कन्दलनेकमपि साक्षाद्गम् ।
 ३६ । यावदयथाध्याम् । ३७ । पूजायां गाननरम् । ३८ । उपसर्गव्यपेतय ।
 ३९ । उपसर्गप्रयोगात् पूजायाम् । ४० । षडो च । ४१ । द्विपे विभाषा ।
 ४२ । उरा च परीसाग्राम् । ४३ । नन्विद्यनुज्ञेपचायाम् । ४४ । किं क्रियाप्रप्रेऽनुपसर्गमप्रतिचिह्नम्
 ४५ । कापे विभाषा । ४६ । एहिमन्वे प्रदासि छट् । ४७ । जालपूर्वम् ।
 ४८ । किञ्चित्च चिदुत्तरम् । ४९ । चासौ उतासौ चागनरम् । ५० । द्विपे विभाषा ।
 ५१ । वच्यसोटा भूष् न येन आरभे सर्वाणाम् । ५२ । छट् च ।

७२ । आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

आमन्वितान्तं पूर्वमविद्यमानवत् स्यात् । तेन पदादुच्यमाना वात्रा-
वादयो न स्युः । विप्र-तव स्वम् । विप्र मम स्वम् । विप्रो युवयोः स्वम् ।
विप्रा युष्माकं स्वम् । इत्यादि । एवं द्वितीयाद्यतुर्थ्योरपि । आमन्वितमिति
किम् ? कम्बलस्ते स्वम् ।

७३ । नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

आमन्वितान्ते तुल्याधिकरणे परे पूर्वमामन्वितं सामान्यवचनमपि
नाविद्यमानवत् स्यात् । ततो वाक्वावादयः स्युरेव । छात्रो गुणिनी वां
स्वम् । छात्र गुणिन् ते स्वम् । सामान्यवचनं किम् ? देवदत्त जटिल
तव स्वम् ।

७४ । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ।

विशेषवचने तुल्याधिकरणे आमन्विते परतो बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा
स्यात् । छात्रा वैयाकरणा युष्माकं स्वम् । पक्षे वः स्वमित्वादि ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८१ ॥

समाप्तश्च सर्वपादः ।

- ५१ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ५४ । इत्य च । ५५ । आम एकान्तरमामन्वितमनक्ति ।
५६ । यद्विदुपर छन्दसि । ५७ । चमचिदिवगोवादितद्वितामेडितेष्वगते । ५८ । वादिसु च ।
५९ । चवायोगे प्रथमा । ६० । इति चियायाम् । ६१ । अचेति चिजियोगे च ।
६२ । आदिसोपसर्वेष्वनधारणम् । ६३ । आदिस्वामि विभाषा । ६४ । वैवावेति च छन्दसि ।
६५ । एकाव्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ६६ । यदृताश्रित्यम् ।
६७ । पूजनात् पूजितमनुत्तमं काठादिभ्यः । ६८ । सगतिरपि तिङ् ।
६९ । कुकमे च सुव्यगोवादी । ७० । गतिर्गते । ७१ । तिङि चोदात्तवति ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वत्रासिद्धम् ।

अधिकारोऽयम् । स्रपादसप्ताध्यायोविधौ कर्त्तव्ये वक्ष्यमाणे स्त्रिपादी-
विधिरसिद्धः स्यात् । त्रिपाद्याच्च परः परी विधिरसिद्धः स्यात् पूर्वत्र कर्त्तव्ये ।
अस्मा उदर । हा आनय । व्योर्लोपस्यासिद्धत्वान्न सन्धिः । अमुष्य । अमुष्ये ।
अमुष्मात् । उतस्यासिद्धत्वात् स्यादयः स्युः ।

२ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधियु कृति ।

एष्वेव नलोपोऽसिद्धः स्यात् । सुव्विधौ । राजभ्याम् । राजभिः ।
राजसु । सुपि दीर्घत्वादि न भवति । स्वरो नोदाङ्गियते । संज्ञाविधौ । पञ्च
त्राहण्यः । पट् संज्ञा भवति । ततो डीवभावः । तुग्विधौ । वृत्तहभ्याम् ।
वृत्तहभिः । पिति कृति तुग् न-भूवति । कृति किम् ? वृत्तहच्छ्वम् ।
छे चेति (६।१।७३) तुग् भवत्येव । एष्वेवेति नियमः किम् ? राजीयति ।
राजायते । राजाश्वः । राजीहा ।

३ । न मु ने ।

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धः स्यात् । अमुना ।

(क) सिज्जलोप एकादेशे सिद्धः । अलाप्रीत् ।

(ख) निष्ठादेशः पत्वप्रत्ययविधीङ्विधियु सिद्धः । वृक्णः । भन्तीति
(८।२।३६) पत्वं न भवति । चीचिकः । नौद्वरपष्ठपिति (४।४।०) ठन्प्रत्ययो
भवति । चीयः । तमायस्य लोपपक्षे इग् न भवति ।

(ग) चुत्वं धुटि सिद्धम् । रट्-श्रयोतति । डः सि धुडिति (८।१।२८) न
भवति ।

(घ) अभ्यासजश्ल्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धम् ।-वभणतुः । दधि चिच्छित्-
सति । छिदैः सन्नि रूपम् ।

(ङ) द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धम् । सय्यन्ता । सर्व्वत्तरः । इह
स्वरसूत्रयम् । (7)

७ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

पदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो लुप्यते । राजा । राजभ्याम् । राज-
पुत्रः । राजत्वम् । राजतमः ।

(क) अङ्गो नलोपप्रतिषेधः । अहोभ्याम् । अहरत्र । अहन् (८।२।६८)
रोऽसुपोति (८।२।६९) रुरेफयोरसिद्धत्वात्नलोपः प्राप्नोति ।

८ । न ङिसम्बुद्धयोः ।

अनयोरत्र नलोपो नास्ति । डौ । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ ।
अधिकरणाच्चेति (३।१।१०, वा) व्यच् । सम्बुद्धौ । हे राजन् । कथं चर्मणि
तिला अस्येति चर्मतिलः । डावनुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यमिति भाष्यात् ।

(क) वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्मन् हे चर्म वा । हे दण्डिन्
हे दण्डि वा ।

९ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽथवादिभ्यः ।

मकारान्तादयर्णान्तान् मकारोपधादवर्णोपधाच्च मतोरादेर्वः स्यात् ।
किंवान् । हृद्यवान् । खट्वावान् । उपधायाश्च । लङ्ग्रीवान् । पयस्वान् ।
यगस्वान् । भास्वान् । कंवान् शंवान् इतुरभयथापि सिध्यति । मादुपधायाः
किम् ? मतिमान् । सर्पिष्मान् । आयुष्मान् । अथवादिभ्यः किम् ? यवमान् ।
यव भूमि कृमि कर्मि ककुद् गरुत् । आकृतिगणोऽयम् ।

१० । भयः ।

भयः परस्य मतोर्यकारः स्यात् । अग्निचित्वान् । मरुत्वान् ।

(7) * । उदात्तस्वरितयो र्यं च स्वरितोऽनुदात्तश्च । * । एकादेश उदात्तगोदात्तः ।

(१) अस्ति भाष्यदाते पदादी ।

११ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि मतोर्वः स्यात् । अहीवती नदी । मणीवती । शरावती । नद्यां मतप् (४।२।८५) । शरादीनाञ्चेति (६।२।१४०) दीर्घः ।

१२ । आसन्दीवदृष्टौवच्चक्रीवत्कचौवद्रूमण्वधर्मण्वती ।

एते ग्रामप्राण्डइक्षरऋषिगेलनदीनां नाम्नि निपात्यन्ते । अन्यत्रासनवान् । अस्त्रिमान् । चक्रवान् । कक्ष्यावान् । लवणवान् (४) । चर्मवती ।

१३ । उदन्वानुदधौ च ।

अयमुदधो च स्यात् । अन्यत्रोदकवान् । चकारादन्यत्रापि यथाभिधानम् । उदन्वाग्राम मुनिः ।

१४ । राजन्वान् सौराजो ।

“सुराग्नि देग्ने राजन्वान् स्यात् (७) । ततोऽन्यत्र राजवान् ।” १४

१५ । कृन्दसौरः ।

१६ । अनो नुट् ।

१७ । नाट् घस्य ।

कृन्द' सुव्रतयम् ।

१८ । कृपो री लः ।

कृपो रिकस्य ल' स्यात् । कल्पा । लुटि च कृप्य इति (१।३।८३) निपातनाट्टकारस्यापि लकारः । कृमः । वलीकृप्यते । चकृपे । चिकृपते । कथं कृपा ? कृपेः संप्रसारणश्चेति भिदादिपाठेन सात्त्विकत्वात् कत्वम् । कृपाणकृपणकृपीटकपेटादयस्तूणादौ । बाहुलकात् ।

(क) बालमूललघुलमहुलीना वा लो र' वार' बालः वा । मूर्त्नं मूर्त्नं वा । लघु, रहु, वा । भरम् भवं वा । बहुलिरङ्गुरि, वा ।

(४) इमा लवणकार इति क्विप् । तदाऽन्यत्रासनदीनां नाम्नि — अहीवती मणीवती शरावती इति नित्यो नास्ति अङ्गानि । स आद्यौ इत्येति पुनश्चासा रागन् इत्यादां लवणस्य कीर्त्तिः ११३ इति सरसतोऽङ्गामरथे । लघुलस्य कोऽप्येति पाठान्तरम् ।

(७) राजन्वतीमातुरेण भूमिमिति रथकाभ्ये ।

(ख) कपिरकादीनां वा रस्य लः । कपिलका कपिरका वा । रोम लोम वा । पांशुरं पांशुलं वा । कर्म कल्म वा । भीरुःभीरुर्वा ।

(ग) रलयोरिकत्वस्वरणमित्येके ।

(घ) डलयोरित्यन्वे । विरोचनं विलोचनं वा । व्रीडा व्रीला वा । विडालः विरालः विलालो वा । चूडा चूला वा । वड़भी बलभी वेत्यादि । सर्वाऽयं वर्णविकारप्रपञ्चः ।

१६ । उपसर्गस्यायतौ ।

अथतावुपसर्गरेफस्य लः स्यात् । ज्ञायते । पलायते । पत्ययते । प्रतेरन-
भिधानात् प्रत्ययते ।

२० । यो यडि ।

गिरतेर्यडि लत्वं स्यात् । निजिगित्यते । यडि किम् ? निगीर्यते ।

२१ । अचि विभाषा ।

गिरतेरचि लत्वं वा स्यात् । गिरति गिलति वा । निगरणं निगलनं वा । व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे नित्यं गल एव । विपे तु गर एव । धातोः कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव स्यात् । नेह । गिरौ गिरः ।

२२ । परेद्य घाङ्गयोः ।

घेऽङ्गे च परिल्लं वा स्यात् । परिघः पलिघो वा । पर्यङ्गः पत्यङ्गो वा ।

(क) योगे चेति वक्तव्यम् । परियोग, पलियोगो वा ।

२३ । संयोगान्तस्य लोपः ।

पदस्य संयोगान्तस्य लोपः स्यात् । गोमान् । श्रेयान् । भयन् । पधन् । कृतवान् । इह दध्यत्र मध्यत्र कावर्ष्य धाम्यर्धमिति संयोगान्तस्य स्फोरिति (८।२।२८) संयोगाटेय लोपो न भवति । संहितानिमित्तस्य यद्लोप-
बहिरङ्गस्यासिद्धेः ।

२४ । रात् सस्य ।

रिफात् परण्य संयोगान्तस्य मकारस्यैव लोपः स्यात् । पितुः । मातुः ।

हे पित' । कटचिकीः । भारजिही. (10) । नान्यस्य । कर्जेः क्विप् कर्क् ।
सृजर्लडि न्यमाट् । जकारयोर्लोपो न भवति ।

२५ । धि च ।

धकारे सलोप' स्यात् । असहिध्वम् । अयाचिध्वम् । अपविध्वम् ।
अनविध्वम् । इह धिसकारे सिचो लोपयकादीति प्रयोजनमित्येके । (11)
सामान्येनेति सर्वेषाम् । चकाधि । वसेरासेद्य निवध्वमाध्वम् । पदस्थेत्येव ।
पयो धावति पयोधिसु व्यवस्थितविभापानुवृत्तेः (12) । अतः परं तु सिचो
लोपएवेत्यत इत्याहुः ।

२६ । भली भलि ।

भल्परस्य सिचो लोप' स्याच्छलि । अभित्त । अभित्था' । अबुद्ध ।
अबुद्धा । भलि किम् ? अभित्साताम् ।

२७ । ऋस्वादङ्गात् ।

ऋस्वात् परस्य सिचो लोप' स्यात् । अकृत । अकथाः । अदिन ।
अदिथा । अङ्गात् किम् ? अलविष्ट । भलीत्येव । अकृपाताम् । सिचोऽन्यस्य
नेष्यते । द्विष्टराम् । द्विष्टराम् । त्रिष्टराम् ।

२८ । इट ईटि ।

इट परस्य सिचो लोप' स्यादीटि परतः । अदेवीत् । अग्रसीत् ।
अग्रहीत् ।

२९ । स्त्रीः संयोगाद्गोरन्ते च ।

भलि पदान्ते च य. संयोगाद्गदायो' सकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
मसृजो मग्न् । साधुमक् । तच्छू तष्टव्यम् । तष्ट । काष्ठतट् । पदस्थेत्येव ।
पृथक् स्याता ।

(10) कृष्णं सन् । ततः क्विप् । चिकी । कटस्य चिकीरिति षष्ठीसमास' । एवं इति सन् । ततः
क्विप् । जिही । यत्क्यासिद्धत्वात् सलोप' । पूर्व्वेवत् षष्ठीसमास ।

(11) 'अभित्तत्पूर्व्वस्यद्रोक्वार्तिकम्' । द्रोक्वार्तिकानि च बहूनि वार्तिकपाठाद् भाष्यकारिकाभ्यां
वाच्यार्थाणि ।

(12) इदं चित्त्वम् । चादौ मन्थे परत एव सलोप । यदि भालादिधकारपरि ।

३० । चोः कुः ।

भलि पदान्ते च चवर्गस्य कवर्गः स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । लडि अक् । रुजो रुग्णः । धृजेश्चक्रष्टक् । कथमाञ्चीत् । परस-
वर्णासिद्धेः । कथं तर्हि । जोषधस्य क्रुधेः क्तिनि क्रुड् क्रुधौ क्रुधः । युजि
क्रुच्चाश्चेति (३।२।५६) निपातनात् ।

३१ । ह्री ङः ।

भलि पदान्ते च ह्रस्य ङः स्यात् । सोढा । लेढा । मधुलिट् । अलेट् ।

३२ । दादेर्धातोर्घः ।

धातुपाठे दादेर्हस्य घः स्यात् तद्धिन् परतः । दोग्धा । गोधुक् । लडि
अधोक् । दग्धा । ग्रामधक् । ढले घत्वमिदं सिद्धम् । अपवादसामर्थ्यात् ।

३३ । वा द्रुहसुहृष्याहृषिणहाम् ।

एषां ह्रस्य घो वा स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा वा । मित्रधुग् मित्रधुट् वा ।
मोग्धा मोढा । स्रोग्धा स्रोढा वा । चिक् चिट् वा । स्नेग्धा स्नेढा वा ।

३४ । नहो धः ।

नहो ह्रस्य धः स्यात् तद्धिन् परतः । नहम् । नहुम् । नहा ।
नहव्यः । उपानत् ।

३५ । आह्रस्यः ।

आहो हकारस्य यः स्यात्भलि । आत्थ । भलि किम् ? आहृतुः ।
आहुः ।

३६ । प्रथमसृजसृजसृजयजराजभ्राजच्छर्थां षः ।

एषामस्यस्य षः स्यात् भलि पदान्ते च । प्रष्टा । मूलहृट् । भ्रष्टा ।
मर्ष्टा । धान्यगृट् । स्रष्टा । रण्णुष्टट् । मार्ष्टा स्यात्सृष्टट् । यष्टा । यष्टुम् ।
द्वेष्टट् । राष्टम् । स्रष्टाट् । भ्राष्टम् । विभ्राट् । प्रष्टा । शब्दप्राट् । प्रवेष्टुम् ।
षिट् ।

३७ । एकाचो वशो भष् भ्रष्टस्तस्य सध्वोः ।

धातोरवयवो य एकाञ् भ्रष्टस्तस्य वशां वगडदां स्थाने भषो भ्रष्टधो
वर्गचतुर्थाः स्युः से ध्वे पदान्ते च । वुध भोक्ष्यते । अमुङ्गम् । गुङ्ग घीक्ष्यते
अघुङ्गम् । वर्णघुट् । दुह घोक्ष्यते अघुङ्गम् । गोभुक् । धात्ववयवाश्चयणं किम् ?
अव्यपि कृते यथा स्यात् । अघोक् अघुङ्गम् । तथा गर्दभयतेङुण्डुभयतेथ
किप् । गर्धप् । डुण्डुप् । (13) तुण्डिभयतेथ तुण्डिण् । एकाचः किम् ?
दामलिट् ।

३८ । दधस्तयोश्च ।

दध इति कृतद्विर्वचनस्य दधातेर्वशो भष् स्यात् तयोः परतः सध्वोश्च ।
घक्तः । घत्थः । घत्से । घडे । “पिधङ् पाणिभिर्दृश्यः ।” भ्रष्टस्तस्येव ।
दधाति । दधासि ।

३९ । भ्रलां जशोऽन्ते ।

पदान्ते भ्रलामन्तरतमा जयः स्युः । वागत्र । एकाजत्र । खलिङ्त्र ।
अग्निचिदत्र । त्रिष्टुवत्र । वाग्भ्याम् । अन्वयुग्गमनम् । खलिङ्भ्याम् ।
भवङ्गाम् । अन्ते किम् ? भ्रलि मा भूत् । वस्ता । इह संयोगान्तलोपे
जशत्वमसिङ्गम् । श्रेयान् । जशत्वे सीरत्वं सिङ्गम् । पयः । ययः । कुत
एतत् ? अपवादत्वात् ।

४० । भ्रपस्तयोर्द्वौऽधः ।

भ्रपः परयोस्तयोर्धः स्यात् । लया । लभ्यम् । लब्ध्वम् । अलब्ध ।
अलब्धाः । अलुह । अलुहाः । वीहा । लेहा । अलीढ । अलीढाः । दीग्धा ।
अदुग्ध । अदुग्धाः । अधः किम् ? धाञो मा भूत् । घक्तः । घत्थः ।

४१ । पढोः कः सि ।

पकारठकारयोः कः स्यात् सकारे परतः । पिण्ड पेक्षति । लिङ्
लेक्षते । लिलिचति । सीति किम् ? पिनटि । लेट्टि ।

४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।

रदाभ्या परस्य निष्ठातकारस्य नकारः स्यात् पूर्वस्य च दस्य नः ।
आस्तीर्णम् । अवगूणवान् । भिन्नं भिन्नवान् । छिन्नः छिन्नवान् । रदाभ्यां
किम् ? कृतं कृतवान् । तइति किम् ? चरितम् । इह कृतस्यापत्यं
कार्त्तिः । आ ऋत आर्त्त इति नत्वं नास्ति । वृद्धेर्वृद्धिरङ्गाया असिद्धत्वात् ।
यथा नृमत इदं नार्मतमिति मतोर्वत्वं नास्ति ।

४३ । संयोगादिरातो धातोर्यण्वतः ।

संयोगादिरादन्तो यो धातुर्यण्युक्तस्तस्य निष्ठातकारस्य नः स्यात् ।
निद्राणः । निद्राणवान् । स्यानः । स्नानः । ग्लानः । संयोगादेः किम् ?
यातः । धातोः किम् ? निर्यातः । आतः किम् ? च्युतः । यण्वतः किम् ?
स्नातः । निष्णातः । आस्नातः ।

४४ । ल्वादिभ्यः ।

ल्वादेर्निष्ठातो नः स्यात् । लूनः । धूनः । जीनः । जीनवान् ।

(क) ऋकारल्वादिभ्यः क्लिन् निष्ठावत् । कीर्णः । ग्रीर्णः । गीर्णः ।
लूनिः । धूनिः ।

(ख) दुग्धोर्दीर्घश्च । दूनः । गूनः ।

(ग) पूजो विनाशे । पूना यथाः । विनाशे किम् ? पूतं धान्यम् ।

(घ) सिनोतेर्घासकर्मकर्तृकस्य । सिनो घ्रासः स्वयमेव । नेह । चितो
विशेषेण घ्रासः । पिष् बन्धने ।

४५ । ओदितश्च ।

ओदितो निष्ठातो नत्वं स्यात् । ओनजी नग्नः । ओविजी उद्विग्नः ।
ओष्यायो पीनः । पीनवान् । स्वादय ओदितः । सूनः । दीनः । दीनवान् ।
उड्डीनः । उड्डीनवान् ।

४६ । क्षियो दीर्घात् ।

निष्ठातो नः स्यात् । क्षीणः क्षीणवान् । दीर्घात् किम् । क्षितमस्य
जातम् ।

४७ । श्योऽस्पर्शे ।

श्यैडो निष्ठातो नः स्यात् । शीनं । छतम् । शीना वसा । अस्पर्शे किम् ? शीतो वायुः ।

४८ । अञ्चोऽनपादाने ।

अञ्चो निष्ठातो नः स्यात् । समक्री शकुनेः पादौ । पङ्के समकः । लग्नद्वयर्थः । अनपादाने किम् ? उदक्तं मुदकं कूपात् । कथं व्यक्तमिति ? अञ्जघातोः ।

४९ । दिवोऽविजिगीषायाम् ।

दिवो निष्ठातो नत्वं स्यात् । “आद्यूनः स्यादौदरिकः” । अविजिगीषायां किम् ? द्यूतं क्रीडन्ति ।

५० । निर्वाणोऽवाते ।

स्यात् । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणं सुनीभाम् । वाते त्वभिधेये निर्वातो वातः ।

५१ । शुष्कः कः ।

शुष्को निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः । शुष्कवान् ।

५२ । पक्वो वः ।

स्यात् । पक्वः । पक्ववान् ।

५३ । चायो मः ।

चायो मकारः स्यात् । चै चामः । चामवान् ।

५४ । प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ।

प्रस्थायते निष्ठातो मो वा स्यात् । प्रस्थीतः प्रस्थीमो वा । प्रस्थीतवान् प्रस्थीमवान् वा । स्थः प्रपूर्वस्येति (१।१।२३) संप्रसारणम् ।

५५ । अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्त्रशोलाघाः ।

एते निपात्यन्ते । अनुपसर्गात् किम् ? जिफना विग्रसे । प्रफुल्लं पद्मम् । श्रीवृ मदे । प्रचीवितः । प्रकृगितः । परिक्रम इति प्रादिसमासः । साष्ट

प्रोक्ताघितः । ज्ञान्ते रूपनिर्देशात् फलितवान् । चीबितवान् । कश्चितवान् ।
उक्ताघितवानित्येके । फुल्लवान् चीबवान् कश्चवान् उक्ताघवानित्यपरे । फुल्लवान्
इत्यन्ये ।

(क) उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।

५६ । नुदविदोन्दवाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो निष्ठातो नत्वं वा स्यात् । नुन्नं नुत्तं वा । विदेर्विचारणार्थस्य
विन्नः वित्तो वा । उन्दी समुद्र समुत्तो वा । वाणः वातो वा । घ्राणः
घ्रानो वा । झीणः झीतो वा ।

५७ । न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।

एषां प्राप्तं नत्वं न स्यात् । ध्यातः । ख्यातः । पुर्त्तः । मूर्त्तः । मत्तः ।
पूरीधातोस्तु पूर्णं ।

५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ।

विन्दतेर्धनप्रसिद्धोर्वित्तं स्यात् । वित्तमस्यास्ति । वित्तः पाण्डित्येन ।
अन्यत्र वित्तः ।

५९ । भित्तं शकलम् ।

*भित्तं खण्डं स्यात् । अन्यत्र भित्तम् ।

६० । ऋणमाधमण्ये ।

इदमत्र निपात्यती । ऋणं गृह्णाति । अन्यत्र ऋतं सत्यं वदेत् ।

६१ । नसत्तनिप्रत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् । उक्ता निष्ठादेशाः ।

६२ । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ।

क्तिन्प्रत्ययो यस्माद् विहितस्तस्य कुत्वं स्यात् । छतस्यक् । ब्रथादिना
(दा२।३६) पत्वं कृत्वा जग्त्वेन (दा२।३८) उकारे छते कुत्वं गकारः । तस्य
वापसान इति (दा४।५६) चर्त्वंम् । अन्ये तु कुत्वेन महाप्राणत्वाच्छस्य खः ।
ततो जग्त्वं (दा२।३८) गकारः । तस्य चर्त्वमित्याहुः । एवमृत्विक् ।

दधृक् । सम्यङ् । प्राङ् । न्यङ् । क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । किन्प्रत्ययस्य किम् ?
देवेद् । रज्जुसृष्ट् । रज्जुसृङ्भ्याम् । पदस्येत्येव । घृतस्युष्ठी । इह किन्
प्रत्ययो यच्चाद् दृष्ट (14) इति विज्ञानादन्यप्रत्ययान्तस्यापि पदान्ते क्वचित्
कुत्वम् । तेन क्विपि दृग्भ्यां दृग्भिरित्याहुः ।

६३ । नशेर्वा ।

नशेः पदान्तस्य कुत्वं वा स्यात् । भावे सम्पदादित्वात् क्विपि नक्
नङ् वा ।

६४ । मो नो धातोः ।

पदस्य मान्तस्य धातोर्नः स्यात् । प्रशान् (15) । प्रतान् । धातोः किम् ?
इदम् । पदस्येत्येव । प्रशामी । प्रतामी ।

६५ । म्वोश्च ।

मवयोः परयोर्धातोर्मस्य नः स्यात् । मकारे क्खान्दसमुदाहरणम् ।
वकारे क्कसौ जगन्धान् । येषां तु क्खान्दसि क्कसुरिति मतं तेषां क्खन्द्-
स्यत्वमेतत् । (16)

६६ । ससजुषो रुः ।

सान्तस्य पदस्य सजुषश्च रुः स्यात् । अग्निरत् । वायुरत् । जुषेः क्विप् ।
सह जुषा वर्षति इति सजूस्तापसः ।

(14) विहित इति पाठान्तरम् । अथ किन् प्रत्ययो यथादिति किन्प्रत्यय इति वक्तव्येतिरित्याहुः ।
धातुरिति तत्रान्यपदार्थः । तथाचोक्तम्—

“किन्ः कुरिति मिडे यत् प्रत्यययदणं कृतम् ।

किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र घुदानं कुत्वमित्येते ॥१॥”

इति । कथं तदिदं रज्जुसृष्टिति ? सृष्टिद्वयो (६११५८) इति मूले रज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगान् ।
एवञ्च विज्जुसृष्ट् विधिरित्येव धतितत्त्वम् । विज्जुसृष्टिमिति स्वपाठिनीयम् ।

(15) द्विवचनमपि प्रशान् प्रशानिति । अशेर्नो ऋषिति (०१११३) तु न ऋषे । लकारस्यासिद्धत्वात् ।

(16) अथयुक्ते अथनिपक्वे अथपक्वे अथनिपक्वे इति अमतेः, अथनिप अथयु अथनिम अथपक्वेति
साध्यतेषु क्विपि उपार्थे मेदं केष्वन् क्खान्दसित्याहुः । इदमपि नास्ति । क्विपिना क्विपि न वेत्त्वम् ।
क्वद्विपिना (०१११३)दिपत्ये ।

६७ । अवयाः प्रवेतवाः पुरोडास्य ।

इति च्छन्दः सूत्रम् ।

६८ । अहन् ।

अहन्निखेतस्य पदस्य रुः स्यात् । अहोभ्याम् । अहःसु । हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहा निदाघ इति रुत्वस्यासिद्धत्वात् सर्धनामस्थान इति (६।४।८) दीर्घः ।

(क) रूपरात्रिरथन्तरेपूपसंख्यानम् । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरागता । एकदेशविकृतस्थानन्वत्वात् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । रोऽसुंपीति (८२।६८) प्राप्ते रुत्वमिदमुत्वार्यम् ।

६९ । रोऽसुपि ।

अङ्गो नकारस्यासुपि परे रेफः स्यात् । अहरत् । अहरिद् । अहर्ददाति । अहर्भागः । अहर्मुक्तम् । अङ्गो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधादसुपपरता । असुपि किम् ? दीर्घाहा निदाघ । हे दीर्घाहः । अत्र लोपोऽयम् । न लुक् ।

(क) अहरादीनां पत्यादिपूभयथा । रुर्वा रेफो वा । अहः पतिः । अहपतिः । अहर्पतिः वा । स्वःपतिः स्वपतिः स्वर्पतिः वा । कस्कादिपाठात् (८।३।४८) गीर्षतिः । (१७) गीपतिः । गीर्षतिः वा । उपसि बुध्यते उपबुधः । व्यवस्थितविभाषया नित्यं रेफेण विसर्ग उल्लेख बाध्यते । इह

७० । अन्नरूधरवरित्युभयथा च्छन्दसि ।

७१ । भुवश्च महाव्याहृतेः ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

७२ । वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः ।

एषां पदानां दः स्यात् । रुत्वडत्वयोर्वाधान विहङ्गाम् । उखास्रत् ।

(१७) नापचमदीजिपभतीनां मते तु नात्र कस्कारितम् । भाष्ये गीर्षति । गीपतिः । गी पतिरिति रेफोपसानीयविषयभेदीयानामिवादाहरणम् । वदतश्च गीर्षतिरित्युपसिमीयम् । भाष्यविरोधान् ।

धत् । उपसेदिवद्भ्याम् । पर्णध्वदुभ्याम् । पर्णध्वङ्गिः । अनडुद्भ्याम् ।
डुङ्गिः । स इत्येव । विद्वान् । पदस्येत्येव । विद्वांसौ ।

७३ । तिप्यनस्तेः ।

तिपि सकारान्तस्य पदस्य दः स्यात् । अचकाद् भवान् अन्वयाद्
ान् । स इत्येव । अजागर्भवान् । तिपि किम् ? चकास्तेः क्तिप् । सुचका-
ति सुचकाः । पदस्येत्येव । चकास्ति । अनस्तेरितिच्छन्दीभागः ।

७४ । सिपि धातो र्वा ।

सिपि सान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अचकास्त्वम् । अचकात्
वा । अन्वयात् त्वम् । अन्वयास्त्वं वा । पदस्येत्येव । च्क्षास्सि ।
स्सि ।

७५ । दस्य ।

सिपि दान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अभिनस्त्वम् । अभिनत्
वां । पदस्येत्येव । भिनत्सि ।

७६ । व्योरुपधाया दीर्घ इकोः ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् । गीः । गीर्भ्याम् ।
यीः । पूः । धूः । वग्रहणसुत्तरार्थम् । उपधाया इति किम् ? अविभ-
गम् । धातोः किम् ? अग्निः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ।

७७ । हलि च ।

हलि रेफवकारान्तस्य धातोस्तथा स्यात् । विस्तीर्णम् । दीव्यति ।
तेदीव्वा । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । अपदान्ताद्योऽयं योगः ।

७८ । उपधायाच्च ।

धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ इत्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घः
ात् । मूर्च्छति । मूर्च्छता । कथं चतुर इच्छति चतुर्यतीति ? तर्हि
ाख्यातमेतद् भाष्ये असुपीति वर्त्तते । तच्चेह पठ्या विपरिणम्यते । ततो
धातोर्न भवति । गीर्भ्या गोर्भिरित्यत्र च सुप्यपि परतो भवत्येव ।

ह तु रीधातोर्लिटि रिर्युतुः रिर्युरिति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वेऽहल्परत्वाच्च
भवति ।

७६ । न भकुर्कुराम् ।

एषामुक्तो दीर्घा नास्ति । भस्य । धुर्यः । कुर् । कुर्यात् । कुर च्छेदने ।
प्राग्विधिं कुर्यात् । कथं प्रतिदीप्ता ? इति रेफवकारान्तस्य भस्येत्या-
श्रयणात् ।

८० । अदसोऽसिर्दादु दो मः ।

अःसेर्यस्य सोऽयमसिः । सकारे इकार उच्चारणार्थः । असेः कृतात्व-
स्यादसो दात् परस्यान्तरतम उवर्णः स्यात् । दस्य च मः । अमुम् । अमू ।
अमून् । अमुना । असेः किम् ? त्यदाद्यत्वाभावे मा भूत् । अदः कुलम् ।
अदइच्छति अदस्यति । अदोऽञ्चतीति—

“अदसोऽद्रेः पृथङ् सुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्वयत् । (18)

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हि दृश्यते ॥१॥”

अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । केचिदन्यसदेशस्य । अदमुयङ् । यत्र सकारस्य
त्यदाद्यत्वं (७।२।१०२) तत्वेदं सुत्वं दृश्यते । नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते । अदद्राङ् ।
इह समासान्तर्वर्तिन्या विभक्तौर्लुकि न लुभताङ्गसेति (१।१।६३) प्रतिषेधात्
त्यदाद्यत्वाभावः । (19) दादिति किम् ? अलोऽन्यस्य (१।१।५२) मा भूत् ।
अमुया । अमुयोः ।

८१ । एत ईहहुवचने ।

बहुर्यस्यादसो दात्परस्य एत ईत् स्यात् । दस्य च मः । अमी ।

(18) केचिदिच्छन्ति लत्वयति । यथा चमोक्ष्यत इत्यत्र धातावभासे चोभयत्र सन्न तामामुमुयङि
दात्पि सुत्वयम् ।

(19) एत “अदस केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नादस । अमी केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति
नामयोः ॥ १ ॥” इति इचिदिच्छन्ति पाठः । केचिदिच्छन्ति नादस इति मते तसुद्राडिति स्यात् । स
आदादिनीयमेनापञ्च उच्यते । भाष्यवर्तिनिराधात् ।

अमीभिः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचने किम् ? अमू कुले । इह वाक्यस्य
टेरित्वादीनि स्वरसूत्रानि समधिगतः । (२०)

१०८ । तयोर्ध्वावचि संहितायाम् ।

संहितायामित्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेरधिक्रियते ।

संहितैकपटे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूतेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया ॥१॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृताया भाषाहसौ

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । ८२ ॥

समाप्त्य सुसिद्धपादः ॥

(२०) यथा—

- ८२ । वाक्यस्य टे युत उदात्त । ८३ । प्रथमिवादेऽग्रुट् । ८४ । दूरादुत्ते च ।
 ८५ । ईहेप्रयोगे ईहयोः । ८६ । गुरोरुतोऽगन्तस्यायकैकस्य प्राषाम् । ८७ । शोमधादाने ।
 ८८ । ये यमकर्मणि । ८९ । प्रणवत् । ९० । याज्यात् । ९१ । ऋह्रिषे व्यश्रीपद्भीपङ्कावङ्कानामादे ।
 ९२ । अघोत्प्रवेषे परस्य च । ९३ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने च । ९४ । निगृह्यानुयोगे च ।
 ९५ । आघोद्वित्त भर्त्सने । ९६ । अङ्गुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ९७ । विधाय्यमाशानाम् ।
 ९८ । पूर्वे तु भाषायाम् । ९९ । प्रतिप्रवषे च । १०० । अठुदात्तं प्रश्नानामिपूजितयोः ।
 १०१ । विदिति चोपमाद्ये प्रयुज्यमाने । १०२ । उपरिस्त्रिदासौदिति च ।
 १०३ । स्वरितमामेडितेऽभूथास्यस्यस्यकोपङ्गुत्सनेषु । १०४ । विधायी पवेषु तिङाकाङ्क्षम् ।
 १०५ । अगन्तास्यापि प्रश्नात्प्रानयोः । १०६ । उतामेव इदुती ।
 १०७ । एषो ऽप्रत्यक्षस्यादूरादुत्ते पूज्यार्थेऽनुत्तरस्यदुती ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । मतुवसो रुं सम्बुद्धौ छन्दसि ।

रुःसम्बुद्धावित्यधिक्रियते । शेषच्छान्दसः ।

- (क) विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य । एषां सम्बुद्धौ रुर्वा स्यादव-
शब्दस्य चौकारः । हे भोः हे भवन् वा । हे भगोः हे भगवन् वा । हे अघोः
हे अघवन् वा । भोःशब्दोऽप्यव्ययमस्ति । भो विप्र । भो विप्रौ । भो विप्राः ।
स्त्रियाञ्च । भो ब्राह्मणि ।

२ । अवानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

यस्य रुत्वं कृतं तत्पूर्वस्यानुनासिको वा स्यादित्यधिक्रियते ।

३ । आतोऽटि नित्यम् ।

छान्दसम् ।

४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

अन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः । अनुनासिकादन्यस्य रोः पूर्वस्यानुनासिकाभावे
परोऽनुस्वारागमो वेदितव्यः । तदयथा—

५ । समः सुटि ।

समी रुः स्यात् सुटि परे । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । संस्करोति
संस्करोति वा । इह समो मलोप इति भाष्यम् । लोपपक्षेऽप्यनुनासिका-
नुस्वारावित्येते । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । किञ्चात्र संपुंकानां सो वक्तव्य इति
भाष्यम् । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । पुंस्कामा पुंस्कामा वा । कास्तान्
कास्तान् वा । रुत्पक्षे वा शरीति (पा३१६) विसर्गः कुपोः+क०पौ

धति (८१।३७) वा स्याताम् । वा शरीति (८१।३६) व्यवस्थितविभाषया न भवतीति वामनवृत्तिः । अत्र च संस्क्रोतेः क्वैट्युतपालयोर्मतभेदात् षोडश रूपाणि यस्यविस्तरभयात्र दर्शितानि । (21)

६ । पुमः खय्यम्परि ।

पुमो रुः स्यादम्परि खयि परतः । पुँधली पुँधनी वां । पुँस्कोकिलः पुँस्कोकिलो वा । पुँस्क्रामा पुँस्क्रामा वा । पुँस्वम् पुँस्वम् वा । अम्परि किम् ? पुँक्षीरम् । खयि किम् ? पुंगवः । पुँहासः ।

७ । नश्छव्यप्रशान् ।

नान्तस्य पदस्य रुः स्याच्छवि । भवाद्यिनोति भवाद्यिनोति वा । भवाँम्हादयति भवाँम्हादयति वा । भवाष्टीकते भवाँष्टीकते वा । भवाँष्टकारः भवाँष्टकारः वा । भवाँस्तरति भवाँस्तरति वा । छवि किम् ? भवान् करोति । अप्रशान् किम् ? प्रशाच्चिनोति । अम्पर इत्येव । भवान् त्सृक्कः । पदस्येव । भवन्तौ । पचन्तौ । संहितायामित्येव । भवान् चिनोति । भवान् छादयति । कथं त्वन्तरसीति ? अत्र न भवति । परसवर्णोसिद्धेः । इह

८ । उभयद्यर्तु ।

९ । दीर्घादटि समानपादे ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१० । नृन् पे ।

ननित्यस्य रुः स्यात् पवणे । नृः पाहि नृः पाहि वा । नृः प्रीणोहि नृः प्रीणीहि वा । पे किम् ? नृन् भोजयति । संहितायामित्येव । नृन् पाहि । (22)

(21) अत्र "सम्पुङ्गानां सल"मिति वार्षिकम् (8 3 12) । "समी वा खोपशिके" इति भाष्यम् । तेन सम्पुङ्गानां सम्पुङ्गानां सल्लुर्धा संस्कृतेति रूपचतुष्टयम् । ततोऽपि धति (८१।३७) सकारद्वयम् । अनुस्वारस्याच लात् । एतेनाष्टौ रूपाणि । तत्र शर खय इति (८१।३७, वा) कविले षोडश । अन्ये पुनरनुस्वारस्य पदे इत्त्वान् तस्य च द्विले कुर्वन्ति । अत्र केचिदाहं समी शदा खोप सल वा तदा हलाभावेऽनुस्वारानुनासिकत्वे अपि न । तेन सल्लुत्ता संस्कृतेति । अनयोऽपि सकारककारयोर्बिलेऽष्टौ रूपाणीति । तत्र 'सल्लोप शीराष्टमिकत्वेन हलप्रकारस्यत्वेनानुस्वारानुनासिकयोर्द्वैवात्वात् ।

(22) अत्र कुपो + क=पौ धति (८१।३७) पचे उपधाराथी वृ० पाहि वृ० पाहीत्यपि स्याताम् । आह विसर्गः । न तु सलम् । इत्वं रूपपञ्चकम् ।

११ । स्वतवान् पायौ ।

इति च्छान्दसः ।

१२ । कानाम्नेडिते ।

काञ्चकारस्याम्नेडिते परे रुः स्यात् । कास्कान् काँस्कान् वा भोजयति ।
उक्तौ रुः ।

१३ । ढो ढे लोपः ।

ढे परे ढस्य लोपः स्यात् । ऊढम् । निर्व्यूढिः । लीढम् । लीढवान् ।
लीढ्वा । द्रुत्वमिहाश्रयणात् सिद्धम् ।

१४ । रो रि ।

रेफे परे रेफस्य लोपः स्यात् । स्वाराद् । पुनारक्तम् । पुनारमते ।
इन्दुराजते । हे कर्त्ता राजसे । अहारम्यम् । नीरक्तम् । अग्नीरथः ।
कथं मनोरथः ? रो रिलोपस्यासिद्धत्वाद् घग्नि (६।१।११४) चेत्युत्वम् । (23)

१५ । खंरवसानयोर्विसर्जनीयः ।

रेफान्तपदस्य विसर्जनीयः स्यात् खरि अवसाने च । विप्रः कर्त्ता ।
विप्रः साधुः । अवसाने । वृक्ष' । प्रातः । नृपतेरपत्य' नार्पत्यमिति वृक्ष-
सिद्धत्वात् ।

१६ । रोः सुपि ।

सप्तमीबहुवचने परतो रोरेव विसर्जनीयः स्यात् । पयःसु । सर्पिंषु ।
न रेफस्य । गीर्षु । चतुर्षु । धूर्षु ।

१७ । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

एतत्पूर्वस्य रो र्यकारः स्यादशि परे । भो अत्र भोयत्र । भो आत्मन्
भोयात्मन् । भगो अत्र भगोयत्र । अघो अत्र अघोयत्र । भो ददासि ।
अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते कयास्ते । कइह कयिह । नरा आसते नरायासते ।

(23) अत्र किञ्चरुतो संघट्टोक्त — अथास्या पदमर्थेऽपि न श्वेतस्मिन् पुनारवि । तथाद्रोतेति
श्वेतस्मिन् पदस्येति न कथ्यते इ' इति दृष्टिचरधत् ।

एतत्पूर्वस्य किम् ? वायुरच । रोः किम् ? प्रातरत्र । प्रियचत्वारसौ ।
वाभ्याम् । अग्र्यहणमुत्तरार्यम् ।

१८ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।

भोःशब्दादिपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योरीपत्पृष्टतरो वा स्यादग्नि परे । भोयत्र ।
भोयिह । भोयिदम् । हृच्चयिह । विप्रायासते । अस्मायुहर । करवाया-
नुष्टुभम् । वटवातथ । हावानय । पक्षे ईपत्पृष्ट एव । लोपथ वक्ष्यत इति
द्वीणि रूपाणि । ओतो नित्यं लोप इति । तत्र लघुप्रयत्नतरन्तोपाभ्या रूपद्वयं
सेत्स्यति ।

१९ । लोपः शाकल्यस्य ।

तयोर्व्योः शाकल्यस्य मतेन लोपः स्यात् । क आस्ते । यस्मा उहर ।
कस्मा उहर । हा आनय । विप्रा आसते । पट आस्ते ।

२० । ओतो गार्गस्य ।

ओतः परस्य धकारस्य लोपः स्यात् । नित्यार्थे वचनम् । (२४) भो अत्र ।
पघो इदम् ।

२१ । उञि च पदे ।

उञि निपाते पदान्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । स उ पश्यति । हा उ पश्यतः ।
लघुप्रयत्नतरपक्षे सयु पश्यति । हाउ पश्यत इति रूपद्वयम् ।

२२ । हलि सर्वेषाम् ।

भो भगो अघो अघर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योर्हलि परे लोपः स्यात् सर्व-
सम्मतः । भो हससि । भगो ददाति । अघो यासि । विप्रा हसन्ति ।
धकारस्य । हृच्च हृद्यतीति हृचहृद् । तमाचष्टे णिच् । ततो विच् । हृचव् ।
हृच गच्छति । अशीत्येव । हृचव् करोति । पदान्तयोः किम् ? शब्दा ।
शङ्ख्यम् ।

(२४) ओत परयोस्तयोर्व्योर्लोप स्यात् । "नित्यार्थे वचनमिति किञ्चित् पुस्तकेषु पाठान्तरम् । तत्र
नकारस्यासम्भवात् व्योर्लघुर्ध्वं चिन्त्यम् । प्रकरणाद् भोभयोपघो इत्येव शोदना । यो इतिरित्यादी लघुङ्भावे
न इति मितिद्विरिति पूर्ववैभे (८१३।१८) सिद्धम् ।

२३ । मोऽनुस्वारः ।

हलि मस्यानुस्वारः स्यात् । कुण्डं हन्ति । वनं याति । पुंभ्याम् । पुंसु ।
पदस्येत्थेव । रम्यते । गम्यते ।

२४ । नञ्चापदान्तस्य भलि ।

भलि अपदान्तस्य नस्य मस्य चानुस्वारः स्यात् । पर्यासि यशांसि । मस्य ।
षाकंस्यते । भलि किम् ? हन्यते । गम्यते ।

२५ । सो राजि समः क्वो ।

क्वो परे समो मकारस्य मकार एव स्याद् राजि परे । सम्राट् । साम्रा-
ज्यम् । राजि किम् ? संयत् । समः किम् ? स्वयंराट् । क्वो किम् ?
संराजिता ।

२६ । ह्रि मपरे वा ।

मपरे हकारे मस्य मो वा स्यात् । किम् ह्रनयति किं ह्रनयति वा ।

(क) यवल्लपरे यवला वा । सानुनासिका एते स्युः । कियँ ह्रः किं ह्रः
वा । किं ह्रलयति किवँ ह्रलयति वा । किलँ ह्रादयति किं ह्रादयति वा ।

२७ । नपरे नः ।

नपरे हकारे मस्य नः स्यादा । किन् ऋते किं ऋते वा ।

२८ । ड्णोः कुक्कुट् शरि ।

पदान्तायो ड्णोः कुक्कुट्कौ वा स्यातां शरि । “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां
रामः ।” “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां रामः” वा । प्राङ् पण्डे प्राङ् चण्डे वा ।
वण्तेर्विच् वण् । वण्णैते वण्ट्णैते वण्ट्णैते वा । वण्पण्डे वण्ट्पण्डे वा ।

२९ । डः सि धुट् ।

डान्ताम् सकारे धुट् वा स्यात् । श्नित्साये श्नित्साये वा ।

३० । नञ्च ।

नान्तात् पदात् सकारस्य धुट् वा स्यात् । भवान्त्साधुः । भवान्
साधुः वा ।

३१ । शि तुक् ।

नान्तस्य शकारे तुक्त्वा स्यात् । भवाञ्छ्रुते भवाञ्छ्रुते भवाञ्छ्रुते भवाञ् श्रुते वा । महाञ्छ्रुते महाञ्छ्रुते महाञ्छ्रुते महाञ् श्रुते वा (२५) ।
संहितायामित्येव । कुर्वन् श्रुते ।

३२ । ङमो ङ्रस्त्रादचि ङमुण् नित्यम् ।

ङ्रस्त्रात् परस्य पदान्तस्य ङणनां ङुण्णुण्णुटः स्युरचि । उदङ्ङास्ते । श्वगश्चि । यश्चि । कुर्वन्वत् । ङ्रस्त्रात् किम् ? प्राडास्ते । महानयम् । पदान्ताश्रयणात्रेह । भणति । दण्डिना । तिङन्तोणादिसनाद्यन्तादयस्तु निपातनात् । (२६) ।

३३ । मय उञो वो वा ।

मयः परस्याचि उञो वो वा स्यात् । निपात एकाजनाडिति (१।१।१४) मण्डलत्वेन प्रकृतिभावस्य बाधा । किमु अयं किम्वयं वा ।

३४ । विसर्जनीयस्य सः ।

स्यात् । पटुञ्छ्रातः । वृक्षप्यण्डे । विप्रस्साधुः । मण्डूकमुत्या खरीतीश्व । वृक्षः ।

३५ । शर्परि विसर्जनीयः ।

शर्परि खरि विसर्जनीय एव स्यान्न विकारः । रम्यः त्सरुकः । विप्रैः स्नातम् । वासः चौमम् ।

३६ । वा शरि ।

शरि विसर्गस्य सो वा स्यात् । वृक्षश्रुते वृक्षः श्रुते वा । वृक्षप्यण्डे वृक्षः-प्यण्डे वा । वृक्षस्साधुः वृक्षः साधुः वा । विप्रस्साधुः विप्रः साधुः वा ।

(२५) अथ श्रुतीऽटीति (८।३।६३) शकारस्य पचे क्तम् । तेन चात्रुण्यम् ।

(२६) विधिरय न नित्य । सनाद्यन्ता घातव (१।१।३२) उणादयो बहुल (२।१।१) मित्यादिम्वकारयो-
गात् । सत्रनात्र सन्निध्यस (१।१।१०) इति सप्तमिद्वयसहस्रमिद्वयाराधामिति च (१।१।८३) भाव्यमयोगात् ।

(क) खरपरे शरि वा लोपो विसर्गस्य । नराःस्यूलाः । नरा स्यूलाः ।
नरास्स्यूलाः वा । स्वस्थः स्वःस्थः स्वस्थः वा । निस्सृष्टः । निस्सृष्टः ।
निःसृष्टो वा ।

३० । कुप्पोः + क = पौ च ।

कुप्पोः खरि विसर्गस्य + क = पौ वा स्याताम् । चकारात् विसर्जनीयश्च ।
कपावुच्चारणार्थी । कखयोर्डमरुत्वम् । पफयोर्गजकुम्भत्वम् (२७) । विप्रः कर्त्ता ।
विप्र + कर्त्ता वा । रम्यः खड्गः । रम्य + खड्गो वा । विप्रः पचति विप्र =
पचति वा । शूद्रः पिबति शूद्र = पिबति वा । वृक्षः फलति वृक्ष = फलति
वा । कपयोर्बाधामाह ।

३८ । सौऽपदादौ ।

अपदादौ कुप्पोः खरि परतो विसर्गस्य सः स्यात् । पाशकल्पककाम्येषु
सभावः । “रक्षस्याशास्तमस्कल्पान् ।” अयस्कल्पम् । यशस्काम्यति ।

(क) अनव्ययस्येति वक्तव्यम् । प्रातः कल्पम् । पुनः काम्यति ।

(ख) रोरेव काम्ये । नान्यस्येति वक्तव्यम् । यशस्काम्यति । इह
मा भूत् । गी, काम्यति । धूःकाम्यति । काम्ये नियमादिह स्यादेव । अह-
स्कल्पमिति ।

३९ । इणः षः ।

कुप्पोरिणः परस्यापदादौ विसर्गस्य षः स्यात् । ज्योतिष्काम्यति । सर्पि-
ष्कल्पम् । धनुष्यागम् । धानुष्कः । दोर्भा तरति दीष्कः । अपदादौ किम् ?
अग्निः करोति । अग्निः कर्त्ता । कुप्पोरित्येव । तेन वित्तः (५।२।२६) ।
सर्पिषणः । अतः परं विसर्गस्य सः । इणः परम्य तु षः । खरि कुप्पोरिति
चानुवर्त्तते ।

(२७) + क इति जिह्वाभ्रानोर्ध्वचिह्नम् । = प इत्युपभ्रानोर्ध्वचिह्नम् । प्रथमं उमरुदपवत् । द्वितीयं
रजसुभ्रदिनि तात्कालिकत्वेखनस्यपदार ।

४० । नमस्युरसोर्गत्योः ।

गतिसंज्ञयोर्नमस्युरसोर्विसर्गस्य सः स्यात् । नमस्कृता । नमस्कारः ।
नमस्करोति । पुरस्कृतम् । पुरस्करोति । (२८)

४१ । द्रुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।

द्रुदुपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य यः स्यात् कुपोः परतः । निर्दुर्बहिः-
प्रादुराविद्यतुरा सम्भवः । निष्कुलानि । निष्कोपाति । निष्क्रियः । दुष्पीतिः ।
दुष्पन्नः । दुष्पीतम् । दुष्कृतम् । बहिष्कृतम् । बहिष्पचति । बहिष्करोति ।
प्रादुष्कृतम् । आविष्करोति । चतुष्पानम् । चतुष्कपालम् । चतुष्पार्श्वम् ।
“चतुष्काण्डं विपन् रामः ।” द्रुदुपधस्य किम् ? दोः करोति । कथं
नैष्कुल्यम् ? दौष्कुल्यम् ? वृहेर्वहिरङ्गाया अंसिद्धत्वात् । अप्रत्ययस्य किम् ?
अग्निः करोति । वायुः पाति । कथं मातुःकरोति । पितुःकरोतीति ?
कस्तादिषु पत्वार्थं भ्रातृषुत्वर्थस्य पाठादेकादेशनिमित्तादिषुः परस्य
विसर्गस्य पत्वं नास्तीति भाष्यम् ।

(क) पुंसुहोः प्रतिषेधः । पुंस्त्वासा । सुहुः करोति । सुहुःकाम्यति ।

४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ।

अन्तर्धौ गतिसंज्ञकस्य तिरसो विसर्गस्य सः स्यात् । तिरस्कृता तिरः-
कर्ता वा । केचिद् गतिग्रहणमिह नानुवर्त्तयन्ति । अन्तर्धेरन्यत्रापि तिरस्कारः
परिभव इति यथा स्यात् ।

४३ । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।

एषा कृत्वसुजर्थवृत्तीना पत्वं वा स्यात् । द्विष्करोति । त्रिष्पचति ।
चतुष्कुर्वन् । पक्षे द्विः करोति । त्रिः पचति । चतुः कुर्वन् । कृत्वोऽर्थे किम् ?
चतुष्काण्डम् । चतुष्कण्टकम् ।

(२८) पुरोऽन्यथामिति (१।३।६८) पुर इत्यस्य गतित्वेन कथमस्य पुर पश्यसि देवदाकमिति तस्य स्त्रिया
साधमपि पुर कौतुकाधानहेनोरिति न काविदास ? पुरो रामस्य सुहवाचकार ज्वलने वपुरिति
भट्टिय ? सर्वभाष्ये कृत्व क्रियान्तर प्रति पुरस्य गतित्वान् ।

४४ । इसुसोःसामर्थ्यं ।

इसुसो व्यपेक्षायां पत्वं वा सयात् । ज्योतिष्करोति ज्योतिः करोति वा । सर्पिष्विवति सर्पिः पिबति वा । यजुष्कुरु यजुः कुरु वा । सामर्थ्यं किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । इह पदाधिकारेऽपि व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं न लभ्यत इति सामर्थ्यग्रहणम् । तेन पश्य हृचांस्तव नदीमित्यादि सिध्यति ।

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।

इसुसोः समासे नित्यं पत्वं सयात् । सर्पिष्कुण्डिका । ज्योतिष्करः । धनुष्कोटी । अरुष्करः । अनुत्तरपदस्थस्य किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका ।

४६ । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ।

इखाकाराद् विसर्गस्य सः स्यात् क्रादिषु परतः । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी । अयस्यात्रम् । अयस्यात्री । अयस्कुशा । अयस्कणी । अनव्ययस्य किम् ? अन्तःकरणम् । स्वःकामः । पुरःकामः । पुनःकामः । समास इत्येष । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमायःकारः (२९) । अतः किम् ? गीः कारः । तपरः किम् ? भाः करणम् ।

४७ । अधःशिरसी पदे ।

अनयोर्विसर्गस्य पदे सः स्यात् । अधस्सदं यस्य निरस्तभूपतेः शिरस्सदं तस्य नतेऽङ्घ्रिपीठकमिति व्योपः ।

४८ । कस्कादिषु च ।

एषु यथायोगं सधौ स्याताम् । कस्कःशृणोति (३०) । कौतस्कुतः । यशस्काण्डम् । अयस्काण्डम् । मेदस्सिण्डः । तमस्काण्डम् । भास्करः ।

(२९) कथं तर्हि चत्वारो कामार्थयोगशकरीभिति भट्टि ? कामार्थयोगशकरीभिति विग्रहात् । इति तु कामार्थयोगशकरीभित्येव । तथाच भाष्योदाहरणं (११४।१०) तथायस्कारमिति । सुदुःखस्वरूपधारा इति (११४।११ वा) शान्तिकप्रत्याख्यानावसरे चत्वारोशब्दस्य भाष्ये उत्तरपदस्थस्य द्रवीकृतम् ।

(३०) कथं नाशकौ कौ कौ इति । क क कुत सप्तधुरावितपुत्री धोरी धुरेष्कर इति च ? (मत्पिधरधतम्) । चत्वारो यथाशब्द निहामुनीयादिकमपि ।

शुनस्कर्णः । सद्यस्कारः । गीष्पतिः । बडिष्कुलम् । भ्रातुष्पुत्र इत्यादि ।
कुपोः खरीति निवृत्तम् । इह छन्दःपदसूत्री (३१) । पूर्णः पदा-
धिकारः ।

५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

५६ । सहेः साङः सः ।

सहेः साङ्भूतस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् । तुरापाट् । तुरापाङ्भ्याम् ।
साङः किम् ? तुरासाङो । “तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”
छान्दसोऽयं प्रयोगः । छन्दसि सह (३२।६३) इति ष्वे विधानात् । कथं
तर्हि घृतनापाङ् द्विपो भूर्विंति भट्टिः ? छान्दसैरपि संज्ञाशब्दैः कवीनां
प्रचारात् ।

५७ । इण्कोः ।

इणः कवर्गाच्च परस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् ।

५८ । नुम्विसर्जनौयशर्व्यवायेऽपि ।

नुमादिव्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् ।

५९ । आदेशप्रत्यययोः ।

आदेशो यः सकारः प्रत्ययावयवश्च तस्य मूर्धन्यः स्यात् । आदेशस्य ।
सिपेच । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । ज्ञायुषु । भूषु । कर्तृषु । कीषाम् ।
गोषु । नौषु । गीर्षु । धूर्षु । कवर्गात् । अयाचीत् । धीच्यति । लिङ्छु ।
नुमादिव्यवायेऽपि । सर्पीऽपि । सर्पिःषु । प्रत्येकव्यवायेऽभ्युपगमात्तच्च । निम्से ।

(३१) यथा—

४८ । छन्दसि वाऽप्राथेडितयो । ५० । कश्चरत्करतिक्तधिरुतेष्वग्निदितेः ।

५१ । पञ्चम्या परावर्धये । ५२ । पाती च षड्जलम् ।

५३ । वशा पतिपुत्रशृणुपारपदपयस्वीषेणु । ५४ । इडावा वा ।

तुमा च नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणाद्देह । पुंसु । अपदान्तस्येत्येव । अग्नि-
स्त्र । इण्कोरित्येव । दास्यति । श्रेयांसि । पयःसु ।

६० । शासिवसिघसौनाञ्च ।

इण्कोरुत्तरस्य एषां सस्य मूर्धन्यः स्यात् । शिष्टः । अन्वशिषत् ।
उषितः । जचतुः । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ।

६१ । स्तौतिग्योरेव षण्यभ्यासात् ।

स्तौतिर्ष्यन्तानाञ्च षत्वभूते सनि परतोऽभ्यासादिणः परस्य मूर्धन्यः स्यात् ।
तृष्टुपति । ष्यन्तानाम् । सिषञ्जयिषति । सिषेचयिषति । नियमः किम् ?
सिषिचति । सुसृपति । पणीति निर्देशः किम् ? इह नियमो मा भूत् ।
सुपुषति । तिष्ठासति । अभ्यासात् किम् ? प्रतीपिषति ।

६२ । सः सिदिस्वदिसहीनाञ्च ।

एषां ष्यन्ताना मूर्धन्यापवादः सः स्यात् । सिस्वेदयिषति । सिस्वा-
ऽयिषति । सिसाहयिषति ।

६३ । प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि ।

सितशब्दात् (८।३।७०) प्राग्ड्व्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् । अभिपुणोति ।
अभ्यपुणोत् ।

६४ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।

स्यासेनयादिषु (८।३।७५) प्राक् सितादभ्यासेनापि (८।३।७०) व्यवाये
मूर्धन्यः स्यात् । अभ्यासस्य च । अभित्ठौ । अभिपिषेणयिषति । परि-
पिषति ।

६५ । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्था-
सेनयसेधसिचसञ्चस्वञ्चाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादिणः परेषां सुनोत्यादीनामेकादशानां सस्य मूर्धन्य
स्यात् । अभिपुणोति । अभ्यपुणोत् । अभिपुवति । अभ्यपुवत् । अधिष्ठा
सति । अभ्यठात् । परित्ठौ । अभिपिषति । व्यतिपजति । परिव्वजते ।

इण्कोरित्येव । प्रस्तौति । प्रसिञ्चति । सेधतेः शपा निर्देशान्नेह । अभि-
सिध्यति । कथं सुस्यो दुःस्य इति ? उपसर्गप्रतिरूपकाभ्याम् ।

६६ । सदिरप्रतेः ।

उपसर्गान् सदिः पत्वं भजते । निघीदति । निपादः । अप्रतेः किम् ?
प्रतिसीदति ।

६७ । स्तन्भेः ।

स्तम्भेः सस्य पत्वं स्यात् । अभिष्टम्भाति । अभ्यष्टम्भात् । व्यष्टम्भात् ।

६८ । अवाञ्चालम्बनाविटूर्ययोः ।

अनयोरवात् स्तम्भेः पत्वं स्यात् । आलम्बने । अवष्टभ्य दण्डं स्थितः ।
आविटूर्ये । अवष्टम्भो हृदस्य विनाशः । आलम्बनाविटूर्ययोः किम् ? अवस्तम्भो
हृदसः शीतेन ।

६९ । वैश्वस्वनो भोजने ।

अत्र वैश्वस्वनः पत्वं स्यात् । विश्वणति नरः । क्रोष्टा डिम्बं
व्यवणत् । विषव्वाण । अववणति । विश्वणः । सगद्भोजनादन्यत्र विश्वनति
ढक्का । अवस्वनति ढक्का ।

७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्सुखञ्जाम् ।

परिनिविभ्यः सेवादीनां पत्वं स्यात् । परिपेवते । परिपेवणम् ।
निपेवणम् । अपेवत । परिपिपेविपते । गताः प्राक्सितीयाः । परिपितः ।
विपयः । परिपीव्यति । परिपहते । परिष्करोति । परिष्कारः । सुखञ्जी
चोत्तरार्थौ ।

७१ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ।

उक्तानां सिवुसहादीनामड्व्यवायेऽपि सस्य पत्वं वा स्यात् । पर्यपीव्यत्
पर्यपीव्यत् वा । व्यपहत व्यसहत वा । पर्यपहत पर्यसहत वा । पर्यष्करोत्
पर्यष्करोत् वा । न्यष्टोत् न्यस्योत् वा । व्यष्टोत् व्यस्योत् वा । पर्यष्वजत
पर्यरूजत वा ।

७२ । अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।

एभ्यःस्यन्दतेः पत्वं वा स्यादप्राणिषु । विष्यन्दते विस्यन्दते वा तैलम् ।
अप्राणिषु किम् ? अनुस्यन्दते मख्य उदके ।

७३ । वैः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।

वैःस्कन्देः पत्वं वा स्यात् । विस्कन्ता विस्कन्ता वा । अनिष्ठायां किम् ?
विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

७४ । परेञ्च ।

परेः स्कन्देः पत्वं वा स्यात् । निष्ठार्थोऽयं योगः । परिष्कन्ता परिस्कन्ता
वा । परिष्कणः परिस्कन्नः वा ।

७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।

मूर्धन्याभावो निपात्यते पचाद्यच्चि ।

७६ । स्फुरतिस्फुलत्यो निर्निविभ्यः ।

एभ्यः स्फुरतिस्फुलत्योः पत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति निःस्फुरति वा ।
निष्फुलति निष्फुलति वा । विष्फुलः विष्फुलः वा ।

७७ । वैः स्कभ्रातेर्नित्यम् ।

अस्य नित्यं पत्वं स्यात् । विष्कभ्राति । विष्कभ्रितुम् । विष्कभ्रः ।

७८ । द्रुणः पीध्वंलुड्लिटांशोऽङ्गात् ।

इण्मादङ्गात् पीध्वंलुड्लिटांशोऽङ्गात् । श्योपीडम् ।
कपीडम् । अचोडम् । चक्रुड् । वक्रुड् । इण्कोरित्वनुहसाविण्प्रहणं को
निहस्यर्धम् । यक्षीध्वम् । पक्षीध्वम् । अङ्गात् किम् ? परिवेषिपीध्वम् ।
एषां किम् ? अलुध्वम् ।

७९ । विभाषेठः ।

अनन्तरो विधिरिटः परेषां तेषां वा स्यात् । नविपीध्वं नविपीडुं वा ।
विष्पदिटोऽपि । कारिपीध्वं कारिपीडुं वा । लुड् । अष्टहीध्वम् । अष्टहीडुं

वा । अलविध्वम् । अलविद्धं वा । लिट् । जगृह्विध्वे जगृह्विद्धे वा । अद्वादिति निवृत्तम् । तेनेहापि स्यात् । दीडो युञ्चि (६।४।६३) । उपदिदीयिध्वे । उपदिदीयिद्धे वा । इण इत्येव । शोभिषीध्वम् । अशोभिध्वम् । शशुभिध्वे ।

८० । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ।

अङ्गुलेः सङ्गो मूर्धन्यं भजते । अङ्गुलिपङ्गा यवागूः । वाक्ये तु । अङ्गुलेः सङ्गं पश्य । समासे विधिरितः सप्तसूत्रागम् ।

८१ । भीरोः स्थानम् ।

भीरोः परस्य स्थानस्य पत्वं स्यात् । भीरुष्ठानम् ।

८२ । अग्नेः स्तुत्स्तीमसोमाः ।

अग्नेः परेषां स्तुदादीनां पत्वं स्यात् । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । “अग्नी योमच्छायथा त्वं परीतस्त्रापाह्वादी शत्रुमित्त्रेषु कुर्वन् ।” दीर्घादेवेत्यतः । इह तु न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ ।

८३ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ।

ज्योतिरायुर्भ्यां स्तोमस्य पत्वं स्यात् । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ।

आभ्यां स्वसुः पत्वं स्यात् । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।

८५ । मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां स्वसुः पत्वं वा स्यात् । मातृष्वसा मातुःस्वसा वा । पितृष्वसा पितृभ्यामन्यतरस्याम् । वाक्ये तु मातुः स्वमित्येव ।

८६ । अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।

अभिनिसः स्तनतेः पत्वं स्यात् । अभिनिष्ठानः । विसर्जनीयस्य संज्ञा । अन्यत्र । अभिनिसस्तनति ष्टदङ्गः । समास इति निवृत्तम् ।

८७ । उपसर्गप्राट्भ्यामस्तिर्यचपरः ।

आभ्यां परस्यास्तिसकारस्य पत्वं स्यात् यकारपरस्याचपरस्य च ।

अभियात् । प्रादुःष्यात् । अभिषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परस्य किम् ? अभिस्तः ।

८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।

एभ्यः सुप्यादीनां सस्य पत्वं स्यात् । सुपुसः । दुःपुसः । सुपूतिः । विपूतिः । दुःपूतिः । “तस्य चत्रियदुःपूतेः” । सुपमम् । निःषमम् । विषमम् । एभ्यः किम् ? अभिसुसः । सुपीति निर्देशः किम् ? सुस्वपिति ।

८९ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।

आभ्यां स्नातेः कौशलगतौ पत्वं स्यात् । निष्णातः शास्त्रे । नदीष्णः । नदीञ् इत्यर्थः । कौशले किम् । नदीस्नातः ।

९० । सूत्रं प्रतिष्णातम् ।

प्रतिस्नातमन्यत्र ।

९१ । कपिष्ठलो गोत्रे ।

कपिस्थलमन्यत् । गोत्रमिहादिपुरुषः ।

९२ । प्रष्ठाऽयगामिनि ।

प्रस्थोऽन्यत्र ।

९३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ।

विस्तरोऽन्यत्र ।

९४ । वृन्दोनास्त्रि च ।

वृत्तनास्त्रि विस्तृणातेः पत्वं स्यात् । वञ् । विष्टारपङ्क्तिर्नाम वृन्दः ।

९५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

आभ्यां स्थिरस्य पत्वं स्यात् । गविष्ठरः । युधिष्ठिरः । अतएव निपात-
मात् सप्तम्यलुक् ।

९६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।

एभ्यः स्थलस्य पत्वं स्यात् । विठलम् । कुठलम् । “गयानां कुठले” ।

गमिष्ठलम् । शमीति व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति (६।३।६३) ऋस्वः ।
परिष्ठलम् ।

६७ । अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वितिकुशिकुशङ्कुमन्त्रिपुञ्जि
परमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।

एभ्यः परस्य स्थस्य पत्व' स्यात् । अम्बठः । आम्बठः । गोठः । मूमिठः ।
सव्यठः । अपठः । द्विठः । त्रिठः । कुठः । शेकुठः । शङ्कुठः । अङ्कुठः ।
मन्त्रिठः । पुञ्जिठः । परमेठः । वर्हिठः । दिविठः । अग्निठः । स्थ इति
स्वरूपग्रहणात् । गोस्थानम् । कथं सव्येठा सव्येठरी परमेठीति ? औषादिका
एते सुपामादिषु विज्ञेयाः ।

६८ । सुपामादिषु च ।

एषु पत्व' स्यात् । सुपामा । "सुपाम्नी सर्वतेजःसु ।" निःपामा ।
सुपेधः । निपेधः । सुपन्विः । अपहु । सुहु । दुहु । उपष्टम् इत्येके ।

६९ । एति संज्ञायामगात् ।

हरिपेणः । एकारे किम् ? हरिसिंहः । संज्ञायां किम् ? पृथुसेनो राजा ।
अगः किम् ? विश्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ।

१०० । नक्षत्राद्वा । (३२)

संज्ञायां नक्षत्रात् परस्य सस्य पत्व' वा स्यात् । रोहिण्येणः । रोहिण्ये-
सेनो वा । एवं यथादर्शनं सुपामादयः ।

१०१ । ऋखात् तादौ तद्विती ।

ऋखात् परस्य सस्य पत्व' स्यात् तादौ तद्विती । सपिष्टरम् । सर्पिष्ट-
मम् । यजुष्टमम् । वपुष्टमम् । दीर्घायुष्टम् । चतुष्टयम् । सर्पिष्टा । तादौ
किम् ? सर्पिससात् भवति । ऋखात् किम् ? गीस्तराम् ।

(क) तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्युस्तराम् ।

(३२) In some MSS the reading is इदन्तात् नक्षत्रात् परस्य सस्य पत्व' स्यात् । इग, किम् ।

११६ । स्तम्भसिवुसहाञ्चडि ।

एपाञ्चडि पत्वं नास्ति । पर्यंतस्तम्भत् । पर्यंसीपिवत् । पर्यंसीपहत् । व्यसीषहत् । कथं परस्य पत्वम् ? उपसर्गादिति वक्तव्यम् । तेनोपसर्गादिति प्राप्तिर्निषिध्यते । नाभ्यासात् ।

११७ । सुनोतेः स्यसनोः ।

सुनोतेः स्ये सनि च पत्वं नास्ति । परिसोथ्यते । सन्नन्तात् किप् । अभिसुत् । स्यसनोः किम् ? अभिसुपाव । परिसुपाव ।

११८ । सद्विस्वज्ञोः परस्य लिटि ।

अनयोर्लिटि परस्य सकारस्य पत्वं नास्ति । विपसाद । परिपस्वञ्चे । संयोगादपि लिटो विभाषा किञ्चमिच्छन्तीति वामनवृत्तिः । तेन पक्षेऽनुपङ्गनोपात् परिपस्वञ्ज इति (३४) सिद्धम् ।

११९ । निव्यभिभ्योऽड्यवाये वा कृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥८३॥

समाप्त्य मनुष्पादः ॥

(३४) अत्र सदे परस्य लिटौत्पत्त्वं सूत्रम् । तत्र स्वञ्चे रूपसंख्यामिति वार्तिकम् । परिपस्वञ्ज इति भाष्योदाहरणात् स्वञ्चेलिटि वा किञ्चञ्च । एवञ्च सस्वञ्जे प्रियसुरो निपीडितेति कालिदासस्य । सस्वञ्जे दयितया हृदयेभ्य इति भारवे । वलिभयालिभयादिव सस्वञ्ज इति भाष्यस्य । आलिङ्गितालीकपरस्परान् कथं निघण्टौ परिपस्वञ्जाते इति नैषधे च प्रयोगः । समिन्दुः परिपस्वञ्ज इति च ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । रघाभ्यां नो णः समानपदे ।

रघाभ्या परस्य नस्य णत्वं स्यात् समानपदे । विस्तीर्णम् । पुष्पाति । कुष्पाति । समानपदे किम् ? वार्निधिः । पिष्टनाम ।

(क) ऋवर्णाच्च । तिस्रणाम् । चतस्रणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् ।

२ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।

समानपदेऽडादिव्यवायेऽपि रपञ्चभ्यो नस्य णत्वं स्यात् । करणम् । हरणम् । उर क्तेण । गृह्णाति । वृक्णः । रोपणः । भूपणम् । वृत्तेण । मूर्खेण । भृङ्गेण । दर्पेण । गर्भेण । आङ् । पर्याणयति । नुमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । वृंहणम् । वृहणोयम् । वृंहणम् । वृंहणीयम् । अडादिव्यवाये किम् ? चुटुतुल्यव्यवाये सा भृत् । रोचनम् । दर्शनम् । कपर्दकेन । एकपद इत्येव । अग्निरानीयताम् । अडादिव्यवायो यावत्सत्त्व मनुवर्त्तते ।

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

पूर्वपदस्यरपञ्चभ्यः परस्य नस्य णत्वं स्यात् संज्ञा चेत् । खरणसः । सूर्पणखा । नारायणः । संज्ञाया किम् ? दीर्घनयना स्त्री । कथमयणीः ? यामणि कुलमिति ? अग्रयामाभ्याश्चेत्युपसंख्यानात् । अगः किम् ? (35) नृगयनम् । अडादिव्यवाय इत्येष । अर्हनसः । अतःपरं पूर्वपदस्यरपञ्चभ्यो विधिः ।

(35) अग इति पूर्वपदादिस्य विशेषणम् । पूर्वपदस्येन गकारेण सप्त्यनिमित्तस्य चेन्न व्यवधानमिच्छते । तेन प्राङ्गं शीतिरिदंण इत्यादौ णत्व भवत्येव । अगयन नृगमेवा रागय इत्यादौ तु न ।

४ । वनं पुरगामिश्रकासिद्धकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।

एभ्यो वननकारस्य संज्ञाया णत्वं स्यात् । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिद्धकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् । पूर्वेण सिद्धौ नियमान्नेह । इन्द्रवनम् ।

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्तक्षामकार्थ्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।

एभ्यो वनस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि नस्य ण. स्यात् । प्रकष्टं वनं प्रवणम् । निर्गतो वनान्निर्वणम् । अन्तर्वणम् । शरवणम् । इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । आम्रवणम् । कार्थ्यवणम् । खदिरवणम् । पीयूक्षावणम् ।

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । औषधे. । दूर्वावणं दूर्वावनं वा । वनस्पतिरिह वृक्षमात्रं गृह्यते । व्याप्ते. । शिरीषवणं शिरीषवनं वा । गम्भारी-
वणम् । गम्भारोवनं वा । व्यवस्थितविभाषया नेह । इरिकावनम् । तिमिरा-
वनम् । इक्षरत्ररक्षरेभ्योऽभिधानान्नेह । देवदारुवनम् । सहकारवनम् ।
अहादिव्यवाय इत्येव । न्यग्रोधवनम् ।

७ । अङ्गोऽदन्तात् ।

अदन्तादङ्गो नस्य णत्वं स्यात् (३६) । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः । अदन्तात् किम् ? निरङ्गः ।

८ । बाहनमाहितात् ।

वोढव्याहाहनस्य नो णः स्यात् । दर्भवाहणो वटुः । इक्षुवाहणो गौः ।

(३६) अत्राप्यदनपूर्वपदस्याभ्या रथाभ्यामीशज्ञौ नस्य णत्वम् । लक्ष्मणः । लक्ष्मणः भव इति विषये कालात् ठञ् (४।१।११) । द्विगोलुगनपत्य इति (४।१।२०) ठञ्चो लुक् । लक्ष्मणमिय । तद्विकार्येभ्यादिना १(२।५।१) समास । लक्ष्मणः अहाणि जातस्य यस्य स लक्ष्मणज्ञान । कालाः परिमाणमिति (२।२।५) समास । अत्ररपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमित्युपसर्खागतात् (२।१।५१, वार्षिक) विपदै तत् पुरुष । तपरकरणादिह च न । परागत मरुः पराङ्ग । यदा तु परमन्वेन समास सदा पराङ्ग । दीघाज्ञौ शाब्दित्वेन तु चुषादित्वात् णत्वमित्याह ।

तार्क्ष्यवाहणः । आहितात् किम् ? गर्गसम्बन्धि वाहनं गर्गवाहनम् । यदा तु गर्ग एव बोद्धव्यस्तदा गर्गवाहणमिति । (३७)

६ । पानं देशे ।

पूर्वपदस्थेभ्यो रपञ्चभ्यः परस्य पाननकारस्य णत्वं स्याद्देशे । पीयत इति पानम् । सुरापाणाः प्राच्याः । “असृक्पाणाधिपं तूर्णम् ।” देशे किम् ? सुरापानो मनुष्यः ।

१० । वा भावकरणयोः ।

भावे करणे च पाननकारस्य णत्वं वा स्यात् । पीयूषपाणं पीयूषपानं वा । कषायपाणं कषायपानं वा । सुरापाणं वर्त्तते सुरापानं वा । करणे चीरपाणः कंसः चीरपानो वा । कथं निष्पानं, दुष्पानमिति ? घात् पदान्तादिति (८।४।३५) निषेधात् ।

(क) गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् । गिरिणदी गिरिनदी वा । स्वर्णदी स्वर्नदी वा ।

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।

एषु नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माघवापिणौ माघवापिनौ वा । व्रीहिवापिणौ व्रीहिवापिनौ वा । नुम् । माघवापाणि माघवापानि वा । व्रीहिवापाणि व्रीहिवापानि वा । विभक्तौ । परमाहिणा परमाहिना वा । कथं प्रपक्तानि ? क्षत्रिययूनेति ? चुम्नादित्वात् (३८) । अद्वादिव्यवाय इत्येव । गर्हभवाहिनौ ।

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

एकाजुत्तरपदेषु तेषु नो नित्यं णः स्यात् । वृत्रहणौ । चीरपाणि । चीरपेण । अद्वादिव्यवाय इत्येव । व्रीहिजानि । णप्रहणं नित्यार्थम् ।

(३७) कुपेन गार्गससम्बन्धिवाहनमिति माघः । पक्षे घनरवा नरवाहनसम्पद इति रघुकाव्ये । नरवाहनः कुपेनः ।

(३८) अथ—“युषादीनां प्रतिषेधः ।” इति शतिकां च वर्त्तते ।

१३ । कुमति च ।

कवर्गवदुत्तरपदे तेषु नो नित्यं णः स्यात् । नगरवक्त्रेण । नगरकाक्त्रेण । दक्षमुखेण । दक्षमुखेण । हृकमुखेण । युजाक्रीडेति (३१२।१४२) घितुण् । वस्रयोगिणी । पुष्ययोगिणः । पुष्ययुगाणि । हृषभयुगाणि । सर्वाङ्गाणि । हृक्षयुगेण । वर्षभोग्येण । मूर्खीघ्रेण । अङ्गादिव्यवाये किम् ? व्रीहिल्यागिनः । कथं शास्त्रवाक्यानि कुरुमुख्यानाम् प्रहोऽप्रगामिनि छात्रगामिना चन्द्रगोमिनेति ? चुभ्रादित्वात् (८।१।३६) । (३९)

१४ । उपसर्गादिसमासेऽपि षोपदेशस्य ।

असमासे समासे च प्रादिस्थरपञ्चभ्यो धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रणमति । प्रणिनीपति । प्रणायकः । निर्णयः । षोपदेशस्य किम् ? प्रनर्दति । कथं दुर्नयः ? चुभ्रादित्वात् । (४०) अतःपरमुपसर्गस्थरपञ्चभ्यो विधिः ।

(३९) "प्रहोऽप्रगामिनौति (८।१।३६) स्वनिर्देशादेव कुमति चेत्यनित्यं निति केषुच । एवञ्च क्वचाम कुरुमुख्यानां नगर नागसाहचरमिति भारतप्रयोगे ते णत्वं निवर्तयन्ति इति मृष्टिधर । The author holds here छात्रगामिना as with the dental न, but the काशिकाकार gives ह्रषगामिना with the cerebral ण So what is the guarantee that the classical authors are all of one view regarding the णत्वं in such words as शास्त्रवाक्यानि &c ? As to the नत्वं in अप्रगामिनि, we quote here our remarks made in our edition of the व्यास viz — "There is some controversy regarding णत्वं in the word अप्रगामिनि । काशिका gives ह्रषगामिनी as an illustration of कुमति च (४ ४ १३) My MSS —(the Bengali one is of 1715 saka)—also spell अप्रगामिनि here with the cerebral ण । In the MSS of the प्रतिशास्त्रीसूदी about 500 years old, the cerebral ण is found in the word On the other hand मैत्रेय रचित asserts that प्रहोऽप्रगामिनि had been given with the dental न by the सूतकार In annotating the वार्तिक, युवादीनां प्रतिषेधः, says he in his तन्त्रप्रदीप on the Rule प्रातिपदिकाननुम्विभक्तिषु च (४ ४ ११) that युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येवंशब्द प्रतिषेधे प्रहोऽप्रगामिनौत्येवमादौ निर्देशः प्रमाणम् । So there is at least one classical पाणिनीय grammarian who vouches for the dental न in the word अप्रगामिनि । But others maintain नावाप्तोक्तिरस्तीति and therefore they allow the Rule कुमति च (४ ४ १३) to prevail So all such words as शास्त्रवाक्याणि कुरुमुख्यानाम्, अप्रगामिनि छात्रगामिना, चन्द्रगोमिना, &c have the cerebral ण according to this view

(४०) दूर धलणलयोरुपसर्गप्रतिषेधो वक्तव्य (१।१।६० वा) इत्यनेनैवात एतन्निरास इत्यन्ते ।

१५ । हिनुमीना ।

अनयोर्नस्य णत्वं स्यात् । ग्रहिणीति । ग्रहिणुतः । प्रमोषाति । प्रमीषीतः ।

१६ । आनि लोट् ।

लोडानिनकारस्य णत्वं स्यात् । प्रवपाणि । परिवपाणि । अडादिव्यवाय इत्येव । प्रददानि । आनीति किम् ? प्रवपन्तु । लोटः किम् ? प्रवपाणि मांसानि ।

१७ । नेर्गद्वनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

एषु नेर्णत्वं स्यात् । प्रणिगदति । अडादिव्यवाय इत्येव । प्रण्यगदत् । ह्व । प्रणिदाता । प्रणिधाता । मिति माङ्ग्लेङ्गोर्ग्रहणम् । प्रणिमिमीते । प्रणिमयते । एवं यावत् प्रणिदेग्धि ।

१८ । शिषे विभाषाऽकखादावघान्त उपदेशे ।

धातुपाठे अकखादौ धातौ अपान्ते च ने णीं वा स्यात् । प्रणिपक्ता प्रनिपक्ता वा । प्रणिजानाति प्रनिजानाति वा । शिषे किम् ? गदादिषु मा भूत् । प्रणिगदति । प्रणिगदन्म् । अकखादौ किम् ? प्रनिकर्त्ता । प्रनिखादति । अपान्ते किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिपिच्छति । उपदेशे किम् ? प्रणिवेष्टा प्रनिवेष्टा वा । इह मा भूत् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपिच्छति ।

१९ । अनितेः ।

अनितेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्राणिति ।

२० । अन्तः ।

अनितेरन्तभूतस्यापि नस्य णत्वं स्यात् । क्विप् । हे प्राण् । केगवहृत्सी तु विकल्प उक्तः । हे प्राण् हे प्राण् वा ।

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ यौ स्याताम् । प्राणिणिपति ।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य ।

हन्तेर्नो णत्वं स्यात् । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । अत्पूर्वस्य किम् ? प्रघ्नन्ति । तपरः किम् ? प्राघानि ।

२३ । वमोर्वा ।

वमयोः परतो हन्तेर्नकारस्य णत्वं वा स्यात् । प्रहण्वः प्रहण्यो वा । प्रहणमः प्रहण्मः वा ।

२४ । अन्तरदेशे ।

अदेशे अन्तःशब्दादुधन्तेर्नकारस्य णत्वं स्यात् । अन्तर्हणनम् । अन्तर्हण्यते । कथमन्तर्हन्ता ? णत्वेऽनुस्वारपरसवर्णस्यासिद्धत्वात् कुर्वन्तिवत् । अदेशे किम् ? अन्तर्हणनो देशः ।

२५ । अयनञ्च ।

अन्तःशब्दादुत्तरस्यादेशेऽयनस्य नो णव' स्यात् । अन्तरयणं वर्त्तते । अदेशे किम् ? अन्तरयनो देशः । इह ।

२६ । छन्दस्यृदवग्रहात् ।

२७ । नञ्च धातुस्योरुपुभ्यः ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२८ । उपसर्गाद् बहुलम् ।

उपसर्गात् परस्य न.शब्दस्य नो णत्व' स्यात् । प्रणसम् मुखम् । परिणसम् मुखम् । बहुलप्रहणं छन्दोभागार्थम् ।

२९ । कृत्यचः ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात् कृत्यस्यस्याच' परस्य नस्य णत्वं स्यात् । अनमानानीयानीनिनिनिष्ठादेशेषु सम्भवः । प्रयाणम् । प्रमाणम् । प्रयायमाणम् । प्रयाणीयम् । अप्रयाणि । प्रयायिणी । प्रहाणि । परिहाणि । प्रहीणः । निर्वाणम् । कथं प्रख्यानम् पर्याख्यानम् ? कार्योऽत्र यत्र । अथवा क्षुभ्रादि-

त्वात् (41) । अचः किम् ? प्रमग्नः । उपसर्गादित्येव । नरयानम् । अडादि-
व्यवाय इत्येव । प्रयोजनम् । प्रतियानम् । प्रदानम् । प्रधानम् । प्रेन्वनम् ।
कथं निर्विष्य इति ? उपसंख्यानात् ।

३० । खेर्विभाषा ।

ख्यन्तात् कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तिर्वा स्यात् । प्रयापणं प्रयापनं वा ।
प्रहापणीयं प्रहापनीयं वा ।

३१ । ' हलश्चेजुपधात् ।

हलादेरिजुपधाद् विहितस्य कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तिर्वा स्यात् ।
प्रगोपणं प्रगोपनं वा । निर्गूहणं निर्गूहनं वा ।

३२ । इजादेः सनुमः ।

कृत्यच इति (८।४।२६) षत्वं सनुमो हलन्ताद् यदि स्यात् तदिजादेरेव ।
प्रेङ्गणम् । परीङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । नुमोऽनुस्वारमात्रोपलक्षणात् प्रोम्भणम् ।
इजादेः किम् ? प्रमङ्गनम् ।

३३ । वा निंसनिक्षनिन्दाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेषा नो षत्वं स्याद्वा । षोपदेशप्राप्तेर्विकल्पः । प्रणिं-
स्ते प्रनिंस्ते वा । प्रणिञ्चकः प्रनिञ्चकः वा । प्रणिन्दति प्रनिन्दति वा । (42)

३४ । न भाभूपूकमिगमिष्यायिवेपाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेषा कृत्यच (८।४।२६) इति षत्वं नास्ति । प्रभानम् ।
प्रभाणीयम् । प्रभवनम् । प्रंपवनम् (43) । प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्रप्यायनम् ।
प्रवेपनम् ।

(41) यत्रुत् काश्यायनेनेव कृतः । तदाहि अचिड* ख्याजित्यव (२।४।५४) वार्तिकेण अचिडे शस्य
यवचन विभाषेति षत्वं पर्याख्यान इति हे वार्तिके । यत्र हि यदर्थः । अचिडकाच्छे यत्प्रकरणान्तर
ख्यायः शस्य यो वेति वचनं कर्तव्यम् । तेन यत्प्रकाशितवया शस्ये सति प्रकारव्यवधानात् षत्वम् । विक्षरन्त
शस्यकीदृभाद् बोध्यः ।

(42) अत्र माधवभोजिप्रभृतयस्तु कृतेष्वर्षे विकल्प इति मन्वके । तिङि तु जित्य षत्वम् ।

(43) अत्र "भादिषु पूञ् चङ्गण"मिति वार्तिकम् । तेन पूञो नः । पूङ्गन्तु स्यादेव षत्वम् । प्रपवणीय
काम । प्रपवन सोमस्य ।

(क) ष्यन्तानां भादीनाञ्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रभापनम् । प्रभाप-
नीयम् । कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तेर्निषेधाच्चेह । प्रभवाणि । प्रभाणि ।
षानि लोडिति (८।४।२६) षत्वम् । उक्तमुपसर्गात् ।

३५ । षात् पदान्तात् ।

नस्य पदान्तात् पकाराणत्वं नास्ति । सर्षिष्यानम् । यजुष्यानम् ।
दुष्यानम् । दुष्यीयमानम् । निष्यीयमानम् । दुखेन । पादिति किम् ?
निर्णयः । दुर्नयः । (४४)

३६ । नशेः षान्तस्य ।

णत्वं नास्ति । प्रनष्टः । प्रनष्ट्यति । षान्तस्य किम् ? प्रणश्यति ।
प्रणशः ।

३७ । पदान्तस्य ।

नकारस्य णत्वं नास्ति । वृक्षान् । गिरीन् । व्रीहिवापान् । खरमुखान् ।
हे करिष्यन् ।

३८ । पद्व्यवायेऽपि ।

पदेन व्यवाये णत्वं नास्ति । व्रीहिकुम्भवापिन । रोपभीममुखेन
प्रविपानम् । (४५)

(क) अतद्धित इति वक्तव्यम् । चार्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।
कुमति चेति (८।४।२७) षत्वम् ।

३९ । क्षुभ्रादिषु च ।

एषु णत्वं नास्ति । क्षुभ्राति । क्षुभ्रीतः । नरीनृत्यते । नरीनर्त्ति ।
नृनमनो नाम कथित् । वृषोति । परिर्त्सनम् । वार्त्तन्नः । पुनर्त्तवा ।
दौर्भागिनयः । हरिनन्दी । ब्रह्मन्नः । दुर्नयः । दुर्नाम । आकृतिगणोऽयम् ।
उक्तं षत्वम् ।

(४४) इदं चिन्त्यम् । शुभादित्त्वाप्रयत्नात् । नचात्र दुर्नय इति प्रकृतादृष्टत्वं लेखकप्रमादात् ।
दुर्घटवृत्तावयवत् प्रकृतमेगोदाहृतमित्युक्ते ।

(४५) एवञ्च प्राङ्मुखेन पराङ्मुखानामित्यादिष्वपि न षत्वम् ।

४० । स्तोः शुना शुः ।

सस्य श स्तवर्गस्य चवर्गः स्यात् । कदा ? श्चुभ्यां योगे । कश्चुभ्यते । कश्चिनोति । कश्चेते । कश्चात् । अग्निचिच्छेते । भवाच्छेते । भलां जश्ले कते शुत्वम् । ततः खरि चेति (८।४।५४) चर्त्वम् । तच्चिनोति । तच्छिनति । तज्जयति । प्रशाच्चिनोति । प्रशाञ्जुडुवे । शुनेति तृतीया निदेशात् पूर्वनापि योगे शुत्वम् । यन्नः । याञ्जा । मस्जो मज्जति । लस्जो लज्जति । इह भशि जश्लस्यासिद्धत्वात् सस्य शुत्वेन शः । तस्य जश्लेन जकारः । संहितायामित्येव । कः चिनोति । अग्निचित् श्रैते । तत् चिनोति । तत् जयति । पदस्थेत्यधिकारो (८।१।१६) मण्डूकप्रुत्या कचिदेवोपयुज्यते । इह स्तोरिति शुरिति च समाहारेऽप्यनपुंसकत्वम् । सौचत्वात् ।

४१ । शुना शुः ।

सस्य ष स्तवर्गस्य टवर्गः स्यात् । कदा ? शुभ्यां योगे । कष्पण्डे । कष्टीकते । एष्टा । पेष्टा । अष्पोष्ट । अच्योष्ट । यष्टा । ईष्टे । ईष्टे । उड्डीनम् । तट् टीकते । तड्ढीकते । भवाच्छीनः । अवादयखड्काम् । लिखखकारः । तषकारः । लीडम् । गूडम् ।

४२ । न पदान्तादोरनाम् ।

(क) अनामिति नाम्नवतिनगरीषामिति वाच्यम् । पदान्ताट् टवर्गात् स्तोः शुत्वं नास्ति । खलिट् साधुः । खलिट् तरति । मधुलिट् साधुः । मधुलिट् तरति । नेह । पषाम् । पषवतिः । पषगरी ।

४३ । तोः पि ।

तवर्गस्य प्रकारे शुत्वं नास्ति । अग्निचित् पण्डे । महान् पण्डे ।

४४ । शात् ।

शकारात् तोः शुत्वं नास्ति । प्रशः । विश्रः । जश्वम् । अश्रति ।

४५ । यरोऽनुनासिकोऽनुनासिको वा ।

यरः पदान्तस्य अनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । वाग्नेता वाङ्नेता वा । त्वञ् षकारः त्वञ्कारः वा । ककुम्नाथः ककुब्नाथः

वा । श्वनिष्पन्नयति श्वलिङ् नयति वा । तन्मात्रा तद्मात्रा वा । पदान्तानु-
हतिः किम् ? वेद्मि ।

(क) प्रत्यये नित्यवचनम् । वाङ्मयम् । पश्याम् । मधुलिण्मात्रम् ।
श्वलिण्मात्रम् । तन्मात्रम् (46) ।

४६ । अचो रहाभ्यां द्वे ।

अचः परी यी रहौ ताभ्या परस्य यरो द्वे स्यातां वा । अर्कः अर्कः वा ।
मूर्कः ख. मूर्खः वा । स्वर्गः स्वर्गः वा । अर्गघ्यः अर्घ्यः वा । निज्भरः
निर्भरः वा । अर्त्थ. अर्थः वा । आर्द्रः आर्द्रः वा । वर्धनं वर्धनं वा ।
बहिर्नयति बहिर्नयति वा । दर्पः दर्पः वा । निर्भरः निवर्भरः वा । दर्भः
दर्भः वा । धर्मः धर्म. वा । शर्म शर्म वा । कार्यं कार्यं वा । ब्रह्मा ब्रह्मा
वा । अपहृद्भुते अपहृद्भुते वा । अचः किम् ? ऋते ।

४७ । अनचि च ।

अचः परस्य यरोऽचि द्वे स्याता वा । उग्रः उग्र. वा । विघ्नः विघ्नः वा ।
मत्स्यः मत्स्यः वा । पुत्रः पुत्रः वा । युधते युध्यते वा । बुध्यते बुध्यते वा ।
सिध्यति सिध्यति वा । दध्यत्र दध्यत्र वा । मध्यत्र मध्यत्र वा । वध्यः वध्यः
वा । इन्द्र. इन्द्रः वा । ऋश्यः ऋश्यः वा । शिष्यः शिष्यः वा । शस्य
शस्यं वा । अस्थि अस्थि वा । अच इति किम् ? क्लितम् । अनचीति
किम् ? दधि तिष्ठति ।

(क) यथो मयः ।

(1) द्वे वा भवतः । उल्का उल्का वा ।

(2) मयद्य यण इत्येके । दध्यत्र दध्यत्र वा । शक्यः शक्य. वा । मध्यत्र
मध्यत्र वा । शक्तः शक्तः वा ।

(ख) शर. खयः ।

(1) द्वे वा स्याताम् । स्याली स्याली वा । स्थानम् स्थानं वा ।

(46) तन्मात्रतन्मात्रादिष्वनुशासिकस्यासिद्धत्वेन दकारत्वाच्चगप्राधादिषु च दकारत्वाच्चोप माति
पदिकारत्वेति (८११०) नकारलोपी भवति ।

(२) खयश्च शर इत्येके । वतसः वत्सुस. वा । चीरम् । क्ख्पीरं वा ।
अप्सराः अप्सराः वा ।

(ग) अवसाने हे वा भवतः । वाक् वाक्क् वा । पट् पट्क् वा । यर
इत्येव । दधि ।

(घ) चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ।

(१) चयःस्थाने द्वितीया वर्णा आदिश्यन्ते शरि वा । वाक्श्रिते वाक्श्रिते
वा । अप्सराः अप्सरा. वा । अप्सु अप्सु वा । चीरं ख्पीरं वा । वृक्षः
वृक्षः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । खलिट्सु खलिट्सु वा । वत्सः
वत्सुस वा । भवत्सु भवत्सुस वा ।

(२) चय. परे द्वितीया वर्णा आगमरूपा भवन्तीत्यन्ये । क्ख्पीरं
चीरं वा । वत्स वत्सुस. वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । भवत्सुस
भवत्सुस वा । अप्सराः अप्सराः वा ।

(३) चयो द्वितीया द्विरुच्यन्त इत्यपरे । चीरं क्ख्पीरं वा । अप्
सराः अप्सराः वा । भवत्सु भवत्सुस वा ।

४८ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।

आदिनी परे आक्रोशे गम्यमाने पुत्रस्य द्वित्व नास्ति । पुत्रादिनी ।
आक्रोशे किम् ? पुत्रादिनी शिशुमारी ।

(क) तत्परे चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी ।

(ख) हतजग्धयोश्च वा । पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी वा । पुत्रहती पुत्र-
हती वा ।

४९ । शरोऽचि ।

शपसामचि हे न स्याताम् । आदर्शः । कर्षः । वर्षा । कार्शरम् ।
अचि किम् ? दर्शयति दर्शयति वा । ईर्यति ईर्यति वा । ईर्या
ईर्या वा ।

५० । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।

एतन्मतेन त्रिप्रभृतिषु हे न स्याताम् । इन्द्र । राष्ट्रम् ।

५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य ।

शाकल्यमतेन सर्वत्र द्वित्वमसम्मतम् । अर्कः । ब्रह्मा । दध्यत्र । युध्यते । सिध्यतीति उदाहृतमेव । आचार्यापादानं पूजार्थम् । वेत्यनुवृत्त्या सिद्धेः ।

५२ । दीर्घादाचार्याणाम् ।

आचार्याणां मतेन द्वित्वं न स्याद् दीर्घात् परस्य । पात्रम् । दात्रम् । सूत्रम् । गोत्रम् ।

५३ । भलाञ्जश् भगि ।

भगि परे भगनां जगः स्युः । लब्धा । दोग्धा । मज्जति । बोधा ।

५४ । अभ्यासे चर्च ।

अभ्यासे भलाञ्जरः स्युर्जगद्य । चिखनिपति । तिष्ठासृति । पिफणि-
पति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः । चचार । पिपासति । जगः खल्वपि ।
जिघत्सति । विभर्त्सि । डुटोक्ते । प्रकृतिजगं प्रकृतिजगः स्युः । ददौ । बुबुधे ।

५५ । खरि च ।

खरि परे भलाञ्जरः स्युः । भेत्ता । छेत्ता । युयुत्सुः । आरिषते । तच्चि-
नोति । बुभुत्सते । विभित्सति ।

५६ । वावसाने ।

विरामे भलाञ्जरः स्युर्वा । वाक् वाग् वा । खलिट् खलिङ् वा ।
वृचात् वृचाट् वा । ककुप् ककुम् वा ।

५७ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।

अवसानोऽणोऽनुनासिकः स्याद्वा । कर्म वा कर्म । खट्वा वा खट्वा ।
दधि वा दधि । भवति वा भवति । कुमारो वा कुमारी । अप्रगृह्यस्य किम् ?
अग्नी । वायू । अण इति किम् ? कर्तृ । इत्तृ ।

५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।

स्यात् । शङ्किता । उन्विता । कुण्डिता । कुर्वन्ति । कर्मिता । ययि
किम् ? आक्रंसते ।

५६ । वा पदान्तस्य ।

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्याद्वा । त्वं कथं नयसि । त्वद्
कथन्नयसि वा । इहान्तःस्था यवला द्विप्रमेदा रीफवर्जिताः सानुनासिका
निरनुनासिकाश्च । तेषामनुस्वारस्य ययि परसवर्णोऽन्तरतमः सानुनासिक-
स्यात् । किंयुक्तः । कियँयुक्तः । पुंयज्ञः । पुयँयज्ञः । पुल्लिङ्गः । पुल्लिङ्गः ।
धान्यं लुनाति । धान्यलँलुनाति । संवत्सरः । सवँवत्सरः । ग्रामं वहति ।
ग्रामवँवहति । गा वहति गावँवहति ।

६० । तोलिं ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लुनाति । तल्लिखति ।
भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ।

६१ । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उदः परयोरनयोरादेरलः स्थाने पूर्वसवर्णः स्यात् । उत्थाता । उत्थितः ।
उत्तम्भिता । उत्तम्भितम् । (74)

(क) स्कन्देः रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको नाम रोगः ।

६२ । भयो ह्योऽन्यतरस्याम् ।

भयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । वाग्घसति वाग्घसति वा ।
अज्भक्षौ अज्भक्षौ वा । तद्वितम् । तद्वहितं वा ।

६३ । श्छोऽटि ।

(क) अमीति वक्तव्यम् । भयः परस्य शस्य छो वा स्यात् । अटीत्यत्रा-
मीति वक्तव्यम् । वाक्छेते वाक्छेते वा । वाक्छोकेन वाक्छोकेन वा । तच्छेते
तच्छेते वा । भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः वा । शि तुक् (८१३१) पक्षे
भवाञ्छूरः भवाञ्छूरो वा । तच्छोकेन तच्छोकेन वा । तच्छ्मगानम् ।
तच्छ्मगानं वा । अमीति किम् ? तत्थरोतति । वाक्शरोतति ।

६४ । हलो यमां यमि लोपः ।

इलः परेषां यमां यमि वा लोपः स्यात् । यथासंख्यमेव । आस्ये भवमास्यम् आस्यं वा । यमि किम् ? कुमार्यः ।

६५ । भरो भ्ररि सवर्णे ।

इलः परस्य भरो भ्ररि सवर्णे वा लोपः स्यात् । प्रत्तम् प्रत्तं वा । यथा-संख्यमत्र नास्ति । सवर्णमात्र एव लोपः । शिण्ड् शिण्डि वा । पिण्ड् पिण्डि वा । रुन्धि रुन्धि वा । वन्दधुम् वन्दुं(४८)वा । सवर्णे किम् ? तर्ता । इह

६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।

छन्दः सूत्रे ह ।

६८ । अत्र इति ।

अकारस्य शास्त्रे विहतोपदेशः प्रतिज्ञातः । स प्रयोगे संहतो भवति । हचः । सिद्धिः । इति ।

काशिकाभागवत्येव सिद्धान्तं बोद्धुमस्ति धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर्भाषाहस्तिरियं मम ॥ १ ॥ (४९)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहस्ता-

वष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥८८॥

समाप्त्य रेफपादोऽष्टमोऽध्यायः ॥

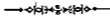
इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता भाषाहस्तिः समाप्ता ॥

(४८) ऊर्गुणीये ऊर्गुणीये वा । ऊर्गुणाव्यते ऊर्गुणाव्यते वा । अमाङ्गीणि अमाङ्गीणिः वा । भिन्तुभ भिन्तु वा । अभिन्तुथा अभिन्तुथाः वा । अर्तिं अर्तिं वा । भ्रर किम् ? शार्ङ्गलिक । शार्ङ्गम् । भ्ररि किम् ? सकृष्टः । प्रियपञ्चल । इल परस्य किम् ? वारुन्मी । भिसा । राहा । लिङ्डीकते । सवर्णं किम् ? तर्ता । इत्स्यति । भर्त्सन्म् ।

(४९) काशिकाभागवत्येव सिद्धान्तं मयमिति धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर्भाषाहस्तिरियं मम ॥ १ ॥ इति पाठाकरम् ।

(१) अथ गणपाठः ।



प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादिः । १।१।२० ॥ सर्वे विद्य उभ उभय उत्तर उत्तम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम ।

(१) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाधामसन्नायाम् । (२) खमत्रातिथगाख्यायाम् । (३) अनर् बद्धिर्गोपसव्यानयोः । त्यद् गद् घद् एतद् इदम् अद्स् एक द्वि युष्द् अष्द् भवतु किम् ॥ १ ॥

स्वरादिः । १।१।२० ॥ स्वर अन्तर प्रातर । अनोदात्ता । पुनर् अनुतर उच्चैस् नीचैस् शनैस् कथक्

कृते युगपत् आरात् । पृथक् । आयुदात्ता । ज्ञम् ज्ञस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईपत् औपम् तृष्ठीम् बहिष् अधस् अवम् समया निकषा स्वयम् मृषा नकम् नञ् द्वेती इहा अहा साहि । अनोदात्ताः । वत् [१।१।२१] प्राज्ञव्यवत् चवियवत् । सना सनत् सनात् उपवा तिरस् । आयुदात्ताः । अन्तरा । अनोदात्ता । अनरेण व्यीक कम् जम् सद्मना चलम् स्वधा वषट् विना नागा न्स्ति अनात् न्स्ति उपाय सम विहायसा दीया सुधा दिष्टा वधा मिथ्या । (१) क्रातोऽसु-कसुम् ।

(२) क्लृप्कारसंभ्रक्षरानोऽन्ययीभावय । पुरा मिथी मिथस् प्रायस् हुस् प्रवाङ्ककम् प्रवाङ्किका आर्यङ्कलम् अभोक्त्रम् साकम् सार्धम् समम् नमस् द्विक् । (३) तसिनादयसहितता एषात्पर्यन्ता [१।१।०-४६]

मसतो क्लृप्तसुक् सुक् आस्थासौ । (४) ध्व्यर्षाय । अम् अथ आम् प्रताम् प्रमान् । आङ्गतिगोऽयम् । मितान्धेऽपि । तदादि । माङ् अन् कामम् प्रकामम् भूयस् परम् साप्तात् साचि सत्यम् संसु संवत् अवग्रहम्

सपदि प्राडुम् आङ्गित्त अनिमम् नित्यम् नित्यदा सदा अजसम् संततम् चोम् भूर् भुवर् कटिति तरसा सुनु कु अक्षसा चदो मिष्ट विथक् भाजक् अन्क् विराय चिरम् चिररावाय चिरस्थ चिरेण चिरात् अक्षम्

आट्टवक् अट्टवक् अट्टवद् अवम् अवर प्यानि वरम् हुत् वलात् अर्वाक् सुदि वदि इत्यादि । तसिनादय

प्राक् पाण्यः [१।१।१६] । मक्षप्रथय प्राक् समासासंभ्र [१।१।१९-६०] साकः क्लोर्षः । तसिवती । नागावर्षिति ॥ १ ॥

आदि । १।१।१०१ ॥ अ वा इ ऋ एव एवम् न नूनम् अयत् युगपत् भूयम् शृपत् कृपत् कृषित् मित्

कित् चक् कृषित् दक्ष तत्र गड इम माङ्गित् माङ्गोम् माङ्गिर् लङ्गित् नकोम् नकिर् आङ्गोम् माङ्- मान्य्

नारत् वारत् वा भे भे ई ईं श्रीवट् श्रीवट् स्वाहा स्वाहा चोम् मटा मटादि मङ्गु किम् अथ सुनु व्य अ

इ उ वा न् ए ऐ औ औ अद् अद् उञ् उञ्क् विकाराम् मानयाम् यदा यत् तत् किम् पुरा वधा चिक् वावा वेवे पाट् प्याट् वावा उगासो हो अही ना अदो ननु मन्वे मिथ्या अमि श्रुदि नु नु इति

वव वव व नू वन वन वन वनम् मट्टकम् ववट् मट्ट टकम् ववत् मनात् मनात् नदिक्कम् वन्य् क्वात्

अहा इहा गोपेत् नयेत् नदि जानु कदम् इति कुत च अतु हा हे हे आहोस्वित् गम् कम् दिष्टा पय
वत् सङ् अङ् फङ् गानक भानक चये अरे वाट् कुम् खम् घुम् अम् ईम् औम् मिम् वै । (१) उपसर्ग
विभक्तिस्वरप्रतिदपकाय निपाता । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३ ॥

मादि १।१।५७ ॥ प्र परा अप सन् अतु अत्र निम् निर दुस दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु छत्
अभि प्रति परि छप ॥ ४ ॥

कर्वादि १।१।६१ ॥ करी चररी गयी ताली आताली वेताली धूनी धूसी शकला शसकला अशकला
अशकला गुलगुधा सन्सुस फन फली विक्री आलोठी केवाली केवासी सेवासो पर्याली शिवाली
वपाली अयुमसा वगना मयसा मसमसा शीपट् औपट् शीपट् वपट् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस्
यत् आविस् ॥ ५ ॥

सावानप्रभृति १।१।७४ ॥ सावान् मिषा शिना भद्रा राचना आखा अमा अहा प्राजया प्राजवहा
श्रीमया श्रीशुद्धा समया अर्थ लवणम् उषम् शीतम् उदकम् आटम् अपी वने कविसने विदसने प्रतपने
प्रादुस् लमस् । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठदग्वदि १।१।१० ॥ तिष्ठदगु बहदगु आयतीगवम् खलेयवम् खलीनुसम् लुनयवम् ल्यमानयवम्
पूतयवम् पूयमानयवम् सङ्गतयवम् सङ्गियमाणयवम् सङ्गतनुसम् सङ्गियमाणनुसम् समभूमि समपदाति
सुपमम् विपमम् दुपमम् निपमम् अपसमम् आयतीसमम् पापसमम् पुण्यसमम् प्राङ्गम् प्रत्यम्
प्रष्टम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सप्रति असप्रति । (१) इष्टप्रत्यय समासान् । [५।१।२०॥५।१।२८] ॥१॥

शौख्यादि १।२।१४० ॥ शौख धूर्त् कितव व्याड प्रवीण सवीत अनार अधि पदु पङ्क्ति कुशल चपल
निपुण ॥ २ ॥

पात्रेसमितादि १।२।१४८ ॥ पात्रेसमिता पात्रेवजुला सद्गुणरमशक सद्गुणरजमि कूपकच्छप अवट
कच्छप कूपमच्छक कुभमच्छक उदपानमच्छक नगरकाक नगरवायस मातरिपुरुष पिच्छीशूर पितरि
शूर गेष्टीशूर गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर् गेष्टीशूर्
आङ्गनिकवक गीष्ठशूर गीष्ठविचिती गीष्ठलडी गीष्ठपट गीष्ठपङ्क्ति गीष्ठप्रगल्भ कर्णेष्टरिटिरा कर्णेष्टुव
पुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३ ॥

व्याघ्रादि १।२।१५६ ॥ व्याघ्र मिष्ट कण चपम चन्दन इक इय वराह इतिम् तद कुञ्जर रुद्र इषत्
पुच्छरीक पलाय कितव ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुखपत्रम् सुखकमलम् करकिमलम् पार्थिवचन्द्र
इत्यादि ॥ ४ ॥

शब्दादि कृतादि १।२।१५० ॥ अथि एक पूग सुकुन्द राशि निचय विषय निधान पर इन्द्र दीव

कृत मित मत भूत उक्त समाशात समाप्तात समाख्यात संभावित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत
उपाकृत कल्पित दलित उदाहृत विभुत उदित । २ । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

शाकपायिवादि । २।१।६० ॥ (A) शाकपायिव कृतपसौश्रुत अजावौल्लि ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्षयीकथिका पुटापुटिका फलाफलिका
मानोन्मानिका ॥ ७ ॥

अमषादि । २।१।७० ॥ अमषा प्रवजिता कुलटा गर्भिणी तापसो दासो बन्धकी अध्यापक अभिषपक
पञ्चित पट मृदु कुशल चपल निपुण ॥ ८ ॥

मयूरव्यसकादि २।१।७२ ॥ मयूरव्यसक क्वावव्यसक कञ्चीजमुष्णयवनमुष्ण । (1) कन्दसि हस्तेऽद्य
हसस्य पादेऽद्य पादस्य लाङ्गुलेऽद्य लाङ्गुलस्य पुनदाय । (2) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीड कर्म
एहिपचम् एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्त्रागता अपेहिस्त्रागता एहिद्वितीया
अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकटमा प्रोहकटमा
विधमचूडा उहमचूडा उह्वरचूडा आहरवेला आहरवसना आहरसेना आहरवनिता कन्विचक्षणा
उहरोज्जना उह्वरावृत्तना उह्वमविधमा उत्पत्तिपचा उत्पत्तिपता उह्ववचम् उह्वनीचम् आचोपचम्
आचपराचम् मखप्रचम् निघप्रचम् अकिंचन खालाकालक पीलाखिरक मुखासृष्टित प्रोथपापीयान्
उत्पत्त्यपाकक्षा निपत्तरोहिणी निपत्तश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया ।
(3) जहिकर्मणा बहुलमामौखी कर्तार चाभिदधाति । जहिलोड (जहिलोडम्) जहिसाम्यम् (जहिसाम्यम्)
(उजहिसाम्यम्) । (4) आख्यातमाख्यानेन क्रियासातत्ये । अश्रीतपिबता पचतभञ्जता खादतमीदता
खादतवमता खादताधमता आहरनिषपा आहरनिष्करा आवपनिष्करा उत्पत्तिपचा भिन्धिलवथा
कन्विचक्षणा पचलवथा पचप्रकृता ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन अकृतोभय कान्दिगीक कान्दिगीक
आहोपुत्रिका अहमहमिका यद्व्या एहिरेयाहिरा उन्मुजावृत्तजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् । ८ ॥

दात्रकादि २।१।८० ॥ दात्रक पूत्रक परिचारक परिवेषक परिवेचक स्थापक अध्यापक उद्यादक
उदरक होट मनु रघगणक पत्तिगणक ॥ १० ॥

राजदनादि २।१।११ ॥ राजदन अरोधयम् खितवासितम् नधमुचितम् सिक्तसमष्टम् मृष्टलुचितम्
अवच्छिन्नपङ्कम् अपितीतम् उममादम् उलूललसुसलम् तत्तुल्लिखम् हृपदुपलम् आरम्यायनि आरम्यायन
बन्धकि चिचरयवाहीकम् अवल्यग्रकम् शूटार्थम् स्नातकराजानी विश्वस्तीगार्भुनी अचिबुधम्
दारधरम् प्रदार्थम् अर्थाथम् कानार्थम् अर्थशब्दी अर्थधर्मी अर्थकामी वैकारिमतम् गात्रवाजम् गोत्रवाजम्
मीपानिधानपूलासम् शोपालधानीपूलासम् पूलासकारम् पूलासकक्रूरम् स्थूलपूलासम् उग्गेरपीजम्
सिद्धास्यम् सिद्धास्यम् विवासाती भार्यापती टपती कपती जात्यापती पुत्रपती कुशग्रम् त्रिरीभोजम्
त्रिरीभोजम् सपिर्मपुत्री मधुसर्पिणी आद्यमी चन्दादी गुणशब्दी उद्विगुणी ॥ ११ ॥

आदितान्यादि २।१।१७ ॥ आदितानि जातपुन जातदन जातग्रह सैखपीत हतपीत मद्यपीत
कृतभार्ये मत्तार्य ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन मधुकण्ड अखयत इत्यपार्थिवभतयोऽपि ॥ १२ ॥

(A) वार्तिकोक्तो गण आकृतिगण इति भाष्यप्रदीपादिते भागेऽस्मिन् ।

कडारादि १।१।१८ ॥ कडार गडुन गय खोड काण वृक्ष खलति गौर षड् भिच्छक पिद्म पिद्मल
पिद्मल सङ्ग तनु गठर मधिर मठर कञ्च वधर ॥ १९ ॥

गाघादि १।१।१७ ॥ गौ काक चम गळ गगान् ॥ १४ ॥

गृक्यादि १।१।१८ ॥ गृहति प्राय गौत सम विपन द्विदोष पञ्चक साहस ॥ १५ ॥

गवाधादि १।७।११ ॥ गवायम् गवाविकम् गवेडकम् अत्राविकम् अत्रैडकम् कुमवाननम् कुम
किरातम् पुवपीदम् अचखालम् स्त्रीकुमारम् दासीभावकम् गाटीपटीरम् गाटीपन्दम् गाटीपदिकम्
उद्धरम् उद्धगम् मक्षगङ्गम् मूत्रपुरीषम् यज्ञम्दे दामश्रीणितम् दभंगरम् दभंपूतीकम् अर्जुनगिरीषम्
अर्जुनपुरषम् वयोपलम् वयोपनम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ १६ ॥

दधिपयधादि १।७।१४ ॥ दधिपयसो सर्पिसंधुनो मधुसर्पिंयो ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वयी स्कन्दविशाखी
परिनाजककौशिकी परिनाट्कौशिकी प्रवर्त्यापसदी यज्ञकृषी इभावादिंधी दीवातपसी अहातपसी
मेघातपसी अध्ययनतपसी लल्लुल्लुल्लुल्ले आयवसाने अहामिधे कव्वामि वाधनसे ॥ १७ ॥

अर्धचादि १।७।११ ॥ अर्धचे गोमय कषाय कावापण कुतप कुलप कुपव कपाट नृप गृप
भज कवच पद्म गृह सरक कस दिवस गृप अथकार दण्ड कमच्छलु मछ भूत शीप द्युत चक्र घर्म
कर्मन् मोदक प्रतमान यान गख गखर चरण पुष्प दाडिम हिम रजत सङ्ग पिधान सार पात्र हृत
सेखर शीवध आठक अपक द्वीप खलीग पटिक वारवाण वारवारण मोघ कपित्थ शाल शीष शल्ल
शोधु कावच स्य कपट शोकर सुसल सुवर्ण वर्ण पूर्ण चमस शीर कर्ष आकाश अटापद मङ्गल
निधन क्रियांस कृष्ण उग पुष्प वृक्ष स्त्रैडिम गङ्ग निगड मूलक मधु मूल धूल गराव गाल वप किमान
मुख प्रदीप शूल वल कटक कण्टक कपेट शिखर कल्ल वल्लल गटमक गाटमक्षक बलय कुसुम वथ
पद्म कुण्डल किरीट अर्जुद अर्जुम तिमिर आश्रय भूषण इभास मुकुल वसन तटाक तडाग पिटक
विटङ्ग पिष्ठाक भाव कोश फलक दिन देवत पिनाक समर स्थाप अनीक उपवास शक कर्पास अवाल
खल्ल दर विटप रण मृगाल हस शार्ङ्ग हल मूत्र ताउत्र गाखीव मच्छप पटङ्ग सीध योध पार्श्व शरीर फल
कल पुर राष्ट्र अन्तर दिम्ब कुट्टिम मच्छल ककुद खल्लल तीमर तीरण मसक पसक पुञ्ज वञ्जीक वयं
वन्न वसु दीह उद्यान खेड क्षेण क्षण खर सगम निष्क चेम शूक चव प्रवित्र यौवन कलह मालक
पालक मूषिक मच्छल वल्लल कुञ्ज कुञ्ज विह्वार लोडित विपाण भवन अरप्य पुलिन आसन ऐरावत
शुभं मोधं लोमन लोमन तमाल खोड दण्डक मपथ प्रतिसर दाह धनुस् नान वर्षक कूर्प तण्डक मठ
महस ओदन प्रवाल शकट अपराह गौड शकल तण्डुल ॥ १८ ॥

पैलादि १।७।११ ॥ पैल शालङ्गि सालङ्गि साल्यकामि राहति रावधि शौदधि शौदङ्गलि शौदमीधि
शौदमज्जि शौदमज्जि शौदधञ्जि देवस्थानि पैललोदायनि राहवति भीलिङ्गि राधि शौदन्धि शौद्राहमानि
शौञ्जिहानि शौदधङ्गि ॥ तद्राजवाण (तद्राज) ॥ आङ्गितगणोऽयम् ॥ १८ ॥

मौल्लादि १।७।११ ॥ मौल्ललि धारणि पारणि रावधि टेनीधि देवति वार्कलि नेवति नेवकि देवनिधि
वेमति देवयज्ञि चाफककि वैल्लिकि वैकि वैदि आनुहारति आनुराहति पीकरसादि आर्जुरीहति आनुति
प्रादीहनि नेमिधि प्राडाहति वाभकि वैशीति आसिगासि आहिसि आसुरि नेमिधि आसिष्यकि
पीथिकारेणुपानि वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ २० ॥

यस्मादि २।१।६७ ॥ यस्मिन् लक्ष्यं द्रष्टुं शक्यं तत्रैव यत्कर्म तदात्मन कर्मलक्षणं तद्विद्योर्गं कर्मात्मकं
पर्याप्तकं पिण्डात्मकं वक्तव्यं वक्तव्यं विधिं कुर्वन् अत्रैव तस्मिन् यत्कर्म तदात्मन कर्मलक्षणं तद्विद्योर्गं कर्मात्मकं
मन्त्रकं पुष्करं पुष्करसद्वि विधयुक्तं उपरिभूयान् कोटकमानं कोट्युपादं कोट्युपायं शीघ्रमायं खरपं पदकं
व्युक्तं भलन्दनं भङ्गिलं भङ्गिलं ॥२१॥

गोपवनादि २।२।६० ॥ गोपवनं गिर्यु विन्दुं भाजनं अन्वयतानं श्यामकं श्यामकं श्यापयं ॥ विदायं
नर्मणोऽयम् ॥१॥१०७ ॥२२॥

तिककितवादि २।२।६८ ॥ तिककितवां वङ्गरभङ्गोरथा उपकलमका पफकनरका वक्तव्यगुद
परिणदा उन्नक्तुभा लक्ष्यात्मसुखाः उन्नक्तुलङ्गना कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा भाष्टककपिठला अग्निवेग
दग्नेरका ॥२३॥

उपकादि २।३।६१ ॥ उपकं लमकं भटकं कपिठलं कृष्णाजिनं कृष्णसुन्दरं चूडारकं आठारकं गहकं
उदङ्गं सुधायुक्तं अश्वत्थकं पिङ्गलकं पिष्टं मयूरकं खरीजङ्गं शलाघलं पतञ्जलं पदञ्जलं कठेरिणं कुपीणकं
कागजङ्गुषं कागजङ्गुषं निदाघं कलशोकण्डं दामकण्डं कृष्णपिङ्गलं कर्षकं पर्थकं कठिरकं पथिरकं जनुकं
अनुलोमं अनुपदं प्रतिलोमं जपजम्भं प्रतानं अर्नामिद्धितं कमकं वराटकं खिखाभं कामन्दकं पिङ्गलं वणकं
ममूरकं मदाघं कान्तकं कमन्तकं कदामतं दामकण्डं ॥२४॥

तृतीयोऽध्यायः ।

भ्रशदि १।१।१२ ॥ भ्रशं शीघ्रं अपलं मन्दं पण्डितं उन्नक्तं सुमनस्त्वं दुर्मनस्त्वं अभिमानसं उन्नतम्
रहस्त्वं रोहन् रीहन् सवन् शशन् भमन् वेहन् श्विद्वन् चम् अररं वचम् शीजम् सुरजसं अरजस् ॥१॥

लोहितदि २।१।१३ ॥ लोहितं चरितं नीलं फेनं मद्रं हरितं दासं मन्दं ॥२॥

सुखादि १।१।१८ ॥ सुखं दुःखं दलं लक्ष्मं असं अलीकं प्रतीपं कर्षणं कषणं शीटं ॥३॥

कण्ठादि १।१।२७ ॥ कण्ठजं मन्तुं कण्ठीञ्च वणा अमु मण्ठीञ्च साट् खिट् इरस् इरज इरज् दुवस् उवस्
वेट् मीवा कुपुम मगध तनम् पन्पम् सुखं दुःखं सपरं अररं मिवज् भिण्डज् इवुषं वरणं चुरणं तुरणं सुरणं
मद्रदं एला किला खिला मिट् लीट् रेखा द्रवस् तिरमं अगदं उरमं तरणं पयसं सम्पयसं सव्वरं ॥ आकृति
गणोऽयम् ॥४॥

नन्दादि १।१।३४ ॥ (१) नन्दिवाक्यमदिद्रुपिसाधिवर्षिगोभिराचिभ्यो अन्वेभ्य मन्नायाम् । नन्दन
वामनं मदनं दूषणं साधनं वर्षणं गोभिनं रोचनं । (२) सङ्घातिपदनं संज्ञायाम् । सङ्घनं सपनं दमनं
जन्पनं रमणं दर्पणं सकन्दनं सकर्षणं मद्रपणं जनादेन यवनं मधुमदनं विभीषणं सुवर्णं विष्णु
विनायनं कुलदमनं ॥४॥

वहादि (२) वाही उवाही उवाही उवाही आयी मन्वी ममदी । (१) रचयुवपयो नी । निरखी निशापी
निवापी निशापी । (२) याचुव्याचमजवदवर्षा प्रतिविहागाम् । अवाची अवाहारी असंख्याहारी अत्राजो
अवादी अवाही । (३) अचामचिपकनुकाचाम् । अकारो अहारी अविनायो विशापी विधापी (४) विमयी
विषयी दीमि । विमयी विषयी दीमि । (५) अभिभावो भुने । अपराधी उपरोधी परामनी परिभावी ॥५॥

पषादि (3) पष वष वष वद वष पत नदद् भपद् वषद् चरद् गरद् तरद् धोरद् गाहद् गरद् दीवद्
जर मर वम सेष कोप मेघ नसं त्रण दग् सर्व दम् दपं नारभर यपच ॥ आत्मिगणोऽयम् ॥७॥

मूलविभुजादि ॥ १।२।५ मूलविभुज नखसुष काकगुह कुमुद मद्गोत्र कुभ मित्र ॥ आत्मिगणोऽयम् ॥७॥

पाशादि १।२।१५ ॥ पाशं उदर वृह उषान भवमूर्धन् ॥८॥

गम्यादि १।२।३ ॥ गमो आगमो भावो प्रस्थायी प्रतिराधो प्रतियोधो प्रतिबाधो प्रतियायी प्रतियोगो ॥१०॥

सपदादि १।२।८ ॥ सपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिपद् ॥११॥

भिदादि १।२।१०४ ॥ (1) भिदा विदारण । (2) किदा वैधोकरण । विदा । चिपा । (3) गुहा
गिवाविधो । शशा मिधा गोधा । (4) धारा मध्याम् । हारा । (5) कारा वध्ने । चिया । (6) तारा
-व्यातिवि । (7) धारा प्रपातने । रखा चूडा पोडा वषा वसा घृणा । (8) रूपे सप्रसारणं च । लपा ॥१२॥

भोमादि १।३।७४ ॥ भोम भ म भयानक प्रकन्द प्रपतन प्रतपन समुद् सुव लुक वृष्टि रच मूर्ख
खलति ॥ आत्मिगणोऽयम् ॥१३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अजादि ४।१।४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका यथा मूषिका बाला हाडा पाका कमा मन्दा
विलाता पुवापहाणा अपरापहाणा । (1) समस्त्रानिगणपिउभ्य फलाम् । (2) सद्चकाखप्रानमतेकेभ्य
पुपात् । (3) मूत्रा वामरुतपूर्वा जाति । कुघा उषिडा देवविशा ज्योहा । (4) मध्यमा पुयोमिऽपि ।
(5) मूत्रात्रण । वृष्टा ॥१॥

खलादि ४।१।१० ॥ खल्ट दुष्टिल नगाम्द वाह माह मिष्ट भवत् ॥२॥

सपत्रादि ४।१।२८ ॥ समान एक वीर विख न्द भाह भद्र पुत्र (1) दासाखन्दमि ॥३॥

गौरादि ४।१।४१ ॥ गौर मत्स्य मत्स्य शङ्ख पिङ्गल ह्य गवय मेकय च्च्य ह्य द्रोण हरिण कीकण
कारण पटर उष्यक आमलक कुवल विष्व कदर फकैर ककैरक तकार शकार पुष्कर शिखल सलद
शकल सनन्द सुषम सुषव खलन्द गडुल धाण्डम आषक आनन्द आश्रय सृपाट आखक शकुल
मूर्ध मूर्ध सुष श्य यूप मेष वल्लक घातक सल्लक मालक मालत साल्लक वीतस वच भवस भद्र मह
मठ कद पेम मीद खन् तचम् (1) अनडही अनडाही । (2) एषण करण । देह देहल काकादन
गवाहन निजग रजग खवख शौद्राहमानि गौतम गोतम अय स्थण भौरिकि भौलिकि भौलिद्रि यान मेष
आलखि आलखि आलखि केशल आपक आरट नट टोट गोट मूलाट शतन पातन पाठन
आखरण अधिकरण अधिकार अयहायथो (आयहायथी) प्रलवरीहणो (3) समद्रलात् मज्जाम् । अरर
सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड वल्ल उद गुदे शम नद शौड रुद भाण्ड कदर कन्दर कदल तदण
वल्लुग ककाष उहत् मयत् साम लीघम । (4) रोहिथो गजवे । (5) रिववी गजज । विखल निखल पुष्पल ।
(6) कटाश्रीविदचने । (7) विखलादयय । विखलो हरिलकी हरीलकी कोमालकी गमो वती वरी उर्विनी ।
क्राष्ट मातामह विनामह ॥४॥

बद्धादि ४।१।७५ ॥ बद्ध पठति अन्नति अन्नति अन्न शकटि शकति । (१) शक्ति शक्य । शरि शरि रति । अहि कपि यष्टि मुनि । (२) इत धान्यइत । (३) ऊदिकारदन्तिन । (४) सर्वसाङ्गिकप्रदादित्यके । चउ अराल रूपण कमल विकट विशाल विशदट भरुज भुज (५) चन्द्रभागान्नाम (चन्द्रभागा नद्याम्) कथाण उदार पुराण अहन् क्रोड नख शुर शिखा बाल शफ गुड ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग यत् राग इत्यादि ॥ ५ ॥

शाङ्करवादि ४।१।७६ ॥ शाङ्कर कापटव गीगुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामरुहलिय ब्राह्मणकृतिय आग्निष्य अ निधय आग्नीष्य वानुखायन मौखायन कौकस काप्य काव्य शैव्य एहि पर्येहि आग्ररथ्य औदपान अराल चउल वतउ (२) भोगवर्त्तोरिमसी सन्नाया घादिषु [६।३।७३] नित्य इत्याद्यम् । (२) भुगरयोवृद्धिय ॥ ६ ॥

क्रीडादि ४।१।८० ॥ क्रीडि लाडि ब्याडि आपिशलि आपविति चीठयत चैपयत सैकयत वैल्यत सौधातकि । (१) सूत युवत्याम् । (२) भोज चतिये । यौतकि भारिकि भौखिकि शाखलि शाखास्थलि कादिष्ठलि गीकख्य ॥ ७ ॥

अश्वपत्यादि ४।१।८४ ॥ अश्वपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पयपति धान्यपति धन्यपति सभापति प्राणपति जवपति ॥ ८ ॥

उद्यादि ४।१।८६ ॥ उव उदपाण विकर विगद महानद महानस महाप्राण वरुण मनुज । (१) मन्थासि । इतिषी धनु पञ्चकि जगतो तिष्ठप अदुष्टप जनपद भरत जशीनर योषा पीडु क्रुण । (२) उदस्थान देशि । पुनर्दश भद्रकीय रथनर मध्यदिन उदत् मङ्गु सचत् क्रु पञ्चाल इन्द्रावसान उच्छिद् क्रुम मृगण द्वि (३) योषादण्डसि ॥ ९ ॥

वाहादि ४।१।९६ ॥ वाह उपवाह उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपविन्दु उपविन्दु वपली इकला चुडा बलाका मृषिका कुमला भगला कुमला धवका धवका सुमिता दुमिता पुष्करसद अदुहरत् देवममन् अप्रिममन् भद्रममन् सुममन् कुमामन् सुमामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । (१) अमितौजस सलोपथ । सुधावन् उदच शिरस् माव शरादिन् मरोधी चमडडिन् शङ्खलासादिन् खरनादिन् नयरमदिन् प्राकारमदिन् लोमन् अगौगत क्रुण दुधिष्ठिर अजुग साम् गद महुम् राम उदत् । (२) उदक संशायाम् । (३) सभूयोअसा सलोपथ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । सात्तिकि जाड्घ्नि एन्दशमि आञ्जनेवि इत्यादि ॥ १० ॥

कुञ्जादि ४।१।९८ ॥ कुञ्ज क्रुञ्ज मञ्ज मञ्जान् गथ लीमन शठ शक शुक्य शुभ विपाण स्तान्द स्तम्भ ॥ ११ ॥

नद्यादि ४।१।९९ ॥ नड धर वक सुञ्ज इतिक इतिग उगक लमक । (१) शकड शकड च । मन्त्र वागप्य तिक । (२) अप्रिममन् इवगथे । प्राण नर सायक दास मित रिप पिङ्गर पिङ्गल किङ्गर किङ्गल कानर फातल कायप क्रुञ्जप काग्य कथ्य काग्य अज अमुग अमुथ्य (३) क्रुञ्चरणी प्राण्यवागिर । अमित लिगु चिद कुमार । (४) नाट नाट च । लाह दुर्गि सन्ध शिशपा अच लण शकट सुमनम् सुमत मितत यत् जर्धधर युर्धधर ईसक दष्टिन् इस्तिन् पिउ पञ्चाल चमसिन् सुञ्जव लिरेक ब्राह्मण चटक वदर अचल उरुप लउ इअ अत कासुक मङ्गदच उदुम्बर शाघ अलाह दष्टप ॥ १२ ॥

विनादि ४।१।१०३ ॥ विन् उर्वे कग्रप क्रुमिक भरहाण उपमन्त्र किलात कन्दप विद्यानर पदिविषय अदिरेव अतभाग इरेव विषय आपनन्त्र कुचवार उरुधन् धनक भेद्र गोपनन सिपु विन्दु भागन अञ्जवातान

श्यामाक श्यामक श्यावनि श्यावर्ण इति किदास वद्वत्क अकंजुष अकंलुष श्याग विष्णुद्व
प्रतिबोध रविम रघोत्तर रथभर गविहिर निपाद शर अलस मठर श्याकु श्यु पुगभुं पुत दुहित नमान् ।

(1) परस्त्री परशु च ॥१११॥

गवादि ४।१।१०३ ॥ गगे वयम् । (1) वाजासि । मज्जति अत्र व्याघ्रपात् विदभन् प्राचीनयाग अगति
पुनसि चमस रभ अद्विषेग गड गट गक एक धूम अषट मगम् धर्मजय हल विशावसु जरमाण
आदिम गमित बभु वल्गु मन्टु गण्टु शङ्ख लिंग पुङ्खु मनु मनु आलिंग जिगीषु मनु तनु मनायी मनु कथक
कन्धरु वल्ल दध दध मनु मरुष तनुष तन्ड वतण्ड कपिकत कपि कात कुदकत अमहुङ्क कल
शकल गाकथ अगन्ध कुडिनी यज्ञवन्क पर्यवन्क अभयजात विराहित उपगण रङ्गण शल्लिल वणैक
अथक धुङ्क सुद्वन सुसल अमदधि पराशर अनुकथं महित मलित अमरथ शर्कराच पुतिमाव श्युरा
अदरक अररक एलाक पिङ्गल क्लष गालन्द उलुक तितिल मियत्र भिवत्रु भडित भडित दध अकित
विकिसित दिवङ्क इन्द्रक एकलु पिचुषु इन्द्रधि सुलादिन् सुलाभिन् उङ्क्य कुटौष ॥११४॥

अथादि ४।१।११० ॥ अथ अमन् गड शूद्रक विद पुट रोहिण्य खजूर पिङ्गल भडिल भडिल मडित
भडित प्रकत रामाद आन काग तोष्य मालाद अकं खर स्फुट अक अविठ पविन्द पवित्र गामिन् श्याम
धूम धुष वाग्मिन् विशानर कुटः । (1) श्यप आवेये । अम जड खड रोध अर्ह कित विगप विशाल गिरि
अपल धुप दासक वैष्य बैल प्राथ्य धर्म आनडुछ । (2) पुसि जाते । अनुन प्रहत सुमनम् दुर्मनम्
मनस्प्रान धन आवेय । (3) भरद्वज आवेये । उय आतत्र कितव वद धन्य पाद शिव खदिर ॥११५॥

गिवादि ४।१।११२ ॥ शिव प्राठ प्राठिक चण्ड जम् भूरि दण्ड कुठार ककुभ अनभिद्यान कोहित मुख
संधि मुनि ककुन्ध कङ्कोड कोङ्क कङ्कय कङ्कय रोध कपिञ्चल कुपिञ्चल खड्गन वतख दण्डकथं चीरजद
अलङ्कट परिम पयिक पिट ईड्य गापिका कपिलिका अटिलिका अधिरिका मञ्जोरक षण्णिक खड्गाय
खड्गाय कर्मार रीख लेख आलेखन विशयण रवण वतंगाल रोधाच पिठक विटक पिटाक दधाक नभाक
जणंगाम अल्लाक प्रथा उन्वेष पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्ययेत अर्ययेत सुपिट मयूरकथं
मयूरकथं खजूरकथं कदूरक तचन् सृष्टिवेण गडा विपाय यक लज्ज दुष्ट अयच्छूण दण्डकथं दण्ड कथं
पर्यं अलन्द विष्णवाय भूमि जला सुपत्री । (1) हाजी नयाः । (2) विवेची विषय च (1) आकृतिगण ॥११६॥

श्यादि ४।१।१२१ ॥ श्य विट पुर विटपुर अडकस शतशर शलाघल शलाकाभू लेखाभू लेखाभ
विकला विकास रोहिणी रहिणी धर्मिणी दिग् शालुक अजमति शकधि विमाद विधवा शक विश
द्वितर शकुनि एक उय प्रागल शतल वन्धकी मृकच्छु विसि अतिथि गोदना कुशान्व मकट शताहर
पवटुरिक सुनामन् । (1) लक्ष्मणश्यामयोवासिडे । रोधा कलास अथीव प्रवाहण भरत भारत भरम
मृकच्छु कपूर इतर अन्तर आलीठ सुदन् सुदध सुवचम् सुदामन् कद्रुद अकशाय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिघ्राशिन् परिधि वायुदध शकल शलाका खडूर कुवेरिका अयोका गम्भ
पिङ्गला खडोन्द्रता असुदष्टिन् अनुदष्टि जरतिन् बलीवर्दिन् विद्य वीज शीव शन् अमन अथ अजिर ॥
आकृतिगण ॥११७॥

कल्याणादि ४।१।२१ ॥ कल्याणी सुमगा दुर्मगा वन्धकी अनुदष्टि अनुदष्टि अन्नुदष्टि जरती बलीवर्दी
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥११८॥

गृह्यादि ४।१।१२६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विथि कुट्टि अजवन्ति मितयु ॥१२॥

रेवत्यादि ४।१।१४६ ॥ रेवतो अश्वपालो मणिपालो हारपालो वकवच्चिन् वकवन्थु वकयाह कणयाह
दण्डग्राह कुञ्जटाच ककुदाच चामयाह ॥२०॥

कुर्वादि* ४।१।१५१ ॥ कुरु गौर महुष अजमार रथकार वाषट्क । (१) सञ्जाजः चविथ । कवि मति
विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पिटमत् इन्द्र जाली एञ्जि यातकि दामोष्पोपि गणकारि ञ्जैशोरि कुट
शालाका शलाका मुर पुर एवका शुभ अश्व दभं केशिनी । (२) धेनाच्छन्दसि । शूर्पंशाय ज्ञाननाय शश्वरथ
शश्वपुत्र सल्यकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्थु शङ्गु शाक शालिन् शोलीन कर्तुं हते इन विष्टी तथन्
(३) वामरथस्य कखादिवत् खरवर्जम् ॥२१॥

तिकादि ४।१।१५४ ॥ तिक कितव सञ्जावालमिख सञ्जा वाला शिला उरम् श्रा य्वा सैस्वैव धमुन्द रुष्य
याय्य नोल अमित गौकच कुट्ट देवरथ सैतिल नीरस कोरव्य भौरिकि चौपयत शौकयत वाजवत
चन्द्रम् शुभ गद्गा वरिण्य सुपामन् आरव्य बाञ्चक स्वल्पक इष लोमक उदय यज ॥२२

वाकिनादि ४।१।१५८ ॥ वाकिन गोधेर काकश काक लडा । (१) अग्निर्वर्णिष्णोर्लोपय ॥२३॥

कम्बोआदि १।१।१०५ ॥ कम्बोज पोल केरल अक यवन ॥२४॥

भर्गादि* ४।१।१०८ ॥ १ भर्ग कुरुश केकय कश्मीर साल सुखाल उरस कोरव्य ॥२५॥

२ यौधेयादि ॥ यौधव शीक्रेय शौभय ज्यावाणिय धीरथ धातय त्रिगतं भरत उशीर ॥२६॥

भिचादि ॥४।१।१८८ ॥ भिचा गर्भिणी चैव करीष अङ्गार चर्षिन् धर्मिन् सहस युवति पदाति प्रदति
अधनेन् दक्षिणा भरत विषय यौव ॥२७॥

खण्डिकादि* ४।२ ४५ ॥ खण्डिका षडया । (१) चद्रकमालवात् सेनासञ्जायाम् । भिचुक शक उल्लूक यन्
अहन् युगवरत्ना हलवन्था ॥२८॥

पाशादि* ४।२।४८ ॥ पाश लण धूम वात अङ्गार पाटल पीटगल पिटक पिगक हल नट धन ॥२९॥

खलादि* ४।२।५१ ॥ खल डाक कुट्टम् शाक कुल्लिनी ॥ ३० ॥

राज्यादि* ४।२।५२ ॥ राज्य आच्यत बाभस्थ मालहायन टैवयातय देवयात अनीड वरवा माल
घरायथ राजायन सेलु आच्यकामेय अश्वरीपपुत्र वसाति वेल्वन शैलुव उदुम्बर तोत्र वेल्वन आर्जुनायन संप्रिय
दाक्षिजर्णाम ११ ॥

भौरकादि ४।२।५४ ॥ १ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौपटल चेटयत काणय वाञ्जिक क वाणि
काय्य वालिकाय्य सेकयत मेकयत ॥ ३१ ॥

ऐकुकार्यादि* । ऐकुकारि सारसायन सारसायन चान्द्रायण द्याचायण द्याचायण चौडायन
कौलायन खाडायन दासमिनि दासमिनायण श्रीद्रायण दाचायण शापठायन शायणायन वास्त्रायण
श्रीधायण सीबोर मोकोरायण मयच्छ मयच्छ श्रीळ शयाळि शयाच्छ वैश्रमानव वैश्रय्यनव वैश्रधेनव नड तुम्भ
दिव विन्दुदिव सापिच्छि ॥ ३२ ॥

उष्णादि* ४।२।६० ॥ उकथ श्लोकायत व्यास व्याय पुनरक्त निरक्त निमित्त द्विपदा व्यीतिथ अनुपद
अनुकथ यथ धर्म चचा क्रमितर अथ अथ नहिता पदक्रम सय्य मघट इति परिपद सय्य गण गुण
कायुर्वे आठपद ॥ ३३ ॥

कामादि ४।१।६१ ॥ कम पद गिवा मोमांसा सामन् ॥ ३५ ॥

वसनादि ४।१।६३ ॥ वसना योय वया मरद दमन गिगिर प्रदम गुप चरम अतुगुण अघर्वम्
पादवैष ॥ ३६ ॥

सकलादि ४।१।७५ ॥ संकल पुष्कल उतम छटप छडेप लतुपुत्र कुभ निधान सुदच सुदत सुभूत सुपूत
सुनव सुमङ्गल सुपिङ्गल न्त सिकत पूतिका पूतिक पूलास कुलात निवेश गवेश गभीर इतर अन्
अदन् सामन् वेमन् चरण वदण वहुल अभिविण् मोभत् राजभृत् भङ्ग मत्र माण ॥ ३७ ॥

सुवासादि ४।१।७७ ॥ सुवाप्तु सुवन्त वण भङ्ग खल्ल सेवानिन् कर्परिन् गिखल्लिन् गतं कर्कम
शकनीकं क्कपकं कर्कं कर्कं सुमती मोह अदिमक्य ॥ ३८ ॥

अरीहणादि ४।२ ८० ॥ अरीहण अहीरण द्रघण दृघण भनग भनन उलन्द किरण सांपरायण
कौद्रायण औद्रायण औगतायण भेवायण भास्वायण वैमतायण वैमतायण बीमतायण बीमतायण
सीसायण धीमतायण सीसायण ऐन्द्रायण कौन्द्रायण कौद्रायण खाडायण शान्तिध्यायण रायस्थीय विपय
विपाय उदृष्ट उदृचन खात्ररीरण वीरण कागक्रतुल जाम्बवत गिगिपा वैवत रिवतविल्ल सुयश गिरीय अधिर
अधु खदिर सुभमन् मगमंन् भलन्दन कलन यशदण ॥ ३९ ॥

क्रमादि १ । क्रमात्र अरिह वैश्रन् विगाण खीमग रोमग रोमक लोमक शबल कून् धर्षल
सुवर्षल सुकर सुकर प्रातर प्रतर सदम पुरग पुराग सुव धूम अजिन विगत अवनत कुविद्या परामर अदस
अयस ॥ ४० ॥

अश्यादि १ । अश्या न्ययोध शर मिलोन निवाण निवात निधान निवन्धन निवन्ध विवह परिशुद छपशुद
अमिन सित मत चामन् उतरायमन् चामन् छलवाड खदिर शकैरा अनहद अनहद अरदु परिवश वैश
वीरण खुष्ट दख्ख परिवस खदंत अय ॥ ४१ ॥

कुमुदादि १ । कुमुद शकरा न्ययोध इकट सकट कद्व गतं बीज परिवाप निवांस शकट कच मध गिरीय
अश अश्वत्य वल्लज यवास कूप विकदट दगपाम ॥ ४२ ॥

काशादि १ । काश पाश अश्वत्य पलाश पीयूचा अरण वास गड वन कदंम कच्छूल कद्वट मुद बिंस
दण जपूर वरैर मधर यद कपित्य जतु सौपाल ॥ ४३ ॥

वयादि १ । दण गड मूल वन पर्षे वण वरण विल पुल फल अजुंन अणं सुवणं वल चरण
वुस ॥ ४४ ॥

प्रेक्षादि १ । प्रेक्षा फलका हलका वल्का प्रवका लिपका न्ययोध शक कद्वट सकट कट कूप बुक
पुल पुट मङ्ग परिवाप यवास पुवका गतं कूपक हिरण्य ॥ ४५ ॥

अग्नान्दि १ । अग्नान् युष ऊप मीन दम इन्द गुण खरु नग गिगिवा कोण पाम कण कान्द कल यद गुड
कण्डल पीन गुह ॥ ४६ ॥

शखादि १ । शख अश्रित्त वायुदन्त शखिदन्त मङ्गपाल भङ्ग पाल चक्र चक्रपाक छनल अग्नोक करवीर
वासव थीर पूर पञ्च कशीरक शीहर मीहर सपक सरस समप समल सुरस रीह तमाल कदल
समल ॥ ४७ ॥

मकागादि १ । मकाश कपिल कशीर समीर मूसीन सरक मूर : (१) सुपर्शम् पञ्च व । द्युप द्यु

अथ अङ्ग नामा पलित अनुनाश अश्मन कृट मखिन दग कुम्भ शीघ्र चिरन्तन विरत समल भौर पन्नर
मन्य नल रोमन् लीमन् पुलिन सुपरि कटिप सख्यैक वृष्टि सौर्ध अगति विकर नासिका ॥४८॥

बलादि । बल चुल नल दल षट् सकुल उरल पुख पुल मूल उलडुल उल डुल वन कुल ॥ ४९ ॥

पदादि । पव तुल भुप कख अख कखलिका बलिक चिच अक्षि । (१) पथ पय च । कुम्भ
शौरक सरक सकल सरस समल अतिशुन् रोमन् लीमन वृक्षिन् मकार लोमक शीघ्र निवाल
पाक सडक अङ्ग मुवर्षक इस हिसक कुक्ष बिल खिल यमल इस कला मकर्यक ॥ ५० ॥

कषादि । कषं तसिष्ठ अकं अकंलूप द्रुपद आनडुष्टा पाञ्चजन्य स्मिग (स्मिञ्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीयन्
कुलिश आखोवत् आखोवत जैव जैव आकन आनक ॥ ५१ ॥

सुतगमादि । सुतगम सुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र मन्य येत गतिक वृद्धिक यक विप
बीजवापिन् अर्जुन शन् अजिर जीव खड्डत कषे विपय ॥ ५२ ॥

श्रग्यादि । श्रगदिन् मगदिन् मददिन् कषित खलित शदित चूडार भडार मन्दार कौविदार ॥५३॥

वराहादि । वराह पलाश पलाश शिरीष शिरीष विमह विमह बलाहक खूल विदग्ध विजग्ध निमग्ध
निमग्ध बाहु खदिर शर्करा ॥ ५४ ॥

कुमुदादि । कुमुद गोमय रथकार दश्याम अथय शास्मलि शिरीष सुनिम्यल कुण्डल कृन् मधुपर्क
घासकुन्द मचिकथ ॥ ५५ ॥

वरणादि ॥११८२॥ वरणा शङ्गी शास्मलि शृङ्गी श्याङ्गी पथी ताक्षपथी गोद आलिङ्गयान जालपदी
• जालपदी जन्तु पुष्कर चम्पा पम्पा नल्लु उज्जयिनी गद्या मधुरा तच्छिला उरसा गोमती बलभी ॥ ५६ ॥

सञ्जादि ॥११८६॥ मधु विष स्थाण वेणु कर्कन्तु सगी करीर हिस किशरा श्यांश मरुत् पार्दाली
शर इटका आसुति शक्त आसन्दी शकल शलाका आमिपी डलु रोमन् वृष्टि कथ्य सलशिला कड
वट थेट ॥ ५७ ॥

उत्करादि ॥११९०॥ उत्कर सफल शफर पिपल पिपलीमूल अश्मन् सुवर्ष खलाजिन तिक कितव
अणक चैवण पितुक अथय काश च्दर भस्वा शाल लन्वा अजिर चमन् उत्कोम शान खदिर शुपेणाय
श्लावनाय नैशाकव हण हच शाक पलाश विजिगीवा अनेक आतप फल सपर अकं मर्त अघि वैराणक इडा
अरथ निगान पथं शीचायक शकर अवरोहित चार विशाल वीत अरीहण खल्ल वातारगार मन्वशाह इन्द्र
इव नितान्दच आट्टेवच ॥ ५८ ॥

नडादि ॥११९१॥ नड डल बिल वेणु वेव वेतस इन्दु काष्ठ कपोत वय । (१) कषा कुखल च ।
(२) मचन्नलौपय ॥ ५९ ॥

कत्यूषादि ॥११९५॥ कतूवि उन्नि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कन्डिन नररी माहिष्मती वर्मती उम्वा
शाम ॥ कुचाया यलोपय ॥ ६० ॥

नद्यादि ॥११९७॥ नदी मही वाराणसी शायसी कौशाभी वरकौशाभी काशपरी काशफारी
काशफारी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शालदार्या सेतकी । (१) वाडवाया इपे ॥ ६१ ॥

पलयादि ॥११९१०॥ पलदी परिपद रोमक शङ्गीक कलकीट बलकीट जालकीट कमलकीट कमल
कीकर कमलभिदा गोष्ठी नैकती परिखा गुरमीन गोमती पटशर उदपाज यकृन्मोम ॥ ६२ ॥

काश्यादि ४।१।११४ ॥ कामि यदि वेदि सायाति तवाह अच्युत मादमान शकुनात् हलिकर्तुं
कुशामन् हिरण्य करण गीशासन भारती अर्चिदम अरिह देवदत्त दशदान श्रीवावताम उपराज पुत्रराज
देवराज मोदग सिन्धुमिव दासिमिव सुधागिव सोममिव द्वागितव माधुमिव । (१) आपदादिपूर्व-
पदाङ्कालानाम् । आपद ऊर्ध्वं गन् ॥ ६१ ॥

धुमादि ४।१।१२० ॥ धूम उष्ट गमादन पशुनाव माहकस्यलो आपकस्यलो माहिवस्यलो
मानस्यलो पश्वस्यलो मद्रकस्यलो समुद्रस्यलो दत्तायनस्यलो राजस्यलो विदेह-राजस्य सप्तसाहाय मय
मिववर्धे मिववर्धे मन्त्राभो मद्रकृष्ण आशोकस्य द्वाहव ग्वाहव संफाय बर्बर वज्यं गतं आगतं माठर पाथीय
घोष पत्नी आरात्री धार्तरात्री आवय तीर्थ । (१) कुशाम्नीतीर्थे । (२) समुद्राग्राधि मनुष्ये च । कुचि अनरीप
घोष अरण्य सज्जवनी पटार दक्षिणापथ मार्केत ॥ ६४ ॥

कल्यादि ४।१।१२१ ॥ कफ सिन्धु वृष्टं गभार मधमन् कर्मांग कामीर सान्त्व क्रुद्ध अनुपपत्त होप अनूप
अजवाह विजापक कल्पतरु रदु ॥ ६३ ॥

गदादि ४।१।१२८ ॥ गद अनस्य मम विपस मध्य । (१) मध्यंदिन चरये । उत्तम अद्ग वद्ग ममथ
पूर्वपथ अपरपथ अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समानशास्त्र समानशाम एकदाम एकउथ एकपलाम
इष्य इष्यतीक अषस्यन्दन काममय्य खाडायन काठेरणि लाघेरणि मीमिदि मैजिरि देवशर्मि श्रीति
आहिसि आमिदि म्याडि वैजि आध्यन्त्रि आशुशसि मीडि आग्रिमर्मि मीनि वाराटकि वासितकि आक्तीकि
थैमठडि आश्रुत्यि श्रीशाहमानि ऐकविन्दुदि दलाय हस तत्त्वय तन्वय उत्तर अनर अननार (२) सुखपार्थ
मसोर्लोप । (३) जनपरयो क्रुक् च । (४) देवस्य च । (५) वेणुकादिभ्यश्चण् ॥ आकृतिगण ॥ ६६ ॥

सधिवेलादि ४।१।१६ ॥ सधिवेला समयः असावस्ता वयोदमी अनुदमी पञ्चदमी पीठमासी प्रतिउत्तु ।
(१) सवत्सरान् फल्पपर्वणोः ॥ ६० ॥

दिशादि ४।१।१४ ॥ दिग् वगे युग रग पल धाय मिव मेधा अनर पयिन् रदम् अनीक उखा
सालिन् देश आदि अन्त मुख जपन मच युष । (१) उदकासप्रायाम् । न्याय वश वेग काल आकाश ॥ ६८ ॥

परिभ्रुवादि ४।१।२८ ॥ परिभ्रुख परिभ्रु पयाह पशुंलुखल परिभ्रौर उदभौर उपल्लण उपकलाप
अनुपथ अनुपद अनुगद् अनुमिल अनुमोत अनुसाय अनुसौर अनुमाथ अनुधव अनुवृष अनुवज प्रतिशास्त्र ॥ २१ ॥

अध्यायादि ४।१।६० ॥ अध्याय अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ आकृतिगण ॥ ७० ॥

समयवादि ४।१।३३ ॥ समयस्य पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविधिति न्याय पुनवक्त
निहृत्त व्याकरण नियम वाग्बुधिया चरबुधिया अद्बुधिया विद्या उत्पात उत्पाद उत्पाव संवत्सर सुजर्ष
उपनिषद निमित्त मित्रा भिन्ना ॥ ७१ ॥

शुद्धिकादि ४।१।३६ ॥ शुद्धिक कृकण कृपण स्रष्टिल उदपाग उपल तीथ भूमि तण पण ॥ ७२ ॥

शुद्धिकादि ४।१।२२ ॥ शुद्धिक सवमेत सवकेत शक श्प रक शब्द शोध ॥ ७३ ॥

सिन्धादि ४।१।२२ ॥ १ सिन्ध वणु मधु कन्वीज सान्त्व कामीर गभार किष्किन्धा उरधा दरद

(दरद) गन्दिना ॥ ७४ ॥

तचमिलादि । तचमिला वसावरण कैमंदुर घामनी कगल कोटुकणे निहृकणं मकुचिन किनर काण्डधार
पर्वत अवसान बर्बर कस ॥ ७५ ॥

श्रीनकादि ४११०६ ॥ श्रीनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शम्भेय शम्भेय स्वाहायन सप्त सप्त देवदशन
रत्नभार रत्नकण्ठ कठशठ कवाथ मल तण्ड पुरुषासका अश्रपेज ॥०६॥ -

कुलाब्जादि ४१११८ ॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निपाद क्षमार सीना सिरिन्धु सिरिभि दीवराज
परिपत् (पर्यत्) वधू मधु रघु रघु अनहुह मधुन् कुभकार चपाक ॥०७॥

रैवतिकादि ४१११३१ ॥ रैवतिक स्नापिणि चैमशदि गीरशीव गीरशीवि श्रीदमीधि श्रीदवापि
वैजवापि ॥०८॥

विलादि ४१११३६ ॥ विल ब्रीहि काण्ड सुह मन्त्र गोधूम वृक्ष वेष्टे नवेषुका कर्पासी पात्रली
ककैन्धु कुटीर ॥०९॥

पलाशादि ४१११४१ ॥ पलाश खदिर शिगवा म्यन्दन पुलाक कटीर शिरीष यवास विकटत ॥१०॥

मरादि ४१११४४ ॥ मर दमं मृद कुटी लण सोम वल्ज ॥ ११ ॥

मालादि ४१११५२ ॥ (१) मालाहनुधि । शर्मिण इन्द्राक्षिण इन्द्राङ्ग इन्द्राणुध चय श्यामाक
पीयूषा ॥ १२ ॥

रजसादि ४१११५४ ॥ रजत सीस सोह उडुम्बर नीप दाह राक्षितक विभीतक पीतदाह विकण्टक
कण्टकार ॥१३॥

उर्वादि ४१११६४ ॥ उच न्ययोध अश्वत्थ इन्द्रदी शिशु रघु कवचु महतो ॥१४॥

हरीतक्यादि ४१११६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शष्काष्टी दाडी दोडी श्वेतपाकी अजुनपाकी
द्राचा काला आचा मभीका कण्टकारिका पिथली पिथ्या शिकान्तिका ॥१५॥

मागवादि ४११११ ॥ मागवा नित्यगन्ध कायशब्द ॥१६॥

प्रभृतादि ४११११ ॥ प्रभृत पयाम ॥१७॥

सुखातादि ४११११ ॥ सुखात सुखरावि सुखमयन ॥१८॥

परदारदि ४११११ ॥ परदार सुकतल्य ॥१९॥

पर्यादि ४१११० ॥ पर्ये अथ अथत्य रथ जाल न्यास व्याल । (१) पाद पथ ॥२०॥

पेतनादि ४१११३ ॥ पेतन वाहन अर्धवाह धनुषेख जाल वेग उपवेग प्रेषण उपपत्ति सुव शय्या शक्ति
उपनिषद उपदीप्त स्त्रिञ् (स्त्रिञ्) पाद उपस्य उपस्थान उपहल ॥२१॥

उत्सवादि ४१११५ ॥ उत्सव उडप उत्पूत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥२२॥

भस्वादि ४१११६ ॥ भस्वा भरट मरण शीघ्रभार शीघ्रभार अशभार असेभार ॥२३॥

अचर्यतादि ४१११६ ॥ अचर्यत जानुपचन जहापचन अडापचन पादस्त्रेण कण्टकमन्त्र मत्तानुगत
मत्तानुगत यातायात अनुगत ॥ २४ ॥

महिष्यादि ४१११८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुनेपिका पुराहित मणि
पाली अनुधारक अनुधारक होह यजमान ॥ २५ ॥

क्लिष्टादि ४१११९ ॥ क्लिष्टर नरद नलद स्थामन मगर गुग्गुलु उगोर हरिद्रा हरिद्रु पत्नी ॥ २६ ॥

हमादि ४१११९ ॥ हन शिवा प्ररोह श्या सुभुषा पुरा तित्तिचा उपस्थान कृषि कम्पु विशधा पपम
स्य अचन विगिन्वा शिविका भवा उपस्थान पुरीडा विद्या मन्त्र ॥ २७ ॥

पुष्पादि ५१।१२२ ॥ पशु मृदु महत् पटु तनु लघु वक्र साधु आयु उरु गुरु वज्रल खल्ल दल्ल चक्रे
अकिंचन बाण होड पाक वस मन्द खादु हल दीर्घं प्रिय वप वल चिन् चुष्ट अण ॥ १६ ॥

हृदादि ५१।१२३ ॥ हृद व्रद परिहृद भ्रम ह्रम वक्र चुक्र आस कष्ट लवण तास शीत लण जठ
धिर मधुर मूक मूक स्थिर (१) विद्यातलाभमतिमन शारदानाम् । (२) समी मतिमनसी । जवन ॥ १७ ॥

ब्राह्मणादि ५१।१२४ ॥ ब्राह्मण वाडव भावव । (१) अहंती तुम् च । चौर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्वभाव अचेतन सयादिन् सवशिन् सभायिन् वज्रभायिन्
श्रीध्यातिन विघातिन् समस्य विषमस्य परमस्य मध्यस्य अनीचर कुगल अपल निपुण पिपुण कुतूहल
चेत्रत्र वित्र बालिग अलस दुधगुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायद विगलि विषम विपात
निपात । (३) सर्ववेदादिभ्यं स्त्रायें । (२) चतुर्वेदस्त्रीभयपदवचिद । शीटीर । आकृतिगणोऽयम् ॥१८॥

चतुर्वर्णादि ५१।१२४ ॥ चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्या विभोक्त तिस्रर षड्गुण सेना भननर गनिधि
मनोप उपमा सुख सदर्थं वृत्तिह गणिक ॥१९॥

पुरोहितानि ५१।१२८ ॥ पुरोहित । (१) राजासे । सामिक पित्रिक सुहित बालमन्द बाल मन्द
मृष्टिक द्रिक वमिक कर्मिक धमिक गौलिक सुतिक मूलिक तिलक अन्नलिक रुषिक चापिक पुत्रिक
अविक कविक पयिक प्रतिक सारधि आस्तिक सूचिक सरथ सुचक सरस्युचक मास्तिक अजानिक नागर
चुष्टिक ॥२०॥

उद्गातानि ५१।१२९ ॥ उद्गात उष्टे प्रसिद्धतुं प्रगाथ्य होड पीड हतु रथगणक पत्तिगणक सुप्त दुष्ट
अभयु चधु सुभग गन् ॥२१॥

युवादि ५१।१३० ॥ युवम् स्यविर चाल यजमान (१) पुरपास । भात कुतक अमण कटुक कस्यउतु
कुली कुली दु स्त्री सुहृदय दुष्टेदय सुहृद दुष्टेद सुभात दुर्भात उपल परिमाणक समक्यारिन् अदयम् ।
(२) हृदपासे । कुगल अपल निपुण पिपुण कुतूहल चवच । (३) श्रविद्यस्य यक्षोपय ॥२२॥

मनोज्ञानि ५१।१३१ ॥ मनोज्ञान मियदप अभिदप कल्याण निधाविन् पाठ्य कुलपुत्र कान्दस क्षान श्रविद्य
आर धूर्त विप्रदिव युवन् कुपुत्र दामपुत्र दामकुलाम दामवष्ट दामकुमार सुकुमार वज्रल अवश्यपुत्र
असुयपुत्र असुयकुल सारएत शतपुत्र ॥ २२ ॥

कोनानि ५१।१३२ ॥ पीसु कर्कश कर्कशु जमी कशोर वन कुवम वनर अटल मरिद ॥ २३ ॥
कवादि । कव अवि गव कज पां गुणक म मृदु दण आठ वृ ॥२४॥

तारकानि ५१।१३३ ॥ तारका पथ कथक मन्त्री ज्ञानाय अथ सत मृत निष्कस्य पुरीत्र सकार प्रचार
विचार कुपण कथक सुसल सुकुल कुसुम कुतूहल लवक किसलय पक्षय मरुत वग मित्रा सुत्रा कुमुदा
पेमुदा विवसा इडा अथ पुषक अकारक वर्कक दोष्ट सुख दुख सत्कस्या भर स्याधि वसन् तथ नीरव
दख तरङ्ग तिष्ठक अष्टक अथकार वरं मुकुट दय सत्कयं रथ कुवलय गर्भ लघु मोमल वर नर रीत
र मात वर
वर्मे वर
वास्तिक ॥ २६ ॥

विह्वलानि ५१।१३४ ॥ विह्वल दीर्घपूर इत्यासुर उपपन्न सारं परिपत्रक मदान् वसु महत् लोचिन्

पृष्ठादिः ५।१।१२२ ॥ पृष्ठं मृदु महत् पटु तनु लघु बद्ध साधु आद्य उक्तं गुरु बद्धल खल दस्य चण /
अकिंचन बाल होड पाक वस मन्द ख्यादु हल दौर्घं प्रिय ह्य चञ्जु चिप्र चूड अण ॥ १६ ॥

हटादि ५।१।१२३ ॥ हट हट परितट भ्रश जग वक्र चक्र आम कट लवण ताघ ग्रीत लण लड
बधिर मधुर मूख मूक स्थिर (१) येद्योगलामनविमग शरदागाम् । (२) समी मतिमगची । जवन ॥ १७ ॥

ब्राह्मणादि ५।१।१२४ ॥ ब्राह्मण वाडव भाणव । (१) अर्हती तुम् च । चोर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव विभाव विभाव अन्यभाव अचेतन सदादिन् सवेशिन् सभापिन् बद्धभापिन्
श्रीवेद्यातिन् विघातिन् समस्य विषमस्य परमस्य मुख्यस्य अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिपुन कुतूहल
चेवन्न विश्व बालिग अलस दुष्टपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायद विशक्ति विषम विपात
निपात । (१) सर्ववेदादिभ्यः स्थापे । (२) अतुर्वेदस्त्रीभयपदवृत्ति । ग्रीटीर । आकृतिगणोऽयम् ॥१८॥

चतुर्वर्णादि ५।१।१२४ ॥ चतुर्वर्ण चतुराशय सर्वविद्य विज्ञोक हिनर पङ्गण सेना अनन्तर मनिधि
ममोप उपमा सूत्र तदर्थं इतिह सणिक ॥१८॥

पुरोहितादिः ५।१।१२८ ॥ पुरोहित । (१) रागासे । यामिक पिच्छिक सुहित बालमन्द बाल मन्द
यच्छिक दच्छिक धर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक मुक्तिक मूलिक मिलाक अक्षलिक दक्षिक अक्षिक पुत्रिक
अविक दक्षिक पक्षिक प्रतिक सारथि आलिक सूचिक सरण सुचक सरचगुचक शक्तिक अज्ञानिक नागर
चूडिक ॥१९॥

उद्गावादिः ५।१।१२८ ॥ उद्गात उद्गात प्रतिहर्तुं प्रमाय होत पीत हर्तुं रघगणक पतिगणक सुतु दुतु
अधर्तुं वधु सुभग मन्त्र ॥२१॥

युवादिः ५।१।१२९ ॥ युवन् स्थविर होत यजमान (१) पुत्रवामे । भात कुतुक दमण कटुक कमण्डलु
कुम्भी कुम्भी दु खो सुहृदय दुर्हृदय सुहृद दुर्हृद सुभात दुर्भात हयल परिवालक यमकचारिन् अश्रम ॥
(२) हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिपुन कुतूहल चेवन्न । (३) शोभियस्य यलोपय ॥२२॥

मनोशादि ५।१।१३१ ॥ मनोश्रम प्रियदप अभिरूप कल्याण भेषातिन् आठ्य कुलपुत्र दान्यस ह्यात शोभिय
चोर धूर्त विश्वदीव युवन् कुपुन यामपुत्र यामकुलाल यामपञ्च यामकुमार सुकुमार बद्धल अयग्रपुत्र
अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र गतपुत्र ॥ २२ ॥

पोन्नादि ५।१।३२ पोतु कर्कभु कर्कभु शमी शरीर बल कुबल वदर अश्रय खदिर ॥ २४ ॥
कणादि । कर्षं अलि मल रीज पाद गुणक भु मृड दल चोड वृद्ध ॥२५॥

तारकादिः ५।१।३६ ॥ तारका पुण्य कणक मन्थरी कजाप अण सूव मूत्र मिल्मण्य पुरीष उद्धार प्रचार
विचार कुशल कणक सुमल सुकुल कुसुम कुगुण्य क्षणक किमलय पक्षय रश्मि रंग मित्रा सुत्रा सुमुला
वेदुटा पियाणा दहा अथ पुषक अहारक वर्षक द्रोह सुख दुःख उक्त्या भर व्याधि वर्धन् त्रय गीरव
मन्त्र तरङ्ग तिष्ठक अश्रक अशकार सर्वं सुहृद हर्षे उक्तये रण कुतूहल्य गर्भं सुधु भीमल अवर शर रीग
रामाव पञ्च कर्मण त्वं शौरक शशील मृष्टु डल कणक मन्थार अदर शैवल बहुल श्रम आराल कलक
कर्म कर्मण मूर्च्छा अहार दलक प्रतिविद्य विद्यतल मय्य दोषा मूर्च्छा । (१) मर्मादभाषिन् ॥
आकृतिगणः ॥ २६ ॥

विष्णुदि ५।१।३९ ॥ विष्णु दीगृहृर इतोषुर उपपन्न मूर्त्तं परिस्तरक वदन् वसु मरुतु लोचन

वसुधन् सलत बर्धयन् दशाहं दशाहं वधम् हविर्धानं पततिन् महिमी अस्त्रहृत् सोमापुत्रम् इडा अघ्राविष्
सर्वमी ह्वयन् ॥ २० ॥

गोपदादि ५।२।११ ॥ गोपद इवेता मातरिण्यन् दिवसत्वा दीवीरायः हृषीकेशरैठ दीवीभियः दीवीधीव
रघोद्वय युष्मान अघ्नन प्रभृत प्रवृत्तं हृमातु हृमातु ॥ २८ ॥

आकशंदि ५।२।१४ ॥ आकष्यं (आकष्य) त्वर पिशाच पिचवन् अग्नि अग्नम् निचय जय चय विजय
अचय यय पाद दीप इद इद इद गद्गद गङ्गिनि ॥ २९ ॥

इटादिः ५।२।२८ ॥ इट पूर्वे उपासादित निगदित परिगदित परिवदित निक्कधित निषादित निपठित
मकलित परिकलित संरदित परिरदित अर्धित गणित अथकीर्णं आतुक् गृह्येत आवात युत अधीत
अवदित आसेवित अघधारित अथकल्पित निराकृत उपकृत उपकृत अतुयुक्त अतुर्गुणित अदुपठित
व्याकुलित ॥ ३१ ॥

रसादि ५।२।२५ ॥ रस रूप वर्णं गन्धं स्वप्नं शब्दं खेह भावः । (१) गुणान् एकाच ॥ ३१ ॥

सिधादि ५।२।२० ॥ सिध मङ्ग मण्डि नामि बीज वीणा हृष्य निष्वाव पांसु पात्रं पणं हृत् सक्त नाम
मांस (१) पार्ष्णिधमन्वोर्दीर्घथः । (२) वासटमवसललाटनिामूड च । (३) जटाघटाकालां चिपेः । पणं उदक
प्रजा सकृद्य कर्षं खेह गीत श्याम विद्म पिच पुष्क पुष्टु गृह्य पव चटु कपि मष्टु दन्ति श्री कुश धारा
वर्षंन् पञ्चन् द्रोणन् पेश कुण्डः । (४) कुद्रननुपतापयोय ॥ ३२ ॥

सीमादि ५।२।०९ ॥ सामन् रामन् बभु हरि गिरि कर्क कपि मुनि त्वर ॥ ३३ ॥

पामादि । पामन् वामन् वमन् विसन् द्रोणन् कट्ट वलि सामन् ऊघ्नन् हृमि । (१) अद्रात्क्याधि ।

(२) माक्षीपलाक्षीदद्रुणा हसलं च । (३) विन्वगित्युत्तरपदलोपयाकृतसधेः । (४) लफ अघ ॥ ३४ ॥

पिष्ठादि । पिष्ठा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । (१) जटाघटाकालाः चिपेः । पणं उदक पण प्रजा ॥ ३५ ॥

व्योश्वादि ५।२।१०१ ॥ व्योश्वा तमिसा कुष्ठल कुतप विषयं विपादिका ॥ ३६ ॥

ग्रीष्वादि ५।२।११६ ॥ ग्रीहि माया शाला शिखा माला मीम्वल केका अटका पताका चर्मन् कर्मन्
वर्मन् दंष्ट्रा सश्या वडवा कुमारी वीणा बलाका यव खद नी कुमारी । (१) ग्रीषाम्न ॥ ३० ॥

गुम्हादि ५।२।११० ॥ गुम्ह उदर पिचच्छ यव ग्रीहि । (१) स्वाद्वाविड्गौ ॥ ३८ ॥

अग्नींसादि ५।२।२०० ॥ अग्निं उरम तुन् चतुर पनित जगु घागु अम अघ कर्म अघ नवण ।

(१) स्वाद्वादीनाम । (२) नणान् । आकृतिगण ॥ ३९ ॥

सुखादि ५।२।१२१ ॥ सुख दुःख दह हृष्य कृश कश आस अर्जक कृत्तिर काश अर्जक श्रेष्ठ इज ।

(१) माक्षा चिपेः । हृष्य प्रणाय प्रणय दल कल ॥ ४० ॥

पुष्करादि ५।२।१३५ ॥ पुष्कर पत्र उत्पद्य तमाल कमुद मड कपित्थ विष मशाल कन्द शालुक विगहं
करीष गिरीष यथास प्रवाह हिरण्य करिष कन्नोल तट तरङ्ग पद्म मयज राजीव नाचीक सरीसृप पुटक
अरविन्द अश्लीक अज कमल कन्नोल पथम् ॥ ४१ ॥

बलादि ५।२।१२६ ॥ बल उत्साह उदास उदास शिखा कुल घृता शूल कूल आयाम व्यायाम
उपयाम आरीह अघरीह परिष्ठाद्य युञ्ज ॥ ४२ ॥

भवदादि ५।२।१४ ॥ भवान् दीर्घा दीवानामिध आतुष्मान् । ४३ ॥

कुम्भपदादि ५१४।१४।१९८ ॥ कुम्भपदी एकपदी पात्रपदी शून्यपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी स्वपदी
गोधापदी कक्षशीपदी विपदी वृणपदी विपदी विपदी पटपदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी
आर्द्रपदी कुष्णपदी लक्ष्मपदी शक्तिपदी द्रोणीपदी द्राघपदी द्वुपदी सूक्ष्मपदी शङ्खपदी अटापदी व्यूहापदी
अपदी सूचीपदी ॥ ५८ ॥

उरप्रभृति ५१४।१५।१ ॥ उरस सपिंस उपागह पुमान् अनडुान् पय गौ लक्षो दधि मध शाली
शालि । (३) अर्थात्रय ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

शकम्भवादि ६।१।८४ ॥ शकम्भु कर्कम्भु कुलटा । (१) सीमन्त किशवेष्टि । इलीया मनीषा लाङ्गलीषा
पतञ्जलि । (२) सारङ्ग पण्यचिणो ॥ १ ॥

पारस्करादि ६।१।१५० ॥ (१) पारस्करो देश । (२) कारस्करो वृष । (३) रथम्पा नदी । (४) किष्क
प्रमाणम् । (५) किष्किन्त्या गुह्य । (६) तद्वहती करपत्न्योशोरदेवतयो मृग लक्षोपय । (७) मान् तुम्पती गवि
कर्त्तरि ॥ २ ॥

उच्छान्ति ६।१।१६० ॥ उच्छ्मेच्छ जघ्न अन्व जन्व जप वध । (१) युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च ।
(२) शरो द्रव्य । (३) वेदवेगवेदवन्ध करण । (४) स्तुतुद्रव्यकन्दसि । (५) वतनि क्षाव । (६) श्वेते दर ।
(७) साम्बतापी भावगहायाम् । (८) उत्तमशयनमी मन्त्र । (९) भर्त्त मन्त्रोमत्या ॥ ३ ॥

उषादि ६।१।२०२ ॥ उष जन् ज्वर गृह उष गय चय अम वेत् नूत् अण गुहा ।
(१) शमरथी मन्त्राया समती भावकर्मणी । मन्त्र शान्ति काम याम-आरा धारा कारा वृह कल्प पाद
इति उषादिरात्रतिगण ॥ अविद्विन्लक्षणाद्युद्गातल उषादिषु प्रियम् ॥ ४ ॥

विष्णुटादि ६।२।२४ ॥ विष्णुट विचित्र विचित व्यक्त मपत्र पत्र पण्डित कुञ्जल अपन्न निपुण ॥ ५ ॥

कार्तिकीजपदि ६।२।३० ॥ कार्तिकीजपी सावर्णिमाशुकेयी सावर्णिमाशुकेयी अवन्यग्रथा
पेल्यापणया कपिप्रापणया गैत्रिकाशापाशास्त्रिया कटुकवाधुलया शाकल्यपुनका शाकल्यशयका
शशकशाशवा आर्वाभिर्मोदयला कुनिमुराणा चिनिमुराणा तन्त्रवतन्त्रा अविमलकामविडा शशकशाश
दायना वाधवन्त्रागच्छता कठकालापा कठकाथमा कीथमन्त्रीकावा खोकुमारम् मीदपैपमादा
वक्षस्रन्त सीमुतपाठिया जरापुत्र्य यान्यानुवाक ॥ ६ ॥

दासीभारान्ति ६।२।३२ ॥ दासीभार देवहति देवहोति देवनाति वसुमति वसुभुति धीवधि
चन्द्रमा । आरुतिगण ॥ ७ ॥

युक्तारीघ्नादि ६।२।८१ ॥ युक्तारीघी आगतरीघी आगतयोधी आगतवधी आगतनन्दी आगतमहादी
आगतमन्त्र्य शौरहीता भगिनीभता रामनीधक् अश्वविराव गौत्रिराव अश्वविराव गवराव एकामोतिपाद् ।
पामेसनितायण (१) आरुतिगण ॥ ८ ॥

धोषान्ति ६।२।८३ ॥ धोष पत्र कट वज्रम इद वन्दी विद्वल विद्वमी विद्वन् माना रणा शान्ता कृ
कृत्तन्त्रमी अन्वल उच्च शिषी मुनि देवाक देवा ॥ ९ ॥

कावादि १।२।८६ ॥ कति पेलि भाटि च्याडि आखिगि आधाटि गोमि ॥ १० ॥

बर्कादि १।२।८७ ॥ ककि मद्यो मकरी ककम्भु ममी करीर करीर कन्दुक कुबल कवल बदरो ॥ ११ ॥

मालादि १।२।८८ ॥ माला माला शोषा शोषा द्राचा जामा काची एक काम द्विवीदास वधाय ।

आकृतिगण ॥ १२ ॥

कलादि १।२।११८ ॥ कतु डयोक प्रतीक-प्रवृत्तिं ह्यभ्य भग ॥ १३ ॥

विह्वयादि १।२।११५ ॥ चिह्वण मदुर मदुर वेतुल पटला वेडालिकर्णक वेडालिकर्णिक कुकुट चिह्वण चिह्वण ॥ १४ ॥

वर्गादि १।२।१२१ ॥ दिगादिषु वर्गादय एव कृतयदना वर्गादय ॥

चुणादि १।२।१२५ ॥ चूर्णं करिष करीर-शक्तिन शकट द्राचा नृत्त कुन्दम दलप चमडी चङ्गन चीन ॥ १५ ॥

चलन्त्यादि १।२।१४० ॥ चलन्त्यादि लक्ष्यति शचीपतिः समूहपात् नराग्रः पुन शेष श-शामकीं दद्यादपनी लम्बाविश्वयसो मर्मैः ॥ १६ ॥

आधिगादि १।२।१४६ ॥ आधित पयाधित आध्यापित परिष्कृष्ट निरुक्त प्रतिपन्न अपप्रिष्ट प्रिष्ट उपप्रिष्ट उपस्थित सहितागवि ॥ १७ ॥

प्रह्वदि १।२।१४७ ॥ प्रह्वो याम् । प्रह्वो इवम् । प्रयुता मूषक । आकये अवहित । अवहितो भीषु । स्वट्टावट । कविमल ॥ १८ ॥ आकृतिगणोद्यम् । तेष प्रह्वो इवकतो रय इत्यादि ॥

आशदि १।२।१६० ॥ आश साधु यौषिक यौषिक अनङ्गनेय वदान् अकषात् । (१) वर्तमानवर्ष-मानवरमाणवियमाणक्रियमाणरीचमाणगीममाणा सजायाम् । (२) विकारसङ्घे व्यसममले । गृहपति गृहपतिक । (३) राजाङ्गोक्तमि ॥ १९ ॥

गुणादि १।२।१७६ ॥ गुण अथर अप्याय मूल खन्दोनाम ॥ आकृतिगण ॥ २० ॥

निरुदकादि १।२।१८७ ॥ निरुदक निरुदक निर्मलिक निष्पानक निष्पानिक निष्पेव दुर्लोप निरुदीप निरुदीक निरुजिन उदजिन उपजिन । (१) परिष्कृष्टपादकिकपाः (२) आकृतिगणः ॥ २१ ॥

श्रेयादि १।२।१८९ ॥ अथ अथ राजन् उह खेटक अजिर आर्द्रा अथ ललिका अर्धपुर ॥ २२ ॥

श्रीरुदि १।२।१९७ ॥ श्रीर तैव तैव शेट आट जिह्वा लक्ष कथा शुभ कक्ष पाट ॥ २३ ॥

विषकादि १।२।१९९ ॥ विषक विडत् विषकर । आकृतिगण ॥ २४ ॥

विद्यादि १।२।२०७ ॥ विद्या मनाज्ञा ज्ञान्या सुमगा दुर्भवा भक्ति सचिदा-स्वभा ज्ञाना ज्ञाना अपना मुक्तिना जामा अचना समया ॥ २५ ॥

तन्निगादि १।२।२१३ ॥ तन्निभ चम् नरय समप् अरट् आनीवर कल्प शैव शिरोवर रूपम् पाणम् दम् दम् दार्दिन् तिम्य यन् ॥ २६ ॥

हृदयदि १।२।२१९ ॥ हृदये शरीर काको ॥

अथदि ॥ अथ पद शर अक म भङ्गी ॥ २७ । २८ ॥

वर्षदि १।२।२०६ ॥ शरीर वर्षान्नाम वनादक औन्नत उन्नमान उन्नयन विगाथ उयो मरुः । आकृतिगण ॥ २९ ॥

कोटरादिः ६।१।११० ॥ कोटर मिश्रक सिधक पुरग सारिक शारिक इति कोटरादि ॥ ३० ॥
 किश्लुकादि । किश्लुक शाल गड अच्चन भञ्जन लोहित कुम्भट ॥ ११ ॥
 अजिरादि ६।१।११६ ॥ अजिर खदिर पुलिन हसक कारण चक्रवाक ॥ ३२ ॥
 गरादि ॥ ६।१।१२० ॥ गर वज धूम अहि कपि मणि मुनि यचि हनु ॥ ३३ ॥
 पीलादि ६।१।१२१ ॥ पीलु दात रुचि चारु ॥ ३४ ॥
 बिल्लादि ६।१।१२३ ॥ बलिघानाथ गडादयो यदा हसन्नियोगे कृतकुगागमात्तदा बिल्लादयः ॥ ३५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

खात्यादिः ७।१।७८ खाली पीली । आकृतिगण ॥ १ ॥
 वारादि ७।१।७ ॥ वार खर खाव्याय व्यक्तग खलि खर खाकृत खादु मृदु अस् अम् ख ॥ २ ॥
 खागतादि ७।१।१० ॥ खावत खधर खड्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार खपति ॥ ३ ॥
 अनुगतिकादि ७।१।२० ॥ अनुगतिक अनुहोड अनुभवरण अनुसचरण अनुसवस्वर अद्धारवेष
 असिहव्य असिहव्य अस्यहेति वज्योग पुष्करसद अनुहरत कुक्कत कुक्कपद्याल उट्टकपुद्ग इहलीक परलीक
 मयलीक मयपुद्ग मयैभूमि प्रयोग परली । (१) राजपुद्गलात् यन्नि । सतगड । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥
 तम । अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या । इत्यादि ।
 लिपकादि ७।१।७५ ॥ लिपका धवका चरका सेवका करका कटका भवका लहका अमका कम्पका
 धुवका ण्डका । आकृतिगणः ॥ ५ ॥
 मूडकादि ७।१।५३ ॥ मूडु मद्रु भगु दूरपाक फलिपाक खवेपाक दूरपाका फलिपाका दूरपाकु फलिपाकु
 तक दक चक्र व्यतिवद्ग अनुपद्ग चरमगी उपमगी अपाक मासपाक भावपाक मूलपाक कपालपाक
 उलूकपाक । (१) मन्नायां सिधनिदाघावदाघाघा । न्ययोष वीरत् ॥ ६ ॥
 कणादि ७।१।३ ॥ कण रण भय ग्रण लुप डेठ ह्रायि वायि लौटि (लौठि) लायि ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

गोवादि ८।१।२० ॥ गोव ब्रह्म प्रवचन महसन प्रकथन प्रत्यदन प्रपञ्च प्राय व्याय प्रचल्य विनच्य
 अचल्य ख्याय भूयिष्ठ ॥ १ ॥
 काडादि ८।१।२० ॥ काड नाह्य अमान्यपुत्र वेम अमाना अनुगत अपय अयत अदुत अनुभ्र भम धीर
 सख परम सु अति ॥ २ ॥
 दवादि ८।१।८ ॥ दव अमि ऊर्मि भूमि हूमि लहा दवा द्रासा भासा अजि मजि अजि हरित् कट्टम्
 बरन् उच हुम मधु । आकृतिगणः ॥ ३ ॥
 अहरादि ८।१।७० ॥ अहर निर् धर पुर ॥ ४ ॥
 पन्दादि ॥ पति मय पुत्र ॥ ५ ॥

हस्तादि ८१।४८ ॥ कस्तू कौतस्तुत भातुण्युव वनस्तुणं सदाकाल सदास्तो साधक कोस्तान्
सर्विच्छिद्रिका धनुष्कपालम् बहिष्पलम् बहिष्पलम् यदथात्रम् तमस्ताष्ट अयस्ताष्ट मीदच्छिष्टं भास्तर
अदस्तुः । आकृतिगण ॥ ६ ॥

सुवामादि ८१।५८ ॥ सुवामा निपामा दुपामा सुविध निविध कुविध सुवन्धि नि वन्धि दुवन्धि
सुव दुव । (१) गौरिवकथ सत्रायाम् । प्रतिष्ठाका जलावाहम् जालापाडम् नीविचनम् दुन्दुभिषेवणम् (२) एति
सत्रायाममाम् । (३) नक्षत्रादा । हरिवेष रोहिणीवेष । आकृतिगण ॥ ७ ॥

सवमादि ८१।११० ॥ सवने सवने । सुते सुते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंस
किंसम् । किंस किंस । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनि गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥

(पाठाक्षरम् ॥) सवने सवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् ॥ सत्राया वृक्ष्यतिषण ।
अश्वसनिषणम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । विंस विंसम् + किंसम् किंसम् । सुसल सुसलम् ।
गोसनिम् । अश्वसनिम् ॥ ८ ॥

हरिकादि ८१।६ ॥ हरिका मिरिका तिमिरा । आकृतिगण ॥ ९ ॥

गिरिनद्यादि ८१।१० ॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनह गिरिनितम् चक्रनदी चक्रनितम् व्यंमान
माषोण आर्गयन । आकृतिगण ॥ १० ॥

शुधादि ८१।१२ ॥ शुधा नृगमन नृन्दिम् नन्दन नगरः । (१) एतान्तरपदानि सत्रायां प्रयोजयन्ति ।
हरिनन्दी हरिनन्दन गिरिनगरम् । (२) नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीशब्दते । नर्तन गङ्गन नन्दन निवेश
निवास अयि अनूपः । (३) एतान्तरपदानि प्रवाजयन्ति । परिगतनम् परिगङ्गनम् परिगन्दनम् नरनिवेश
नरनिवास मराधि दमानूप । (४) आभाषादचल च । आकृतिगणोऽयम् ॥

(पाठाक्षरम् ॥) शुधा वृषु नृगमन नरनगर नन्दन । (१) नृतिर्यङि । गिरिनदी गृह्णमन निवेश
निवास अयि अनूप आचार्यभोरीन चतुष्पायन । (२) हरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । हरिका तिमिर
समीर कुबेर हरि कमार । आकृतिगण ॥ ११ ॥

॥ इति मन्वन्तरा समाप्तः ॥

(२) अथ धातुपाठः ।

अथ भ्वादिभ्यः ॥ १ ॥

१ भू सञ्जायाम् ॥ उदात्त, परस्मैभाष ॥ २ एष इडौ । ३ न्यधे सघर्ष । ४ ग्राह प्रतिष्ठासिद्धिर्गोत्रे च ।
 ५ बाह लोटने । ६ नायु ७ ग्राह यात्रोपतापैश्वयाशो षु । ८ दध धारणे । ९ क्तिदि आपवणे । १० विदि
 श्लेते । ११ वदि अभिवादनस्तुत्यो । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि क्षुतिभोदमदस्त्रप्रकानिगतित्तु ।
 १४ खदि किञ्चिच्चलने । १५ क्तिदि परिदेवने । १६ सुद ह्यः । १७ दद दाने । १८ धद १९ खटं
 आसादने । २० उदं माने क्रीडायाम् च । २१ कुदं २२ खुदं २३ गुद २४ गद क्रीडायामेव । २५ घुद
 चरणे । २६ ज्ञद अय्यक्रे शब्दे । २७ ज्ञादौ सुखे च । २८ खाद आसादने । २९ पदं क्तिदि शब्दे ।
 ३० यती प्रयत्ने । ३१ युद ३२ जुद भासने । ३३ विद ३४ विद यावने । ३५ यधि शयित्वे । ३६ यधि
 कौटिल्ये । ३७ कत्य प्राणायाम् ॥ एषादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषा ॥ ३८ अत सातत्यमने ।
 ३९ चिती सञ्जाने । ४० अतिर आसिचने । ४१ युतिर् चरणे । ४२ मन्य विलोडने । ४३ कुधि
 ४४ पुधि ४५ सुधि ४६ मधि हिसासक्तमनयो । ४७ पिध गत्याम् । ४८ पिधू ग्राह्ये साङ्गर्थे च । ४९ खाह
 भवणे । ५० खद ख्येय हिंसाया च । ५१ वद ख्येयैः । ५२ गद व्यक्ताया वाचि । ५३ रद विलेखने ।
 ५४ शद अय्यक्रे शब्दे । ५५ अदं गर्ता याचने च । ५६ नदं ६७ गर्दं शब्दे । ५८ नदं हिंसायाम् ।
 ५९ कदं कुसिते शब्दे । ६० खटं दन्दशुके । ६१ अति ६२ अदि बभूवने । ६३ इदि परमंशर्ष । ६४ विदि
 अययवे ॥ भिदि इत्यके ॥ ६५ गडि वदनैकदेशे । ६६ णिदि-कुसायाम् । ६७ टुनदि सघर्षा ।
 ६८ वदि आह्लादे । ६९ वदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्तिदि ७२ क्तिदि आह्वाने वीदने च । ७३ क्तिदि
 परिदेवने । ७४ गुभ्य शब्दे ॥ अतादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषा ॥ ७५ शौक सेचने । ७६ लौक
 दर्शने । ७७ शौक सघाते । ७८ श्रेक ७९ श्रेक शब्दोन्माहयोः । ८० रेक श्वायाम् । ८१ सेक ८२ सेक
 ८३ सकि ८४ अकि ८५ अकि गती । ८६ शकि श्वायाम् । ८७ अकि सचने । ८८ वकि कौटिल्ये ।
 ८९ मकि मन्दने । ९० कक लौक्ये । ९१ कुक ९२ ठक आह्वाने । ९३ चक दर्ता प्रतिघाते च ।
 ९४ ककि ९५ वकि ९६ अकि ९७ वकि ९८ डीक ९९ लौक १०० अक्क १०१ वक्क १०२ मक्क १०३ इटिल
 १०४ टौक १०५ तिल १०६ तौक १०७ रकि १०८ लकि गत्याम् ॥ तृतीयो दन्वादिश्लेके । लधि भोजन
 निष्ठावपि । १०९ अधि ११० वधि १११ मधि गत्यायेपे । मधि कौतवे च । ११२ राध ११३ खाध ११४ द्राध
 सामर्थ्ये ॥ धुध इत्यपि किञ्चित् । द्राध आयामे च । ११५ द्राध कल्पने ॥ ग्रीकादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मने
 भाषा ॥ ११६ कक भौर्धर्गती । ११७ तक हसने । ११८ मकि लज्जशौचने । ११९ वृक मथने । १२० अक्क
 हसने । १२१ खीक १२२ खाक १२३ लाक १२४ द्राक १२५ धाक १२६ श्रवणालसमर्थयोः । १२७ ग्राव
 १२८ द्राक व्याप्ती । १२९ लख १२९ लखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ अक्क
 १३५ वखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वक्क
 १४४ रकि १४५ लकि १४६ अकि १४७ वकि १४८ मकि १४९ मकि १५० लकि १५१ अकि १५२ अकि
 १५३ अकि १५४ रिगि १५५ लिगि गत्याम् । रिख मद्य निखि मिखि इत्यपि किञ्चित् । लकि अल्पने च ।
 १५६ दुगि १५७ अकि १५८ अकि दर्शने । १५९ अथ हसने । १६० मधि मत्तम् । १६१ जिधि आजागम् ।

३२० क्ठि ३२१ कठो गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ सुट मर्दने । ३२५
 चुडि अन्वीभावे । ३२६ सुडि खण्डने ॥ पुडि चेतके ॥ ३२७ रुडि ३२८ लुडि क्षेपे ॥ ३२९
 स्फुटिर् विभरणे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्त्रीत्व्ये ।
 ३३२ मठ मदनिवासयो । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रट परिभाषणे ॥ रठ इत्येके ॥
 ३३५ छठ मृतिशठत्वयो ॥ बलात्कारे इत्यन्वे ॥ ३३६ कठ ३३७ सुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ ऊठ
 इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसामक्रेश्णयो । ३४० मठ कौतवे च । ३४१ गठ प्रतिघते ॥ ३४२
 कठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ गुठि ग्रावणे । ३४५ रुठि ३४६ सुठि
 गतौ । ३४७ चुळ्ळु भावकरणे । ३४८ अळ्ळु अभियोगे । ३४९ कळ्ळु कार्कश्ये ॥ चुळ्ळादयस्त्रयी
 दापधा ॥ ३५० क्रीडु विहारे ॥ ३५१ तुडु तीठने ॥ तूडु इत्येके ॥ ३५२ कूडु ३५३
 कूडु ३५४ क्रीडु गतौ । ३५५ रीडु अगाद्रे । ३५६ रीडु ३५७ खीडु उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे ॥
 ३५९ लड विलासे । लल इत्येके ॥ ३६० कड मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि षट्मैकदिने ॥
 गौडादय उदात्ता उदात्ते परस्मैभाषा ॥ ३६२ तिष्ट ३६३ तिष्ठ ३६४ तिष्ठ ३६५ तिष्ठ चरणायां । तुष्ट
 कल्पने च ॥ ३६६ स्नेष्ट दैन्ये । ३६७ टवेष्ट कल्पने ३६८ कैष्ट ३६९ गेष्ट ३७० स्नेष्ट च । ३७१ मष्ट
 ३७२ रेष्ट ३७३ लेष्ट गतौ । ३७४ मपूर् लज्जायाम् । ३७५ कपि चलने । ३७६ रवि ३७७ लवि ३७८
 अवि शब्द । ३७९ लवि अवससने च । ३८० कष्ट वर्षे । ३८१ क्रीडु अधाष्टे । ३८२ चीडु मदे ।
 ३८३ शीभ कल्पने । ३८४ चीभ च । ३८५ रीभ शब्दे ॥ अभिरभो क्वचित् पश्यते ॥ ३८६ षभि ३८७
 षभि प्रतिशब्धे । ३८८ लभि ३८९ लुभो गात्रविनामि । ३९० श्लुभ कल्पने । ३९१ वलभ भोजने ।
 ३९२ गलुभ घाटे । ३९३ यन्मु प्रमादे ॥ दन्त्यादिषु ॥ ३९४ लुभ लभे ॥ तिष्यादय उदात्ता अतु
 दात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ तिपिप्पलुदात्त ॥ ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६ धूप सताप । ३९७ जप ३९८
 जप व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० षप सान्धने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप
 ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ षुप मन्दाया गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ तुप ४०८ तुम्प ४०९
 तुफ ४१० तुम्फ ४११ तुफ ४१२ तुम्फ हिंसायां । ४१३ पपं ष ष रफ ४१४ रफि ४१५ अर्षं ४१६ पपं
 ४१७ लर्षं ४१८ रर्षं ४१९ अर्षं ४२० मर्षं ४२१ कर्षं ४२२ खर्षं ४२३ गर्षं ४२४ मर्षं ४२५ र्षं ४२६ अर्षं गतौ । ४२७
 कुवि आच्छादने । ४२८ लुवि ४२९ तुवि अर्षे । ४३० सुवि वक्तव्ययोग । ४३१ पुम्प ४३२ पुम्पु
 हिंसार्थां ॥ विभु विभु इत्येके ॥ ४३३ दभ ४३४ यभ भावणे ॥ भासन इत्येके । हिंसायामित्यन्वे ॥
 गुपादय उदात्ता उदात्ते परस्मैभाषा ॥ ४३५ चिचि ४३६ छिचि ४३७ छिचि यङ्गणे । ४३८ छच ४३९
 छुचं अमर्षे । ४४० पच व्यवहारे भूती च । ४४१ पच च । ४४२ भास क्राधे । ४४३ चनुच सङ्घन ।
 ४४४ कसु कानौ ॥ चिच्छादय उदात्ता अतुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अच ४४६ रच ४४७ षच ४४८
 मच ४४९ मच ४५० कच ४५१ कच ४५२ मच ४५३ लच ४५४ भुच मन्दायां । ४५५ इत्यपि केचित् ॥
 ४५६ षीच अपत्यने । ४५७ षीच षचगत्या । ४५८ याच संघाते । ४५९ ङेच च । ४६० षेच
 गतिपरेष्वेवञ्चेषु । ४६१ अच शब्दे ॥ रच इत्यपि केचित् ॥ ४६२ कपो दीर्घिकानिगतिषु । ४६३ ङ
 ४६४ ङन शब्दे । ४६५ ङन ४६६ ङन लभते । ४६७ अच रथादिषु । ४६८ ङम ४६९ ङम ४६९ ङेच
 गतौ । ४७० अमु ४७१ अमु ४७२ अमु ४७३ अमु अर्षः । ४७४ कम्पादिभ्यश्च ङ अर्षः उदात्त

उदात्ते परस्मैभाषा ॥ ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गती । ४८२
 दय दानगतितरचणर्हिसादानिषु । ४८३ रय गती । ४८४ ऋयी तन्नुसतानि । ४८५ पूयी विगरणे दुर्गमे च ।
 ४८६ ऋयी शब्दे उन्ते च । ४८७ ऋयी विधूनने । ४८८ स्थायी ४८९ औप्यायी इहो । ४९० ताद्यु
 मन्तानमालनयो । ४९१ श्ल चलनसवरणयो । ४९२ वल ४९३ भल मवरणे संचरये च । ४९४
 मल ४९५ मल्ल धारणे । ४९६ भल ४९७ भल्ल परिभाषणर्हिसादानिषु । ४९८ कल शब्दसंज्ञानयो ।
 ४९९ कल्ल अन्त्ये ॥ ५०० नेत्र ५०१ देत्र देवने । ५०२ वत्र ५०३ गेत्र ५०४
 म्नेत्र ५०५ पेत्र ५०६ मेत्र ५०७ स्नेत्र सेवने ॥ श्रेत्र खेत्र क्षेत्र इत्येके ॥ ५०८ रेत्र प्रवसती ॥
 अथादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषा ॥ ५०९ मव्य वस्यने । ५१० हृव्य ५११ इव्य ५१२ उव्य
 र्व्ययाथा । ५१३ ह्य गती । ५१४ गुह्य अभिषवे । पुत्र्य इत्येके ॥ ५१५ ह्य गतिकान्त्या ५१६
 अल भूषणपयानिधारणेषु ॥ अय स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ लिफला विगरणे । ५१८ मौल ५१९ उमील
 ५२० अील ५२१ अील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्ठा । ५२३ नील वण । ५२४ शील समाधी ।
 ५२५ कील वसने । ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल राज्या मघीषे च । ५२८ तुल निष्कर्ष । ५२९
 पुल सघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३१ फल लिप्यती । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल
 विकसने । ५३४ चिल्ल श्रेयिष्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गती ॥ मित्र इत्येके ॥ ५३६ वेत् ५३७
 चेल ५३८ केत् ५३९ खेल ५४० खेल्ल ५४१ वेत्त चलने । ५४२ पत् ५४३ फेत् ५४४ शिल् गती ।
 ५४५ इत्येके । ५४६ खल्ल सचलने । ५४७ खल्ल सचय । ५४८ गल अदने । ५४९ पल गती ।
 ५४९ दल विगरणे । ५५० अल ५५१ अल्ल आयोगमने । ५५२ खीत् ५५३ खीकृ गतिप्रतिघाते ।
 ५५४ खीकृ गतिवातुये । ५५५ क्खर क्खरगती । ५५६ क्खर क्खरने । ५५७ अल ५५८ वल ५५९ मल
 ५६० चर गत्यर्थे ॥ चरतिभल्लणेऽपि ॥ ५६१ छिबु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारण ।
 ५६४ पीव ५६५ नीव ५६६ नीव ५६७ नीव स्त्रीष्ये । ५६८ वीव ५६९ चेवु निरसने । ५७० उर्वी
 ५७१ तुर्वी ५७२ दुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ पुर्वी हिंसार्था । ५७५ गुर्वी उदयमन । ५७६ सुर्वी वसने ।
 ५७७ पुर्वं ५७८ पर्वं ५७९ सर्वं पूरये । ५८० चवं अदने । ५८१ भवं हिंसायाम् । ५८२ कवं ५८३
 खवं ५८४ गवं दवे । ५८५ अवं ५८६ प्रवं ५८७ ववं हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्ती । ५८९ पिबि
 ५९० मिबि ५९१ णिबि सेषण ॥ सेषण इत्येके ॥ ५९२ ङिबि ५९३ दिबि ५९४ धिबि ५९५ जिबि
 शीघ्रनाथा । ५९६ रिबि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थे । ५९९ क्विबि हिंसाकारणयोश्च । ६०० मष
 वस्यने । ६०१ अष रक्षकगतिकानिपातितप्रवसमप्रवशशवणस्त्रायैयाचनक्रियेच्छादीमवादादिङ्गनहि
 सादानभाषाद्विदुः ॥ मयादय उदात्ता उदात्ते परस्मैभाषा । जिह्वनुदात्त ॥ ६०२ घात्र गतिघट्टो
 उदात्त स्वरितेदुभयतीभाष ॥ ६०३ ध्रुत् ६०४ चिल्ल सदीपनकेशनभीषनेषु । ६०५ उच वरणे । ६०६
 मिव विद्योषादाने । ६०७ भिच भिषायामन्त्राभे सन्नि च ॥ ६०८ केश अन्त्ये ॥ ६०९ दच इहो शीघ्रां च । ६१० दीच नीचोऽप्योपनयननियमत्रतादेशेषु । ६११ ईच ६१२ ईय
 गतिहिंसारणेषु । ६१३ भाय अन्त्याया ताचि । ६१४ वधं छेदने । ६१५ गधु अन्विष्यायाम् ॥
 ६१६ इत्येके ॥ ६१७ पेधु प्रयत्ने । ६१८ जेधु ६१९ वेधु ६२० एधु ६२१ रेधु गती ६२२ रेधु ६२३
 वेधु ६२४ ऋधु अन्त्ये इत्येके । ६२५ कात् शब्दरुपायाम् । ६२६ भात् दीर्घा ६२७ णत् ६२८ रात् शब्दे ।

दमी । ७८५ कखे हसने । ७८६ रगे गडायाम् । ७८७ लगे मङ्गे । ७८८ हगे ७८९ हगे ७९० वगे
 ७९१ एगे सवरणे । ७९२ कगे नीचते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिल्लयां गती । ७९५ कण ७९६
 रण गती । ७९७ चण ७९८ ग्रण ७९९ अण दाने च ॥ ८०० अघ ८०१ अघ ८०२ कघ ८०३ अघ
 हिसायां । ८०४ वनच । ८०५ वनु नीचते । ८०६ ज्वल दीप्ती । ८०७ हल ८०८ हल चखने ।
 ८०९ खृ आध्याने । ८१० नृ भये । ८११ नृ नथे ८१२ या पाके । भारणतीवणमिगामनेषु ८१३ आ ।
 कम्पने ८१४ चलि । ८१५ क्खिर् कर्जने । जिहोत्तयने ८१६ लडि । ८१७ मदी हर्षनेपणयो ।
 ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० बलि ८२१ खलि ८२२ रणि ८२३ धनि ८२४ तपि ८२५
 चपि च ८२६ खन अवससने ॥ घटादयो मित ॥ ८२७ (१) जगी ८२८ जुप् ८२९ क्रसु ८३० रथी
 ८३१ समलाय । ८३२ (२) ज्वल ८३३ हल ८३४ हल ८३५ नमामनुपसगाहा । (३) ८३६ म्ना ८३७
 ह्या ८३८ वनु ८३९ वमां च । (४) न ८४० कय ८४१ मि ८४२ चमाम् । (५) ८४३ शमीऽदमंने ।
 ८४४ (६) यमीऽपरिवेषणे । ८४५ (७) खदिर् अवपरिभ्या च । ८४६ फण गती ॥ घटादय' फणान्ना
 मित' । इत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्तेत परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राजृ दीप्ती ॥ उदात्त' स्वरितेदु
 भयतीभाव ॥ ८४८ टुभाजु ७४९ टुभाज ८५० टुभाज' दीप्ती ॥ उदात्ता अतदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥
 ८५१ खमु ८५२ खन ८५३ धन शब्दे । ८५४ धम ८५५ धूम अवैकल्ये ॥ इत् ॥ ८५६ ज्वल दीप्ती ।
 ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टुल वैकल्ये । ८६१ हल स्थाने । ८६२ हल
 विलिखने । ८६३ गल मन्ने ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गती । ८६५ वल प्राणने धान्यावरोधने च ।
 ८६६ पुल मङ्गले । ४६७ कुल सत्वाने ८६८ गल ७६९ हल ८७० पत् ८७१ कथे
 निष्ठाके । ८७२ पथे गती । ८७३ मथे विनीडने । ८७४ टुवम उद्गिरणे । ८७५ धमु चलने । ८७६
 चर मण्वने ॥ खमादय उदात्ता उदात्तेत परस्मैभाषा ॥ ८७७ पङ् मण्वणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तोऽात्मने
 भाष ॥ ८७८ रमु क्रीडायाम् ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तोऽात्मनेभाष ॥ ८७९ पङ्ङ विमरणमत्ववसादनेषु ।
 ८८० शदल गगतने । ८८१ क्रश आह्वाने रोदने च ॥ पदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेत परस्मैभाषा ॥ ८८२
 कुष संपर्चनकौण्डिल्यप्रतिष्ठविलिखनेषु । ८८३ बुध अवससने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।
 ८८५ कस गती ॥ इत् । कुचादय उदात्ता उदात्तेत' परस्मैभाषा । कृषिष्वनुदात्तः ॥ ८८६ क्लि
 अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अक्षु गती याचने च ॥ अक्षु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयाचृ यात्रायाम् ।
 ८८९ रेट्ट परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रोष्ठु पयासी । ८९३ मिङ्
 ८९४ मेङ् भेषािऽवगयो । एती धानाविल्ये ८९५ भिष्ट सगने च । ८९६ णिङ् ८९७ णोङ्
 कुसासंनिक्त्तवयो । ८९८ शधु ८९९ शधु उदने । ९०० बुधिर् बोधने । ९०१ उबुन्दिर्
 निगमने । ९०२ भेष्टु गतिगानचिन्नानिशासनवादिब्रह्मणेषु ॥ गानोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवदारणे ।
 ९०४ शीठ आदानसवरणयोः । ९०५ आयु पूजानिगमनयो । ९०६ व्यय गती । ९०७ दाभ दाने
 ९०८ भेषु भये ॥ गताविल्येके ॥ ९०९ भेषु ९१० अंष्टु गती । ९११ अस गतिदीप्तादायाम् ॥ अव इत्येके ॥
 ९१२ भग्न बाधनव्यग्नयो । ९१३ लव कान्ती । ९१४ चप भवणे । ९१५ कथ हिसायाम् । ९१६ भय
 आत्मसंवरणयो । ९१७ भय ९१८ भय अदने । ९१९ दाष्ट दाने । ९२० माष्ट माने । ९२१ गुष्टु सवरणे ॥
 हिंसादय उदात्ता स्वरितेत उभयतीभाषा ॥ ९२२ शिष संवायाम् ॥ घृणत उभयतीभाष । ९२३ धञ्

भरणे २२४ ङ्क् ङरणे । २२५ ङ्क् धारणे । २२६ शौक् प्रापणे ॥ भ्रजादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषा ॥
 २२७ धेट्, पाने । २२८ ग्ले २२९ खे हृष्येचये । २३० ये न्यङ्करणे । २३१ ट्रे स्त्रे । २३२ भ्रै द्वनी ।
 २३३ ष्ये चिनायाम् । २३४ रे शब्दे । २३५ क्ये २३६ टौ शब्दसंघातयो । २३७ खे खदने । २३८
 षे २३९ जे २४० पे चये । २४१ कौ-२४२ गे शब्दे । २४३ ग्री २४४ ग्रे पाके । २४५ पे २४६ शीवे
 शीयणे । २४७ ष्टे वेष्टने । २४८ ष्ये वेष्टने ॥ शोभाया चेल्लेके ॥ २४९ टैप् शोधने । २५० पा पाने ।
 २५१ षा गन्धोपादाने । २५२ ष्या शब्दाप्रिसयोगयो । २५३ डा गतिनिवृत्तौ । २५४ षा अभ्यासि ।
 २५५ दाण् दाने । २५६ ङ्क् क्रीडिल्ये । २५७ ख्नु शब्दोपतापयो । २५८ ख्नु चिनायाम् । २५९ ट् ह्नु सवरणे ।
 २६० ख्नु गतौ । २६१ ङ्क् गतिप्रापणयो । २६२ ख्नु २६३ ख्नु षेचने । २६४ ष्च ङ्क् ष्ये । २६५ तु गतौ ।
 २६६ पु प्रसवेऽर्थयो । २६७ यु श्रवणे । २६८ ध्नु ख्ये । २६९ दु २७० ट् गतौ । २७१ जि २७२ जि
 अभिभवे ॥ धयत्यादयोऽनुदात्ता परस्मैभाषा ॥ २७३ षिङ् इवदधने । २७४ गुङ् ष्यत्के शब्दे । २७५
 गाङ् गतौ । २७६ वङ् २७७ षङ् २७८ उङ् २७९ ङङ् शब्दे ॥ उङ् कृङ् खुङ् गुङ् घुङ् उङ् इत्यर्थे ॥
 २८० च्नुङ् २८१ ङ्नुङ् २८२ ङ्नुङ् २८३ ङ्नुङ् गतौ ॥ ङङ् इत्येके ॥ २८४ रुङ् गतिरिषणयो । २८५ घुङ्
 षवध्वंसने । २८६ मेङ् प्रणिधाने । २८७ देङ् रचने । २८८ ख्येङ् गतौ । २८९ व्येङ् २९० घेङ् पालने ॥
 षिडादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥ २९१ पूङ् पवने । २९२ सूङ् वधने । २९३ डीङ् विहायसा गतौ ॥
 पूङ्गादयस्य उदात्ता आत्मनेभाषा ॥ २९४ तृ इवदतरणयो । उदात्त परस्मैभाषा ॥ २९५ गुप शोधने ।
 २९६ तिङ् निगमने । २९७ मान् पूशायाम् । २९८ वध् वधने ॥ गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्त
 आत्मनेभाषा ॥ २९९ रभ रामस्ये । १००० डलमप प्रातौ । १००१ ष्वत्र परिवृद्धे । १००२ हृद्
 पुरीयोऽस्य ॥ रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषा ॥ १००३ जिञ्जिदा ष्यत्के शब्दे ॥
 उदात्त उदात्ते परस्मैभाषा ॥ १००४ क्नुदिर् गतिशीलणयो । १००५ यम सैष्टने । १००६ यम मन्त्रने
 शब्दे च । १००७ गम् १००८ म्नु गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप मतापे । १०११ त्यज
 ङातौ । १०१२ वध् सङ्गे । १०१३ ह्निर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश दशने । १०१५ ङ्क् विनिखने ।
 १०१६ दह भक्षीकरणे । १०१७ मिह षेचने ॥ ऋत्यादयोऽनुदात्ता उदात्ते परस्मैभाषा ॥ १०१८
 कित्ति निशसि रोगापनयने च ॥ उदात्ते परस्मैभाषा ॥ १०१९ दाग स्वप्नने । १०२० गान् निगने ॥
 उदात्तौ स्मरितेतावभयतोभाषी ॥ १०२१ उपचय पाके । १०२२ पच समवाये । १०२३ भज शेषायाम् ।
 १०२४ रघ्न रागे । १०२५ गप चाक्रोशे । १०२६ लिव दीप्तौ । १०२७ यज ईवपूजार्थगतिकारक
 दानेऽपि । १०२८ कुवप् भोजनताने ङेदनेऽपि । १०२९ वच प्रापणे ॥ पचादयोऽनुदात्ता स्मरितेता उभयतो
 भाषा । षचिन्दात्ता ॥ १०३० वस निशसि ॥ अनुदात्त उदात्ते परस्मैभाषाः ॥ १०३१ वेम् तनुसंतापे ।
 १०३२ ङ्क् संवरणे । १०३३ ङ्क् अघ्रांयो शब्दे च ॥ विजादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषा ॥ १०३४ वद
 व्यक्ताया वाचि । १०३५ दुषोश्च गतिः ॥ इत् । अय वदतिषोदात्तौ परस्मैभाषी ॥

वति शब्दिकरणा आदयः ॥ १ ॥ आदिवाङ्गतिवत् इत्येके ।

अथादादयः ॥ २ ॥

अद भवणे । २ इम द्विसागल्योः ॥ अनुदात्तात्तदात्तेतौ परस्मैपदिनी ॥ ३ द्विष अप्रीती । ४ दुष्ट
 मपूरणे । ५ दिष्ट उपनये । ६ लिष्ट आस्त्रादने ॥ द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेस उभयतीभाषा ॥ ७ चच्चिङ्
 व्यक्तायां वाचि । अय दशनेऽपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गती कम्पने च । ९ ईड स्तुती ।
 १० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आड शसु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि
 गतिशसनयो* ॥ कस इत्येके । कश् इत्यपि ॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धी । १७ गिजि अव्यक्ते
 शब्दे । १८ पिजि वषे ॥ सपर्चने इत्येके । उभयवेत्यन्वे । अवयवे इत्येके अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिजि
 इत्येके ॥ १९ वृजि वर्जने ॥ वृजि इत्यन्वे २० वृजि सपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषा ॥ २१
 वृङ् प्राणिगर्भविमोचने । २२ शोङ् स्त्रि ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ क शब्दे ।
 २५ ण स्तुती । २६ टुष् शब्दे । २७ ण् तेजने । २८ ण् प्रसवणे ॥ युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मै-
 भाषा ॥ २९ कर्षुष् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतीभाष ॥ ३० यु अभिगमने । ३१ यु प्रसवैश्वर्ययोः ।
 ३२ क् शब्दे । ३३ टुष् स्तुती ॥ युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ सौत्तिकुभयतीभाषः ॥ ३४ वृष्
 श्वाहायां वाचि ॥ उदात्त उभयतीभाषः ॥ ३५ इण् गती । ३६ इङ् अप्ययने । ३७ इक् धरणे । ३८ वी गति-
 व्याप्तिप्रजनकान्यासलखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयो । ४१ भा दीप्ती । ४२ षा ग्रीचे ।
 ४३ या पाके । ४४ द्रा कुश्यायां गती । ४५ षा भवणे । ४६ पा रचणे । ४७ रा दाने । ४८
 ला आदाने ॥ ४९ दाप् लवने । ५० खा प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने ।
 ५३ वष परिभाषणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् लात्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस
 भवि । ५६ मृशू यज्ञी । ५७ रुदिह अगुविमोचने ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ जिष्वप्
 गये । उदात्त परस्मैभाष ॥ ५९ नृस प्राणने । ६० अण च । ६१ जष भवइसदनयोः ॥ इण् ॥ ६२
 लाय मिटावये । ६३ दरिद्रा दुर्गती । ६४ षकाष्ट दीप्ती । ६५ शसु अनुगिष्टी ॥ असादय उदात्ता
 उदात्तेतः परस्मैभाषा ॥ ६६ दीघीङ् दीर्घदिक्कनयो । ६७ वेघीङ् वेतिना तुष्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥
 ६८ वस ६९ सति शत्रे ॥ ७० वम कान्ठो ॥ पसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ वृष्
 अपनयने ॥ अनुदात्त आत्मनेभाष ॥

इति सुविहरणा अदादयः ॥ १ ॥

अथ जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ इ दानादनयो । आदाने इत्येके । २ जिभो भये । ३ ङी लज्जायाम् । जुहोत्यादयोऽनुदात्ता
 परस्मैभाषः ॥ ४ पु पालनपूरकयोः । ५ इत्येके । उदात्त परस्मैभाषः । ६ कृभृष् धारणपोषकयोः ।
 अनुदात्त उभयतीभाष ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ षोडाङ् गती ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनी ॥ ८
 षोडाङ् स्थाने ॥ अनुदात्त परस्मैपदी । ९ रुदाङ् दाने । १० कृभृष् धारणपोषकयोः । दाने इत्येके ॥

अनुदात्तानुभयतीभाषी ॥ ११ णिजिर् घोचपोषण्यो । १२ विजिर् प्रथमावे । १३ विष्णु व्यायी ॥
 णिजिरादयोऽनुदात्ता स्वरितेत्त उभयतीभाषाः ॥ १४ छ चरणदीप्तो । १५ छ प्रसङ्गकरणे । १६ क
 १७ छ गती ॥ छप्रभृतयोऽनुदात्ता परस्मैभाषाः ॥ १८ भस भसंगदीप्तोः ॥ उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी ॥
 १९ कित ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ २० तुर स्वरणे । २१ धिष्णु मन्दे । २२ धन धान्ये । २३
 जग जनने ॥ तुरादय उदात्ता उदात्तेत् परस्मैभाषाः ॥ २४ गा मृती ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषाः । छप्रभृतय
 एकादशच्छन्दसि । इयतिं भाषायामपि ॥

इति श्रुतिकरणा लुङ्गोत्यादयः ॥ ३ ॥

अथ दिवादयः ॥ ४ ॥

१ द्विषु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिश्रुतिभोदुमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु । २ यिषु तनुसताने । ३ सिषु
 गतिशोषणयो । ४ सिषु निरसने । ५ णसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ णसु
 निरसने । ७ ऋसु चरणदीप्तो । ८ लुष दाहे । ९ लुष च । १० मृती गतविक्रमे । ११ तमी उदने ।
 १२ लुष पूनीभाषे । १३ पुष हिंसायाम् । १४ गुष परिवेष्टने । १५ चिप प्रेरणे । १६ पुष विक्रमे ।
 १७ तिम १८ टिम १९ टीम आर्द्राभाषे । २० म्रीड मोदने लज्जाया च । २१ इष गती । २२ षड ३२
 पुष चक्षुषे । २३ लुष् भ्रूष् २५ तयोहारो ॥ दिवादय उदात्ता उदात्तेत् परस्मैभाषाः । निपिस्तनुदात्त ।
 २६ षुडू प्राणिप्रसवे । २७ डूड परितापे ॥ उदात्तावाकनेभाषी ॥ २८ डीड चये २९ डीड विहायसा
 गती । ३० डीड आचारे ३१ मीड हिंसायाम् । ३२ रीड शयने । ३३ लीड श्रिये । ३४ म्रीड
 षणोत्थये ॥ इत् ॥ खादय भोदित ॥ ३५ पीड पाने । ३६ माड माने । ३७ ईड गती । ३८ म्रीड
 मीती । डीडादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीड नृदात्त ॥ ३९ यो तनुचरणे । ४० मी केदने । ४१
 यो अलकर्मणि । ४२ यो अवलङ्घने ॥ श्रुतिप्रभृतयोऽनुदात्ता परस्मैभाषा ॥ ४३ जती प्राडुभावे ।
 ४४ दीपी दीप्ती । ४५ पूरी आश्रयने । ४६ तूरी गतिलवणहिंसनयो । ४७ चूरी ४८ तूरी हिंसागयोः ।
 ४९ चूरी ५० तूरी हिंसावयोहायो । ५१ शूरी हिंसास्तनयो । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा ।
 ५४ इत्तु चरणे । ५५ ऋम उपसापे । ५६ काम दीप्ती । ५७ वाय मन्दे ॥ लयादय उदात्ता अनुदात्तेत्
 आत्मनेभाषाः । तपिस्तनुदात्ता ॥ ५८ मृष तितिषायाम् । ५९ ईषचिर् पूतीभाषे ॥ उदात्ता स्वरिते
 तानुभयतीभाषी ॥ ६० षड बन्धने । ६१ रड रागे । ६२ मप आकीर्मे ॥ षडादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत्त
 उभयतीभाषा ॥ ६३ खिद देव । ६४ विद सतायाम् । ६५ बुध अवगमने । ६६ पुष
 संप्रहारे । ६७ षमी षष काने । ६८ षष प्राचने ॥ षष इत्येके ॥ ७० मग ज्ञाने । ७१ पुग समाधी ।
 ७२ मृग विषर्मा । ७३ सिग अन्वीभाषे ॥ पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत् आत्मनेभाषा ॥ ७४ राषीऽन्वर्मे
 को इहावेद । ७५ षष लाठने । ७६ पुष पुष्टे । ७७ एष शायने । ७८ लुष गीती । ७९ लुष ब्रह्मणे ।
 ८० श्रिष आभिज्ञने । ८१ मक विभाषिता सर्वणे । ८२ जिदा गतवचरणे । ८३ लुष क्रोधे । ८४
 लुष बुभुषायाम् । ८५ मष शोच । ८६ विष मराही ॥ राषादयोऽनुदात्ता उदात्तेत् परस्मैभाषा ॥ ८७

रच हिमासराथी । ८८ षष् अदर्शने । ८९ षष् प्रीणने । ९० षष् हर्षमोहनयो । ९१ षष् जिघा
 सायाम् । ९२ षष् वैविच्ये । ९३ षष् उद्विरणे । ९४ षष् प्रीसौ ॥ इत् । रधादय उदात्ता उदात्तेतः
 परस्मैभाषाः ॥ ९५ षष् उपशने । ९६ तसु काहायाम् । ९७ षष् उपशने । ९८ षष् तपसि खेदे च ।
 ९९ षष् अनवस्थाने । १०० षष् सङ्घने । १०१ षष् ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ इत् ॥ १०३ षष्
 क्षेपणे । १०४ षष् प्रयत्ने । १०५ षष् भौचणे । १०६ तसु उपचये । १०७ षष् च । १०८ षष् सन्धे ।
 १०९ षष् विभागे ॥ षुस इत्यन्ते ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० षष् दाहे । १११ षष् प्रेरणे ।
 ११२ षष् समेपणे ॥ ११३ षष् समे ॥ ११४ षष् स्वच्छने । ११५ षष् मर्षी परिणामे ॥ ११६
 षष् विलाडने । ११७ षष् समवाये । ११८ षष् ११९ षष् अधपतने । १२० षष् वरणे । १२१ षष्
 तनुकरणे । १२२ षष् विपासायाम् । १२३ षष् तुष्टौ । १२४ षष् १२५ षष् हिंसायाम् । १२६
 षष् क्षेपे । १२७ षष् क्रीडे । १२८ षष् व्याकुलने । १२९ षष् १३० षष् १३१ षष् विमोहने । १३२
 षष् गर्भे । १३३ षष् सचलने । १३४ षष् १३५ षष् हिंसायाम् ॥ चुभिनमितुभयो श्रुतादौ क्रादी
 च पठ्यन्ते ॥ १३६ षष् आर्द्राभावे । १३७ षष् जिमिदा खेदने । १३८ षष् जिमिदा खेदनमोचनयो । १३९
 षष् इदौ । १४० षष् अभिकाहायाम् ॥ इत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषा ॥

इति श्रुतिकरणा दिनादयः ॥ ४ ॥ दिवादिवाहतिगण इत्येके ।

अथ स्वादयः ॥ ५ ॥

१ षष् अभिपये । २ षष् बन्धने । ३ षष् निग्राने । ४ षष् प्रणेपणे । ५ षष् चयने । ६
 षष् आच्छादने । ७ षष् हिंसायाम् । ८ षष् वरणे । ९ षष् कल्पने ॥ षुष् इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता
 सम्यक्तीभाषा । इत् उदात्तः ॥ १० षष् उपतापे । ११ षष् गती इदौ च । १२ षष् प्रीतो ।
 १३ षष् प्रीतिपावनयोः प्रीतिफलनयोरेत्यन्ते । १४ षष् व्याप्ती । १५ षष् शङ्क । १६ षष्
 १७ षष् मंसिद्धौ । दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ता परस्मैभाषा ॥ १८ षष् व्याप्ती सघाते च । १९ षष्
 आच्छन्दने ॥ अजिद्विषी उदात्तावमुदात्तेताशाशनेभाषो ॥ २० षष् २१ षष् गती च । २२ षष्
 हिंसायाम् । २३ षष् जिघृषा प्रादण्ये । २४ षष् दम्भे । २५ षष् इदौ । २६ षष् प्रीत्यने
 इत्येके ॥ २७ षष् व्याप्ती ॥ २८ षष् घातने घातने च । २९ षष् मचणे । ३० षष् ३१ षष् ३२
 षष् ३३ षष् ३४ षष् ३५ षष् हिंसायाम् ॥ विरि भाषायाम् इत्येके । षष्तीत्यजादित्येके । रिकवानित्यन्ते ।
 इत् । तिच्चादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषा ॥

इति श्रुतिकरणा स्वादयः ॥ ५ ॥

अथ तुदादयः ॥ ६ ॥

१ तुद व्यथने । २ तुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ अस्ज पाके । ५ चिप प्रेरणे । ६ कृप विलेखने ॥ तुदादयोऽनुदात्ता स्वरितेः सभयतोभावाः ॥ ७ ऋषी गतौ । उदात्त उदात्तेःपरस्मैपदी । ८ लुषी शीतिसीनयोः । ९ ओविज्जी भयचलनयोः । १० ओलजि ११ ओलस्ज्जी व्रीडायाम् ॥ लुषादय उदात्ता अनुदात्तेः आत्मनेभावाः ॥ १२ ओत्रथु छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ छक् छिन्दे । १५ छद्मी विवासि । १६ ऋच्छ गतीन्द्रियपल्लयसूतिभावेषु । १७ निच्छ उत्कृष्टेः । १८ जर्ज १९ चर्च २० भर्भ परिभाषणमसौमयो । २१ त्वच संवरणे । २२ कच मृतौ । २३ चज आर्जवे । २४ चज्भ उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कल्पनमुद्रान्दाहिसादानेषु ॥ रिह इत्येके ॥ २७ हप २८ हप्फ हमी ॥ दावपि फाल्नाविष्येके ॥ २९ हुप ३० हुम्प ३१ तुफ तुम्फ हिसायाम् । ३२ हप ३३ हप्फ उत्कृष्टेः ॥ प्रथमोऽपि द्वितीयान् इत्येके ॥ ३४ ऋफ ३५ ऋम्फ हिसायाम् । ३६ गुफ ३७ गुम्फ यथे । ३८ उम ३९ उम्प पुरणे । ४० यम ४१ यम्प शोभायै । ४२ ह्मौ यथे । ४३ वृती हिसायनयोः । ४४ विध विधाने । ४५ लुञ गतौ ॥ लुभ इत्येके । ४६ मृड सुखने । ४७ पृड च । ४८ पृण प्रीणने । ४९ हण च । ५० मृण हिसायाम् । ५१ तुण कौटिल्ये । ५२ पुण कर्मणि यथे । ५३ मुण प्रतिज्ञाने । ५४ कृण शब्दोपकरणयोः । ५५ यम गतौ । ५६ टृण हिसागतिकौटिल्येषु । ५७ पुण ५८ घूर्ण धमणे । ५९ पुर ऐश्वर्यदीप्तौ । ६० कुर शब्दे । ६१ खर छेदने । ६२ मुर सवेदने । ६३ चुर विलेखने । ६४ वुर भोसाधशब्दयोः । ६५ पुर अग्रगमने । ६६ वृञ लथमने ॥ वृञ इत्येके ॥ ६७ वृञ् ६८ वृञ्ज् ६९ वृञ्ज् हिसायाः । ७० इप इच्छायाम् । ७१ मिप स्पर्शायाम् । ७२ किल शैलक्रीडनयोः । ७३ तिल खेदे । ७४ विल विक्रमने । ७५ चल विलसने । ७६ डल स्वप्नोपेययोः । ७७ विल सवरथे । ७८ विल भेदने । ७९ णिल गहने । ८० हिल भावकरणे । ८१ शिण ८२ विल जञ्छे । ८३ मिल श्लेषण । ८४ लिख अक्षरविभाषि । ८५ कृट कौटिल्ये । ८६ पुट सप्रयथे । ८७ कुच सकोचने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रचायाम् । ९० डिप सेपि । ९१ कुर छेदने । ९२ स्फुट विक्रमने । ९३ सुट भावेपमर्दयोः । ९४ ट्ट छेदने । ९५ सुट कालहकर्मणि । ९६ चुट ९७ कुट छेदने । ९८ जुड वधने । ९९ कड मदे । १०० सुट सप्रयथे । १०१ ह्रड घनत्वे । १०२ कुड वाक्ये । १०३ पुड उत्सर्ग । १०४ पुट प्रतिज्ञाने । १०५ गुड सोडने । १०६ छुड १०७ स्फुड सवरथे । गृह कुड इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ स्फुल संघसने ॥ स्फुल स्फुरथे स्फुल संघसने इत्येके । स्फुर इत्येके ॥ ११० स्फुड १११ पुड ११२ वृड सवरथे ॥ ११३ मृड ११४ भृड निमज्जने इत्येके ॥ त्रयादय उदात्ता उदात्तेः परस्मैभावाः ॥ ११५ गुरी लयमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तेःपरस्मैपदी ॥ ११६ णु सवनने । ११७ धु विधुमने ॥ उदात्तो परस्मैभावाः ॥ ११८ गु पुरीषोऽसर्ग । ११९ धु गतिस्वीर्ययोः ॥ अनुदात्तो परस्मैपदिनी ॥ १२० कृञ् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदो । उण् ॥ १२१ इञ् व्यायामि । १२२ मृञ् प्राणत्यागे ॥ अनुदात्तावात्मनेभावी ॥ १२३ रि १२४ पि गतौ । १२५ धि धारणे । १२६ चि निवासनयोः ॥ रिथत्वाद्यऽनुदात्ता परस्मैभावाः ॥ १२७ पू प्रेरणे । १२८ कृ विधये । १२९ गृ निगरणे ॥ उदात्ता परस्मैभावाः ॥ १३० हृञ् आदरे । १३१ षृञ् अवधाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभावी ॥ १३२ प्रञ् प्रीणायाम् ॥ उण् ॥ १३३ मृञ् विमर्ग । १३४ टसम्भो गहौ । १३५ वप्ता भङ्ग । १३६ भुभो कौटिल्ये । १३७ दृप स्पर्ग १३८ हृञ् विभ हिसायाम् । १३९ निज गतौ । १४० गृह मन्त्रम । १४१ विष्णु गतौ ।

१४३ विग्र प्रवेशने । १४४ मृग आमर्शने । १४५ शूद्र उरणे । १४६ पदल विग्ररणमत्वयसादनेषु ।
 १४७ मद्दल श्रातने ॥ पृच्छत्वादयोऽनुदात्ता उदात्तेत परस्मैभाषाः । विच्छत्सुदात्त ॥ १४८ मिल संगमे ॥
 उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाष ॥ १४९ सुचलु मीचषे । १५० लुपल छेदने । १५१ विदल लामे ।
 १५२ लिप उपदीहे । १५३ विच शरणे ॥ सुचादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः । विन्दितिसुदात्त ॥
 १५४ कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिघाते । अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी ।
 १५६ मिग अमयने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । इत् ॥

इति श्रविकरणात्सुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः ॥ ७ ॥

१ रुधिर आवरणे । २ भिदिर विदारणे । ३ क्तिदिर वैधीकरणे । ४ रिचिर विरेचने । ५ विचिर
 पृथभावे । ६ रुदिर सपेषणे । ७ युजिर योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ता स्वरिते उभयतोभाषा ॥ ८ उच्छुदिर
 दीप्तिवर्धने । ९ उच्छुदिर रिसागादरथे ॥ उदात्तो स्वरितेतापुभयतोभाषी ॥ १० कृती वेदने ॥
 उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ११ जिग्न्थी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ १२ खिद दैन्ने । १३ विद
 विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तेवावात्मनेपदिनौ ॥ १४ शिचलु विशिषणे । १५ पिषलु सचूर्णने । १६ भञ्जो
 आमर्शने । १७ भुञ्ज पालनाभ्यवहारयो । शिपादयोऽनुदात्ता उदात्ते परस्मैभाषा ॥ १८ लृञ् १९ क्षिप्ति
 हिमायाम् । २० उन्दी छेदने । २१ अञ्ज व्यक्तिसल्लसकान्तिगतिषु । २२ लृञ् सफीचने । २३ भोविज्जी
 भयषलनयो । २४ ङ्जी वर्जने । २५ षष्ठी संपर्कं ॥ लृधादय उदात्ता उदात्ते परस्मैपदिनः ॥ इत् ॥

इति श्रविकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः ॥ ८ ॥

१ तनु विस्तारे । २ पण दाने । ३ अण हिमायाम् । ४ विण च । ५ अण मर्ता । ६ लण अदने ।
 ७ एण दीप्तौ ॥ तनादय उदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषा ॥ ८ वण याचने । ९ मण अषयोधने ।
 उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषी ॥ १० लृञ् कर्त्तव्ये ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । इत् ।

इति श्रविकरणातनादयः ॥ ८ ॥

अथ क्रमादयः ॥ ९ ॥

१ क्रोञ् दृष्टविनिमये । २ शोञ् तर्पण काली च । ३ शोञ् पात्रे । ४ शोञ् हिमायाम् ।
 ५ विञ् चमने । ६ लृञ् आपषने । ७ पुञ् चमने ॥ क्रमादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषा ॥ ८ लृञ् मन्दे ९ दृञ्
 विमायाम् । १० पुञ् परने । ११ लृञ् छेदने । १२ लृञ् हिमायाम् । १३ लृञ् हिमायाम् । १४ लृञ् शरणे ।
 १५ लृञ् चमने । अनुदात्त उदात्ता उभयतोभाषा ॥ १६ ङ्जिनायाम् । १७ पु पालनपुष्पयो ।

१८ वृ वरणे ॥ भरवे इत्येके ॥ १९ भृ भर्त्सने । २० मृ हिसायाम् । २१ दृ विदारणे । २२ कृ वयोहानी
 मृ इत्येके । धृ इत्यन्वे ॥ २३ गृ गृणे । २४ कृ हिसायाम् । २५ ऋ गती । २६ गृ शब्दे ॥ शृणाति
 प्रभृतय उदात्ता उदात्तः परस्मैपदिन ॥ २७ ज्या वयोहानी । २८ री कतिरिषण्यौ । २९ ली द्विषणे ।
 ३० व्री वरणे । ३१ व्री गती ॥ वृत् ॥ ३२ व्री वरणे । ३३ व्री भये ॥ भरे इत्येके ॥ ३४ चीप्
 हिसायाम् । ३५ ज्ञा अवबोधने । ३६ बभ्र बभ्रन्ते ॥ व्यादयोऽनुदात्ता उदात्त परस्मैभाषा ॥ ३७ ङ्ङ्
 संभक्तौ ॥ उदात्त आकनेपदी ॥ ३८ अय्य विमोचनप्रतिपूर्वयो । ३९ मय्य विलोडने । ४० अय्य
 ४१ अय्य सट्ठे । ४२ कृय्य सट्ठेपथे ॥ सक्रिषे इत्येके । ४३ मृद् चोदि । ४४ मृड च ॥
 अय्य सुखेऽपि ॥ ४५ गुष रोदि । ४६ कुष निष्कष । ४७ चुभ मचलने । ४८ षभ ४९ तुभ हिसायाम् ।
 ५० क्लिगृ विधाषने । ५१ अश भोजने । ५२ उपस उच्छे । ५३ इष आभीषति । ५४ विष विप्रयोर्गि ।
 ५५ पुष ५६ वृष खेद्वनसेवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ सुष क्रेते । ५९ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ पानो
 ऽयमित्येके ॥ ६० छिठ च ॥ अयादय उदात्ता उदात्तौ विधिवज परस्मैभाषा ॥ ६१ षट् उपदाने ।
 उदात्त स्मरितेदुभयतोभाष ॥

इति शानिकरणा क्र्यादय ॥ ८ ॥

अथ चुरादयः ॥ १० ॥

१ चुर कोषे । २ चिति छृत्त्याम् । ३ अग्नि मकोषे । ४ कृडि परिहासे ॥ मृष्टि इत्यपि ॥ ५ खच
 देशनाडनयो । ६ कुडि अहतभाषणे । ७ खड उपसेवायाम् । ८ मिदि खेदन । ९ खोलिड उत्खेपथे ॥
 ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरि । उलडि इत्यन्व ॥ १० जल अपवारण ॥ खज इत्येके ॥ ११ पीड
 अवगाहने । १२ गड अवख्यन्दने । १३ अथ प्रथम ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ वष मयमने ॥
 १५ पृ पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनेयो । १७ पष परिचरि । १८ वष १९ चृष क्रेषे ।
 वष वषानि इत्येके ॥ २० प्रथ प्रखानि । २१ पृथ प्रसेपे ॥ पष इत्येके ॥ २२ पष संवन्धन । २३ मष
 च ॥ मष्य इत्येके ॥ २४ भच अदने । २५ ऊड छिदनमत्सगयो ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुड २७
 पुड आन्वीभावे । २८ षड २९ पुड अनादरे । ३० मृष्ट क्रेते । ३१ मड ३२ ऋड अपस्तारणयो ॥ अडि
 इत्येके ॥ ३३ गुडि ३४ पिडि हिसावखलादनिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति क्विप्त् । खजि खजि इत्येके ॥
 ३५ पिष गती । ३६ वाच सासपथागे । ३७ प्रल ३८ वल परिभाषणे । ३९ पिडि खेदने ॥ पिडि
 इत्येके ॥ ४० खिड अनादरे ॥ खिड इत्येके ॥ ४१ द्विप प्रवच । ४२ पपि गती । ४३ पिष्य कुडने ।
 ४४ खदि सवरणे । ४५ तष दान । ४६ तड आघाते । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि
 रचषे । ५१ मुडि वष्टने ॥ रचनी इत्येके । कुडि इत्यन्व । मुडि इत्यपरि ॥ ५२ खडि वष्टन । ५३ वडि
 विभाषने ॥ ५४ मडि मूषायां इयं च । ५५ मडि खड्याण । ५६ वडि वसम । ५७ पुष ५८
 वृष आनागादरयो । ५९ पुष मषादने । ६० मड ६१ षड मारने । ६२ षड ६३ पुड व्यदने ।
 ६४ षड शीषकमधि । ६५ तष प्रतिशायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ दुष उत्पन्न । ६८ पुष
 मङ्गल । ६९ पुष सट्ठेऽपि । ७० मृष पाठने । ७१ कष ७२ विष सेपे । ७३ विल मन्त्र । ७४ द्विष

खेहने । ७५ चल भृती । ७६ पाल रचणे । ७७ लूप हिसायाम् । ७८ युल्ल माने । ७९ शूर्प च ।
 ८० चुट छेदने । ८१ सुत्र सवृणने । ८२ पडि ८३ पसि नाग्ने । ८४ व्रज मार्गसङ्कारगथी । ८५ युल्ल
 अतिस्वग्ने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ चपि खान्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजोवने । ८९ अते गत्याम् ।
 ९० अथ च । ९१ अथ ज्ञानभाषणभारणतीवणनिगमनिगमनेषु ॥ मिषेत्थेके ॥ ९२ यम च परिवेषणे ।
 ९३ चह परिकल्कने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागि च । ९५ वल प्राणने । ९६ चिष् चयने ॥
 (१) नाथे मितोऽहेतो ॥ ९७ घट चलने । ९८ सुप्त भघाते । ९९ खट सवरणे । १०० पड
 १०१ सिट १०२ चुवि हिसायाम् ॥ १०३ पूल संघाते ॥ पूर्णे इत्येके । पुण इत्येके ॥ १०४ पुस
 अभिवर्धने । १०५ टकि यमने । १०६ धूस कान्तिकरणे । मूर्धन्याम इत्येके । तालव्याम इत्येके ॥
 १०७ कौट वणे । १०८ चूर्णे संकीचने । १०९ पूज पूलायाम् । ११० अकौ सवने ॥ तपने इत्येके ॥
 १११ यट चालस्य । ११२ यडि गोपणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मात्र शब्दार्था । ११६
 मचं च । ११७ घ प्रसवणे ॥ सावणे इत्येके । ११८ पवि विस्तारवचने । ११९ तिग निगने । १२० कत
 सशब्दने । १२१ वधं छेदनपूरणयो । १२२ कुवि आच्छादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ जुभि १२४ तुवि
 अदग्ने ॥ अदने इत्येके ॥ १२५ रूप व्यक्तायां वाचि ॥ रूप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने ॥ १२७ डल
 प्रेरणे । १२८ भल खेळने । १२९ लळ अय्यक्तायां वाचि । १३० जम १३१ वई हिसायाम् ॥ १३२ गुई
 पूर्वगिकेतने । १३३ लसि रचणे ॥ १३४ ईड स्तुती । १३५ लसु हिसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ दध
 रोपे ॥ इड इत्येके ॥ १३८ डिप चपे । १३९ छप समुच्छाये ॥ (२) आ कुष्मादात्मनेपदिन ॥ १४० चित सचेतने ।
 १४१ दसि टग्ने । १४२ दसि दर्शनदर्शनयो ॥ दस इत्येके ॥ १४३ छप १४४ डिप संघाते । १४५ तसि
 कुम्भधारणे । १४६ नवि गुप्तपरिभाषणे । १४७ मग यदणसमेवणयो । १४८ मर्ज । १४९ भर्मे तजम । १५०
 यथ १५१ गथ अने । १५२ विष्क हिसायाम् ॥ विष्क इत्येके । १५३ निष्क परिमाण । १५४ लल ईषायाम् ।
 १५५ कण सकीचे । १५६ तूण पूरणे । १५७ भूष आभाविशदयो । १५८ शठ आघायाम् १५९ यच
 पूजायाम् । १६० आय वितके । १६१ शूर लयमने । १६२ शम १६३ रच आलीचने । १६४ कुव्य
 चवसेपणे । १६५ कट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ १६६ गल सवणे । १६७ भल आमण्डने । १६८ कूट
 आशदाने ॥ चवसादने इत्येके ॥ १६९ कुट प्रतापने । १७० वशु प्रक्षमने । १७१ उव शक्तिवमने । १७२
 मद लसिधोमे । १७३ दिव परिकूजने । १७४ म् दिग्गने । १७५ विद चेतनाख्याननिवासेषु । १७६
 भाग सभे । १७७ यज्जगसायाम् । १७८ कुष नाभा वा कुक्षितथयने ॥ इत्याकुषोया ॥ १७९ चर्ष
 चययने । १८० वुर भवणे । १८१ शब्द उपसर्गादिचकारि च । १८२ कण निमीलने । १८३ लभि
 नाग्ने । १८४ वद चरणे । १८५ अशु गाडने । १८६ पम यमने । १८७ अम रागे । १८८ चट १८९
 म् इन्दने । १९० घट संघाते ॥ (३) इन्वघाय ॥ १९१ दिव मर्त्तने । १९२ अर्ज प्रतिपद्ये । १९३ सुवि
 विशब्दने । १९४ आठ क्रन्द सातये । १९५ मस शिष्ययो । १९६ ससि १९७ भूष चलकरणे । १९८
 चर्ष पूजायाम् । १९९ प्रा निधोमे । २०० भग विद्याधन । २०१ शधु प्रसुहने । २०२ यत निकारोपकारयो ।
 २०३ रक २०४ लय आभ्याने ॥ रघ इत्येके । रग इत्येके ॥ २०५ अघ विज्ञेपणे । २०६ लिंगि
 पित्रीकरणे । २०७ सुद संसर्गे । २०८ वस धारण ॥ वदथे इत्येके । वारथे इत्येके ॥ २०९
 उधम लब्धे ॥ २१० मूष प्रमोचने मोदने च । २११ वस खेड्योऽपहरणे । २१२ चर सशये । २१३

ऋ सहने ॥ हसने चेत्येके ॥ धृम इत्येके ॥ २१४ भुञ्जोऽवकल्पने । २१५ कृप च ॥ (4) आ खद
 सकर्मकात् ॥ २१६ घृह यष्टणे । २१७ पुष धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ घट २२०
 पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि (निजि) २२५ लुजि २२६ भजि
 २२७ खधि २२८ वसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दसि २३२ कुसि २३३ घट २३४ घटि
 २३५ ङदि २३६ वहं २३७ वरुह २३८ गुप २३९ धूप २४० विच्छ २४१ शीव २४२ प्रुप २४३ खोज २४४
 खीचु २४५ खद २४६ कृप २४७ तर्क २४८ हतु २४९ हष भाषार्था । २५० कट २५१ खधि २५२ खनि
 दसि २५३ भसि २५४ वसि २५५ शीक २५६ वसि २५७ नट २५८-पुटि २६० जि २६१ चि २६२ रचि २६३
 खधि २६४ खदि २६५ रचि २६६ महि च । २६७ खडि २६८ तड २६९ नव च । २७० पूरो आष्यायने ।
 २७१ वज हिंसायाम् । २७२ खद आसादने ॥ खाद इत्येके ॥ (5) आ धयावा ॥ २७३ युज २७४ प्रच मयमने ।
 २७५ अर्च पूजायाम् । २७६ पद महणे । २७७ ईर सेपे । २७८ खी प्रवीकरणे । २७९ हजी वर्जने ।
 २८० हजू आवरणे । २८१ जू वयोहानौ । २८२ जि च । २८३ रिच विधीजनसपर्वणयो । २८४
 मिथ असर्वपयोगे । २८५ तप दासे । २८६ तप द्रवौ ॥ सदीपन इत्येके ॥ २८७ कृदी संदीपने ॥ कृप कृप
 हप सदीपन इत्येके ॥ २८८ हमी भये । २८९ हभ मदने । २९० अथ मोचणे ॥ हिंसायामित्येके ॥ २९१
 मी गतौ ॥ २९२ यय बन्ने । २९३ शीक आसर्षणे । २९४ शीक च । २९५ चर्द हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् ॥
 २९६ हिंसि हिंसायाम् । २९७ अर्ह पूजायाम् । २९८ आड पद पयणे । २९९ अथ शीवकर्मणि । ३००
 खद अपवारणे ॥ स्वरितेत् । ३०१ कृप परितर्कणे । परितर्कणे इत्येके ॥ ३०२ धृञ् कल्पने । ३०३ शीञ्
 तपणे । ३०४ अय ३०५ यय सदने । ३०६ आञ् लभने ॥ ३०७ ततु अहोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च
 दैर्घ्यं । अत्र यद्वोपहनयो रित्येके ॥ ३०८ वद सदेश्ययने ॥ स्वरितेत् । अनुदात्तेदित्येके ॥ ३०९ वच परिभाषणे ।
 ३१० मान पूजायाम् । ३११ भू भासावात्मनेपदी ॥ ३१२ महं विगिन्दने ॥ ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४
 कठि शोके । ३१५ मृजु शोचार्थकारयो । ३१६ मृव तितिषायाम् ॥ स्वरितेत् ॥ ३१७ धव प्रथमने ॥
 इत्याध्वीयाः । (6) अघादवा ॥ ३१८ कथ वाक्यप्रवर्षे । ३१९ वर ईप्सायाम् । ३२० गथ संख्याने । ३२१
 गड ३२२ अठ सम्यगवभावणे । ३२३ पट ३२४ षट द्ये । ३२५ रट त्यागे ३२६ सग ३२७ गदी
 दिवशब्दे । ३२८ पत गतौ । वा अदत्त इत्येके । ३२९ पप अनुपसर्गात् । ३३० खर
 आसेपे । ३३१ रथ प्रतिषेधे । ३३२ कल गतौ संख्याने च । ३३३ अड परिकल्पने । ३३४
 मह पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ अथ दीर्घर्थे । ३३८ खद ईप्सायाम् । ३३९ भास कीर्षे ।
 ३४० मूष पीज्यर्थे । ३४१ खिट भषणे ॥ वतीदान इत्येके । खोट इत्येके ॥ ३४२ खोट सेपे । ३४३
 मोम उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ शीथ उपधारणे । ३४६ साम सान्त्वयणेति । ३४७
 वेश खाभोर्पद्वेष्टे ॥ काल इति इन्द्रधातुरित्येके ॥ ३४८ दण्डन लवणप्रवणयोः ३४९ वात सुख-
 भिवणयो ॥ गतिसुखभिवणयोरित्येके ॥ ३५० नर्वीर मार्गणे । ३५१ नाम उपमेषायाम् । ३५२ निवास
 आच्छादने । ३५३ भाग इषम् कर्मणि । ३५४ सभाग प्रीतिर्जनयो ॥ वीतिभिवण्ये रित्येके ॥ ३५५ ऊन
 परित्यागे । ३५६ अत्र शब्दे । ३५७ कृट परित्यापे ॥ परित्यापे इत्येके ॥ ३५८ सटन ३५९ दाम
 ३६० कृष ३६१ कृष आसन्नर्थे । ३६२ किल आसन्नर्थे निमलने च । ३६३ कृष संकीर्षणार्थे । ३६४
 भेज खीर्षे ॥ (7) आरवातात्मनेपदिन ॥ ३६५ पद गतौ । ३६६ यद वरणे । ३६७ यय अन्वेषणे ।

३६८ कुङ्ग विद्यापते । ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्ती । ३७१ म्यूल परिग्रहणे । ३७२ अर्धं उपयात्रा
याम् । ३७३ मन्त्र सतानक्रियायाम् । ३७४ गर्भे माने । इत्यागर्वीयाः ॥ २७५ सूत्र वेष्टने । ३७६ सूत्र प्रसवणे ।
३७७ रूप पादर्थे । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमार्थे । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ छेद दर्शनै इत्येके ।
३८२ क्व ग्रैथिल्ये ॥ कर्तुं इत्येके ॥ (8) प्रातिपदिकाहाल्ये बहुलमिष्टवच । (9) तत्करोति तदाचष्टे ।
(10) तेजाविक्रामति । (11) धातुष्व च । (12) आख्यानात्कुतस्तदाचष्टे क्लृप्त् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच
कारकम् । (13) कर्तुंकरणाहाल्ये । ३८३ वन्क दर्शने । ३८४ चित्र चित्रीकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८५
अस्य समाचष्टे । ३८६ षट् विभाजने । ३८७ लज्ज प्रकाशने ॥ षट् छिन्न इत्येके ॥ ३८८ मिश्र सपके ।
३८९ सयाम युक्ते ॥ अनुदात्तम् ॥ ३९० शोभ प्राधायाम् ॥ ३९१ क्षिद्र कर्मभेदेने । करणभेदेने इत्येके ।
कर्म इति धालकारमित्यपरे ॥ ३९२ अन्व दृष्टापचाले ॥ उपसंहारे इत्यन्व । ३९३ दृष्ट दृष्टनिपातने ।
३९४ षड् पदे लुचर्थे च । ३९५ अद्भ च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्किुदायाम् । ३९८ रस आस्वादन
खेदजयो । ३९९ व्यय विषयसुखे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ छेद ईधीकरणे । ४०२ क्व
अपचारणे । ४०३ ज्ञान प्रेरणे । ४०४ वय मानविचक्षणैः । ४०५ वर्षे वर्षे क्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥
(14) षड्छमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०६ पणं इतिभावे । ४०७ विश्व दर्शने । ४०८ सिप प्रेरणे । ४०९ वस
निवासे । ४१० तुल्य आचरणे ॥ (15) लिङ्गान्निर्गमे । (16) श्रेयाश्चरगालोडिताहरकायामश्चरत-
कलोपये । (17) पुष्पादिषु प्रातिपदिकाहाल्ये इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्तार्थेणित्नाधुरादय ॥ १० ॥ चुरादिराकृतियण इत्येके ।

इति धातुपाठ समाप्त ॥ (B)

(३) अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ निङ्गम् । २ शो । ३ अकाराना मात्तद्विद्वस्वृत्तलनाम् । ४ अन्त्यव्ययाना धातु । ५
अशनिभरस्वरस्यै पुंसि च । ६ मित्यन् । ७ वञ्चिष्वाद्यय पुंसि । ८ याणियोत्युर्मय पुंसि च । ९
त्रिदलः । १० ईकारानय । ११ करानय । १२ युक्तिकाचरम् । १३ विश्व्यादिरा जहतेः । १४
दुन्दुभिरयेषु । १५ भाभिरवत्रिये । १६ उभावन्वय पुंसि । १७ तल्लनः । १८ भूमिविद्युत्तरिज्ञतावनि
ताभिधानानि । १९ धातो नपुंसकम् । २० भास्वक्त्वदिग्दृग्घिगुपानङ् । २१ छुषोर् नपुंसके च ।

(B) धातुपाठे भूस्वाद्यामित्यादाश्चैतिदिग्भा भोमभेदादिज्ञत । अथस्वरथ इत्यादिरैवावंः पाठ । तथादि
धातुपदेवै इति च —

“मध्यधीपदसादिन धातुजो इतिमात्रेः ।

बहुभोगुभू यध भोम शोत्वात्सदरात्मनाम्” ॥ १ ॥ इति ।

भट्टजिह्व— न च दा भाषय इत्याद्येतिदृशा निवामकः । तथापाणिनीयान् । भि महीनादाथी अय
निर्दिष्टदिग्नि धर्तव्य । वञ्चिन्त्यु अथ इत्यादायादिति भाष्यवार्तिकयो स्पष्टम् ।” इति (इन्द्रकीर्तुभ,
१।१।१) ।

२२ गृह्यशास्त्रां क्रोधि । २३ प्राङ्दिग्दुद्विष्टुत्स्वि । २४ दर्विदिवेदिवेदिखनिगन्धभिवेदिगन्धोषधिलक्ष्यद्रु
लय । २५ तिथिगाडिकविधीचिभालिधुलिकिकिलिष्कधिरावाद्य । २६ शकलिराजिकुव्यशनिधर्म
भुक्तिभुक्तिवलिपङ्कय । २७ प्रतिपदापद्यपक्ष पञ्चरससत्यरिददुप सवित्पुत्रपुत्रसमिध । २८ आशीर्ष
पुर्गीशर । २९ असमनस्यमासिकतावर्षा बहल च । ३० सक्तगज्यास्वागययानुसिक्च । ३१ तटि सीमा
सव्या । ३२ चुल्लवणिखार्थ्य । ३३ ताराधाराज्यीत्सादयथ । ३४ मलाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञवन । ३ धाञकथ । ४ भयलिङ्गभगपदाति नपुसके । ५ गडन्व । ६ याञ्ज
स्त्रियाम् । ७ कानो ह्य । ८ इगुधि स्त्री च । ९ टिवामुराभस्वर्गिरिसमुद्रगखकेशदन्धानभुजकण्डखड्ग
शरपद्मामिधानानि । १० त्रिविष्टपतिभुवने नपुसके । ११ यी स्त्रियाम् । १२ इन्द्राद् स्त्रियां च । १३
वाणकार्णौ नपुसके च । १४ नान् । १५ क्रतुपुत्रकपालगुल्फरुधामिधुनामि । १६ अथ नपुसकम् ।
१७ लकारान् । १८ धेनुवल्कुङ्करयुतपुरप्रियङ्गव स्त्रियाम् । १९ समासे रञ्ज पुमि च । २० शमन्
आनुस्त्रादृष्टुनपुतालुनि नपुसके । २१ वपु चाववाचि । २२ मद्रुमपुशीधुसातुकमखलुनि नपुसके च । २३
दत्तक । २४ दाहकसखलतुवस्तुमर्तुनि नपुसके । २५ सन्तुनपुसके च । २६ प्राद्यमरकारान् । २७ क्रीपथ ।
२८ चित्रकशालुकशातिपादिकाशकोल्हकानि नपुसके । २९ कथकार्णिकसुरकमाटकधपकमसोकपुसाकताडक
मिच्छयस्त्वर्चस्त्रिपाकभाष्कपिष्टककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुसके च । ३०
टापथ । ३१ किरीटभुक्तललाटवटवटशङ्खाटकरटल छानि नपुसके । ३२ कुटजूकपटकवाटकपटजट
निकटकीटकटैनि नपुसके च ॥ ३३ योपथ । ३४ ऋक्षलवणपणतोरणञ्जाणनि नपुसके । ३५
कार्पापणस्त्रयसुवर्णत्रयचरणधराविविधानचुञ्जलथानि नपुसके च । ३६ योपथ । ३७ काठपृष्ठसिकथान्त्रयानि
नपुसके । ३८ काष्ठा दिग्वा स्त्रियाम् । ३९ तीर्थप्राथम्यदृष्टयानि नपुसके च । ४० योपथ । ४१ लघनाजिन
तुष्टिनकाननवगजिननिविपिनवेतनशासनसोपानसिद्धमय्यमानवेनिस्त्रिकानि नपुसके । ४२ मानयानामि
धानलिनपुलिनीयानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवभवसनसभावनिवासनविमानानि नपुसके च ।
४३ योपथ । ४४ पादद्वपात्रुपतन्वशिवपुत्रसमीपानरीपाणि नपुसके । ४५ शुकुतपङ्कणपदीपविटपानि नपुसके
च । ४६ योपथ । ४७ मलभनपुसकम् । ४८ लभ नपुसके च । ४९ योपथ । ५० हवनसिद्धपुष्पे
गुल्माध्याककुडुमानि नपुसके । ५१ रुधामाडिमकुसुमायमलमचीमीदामानि नपुसके च । ५२ योपथ ।
५३ किसलयद्वन्द्वेन्द्रियीशरीयानि नपुसके । ५४ शोमदकपायमलयान्त्वान्ययानि नपुसके च । ५५ योपथ ।
५६ शारायस्कारतत्रवक्रवप्रसिद्धद्विष्टतारशरीरद्वरङ्गरन्ध्यायन्धभीरगभीरङ्गरविचित्रकयूरकीदारान्शरीरक
न्दरमन्दरपद्मराजरेजराजिरेवैषामरपुष्करगङ्गरकुङ्करकुञ्जरीकुञ्जरीचम्बरकाञ्जरीनोरास्वरजिगिततन्वदन्तभवदे
वनिभक्तलम्बस्त्रवभुवभुवकवभनवात्रालिङ्गमलय स्त्रगन्धशास्त्रस्त्रयमपावभजथानि नपुसके ॥ ५७ यत्कमद
वतायाम् । ५८ अक्षयशान्कारसागरावारपारश्वोरनीवरमृष्टारभङ्गारमन्दारोमीरतिमिरमिजिराणि नपुसके च ।
५९ योपथ । ६० मिरीपशोषान्वरीदपीठुपुरोपकीलवकल्माथानि नपुसके । ६१ यथकरोधमिपविषयथानि
नपुसके च । ६२ योपथ । ६३ पनसविभुससाद्यानि नपुसके । ६४ असमांसरसनिर्वादीपवासाकापास
मानकाद्यकसमाद्यानि नपुसके च । ६५ कम चावाचिनि । ६६ रमिदिवसामिथानानि । ६७ दीर्घति
स्त्रियाम् । ६८ निगाद्यो नपुसके । ६९ मानामिथानानि । ७० टीकाङ्की नपुसकम् । ७१ ह्यारोमानिक
स्त्रियाम् । ७२ दास्यतन्वाशानना बहल च । ७३ नापदनापदयानि त्पाद्ययानि । ७४ मरुद्वर

इति । ०५ कथिराशितियत्रिकिमिध्वनिवलिक्वौखिमौलिरविकविकपिमुनय । ०६ ध्वजगजमुद्रप्रुष्टा ।
 ०७ हस्तकुत्तानवातत्रातदूतधूर्तमूतघृतमुहता । ०८ षड्मख्करखभरखिभरखतुख्खखुखुखुपाख्खिख्खि ।
 ०९ वशाशुप्रीडाग । १० इदकन्दकुन्दबुहुदगश्वा । ११ खर्षपदिमघधुधुखिलम्बनितम्बपुगा । १२ पत्तव
 पल्लककरफकटाफनिर्व्यूहमठमणितरङ्गनुरङ्गगन्धस्वम्बुदङ्गसङ्गसमुद्रप्रुङ्गा । १३ सारथ्यतिथिकुविषति
 पाप्यञ्जलय ।

१ नपुसकम् । २ भावे ल्युङल । ३ गिष्ठा च । ल्यधी तद्धिती । ५ कमणि च त्राण्णादिगुण
 वधनेभ्य । ६ घषट्पयगञ्जलुञ्जाय भावकर्त्तृणि । ७ अय्ययीभाव । ८ इन्धैकत्तम् । ९ अभाषायां सिन्धु
 शिशिरावहोरात्रे च । १० अन्त्यकर्मधारयक्षत्पुरुष । ११ अन्त्ये ङाया । १२ राजामशुष्यपुत्रा सभा ।
 १३ सुरासेनाष्यायाशालानिशा स्त्रियां च । १४ शिष्ट परवत् । १५ रात्राङ्गाहा पुंसि । १६ अपथप्रुष्टाङ्
 नपुसके । १७ सखापूर्वा रति । १८ हिङु स्त्रिया च । १९ इमुसल । २० अर्चि स्त्रिया च । २१ छदि
 स्त्रियामिव । २२ मुखनयनलोहवनमासकथिरकामुखविभरजलदलधनाश्रमिधानानि । २३ सीराथोदगा
 पुंसि । २४ वक्रनेतारण्यगच्छीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपध । २७ तूलोपलता
 लङ्गुलतरलकम्बलदेवलद्वयला पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गलसालकमत्तलसुसलकुलपललमृणालवालनि
 गलपलालविडालखिलगुला पुंसि च । २९ शतादि सखा । ३० शतायुतप्रयुसा पुंसि च । ३१ लघाकीती
 स्त्रियाम् । ३२ शङ्क पुंसि । ३३ सङ्घस कचित । ३४ मन्धक्कोऽकतरि । ३५ ब्रह्मन् पुंसि च । ३६ नाम
 रोमणी नपुसके । ३७ असनी शक् । ३८ अचरा स्त्रियाम् । ३९ मान्वा । ४० शायमानामस्वादश
 वता स्त्रियामिव । ४१ भवामितच्छातप्रुवमलत्रवमीष्टा पुंसि । ४२ पत्रपात्रपत्रिष्वच्छमा पुंसि च ।
 ४३ बलप्रुमुमथलप्रुडपनरथाभिधानानि । ४४ पद्मकर्मलीपलानि पुंसि च । ४५ आहवसङ्गामी पुंसि ।
 ४६ आलि स्त्रियामिव । ४७ फलजाति । ४८ ढेलजाति स्त्रियामिव । ४९ विद्यजगतसङ्गुलधत्पुष्षत्तया
 लुदुद्वित । ५० नवनीतावतानाष्टानाम्निमित्तविषपितत्रतरगतसङ्गपलितानि । ५१ श्राद्धकुशिशदेवपीठ
 कुशाङ्गदधिसक्थल्यस्यास्पदाकामकम्बवीभानि । ५२ टेव पुंसि च । ५३ धान्याज्यसख्यद्वयपय्यवर्षेभि
 ष्याद्व्यकथ्यकाव्यसत्यापय्यमूल्यशिक्यकुडामद्यद्व्यैतुसैवानि । ५४ इन्दवर्षेण खवडिशपिष्विष्वकुट्मकवध
 कषरद्वन्द्वरकाणि । ५५ अर्चमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुसयो । २ गोमथियटिमुटिपाटलिबक्षिशाल्मलिपुटिमिसिमीचय । ३ मन्तुमीधुर्ककौमुसिभु
 कस्वरथव । ४ गुणवचनकारान् नपुसक च । ५ अपव्याप्तहित ॥

१ पुनपुसकयो । २ हलप्रुहप्रुष्टावर्षिर्षेपावतसुकपुलात्ताहिता । ३ श्रद्धार्थनिदाधीवमशक्त्यदटा ।
 ४ त्रमङ्गुत्रयहूर्ध्वम्यदपामार्धेचंपुष्पा । ५ कषन्धीपधापुधाना । ६ दलमूलखण्डगवमैश्वरपाशकामकुश
 कामाहुशकुनिशा । ७ यद्वमिदद्विदपट्टाटापान्नुदककुलाय ॥

१ अथशिटिङ्गम् । २ अय्यप्य ३ कतिपुषादधद । ४ आत्मा सखा । ५ गुणवचन च । ६ लत्याय ।
 ७ करवाधिकरणयोश्चुट् । ८ सवादेनि सर्वशामानि ॥

॥ इति लिङ्गाट्टमासु समाप्तम् ॥

(४) अथ परिभाषाः ।

१ व्याख्यानतो विशेषतपित्तिर्हे सन्दहा, लक्षणम् । २ यद्योद्देश सञ्चापरिभाषम् । ३ कार्यकाल सञ्चा परिभाषम् । ४ अनैकाना अनुवन्धा । ५ एकाना । ६ नातुवश्रुतमनैकाल्वम् । ७ नातुवश्रुतमनैकाल्वम् । ८ नातुवश्रुतमसाम्यम् । ९ कृमिमातृविमयो कृमिसे कार्यसप्रत्यय । १० उभयगतिरिद्ध भवति । ११ कार्य मनुभवन् हि कार्य निमित्ततया नायीयेते । १२ यदागमात्तदनुभूता स्वदयहणेन यद्वान्ते । १३ निर्दिष्ट मानसादेशा भवन्ति । १४ यवानकविधमूलक्य तत्र स्थानत आन्तव्य बन्नीय । १५ अर्थवदयहणे नानर्थक्य । १६ गौणसुखायीसुखा कार्यसप्रत्यय । १७ अग्निमन्त्रयहणान्वर्धवता चानयनेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति । १८ एकयोगनिर्दिष्टाना सह वा प्रवृत्ति सह वा निवृत्ति । १९ एकयोगनिर्दिष्टाना क चदेष्टदेशोऽप्यनु वर्तते । २० भाव्यमानेन स्ववर्णाणां यहण न । २१ भाव्यमानोऽप्युकार स्ववर्णान् यज्जति । २२ वर्णाग्रये गान्ति प्रत्ययलक्षणम् । २३ अणान्तोऽप्यनुपज्ञानि प्रातिपदिकानि । २४ प्रत्यययहणे यद्यात् स विहितसदादे न्दन्तस्य यहणम् । २५ प्रत्यययहण चापञ्चम्या । २६ अन्तरपदाधिकारे प्रत्यययहणे तदन्तयहणम् । २७ स्त्रीप्रत्यये चानुपजनेन । २८ सञ्चाविधौ प्रत्यययहण तदन्तयहण गान्ति । २९ लङ्गयहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यहणम् । ३० पदान्ताधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । ३१ व्यपदेशिवदीक्यम् । ३२ यदणवता मा तपदिकेन सप्तविधिमिति । ३३ अपदशिवदभावोऽप्रातिपदिकेन । ३४ यस्मिन् विधिसदादावल्गुयहण । ३५ सर्वे विधयन्कन्दसि विकल्पान् । ३६ सर्वो ऽन्यो विभाषैकवद् भवति । ३७ प्रकृतिवदनुकरण भवति । ३८ एकदेशिविज्ञतमन्यवतः । ३९ पूर्वपरमित्यान्तरपदापानामामुत्तरोत्तर वलीय । ४० सङ्गदगता विप्रतिषेध यद् बाधित तद् बाधितमेव । ४१ पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् । ४२ विकारकेभ्यो नियमो वलीयान् । ४३ क्ताज्ञतप्रसङ्गि गित्यम् । ४४ शब्दान्तरस्य प्राप्त्वन विधिरनित्या भवति । ४५ अस्मिन् बहिरङ्गमन्तरङ्गे । ४६ नाज्ञानकर्म्ये बहिरङ्गकल्पति । ४७ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते । ४८ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते । ४९ वापादाङ्ग वलीय । ५० अकृतञ्जुहा धाणिनीय । ५१ यत्र नापान यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । ५२ कौलदपवादविषयेऽप्यनुसर्गोऽभिनिविशते । ५३ पुरकाटप वात् अन्तरान् विधीन् बाधन्ते गौत्तरान् । ५४ मङ्गपयानां पूर्वान विधीन् बाधन्ते गौत्तरान् । ५५ अन्तरस्य विधिवि प्रतिषेधो वा । ५६ पूव आपवादा अभिनिविशत पथाकुसगा । ५७ साम्प्रतिकेषु प्रासवपविधिमिति । ५८ लङ्गाट्टसुनुल्लख्ये वासकपविधिमिति । ५९ लाट्टसु वासवपविधिमिति । ६० उभयगतिर्गौ पञ्चमीनिर्देशो वलीयान् । ६१ प्रातिपदिकयहण निष्ठविशिष्टस्यापि यहणम् । ६२ गतिकार कोपपानां लक्ष्मि सह समासपचन प्राक सुवृत्त । ६३ साम्प्रतिकामावे भूतपूर्वमिति । ६४ षड्गौहो तदगुणमविज्ञानमपि । ६५ चानुक्तं नाचरत । ६६ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । ६७ निरनुपश्रकयहण न चानुपश्रक्य । ६८ क्वचित् स्वाधिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्षन्ते । ६९ समासानविधिरानित्य । ७० सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्त लक्षिणात्तस्य । ७१ सन्निपयोगिष्टामान्यतरापय समधोरव्यपय । ७२ तन्मध्यपतितसदयहण यद्वान्ते । ७३ लुगविकारवापुनविकारस्योऽन्तगविकारस्य । ७४ अङ्गप्रत्ययानुना वरिवि । ७५ सञ्चापूर्वो विधिरानित्य । ७६ आगमज्ञानमनित्यम् । ७७ मङ्गकार्यमनित्यम् । ७८ अनुगतोत्पन्नमङ्गमागमनमनित्यम् । ७९ सर्वविध्या आपाविधिविधिविधिवचनान् । ८० प्रकृतिवदग

सङ्ख्यव्यवस्थापि यद्वयम् । ८१ सप्तपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । ८२ अन्वयविकारे अन्वयदीर्घः ।
 ८३ भाग्येति इतीत्यविधिरन्यविभक्तिः । ८४ विधिनियमसम्भवे विधिरव ग्यावान् । ८५ सामान्यविदेशे
 निमित्तानिदिग्गः । ८६ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव यद्वयम् । ८७ सामान्योक्तस्यैव निमित्तम् । ८८
 पञ्चमसप्तमसप्तमि । ८९ अन्वये लक्षणं सप्तमि प्रथमि । ९० अनिर्दिष्टार्था मन्वयाः स्वार्थे भवन्ति । ९१
 आप्तवित्तं न सर्वतः । ९२ पूर्वव्यतिरेकीयमद्वित्ये । ९३ क्विद्व विज्ञप्तिः प्रकृतिं यज्जातिः ।

९४ क्विद्वया जयासुपमेव निर्दिष्टं यदन्वयेन च ।

यं क्विद्वयस्यैव मन्वयाणि न युञ्ज्मुक्तिः । ९५

९६ अत्रैतान्यन्येन सुतीतुमत्तं मन्वयो वैदाकरणा इति ।

THE END

शुद्धिपत्रम् ।

The official duties compelled the editor to be at Rajshahi while the book was printed at Calcutta So, to his great regret, some misprints as noticed below have disfigured the book. The readers are to kindly correct them and the errors of other kinds where observed —

(1) IN THE TEXT

पृष्ठायां	पङ्क्ति	अशुद्धि	सुद्धम्
१५	२५	देवदत्ता वा	देवदत्ता वा
४३	८	भाद्रपद	धनुष
८८	२	रत्निक	रथिक
१४८	२४	अंकान	कामान्
१८८	१५	सुनीत्येव	सुनीत्येव
२२४	४	मासिकम् ।	मासिकम् । मन्दिपम् ।
२०५	२१	ठगपि । अथिका ।	ठगपि । अथिकी ।
२३८	८	आति	आति
३५२	८	अथान्य	अथान्य
३६८	१३	आन्वाद्यसेपथ	आन्वाद्यसेपथ
	१६	ईयते	ईयते
			अहीवती

पुलायाम्	वडापी	अपठम्	गहम्
२१४	२६	विष्वाधराङ्गमिवासर	विष्वाधराङ्गमिति जय्यालये । तथा विष्वाधराङ्गना भोदविसासर ।
२८६	२३	मयराज	इयरापी रवी
२८६	२०	दासरा	दीसरा
४४०	२३	एत, नादम	अव, नादम

(3) IN IN PRODUCTION

१	२	एकम्	एकम् ।
१३	१०	अस्य	अस्ये
१४	२२	निदमात्	निदमात् ✓